

K. MARX - F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela
Devetnaesti tom

Urednik
Gajo Petrović

Prevodioci
Branka Petrović
Moša Pijade
Gajo Petrović

Institut
za međunarodni
radnički pokret

Prosveta
izdavačka radna organizacija

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA
TOM 19

BEOGRAD 1979

Predgovor

U devetnaestom i dvadesetom tomu Marxovih i Engelsovih sabranih djela objavljuje se Marxov rukopis *Osnovi kritike političke ekonomije* napisan između avgusta 1857. i juna 1858. godine. Dvadeseti tom donosi također prvobitni i definitivni tekst Marxovog djela *Prilog kritici političke ekonomije* (iz avgusta 1858 - januara 1859), kao i više Marxovih pripremnih radova povezanih s ovim temeljnim djelima: *Izvatke iz sveski o Ricardu* (iz 1850 - 1853), odlomak *Bastiat i Carey* (iz jula 1857), indekse i autoreferate uz *Osnove* (iz 1858 - 1859) i projekt poglavlja o kapitalu u *Prilogu kritike* (iz februara - marta 1859).

Nije rijedak slučaj u historiji ljudske misli da su djela do kojih je nekom misliocu bilo naročito stalo ostala nedovršena i neobjavljena, dok su druga, koja sam autor nije smatrao najznačajnijim završena i objavljena. Jedan je od primjera za to i Karl Marx. Za života on je završio i objavio veliki broj značajnih radova, ali od onog najznačajnijeg pod naslovom *Kapital* sam je završio i objavio samo prvi dio. Pripremanje za štampu i objavljivanje drugog i trećeg dijela ovog kapitalnog rada palo je na pleća njegovog suborca i prijatelja Friedricha Engelsa. No nije *Kapital* jedino Marxovo djelo koje je većim dijelom objavljeno tek posthumno. Sa još mnogo većim zakašnjenjem objavljena su dva druga Marxova rada koja predstavljaju svojevrstne prethodne varijante *Kapitala* i koja, premda su ostala nedovršena, također pripadaju njegovim najznačajnijim radovima. Riječ je o rukopisima kojima sam Marx nije dao definitivni naslov, a koji su i danas poznati pod naknadno nadjenutim imenima *Ekonomsko-filozofski rukopisi* i *Osnovi kritike političke ekonomije*.

Osnovi kritike političke ekonomije nastali su između avgusta 1857. i juna 1858, dakle gotovo deceniju i po nakon *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*. Poput *Rukopisa* i *Osnovi* su ostali nedovršeni te ih je priredio za štampu moskovski Institut Marxa-Engelsa-Lenjina gotovo šest decenija poslije Marxove smrti, a gotovo deceniju nakon objavljivanja *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*. Zajedno s pripremnim radovima i kazalima imaju oko hiljadu strana, pa ih je moskovsko poduzeće za literaturu na stranim jezicima »Verlag für fremdsprachige Literatur«

objavilo u dva dijela 1939. i 1941. godine. Kako je uskoro zatim izbio rat, veći dio naklade je propao, pa je djelo postalo šire pristupačno tek kad je ponovo objavljeno u Berlinu 1953. godine.

Ovo djelo Marx nije dovršio i objavio, jer napisanim nije bio zadovoljan. Međutim, on nije bio nezadovoljan sadržajem, već oblikom, koji je po njegovom mišljenju bio prouzrokovan bolešću jetre koja ga je u to vrijeme mučila. O tome živo svjedoče Marxova pisma iz tog vremena. Tako on piše Lassalle-u 12. novembra 1858: »U svemu... što sam pisao, osjećao sam u stilu okus jetrenih bolova. A imao sam dvojakih razloga da ne dopustim da taj spis bude upropašten iz medicinskih razloga: 1) On je rezultat petnaestogodišnjeg istraživanja, dakle najboljeg doba moga života. 2) On po prvi put naučno zastupa važan vid društvenih odnosa. Ja sam, dakle, prema partiji obavezan da stvar ne bude unakažena takvom potmulom, krutom manicom pisanja kakva je svojstvena bolesnim od jetre.«¹ U njegovim pismima nalazimo također, bar djelomično, odgovor na pitanje o uzrocima njegove tadašnje bolesti. Bolest jetre objašnjava se u velikoj mjeri intenzivnim noćnim radom, a ovaj je bio stimuliran ekonomskom krizom 1857. godine. Ta kriza, četvrta u seriji velikih ekonomskih kriza 19. vijeka i ujedno prva koja je doista poprimila svjetski karakter obuhvaćajući Evropu i Ameriku i sve grane privrede, pobudila je u Marxu velike nade. Optimistički očekujući da će kriza nanijeti smrtonosan udarac kapitalističkom društvenom poretku, Marx je prionuo svom snagom na posao da što prije, bar u grubim crtama, zaokruži svoje osnovne koncepcije. »Radim kao lud po čitave noći na rezimiranju svojih ekonomskih studija« — piše on Engelsu u decembru 1857. godine — »da bih bar imao gotove osnove prije potopa.«²

Ako je Marx u *Osnovima kritike političke ekonomije* rezimirao svoje ekonomske studije, to nipošto ne znači da su *Osnovi* obično »ekonomsko« djelo. Poput *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* i *Kapitla* i *Osnovi* predstavljaju kritiku političke ekonomije i ekonomske zbilje kapitalističkog (i uopće klasnog) društva s gledišta koje nije čisto ekonomsko, ali nije ni samo »filozofsko«. Bitna je odlika ovog djela što predstavlja misaono zasnovano mogućnosti i poziv na ostvarenje doista ljudskog društva u kojem čovjek više neće biti otuđen od sama sebe, neće biti ekonomska životinja, nego će se realizirati kao slobodno stvaralačko biće prakse. Vanjsku potvrdu za kritički »transekonomski« karakter *Osnova* možemo naći i u eksplicitnim izjavama Marxovim. Tako on u pismu Lassalle-u od 22. februara 1858. kaže: »Rad o kojemu je prvenstveno riječ, jest kritika ekonomskih kategorija ili, if you like, sistem građanske ekonomije kritički prikazan. To je u isti mah i prikaz sistema i njegova kritika uz pomoć prikaza.«³ Ali još odlučniju potvrdu za to pruža čitav sadržaj samog djela.

¹ Vidi u 36. tomu ovog izdanja, str. 517. — ² Isto, str. 210. ³ Isto, str. 502.

Ako se izizmu Marxovi ekscerpti iz Ricarda (iz 1850 - 1851), »najstariji« dio Marxovih rukopisa 1857 - 1859, koji se objavljuju u 19. i 20. tomu, predstavlja onaj o Bastiatu Careyu (str. 393) pisan u julu 1857. Rukopis zasluuje da ga spomenemo ne samo zato što je »najstariji«, ni zato što je neposredno iza njega napisan slavni *Uvod u kritiku političke ekonomije*, već i zato što on u mnogome baca svjetlo na ove kasnije rukopise. Zašto se prihvatio Bastiata i Careya objašnjava Marx već u prvim recima ovog rukopisa. Historija moderne političke ekonomije, tvrdi on, završava s Englezom Ricardom i Francuzom Sismondijem, isto tako kao što je krajem 17. stoljeća počela s Pettyjem i Boisguillebert-om. Kasnija političko-ekonomska literatura svodi se, ili na eklektičke kompendije, ili na dublju razradu pojedinih grana, ili na reproduciranje starih spornih ekonomskih pitanja za širu publiku ili na praktično rješavanje dnevnih pitanja ili, najzad, na tendenciozna zaoštravanja klasičnih pravaca. Tako je to posve epigonska literatura bez veće vrijednosti. Prividni izuzetak čine radovi Amerikanca Careya i Francuza Bastiat-a, i to je razlog što se Marx prihvaća analize njihovih pogleda. Razmatrajući na njihovu primjeru može li nam građanska politička ekonomija još išta reći o ekonomskoj zbilji suvremenog društva, Marx daje negativan odgovor. Obojica doduše tačno vide da socijalizam i komunizam imaju svoju teorijsku pretpostavku u djelima klasične političke ekonomije (napose u Ricardu), no upravo zbog toga obojica napadaju kao nesporazum teorijski izraz što ga je građansko društvo historijski dobilo u modernoj ekonomiji i dokazuju harmoničnost odnosa proizvodnje tamo gdje su klasični ekonomisti prikazivali njihovu antagonističnost. Marx pokazuje kako zajedničke nedostatke njihova stanovišta, tako i znatne razlike koje potječu otud što Carey polazi od razvijenih, američkih građanskih odnosa, a Bastiat od nerazvijenijih, francuskih. Analizirajući napose kontradikcije u Bastiatovim pogledima Marx u jednom trenutku naglo prekida izlaganje riječima »Nemoguće je dalje pratiti tu besmislicu. Zato ostavljamo Mr. Bastiata.« (20. tom, str. 227).

Umjesto da se dalje bavi kritikom apologeta kapitalističkog porretka, Marx se već u avgustu poduhvatio da u pozitivnom obliku rezimira svoja vlastita ekonomska shvaćanja. Tako je između 23. avgusta i sredine septembra 1857, nastao Marxov slavni tekst poznat pod naslovom *Uvod u kritiku političke ekonomije*. Objavljujući 1859. godine *Prilog kritici političke ekonomije*, Marx se bavio mišljenjem da ga započne ovim *Uvodom*, ali je od toga odustao zato što mu se, kako kaže u predgovoru *Prilogu kritici*, kad je bolje razmislio, učinilo da bi »svako anticipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo čitaocu na smetnji, i što se čitalac koji uopće želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje ka općem« (vidi u 20. tomu, str. 331).

Uvod u Kritiku političke ekonomije, nakon što ga je 1902 - 1903. objavio K. Kautsky (u časopisu »Die Neue Zeit«), često je preštampan i mnogo čitan. To nije čudno, jer rijetko koje čak i od Marxovih

djela na tako malom prostoru sažima toliko bogatstvo sadržaja. Marxove misli o proizvodnji i o njenom odnosu prema raspodjeli, razmjeni i potrošnji, kao i one o metodi političke ekonomije s pravom su zapažene i često navodene. Ali zaslužuje pažnju i struktura i priroda ovog uvodnog dijela.

Tekst počinje raspravljanjem o odredbama koje su zajedničke svim stupnjevima proizvodnje i o općem odnosu proizvodnje prema raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Suprotstavljajući se onima koji odvajaju proizvodnju od raspodjele, razmjene i potrošnje, ali i onima koji žele da ih međusobno identificiraju, Marx obrazlaže tezu da proizvodnja, raspodjela i potrošnja sačinjavaju »članove jednog totaliteta, razlike unutar jednog jedinstva«. U tom jedinstvu određujuća uloga pripada proizvodnji, ali ovo određivanje nije jednostrano, već se tu zbiva »međusobno djelovanje između različitih momenata«, kako je to slučaj »kod svake organske cjeline« (u 19. tomu ovog izdanja, str. 17).

Tek nakon što je u prva dva odjeljka *Uvoda* jednom određenom metodom analizirao bit i međusobni odnos proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje, Marx u trećem odjeljku raspravlja o metodi političke ekonomije, da bi se u četvrtom odjeljku (koji je ostao samo u obliku kratkih fragmentarnih zabilješki) vratio analizi strukture i vrsta proizvodnje, kao i odnosa proizvodnje prema državi, ratu, pravnim i porodičnim odnosima.

Počinjući da piše *Uvod*, Marx je očito mislio da nisu potrebna nikakva prethodna metodološka razmatranja, te je odmah pristupio sadržajnom izlaganju svojih ekonomsko-filozofskih koncepcija. No nakon što je napisao prva dva odjeljka, on je osjetio potrebu da eksplicite formulira metodološke pretpostavke od kojih je prešutno pošao, djelomično zato da bi unaprijed odbio neke moguće metodološki nezasnovane prigovore, ali sigurno i zato da bi sam sebi ponešto razjasnio, da bi svoje prešutne metodološke pretpostavke, eksplicitno ih formulirajući, domislio i precizirao. Marxove misli razvijene u ovom metodološkom ekskursu, napose one o odnosu apstraktnog i konkretnog, mišljenja i zbilje, izlaganja i istraživanja, logičkog i historijskog, od izuzetnog su značenja i zaslužuju posebnu analizu (u koju ovdje ne možemo ulaziti). Ovdje, međutim, želimo također istaći značenje ovog uvoda kao teksta u kojem Marxovu misao vidimo na djelu, nepripremljenu za objavljivanje, u njenom živom toku, koji se od sadržajnih analiza uvijek iznova vraća preispitivanju i preciznijem formuliranju osnovnih metodoloških pretpostavki, ne zato da bi pri njima ostao, već da bi odmah zatim uronio u još dublje i preciznije sadržajne analize.

Ovu karakteristiku *Uvoda* posebno ističemo, jer je ona indikativna za cijeli daljnji tekst *Osnova kritike političke ekonomije*. Pišući ovo djelo određenom metodom, polazeći od određenih osnovnih filozofskih pretpostavki i gradeći ga po unaprijed zamišljenom planu, Marx se

uvijek iznova vraća kako eksplicitnom formuliranju svojih osnovnih filozofskih preokupacija i intencija, tako i ponovnom promišljanju i formuliranju plana po kojem djelo piše. Tako se u toku pisanja, kao rezultat stalnog ponovnog promišljanja strukture djela i njegovih pojedinosti, Marxova misao stalno iznova korigira, precizira, mijenja, dopunjuje i obogaćuje. Tako se postepeno modificira plan djela kao cjeline, ali se javljaju i mnoge posebne nove spoznaje.

Ako nam dakle konačni tekst *Kapitala* otkriva Marxovu misao u njenom završenom obliku, očišćenu od sumnji i čvrsto osiguranu protiv mogućih prigovora, bez gotovo ikakvih »pukotina« i »rupa«, *Osnovi* nam pokazuju *Kapital* u radanju, Marxovu misao u procesu, u vrenju, u rvanju s ogromnim materijalom koji treba obraditi i s teškim problemima koje treba riješiti. Pa ako je u završenom tekstu Marx mogao sebi dopustiti da, s malim izuzecima, ostavi neekspliciranim svoje osnovne misaone pretpostavke i intencije, smatrajući da su one i bez toga vidljive, u *Osnovima* je on upravo te osnovne filozofske intencije uvijek iznova isticao.

Da je Marxova misao u *Osnovima* u nezavršenom stanju, da se tu interpretacija i kritika tuđih shvaćanja stalno isprepleću s izlaganjem vlastitih stanovišta, da izlaganje ne teče pravocrtno po unaprijed zamišljenom planu, već se često prekida skokovima u stranu, ekskursima, asocijacijama, da se pri tome mijenjaju neke teze, formulacije i termini — te će karakteristike ovog rukopisa čitalac vjerovatno lako uočiti. No postoji opasnost da čitalac, prateći Marxovu misao u svim njenim zavijucima, previdi da to ipak nisu samo nepovezane zabilješke i neobavezna razmatranja, već cjelovito, iako nedovršeno djelo, pisano planski, s određenim konceptom. Struktura ovog djela nije tačno onakva kakvu je Marx zamislio započinjući da ga piše, ali ona je iz te prvotne zamisli prirodno izrasla. Struktura ovog djela nije identična ni sa strukturom Marxovog životnog djela *Kapitala*, ali se struktura *Kapitala* logično razvila iz strukture *Osnova*.

Uz *Uvod* tekst *Osnova kritike političke ekonomije* sadrži samo dvije glave nejednake veličine: »II. Glava o novcu« i »III. Glava o kapitalu«. Veća glava podijeljena je na tri odjeljka (Abschnitte): »Prvi odjeljak. Proces proizvodnje kapitala«, »Drugi odjeljak. Prometni proces kapitala« i »Treći odjeljak. Kapital kao ono što donosi plod (kamata, profit itd)«.

Nije teško vidjeti da postoji opći paralelizam između strukture ove glave o kapitalu i Marxovog glavnog djela *Kapital*. Podjeli ove glave na tri odjeljka odgovara podjela *Kapitala* na tri knjige, od kojih svaka po svojoj tematici približno odgovara jednom odjeljku glave o kapitalu u *Osnovima*. Dokle seže taj paralilizam, možemo zasad ostaviti po strani. U svakom slučaju već je unaprijed jasno da tri mnogo opsežnije knjige *Kapitala* nadmašuju odgovarajuće odjeljke *Osnova* ne samo po količini obuhvaćenog materijala, nego i po stupnju njegove raščlanjenosti i sređenosti.

Međutim, moglo bi se učiniti da između prvih zamisli *Osnova* i realizacije tih zamisli u *Osnovima* i *Kapitalu* postoji velik raskorak. Prvu skicu *Osnova* Marx naime daje u *Uvodu*, na kraju odeljka o »Metodi političke ekonomije«, gdje kaže: »Jasno je da raspored treba načiniti tako da budu izloženi: 1) opća apstraktna određenja, koja uslijed toga više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima, ali u gore objašnjenom smislu, 2) kategorije koje sačinjavaju unutrašnju strukturu građanskog društva i na kojima počivaju osnovne klase. Kapital, najamni rad, zemljišno vlasništvo. Njihov međusobni odnos. Grad i selo. Tri velike društvene klase. Razmjena među njima. Promet. Kredit (privatni). 3) Obuhvatanje građanskog društva u obliku države. Promatrano u odnosu prema samom sebi. „Neproizvodne“ klase. Porezi. Državni dug. Javni kredit. Stanovništvo. Kolonije. Iseljavanje. 4) Međunarodni odnos proizvodnje. Međunarodna podjela rada. Međunarodna razmjena. Izvoz i uvoz. Mjenični kurs. 5) Svjetsko tržište i krize« (19. tom, str. 24).

Ovaj u septembru 1857. formulirani projekt djela odlikuje se velikom širinom nagoviještenih tema. Nije teško uočiti da je od pet naznačenih tematskih područja u *Osnovima* i kasnije u *Kapitalu* šire obrađen samo dio onog drugog. Kako je i zbog čega došlo do takvog tematskog sužavanja? Odluku da posebno ne razrađuje ono prvo tematsko područje (o općim odredbama koje »više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima«) Marx je obrazložio u naprijed citiranom predgovoru *Prilogu kritici* datiranom januara 1859. No da je ta odluka pala još početkom 1858. jasno pokazuje Marxovo pismo Lassalle-u od 22. februara 1858, u kojem najavljuje da će djelo na kojem radi biti podijeljeno u šest knjiga: »1) O kapitalu (Sadrži nekoliko pretpoglavlja). 2) O zemljišnom vlasništvu. 3) O najamnom radu. 4) O državi. 5) Međunarodna trgovina. 6) Svjetsko tržište.«⁴ Izostavljajući prvo od pet tematskih područja prvobitnog plana, Marx je drugo od tih područja raščlanio u tri knjige, te je tako prvobitni plan, umjesto da bude sveden na četiri dijela, proširen na šest dijelova.

Nepunih dvadeset dana nakon što je Lassalle-a upoznao s ovim svojim velikim projektom, Marx ga je, u svom pismu od 11. marta 1858, obavijestio da ne namjerava odmah ravnomjerno razraditi svih šest najavljenih knjiga, nego da će tri prve razraditi detaljno, a tri preostale samo skicirati. Međutim, uviđajući da se za početak mora ograničiti na detaljnu razradu prva tri dijela, Marx se još dugo nadao da će moći napisati svih šest predviđenih knjiga. To se, među ostalim, vidi iz njegovog pisma Engelsu od 2. aprila 1858, iz predgovora *Prilogu kritici političke ekonomije* (januara 1859), iz pisma J. Weydemeyeru od 1. februara 1859, kao i iz nekih drugih pisama i rukopisa.

U svom pismu Engelsu od 2. aprila 1858. godine, nakon što ga je upoznao s podjelom na šest knjiga, Marx skicira i podjelu prve knjige

⁴ Vidi u 36. tomu ovog izdanja, str. 503.

(O kapitalu) na četiri odjeljka: »a. Kapital en général. b. Konkurencija ili dejstvo mnogih kapitala jedan na drugoga. c. *Kredit* gdje se kapital naspram pojedinih kapitala pojavljuje kao opšti element. d. *Akcijski kapital* kao najsavršeniji oblik (prelaz u komunizam) zajedno sa svim svojim protivrečnostima.«⁵ Prvi odjeljak (Kapital uopće) on dalje dijeli na tri pododjeljka: »1. Vrijednost. . . 2. Novac. . . 3. Kapital. . .«⁶

Ako se upitamo koji je dio svog široko zamišljenog rada u šest knjiga Marx uspio realizirati u *Osnovima*, lako ćemo se uvjeriti da Marx tu nije razradio ni prve tri knjige, pa čak ni samu prvu knjigu, nego samo drugi i treći pododjeljak prvog odjeljka (pododjeljke 2. Novac i 3. Kapital iz odjeljka a. Kapital uopće). Ograničavanje na ove pododjeljke ne može se objasniti nekim principijelnim razlozima, jer u isto vrijeme kad je radio na tim pododjeljcima, Marx je obavještavao Lassalle-a i Engelsa o svom velikom projektu u šest knjiga. »Ograničavanje« se dakle jednostavno objašnjava time što je temeljiti rad na navedenim odjeljcima u navedeno vrijeme zaokupio sve Marxove snage, pa za rad na ostalim odjeljcima i knjigama nije ostalo ni vremena ni snage.

To, naravno, ne isključuje mogućnost da su se već u to vrijeme kod Marxa počele javljati prve sumnje u pogledu adekvatnosti njegove monumentalne zamisli. U svakom slučaju, nastojeći da problem novca i kapitala razmatra isključivo u aspektu »kapitala uopće« i odvojeno od problema najamnog rada i zemljišne rente, Marx je mjestimično morao uzimati u obzir i ove po strani ostavljene aspekte. Nema sumnje da je ovo iskustvo potaklo Marxa na razmišljanja koja su ga, vjerovatno 1863 - 1864. navela da odustane kako od zasebnog istraživanja »kapitala uopće«, tako i od zasebnih knjiga o najamnom radu i zemljišnom vlasništvu.⁷

⁵ Isto, str. 290.—⁶ Isto, 290-293.—⁷ Da li je baš u to vrijeme Marx odustao od pisanja zasebne druge i treće knjige, ne može se sigurno reći. U svakom slučaju bitne teme zamišljenih posebnih knjiga o najamnom radu i zemljišnom vlasništvu uključene su u rukopise prvog i trećeg toma *Kapitala*, nastale 1864 - 1866, što pokazuje da su prvobitno zamišljene tri pive knjige u to vrijeme definitivno reducirane na jednu.

U vezi s prvobitnim dijeljenjem učenja o kapitalu, zemljišnoj renti i najamnom radu u tri razne knjige moglo bi se međutim postaviti pitanje, nije li se tu Marx poveo za građanskom ekonomijom i njenim površnim razlikovanjima? Nije li on tu nekritički prihvatio poznatu »trinitarnu« formulu građanske vulgarnе ekonomije, njeno učenje (koje je sam uspješno razotkrio kao mistifikaciju) o kapitalu, zemlji i radu kao tri »faktora proizvodnje« koji harmonično surađuju pri stvaranju vrijednosti? Po mišljenju R. Rosdolskog, Marx nije bio ni u najmanjoj mjeri pod utjecajem »trinitarne formule« kako je shvaća vulgarna ekonomija. Ali u trinitarnoj formuli ima »zrno istine zato što se radom stvorena vrijednost zahvaljujući odvajanju stvarnih proizvođača od sredstava za proizvodnju raspada u tri dijela, koji poprimaju tri različita oblika dohotka i čine godišnji prihod triju društvenih klasa-ka-

Druga glava *Osnova kritike političke ekonomije*, »Glava o novcu«, počinje na izgled kao recenzija. Marx detaljno izlaže i kritizira shvaćanja izložena u knjizi prudonista Alfreda Darimona *De la Réforme des Banques*, Paris 1856. No ako ne izgubimo strpljenje čitajući prve strane, vidjet ćemo da ova »recenzija« prerasta u sistematsku raspravu o problematici novca, a ova se razmatra polazeći od Marxove teorije radne vrijednosti, kao i od njegove opće humanističke teorije otuđenja i razotuđenja.

Kritici prudonističke verzije teorije radnog novca Marx je u *Osnovima* posvetio preko četrdeset strana, detaljno pokazujući protivurječnosti i iluzije sadržane u prudonističkim koncepcijama. Napose Marx kritizira shvaćanje da sve nedaće naše društvene organizacije imaju glavni izvor u »privilegiji« novca, u dominaciji plemenitih metala u prometu roba i u cijelom privrednom životu, te da bi se glavni zadatak sastojao u tome da se ta vladavina ukloni, da se srebro i zlato izjednače s ostalom robom i da se mjesto zlatnog i srebrnog novca uvede papirni radni novac. Nasuprot prudonistima, Marx je uvjerljivo pokazao da promet roba mora voditi obrazovanju novca i da je nemoguće ukinuti novac »sve dok razmjenska vrijednost ostaje društveni oblik proizvoda« (19. tom, str. 53). Ova kritika prudonističkih koncepcija o novcu, posebno je zanimljiva zato što je ovdje izvedena vrlo detaljno, dok je u *Prilogu kritici političke ekonomije* rezimirana na nekoliko strana, a u *Kapitalu* reducirana na nekoliko bilježaka ispod teksta.

pitatalista-zemljoposjednika i radnika« (R. Rosdolsky *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen »Kapital«*, Band I, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt, Europa Verlag Wien, 1968, Band I, S. 47). Predviđajući tri posebne knjige o kapitalu, zemljišnom vlasništvu i najamnom radu, Marx je, po Rosdolskom, polazio upravo od tog zrna istine, od realnosti postojanja triju osnovnih klasa. Kod njega se, dakle, nije radilo o tome da se posebno ispituju tri navodna faktora stvaranja vrijednosti vulgarne ekonomije, nego ekonomski uvjeti života triju osnovnih klasa.

U prilog ovog objašnjenja Rosdolskog govore i vlastite Marxove riječi u Predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*: »Sistem buržoaske ekonomije je posmatran ovim redom: kapital, zemljišno vlasništvo, najamni rad, država, spoljna trgovina, svjetsko tržište. Pod prvim trima rubrikama istražujemo ekonomske životne uslove triju velikih klasa na koje se dijeli savremeno buržoasko društvo; povezanost ostalih triju rubrika bije u oči.

No ako se i prihvati to objašnjenje, prirodno se javlja pitanje: da li je moguće i opravdano zasebno istraživati životne uslove osnovnih klasa suvremenog društva? Ako se radnik održava na životu prodajući svoju radnu snagu kapitalistu i ustupajući mu svoj višak vrijednosti i ako je kapitalist onaj koji živi prisvajajući višak vrijednosti radnika, kako je moguće zasebno, u posebnim knjigama, istraživati njihove uslove života — ako to ne treba da bude čisto spoliašnja deskripcija koja ne ulazi u bit kapitalističke eksploatacije? Nije li razmišljanje o ovom pitanju navelo Marxa da odustane od svog prvobitnog plana o tri posebne knjige, o kapitalu, zemljišnom vlasništvu i najamnom radu?

Pozitivna teorija novca koju Marx u *Osnovima* suprotstavlja prudonistima nije potpuno identična s onom koja je dana u *Prilogu kritici* i u *Kapitalu*. Tako već u *Prilogu kritici* (i kasnije u *Kapitalu*) Marx kritizira i odbacuje shvaćanje o novcu kao simbolu koje je sam zastupao u *Osnovima*. Neke druge aspekte Marxovog razvijenog učenja o novcu nalazimo u *Osnovima* tek u nastajanju. No ako pojedini aspekti Marxova učenja o novcu, kako su izraženi u *Osnovima*, imaju veće značenje za razumijevanje razvoja Marxovih shvaćanja nego u sistemskom aspektu, osnovne ideje vodilje te analize imaju nezastarivu vrijednost. Problematiku novca i robe promatra Marx polazeći od svoje teorije otuđenja i postvarenja koju je razvio u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, a koju već u *Osnovima* tako konkretizira da već ovdje imamo gotovo sve elemente teorije robnog fetišizma izložene u *Kapitalu*.

Kritizirajući s pozicija teorije otuđenja i postvarenja suvremeno društvo opće korupcije i »opće prostitucije«, gdje se svi proizvodi, djelatnosti i odnosi mogu razmijeniti za novac, koji se sa svoje strane, može razmijeniti za sve bez razlike, Marx, međutim, ni u jednom trenutku ne ostaje u granicama puke kritike, već je u svakom trenutku vidljiv i horizont s kojeg on tom društvu kritički pristupa: »slobodna individualnost, zasnovana na univerzalnom razvitku individua i podređivanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti, kao njihove društvene moći« (19. tom, str. 63), odnosno: »univerzalno razvijeni individui, čiji su društveni odnosi kao njihovi vlastiti zajednički odnosi također podvrgnuti njihovoj zajedničkoj kontroli« (isto, str. 66).

U štampanom tekstu *Osnova* »Glava o kapitalu« počinje kratkim ali veoma zanimljivim tekstom (19. tom, str. 127 — 136), koji je po nekima doista i zamišljen kao početni dio ove glave, dok drugi tvrde da je zamišljen kao posebna prelazna glava.⁸ Bez obzira na ovo sporno

⁸ L. A. Leontjev tvrdi da navedene stranice treba promatrati kao posebnu kratku glavu pod naslovom »Glava o novcu kao kapitalu«. On doduše priznaje da se »na prvi pogled može učiniti da sadržaj ovdje ne odgovara naslovu koji je dao Marx«, ali insistira da je »neslaganje između naslova i sadržaja tog dijela Marxovog rukopisa ipak samo prividno« (L. A. Leontjev, *O predvariteljnom variante »Kapitala» Marxa*, Izdateljstvo Akademii nauk SSSR, Moskva, Leningrad 1946, str. 27). Polemizirajući s Leontjevom, R. Rosdolsky tvrdi da Marx nije dao naslov »Glava o novcu kao kapitalu« samo navedenom odlomku, nego da je to bio prvobitni naslov cijele »Glave o kapitalu«, te upućuje na to da je tom spornom odlomku sam Marx u svom »Popisu uz 7 svezaka« dao poseban naslov »Zakon aproprijacije kako se pojavljuje u jednostavnom prometu« (u 20. tomu, str. 307). To je tačno, a tačno, je i to da navedeni Marxov tekst po svom sadržaju odgovara tom naslovu. Međutim, u spomenutom Marxovom popisu taj odjeljak nije označen ni kao posebna glava (kako ga shvaća Leontjev) ni kao uvodni dio glave o kapitalu (kako bi to htio Rosdolsky) nego kao peti (pretposljednji) od šest dijelova na koje je podijeljena glava o novcu.

pitanje, neosporno je da je ovaj dio jedan od najznačajnijih i najzanimljivijih u *Osnovima*. Glavna je tema ovog odlomka razračunavanje s iluzijom građanskih demokrata i nekih socijalista da u jednostavnoj robnoj proizvodnji i razmjeni nisu prisutne imanentne protivurječnosti građanskog društva, s iluzijom da se u razmjeni roba realiziraju jednakost i sloboda, da razmjena razmjenskih vrijednosti štoviše predstavlja produktivnu, realnu bazu svake jednakosti i slobode, te da se ona ne mora razviti u kapital. Napose on kritizira ludost socijalista koji misle da je razmjenska vrijednost po svom pojmu sistem jednakosti i slobode svijui, koji je samo pokvaren novcem i kapitalom. Njima treba odgovoriti: da je razmjenska vrijednost ili, tačnije, novčani sistem u stvari sistem jednakosti i slobode i da su smetnje koje im kod bližeg izlaganja sistema stoje na putu njemu imanentne smetnje, upravo ostvarenje *jednakosti i slobode*, koji se pokazuju kao nejednakost i nesloboda. Isto je tako pobožna kao i glupa želja da se razmjenska vrijednost ne razvije u kapital ili da se rad koji proizvodi razmjensku vrijednost ne razvije u najamni rad«. (19. tom, str. 134)

Prvi odjeljak glave o kapitalu »Proces proizvodnje kapitala« odgovara po sadržaju približno prvom tomu *Kapitala*. Analiza započinje razmatranjem pretvaranja novca u kapital (što je, kako je poznato, tematika i četvrte glave *Kapitala*), da bi se zatim koncentrirala na analizu biti kapitala i viška vrijednosti, usput dodirujući i niz drugih pitanja. Pri tome su u *Osnovima* još gotovo potpuno odsutni mnogi problemi koji su u prvom tomu *Kapitala* razrađeni vrlo opširno, kao npr. radni dan (Osma glava prve knjige *Kapitala*), manufaktura i krupna industrija (Dvanaesta i Trinaesta glava), neki aspekti proizvodnje viška vrijednosti (Petnaesta i Šesnaesta glava), najamnina (Sedamnaesta—Dvadeseta glava), historijski prikaz procesa akumulacije kapitala (veći dio Dvadeset druge—Dvadeset pete glave).

No ako je prvi tom *Kapitala* po obilju materijala i po dovršenosti razrade daleko premašio ovu svoju prethodnu varijantu, distancija među njima nije tako velika kako bi se to moglo u prvi mah učiniti. Ako *Osnovi* nisu ušli u sve one detalje u koje je ušao *Kapital*, u njima su obuhvaćeni i u principu riješeni upravo oni najteži teorijski problemi koji čine najbitniji sadržaj prvog toma *Kapitala*. A kad je riječ o misaonoj razini na kojoj se tretiraju problemi koji su zajednički *Osnovima* i *Kapitalu*, ni u kom slučaju se ne bi moglo reći da postoji neka principijelna razlika u nivou na štetu *Osnova*. Neki dijelovi *Osnova* čak i nadmašuju *Kapital* temeljitošću i iscrpnošću, a i oni nepotpunije obrađeni nisu nezanimljivi. Tako je analizirajući pretvaranje novca u kapital Marx u *Osnovima* došao do onog istog rješenja koje će kasnije ponoviti u *Kapitalu*, pa u *Osnovima* bolje vidimo živi tok Marxove misli. Ako naprotiv uporedimo petu glavu *Kapitala* (»Proces rada i oplodivanja vrijednosti«) s odgovarajućim dijelovima *Osnova*, vidjet ćemo da u *Osnovima* još nisu provedene neke distinkcije koje se sadrže u *Kapitalu*. Osnovna distinkcija kojoj

je posvećena šesta glava *Kapitala*, distinkcija između postojanog i promjenljivog kapitala, jedna je od distinkcija koje je Marx sam sebi definitivno razjasnio upravo u toku pisanja *Osnova*. Čitajući *Osnove* primjećujemo kako se ta, u početku ne sasvim jasno provedena (i terminološki nefiksirana) distinkcija postepeno sve više razjašnjava i terminološki fiksira. Počinjući s izrazima »unveränderter«, »unveränderlicher« i »invariabler Wert«, s jedne strane, a »veränderten«, »veränderlicher« i »reproduzierter Wert«, s druge strane, Marx se najzad opredijelio za termine »konstantes« i »variables Kapital«. U *Osnovima* Marx je također tačno analizirao bit viška vrijednosti i njegove dvije glavne forme (apsolutni i relativni višak vrijednosti), ali metode proizvođenja relativnog viška vrijednosti, koje su u *Kapitalu* detaljno istražene, u *Osnovima* su samo skicirane.

»Drugi odjeljak: Proces prometa kapitala« odgovara približno prvom i drugom odjeljku (tačnije petoj i sedmoj — petnaestoj glavi) drugog toma *Kapitala*. Tu potpuno nedostaje tematika obradna u trećem odjeljku drugog toma *Kapitala* (»Reprodukcija i promet cjelokupnog društvenog kapitala«). Pa ipak mnogi problemi i rješenja koji su kasnije potpunije razvijeni u *Kapitalu* tu su već jasno uočeni i naznačeni, a mnogi dijelovi nisu ni najmanje izgubili na interesu ni nakon objavljivanja *Kapitala*. Dovoljno je samo spomenuti da se u ovom odjeljku nalazi među ostalim i poznati, često zasebno izdavani i veoma značajni tekst o epohama društveno-ekonomskih formacija.

Još je veća razlika između trećeg odjeljka glave o kapitalu i trećeg toma *Kapitala*. U tom trećem odjeljku (»Kapital kao ono što donosi plod. Prervaranje viška vrijednosti u profit«) razmatra se pitanje o profitu kao pretvorenom obliku viška vrijednosti, kao i pitanje prosječnog profita i tendencijskog padanja profitne stope. Time se naznačuje problematika prva tri odjeljka trećeg toma *Kapitala*. Trgovački i kamatonosni kapital i zemljišna renta (problematika četvrtog, petog i šestog odjeljka trećeg toma *Kapitala* ostali su gotovo nedirnuti. Pa ipak i u ovoj kratkoj skici ima mnogo zanimljivog i značajnog.

No ako su s gledišta detaljne razrađenosti i »stručne« preciznosti analize u *Osnovima* samo nesavršena skica za one u *Kapitalu*, *Osnovi* zadržavaju trajnu vrijednost kako filozofskom prodornosti kritike suvremenog postvarenog svijeta, tako i smionošću vizija budućeg slobodnog društva.

U maju 1858. Marx je prekinuo pisanje teksta što ovdje skraćeno nazivamo *Osnovima*, te se krajem maja i početkom juna poduhvatio da sastavi *Popis za sedam sveski (prvi dio)*, svojevrsnu skicu djela u kojem bi iskoristio materijal tog rukopisa (u kojem je, kako kaže u jednom pismu Engelsu, »sve ispremiještan«) i bolje izložio njegov glavni sadržaj. U *Popisu* on se koncentrirao na materijal koji je trebalo da uđe u prvi dio njegovog zamišljenog velikog ekonomskog rada, a pod »prvim dijelom« on je tada mislio ono što je uskoro počeo označavati kao »prvi odjeljak« knjige »O kapitalu«. Taj je odjeljak trebalo

da obuhvati tri glave: »I. Vrijednost«, »II. Novac« i »III. Kapital uopće«. U »prvoj varijanti« svog *Popisa* Marx je pokušao grupirati materijal svog rukopisa u tri navedene glave zamišljenog »prvog dijela«, pri čemu je stigao do odjeljka o cirkulaciji kapitala (u trećoj glavi), ali je taj odjeljak kao i neki raniji pododjeljci ostao bez naznaka odgovarajućih strana u rukopisu. »Druga varijanta popisa« obuhvaća samo materijal glave o novcu, ali je ta glava ovdje mnogo detaljnije strukturirana, a evidentirani materijal za nju puno je obilniji. Premda ti Marxovi *Popisi* nisu zamišljeni kao samostalno djelo i imaju pomoćnu ulogu, oni mogu biti zanimljivi i korisni za proučavanje revolucije Marxovih ekonomskih pogleda u procesu nastajanja *Kapitala*, a napose za proučavanje prijelaza od *Osnova* preko *Priloga* do *Kapitala*.

Služeći se tekstom *Osnova* i navedenim *Popisom za sedam sveski*, Marx je od avgusta do približno kraja oktobra 1858. izradio prvobitni tekst prvog sveska *Priloga kritici političke ekonomije*. Pored glava o vrijednosti i o novcu, u taj je svezak, prema Marxovim tadašnjim planovima, trebalo da uđe i glava o kapitalu. Međutim, od prvobitnog teksta do nas je došao samo dio koji obuhvaća posljednje tri četvrtine druge glave i početak treće glave. Stoga se i objavljuje pod naslovom: »*Prilog kritici političke ekonomije. Fragment prvobitnog teksta*. Zbog svoje fragmentarnosti taj tekst dosad nije mnogo proučavan. Ali kako u njemu ima zanimljivih dijelova koji nisu doslovno preuzeti iz *Osnova*, niti su ušli u definitivni tekst *Priloga*, trebalo bi i ovaj *Fragment prvobitnog teksta* pažljivo proučiti.

Od sredine novembra 1858. do 21. januara 1859. Marx je još jednom preradio prvobitni tekst *Priloga kritici*. Napisao je novu glavu pod naslovom »Roba« (kojoj je prvobitno bio namijenjen naslov »Vrijednost«), temeljito je preradio glavu o novcu i još jednom pregledao cijeli rukopis. Dvadeset prvog januara 1859. on je konačno završio redigiranje svog teksta i dao mu naslov *Prilog kritici političke ekonomije. Prva knjiga. O kapitalu. Prvi odjeljak. Kapital uopće*. Dobivši od Engelsa novac za poštarinu, rukopis je 25. januara poslao u Berlin izdavaču Dunckeru, kojeg mu je bio pronašao Lassalle. Umjesto predviđenih 5-6 štamparskih araka, sveska je imala 12 štamparskih araka, i nije se sastojala, kako je bilo planirano, od tri, nego samo od dvije glave: »Roba« i »Novac ili jednostavna cirkulacija«. U februaru 1859. Marx je poslao izdavaču i predgovor, a u junu 1859. djelo je objavljeno. Citirani podnaslov (*Prva sveska...Prvi odjeljak...*) jasno je pokazivao da tu nije riječ o završenom djelu, nego tek o početku jednog obimnijeg rada. I doista, Marx je želio da uskoro poslije prve sveske objavi i drugu, koja bi bila posvećena problematici kapitala. Međutim, daljnja istraživanja potakla su ga da izmijeni svoj prvobitni plan. Umjesto serije knjižica koje bi neposredno slijedile jedna za drugom pojavio se — nakon osam godina — pozamašni prvi tom *Kapitala* (1867).

Prilog kritici političke ekonomije započinje kratkim *Predgovorom*, koji pripada među najznačajnije i najpoznatije Marxove tekstove.

Nakon kratkih informacija o sadržaju *Priloga kritici* i o svojim planovima da ga nastavi, Marx ovdje iznosi svoje slavne napomene o toku svojih »političko-ekonomskih studija«, dajući sažet prikaz svog misaonog razvoja od studentskih dana do pisanja *Priloga kritici* i kratko karakterizirajući vlastite objavljene i neobjavljene radove, kao i Engelseve radove iz tog razdoblja. No još je značajniji Marxov slavni i široko citirani prikaz »općeg rezultata« do kojeg je u svojim istraživanjima došao i koji mu je »poslužio kao putokaz« u njegovim daljnjim studijama. Ovaj sažeti tekst u kojem Marx govori o korijenu pravnih i državnih oblika u materijalnim životnim odnosima, o odnosu baze i nadgradnje, o društvenom biću i društvenoj svijesti, o protivrječnostima između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje i o njihovom revolucionarnom razrješavanju, o progresivnim epohama društvene ekonomske formacije i o predstojećem kraju ljudske prethistorije, nabijen je sadržajem i pregnantno formuliran, pa nije čudo što se uvijek iznova citira.

U glavnom tekstu *Priloga kritici političke ekonomije* Marx razmatra prvenstveno problematiku robe i novca. U prvoj glavi posvećenoj robi on detaljno analizira dvostruku prirodu robe kao upotrebne vrijednosti i kao razmjenske vrijednosti i pokazuje da u osnovi dvostrukog karaktera robe leži dvostrukost rada koji stvara robu, protivrječnost između privatnog i društvenog, odnosno konkretnog i apstraktnog ljudskog rada. Polazeći od ovih analiza robe i rada on izlaže svoju, teoriju vrijednosti, a djelimično i teoriju postvarenja. Sistematsko - teorijskom raspravljanju on dodaje opširan historijski osvrt na dotadašnje teorije o robi i vrijednosti, pri čemu prikazuje napose istraživanja engleskih i francuskih ekonomista u toku jednog i po stoljeća. Na sličan način on u glavi o novcu istražuje i određuje odnos između vrijednosti i novca, utvrđuje prirodu novca i detaljno analizira različite funkcije što ih novac vrši. Ujedno analizira i kritizira različite buržoaske i sitnoburžoaske teorije novca, a napose nerealne ideje o poboljšanju kapitalizma putem ukidanja novca.

U prerađenom obliku Marx je u *Kapital* unio glavne dijelove svog *Priloga kritici političke ekonomije*. No to ne znači da je *Prilog kritici* poslije objavlivanja *Kapitala* izgubio vrijednost i postao sadržajno nezanimljiv. U predgovoru prvom uzdanju prvog sveska *Kapitala* Marx je o odnosu između *Priloga kritici* i *Kapitala* »Djelo čiji prvi svezak predajem javnosti nastavak je mogla spisa *Prilog kritici političke ekonomije*, koji sam objavio 1859. Za dugi razmak između početka i nastavka krivo je moje dugogodišnje bolovanje, koje me je u radu često prekidalalo. — Sadržinu svog ranijeg spisa sažeto sam dao u *prvoj glavi* ovog toma. Nisam to učinio jedino radi povezanosti i potpunosti, nego sam i način izlaganja dotjerao. Ukoliko je priroda predmeta iole dopuštala, ja sam ovdje razradio mnoge momente koji su ranije bili samo nagoviješteni, dok naprotiv, ponešto što sam tamo opširno izložio, ovdje samo nagovještavam. Naravno, odjeljci o histo-

riji teorije vrijednosti i novca sad su sasvim izostali. Ipak će primjedbe ispod teksta uz prvu glavu otkriti čitaocu ranijeg spisa nove izvore za tu historiju.»

Marxovo upućivanje na ono što je u *Prilogu kritici* »opširno izložio«, a što u *Kapitalu* samo »nagovještava«, odnosi se prije svega na glavu o novcu. Zajedno s odjeljkom o povijesti teorija o novcu ova je glava najopširnije izlaganje Marxove teorije novca. Marx tu raspravlja i o pitanjima novčanog opticaja i teorije valute potpuno razvijene kapitalističke proizvodnje, koja je u *Kapitalu* nabačena tek u trećem svesku *nakon što* je dana analiza procesa proizvodnje i procesa prometa kapitala, analiza prosječne profitne stope i kamatonosnog kapitala. Ako je *Prilog kritici* stoga formalno samo početak, a *Kapital* njegov nastavak, on ipak obuhvaća mnogo više od jednostavnog prometa robe. Na području teorije novca on već daje obrise cjelokupnog djela.

O tome kroz kakve je sve složene faze prolazio Marxov rad na pisanju *Kapitala* svjedoče i rukopisi što ih objavljujemo pod zajedničkim nadnaslovom *Marxovi popisi uz rukopise iz 1857-1858.* (1859), a pod naslovima *Referati uz moje vlastite sveske i Nacrt plana treće glave. Referati* daju detaljan pregled materijala koji se sadrži u Marxovim sveskama iz 1857-1858, a nije iskorišćen u prvom svesku *Priloga kritici političke ekonomije.* Marx je taj pregled materijala napravio kako bi sebi olakšao pisanje onog dijela svog ekonomskog rada koji se trebao pojaviti kao nastavak prvog sveska *Priloga kritici političke ekonomije.* U *Nacrtu plana treće glave* pitanja o kojima se raspravlja u sveskama II-VII velikog ekonomskog rukopisa iz 1857-1858. grupirana su u tri glavna odjeljka: 1) Proces proizvodnje kapitala, 2) Proces opticaja kapitala i 3) Kapital i profit. Tu se buduća struktura *Kapitala* nazire još jasnije nego u prijašnjim skicama.

Kao *Dodatak* u 20. tomu objavljuju se dva Engelsova članka o *Prilogu kritici političke ekonomije* i *Marxovi Izvaci iz sveski o Ricardu* (1850-1853). Bliži podaci o sadržaju i o načinu nastanka tih ekscerpata nalaze se u odgovarajućim napomenama u 20. tomu. Ovdje treba spomenuti da su ti izvaci unijeti u ovaj tom, iako su nastali ranije, jer su tijesno povezani sa svim Marxovim radovima objavljenim u 19. i 20. tomu i mogu olakšati njihovo razumijevanje. Također treba istaći da ti *Izvaci* nisu samo izvaci, nego sadrže i brojne Marxove komentare i ocjene.

Za svakog tko želi da se na izvoru upozna s Marxovim osnovnim misaonim preokupacijama i s razvojem njegove misli radovi koji se objavljuju u 19. i 20. tomu izuzetno su značajni.

KARL MARX

Osnovi kritike političke ekonomije

(Ekonomski rukopisi 1857 - 1859)

PRVI DEO

A. Uvod

Sadržaj^[1]

A. UVOD

1. Proizvodnja uopće
2. Opći odnos proizvodnje raspodjele, razmjene i potrošnje
3. Metoda političke ekonomije
4. Sredstva za proizvodnju (proizvodne snage) odnosi proizvodnje i odnosi prometa itd.

A. UVOD^[2]

I. Proizvodnja, potrošnja, raspodjela, razmjena (promet)^[3]

1. *Proizvodnja*

a) Predmet o kome raspravljamo jest, prije svega, materijalna proizvodnja.

Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu — dakle, društveno određena proizvodnja individua. Pojedinačni i osamljeni lovac i ribar, s kojima počinju Smith i Ricardo^[4], spadaju među uobražena 18. vijeka, lišena fantazije. To su robinzonade, koje nikako ne znače samo reakciju na prefinjenost i vraćanje pogrešno shvaćenom prirodnom životu, kako to uobražavaju historičari kulture. Kao što na ovakvom naturalizmu ne počiva ni Rousseauov *contrat social*¹, koji subjekte, po prirodi nezavisne, dovodi u odnos i vezu pomoću ugovora.^[5] Ovo je privid, i to samo estetski privid malih i velikih robinzonada. One, naprotiv, znače anticipaciju »građanskog društva«, koje se pripremalo od 16. vijeka, a u 18. je divovskim koracima hitalo svojoj zrelosti. U tome društvu slobodne konkurencije pojedinac se pojavljuje razriješen prirodnih veza itd., koje su ga za raznijih historijskih epoha činile pripadnikom određenog, ograničenog ljudskog konglomerata. Pred očima proroka 18. vijeka, na čijim plećima još potpuno stoje Smith i Ricardo, lebdi ovaj individuum 18. vijeka — proizvod, s jedne strane, raspadanja feudalnih oblika društva, a, s druge strane, novih proizvodnih snaga koje su se razvile od 16. vijeka naovamo — kao ideal čija egzistencija pripada prošlosti. Ne kao historijski rezultat, već kao polazna tačka historije. Jer lebdi kao prirodni individuum, primjereno njihovoj predstavi o ljudskoj prirodi, ne kao historijski nastao, već kao od prirode dat. Ovakva zabluda bila je dosad svojstvena svakoj novoj epohi. Steuart, koji u mnogo čemu stoji u suprotnosti prema 18. vijeku i, kao aristokrat, više na historijskom tlu, izbjegao je tu ograničenost.

¹ društveni ugovor

Što se dublje vraćamo u historijsku prošlost, to više se individuum — pa dakle i proizvodni individuum — pojavljuje kao nesamostalan, kao pripadnik veće cjeline: prvo još na sasvim prirodan način u porodici i u porodici proširenoj u pleme; kasnije u zajednici proizilskoj iz suprotnosti i stapanja plemena, u njenim različitim oblicima. Tek u 18. vijeku, u »građanskom društvu«, istupaju različiti oblici društvene veze prema pojedincu kao puko sredstvo za njegove privatne svrhe, kao vanjska nužnost. Ali epoha koja rađa ovo stanovište, stanovište osamljenog pojedinca, upravo je epoha dosad najrazvijenijih društvenih (općih s ovoga stanovišta) odnosa. Čovjek je u najdoslovnijem smislu riječi *zōon politikón*¹, ne samo društvena životinja, nego životinja koja se samo u društvu može osamiti.^[6] Proizvodnja osamljenog pojedinca izvan društva — rijetkost koja se civiliziranom čovjeku, koji je dinamično već imao u sebi društvene snage, doista može dogoditi kad slučajno zabasa u divljinu — isto je takva besmislica kao i razvijanje jezika bez individua koje *zajedno* žive i između sebe govore. Na ovome se nemamo zašto dalje zadržavati. Mi se te tačke ne bismo ni doticali da tu glupost, koja je imala smisla i mogla se razumjeti kod ljudi 18. vijeka, nisu Bastiat, Carey, Proudhon^[7] itd. ozbiljno ponovo uvukli usred najnovije ekonomije. Za Proudhona i druge naravno da je ugodno da porijeklo jednog ekonomskog odnosa, čiji historijski postanak on ne poznaje, objasni historijsko-filozofski time što mitologizira da je Adam, ili Prometej, došao na gotovu misao, da je ova onda bila uvedena itd. Ništa suhoparnije i dosadnije nego kad *locus communis*² stane maštati.

Prema tome, kad je riječ o proizvodnji, uvijek je riječ o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenog razvitka — o proizvodnji društvenih individua. Zato bi moglo izgledati da, ako uopće hoćemo da govorimo o proizvodnji, moramo ili da pratimo proces historijskog razvitka u njegovim različitim fazama, ili da unaprijed izjavimo da se bavimo jednom određenom historijskom epohom, na primjer, modernom građanskom proizvodnjom, koja, u stvari, i jest naša prava tema. No, sve epohe proizvodnje imaju izvjesna zajednička obilježja, zajednička određenja. *Proizvodnja uopće* jest apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira ono zajedničko i time nam ušteduje ponavljanje. Međutim, ovo opće, ili upoređivanjem izdvojeno zajedničko, i samo je nešto mnogostruko raščlanjeno, nešto što se rastavlja na različita određenja. Ponešto od toga pripada svima epohama; ponešto je nekolikima zajedničko. (Neka) određenja bit će zajednička najnovijoj i najstarijoj epohi. Bez njih se neće moći zamisliti nikakva proizvodnja; međutim, ako i najrazvijeniji jezici imaju zakone i određenja zajednička s najnerazvijenijima, onda je baš razlika od tog zajedničkog općeg ono što sačinjava njihov razvitak. Određenja

¹ politička (društvena) životinja — ² opće mjesto, banalnost

koja važe za proizvodnju uopće baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva — koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila bitna različenost. U tome zaboravljanju je, na primjer, sva mudrost modernih ekonomista koji dokažu vječnost i harmoniju postojećih socijalnih odnosa. Na primjer. Nikakva proizvodnja nije moguća bez nekog oruđa za proizvodnju, pa ma to oruđe bila samo ruka. Nikakva proizvodnja nije moguća bez minulog, nagomilanog rada, pa ma taj rad bio samo ona umješnost koja se ponavljanjem vježbanjem skupile i koncentrirala u ruci divljaka. Kapital je, između ostalog, također oruđe za proizvodnju, također minuli, objektivirani rad. Prema tome, kapital je opći, vječni prirodni odnos; tj. kad izostavim baš ono specifično što »oruđe za proizvodnju«, »nagomilani rad«, tek čini kapitalom. Zbog toga se čitava historija odnosa proizvodnje, na primjer kod Careya, pojavljuje kao falsifikat koji su zlonamjerno udesile vlade.

Ako nema proizvodnje uopće, nema ni opće proizvodnje. Proizvodnja je uvijek *posebna* grana proizvodnje — na primjer, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura itd. — ili je totalitet. Samo što politička ekonomija nije tehnologija. Odnos općih određenja proizvodnje na datom stupnju društva prema posebnim oblicima proizvodnje treba izložiti na drugom mjestu (kasnije). Naposljetku, proizvodnja nije ni samo posebna. Štoviše, uvijek je to izvjesno društveno tijelo, izvjestan društveni subjekt taj koji djeluje u većem ili oskudnijem totalitetu grana proizvodnje. Odnos koji naučno prikazivanje ima prema realnom kretanju također još ne spada ovamo. Proizvodnja uopće. Posebne grane proizvodnje. Totalitet proizvodnje.

U ekonomiji vlada moda da se naprijed stavi opći dio, a to je upravo dio koji figurira pod naslovom »Proizvodnja« (vidi, na primjer, J. St. Milla)⁽⁸⁾, u kome se pretresaju *opći uslovi* svake proizvodnje. Taj opći dio sastoji se ili tobože treba da se sastoji:

1) iz uslova bez kojih proizvodnja nije moguća. To, u stvari, znači da se navedu samo bitni momenti svake proizvodnje. A ovo se, kao što ćemo vidjeti, svodi na nekoliko vrlo jednostavnih određenja koja se naširoko raspredaju u površne tautologije;

2) iz uslova koji više ili manje unapređuju proizvodnju, kao na primjer progresivno ili stagnantno društveno stanje Adama Smitha⁽⁹⁾. Da bi se to što kod njega ima svoju vrijednost kao aperçu¹ podiglo do naučnog značaja, bila bi potrebna istraživanja o periodima *stepena proizvodnosti* u razvitku pojedinih naroda — istraživanje koje leži izvan pravih granica teme, a ukoliko spada u nju, treba ga unijeti pri izlaganju konkurencije, akumulacije itd. U općoj formulaciji odgovor se svodi na ono opće: da se neki industrijski narod nalazi na vrhuncu svoje proizvodnje u času kad se uopće nalazi na svom historijskom vrhuncu.

¹ kratak pregled

Doista. Industrijski vrhunac nekog naroda (postoji) dok mu glavna stvar još nije dobit nego dobijanje. Utoliko su Jenkiji iznad Engleza. Ili pak: da su, na primjer, izvjesne rasne sklonosti, klime, prirodni uslovi kao pomorski položaj, plodnost tla itd. povoljniji za proizvodnju od drugih. Pa i to opet izlazi na tautologiju da se bogatstvo stvara utoliko lakše ukoliko u većem stepenu ima njegovih elemenata, subjektivnih i objektivnih.

Ali sve ovo nije ono do čega je ekonomistima doista stalo u tom općem dijelu. Naprotiv, proizvodnja — vidi, na primjer, Milla⁽¹⁰⁾ — treba da bude prikazana, za razliku od raspodjele itd., kao obuhvaćena vječnim, od historije nezavisnim prirodnim zakonima, kojom prilikom se onda sasvim ispod žita poturaju građanski odnosi kao neoborivi prirodni zakoni društva in abstracto¹. Ovo je više ili manje svjesna svrha čitavog postupka. Kod raspodjele, naprotiv, kao da su ljudi sebi dozvolili svakojaku samovolju. Da nikako i ne uzmemo u obzir grubo raskidanje proizvodnje i raspodjele i njihov stvarni odnos, mora una-prijed biti toliko jasno da, ma koliko raspodjela i mogla biti različna na različnim stupnjima društva, ipak mora da bude moguće da se, isto onako kao i u proizvodnji, izvuku zajednička određenja, a isto tako da bude moguće da se sve historijske razlike smiješaju i zbrišu u *općeljudskim* zakonima. Na primjer, rob, kmet, najamni radnik, — svi oni dobijaju izvjesnu količinu hrane koja im omogućuje da žive kao rob, kao kmet, kao najamni radnik. Osvajač koji živi od danka, ili činovnik koji živi od poreza, ili zemljovlasnik koji živi od rente, ili monah koji živi od milostinje, ili levit koji živi od desetka, — svi oni dobijaju neki dio društvene proizvodnje, koji se određuje po drukčijim zakonima nego dio roba itd. Dvije glavne tačke, koje svi ekonomisti stavljaju pod tu rubriku, jesu: 1) vlasništvo; 2) njegovo osiguranje pomoću pravosuđa, policije itd. Na ovo se ima dati vrlo kratak odgovor:

ad 1) Svaka proizvodnja jest prisvajanje prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika. U ovom je smislu tautologija kazati da je vlasništvo (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smiješno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik vlasništva, na primjer privatno vlasništvo. (Što povrh toga pretpostavlja kao uslov također i suprotni oblik, *nevlasništvo*). Naprotiv, historija pokazuje da je zajedničko vlasništvo (na primjer kod Indijaca, Slavena, starih Kelta itd.) bilo prvobitniji oblik, oblik koji pod vidom općinskog vlasništva još dugo igra značajnu ulogu. Ovdje još nikako nije riječ o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom vlasništva. Ali da ne može biti govora o proizvodnji, pa, dakle, ni o društvu gdje ne postoji neki oblik vlasništva, jest tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jest *contradictio in subjecto*².

ad 2) Osiguranje stečenoga itd. Kad se ove trivijalnosti svedu na svoj pravi sadržaj, onda one kažu više nego što znaju njihovi propov-

¹ uopće — ² protivurječnost u sebi

jednici. Naime, kažu da svaki oblik proizvodnje stvara svoje vlastite pravne odnose, oblik vladavine itd. Sirovost i neshvaćanje sastoji se upravo u tome što se ono što je organski povezano dovodi slučajno u uzajamni odnos, u puku mislenu vezu. Građanskim ekonomistima lebdi pred očima samo to da se s modernom policijom daje bolje proizvoditi nego, na primjer, pod pravom pesnice. Samo što zaboravljaju da je i pravo pesnice pravo i da pravo jačega produžuje da živi pod drugim oblikom i u njihovoj »pravnoj državi«.

Kad društveni odnosi koji odgovaraju nekom određenom stupnju proizvodnje tek nastaju, ili kad već iščezavaju, prirodno je da nastupaju poremećaji proizvodnje, mada u različitom stepenu i s različitim djelovanjem.

Da rezimiramo: postoje određenja koja su zajednička svima stupnjevima proizvodnje i koja mišljenje fiksira kao opća; ali takozvani *opći uslovi* svake proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoću kojih se ne shvaća nikakav stvarni historijski stupanj proizvodnje.

2. *Opći odnos proizvodnje prema raspodjeli, razmjeni, potrošnji*

Prije no što zađemo dalje u analizu proizvodnje, potrebno je da zaustavimo pogled na različitim rubrikama koje ekonomisti stavljaju pored nje.

Evo predstave koja je jasna kao dan: u proizvodnji članovi društva prilagođavaju (izrađuju, oblikuju) proizvode prirode ljudskim potrebama; raspodjela određuje u kojem razmjeru pojedinac ima udjela u tim proizvodima; razmjena mu dostavlja posebne proizvode za koje on ima volju da razmijeni dio koji mu je pripao raspodjelom; najzad, u potrošnji postaju proizvodi predmeti užitka, individualnog prisvajanja. Proizvodnja izrađuje predmete koji odgovaraju potrebama; raspodjela ih razdjeljuje prema društvenim zakonima, razmjena ponovo razdjeljuje prema pojedinačnoj potrebi ono što je već razdijeljeno; najzad, u potrošnji proizvod izlazi iz ovog društvenog kretanja, on postaje neposredno predmet i sluga pojedinačne potrebe i zadovoljava je u užitku. Tako se proizvodnja pojavljuje kao polazna tačka, potrošnja kao završna tačka, a raspodjela i razmjena kao sredina, koja je sama opet dvostruka, jer je raspodjela određena kao moment koji polazi od društva, a razmjena kao moment koji polazi od individua. U proizvodnji se objektivira ličnost, u potrošnji se subjektivira stvar; u raspodjeli društvo preuzima posredništvo između proizvodnje i potrošnje u obliku općih, vladajućih određenja; u razmjeni ovo posredništvo vrši slučajna određenost individuuma.

Raspodjela određuje razmjer (količinu) u kojem proizvodi dolaze na individuuma; razmjena određuje proizvodnju u kojoj individuum zahtijeva udio koji mu je dodijeljen raspodjelom.

Na taj način proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja sačinjavaju pravi pravcati zaključak; proizvodnja općenitost, raspodjela i razmjena posebnost, potrošnja pojedinačnost u kojoj je obuhvaćena cjelina. Ovo je svakako neka veza, ali površna. Proizvodnju određuju opći prirodni zakoni; raspodjelu društvena slučajnost, pa ona stoga može da utječe na proizvodnju manje ili više povoljno; razmjena stoji između jedne i druge kao formalno društveno kretanje, a završni čin potrošnje, koji se ne shvaća samo kao krajnja meta, nego i kao krajnja svrha, leži, u stvari, izvan ekonomije, osim ukoliko ne djeluje natrag na polaznu tačku i ponovo otvara čitav proces.

Protivnici političkih ekonomista — bili to protivnici iz njihove oblasti ili izvan nje — koji im prebacuju da barbarski raskidaju ono što spada zajedno, stoje ili na istom tlu kao oni, ili ispod njih. Najobičniji je prijekor da su politički ekonomisti razmatrali proizvodnju suviše isključivo kao samosvrhu. Raspodjela je isto toliko važna. Osnovicu ovog prijekora sačinjava upravo predstava ekonomista da raspodjela postoji pored proizvodnje kao samostalna, nezavisna sfera. Ili (im se prebacuje da se) svi momenti ne obuhvaćaju u njihovom jedinstvu. Kao da ovo raskidanje nije iz zbilje prodrlo u udžbenike, nego, obrnuto, iz udžbenika u zbilju, i kao da se ovdje radi o nekom dijalektičkom izmirenju pojmova, a ne o shvaćanju realnih odnosa!

a) [Potrošnja i proizvodnja]

Proizvodnja je neposredno i potrošnja. Dvostruka potrošnja, subjektivna i objektivna: individuum koji u proizvođenju razvija svoje sposobnosti također ih i izdaje, troši u činu proizvodnje, sasvim onako kao što je prirodno plodjenje izvjesna potrošnja životnih snaga. Drugo: potrošnja sredstava za proizvodnju koja se upotrebljavaju i rabate, a djelimično (kao, na primjer, pri sagorijevanju) ponovo rastavljaju na opće elemente. Također i potrošnja sirovine koja ne zadržava svoj prirodni oblik i svojstva, nego ovi, naprotiv, bivaju razoreni. Zbog toga je čin same proizvodnje u svima svojim momentima i čin potrošnje. Ali ovo ekonomisti priznaju. Proizvodnju kao neposredno identičnu s potrošnjom, potrošnju kao neposredno podudarnu s proizvodnjom, nazivaju oni *proizvodna potrošnja*. Ova identičnost proizvodnje i potrošnje izlazi na Spinozinu postavku: *Determinatio est negatio*¹.

Ali ovo određenje proizvodne potrošnje postavlja se upravo samo zato da bi se potrošnja identična s proizvodnjom rastavila od prave potrošnje, koja se, naprotiv, shvaća kao uništavajuća suprotnost proizvodnje. Pogledajmo, dakle, pravu potrošnju.

¹ Determinacija je negacija⁽¹¹⁾

Potrošnja je neposredno i proizvodnja, kao što je i u prirodi potrošnja elemenata i kemijskih materijala proizvodnja biljke. Da, na primjer, u hranjenju, koje je jedan oblik potrošnje, čovjek proizvodi svoje vlastito tijelo, jasno je. Ali ovo važi i za svaku drugu vrstu potrošnje koja na ovaj ili onaj način s izvjesne strane proizvodi čovjeka. Potrošnja proizvodnje. Ali, kaže ekonomija, ova s potrošnjom identična proizvodnja jest druga proizvodnja, koja proizlazi iz uništenja prvog proizvoda. U prvoj se proizvođač postvario, u drugoj se stvar koju je on napravio personificira. Prema tome, ova potrošna proizvodnja — iako sačinjava neposredno jedinstvo između proizvodnje i potrošnje — bitno se razlikuje od prave proizvodnje. Neposredno jedinstvo u kome se proizvodnja poklapa s potrošnjom, a potrošnja s proizvodnjom, ne ukida njihovo neposredno dvojstvo.

Proizvodnja je, prema tome, neposredno potrošnja, potrošnja je neposredno proizvodnja. Svaka je neposredno svoja suprotnost. Ali se u isti mah među njima vrši jedno posredničko kretanje. Proizvodnja posreduje potrošnju, kojoj stvara materijal, kojoj bi bez nje nedostajao predmet. Ali potrošnja posreduje proizvodnju, jer tek ona proizvodi stvara subjekt za koji oni i jesu proizvodi. Proizvod dobija posljednji finish¹ tek u potrošnji. Željeznica na kojoj se ne vrši vožnja, koja se, dakle, ne rabiti, ne troši, jest željeznica samo *dynamei*², ne i zbiljski. Bez proizvodnje nema potrošnje; ali i bez potrošnje nema proizvodnje, jer bi proizvodnja tada bila bez svrhe. Potrošnja proizvodi proizvodnju dvostruko:

1) Time što proizvod tek u potrošnji postaje zbiljski proizvod. Na primjer, neka haljina postaje doista haljina tek činom nošenja; kuća koja nije nastanjena nije doista stvarna kuća; dakle, kao proizvod, za razliku od pukog prirodnog predmeta, potvrđuje se, *postaje* proizvod tek u potrošnji. Tek potrošnja, uništavajući proizvod, daje ome finishing stroke³; jer proizvod je proizvodnja ne samo kao postvorena djelatnost, nego samo kao predmet za djelatni subjekt.

2) Time što potrošnja stvara potrebu *nove* proizvodnje, dakle onaj idealni, unutrašnji motiv proizvodnje koji je njena pretpostavka. Potrošnja stvara pobudu proizvodnji; ona stvara i predmet koji je u proizvodnji djelatna kao onaj element koji određuje svrhu. Ako je jasno da proizvodnja pruža potrošnji predmet spolja, onda je otuda isto toliko jasno da potrošnja *postavlja* predmet proizvodnji *idealno*, kao unutrašnju sliku, kao potrebu, kao pobudu i kao svrhu. Ona stvara predmete potrošnje u još subjektivnoj formi. Bez potrebe nema proizvodnje. Ali potrošnja reproducira potrebu.

Ovome od strane proizvodnje odgovara da proizvodnja

1) pruža potrošnji materijal, predmet. Potrošnja bez predmeta nije potrošnja; dakle, u ovom pogledu proizvodnja stvara, proizvodi potrošnju.

¹ dovršenost — ² u mogućnosti, potencijalno — ³ završni udarac

2) Ali proizvodnja ne stvara potrošnji samo predmet. Ona potrošnji daje i njenu određenost, njen karakter, njen finish. Isto onako kao što je potrošnja dala proizvodu njegov finish kao proizvodu, proizvodnja daje potrošnji njen finish. *Stvar stoji tako* da predmet nije neki predmet uopće, već je određeni predmet koji se mora potrošiti na određeni način, a i ovaj način posreduje opet sama proizvodnja. Glad je glad, ali glad koja se utoljava kuhanim mesom pomoću noža i viljuške drukčija je od gladi koja pomoću ruke, nokata i zuba guta sirovo meso. Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet potrošnje, nego i način potrošnje, ne proizvodi je, dakle, samo objektivno nego i subjektivno. Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.

3) Proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu. Kad potrošnja iziđe iz svoje prve prirodne sirovosti i neposrednosti — a i samo ostajanje u njoj još bi bilo rezultat proizvodnje koja ne može da se makne iz prirodne sirovosti — onda je ona čak i kao pobuda posredovana predmetom; potreba koju ona za njim osjeća stvara se promatranjem tog predmeta. Umjetnički predmet — a tako i svaki proizvod — stvara publiku koja ima smisla za umjetnost i koja umije da uživa u lijepom. Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet. Proizvodnja, dakle, proizvodi potrošnju: 1) stvarajući materijal za nju; 2) određujući način potrošnje; 3) stvarajući u potrošaču kao potrebu one proizvode koje je tek ona stvorila kao predmet. Ona, dakle, proizvodi predmet potrošnje, način potrošnje, pobudu potrošnje. Isto tako, potrošnja proizvodi *sklonost* proizvođača, podstičući u njemu potrebu koja određuje svrhu.

Identičnosti između potrošnje i proizvodnje pojavljuju se, prema tome, trostruko:

1) *Neposredna identičnost*: proizvodnja je potrošnja; potrošnja je proizvodnja. Potrošna proizvodnja. Proizvodna potrošnja. Ekonomisti nazivaju jedno i drugo proizvodnom potrošnjom. Ali prave još jednu razliku. Prva figurira kao reprodukcija; druga kao proizvodna potrošnja. Sva istraživanja o prvoj jesu istraživanja o proizvodnom i neproizvodnom radu; o drugoj su to istraživanja o proizvodnoj i neproizvodnoj potrošnji.

2) Da se svaka pojavljuje kao sredstvo one druge; da je posredovana njome, što se izražava kao njihova uzajamna zavisnost; kretanje kojim se dovode u uzajamni odnos i pojavljuju kao neophodne jedna za drugu, a ipak još ostaju spoljašnje jedna drugoj. Proizvodnja stvara materijal kao spoljašnji predmet za potrošnju; potrošnja stvara potrebu kao unutrašnji predmet, kao svrhu za proizvodnju. Bez proizvodnje nema potrošnje; bez potrošnje nema proizvodnje. Ovo figurira u ekonomiji u mnogo oblika.

3) Proizvodnja nije samo neposredno potrošnja, a potrošnja neposredno proizvodnja; niti je proizvodnja samo sredstvo za potrošnju, a potrošnja svrha za proizvodnju, tj. da jedna drugoj pruža njen predmet, proizvodnja potrošnji vanjski, a potrošnja proizvodnji zamišljeni;

nego svaka od njih nije samo neposredno ona druga, niti samo posreduje drugu, nego svaka od njih, izvršujući sebe, stvara drugu, sebe kao drugu. Potrošnja izvršuje čin proizvodnje tek time što dovršava proizvod kao proizvod, što ga razara, što mu uništava samostalni oblik stvari, time što potrebom ponavljanja podiže na stepen umješnosti onu sklonost koja se razvila u prvom činu proizvodnje; ona, dakle, nije samo završni čin kojim proizvod postaje proizvod, nego i čin kojim proizvođač postaje proizvođač. S druge strane, proizvodnja proizvodi potrošnju stvarajući određeni način potrošnje, a zatim time što stvara draž potrošnje, samu sposobnost potrošnje kao potrebu. Ova posljednja identičnost, određena pod 3), u ekonomiji se mnogostruko razjašnjava u odnosu potražnje i ponude, predmeta i potreba, potreba koje je stvorilo društvo i prirodnih potreba.

Prema tome, za nekog hegelovca nije ništa jednostavnije nego da proizvodnju i potrošnju stavi kao identične. A to su i uradili ne samo socijalistički beletristi⁽¹²⁾, nego i sami prozaični ekonomisti, na primjer Say u ovom obliku: ako se promatra neki narod, njegova proizvodnja je njegova potrošnja. Ili također čovječanstvo in abstracto. Storch je dokazao Sayu da nije u pravu, jer neki narod, na primjer, ne troši čisto svoj proizvod, već stvara i sredstva za proizvodnju itd., stalni kapital itd. Osim toga, promatrati društvo kao jedan jedini subjekt, znači promatrati ga pogrešno — spekulativno. Kod jednog subjekta proizvodnja i potrošnja pojavljuju se kao momenti jednog čina. Ovdje je samo važno istaći da se proizvodnja i potrošnja, ako se promatraju kao djelatnosti jednog subjekta ili mnogih individua, svakako pojavljuju kao momenti procesa u kome je proizvodnja zbiljska polazna tačka, pa zato i dominantni moment. Sama potrošnja kao nužda, kao potreba, jest unutrašnji moment proizvodne djelatnosti; ali ova posljednja je polazna tačka realizacije; a stoga i moment koji dominira tom realizacijom, čin u kome čitav proces ponovo počinje da teče. Individuum proizvodi neki predmet i potrošnjom tog predmeta vraća se opet u sebe, ali kao proizvođač individuum i kao individuum koji sam sebe reproducira. Tako se potrošnja pojavljuje kao moment proizvodnje.

U društvu, međutim, proizvođačev odnos prema proizvodu, čim je ovaj gotov, jest vanjski odnos, a vraćanje proizvoda subjektu zavisi od njegovih odnosa prema drugim individuumima. On ne postaje gospodar proizvoda neposredno. Njemu neposredno prisvajanje ovoga i nije svrha kad proizvodi u društvu. Između proizvođača i proizvoda stupa *raspodjela*, koja pomoću društvenih zakona određuje njegov udio u svijetu proizvoda, dakle stupa između proizvodnje i potrošnje.

Pa da li raspodjela stoji kao samostalna sfera pored i izvan proizvodnje?

b) [Raspodjela i proizvodnja]

Ako razmatramo obične ekonomije, mora nam prvo pasti u oči da se u njima sve postavlja dvostruko. Na primjer, u raspodjeli figuriraju zemljišna renta, najamnina, kamata i profit, dok u proizvodnji figuriraju zemlja, rad i kapital kao agenti proizvodnje. U pogledu kapitala jasno je već unaprijed da je postavljen dvostruko: 1) kao agent proizvodnje; 2) kao izvor prihoda; kao onaj koji određuje određene oblike raspodjele. Stoga kamata i profit figuriraju također kao takvi u proizvodnji, ukoliko su oblici u kojima se kapital povećava, raste, ukoliko su momenti proizvodnje samog kapitala. Kamata i profit kao oblici raspodjele pretpostavljaju kapital kao agenta proizvodnje. Oni su načini raspodjele koji imaju za pretpostavku kapital kao agenta proizvodnje. Oni su isto tako načini reprodukcije kapitala.

Isto tako najamnina je najamni rad promatran pod drugom rubrikom: određenost koju rad ima ovdje kao agent proizvodnje pojavljuje se kao određenje raspodjele. Kada rad ne bi bio određen kao najamni rad, ne bi se način na koji on učestvuje u proizvodima pojavljivao kao najamnina, kao, na primjer, u sistemu ropstva. Najzad, zemljišna renta, da odmah uzmemo najrazvijeniji oblik raspodjele u kome zemljišno vlasništvo učestvuje u proizvodima, ima za pretpostavku krupno zemljišno vlasništvo (u stvari krupno zemljoradnju) kao agenta proizvodnje, a ne prosto zemlju, kao što ni najamnina nema za pretpostavku prosto rad. Zbog toga se odnosi i načini raspodjele pojavljuju samo kao naličja agenata proizvodnje. Neki individuum koji u obliku najamnog rada učestvuje u proizvodnji, učestvuje u obliku najamnine u proizvodima, rezultatima proizvodnje. Struktura raspodjele potpuno je određena strukturom proizvodnje. Sama raspodjela je proizvod proizvodnje, ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodjeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodjele, oblik u kome se učestvuje u raspodjeli. Čista je iluzija stavljati zemlju u proizvodnju, zemljišnu rentu u raspodjelu itd.

Zbog toga su ekonomisti kao Ricardo, kojima je najviše predbacivano da imaju u vidu samo proizvodnju, odredili isključivo raspodjelu kao predmet ekonomije, jer su oblike raspodjele instinktivno uzimali kao najodređeniji izraz u kome se u datom društvu fiksiraju agenti proizvodnje.

Prema pojedinačnom individuumu raspodjela se, naravno, pojavljuje kao društveni zakon koji uvjetuje njegovo mjesto u proizvodnji unutar koje on proizvodi, dakle tako da prethodi proizvodnji. Od samog početka individuum nema kapitala, nema zemljišnog vlasništva. On je od rođenja upućen na najamni rad društvenom raspodjelom. Ali sama ova upućenost jest rezultat (toga) što kapital i zemljišno vlasništvo postoje kao samostalni agenti proizvodnje.

Promatrajući cijela društva, čini se da raspodjela još s jedne strane

prethodi proizvodnji i nju određuje; takoreći kao predekonomska činjenica. Neki osvajački narod podijeli zemlju među osvajače i nametne na taj način određenu raspodjelu i oblik zemljišnog vlasništva; uslijed toga on određuje proizvodnju. Ili on pretvori osvojeni narod u roblje i na taj način učini robovski rad osnovicom proizvodnje. Ili neki narod razbije revolucijom krupno zemljišno vlasništvo u parcele; dakle, ovom novom raspodjelom daje proizvodnji nov karakter. Ili zakonodavstvo ovjekovječi zemljišno vlasništvo u izvjesnim porodicama, ili podijeli rad kao nasljednu privilegiju pa ga na taj način fiksira kastinski. U svima tim slučajevima, a svi su oni historijski, čini se da raspodjela ne dobija svoju strukturu i određenost od proizvodnje, već proizvodnja od raspodjele.

U najpovršnijem shvaćanju raspodjela se pojavljuje kao raspodjela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi¹ samostalna prema proizvodnji. Ali prije no što je raspodjela proizvoda, ona je: 1) raspodjela oruđa za proizvodnju i 2) — što je samo daljnje određenje istog odnosa — raspodjela članova društva među različne vrste proizvodnje. (Podređivanje individua pod određene odnose proizvodnje.) Raspodjela proizvoda očividno je samo rezultat ove raspodjele koja je uključena u samom procesu proizvodnje i koja određuje strukturu proizvodnje. Promatrati proizvodnju ne uzimajući u obzir ovu raspodjelu koja je u njoj uključena predstavlja, očigledno, šuplju apstrakciju, dok je, obrnuto, raspodjela proizvoda sama po sebi data ovom raspodjelom koja od samog početka sačinjava jedan moment proizvodnje. Ricardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je par excellence² ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga ne proglašava proizvodnju već raspodjelom glavnom temom moderne ekonomije. A otud opet potječe besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao vječnu istinu, dok historiju progone u oblast raspodjele.

Kakav odnos zauzima prema proizvodnji ova raspodjela koja određuje samu proizvodnju, jest, očigledno, pitanje koje spada u okvir same proizvodnje. Ako bi neko rekao da bar tada, kako je proizvodnja zavisna od izvjesne raspodjele oruđa za proizvodnju, raspodjela u ovom značenju prethodi proizvodnji, sačinjava njenu pretpostavku, onda na to treba odgovoriti da proizvodnja ima doista takve uslove i pretpostavke koji su momenti raspodjele. U samom početku ovi momenti mogu izgledati samonikli. Sam proces proizvodnje pretvara ih iz samoniklih u historijske, pa ako se za neki period pokazuju kao prirodna pretpostavka proizvodnje, za neki drugi period bili su njen historijski rezultat. Oni se stalno mijenjaju u okviru same proizvodnje. Na primjer, primjena mašina mijenja raspodjelu kako oruđa za proizvodnju, tako i proizvoda. Samo moderno krupno zemljišno vlasništvo jest rezultat

¹ tobože — ² u punom smislu

kako moderne trgovine i moderne industrije, tako i primjene ove posljednje na zemljoradnju.

Sva gore nabačena pitanja svode se u posljednjoj instanci na to kako općehistorijski uslovi interveniraju u proizvodnji i kakav je njen odnos prema historijskom kretanju uopće. Ovo pitanje očividno spada u raspravljanje i izlaganje same proizvodnje.

Međutim, u onom trivijalnom obliku u kome su gore nabačena, može se s njima raščistiti po isto tako kratkom postupku. Pri svima osvajanjima moguće su tri stvari. Osvajački narod podvrgne osvojeni narod svome načinu proizvodnje (na primjer u ovom vijeku Englezi u Irskoj, djelimično u Indiji); ili ostavi stari način proizvodnje i zadovolji se dankom (na primjer Turci i Rimljani); ili nastupi uzajamno djelovanje kojim nastane nešto novo, neka sinteza (djelimično u osvojenjima Germana). U svima ovim slučajevima način proizvodnje, bilo osvajača, bilo osvojenog naroda, bilo onaj koji proizide iz stapanja oba načina, određuju novu raspodjelu koja nastupa. Tako je ova, mada se pojavljuje kao pretpostavka za nov period proizvodnje, i sama opet proizvod proizvodnje, ne samo uopće historijske proizvodnje, već određene historijske proizvodnje.

Pustošeći Rusiju, Mongoli su, na primjer, radili saobrazno svojoj proizvodnji, gajenju stoke, za koju su velike, nenastanjene površine glavni uslov. Germanski barbari, za koje je tradicionalna proizvodnja bila zemljoradnja s neslobodnim ljudima i izoliran život na selu, mogli su utoliko lakše da podvrgnu rimske provincije tim uslovima što je koncentracija zemljišnog vlasništva, koja je u ovima bila izvršena, već sasvim bila srušila starije odnose u zemljoradnji.

Tradicionalno je shvaćanje da se u izvjesnim periodima živjelo samo od pljačke. Ali da bi se moglo pljačkati, mora da postoji nešto za pljačkanje, dakle proizvodnja. A i sama vrsta pljačke opet je određena vrstom proizvodnje. Neka stockjobbing nation¹ npr. ne može se pljačkati (na isti način) kao neka nacija govedara.

Kad se pljačka rob, neposredno se pljačka oruđe za proizvodnju. Ali tada proizvodnja zemlje za koju je on opljačkan mora da bude tako strukturirana da dopušta robovski rad ili se (kao u Južnoj Americi itd.) mora stvoriti način proizvodnje koji odgovara robovskom radu.

Zakoni mogu neko sredstvo za proizvodnju, na primjer zemlju, uvijekječiti u izvjesnim porodicama. Ovi zakoni dobijaju ekonomski značaj samo ako je krupno zemljišno vlasništvo u skladu s društvenom proizvodnjom, kao, na primjer, u Engleskoj. U Francuskoj je vođena sitna zemljoradnja uprkos krupnom zemljišnom vlasništvu, zbog čega je revolucija ovu i razbila. Ali uvijekvećenje parcelnog vlasništva, na primjer putem zakona? Uprkos tim zakonima vlasništvo se opet koncentriralo. Utjecaj zakona u pravcu održavanja odnosa raspodjele, a time i njihovo djelovanje na proizvodnju, treba posebno odrediti.

¹ nacija burzanskih špekulanata

c) Najzad razmjena i promet

Razmjena i proizvodnja

Sam promet je samo određeni moment razmjene ili i razmjena promatrana u svom totalitetu.

Ukoliko je *razmjena* samo moment koji posreduje između proizvodnje i njome određene raspodjele, s jedne strane, i potrošnje, s druge strane; ali ukoliko se potrošnja i sama pojavljuje kao moment proizvodnje, očigledno je i razmjena obuhvaćena u proizvodnji kao moment.

Jasno je, prvo, da razmjena djelatnosti i sposobnosti koja se vrši u samoj proizvodnji neposredno pripada njoj i nju u biti sačinjava. Drugo, to isto važi za razmjenu proizvoda, ukoliko je ona sredstvo za izradu gotovog proizvoda namijenjenog neposrednoj potrošnji. Utoliko je sama razmjena čin obuhvaćen u proizvodnji. Treće, takozvana exchange¹ između dealers² i dealers^[3] isto je tako po svojoj organizaciji potpuno određena proizvodnjom kao i sama proizvodna djelatnost. Kao nezavisna pored proizvodnje, indiferentna prema njoj, razmjena se pojavljuje samo u posljednjem stadiju, kad se proizvod razmjenjuje neposredno za potrošnju. Ali: 1) nema razmjene bez podjele rada, pa bila ova samonikla ili već i sama historijski rezultat; 2) privatna razmjena ima za pretpostavku privatnu proizvodnju; 3) intenzivnost razmjene, kao i njena ekspanzija, kao i njena vrsta, određene su razvitkom i strukturom proizvodnje. Na primjer, razmjena između grada i sela; razmjena na selu, u gradu itd. Tako se razmjena pojavljuje u svim svojim momentima ili kao direktno obuhvaćena u proizvodnji ili određena njome.

Rezultat do kojega dolazimo nije da su proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja identične, već da sve one sačinjavaju članove jednog totaliteta, razlike u okviru jednog jedinstva. Proizvodnja dominira kako nad samom sobom u suprotnom određenju proizvodnje, tako i nad ostalim momentima. Od nje proces počinje stalno iznova. Da razmjena i potrošnja ne mogu da budu dominantne, jasno je samo po sebi. Isto važi i za raspodjelu kao raspodjelu proizvoda. A kao raspodjela agenata proizvodnje ona je sama moment proizvodnje. Prema tome, određena proizvodnja određuje određenu potrošnju, raspodjelu, razmjenu i *odredene međusobne odnose ovih različitih momenata*. Na svaki način, i proizvodnju u njenom jednostranom obliku određuju, sa svoje strane, drugi momenti. Na primjer, kad se proširi tržište, tj. sfera razmjene, proizvodnja raste u obimu i dublje se diferencira. S promjenom raspodjele mijenja se proizvodnja; na primjer, s koncentracijom kapitala, različitom raspodjelom stanovništva na grad i selo, itd. Najzad, potrebe potrošnje određuju proizvodnju. Vršiti se međusobno djelovanje između različitih momenata. To se događa kod svake organske cjeline.

¹ razmjena — ² trgovaca

3. Metoda političke ekonomije

Kada datu zemlju promatramo sa stanovišta političke ekonomije, počinjemo s njenim stanovništvom, njegovom podjelom na klase, gradom, selom, morem, različnim granama proizvodnje, izvozom i uvozom, godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, robnim cijenama itd.

Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa zbiljskom pretpostavkom, dakle, na primjer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekat čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem promatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrakcija ako izostavim, na primjer, klase od kojih se sastoji. Ove klase su, opet, prazna riječ ako ne poznajem elemente na kojima one počivaju, na primjer najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, pretpostavljaju razmjenu, podjelu rada, cijene itd. Kapital, na primjer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrijednosti, novca, cijene itd. Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična predstava cjeline i ja bih bližim određivanjem dolazio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od zamišljenog konkretnog na sve mršavije apstrakcije, dok ne bih dospio do najjednostavnijih određenja. Odatle bih morao krenuti natrag, dok ponovo ne bih stigao do stanovništva, ali ovaj put ne kao haotične predstave cjeline, već kao bogatog totaliteta mnogih određenja i odnosa.

Onaj prvi put jest put kojim je ekonomija historijski pošla u svom postanku. Ekonomisti 17. vijeka, na primjer, uvijek počinju od žive cjeline, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvijek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opće odnose, kao podjelu rada, novac, vrijednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahirani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podjela rada, potreba, razmjenska vrijednost, penju do države, razmjene među nacijama i svjetskog tržišta.

Očito je da je ova druga metoda naučno ispravna. Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih određenja, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka, mada ono jest zbiljska polazna tačka, pa stoga i polazna tačka opažaja i predstave. Onim prvim putem bila je puna predstava rasplinuta u apstraktno određenje; ovim drugim apstraktna određenja dovode do reprodukcije konkretnog putem mišljenja.

Zbog toga je Hegel pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebe udubljuje i iz samog sebe kreće, dok je metoda penjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno, reproducira ga kao duhovno konkretno. Ali ni u kom slučaju proces postanja samog konkretnog. Na primjer, najjednostavnija ekonomska kategorija, recimo razmjenska vrijednost, pretpostavlja stanovništvo, stanovništvo koje

proizvodi u određenim odnosima; također i izvjesnu vrstu porodice ili općine ili države itd. Razmjenska vrijednost nikad ne može postojati osim kao apstraktni, *jednostrani* odnos već date konkretne, žive cjeline.

Naprotiv, kao kategorija, razmjenska vrijednost živi pretpotopnim životom. Zbog toga se za svijest — a filozofska svijest je tako određena — za koju je pojmovno mišljenje zbiljski čovjek, a stoga i pojmljeni svijet tek kao takav zbiljski svijet, kretanje kategorija pojavljuje kao zbiljski čin proizvodnje (koji, na žalost, dobija podstrek samo izvana) čiji je rezultat svijest; a ovo je — što je opet tautologija — utoliko tačno što je konkretni totalitet, kao misleni totalitet, kao misleni konkretum, doista proizvod mišljenja, poimanja; ali nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i predstave i koji sam sebe rađa, već proizvod prerade opažanja i predstave u pojmove. Cjelina, kako se pojavljuje u glavi kao mislena cjelina, jest proizvod glave koja misli, koja prisvaja svijet na jedini način koji joj je moguć, na način koji je drukčiji od umjetničkog, religioznog, praktičnoduhovnog prisvajanja toga svijeta. Realni subjekt produžuje da postoji sve vrijeme izvan glave u svojoj samostalnosti; dokle god se glava naime odnosi prema njemu samo spekulativno, samo teorijski. Stoga i pri teorijskoj metodi predstava mora stalno imati u vidu subjekt, društvo, kao pretpostavku.

Ali zar ove jednostavne kategorije nemaju i neku nezavisnu historijsku ili prirodnu egzistenciju prije onih konkretnijih? Ča dépend.¹ Hegel, na primjer, ispravno počinje filozofiju prava s posjedom kao s najjednostavnijim pravnim odnosom subjekta. Ali ne postoji nikakav posjed prije porodice ili prije odnosa gospodstva i potčinjenosti, koji su mnogo konkretniji odnosi. Naprotiv, bilo bi pravilno kazati da postoje porodice, plemenske cjeline, koje još samo posjeduju, a nemaju *vlasništvo*. Jednostavnija kategorija pojavljuje se, dakle, kao odnos jednostavnih porodičnih ili plemenskih zajednica prema vlasništvu. U višem društvu ona se pojavljuje kao jednostavniji odnos razvijenije organizacije. Međutim, uvijek je pretpostavljen konkretniji supstrat, čiji je odnos posjed. Moguće je predstaviti sebi pojedinog divljaka koji posjeduje. Ali tada posjed nije pravni odnos. Netačno je da se posjed historijski razvija u porodicu. Naprotiv, on uvijek pretpostavlja ovu »konkretniju pravnu kategoriju«. Ipak bi tada još uvijek ostalo toliko da su jednostavne kategorije izrazi prilika u kojima se nerazvijena konkretnost može realizirati a da još nije postavila mnogostraniji odnos ili mnogostraniju vezu koja je duhovno izražena u konkretnoj kategoriji, dok razvijenija konkretnost zadržava istu kategoriju kao podređen odnos.

Novac može postojati i postojao je historijski prije no što je postojao kapital, prije no što su postojale banke, prije no što je postojao najamni rad itd. S te strane može se, dakle, kazati da jednostavnija kategorija može izražavati odnose koji vladaju u nerazvijenijoj cjelini ili podređene

¹ Već prema tome

odnose neke razvijenije cjeline, (odnose) koji su historijski već imali egzistenciju prije no što se cjelina razvijala u pravcu koji je izražen u konkretnijoj kategoriji. Utoliko bi tok apstraktnog mišljenja, koje se od najjednostavnijeg penje ka složenom, odgovarao zbiljskom historijskom procesu.

S druge strane, može se kazati da ima veoma razvijenih ali historijski nezrelih društvenih oblika u kojima imamo najviše oblike ekonomije, na primjer kooperaciju, razvijenu podjelu rada itd., a da ne postoji nikakav novac, na primjer Peru⁽¹⁴⁾. I kod slavenskih općina novac i razmjena koja ga uslovljava ne pokazuju se ili se malo pokazuju u okviru pojedine općine, nego na njenoj granici, u saobraćaju s drugima, kao što je i uopće pogrešno stavljati razmjenu usred općine kao primarno konstitutivni element. Naprotiv, ona se na početku više pokazuje u odnosu jednih općina prema drugima negoli za članove u okviru jedne iste općine. Dalje: mada novac vrlo rano i svestrano igra izvjesnu ulogu, ipak se on u antičkom svijetu nalazi kao dominantan element samo kod jednostrano određenih nacija, trgovačkih nacija. A čak i u najrazvijenijih naroda antičkog svijeta, kod Grka i Rimljana, njegov puni razvitak, koji je u modernom građanskom društvu pretpostavka, pojavljuje se samo u periodu njihovog propadanja. Prema tome, ova sasvim jednostavna kategorija pojavljuje se historijski u svojoj intenzivnosti tek u najrazvijenijim društvenim prilikama. Nikako ne prožimajući sve ekonomske odnose. Na primjer, u Rimskoj Imperiji, u vrijeme njenog najvišeg razvitka, prirodni porez i prirodna davanja ostadoše osnovice. Novčani sistem bio je tamo potpuno razvijen u stvari samo u vojsci. On nije nikad obuhvatio cjelinu rada. I tako, mada je jednostavnija kategorija historijski mogla da postoji prije konkretnije kategorije, ona može u svom punom intenzivnom i ekstenzivnom razvitku da pripada upravo samo složenijim oblicima društva, dok je konkretnija bila potpunije razvijena u nekom manje razvijenom obliku društva.

Rad izgleda kao sasvim jednostavna kategorija. I predstava o njemu u toj općenitosti — kao o radu uopće — prastara je. Pa ipak, shvaćen ekonomski u ovoj jednostavnosti, »rad« je kategorija isto toliko moderna koliko i odnosi koji rađaju tu jednostavnu apstrakciju. Monetarni sistem, na primjer, postavlja bogatstvo još sasvim objektivno, kao stvar izvan sebe u novcu. Bio je veliki napredak prema ovakvom gledištu kada je manufakturni ili komercijalni sistem stavio izvor bogatstva iz predmeta u subjektivnu djelatnost — u trgovački ili manufakturni rad — a ipak još uvijek shvaćao tu djelatnost samo u njenoj ograničenosti, kao djelatnost koja pravi novac. Prema ovom sistemu (napredak je) fiziokratski sistem, koji postavlja određeni oblik rada — zemljoradnju — kao rad koji stvara bogatstvo, a sam objekt ne više prurušen u novac, već kao proizvod uopće, kao opći rezultat rada. Ipak ovaj proizvod, saobrazno ograničenom karakteru djelatnosti,

još uvijek je proizvod određen prirodom, proizvod zemljoradnje, proizvod zemlje par excellence.

Ogroman napredak načinio je Adam Smith što je odbacio svaku određenost djelatnosti koja stvara bogatstvo — (stavivši na to mjesto prosto - naprosto rad, ni manufakturni, ni trgovački, ni poljoprivredni rad, nego i ovaj i onaj. A s apstraktnom općenitosti ove djelatnosti koja stvara bogatstvo (pojavljuje se) i općenitost predmeta određenog kao bogatstvo, proizvod uopće, ili opet rad uopće, ali kao minuli, opredmećen rad. Koliko je ovaj prijelaz bio težak i velik vidi se iz toga što i sam Adam Smith s vremena na vrijeme ponovo pada u fiziokratski sistem. Moglo bi izgledati da je time naden samo apstraktan izraz za najjednostavniji i prastari odnos u kome ljudi — bilo u kom obliku društva — istupaju kao proizvođači. To je, s jedne strane, tačno. S druge strane, — nije.

Ravnodušnost prema određenoj vrsti rada pretpostavlja veoma razvijen totalitet zbiljskih vrsta rada, od kojih više ni jedna ne gospodari nad svima. Najopćije apstrakcije uopće i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitku, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opće. Tada prestaje mogućnost da se ono zamišlja jedino u posebnom obliku. S druge strane, ova apstrakcija rada uopće nije samo duhovni rezultat nekog konkretnog totaliteta radova. Ravnodušnost prema određenom radu odgovara obliku društva u kome individue s lakoćom prelaze s jednog rada na drugi, pa im je određena vrsta rada slučajna i zato indiferentna. Tu je rad ne samo u kategoriji, nego i u zbilji postao sredstvo za stvaranje bogatstva uopće i prestao je da kao određenje bude spojen s individuama u nekoj posebnosti. Takvo je stanje najrazvijenije u najmodernijem obliku postojanja građanskih društava — u Sjedinjenim Državama. Tek tu apstrakcija kategorije »rad«, »rad uopće«, rad sans phrase¹, polazna tačka moderne ekonomije, postaje praktično istinita.

Prema tome, najjednostavnija apstrakcija, koju moderna ekonomija stavlja na čelo i koja izražava prastari odnos koji važi za sve društvene oblike, pojavljuje se kao praktično istinita u toj apstrakciji ipak samo kao kategorija najmodernijeg društva. Moglo bi se kazati da se ono što se u Sjedinjenim Državama javlja kao historijski proizvod — ova ravnodušnost prema određenom radu — kod Rusa, na primjer, pojavljuje kao urođena sklonost. Ali je vraška razlika da li barbari imaju sklonost da budu upotrebljeni za sve, ili civilizirani ljudi sami sebe upotrebljavaju za sve. A onda, ovoj ravnodušnosti prema određenosti rada kod Rusa odgovara tradicionalna prikovanost za neki određeni rad, iz kojega ih izbacuju samo uticaji izvana.

Ovaj primjer rada uvjerljivo pokazuje kako su čak i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što — baš zbog svoje apstraktnosti — važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod

¹ bez okolišenja

historijskih prilika i kako u punoj mjeri važe samo za te prilike i unutar njih.

Građansko društvo je najrazvijenija i najraznolikija historijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture, daju u isto vrijeme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu djelimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se djelimice puki nagovještaji razvili u izrađena značenja itd. U anatomiji čovjeka ključ je za anatomiju majmuna. Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato. Tako građanska ekonomija daje ključ za antičku itd. Ali nikako na način ekonomista koji brišu sve historijske razlike i u svima društvenim oblicima vide građanski oblik. Danak, desetak itd. mogu se razumjeti kad se poznaje zemljišna renta. Ali se oni ne smiju identificirati.

Kako je, dalje, građansko društvo samo antagonistički oblik razvitka, to će se u njemu odnosi ranijih oblika često moći da nadu samo sasvim zakrčljali ili čak travestirani. Na primjer, općinsko vlasništvo. Stoga, ako je istina da kategorije građanske ekonomije sadrže istinu za sve druge društvene oblike, treba to uzeti samo *cum grano salis*.¹ One mogu da ih sadrže razvijene, zakrčljale, karikirane itd., uvijek s bitnom razlikom. Takozvani historijski razvitak počiva uopće na tome što posljednji oblik smatra prošle oblike kao stepenice ka samom sebi, pa kako je on rijetko, i to pod sasvim određenim uslovima, sposoban da kritizira samog sebe — ovdje naravno nije riječ o takvim historijskim periodima koji sami sebi izgledaju kao doba propadanja — to ih on uvijek shvaća jednostrano. Kršćanska religija bila je sposobna da pridoneše objektivnom razumijevanju ranijih mitologija čim je njena samokritika bila do izvjesnog stepena, takoreći *dynámei*² gotova. Tako je građanska ekonomija došla do razumijevanja feudalnog, antičkog i orijentalnog društva čim je započela samokritika građanskog društva. Ukoliko se građanska ekonomija, mitologizirajući, nije čisto identificirala s prošlošću, njena kritika ranijeg (društva), osobito feudalnog s kojim je još imala direktno da se bori, ličila je na kritiku koju je kršćanstvo vršilo nad paganstvom ili protestantizam nad katolicizmom.

Kao uopće u svakoj historijskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvijek imati na umu da je subjekt, u našem slučaju moderno građansko društvo, dat i u zbilji i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, određenja egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta, i da ono stoga *ni u naučnom pogledu* nipošto ne počinje tek tamo gdje se o njemu govori *kao o takvome*. Ovo treba imati na umu, jer to odmah pruža odlučujuće uputstvo za raspored.

¹ sa zrcnem soli, s izvjesnom rezervom — ² u mogućnosti, potencijalno

Na primjer, ništa ne izgleda prirodnije nego početi sa zemljišnom rentom, sa zemljišnim vlasništvom, jer je ovo vezano za zemlju, izvor svake proizvodnje i svake egzistencije i za prvi oblik proizvodnje svih donekle učvršćenih društava — zemljoradnju. Ali ništa ne bi bilo pogrešnije od toga. U svima društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i utjecaj svima ostalim i čiji odnosi zbog toga određuju rang i utjecaj svima ostalim. Ovo je opće osvjetljenje, u koje se utapaju sve ostale boje i koje ih modificira u njihovoj posebnosti. To je naročiti etar koji određuje specifičnu težinu svakoj egzistenciji koja se u njemu istakne. Na primjer, kod pastirskih naroda. (Narodi koji su samo lovci i ribari leže izvan tačke od koje počinje pravi razvitak.) Kod njih dolazi do izvjesnog, sporadičkog, oblika zemljoradnje. Time je određeno i zemljišno vlasništvo. Ono je zajedničko i zadržava taj oblik više ili manje, već prema tome da li se ti narodi više ili manje još drže svojih tradicija, na primjer općinsko vlasništvo kod Slavena. Kod naroda sa sjedilačkom zemljoradnjom — već samo to sjedilaštvo je veliki napredak — gdje zemljoradnja prevladuje, kao što je u antičkom i u feudalnom društvu, imaju čak i industrija i njena organizacija, kao i oblici vlasništva koji joj odgovaraju, više ili manje zemljovlasnički karakter; ili (društvo) potpuno zavisi od nje, kao kod starih Rimljana, ili u gradu i u njegovim odnosima podražava seosku organizaciju, kao u srednjem vijeku. Sam kapital u srednjem vijeku — ukoliko nije čisto novčani kapital — kao tradicionalni zanatski alat itd., itd., ima taj zemljovlasnički karakter.

U građanskom društvu stvar je obrnuta. Zemljoradnja postaje sve više samo jedna grana industrije i potpuno je pod vlašću kapitala. Isto tako i zemljišna renta. U svima oblicima u kojima vlada zemljišno vlasništvo preovlađuje još prirodni odnos. U onima u kojima vlada kapital — preovlađuje element stvoren društveno, historijski. Zemljišna renta ne može se razumjeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljišne rente. Kapital je ekonomska sila građanskog društva koja svim vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti prije zemljišnog vlasništva. Pošto se jedno i drugo odvojeno razmotri, mora se razmotriti njihov uzajamni odnos.

Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su historijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u modernom građanskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu historijskog razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi historijski zauzimaju u uzastopnom sljedovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redoslijedu »u ideji« (Proudhon^[15] (jednoj nejasnoj predstavi historijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom građanskom društvu.

Čistota (apstraktna određenost) u kojoj se trgovački narodi — Fenici, Kartaginci — pojavljuju u starom svijetu data je upravo preovla-

divanjem samih zemljoradničkih naroda. Kapital kao trgovinski ili novčani kapital pojavljuje se u toj apstraktnosti upravo tamo gdje kapital još nije vladajući element društva. Lombardani i Jevreji zauzimaju isto mjesto prema srednjovjekovnim društvima koja se bave zemljoradnjom.

Kao još jedan primjer različitog položaja koji na različitim stupnjevima društva zauzimaju iste kategorije: jedan od posljednjih oblika građanskog društva: *joint - stock - companies*.¹ Ali ona se pojavljuju i u njegovom početku u vidu velikih privilegiranih i monopolom snabdjevenih trgovačkih kompanija.

I sam pojam nacionalnog bogatstva uvlači se kod ekonomista 17. vijeka tako — a ova predstava produžuje da živi djelimično i kod ekonomista 18. vijeka — da se bogatstvo stvara samo za državu, a da njena moć stoji u razmjeru prema tom bogatstvu. Bio je to još nesvjesno licemjerni oblik u kome su se samo bogatstvo i njegovo proizvođenje oglašavali kao svrha modernih država, a ove samo još smatrale kao sredstvo za proizvođenje bogatstva.

Jasno je da raspored treba načiniti tako da budu izloženi: 1) opća apstraktna određenja, koja uslijed toga više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima, ali u gore objašnjenom smislu, 2) kategorije koje sačinjavaju unutrašnju strukturu građanskog društva i na kojima počivaju osnovne klase. Kapital, najamni rad, zemljišno vlasništvo. Njihov međusobni odnos. Grad i selo. Tri velike društvene klase. Razmjena među njima. Promet. Kredit (privatni). 3) Obuhvatanje građanskog društva u obliku države. Promatrano u odnosu prema samom sebi. »Neproizvodne« klase. Porezi. Državni dug. Javni kredit. Stanovništvo. Kolonije. Iseljavanje. 4) Međunarodni odnos proizvodnje. Međunarodna podjela rada. Međunarodna razmjena. Izvoz i uvoz. Mjenični kurs. 5) Svjetsko tržište i krize.

4. *Proizvodnja. Sredstva za proizvodnju i odnosi proizvodnje.*

Odnosi proizvodnje i odnosi prometa.

Oblici države i oblici svijesti u odnosu prema odnosima proizvodnje i prometa. Pravni odnosi. Porodični odnosi

Nota bene² u pogledu tačaka koje ovdje treba spomenuti i koje se ne smije zaboraviti:

1) *Rat* je usavršen ranije nego mir; način kako su se ratom i u armijama itd. razvili izvjesni ekonomski odnosi, kao najamni rad, mašine itd., ranije nego u unutrašnjosti građanskog društva. I odnos između proizvodne snage i prometnih odnosa osobito je očigledan u armiji.

¹ akcionarska društva — ² Ima¹ na umu

2) *Odnos dosadašnje idealne historiografije prema realnoj. Osobito takozvane kulturne historije, historije starih religija i država.* (Tom prilikom može se nešto reći i o različitim vrstama dosadašnje historiografije. Takozvana objektivna. Subjektivna (moralna i druge). Filozofska.)

3) *Drugostepeno i trećestepeno.* Uopće izvedeni, preneseni, ne izvorni odnosi proizvodnje. Ovdje utjecaj međunarodnih odnosa.

4) *Prigovori materijalizmu ovog shvaćanja. Odnos prema naturalističkom materijalizmu.*

5) *Dijalektika pojmova proizvodna snaga (sredstvo za proizvodnju) i odnos proizvodnje, dijalektika čije granice treba odrediti i koja ne ukida realnu razliku.*

6) *Nejednak odnos razvitka materijalne proizvodnje, na primjer prema umjetničkoj.* Uopće pojam napretka ne treba uzimati u običnoj apstrakciji. Kod umjetnosti itd. ova disproporcija još nije toliko važna ni teška za razumijevanje kao u samim praktično-socijalnim odnosima. Na primjer, odnos obrazovanosti. Odnos *Sjedinjenih Država* prema Evropi. Ali stvarno teška tačka, koju ovdje treba raspraviti, jest kako odnosi proizvodnje stupaju kao pravni odnosi u nejednak razvitak. Dakle, na primjer, odnos rimskog privatnog prava (u krivičnom i javnom pravu to je manje slučaj) prema modernoj proizvodnji.

7) *Ovo shvaćanje pojavljuje se kao nužan razvitak.* Ali, opravdanost slučajnosti. Kako. (Između ostalog i slobode.) (Utjecaj saobraćajnih sredstava. Svjetska historija nije uvijek postojala; historija kao svjetska historija je rezultat.)

8) *Polazna tačka, naravno, od prirodne određenosti; subjektivno i objektivno. Plemena, rase itd.*

1. Kod umjetnosti je poznato da određena doba njenog procvata nikako ne stoje u razmjeru prema općem razvitku društva, pa, dakle, ni prema materijalnoj osnovici, tako reći kosturu njegove organizacije^[16]. Na primjer, Grci u poređenju s modernima ili također Shakespeare. O izvjesnim oblicima umjetnosti, na primjer o epu, čak je priznato da se oni nikad ne mogu proizvoditi u njihovom svjetsko-epohalnom, klasičnom vidu čim nastane umjetnička proizvodnja kao takva; dakle, da su u oblasti same umjetnosti izvjesni njeni važni oblici mogućni samo na nekom nerazvijenom stupnju razvitka umjetnosti. Ako je to slučaj u odnosu različitih rodova umjetnosti u okviru oblasti same umjetnosti, već je manje neobično što je to slučaj u odnosu cijele oblasti umjetnosti prema općem razvitku društva. Teškoća se sastoji samo u općoj formulaciji tih protivurječnosti. Čim se one specificiraju, već su i objašnjene.

Uzmimo, na primjer, odnos grčke umjetnosti i zatim Shakespearea prema sadašnjici. Poznato je da grčka mitologija nije samo arsenal grčke umjetnosti, nego i njeno tlo. Da li je predstava prirode i društvenih odnosa, koja leži u osnovici grčke fantazije, pa otud i grčke umjetnosti,

mogućna uz selfactors¹, željeznice, lokomotive i električne telegrafe? Gdje ostaje Vulkan prema Roberts & Co,^[17] Jupiter^[18] prema gromobranu i Hermes prema Crédit mobilier!^[19] Svaka mitologija savladuje prirodne sile, ovladava njima i oblikuje ih u uobrazilji i pomoću uobrazilje: dakle, isčezava kad se njima zbiljski ovlada. Kud će Fama kraj *Printinghouse Square*?² Grčka umjetnost pretpostavlja grčku mitologiju, tj. prirodu i društvene oblike koje je već narodna fantazija preradila na nesvjesno umjetnički način. To je njen materijal. Ne svaka bilo koja mitologija, tj. ne svaka bilo koja nesvjesno umjetnička prerada prirode (uključujući u ovo sve predmetno, dakle i društvo). Egipatska mitologija nije nikad mogla biti tlo ili materinsko krilo grčke umjetnosti. Ali u svakom slučaju jedna mitologija. Dakle, ni u kom slučaju neki društveni razvitak koji isključuje svaki mitološki odnos prema prirodi, svaki mitologizirajući odnos prema njoj; koji, dakle, od umjetnika traži fantaziju nezavisnu od mitologije.

S jedne druge strane: je li Ahil moguć s prahom i olovom? Ili uopće Ilijada sa štamparskom presom ili čak sa štamparskom mašinom? Zar pjevanja, predanja i muze ne prestaju nužno sa štamparskim valjkom, zar, dakle, ne iščezavaju nužni uslovi epske poezije?

Ali teškoća nije u tome da se razumije da su grčka umjetnost i i ep vezani za izvjesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome da se razumije što nam oni još pružaju umjetničko uživanje i što u izvjesnom pogledu važe kao norma i nedostižni uzor.

Čovjek ne može da ponovo postane dijete, osim da podjetinji. Ali, zar se on ne raduje naivnosti djeteta i zar on sam ne mora opet na nekom višem stupnju težiti za tim da reproducira svoju istinu? Zar u djetinjoj prirodi ne oživi u svakoj epohi njen vlastiti karakter u svojoj prirodnoj istinitosti? Zbog čega historijsko djetinjstvo čovječanstva, gdje se ono najljepše rascvjetalo, ne bi značilo vječitu draž kao stupanj koji se više nikad neće vratiti? Ima djece neodgojene i djece stermale. Mnogi od starih naroda spadaju u tu kategoriju. Normalna djeca bili su Grci. Draž njihove umjetnosti za nas nije u protivurječnosti prema nerazvijenom stupnju društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naprotiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uvjeti pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu vratiti.

Napisano krajem avgusta 1857.

Prvi put objavljeno u časopisu
»Die Neue Zeits«, Bd. 1, No. 23 - 25,
1902 - 1903. Grundrisse, S. 5 - 31.

¹ automatske predilice — ² Skver, trg u Londonu oko kojeg su velike štamparije.^[20]

Kritika političke ekonomije^[21]

(Nacrt iz 1857-1858 godine)

Napisano od oktobra 1857. do maja 1858.

**Prvi put objavljeno 1939. pod naslovom
»Grundrisse der Kritik der politischen
Oekonomie (Rohentwurf) 1857 - 1858«**

II. Glava o novcu⁽²²⁾

A. Kritika prudonističkih koncepcija o novcu

1. [Darimonove iluzije o prirodi novčanog prometa i o ulozi banaka]

Alfred Darimon: *De la Réforme des Banques*.¹ Paris 1856.

»Sve zlo dolazi od prevlasti koja se uporno i dalje daje dragocjenim metalima u prometu i razmjeni.« (str. 1 - 2)

Počinje s mjerama što ih je Francuska banka poduzela u oktobru 1855. kako bi zaustavila progresivno smanjivanje svojih rezervi (str. 2). Želi nam dati statistički pregled stanja te banke u toku posljednjih šest mjeseci koji su prethodili njenim oktobarskim mjerama. U tu svrhu upoređuje njenu zalihu metalnih šipki u toku svakog od tih 6 mjeseci i »fluktuacije portfelja«, tj. masu izvršenih diskontiranja (trgovačkih papira, mjenica u njenom portfelju). Broj koji izražava vrijednost tih vrijednosnih papira što se nalaze u posjedu Banke »predstavlja«, prema Darimonu, »veću ili manju potrebu što ju je publika osjećala za njenim uslugama, ili, što izlazi na isto, potrebe prometa« (str. 2).

Što izlazi na isto? Nipošto. Kad bi masa mjenica predočenih na diskontiranje bila identična s »potrebama prometa«, *opticaja novca* u pravom smislu, morao bi opticaj novčanica biti određen masom diskontiranih mjenica. A to kretanje u prosjeku ne samo da nije paralelno, već je često obrnuto. Masa diskontiranih mjenica i kolebanja u njoj izražavaju potrebe kredita, dok masu novca u prometu određuju posve različiti utjecaji. Da bi se bilo kako došlo do zaključaka o prometu, Darimon bi, prije svega, morao da pored rubrike o zalihima dragocjenih metala i rubrike o diskontiranim mjenicama postavi i rubriku o iznosu novčanica u prometu.

Kad se želi govoriti o potrebama prometa, doista nije teško shvatljivo da treba najprije konstatirati fluktuacije u zbiljskom prometu. Izostavljanje ove nužne karike upoređenja odaje odmah diletantsko šeptrljanstvo i namjerno brkanje potreba kredita s potrebama novčanog opticaja — brkanje na kojem u stvari počiva sva tajna Proudhonove mudrosti. (Tablica smrtnosti u kojoj bi na jednoj strani figurirale bolesti, a na drugoj smrtni slučajevi, dok bi se na rođenja zaboravilo.)

¹ O reformi banaka

Dvije rubrike (vidi str. 3), što ih daje Darimon, rubrika metalne zalihe banke od aprila do septembra na jednoj, a kretanje njenog portfelja na drugoj strani, izražavaju samo tautološku činjenicu, za koju ne treba trošiti statističke ilustracije, da se u istoj mjeri u kojoj su se banci donosile mjenice da bi joj se oduzeo metal, njen portfelj punio mjenicama a njen podrum praznio od metala. No čak ni ta tautologija, koju Darimon hoće da dokaže svojom tabelom, nije u njoj izražena čisto. Ta tabela, naprotiv, pokazuje da je od 12. aprila do 13. septembra 1855. metalna zaliha banke pala za oko 144 miliona, dok su papiri u njenom portfelju porasli za oko 101 milion.^[23] Opadanje metalne zalihe prekoračilo je dakle porast diskontiranih trgovačkih papira za 43 miliona. Identičnost ovih dvaju kretanja razbija se o taj ukupni rezultat šestomjesečnog kretanja. Tačnije upoređenje brojeva pokazuje nam i druge inkongruencije.

Metalna zaliha u banci	Papiri koje je banka diskontirala
12. april — 432 614 799 fr	12. april — 322 904 313
10. maj — 420 914 028	10. maj — 310 744 925

Drugim riječima: Od 12. aprila do 10. maja pada metalna zaliha za 11 700 769, dok broj vrijednosnih papira raste za 12 159 388, tj. porast vrijednosnih papira nadmašuje opadanje metalne zalihe za oko 1/2 miliona (458 619 franaka). Obrnuta činjenica, ali u puno neočekivanijem opsegu, pokazuje se kad uporedimo mjesece maj i juni:

Metalna zaliha u banci	Papiri koje je banka diskontirala
10. maj — 420 914 028	10. maj — 310 744 925
14. juni — 407 769 813	14. juni — 310 369 439

Prema tome, od 10. maja do 14. juna metalna zaliha smanjila se za 13 144 225 franaka. Da li su njeni vrijednosni papiri porasli u istoj mjeri? Baš obratno, oni su se u istom razdoblju smanjili za 375 486 franaka. Zato ovdje nemamo više samo kvantitativan nesrazmjer između pada na jednoj i porasta na drugoj strani. Sam obrnuti odnos ta dva kretanja je nestao. Ogroman pad na jednoj strani praćen je relativno slabim padom na drugoj strani.

Metalna zaliha u banci	Papiri koje je banka diskontirala
14. juni — 407 769 813	14. juni — 310 369 439
12. juli — 314 629 614	12. juli — 381 699 256

Upoređenje mjeseca juna i jula pokazuje smanjenje metalne zalihe za 93 140 199 i porast vrijednosnih papira za 71 329 817, tj. smanjenje metalne zalihe veće je za 21 810 382 franka nego povećanje portfelja.

Metalna zaliha u banci	Papiri koje je banka diskontirala
12. juli — 314 629 614	12. juli — 381 699 256
9. august — 338 784 444	9. august — 458 689 605

Na obje strane vidimo povećanje, na strani metalne zalihe za 24 154 830, a na strani portfelja mnogo značajnije, za 76 990 349 franaka.

Metalna zaliha u banci		Papiri koje je banka diskontirala	
9. august	— 338 784 444	9. august	— 458 689 605
13. septembar	— 288 645 333	13. septembar	— 431 390 562

Smanjenje metalne zalihe za 50 139 111 franaka ovdje je praćeno smanjenjem vrijednosnih papira za 27 299 043 franka. (U decembru 1855, usprkos restriktivnim mjerama Francuske banke, njena rezerva ponovo je smanjena za 24 miliona.)

Sos koji je dobar za gusana, dobar je i za gusku. Istine koje proizlaze iz sukcesivnog upoređivanja šest mjeseci imaju isto pravo na pouzdanost kao i istine koje proizlaze iz gospodin Darimonova upoređivanja dviju krajnjih tačaka niza. A šta pokazuje to upoređivanje? Istine koje se uzajamno poništavaju. — Dvapat porast portfelja uz pad metalne zalihe, ali tako da pad ove posljednje ne dostiže porast portfelja (mjeseci april-maj i juni-juli). Dvapat je pad metalne zalihe praćen padom portfelja, ali tako da pad ovog posljednjeg ne pokriva pad zalihe (mjeseci maj-juni i avgust-septembar), i najzad jedanput povećanje metalne zalihe uz povećanje portfelja, ali tako da prvo ne pokriva drugo.

Pad na jednoj strani, povećanje na drugoj; pad na obje strane; povećanje na obje strane, dakle sve, samo nikako ne postojan zakon, a prije svega ne obrnut odnos, čak ni uzajamno djelovanje, jer pad portfelja ne može biti uzrok pada metalne zalihe, ni povećanje portfelja uzrok povećanja metalne zalihe. Obrnut odnos i uzajamno djelovanje nisu konstatirani čak ni izoliranim upoređenjem koje Darimon vrši između prvog i posljednjeg mjeseca. Ako povećanje portfelja od 101 miliona ne pokriva smanjenje metalne zalihe za 144 miliona, tada ostaje mogućnost da povećanje na jednoj strani i smanjenje na drugoj ne stoje uopće ni u kakvoj međusobnoj uzročnoj vezi. Statistička ilustracija, umjesto da dađe odgovor, nabacila je, naprotiv, masu izukršanih pitanja, umjesto jedne zagonetke cijelu hrpu.

Zagonetke bi u stvari nestale kad bi gospodin Darimon pored svojih rubrika metalne zalihe i portfelja (diskontiranih papira) stavio rubrike opticaja novčanica i depozita. Manji pad metalne zalihe u odnosu na povećanje portfelja objasnio bi se time što je istovremeno porastao depozit metala ili time što se dio novčanica izdanih u diskontu nije razmijenio za metal, već je ostao u prometu ili, konačno, time što su se izdane novčanice, ne povećavajući promet, odmah vraćale u obliku depozita ili uplatama dospjelih mjenica. Pad metalne zalihe praćen manjim padom portfelja objasnio bi se time što su iz banke povučeni depoziti ili su joj podnijete novčanice u zamjenu za metal, pa je tako njen vlastiti diskont oštećen od posjednika povučenih depozita ili unovčenih novčanica. Najzad, manji pad metalne zalihe praćen

manjim padom portfelja objasnio bi se istim razlozima (odliv za zamjenu srebrnog novca unutar zemlje posve zanemarujemo, jer ga Darimon ne unosi u područje svog razmatranja).

Ali rubrike koje bi se tako uzajamno razjasnile, također bi dokazale nešto što nije trebalo dokazati, naime da zadovoljavanje rastućih potreba trgovine ne uslovljava nužno na strani banke povećanje njenog opticaja novčanica, da smanjenje ili povećanje tog opticaja ne odgovara smanjenju ili povećanju njene metalne zalihe, da banka ne kontrolira masu opticajnih sredstava itd. — sve rezultati koji nisu konvenirali gospodinu Darimonu. Žureći se da na sav glas proglasi svoju predrasudu, suprotnost između metalne podloge banke predstavljene u njenoj metalnoj zalihi, i potreba prometa koje su, prema njegovom mišljenju, predstavljene u portfelju, on istrže iz njihovog nužnog konteksta dvije rubrike, koje u toj izoliranosti gube svaki smisao ili jedino svjedoče protiv njega. Zadržali smo se kod te činjenice da bismo na jednom primjeru do kraja razbistrili vrijednost statističkih i pozitivnih ilustracija prudonista. Umjesto da ekonomske činjenice pruže potvrdu za njihove teorije, oni pružaju dokaz da nisu savladali činjenice, kako bi se s njima mogli igrati. Njihov način igranja s činjenicama pokazuje upravo genezu njihove teorijske apstrakcije.

Slijedimo dalje Darimona.

Kad je Francuska banka vidjela da se njena metalna zaliha smanjila za 144 miliona a njen portfelj porastao za 101 milion, poduzela je 4. i 18. oktobra 1855. određene mjere za zaštitu svog trezora protiv svog portfelja. Ona je sukcesivno podizala diskont sa 4 na 5 i sa 5 na 6%, a smanjila je vrijeme dospijevanja mjenica predočenih na diskont sa 90 na 75 dana. Drugim riječima, ona je otežala uvjete uz koje je stavljala svoj metal na raspolaganje trgovini. Šta to dokazuje?

«Da banka», kaže Darimon, «koja je organizirana po sadašnjim principima, tj. osnovana na dominaciji zlata i srebra, uskraćuje svoje usluge publici upravo u trenutku kad su ovoj te usluge najpotrebnije.»

Da li su g. Darimonu bile potrebne njegove brojke kako bi dokazao da ponuda u onoj istoj mjeri poskupljuje svoje usluge u kojoj joj potražnja postavlja zahtjeve (i premašuje je)? I zar možda gospoda koja u odnosu prema banci predstavljaju «publiku» ne slijede istu «ugodnu naviku života»⁽²⁴⁾? A filantropski trgovci žitom, koji su banci predočili svoje mjenice da bi dobili novčanice, da bi te novčanice zamijenili za bančino zlato, da bi bančino zlato zamijenili za inozemno žito, da bi inozemno žito razmijenili za novac francuske publike — jesu li oni možda polazili od ideje da je sada, budući da publika sada najviše treba žito, njihova dužnost da joj žito ustupe uz jeftinije cijene ili su, naprotiv, navalili na banku kako bi iskoristili porast cijena žita, nevolju publike, nesrazmjer njene potražnje prema ponudi? I banka treba da bude izuzeta od tog općeg ekonomskog zakona? Quelle idée!¹

¹ Kakva ideja!

Ali sadašnja organizacija banaka možda dovodi do toga da se zlato mora nagomilati u tako velikoj količini da se kupovno sredstvo, koje bi se u slučaju nestašice žita moglo upotrijebiti najkorisnije za naciju, osuđuje na mirovanje, i uopće da se kapital koji bi trebalo da prolazi kroz plodne preobražaje u proizvodnji učini neproduktivnim i trulim temeljem prometa. U tom slučaju radilo bi se, dakle, o tome da pri sadašnjoj organizaciji banaka neproduktivna metalna zaliha još premašuje svoj potrebni minimum, jer ušteda zlata i srebra unutar prometa još nije potisnuta do svoje ekonomske granice. Radilo bi se o nečem većem ili manjem na istoj osnovi. Ali pitanje bi splasnulo sa socijalističke visine na građanski praktičnu površinu, na kojoj ga nalazimo kako šeta kod najvećeg dijela engleskih građanskih protivnika Engleske banke. Quelle chute!¹

Ili možda nije riječ o većoj ili manjoj uštedi metala pomoću novčanica i drugih bankovnih mehanizama, već o potpunom napuštanju metalne podloge? Ali tada opet ne vrijedi ni statistička bajka, ni njen moral. Ako banka, pod bilo kakvim uslovima treba da u slučaju potrebe šalje plemenite metale u inozemstvo, mora ih prije toga nagomilati, a ako inozemstvo treba da ih primi u razmjenu za svoje robe, oni su već morali da osiguraju svoju prevlast.

Uzroci koji su banci odnijeli njen plemeniti metal bili su, prema Darimonu, loša žetva i, stoga, potreba uvoza žita iz inozemstva. On zaboravlja manjak u berbi svile i potrebu da se ona masovno kupuje u Kini. Darimon dalje navodi velike i brojne pothvate koji su se vremenski poklopili s posljednjim mjesecima pariske industrijske izložbe.^[25] On opet zaboravlja velike špekulacije i pothvate u inozemstvu što su ih poduzeli *Crédit mobilier* i njezini rivali, da bi, kako kaže Isaac Péreire, pokazali da se francuski kapital svojom kosmopolitskom prirodom ističe pred drugim kapitalima jednako kao francuski jezik pred drugim jezicima. Tome treba dodati neproduktivne izdatke što ih je prouzrokovao istočni rat^[26]: zajam od 750 miliona.

Dakle, s jedne strane, velik i nagao gubitak u dvije od najznačajnijih grana francuske proizvodnje! S druge strane, neobična upotreba francuskog kapitala na inozemnim tržištima u pothvatima koji nipošto nisu stvorili neposredni ekvivalent, a djelomično možda nikad ni neće pokriti svoje troškove proizvodnje! Da bi se uvozom pokrilo, s jedne strane, smanjenje domaće proizvodnje a, s druge strane, povećanje u inozemnim industrijskim pothvatima, za to se nisu tražili prometni znaci koji služe za razmjenu ekvivalenata, već sami ekvivalenti, ne novac, već kapital. Gubici u francuskoj domaćoj proizvodnji svakako nisu bili ekvivalent za ulaganje francuskog kapitala u inozemstvu.

Pretpostavimo sada da Francuska banka nije počivala na metalnoj podlozi i da je inozemstvo bilo voljno da primi francuski ekvivalent ili kapital u svakom obliku, a ne samo u specifičnom obliku plemenitih

¹ Kakav pad!

metala. Ne bi li banka bila isto tako prisiljena da povisi uvjete svog diskonta upravo u trenutku kad je njena »publika« najviše tražila njene usluge? Novčanice kojima ona diskontira mjenice te publike sada su samo uputnice za zlato i srebro. One bi po našoj pretpostavci bile uputnice za nacionalnu zalihu proizvoda i za njenu neposredno upotrebljivu radnu snagu: prva je ograničena, a druga se može povećati samo unutar vrlo određenih granica i u određenim vremenskim razdobljima. S druge strane, stroj za štampanje papira je neiscrpan i djeluje kao pod čarobnim štapićem. Istovremeno dok su nerodice žita i svile strahovito smanjile direktno razmjnjivo bogatstvo nacije, inozemna železnička i rudarska poduzeća itd. fiksiraju to direktno razmjnjivo bogatstvo u obliku koji ne stvara neposredan ekvivalent, i zato trenutno guta bogatstvo bez zamjene! Bezuvjetno je smanjeno, dakle, direktno razmjnjivo bogatstvo nacije, koje je za promet sposobno i može se slati u inozemstvo! S druge strane, neograničen porast bankovnih čekova. Neposredna posljedica: porast cijena proizvoda, sirovina i rada. Na drugoj strani padanje cijene čekova. Banka ne bi čarobnim štapićem povećala nacionalno bogatstvo, već bi samo jednom vrlo jednostavnom operacijom obezvrijedila svoj vlastiti papir. S tim obezvrijeđenjem — iznenadno paraliziranje proizvodnje!

Ali ne, više prudonist. Naša nova bankovna organizacija ne bi se zadovoljila negativnom zaslugom da odstrani metalnu podlogu, a da sve drugo ostavi na starom. Ona bi stvorila posve nove uslove proizvodnje i prometa, dakle intervenirala bi pod posve novim pretpostavkama. Nije li u svoje vrijeme i uvođenje sadašnjih banaka revolucioniralo uslove proizvodnje? Da li bi bez koncentracije kredita što ju je ono izazvalo, bez državne rente koju je ono stvorilo nasuprot zemljišnoj renti, a time i bez financija nasuprot zemljišnom vlasništvu, bez moneyed interest¹ nasuprot landed interest², da li bi bez te nove prometne institucije postali mogući velika moderna industrija, dionička poduzeća itd., hiljadostruki oblici papira u prometu, koji su isto toliko proizvodi koliko i uvjeti djelovanja moderne trgovine i moderne industrije?

Ovdje smo stigli do osnovnog pitanja, koje više nije povezano s polaznom tačkom. Pitanje bi bilo općenito: Mogu li se promjenom instrumenta prometa (organizacije prometa) revolucionirati postojeći odnosi proizvodnje i njima odgovarajući odnosi raspodjele? Daljnje je pitanje: Može li se prići jednoj takvoj transformaciji prometa, a da se ne dirne u postojeće odnose proizvodnje i u društvene odnose koji na njima počivaju? Ako bi svaka takva transformacija prometa sa svoje strane pretpostavljala promjenu drugih uslova proizvodnje i društvene prevrate, tada bi, prirodno, već unaprijed palo učenje koje predlaže svoje prometne trikove, s jedne strane, kako bi se izbjegao nasilan karakter promjena, a s druge strane, kako bi se same te promjene učinile ne

¹ »novčani interes«, finansijski svijet, kapitalisti — ² »zemljišni interes«, zemljoposjed, zemljoposjednici

pretpostavkom, već naprotiv postepenim rezultatom preobražaja u prometu. Pogrešnost te osnovne pretpostavke bila bi dovoljna da dokaže jednako neshvaćanje unutrašnje povezanosti odnosa proizvodnje, raspodjele i prometa. Gore spomenuti historijski primjer, naravno, ne može biti presudan, jer su moderne kreditne institucije bile isto toliko posljedica koliko i uzrok koncentracije kapitala, jer one čine samo jedan moment te koncentracije, a koncentraciju imetka ubrzava isto toliko nedovoljan promet (kao u starom Rimu), kao i olakšan promet.

Dalje bi trebalo istražiti, ili, tačnije, pripadalo bi u opće pitanje, da li različiti civilizirani oblici novca — metalni novac, papirni novac, kreditni novac, radni novac (posljednji kao socijalistički oblik) — mogu postići ono što se od njih traži, ne ukidajući sam odnos proizvodnje koji je izražen u kategoriji novca, i nije li to, s druge strane, ponovo zahtjev koji ukida sam sebe, kad se želi formalnom promjenom nekog odnosa uzdići iznad njegovih bitnih uslova? Različiti oblici novca možda bolje odgovaraju društvenoj proizvodnji na različitim stupnjevima, jedan oblik uklanja neprilike kojima neki drugi oblik nije dorastao; ali nijedan od njih, sve dok oni ostaju oblici novca i dok novac ostaje bitni odnos proizvodnje, ne može ukinuti odnosu novca inherentne protivurječnosti, već ih samo može u ovom ili onom obliku predstavljati. Nijedan oblik najamnog rada, iako jedan od njih može ispraviti mane drugoga, ne može ispraviti mane najamnog rada kao takvog. Jedna poluga možda bolje savladava otpor mirujuće materije nego neka druga. Ali svaka poluga zasniva se na tome da otpor ostaje.

To opće pitanje o odnosu prometa prema ostalim odnosima proizvodnje može se, naravno, postaviti tek na kraju. Sumnjivo je od samog početka što ga Proudhon i družina u njegovom čistom obliku čak i ne postavljaju, već samo uzgred o njemu deklamiraju. Gdje ga dodiruju, trebaće svaki put tačno pripaziti.

Već iz Darimonovog uvoda odmah proizlazi da se potpuno identifikiraju *optičaj novca* i *kredit*, što je ekonomski pogrešno. (*Crédit gratuit*¹, uzgred rečeno, samo je licemjerno-malograđanski i plašljiv oblik za: *La propriété c'est le vol*². Umjesto da radnici *oduzmu* kapital kapitalistima, trebalo bi kapitaliste prisiliti da im ga *dadu*.) I na to se treba vratiti.

U samoj razmatranoj temi Darimon je dospio samo dotle da banke koje trguju kreditima, kao i trgovci koji trguju robom ili radnici koji trguju radom, prodaju skuplje kad potražnja poraste u odnosu na ponudu, tj. otežavaju publici svoje usluge u onom istom trenutku kada ih ona najviše treba. Vidjeli smo da banka mora postupati tako, izdavala ona konvertibilne ili nekonvertibilne novčanice.

Postupak Francuske banke u oktobru 1855. bio je povod za »strašnu buku« (str. 4) i za »veliku debatu« između nje i predstavnika javne

¹ Besplatan kredit — ² Vlasništvo je krađa⁽²⁷⁾.

riječi. Darimon rezimira ili pretendira da rezimira tu debatu. Mi ga ovdje pratimo samo povremeno, jer njegov rezime pokazuje slabost obaju protivnika, njihovo neprestano dezultorično udaljavanje od predmeta. Tapkanje među spoljašnjim razlozima. Svaki od dvojice boraca svakog trenutka napušta svoje oružje da bi potražio neko drugo. Nijedan od njih dvojice ne dolazi do udarca, ne samo zato što oni neprestano mijenjaju oružje s kojim bi trebalo da se bore, već isto toliko zato što oni, čim se sretnu na jednom terenu, odmah bježe na drugi.

(Od 1806. do 1855. diskont u Francuskoj nije bio povišen na 6%; već 50 godina fiksiran je na 90 dana maksimalni rok plaćanja trgovačkih papira.)

Slabost s kojom se kod Darimona brani banka i njegova vlastita pogrešna predstava proizlaze npr. iz slijedećeg mjesta njegovog fiktivnog dijaloga:

Protivnik banke kaže:

»Zahvaljujući vašem monopolu vi dijelite i regulirate kredit. Kad se pokazete strogi, ne samo da vas diskonteri imitiraju već i pretjeruju u vašim strogostima . . . Vašim mjerama doveli ste do zastoja u poslovima.« (str. 5)

Banka kaže, i to »skromno«:

»Šta biste htjeli da radim? kaže skromno banka . . . Da bi se sačuvala od inostranstva treba da se čuvam od zemljakâ . . . Prije svega moram spriječiti izvoz gotovog novca, bez kojega nisam ništa i ne mogu ništa.« (str. 5)

Banci se podmeće glupost. Prisiljavaju je da se udalji od pitanja, da se izgubi u općoj frazi, kako bi joj se moglo i odgovoriti općom frazom. U tom dijalogu banka dijeli Darimonovu iluziju da ona svojim monopolom zaista regulira kredit. U stvari moć banke počinje tek tamo gdje prestaje moć privatnih »diskontera«, dakle u trenutku kada je njena moć sama već izvanredno ograničena. Recimo da u jednom trenutku easy state-a¹ na novčanom tržištu, kad svatko diskontira uz 2½%, banka ostane pri 5%; diskonteri će joj tada umjesto da je imitiraju, odnijeti sve diskontne poslove ispred nosa. Nikad se to nije pokazalo očividnije nego u historiji Engleske banke poslije zakona od 1844⁽²⁸⁾, koji ju je u poslovima diskontiranja itd. učinio istinskim rivalom privatnih bankara. Da bi sebi u periodima zastoja novčanog tržišta osigurala udio, i to rastući udio, u diskontnom poslu Engleska banka bila je neprestano prisiljena da smanjuje diskont ne samo na nivo, već često ispod nivoa privatnih bankara. Njeno »regulisanje kredita« treba, dakle, uzeti cum grano salis², dok Darimon uzima kao ishodište svoje praznovjerno vjerovanje u njenu bezuvjetnu kontrolu nad novčanim tržištem i kreditom.

Umjesto da kritički istražuje uvjete njene prave moći nad novčanim tržištem, on se odmah hvata fraze da je cash³ za banku sve i da ona mora

¹ »labavog stanja«, stanja u kojem ima obilje kapitala i gdje je kamatna stopa niska — ² »sa zrnom soli«, s rezervom — ³ gotov novac

spriječiti njegovo otjecanje u inozemstvo. Jedan profesor na Collège de France^[29] (Chevalier) odgovara:

«Zlato i srebro su robe kao i sve druge . . . Naša metalna rezerva je dobra samo za to da se u kritičnim trenucima pošalje za kupovine u inozemstvo.»

Banka odgovara:

«Metalni novac nije roba kao i druge; on je instrument razmjene i na osnovu toga on uživa privilegiju da propisuje zakone svim drugim robama.»

Ovdje među borce uskače Darimon:

«Toj privilegiji koju uživaju zlato i srebro, da budu jedino autentični instrumenti prometa i razmjene, treba, dakle, pripisati ne samo sadašnju krizu već i periodične trgovinske krize.»

Da bi se stalo na put svim neugodnostima od kriza,

«bilo bi dovoljno kad bi zlato i srebro postali robe kao i druge, ili, govoreći egzaktno, kad bi sve robe postale instrumenti razmjene istog ranga (au même titre, s istim pravom) kao zlato i srebro, kad bi se proizvodi doista razmjenjivali za proizvode». (str. 5 - 7)

Kako je plitko ovdje prikazano sporno pitanje! Ako banka izdaje uputnice za novac (novčanice) i obveznice za kapital koje su isplative u zlatu ili srebru (depozite), razumije se samo po sebi da ona može samo do određene mjere ne reagirajući na to gledati i podnositi smanjenje svoje metalne zalihe. To nema nikakve veze s teorijom metalnog novca. Na Darimonovo učenje o krizama još ćemo se vratiti.

U odeljku spisa *«Petite Histoire des crises de circulation»*¹ gospodin Darimon izostavlja englesku krizu od 1809. do 1811. i ograničava se na to da pod 1810. zabilježi imenovanje komiteta za metalnu podlogu, a pod 1811. on opet izostavlja stvarnu krizu (koja je počela 1809) i ograničava se na rezoluciju usvojenu u Donjem domu, prema kojoj

«deprecijacija novčanica prema metalnoj podlozi ne potječe od deprecijacije papirnog novca, već od poskupljenja metalne podloge»,

i na Ricardovu brošuru^[30], koja postavlja suprotnu tvrdnju, a čiji bi zaključak bio:

«Novac u svom najsavršenijem stanju je papirni novac.» (str. 22, 23)

Krize iz 1809. i 1811. bile su ovdje važne, jer je banka tada izdavala nekonvertibilne novčanice, dakle krize nisu nipošto proizišle iz konvertibilnosti novčanica u zlato (metal), pa se, dakle, nisu nipošto dale spriječiti ukidanjem te konvertibilnosti. Darimon prelazi vješto i brzo preko tih činjenica koje obaraju njegovo učenje o krizama. On se grčevito hvata za Ricardov aforizam, koji s pravim predmetom spora i brošure — deprecijacijom novčanica — nema nikakve veze. On ne zna da je potpuno oboreno Ricardovo učenje o novcu sa svojim pogrešnim pretpostavkama da banka kontrolira količinu novčanica u opti-

¹ Mala historija kriza prometa

caju i da količina sredstava u opticaju određuje cijene, dok obrnuto cijene određuju količinu sredstava u opticaju itd. U Ricardovo vrijeme još su nedostajala bilo kakva detaljna istraživanja o pojavama novčanog optičaja. Ovo uzgred.

2. [Darimonove zablude o ulozi zlata i srebra]

Zlato i srebro su robe kao i druge. Zlato i srebro nisu robe kao i druge: kao opći instrument razmjene one su privilegirane robe i upravo zahvaljujući toj privilegiji one degradiraju druge robe. To je posljednja analiza na koju Darimon reducira taj antagonizam. Ukinite privilegiju zlata i srebra, degradirajte ih na rang svih drugih roba, odlučuje Darimon u posljednjoj instanciji. Tada nećete imati specifična zla zlatnog i srebrnog novca ili novčanica konvertibilnih u zlato i srebro. Ukinut ćete sve zlo. Ili, bolje, uzdignite sve robe do monopola što ga sada uživaju isključivo zlato i srebro. Ostavite papu da postoji, ali napravite svakog papom. Ukinite novac tako da svaku robu pretvorite u novac i date joj specifična svojstva novca.

Upravo ovdje nastaje pitanje ne izražava li problem svoju vlastitu besmislenost i ne leži li stoga nemogućnost rješenja već u uslovima postavljenim tim zadatkom. Odgovor se često može sastojati samo u kritici pitanja i često je rješenje samo u tome da se negira samo pitanje.

Pravo je pitanje: Ne čini li sam građanski sistem razmjene potrebnim specifičan instrument razmjene? Ne stvara li on nužno poseban ekvivalent za sve vrijednosti? Jedan oblik tog instrumenta razmjene ili tog ekvivalenta možda je zgodniji, prikladniji, donosi sa sobom manje teškoća nego drugi. Ali teškoće koje proizlaze iz postojanja jednog posebnog instrumenta razmjene, jednog posebnog a ipak općeg ekvivalenta, morale bi se ponovo radati u svakom obliku, iako različito. Preko samog tog pitanja Darimon, naravno, prelazi s entuzijazmom. Ukinite novac i nemojte ga ukinuti! Ukinite ekskluzivnu privilegiju što je posjeduju zlato i srebro svojom ekskluzivnošću kao novac, ali učinite sve robe novcem, tj. dajte svima zajednički jedno svojstvo koje, kad se odvoji od te ekskluzivnosti, više ne egzistira.

U odlivima dragocjenog metala u stvari dolazi do izražaja jedna protivrječnost koju Darimon podjednako površno i shvaća i prevladava. Pokazuje se da zlato i srebro nisu robe kao i druge, a moderna ekonomija povremeno iznenada i sa strahom uvijek iznova vidi da je stigla do predrasuda merkantilnog sistema. Engleski ekonomisti pokušavaju da savladaju tu teškoću pomoću jedne distinkcije. U trenucima takvih monetarnih kriza, kažu oni, ne traže se zlato i srebro kao novac, ni zlato i srebro kao moneta, već zlato i srebro kao kapital. Oni zaboravljaju dodati: kao kapital, ali kapital u određenom obliku zlata i srebra. Odakle inače odliv upravo tih roba, dok većina drugih zbog nedostatka odliva gubi na cijeni, kad bi se kapital mogao izvoziti u svakom obliku?

Uzmimo određene primjere: odliv dragocjenih metala uslijed domaće nerodice u nekoj glavnoj namirnici (npr. žitu), uslijed inozemne nerodice i stoga poskupljenja u nekom od glavnih uvoznih predmeta potrošnje (npr. čaju); odliv uslijed loše žetve u odlučujućim industrijskim sirovinama (pamuk, vuna, svila, lan); odliv prouzrokovan prevelikim uvozom (uslijed špekulacije, rata itd.). U slučaju loše žetve u zemlji naknada jednog iznenadnog ili trajnog manjka (u žitu, čaju, pamuku, lanu itd.) oštećuje naciju dvostruko. Dio njenog uloženog kapitala ili rada ne reproducira se — zbiljski gubitak u proizvodnji. Dio reproduciranog kapitala mora se ostaviti da se popuni ta rupa, i to dio koji ne stoji u jednostavnom aritmetičkom omjeru prema manjku, jer cijena proizvoda koji nedostaje uslijed smanjene ponude i povećane potražnje na svjetskom tržištu raste i mora rasti.

Potrebno je tačno istražiti kako bi izgledale takve krize bez obzira na novac i kakvu određenost unosi novac unutar danih odnosa. (*Nerodica žita i pretjeran uvoz* glavni su slučajevi. Rat se razumije sam po sebi, jer je on ekonomski neposredno isto kao kad bi nacija bacila dio svog kapitala u vodu.)

Slučaj nerodice žita: Ako se neka nacija promatra u odnosu prema drugoj naciji, jasno je da se njen kapital (ne samo njeno zbiljsko bogatstvo) smanjio, kao što je jasno da je seljak kojem je pregorjelo krušno tijesto, pa sad mora kupiti kruh kod pekara, osiromašio za iznos svoje kupovine. Unutar zemlje izgleda da je porast cijene žita, ukoliko je riječ o vrijednosti, ostavio sve po starom. Ostavljajući sada po strani da smanjena količina žita pomnožena s povišenom cijenom kod pravih nerodica nije nikada = normalnoj količini žita pomnoženoj s manjom cijenom.

Uzmimo da se u Engleskoj proizvede samo 1 kvarter i da taj 1 kvarter postigne istu cijenu kao prije 30 miliona kvartera pšenice. Nacija bi tada (apstrahirajući od toga da bi joj nedostajala sredstva za reprodukciju života i žita), ako pretpostavimo da treba a radnih dana za reproduciranje 1 kvartera žita, razmijenila $a \times 30$ miliona radnih dana (troškovi proizvodnje^[31]) za $1 \times a$ radni dan (proizvod); proizvodna snaga njenog kapitala smanjila bi se više miliona puta i suma svih vrijednosti u zemlji smanjila bi se, jer bi svaki radni dan bio depreciran 30 miliona puta. Svaki dio kapitala sada bi predstavljao samo $1/30\ 000\ 000$ svoje ranije vrijednosti, svog ekvivalenta u troškovima proizvodnje, iako se u navedenom slučaju nominalna vrijednost nacionalnog kapitala ne bi ništa smanjila (ne računajući deprecijaciju zemljišta), jer bi smanjena vrijednost preostalih proizvoda bila tačno kompenzirana povećanom vrijednošću jednog kvartera pšenice. Povećanje cijene pšenice 30 miliona puta bilo bi izraz jednake deprecijacije svih ostalih proizvoda.

Uostalom, to razlikovanje vlastite zemlje i inozemstva posve je iluzorno. Onako kako se nacija koja je stradala od nerodice žita odnosi prema tuđoj naciji od koje kupuje, tako se i svaki individuum nacije

odnosi prema zakupniku ili trgovcu žitom. Višak sume koju on treba da utroši za kupovanje žita direktno je smanjenje njegovog kapitala, sredstava koja mu stoje na raspolaganju.

Da se pitanje ne zamuti nebitnim utjecajima mora se pretpostaviti nacija kod koje postoji free trade¹ žitom. Čak kad bi uvezeno žito bilo jednako jeftino kao ono iz vlastite proizvodnje, nacija bi postala siromašnija za kapital koji zakupnici nisu reproducirali. Ali uz učinjenu pretpostavku nacija uvijek uvozi toliko stranog žita koliko se može uvesti uz normalnu cijenu. Porast uvoza pretpostavlja, dakle, porast cijene.

Porast cijene žita je = padu cijene svih ostalih roba. Povećani troškovi proizvodnje (predstavljani u cijeni) uz koje se dobija kvarter žita jesu = smanjenoj produktivnosti kapitala koji postoji u svim drugim oblicima. Višku koji se upotrebljava za kupovanje žita mora odgovarati minus u kupovanju svih ostalih proizvoda, a već zato i pad njihovih cijena. S metalnim ili bilo kakvim drugim novcem ili bez njih nacija bi se nalazila u krizi, koja ne bi zahvatila samo žito, već i sve druge grane proizvodnje, i to ne samo zato što bi bila pozitivno smanjena njihova produktivnost, deprecirana cijena njihove proizvodnje u odnosu prema vrijednosti određenoj normalnim troškovima proizvodnje, već i zato što svi ugovori, obveznice itd. počivaju na prosječnim cijenama proizvoda. Npr. za državni dug treba isporučiti x bušala žita, ali troškovi proizvodnje tih x bušala povećali su se u određenom omjeru. Dakle, sasvim bez obzira na novac, nacija bi se nalazila u općoj krizi. Dok se svi ekonomski odnosi nacije temelje na prosječnoj produktivnosti njenog rada, proizvodi bi se ne samo bez obzira na novac, nego čak i na razmjensku vrijednost proizvodâ, deprecirali, a produktivnost nacije smanjila.

Dakle kriza prouzrokovana nerodicom žita nije nipošto nastala usljed odliva dragocjenog metala, iako se ona može povećati usljed smetnji koje se postavljaju tom odlivu.

Nipošto se ne može kazati ni s Proudhonom da kriza potječe otud što samo plemeniti metali posjeduju autentičnu vrijednost nasuprot drugim robama, jer porast cijene žita u direktnoj liniji znači samo to da se u razmjeni mora davati više zlata i srebra za neku količinu žita, tj. da je cijena zlata i srebra pala u odnosu na cijenu žita. Zlato i srebro dijele, dakle, deprecijaciju u odnosu na žito sa svim ostalim robama, i od toga ih ne štiti nikakva privilegija. Deprecijacija zlata i srebra u odnosu prema žitu identična je s porastom cijena žita. (To nije posve tačno. Kvarter žita poraste sa 50 na 100 šilinga, dakle za 100%, ali pamučna roba padne za 80. Srebro je u odnosu prema žitu palo samo za 50, a pamučna roba, usljed zastoja potražnje itd., za 80%. To znači da cijene drugih roba padaju više nego što rastu cijene žita. Ali događa se i suprotno. Na primjer u posljednjim godinama, kad je žito povremeno raslo za 100%, industrijskim proizvodima nije bilo ni na kraj

¹ slobodna trgovina

pameti da padnu u istom omjeru u kojem je zlato tako palo prema žitu. Ta okolnost neposredno ne utječe na opću postavku.) Ne može se reći ni to da zlato ima privilegiju zato što je njegova količina u obliku monete određena tačno i autentično. Jedan talir (srebra) ostaje pod svim okolnostima jedan talir. Ali isto tako jedan bušel pšenice ostaje jedan bušel, a jedan aršin platna jedan aršin.

Deprecijacija većine roba (uključujući rad) i kriza koja otud proizlazi u slučaju vrlo loše žitne godine ne može se, dakle, prvobitno pripisati izvozu zlata, jer bi deprecijacija i kriza nastupile i kad se uopće ne bi izvozilo domaće zlato ni uvezilo tuđe žito. Kriza se svodi jednostavno na zakon potražnje i ponude, koji, kao što je poznato, na području prvih potreba — promatrano u nacionalnom mjerilu — djeluje neuporedivo oštrije i energičnije nego na svim drugim područjima. Izvoz zlata nije uzrok žitne krize, nego je žitna kriza uzrok izvoza zlata.

Za zlato i srebro promatrane za sebe može se tvrditi da oni sa svoje strane samo u dva pravca utječu na krizu i pogoršavaju njene simptome: 1) Utoliko što je izvoz zlata otežan zbog uslova o metalnoj rezervi kojima su vezane banke; utoliko što mjere koje banka zbog toga poduzima protiv tog izvoza zlata djeluju štetno na promet unutar zemlje. 2) Utoliko što izvoz zlata postaje potreban, zato što strane nacije hoće da prime kapital samo u obliku zlata i ni u kojem drugom obliku.

Teškoća br. 2 može potrajati i dalje, čak ako je teškoća br. 1 uklonjena. Engleska banka iskusila ju je upravo u periodu u kojem je zakonski bila ovlašćena da izdaje nekonvertibilne novčanice. Novčanice su pale u odnosu prema zlatnim šipkama, ali isto tako je pala mint price of gold¹ u odnosu prema njegovoj cijeni u šipkama. Zlato je prema novčanici postalo posebna vrsta robe. Može se reći da je novčanica još utoliko ostala zavisna od zlata što je nominalno predstavljala određenu količinu zlata, koja se faktički nije mogla dobiti za nju. Zlato je ostalo njen nazivnik, iako se ona više kod banke nije dala zakonski zamijeniti za tu količinu zlata.

Nema nikakve sumnje (?) (to treba istražiti kasnije i ne pripada direktno u pitanje o kojem je riječ) da dotle dok papirni novac dobiva svoj naziv po zlatu (tako da je npr. novčanica od 5 funti papirni predstavnik 5 sovrina), konvertibilnost novčanice u zlato ostaje za nju ekonomski zakon, postojao on *politički* ili ne postojao. Novčanice Engleske banke nastavile su i u periodu 1799 - 1819.^[32] iskazivati da one predstavljaju vrijednost određene količine zlata. Kako drukčije provjeriti tu tvrdnju, ako ne pomoću činjenice da novčanica u stvari raspolaže s toliko i toliko zlatnih šipki? Od trenutka kad se za jednu novčanicu od 5 funti više nije mogla dobiti vrijednost šipki = 5 sovrina novčanica je bila deprecirana, iako je bila nekonvertibilna. Jednakost vrijednosti novčanice s određenom vrijednošću zlata, koju izražava njen naziv,

¹ kovnička cijena zlata

došla je odmah u protivrječnost s faktičnom nejednakošću između novčanice i zlata.

Sporno pitanje među Englezima, koji zadržavaju zlato kao nazivnik novčanice, ne vrti se dakle u stvari oko konvertibilnosti novčanice u zlato (što je samo praktična jednakost koju teorijski izražava naziv novčanice), već oko toga kako tu konvertibilnost osigurati, da li tu konvertibilnost treba osigurati ograničenjima zakonski nametnutim banci ili je treba prepustiti samu sebi. Pristalice posljednjeg tvrde da je ta konvertibilnost kod emisione banke koja pozajmljuje na mjenice, čije novčanice dakle imaju osiguran odliv, u prosjeku zajamčena i da ni njihovi protivnici nikad ne postižu više od te prosječne sigurnosti. Posljednje je a fact¹. Prosjek, uzgred rečeno, ne treba prezirati i pro računati prosjeka moraju sačinjavati osnovu banaka jednako kao i svih osiguranja itd. S te se strane s pravom navode kao uzor prije svega škotske banke.

Strogi bulionisti, sa svoje strane, kažu da oni tu konvertibilnost shvaćaju ozbiljno, da obaveza banke da konvertira održava novčanicu konvertibilnom, da je nužnost te konvertibilnosti dana samim nazivom novčanice i predstavlja prepreku za preveliku emisiju, da su njihovi protivnici samo pseudopristalice nekonvertibilnosti. Između tih dvaju pravaca ima raznih nijansi, masa malih grupica.

Najzad branioci nekonvertibilnosti, odlučni antibulionisti jesu, a da to i ne znaju, isto tako pseudopristalice konvertibilnosti kao što su njihovi protivnici pseudopristalice nekonvertibilnosti, jer oni zadržavaju naziv novčanice, dakle praktično izjednačavanje novčanice određenog naziva i određene količine zlata čine mjerom pune vrijednosti svojih novčanica.

U Pruskoj postoji papirni novac s prisilnim tečajem. (Vraćanje mu je osigurano utoliko što se određena kvota poreza mora platiti u papiru.) Ti papirni taliri nisu doznake na srebro, ni kod jedne banke nisu legalno razmjerni za srebro itd. Njih nijedna trgovačka banka ne pozajmljuje na mjenice, već ih isplaćuje vlada pri podmirivanju svojih izdataka. Ali njihov naziv je naziv srebra. Jedan papirni talir tvrdi da predstavlja istu vrijednost kao i jedan srebrni talir. Kad bi povjerenje u vladu bilo temeljito uzdrmano ili kad bi taj papirni novac bio izdan u većim proporcijama nego što to zahtijevaju potrebe optičaja, papirni bi talir u praksi prestao biti jednak srebrnom taliru i bio bi depreciran, jer bi pao ispod vrijednosti koju iskazuje njegov naziv. On bi bio depreciran čak i kad ne bi nastupila nijedna od gore navedenih okolnosti, već bi posebna potreba za srebrom pribavila npr. srebrom za izvoz privilegiju u odnosu na papirni talir.

Konvertibilnost u zlato i srebro je dakle praktična mjera vrijednosti svakog papirnog novca koji svoj naziv prima od zlata ili srebra, bio papir legalno konvertibilan ili ne. Nominalna vrijednost prati nje-

¹ činjenica

govo tijelo samo kao sjenka; da li se oboje pokriva mora dokazati njihova zbiljska konvertibilnost (razmjernost). Pad realne vrijednosti ispod nominalne vrijednosti je deprecijacija. Zbiljski paralelni tok, uzajamno zamjenjivanje je konvertibilnost. Kod novčanica koje nisu konvertibilne ne pokazuje se konvertibilnost u blagajni banke već u svakodnevnoj razmjeni između papira i metalnog novca čiji naziv on nosi. U stvari je konvertibilnost konvertibilnih novčanica već ugrožena, ako ona treba da se potvrdi ne više svakodnevnim prometom u svim dijelovima zemlje, već posebnim velikim eksperimentima na blagajni banke.

U Škotskoj se na selu papirnom novcu čak daje prednost pred metalnim novcem. Škotska je prije 1845, kad joj je bio naturen engleski zakon od 1844,^[39] sudjelovala prirodno u svim engleskim socijalnim krizama, a neke su krize u njoj bile intenzivnije, jer se ovdje clearing of the land¹ vršilo bezobzirnije. Uza sve to Škotska nije upoznala prave novčane krize (ovamo ne spada to što su neke banke iznimno bankrotirale, jer su lakomisleno davale kredit), ni deprecijaciju novčanica, ni jadikovke, ni istraživanja da li je količina novca u opticaju dovoljna ili nedovoljna itd. Škotska je ovdje važna, jer ona, s jedne strane, pokazuje kako se novčani sistem može potpuno regulirati na sadašnjoj osnovi — tako da se odstrane sva zla zbog kojih jadikuje Darimon — a da se ne napusti sadašnja društvena osnova, čak dok istovremeno njene protivrječnosti, antagonizmi, klasna suprotnost itd. dostižu još viši stupanj nego u bilo kojoj drugoj zemlji svijeta.

Karakteristično je da ni Darimon, ni pokrovitelj koji je napisao uvod za njegovu knjigu — Emile Girardin — koji njegovo praktično šarlatanstvo nadopunjuje teorijskim utopizmom — ne nalaze u Škotskoj suprotnost monopolskim bankama kao što su Engleska banka i Francuska banka, nego je traže u Sjedinjenim Državama, gdje je bankovni sistem uslijed obavezne državne povelje slobodan samo nominalno, gdje ne postoji slobodna konkurencija banaka nego federativni sistem monopolskih banaka.

Svakako da je škotski bankovni i novčani sistem bio najopasniji greben za iluzije virtuozâ prometa. Za zlatan ili srebrni novac (gdje kovani novac nema dvostruki legalni standard) ne kaže se da deprecira, koliko god se često mijenjala njihova relativna vrijednost prema svim drugim robama. Zašto ne? Zato što oni čine svoj vlastiti nazivnik, jer njihov naziv nije naziv neke vrijednosti, tj. zato što se oni ne procjenjuju prema nekoj trećoj robi nego samo izražavaju alikvotne dijelove svoje vlastite materije; 1 sovereign = tolikoj količini zlata te i te težine. Zlato, dakle, nominalno ne može deprecirati, ne zato što samo ono izražava *autentičnu vrijednost*, već zato što ono kao novac uopće *ne izražava vrijednost*, nego izražava, nosi na čelu određenu količinu svoje vlastite materije, svoju vlastitu kvantitativnu određenost. (Kasnije pobliže

¹ •čišćenje zemlje«^[24]

istražiti da li je to karakteristično obilježje zlatnog i srebrnog novca immanentno svojstvo svakog novca u posljednjoj instanciji.)

Obmanuti tom nominalnom neobezvredljivošću metalnog novca, Darimon i kompanija vide samo jednu stranu, onu koja izbija u krizama: aprecijaciju zlata i srebra prema gotovo svim ostalim robama; oni ne vide drugu stranu, *deprecijaciju* zlata i srebra ili *novca* prema svim ostalim robama (izuzev, možda, ne uvijek, rad) u periodima takozvanog *prosperiteta*, periodima privremenog općeg porasta cijena. Budući da ta deprecijacija metalnog novca (i svih vrsta novca koje počivaju na njemu) uvijek prethodi njegovoj aprecijaciji, oni su trebali postaviti svoj problem obrnuto: spriječiti periodično vraćanje deprecijacije novca (njihovim jezikom: ukinuti privilegije roba u odnosu prema novcu). U ovoj posljednjoj formulaciji odmah bi se riješio zadatak: ukinuti porast i pad cijena. Taj je zadatak: ukinuti cijene. A ovaj: ukinuti razmjensku vrijednost. Taj je problem: ukinuti razmjenu kakva odgovara građanskoj organizaciji društva. A ovaj posljednji problem: ekonomski revolucionirati građansko društvo. Tada bi se od samog početka pokazalo da se zlu građanskog društva ne može pomoći »promjenama« u banci ni osnivanjem racionalnog »novčanog sistema«.

3. [*Prudonistička ideja »radnog novca«*]

Konvertibilnost — legalna ili ne — zahtijeva se dakle i dalje od svakog novca, čiji ga naziv čini znakom vrijednosti, tj. izjednačuje ga kao količinu s nekom trećom robom. Izjednačavanje već uključuje suprotstavljanje, moguću nejednakost; konvertibilnost uključuje svoju suprotnost, nekonvertibilnost; aprecijacija uključuje deprecijaciju, *dynamiel*¹, kao što bi rekao Aristotel.

Uzmimo npr. da se soveren ne zove samo soveren, što je puko počasno ime za x -ti alikvotni dio jedne unce zlata (računsko ime) kao što je metar za određenu dužinu, već da se on zove, recimo, » x sati radnog vremena.« $\frac{1}{x}$ unce zlata u stvari je samo materijalizirani opredmećeni $\frac{1}{x}$ sata radnog vremena. Ali zlato je prošlo radno vrijeme, određeno radno vrijeme. Njegov naziv učinio bi određenu količinu rada uopće njegovim mjerilom. Funta zlata morala bi biti konvertibilna za » x sati radnog vremena«, tako da ih može kupiti svakog trenutka: čim bi ona mogla kupiti više ili manje, bila bi aprecirana ili deprecirana; u posljednjem slučaju prestala bi njena konvertibilnost.

Vrijednost se ne određuje radnim vremenom utjelovljenim u proizvodima, nego u danom trenutku potrebnim radnim vremenom.

¹ potencijalno, u mogućnosti

Uzmimo funtu samog zlata: neka je to proizvod od 20 sati radnog vremena. Pretpostavimo da uslijed bilo kakvih okolnosti kasnije treba 10 sati za proizvodnju jedne funte zlata. Funta zlata, čiji naziv kaže da je ona = 20 sati radnog vremena, bila bi sada još samo = 10 sati radnog vremena, jer 20 sati radnog vremena = 2 funte zlata. Deset sati rada razmjenjuje se faktično za 1 funtu zlata; dakle se 1 funta zlata ne može više razmijeniti za 20 radnih sati.

Zlatni novac s plebejskim nazivom: »*x radnih sati*« bio bi izložen većim kolebanjima nego bilo koji drugi novac, a napose većim nego sadašnji zlatni novac, jer zlato u odnosu na zlato ne može rasti ni padati (jednako je samo sebi), ali u određenoj količini zlata sadržano prošlo radno vrijeme mora dakako neprestano rasti ili padati u odnosu na sadašnje, živo radno vrijeme. Da bi se ono održalo konvertibilnim, morala bi se produktivnost radnog sata održavati stacionarnom. Štoviše, prema općem ekonomskom zakonu da troškovi proizvodnje stalno padaju, da živi rad postaje sve produktivniji, da, dakle, u proizvodima opredmećeno radno vrijeme stalno deprecira, stalna bi deprecijacija bila neizbježna sudbina tog zlatnog radnog novca. Da bi se spriječila ta neprilika, moglo bi se reći da ne treba zlato dobiti naziv radnog sata, nego da taj naziv treba dobiti papirni novac, puki znak vrijednosti, kao što je to predložio Weitling^[35], i prije njega Englezi, a poslije njega Francuzi, među njima i Proudhon i kompanija. Radno vrijeme koje je utjelovljeno u samom papiru dolazilo bi pri tom isto toliko malo u obzir kao i vrijednost papira novčanica. Taj bi papir bio puki predstavnik radnih sati, kao što su novčanice predstavnik zlata ili srebra. Kad bi radni sat postao produktivniji, porasla bi kupovna moć priznanice koja ga predstavlja i obrnuto, upravo kao što sada jedna novčanica od 5 funti kupuje više ili manje, već prema tome da li relativna vrijednost zlata raste ili pada u poređenju s drugim robama.

Prema istom zakonu prema kojem bi zlatni radni novac bio podložan neprestanoj deprecijaciji, papirni radni novac doživljavao bi neprestanu aprecijaciju. No to je upravo ono što hoćemo; radnik bi se radovao rastućoj produktivnosti svog rada a ne bi, kao sada, srazmjerno njoj stvarao tuđe bogatstvo, vlastito obezvređenje. Tako kažu socijalisti. Ali, na žalost, javljaju se neke male sumnje. Prije svega, ako već pretpostavimo novac, makar to bili i samo bonovi na sate, tada moramo pretpostaviti i akumulaciju tog novca i ugovore, obveznice, stalne dažbine itd., koji se podmiruju u obliku tog novca. Akumulirani bonovi neprestano bi aprecirali jednako kao i novoizdani, i tako bi, s jedne strane, rastuća produktivnost rada koristila neradnicima, a s druge strane, ranije ugovorene dažbine išle bi u korak s većom plodnošću rada. Padanje i rasteње vrijednosti zlata i srebra bili bi posve irelevantni kad bi svijet svakog trenutka mogao da počne iznova i kad preuzete obaveze za plaćanje određene količine zlata ne bi nadživljavale kolebanja vrijednosti zlata. Toliko ovdje o bonovima na sate i o produktivnosti sata.

Pitanje koje ovdje treba istražiti je konvertibilnost bonova na sate. Doći ćemo do istog cilja ako krenemo zaobilaznim putem. Iako je još prerano, može se ponešto spomenuti o zabudama koje leže u osnovi bonova na sate i omogućuju nam da pogledamo u najdublju tajnu koja povezuje Proudhonovu teoriju prometa s njegovom općom teorijom — s njegovom teorijom o određivanju vrijednosti. Tu istu povezanost nalazimo npr. kod Braya i Graya. Šta je tu možda u osnovi istinito ispitat će se kasnije (prije toga još uzgred: ako se promatraju samo kao uputnice na zlato, novčanice ne bi nikad smjele biti izdane iznad količine zlatnog novca koju navodno zamjenjuju a da ne depreciraju. Tri doznake, svaka na 15 funti, koje izdajem trojici raznih vjerovnika na istih 15 funti u zlatu u stvari su svaka samo doznaka na $\frac{15}{3} = 5$ funti. Svaka od tih novčanica bila bi dakle od samog početka deprecirana na $33\frac{1}{3}\%$).

Vrijednost (realna razmjenska vrijednost) svih roba (uključujući rad) određena je njihovim troškovima proizvodnje, drugim riječima, radnim vremenom koji iziskuje njihova proizvodnja. *Cijena* je ta njihova razmjenska vrijednost izražena u novcu. Zamjena metalnog novca (i papirnog ili kreditnog novca koji od njega dobiva svoj naziv) radnim novcem koji bi svoj naziv dobio od samog radnog vremena izjednačila bi dakle *realnu vrijednost* (razmjensku vrijednost) roba i njihovu *nominalnu vrijednost, cijenu, novčanu vrijednost*. Izjednačavanje *realne vrijednosti i nominalne vrijednosti, vrijednosti i cijene*. Ali to bi se postiglo samo uz pretpostavku da su *vrijednost i cijena* samo *nominalno* različiti. Međutim, to nipošto nije slučaj. Vrijednost roba koja je određena radnim vremenom samo je njihova *prosječna vrijednost*. Prosjek koji se pojavljuje kao spoljašna apstrakcija ukoliko je dobijen zbrajanjem kao prosječan broj nekog razdoblja, npr. 1 funta kave 1 šiling kad se načini prosjek, recimo, cijena kave za 25 godina, ali koji je vrlo realan ako se u isti mah prizna kao pokretna sila i pokretačko načelo oscilacija kroz koje prolaze cijene roba za vrijeme određenog razdoblja.

Ta realnost nije samo od teorijske važnosti: ona čini osnovu trgovačke špekulacije, čiji račun vjerojatnosti polazi kako od srednjih prosječnih cijena, koje joj vrijede kao središte oscilacija, tako i od prosječnih visina i prosječnih dubina oscilacija iznad i ispod tog središta. Od te prosječne vrijednosti robe njena se *tržišna vrijednost* uvijek razlikuje i uvijek stoji ili ispod ili iznad nje.

Tržišna vrijednost ujednačava se u realnu vrijednost svojim neprestanim oscilacijama, nikad izjednačavanjem s realnom vrijednošću kao s nečim trećim, nego stalnim unejednačavanjem same sebe (ne, kao što bi kazao Hegel, apstraktnom identičnošću već neprestanom negacijom negacije, tj. negacijom same sebe kao negacije realne vrijednosti). Da sama realna vrijednost, sa svoje strane — nezavisno od njenog gospodstva nad oscilacijama tržišne cijene (bez obzira na nju kao *zakon* tih oscilacija) — negira samu sebe i realnu vrijednost robâ stalno stavlja u protivurječnost sa svojim vlastitim određenjem, deprecira ili

aprecira realnu vrijednost raspoloživih roba — pokazao sam u svom pamfletu protiv Proudhona^[36] i u to na ovom mjestu ne treba bliže ulaziti.

Cijene se, dakle, razlikuju od *vrijednosti* ne samo kao nominalne od realnog, ne samo po nazivu u zlatu i srebru, već po tome što se vrijednost pojavljuje kao zakon kretanja kroz koji prolazi cijena. Ali one su neprestano različite i ne pokrivaju se nikada ili samo posve slučajno i izuzetno. Cijena robe stoji neprestano iznad ili ispod vrijednosti robe, a sama vrijednost robe postoji samo u *up and down*¹ cijena roba. Potražnja i ponuda neprestano određuju cijene roba, ne pokrivaju se nikada ili samo slučajno, ali troškovi proizvodnje određuju sa svoje strane oscilacije potražnje i ponude.

Zlato ili srebro u kojima se izražava cijena neke robe, njena tržišna vrijednost, sami su određena količina nagomilanog rada, određena mjera materijaliziranog radnog vremena. Uz pretpostavku da troškovi proizvodnje robe i troškovi proizvodnje zlata i srebra ostaju isti, porast ili pad njihove tržišne cijene znači samo to da neka roba (= x radnog vremena) neprestano na tržištu raspolaze sa > ili < nego x radnog vremena, stoji iznad ili ispod svoje prosječne vrijednosti određene radnim vremenom.

Prva osnovna iluzija pristalica bonova na sate sastoji se u tome što oni, time što ukidaju *nominalnu različitost* između realne vrijednosti i tržišne vrijednosti, između razmjenske vrijednosti i cijene (dakle time što vrijednost umjesto u određenom opredmećenju radnog vremena, recimo u zlatu i srebru, izražavaju u samom radnom vremenu) uklanjaju takođe stvarnu razliku i protivurječnost između cijene i vrijednosti. Tako se razumije samo po sebi kako puko uvođenje bonova na sate uklanja sve krize, sve nevolje građanske proizvodnje. Novčana cijena roba = njihovoj realnoj vrijednosti; potražnja = ponudi; proizvodnja = potrošnji; novac je ujedno ukinut i sačuvan; trebalo je samo da se utvrdi radno vrijeme, čiji je proizvod roba i koje se materijalizira u robi, da bi se stvorio njoj odgovarajući pandan u novčanici, novcu, u bonovima na sate. Svaka roba bila bi tako pretvorena direktno u novac, a zlato i srebro sa svoje strane oboreni na rang svih ostalih roba.

Ne treba dokazivati da se protivurječnost između razmjenske vrijednosti i cijene (između prosječne cijene i cijena čiji je ona prosjek) razlika između veličina i njihove prosječne veličine ne ukida time što se ukida puka *razlika u imenu* između njih, što se, dakle, umjesto »1 funta kruha stoji 8 penija«, kaže: 1 funta kruha = $\frac{1}{x}$ radnog sata. Obrnuto, ako 8 penija = $\frac{1}{x}$ radnog sata i ako je radno vrijeme koje je materijalizirano u jednoj funti kruha veće ili manje od $\frac{1}{x}$ radnog sata, tada bi

¹ porastu i padu

razlika između vrijednosti i cijene, uslijed toga što bi mjera vrijednosti ujedno bila i element u kojem se izražava cijena, samo pomogla da se oštro ispolji njihova razlika koja je u cijeni zlata ili srebra sakrivena.

Proizašla bi jedna beskonačna jednadžba. $\frac{1}{x}$ radnog sata (što se sadrži u 8 penija ili izražava jednim bonom) \geq od $\frac{1}{x}$ radnog sata (što se sadrži u funti kruha).

Bon na sate koji predstavlja *prosječno radno vrijeme* ne bi nikad odgovarao *zbijskom radnom vremenu* niti bi ikad bio konvertibilan za njega; tj. radno vrijeme opredmećeno u nekoj robi ne bi nikad raspolagalo sa sebi jednakom količinom radnog novca i obratno, već sa više ili manje, kao što se sada svaka oscilacija tržišnih vrijednosti izražava u porastu ili padu njihovih cijena u zlatu i srebru.

Neprestana deprecijacija roba — u dužim periodima — u odnosu prema bonovima na sat, o kojoj smo govorili ranije, proizlazila je iz zakona rastuće produktivnosti radnog vremena, iz smetnji u samoj relativnoj vrijednosti koje stvara njen vlastiti inertni princip, radno vrijeme. Nekonvertibilnost bonova na sate, o kojoj govorimo sada, samo je drugi izraz za nekonvertibilnost između realne vrijednosti i tržišne vrijednosti, razmjenske vrijednosti i cijene. Bon na sate predstavljao bi nasuprot svim robama neko idealno radno vrijeme, koje bi se razmjenjivalo sad za više, sad za manje zbijskog radnog vremena, a u zlatu bi dobivalo izdvojenu, vlastitu egzistenciju, koja bi odgovarala toj zbijskoj nejednakosti. Taj opći ekvivalent, optičajno sredstvo i mjera roba, opet bi prema robama nastupao individualizirano, slijedeći vlastite zakone, otuđen, tj. sa svim svojstvima sadašnjeg novca, a da ne bi vršio njegove usluge. Ali zbrka bi dostigla puno viši stupanj usljed toga što medij u kojem se upoređuju robe, te opredmećene količine radnog vremena, ne bi bila neka treća roba, već njihova vlastita mjera vrijednosti, samo radno vrijeme.

Roba *a*, opredmećenje 3 sata radnog vremena, jest = 2 bona na radne sate; roba *b*, također opredmećenje 3 radna sata, jest = 4 bona na radne sate. Ta protivurječnost je u stvari, samo zavijeno, izražena u novčanim cijenama. Razlike između cijene i vrijednosti, između robe mjerene radnim vremenom čiji je ona proizvod i proizvoda radnog vremena za koje se ona razmjenjuje, ta razlika zahtijeva treću robu kao mjeru u kojoj se izražava zbijska razmjenska vrijednost robe. *Kako cijena nije jednaka vrijednosti, to element koji određuje vrijednost — radno vrijeme — ne može biti onaj element u kojem se izražavaju cijene, jer bi se radno vrijeme moralo izraziti u isti mah kao ono određujuće i ono neodređujuće, kao jednako i nejednako samo sebi.* Budući da radno vrijeme kao mjera vrijednosti postoji samo idealno, ono ne može služiti kao materija za upoređivanje cijena. (Ovdje u isti mah postaje jasno kako i zašto odnos vrijednosti dobija u novcu materijalnu i izdvojenu egzistenciju. Ovo razviti dalje.) Razlika između cijene i vrijednosti

zahtijeva da se vrijednosti kao cijene mjere nekim drugim mjerilom, a ne svojim vlastitim. Cijena za razliku od vrijednosti je nužno *novčana cijena*. Ovdje se pojavljuje da je *nominalna* razlika između cijene i vrijednosti uslovljena njihovom *realnom* razlikom.

Roba $a = 1$ šiling (tj. $= \frac{1}{x}$ srebra); roba $b = 2$ šilinga (tj. $\frac{2}{x}$ srebra).

Otuda roba $b =$ dvostrukoj vrijednosti robe a . Odnos vrijednosti između a i b izražen je onom proporcijom u kojoj se obje razmjenjuju za određenu količinu neke treće robe, za srebro, a ne za neki odnos vrijednosti.

B. Novac kao rezultat razvitka robne proizvodnje

1. [Roba, vrijednost i novac]

Svaka roba (proizvod ili oruđe za proizvodnju) jest = opredmećenju određenog radnog vremena. Njena vrijednost, odnos u kojem se ona razmjenjuje za druge robe ili se druge robe zamjenjuju za nju, jest = količini radnog vremena koje je realizirano u njoj. Ako je npr. roba = 1 satu radnog vremena, tada se ona razmjenjuje sa svim drugim robama koje su proizvod 1 sata radnog vremena. (Cijelo ovo umovan je pretpostavlja da je razmjenska vrijednost = tržišnoj vrijednosti, a realna vrijednost = cijeni.)

Vrijednost robe različita je od same robe. Vrijednost (razmjenska vrijednost) je roba samo u razmjeni (zbijskoj ili zamišljenoj); vrijednost nije samo sposobnost robe za razmjenu općenito, već njena specifična razmjensljivost. Ona je u isti mah eksponent omjera u kojem se roba razmjenjuje s drugim robama i eksponent omjera u kojem se roba već u proizvodnji razmijenila s drugim robama (materijaliziranim radnim vremenom); ona je kvantitativno određena razmjensljivost robe. Robe, npr. aršin pamuka i litra ulja, promatrane kao pamuk i ulje, naravno se razlikuju, posjeduju različita svojstva, mjere se različitim mjerama, nesumjerljive su. Kao vrijednosti, sve robe su kvalitativno jednake i samo kvantitativno različite, sve se dakle uzajamno mjere i zamjenjuju (razmjenjuju se, konvertibilne su jedna za drugu) u određenim kvantitativnim omjerima.

Vrijednost je društveni odnos roba, njihov ekonomski kvalitet. Knjiga koja posjeduje neku određenu vrijednost i glava kruha koja posjeduje istu vrijednost uzajamno se razmjenjuju, ista su vrijednost, samo u različitom materijalu. Kao vrijednost roba je u isti mah ekvivalent svih drugih roba u nekom određenom omjeru. Kao vrijednost roba je ekvivalent; kao u ekvivalentu u njoj su izbrisana sva njena prirodna svojstva, ona više ne stoji ni u kakvom posebnom kvalitativnom odnosu prema drugim robama, već je isto tako opća mjera kao i opći

predstavnik, opće sredstvo razmjene svih ostalih roba. Kao vrijednost, ona je *novac*.

Ali kako je roba (ili, bolje, proizvod ili oruđe proizvodnje) različita od sebe kao vrijednosti, ona je kao vrijednost različita od sebe kao proizvoda. Njeno svojstvo kao vrijednosti ne samo da može već i mora u isti mah dobiti egzistenciju koja je različita od njene prirodne egzistencije. Zašto? Kako se robe kao vrijednosti razlikuju između sebe samo kvantitativno, svaka roba mora biti kvalitativno različita od svoje vlastite vrijednosti. Zato njena vrijednost mora posjedovati i egzistenciju koja se može kvalitativno razlikovati od nje, a kod zbiljske razmjene mora ta razdvojenost postati zbiljsko razdvajanje, jer prirodna različitost roba mora dospjeti u protivrječnost s njihovom ekonomskom ekvivalentnošću i obje mogu postojati jedna kraj druge samo tako da roba dobije dvostruku egzistenciju, pored svoje prirodne egzistencije jednu čisto ekonomsku, u kojoj je ona samo znak, slovo za jedan odnos proizvodnje, puki znak za svoju vlastitu vrijednost.

Kao vrijednost svaka je roba ravnomjerno djeljiva; u svom prirodnom postojanju ona to nije. Kao vrijednost, ona ostaje ista, ma kroz kolike metamorfoze i oblike egzistencije prolazila; u zbilji se robe razmjenjuju samo zato što su nejednake i odgovaraju različitim sistemima potreba. Kao vrijednost, roba je opća, kao zbiljska roba ona je posebnost. Kao vrijednost ona je uvijek razmjeljiva; u zbiljskoj razmjeni ona je takva samo ako ispunjava posebne uslove. Kao vrijednosti, određena joj je mjera njene razmjeljivosti njom samom; razmjenska vrijednost izražava upravo odnos u kojem ona zamjenjuje druge robe; u zbiljskoj razmjeni ona je razmjeljiva samo u količinama koje su povezane s njenim prirodnim svojstvima i odgovaraju potrebama onih koji vrše razmjenu.

(Ukratko, sva svojstva koja se nabrajaju kao posebna svojstva novca svojstva su robe kao razmjenske vrijednosti, proizvoda kao vrijednosti, za razliku od vrijednosti kao proizvoda.) (Razmjenska vrijednost robe, kao posebna egzistencija pored same robe, jest *novac*; oblik u kojem se sve robe izjednačuju, upoređuju, mjere; ono na što se svode sve robe, ono što se svodi na sve robe; opći ekvivalent.)

Svakog trenutka u računanju, knjigovodstvu itd. pretvaramo robe u znakove vrijednosti, fiksiramo ih kao puke razmjenske vrijednosti, apstrahirajući od njihove materije i od svih njihovih prirodnih svojstava. Na papiru, u glavi, vrši se ta metamorfoza pukom apstrakcijom, ali u zbiljskoj razmjeni je potrebno zbiljsko *posredovanje*, sredstvo da bi se ta apstrakcija realizirala. Roba u svojim prirodnim svojstvima nije ni neprestano razmjeljiva, ni razmjeljiva *za svaku drugu robu*, nije razmjeljiva u svojoj prirodnoj jednakosti sa sobom; nego ukoliko je postavljena^[37] kao samoj sebi nejednaka, kao nešto sebi nejednako, kao razmjenska vrijednost. Moramo je najprije pretvoriti u nju samu kao razmjensku vrijednost da bismo zatim tu razmjensku vrijednost uspoređivali i razmjenjivali za druge.

U najprimitivnijoj trampi, kad se dvije robe razmjenjuju jedna za drugu, svaka se najprije izjednačuje s jednim znakom koji izražava njenu razmjensku vrijednost, npr. kod izvjesnih Crnaca na zapadnoafričkim obalama = x željeznih šipki. Jedna roba je = 1 šipka, druga 2 šipke. U tom omjeru one se i razmjenjuju. Robe se najprije, prije nego što se razmijene jedna za drugu, u glavi i u govoru pretvore u šipke. One se procjenjuju prije nego se razmjenjuju, a da bi se procijenile, moraju se dovesti u određene brojčane omjere jedna prema drugoj. Da bi se dovele u takve brojčane omjere i učinile sumjerljivim, moraju dobiti isto ime (jedinicu). (Šipka ima samo imaginarnu egzistenciju, kao što uopće neki odnos može samo apstrakcijom dobiti posebno utjelovljenje, biti i sam individualiziran.) Da bi se pri razmjeni pokrio višak jedne vrijednosti nad drugom, za likvidiranje bilance, i u najprimitivnijoj trampi, kao i sad u međunarodnoj trgovini, potrebno je plaćanje u novcu.

Proizvodi (ili djelatnosti) razmjenjuju se samo kao robe; robe u razmjeni egzistiraju samo kao vrijednosti; one se uspoređuju samo kao takve. Da bih odredio težinu kruha koju mogu razmijeniti za aršin platna, najprije stavljam aršin platna = njegovoj razmjenskoj vrijednosti, tj. = $\frac{1}{x}$ radnog vremena. Isto tako stavljam funtu kruha = nje-

noj razmjenskoj vrijednosti = $\frac{1}{x}$ ili $\frac{2}{x}$ itd. radnog vremena. Stavljam svaku od roba = nečem trećem, tj. sebi nejednakom. To treće, različito od obje robe, jer izražava odnos, egzistira ponajprije u glavi, u predstavi, kao što se odnosi uopće, ako ih treba fiksirati, mogu samo *misliti*, za razliku od predmeta subjekata^[38] koji se odnose.

Kada neki proizvod (ili djelatnost) postaje razmjenska vrijednost, on ne samo da se pretvara u određen kvantitativan odnos, omjerni broj (naime u broj koji izražava kolika mu je količina drugih roba jednaka, predstavlja njegov ekvivalent, ili u kojem omjeru je on ekvivalent drugih roba), već se mora i kvalitativno pretvoriti, preobratiti u neki drugi element, kako bi obje robe postale imenovane veličine mjerljive istom jedinicom, dakle, postale sumjerljive.

Roba se mora najprije pretvoriti u radno vrijeme, dakle u nešto kvalitativno različito od nje (kvalitativno različito: 1) zato što ona nije radno vrijeme kao radno vrijeme, već materijalizirano radno vrijeme, ne radno vrijeme u obliku kretanja već u obliku mirovanja, ne u obliku procesa već rezultata; 2) zato što ona nije opredmećenje radnog vremena uopće, koje postoji samo u predstavi i koje je samo od svog kvaliteta odvojeni, samo kvantitativno različiti rad, nego je određen rezultat jednog određenog, prirodno određenog, od drugih vrsta rada kvalitativno različitog rada), da bi se tada kao određena količina radnog vremena, određena veličina rada mogla uporediti s drugim količinama radnog vremena, drugim veličinama rada.

Za puko upoređivanje, procjene proizvodâ, za idealno određivanje njihove vrijednosti, dovoljno je da se ta transformacija izvrši u glavi (transformacija u kojoj proizvod egzistira samo kao izraz kvantitativnih odnosa proizvodnje). Pri upoređivanju roba ta je apstrakcija dovoljna, ali pri zbiljskoj razmjeni mora se apstrakcija ponovo opredmetiti, simbolizirati, realizirati pomoću nekog znaka. Ta nužnost nastupa: 1) Kao što smo već rekli, obje robe koje se razmjenjuju pretvaraju se u glavi u zajedničke odnose veličina, razmjenske vrijednosti i tako procjenjuju jedna prema drugoj. Ali ako sad one treba zbiljski da se razmijene, tada njihova prirodna svojstva dolaze u protivurječnost s njihovim određenjem kao razmjenskih vrijednosti i samo imenovanih brojeva. One nisu proizvoljno djeljive itd. 2) U zbiljskoj razmjeni uvijek se razmjenjuju posebne robe za posebne robe i razmjensljivost svake robe, kao i omjer u kojem je ona razmjensljiva, zavisi od lokalnih i vremenskih uvjeta itd.

Ali pretvaranje robe u razmjensku vrijednost ne izjednačava je s drugom određenom robom, već je izražava kao ekvivalent, izražava njen odnos razmjensljivosti prema svim drugim robama. To upoređivanje, koje se u glavi vrši ujedanput, u zbilji se realizira samo u određenom, potrebnom određenom opsegu i samo sukcesivno. (Na primjer, ja razmjenjujem dohodak od 100 talira redom, kako to zahtijevaju moje potrebe, za cijeli niz roba, čija suma = razmjenskoj vrijednosti od 100 talira.)

Da bi se, dakle, roba ujedanput realizirala kao razmjenska vrijednost i da bi joj se dalo opće djelovanje razmjenske vrijednosti, nije dovoljna razmjena s nekom posebnom robom. Ona se mora razmijeniti za neku treću stvar, koja sama nije opet posebna roba, nego simbol robe kao robe, same razmjenske vrijednosti robe; *koja, dakle, predstavlja, recimo, radno vrijeme kao takvo*, npr. komad papira ili kože koji predstavlja alikvotni dio radnog vremena. (Takav simbol pretpostavlja opće priznanje; on može biti samo društveni simbol, on u stvari izražava samo neki društveni odnos.)

Taj simbol predstavlja alikvotne dijelove radnog vremena, razmjensku vrijednost u takvim alikvotnim dijelovima koji su sposobni da jednostavnom aritmetičkom kombinacijom izraze sve međusobne odnose razmjenskih vrijednosti; taj simbol, taj materijalni znak razmjenske vrijednosti proizvod je same razmjene, a ne realizacija neke a priori zamišljene ideje. (U stvari se roba koja se upotrebljava kao posrednik razmjene tek malo po malo pretvara u novac, u simbol; kad se to dogodilo, jedan njen simbol može ponovno zamijeniti nju samu. Sad ona postaje svjestan znak razmjenske vrijednosti.)

Proces je dakle jednostavno ovaj: Proizvod postaje roba, tj. *puki moment razmjene*. Roba se pretvara u razmjensku vrijednost. Da bi se izjednačila sa samom sobom kao razmjenskom vrijednošću, ona se razmjenjuje za znak koji je predstavlja kao razmjensku vrijednost kao takvu. Kao takva simbolizirana razmjenska vrijednost ona se može tada ponovo razmijeniti u određenim omjerima za svaku drugu robu. Ti-

me što proizvod postaje roba, a roba razmjenska vrijednost, on najprije u misli dobija dvostruku egzistenciju. To idealno udvostručavanje vodi (i mora dovesti) dotle da se roba u zbiljskoj razmjeni javlja dvostruko: kao prirodni proizvod, s jedne strane, a kao razmjenska vrijednost, s druge. To jest njena razmjenska vrijednost dobija egzistenciju koja je materijalno odvojena od nje.

Određenje proizvoda kao razmjenske vrijednosti donosi, dakle, nužno sa sobom da razmjenska vrijednost dobija od proizvoda odvojenu, odijeljenu egzistenciju. Od sami roba odvojena razmjenska vrijednost, koja i sama egzistira pored njih kao roba, jest — *novac*. Sva svojstva robe kao razmjenske vrijednosti pojavljuju se u novcu kao jedan od robe različit predmet, jedan od njenog prirodnog oblika egzistencije odvojeni društveni oblik egzistencije. (Ovo dalje dokazati tako da se nabroje obična svojstva novca.) (Nipošto nije svejedno u kojem je materijalu izražen taj simbol, ma koliko se različito on historijski pojavljivao. Razvoj društva izražuje sa simbolom i materijal koji mu sve više odgovara, a od kojega kasnije ponovo nastoji da se oslobodi; simbol, ako nije proizvoljan, postavlja izvjesne uvjete materijalu u kome se prikazuje. Tako npr. svoju historiju imaju znaci za riječi, slovo pismo itd.)

Razmjenska vrijednost proizvoda rađa, dakle, pored proizvoda i novac. No, kako je nemoguće da se zapletenosti i protivurječnosti koje proizlaze iz egzistencije novca pored posebnih roba ukinu time da se promijeni oblik novca (iako bi se možda teškoće koje pripadaju jednom njegovom nižem obliku mogle izbjeći pomoću nekog višeg oblika), isto tako je nemoguće ukinuti sam novac dok razmjenska vrijednost ostaje društveni oblik proizvodâ. Potrebno je da se ovo jasno uvidi kako se ne bi stavljali nemogući zadaci i kako bi se znale granice unutar kojih bi novčane reforme i promjene u prometu mogle da dâdu nov oblik odnosima proizvodnje i društvenim odnosima koji na njima počivaju.

Svojstva novca kao 1) mjere za razmjenu roba, 2) kao sredstva za razmjenu, 3) kao predstavnika roba (zbog toga kao predmeta ugovorâ), 4) kao opće robe pored posebnih roba — sva ona slijede jednostavno iz njegovog određenja kao od samih roba odvojene i opredmećene razmjenske vrijednosti. (Svojstvo novca kao opće robe nasuprot svim drugim robama, kao utjelovljenja njihove razmjenske vrijednosti, čini ga u isti mah realiziranim i za realizaciju uvijek sposobnim oblikom kapitala, uvijek važećim javnim oblikom kapitala, svojstvo koje se ispoljava kod odliva zlatnih i srebrnih šipki, svojstvo koje čini da se kapital historijski najprije pojavljuje samo u obliku novca i koje, najzad, objašnjava povezanost novca s kamatnom stopom i njegov utjecaj na nju.)

Što se više proizvodnja oblikuje tako da svaki proizvođač postaje zavisan od razmjenske vrijednosti svoje robe, tj. što više proizvod zbiljski postaje razmjenska vrijednost, a razmjenska vrijednost nepo-

sredan objekt proizvodnje, to više se moraju razviti *novčani odnosi* i protivurječnosti koje su imanentne *novčanom odnosu*, odnosu proizvođača prema sebi kao novcu. Potreba razmjene i pretvaranje proizvoda u čistu razmjensku vrijednost napreduju u istoj mjeri kao i podjela rada, tj. zajedno s društvenim karakterom proizvodnje. Ali u istoj mjeri kako ovaj raste, raste i moć *novca*, tj. učvršćuje se odnos razmjene kao moć koja je prema proizvođačima vanjska i od njih nezavisna. Ono što se prvobitno pojavljivalo kao sredstvo za unapređenje proizvodnje, postaje odnos koji je proizvođačima tuđ. U istoj mjeri u kojoj proizvođači postaju zavisni od razmjene čini se da razmjena postaje nezavisna od njih i da raste provalija između proizvoda kao proizvoda i proizvoda kao razmjenske vrijednosti. Te suprotnosti i protivuriječnosti ne rađa novac, nego razvitak tih suprotnosti i protivurječnosti rađa prividno transcendentalnu moć novca.

(Izvesti utjecaj pretvaranja svih odnosa u novčane odnose: poreza u naturi u porez u novcu, naturalne rente u novčanu rentu, vojne obaveze u najamničke trupe, općenito svih ličnih davanja u novčana davanja, patrijarhalnog, robovskog, kmetskog, cehovskog rada u čisti najamni rad.)

Proizvod postaje roba, roba postaje razmjenska vrijednost; razmjenska vrijednost robe je njeno imanentno novčano svojstvo; to njeno novčano svojstvo odvaja se od nje kao novac, dobija opću, od svih posebnih roba i njihovog prirodnog načina egzistiranja izdvojenju društvenu egzistenciju; odnos proizvoda prema sebi kao razmjenskoj vrijednosti postaje njegov odnos prema novcu koji egzistira pored njega, ili odnos svih proizvoda prema novcu koji egzistira izvan svih njih. Kao što zbiljska razmjena proizvođača rađa njihovu razmjensku vrijednost, tako i njihova razmjenska vrijednost rađa novac.

Prvo pitanje koje nam se sad postavlja jest ovo: Ne skriva li egzistencija novca pored robâ već od početka protivurječnosti koje su dane sa samim tim odnosom?

Prvo: Jednostavna činjenica da roba egzistira dvostruko, prvo kao određeni proizvod koji svoju razmjensku vrijednost idealno sadržava (latentno sadržava) u svom prirodnom obliku postojanja, a zatim i kao manifestirana razmjenska vrijednost (*novac*) koja je, sa svoje strane, izgubila svaku vezu s prirodnim oblikom postojanja proizvoda, ta dvostruka *različita* egzistencija mora da se nastavi do *razlike*, a *razlika* do *suprotnosti* i *protivurječnosti*. Ona ista protivurječnost između posebne prirodne robe kao proizvoda i njene opće prirode kao razmjenske vrijednosti, koja je rodila nužnost da se roba postavi dvostruko, jednom kao ta određena roba, a drugi put kao novac, protivurječnost između njenih posebnih prirodnih svojstava i njenih općih društvenih svojstava, sadrži od početka mogućnost da ta dva odvojena oblika egzistencije robe ne budu uzajamno konvertibilna. Razmjenljivost robe egzistira u novcu pored nje, kao neka stvar, kao nešto od nje različito, ne više neposredno identično. Čim je novac neka vanjska stvar pored

robe, razmjernost robe za novac odmah je vezana za vanjske uvjete koji mogu da nastupe ili ne nastupe; prepuštena je vanjskim uvjetima.

U razmjeni, roba se traži zbog svojih prirodnih svojstava, zbog potreba čiji je ona objekt. Novac se, naprotiv, traži samo zbog svoje razmjenske vrijednosti, kao razmjenska vrijednost. Stoga, da li je roba zamjenljiva za novac, može li se ona razmijeniti za novac, može li se za nju dobiti njena razmjenska vrijednost, zavisi od okolnosti koje u prvi mah s njom kao razmjenskom vrijednošću nemaju nikakve veze i nezavisne su od nje. Razmjernost robe zavisi od prirodnih svojstava proizvoda, razmjernost novca se poklapa s njegovom egzistencijom kao simboliziranom razmjenskom vrijednošću. Postaje, dakle, moguće da se roba u svom određenom obliku kao proizvod više ne može razmijeniti, da se ne može izjednačiti sa svojim općim oblikom kao novac.

Time što razmjernost robe egzistira izvan nje kao novac, razmjernost je postala nešto od robe različito, njoj tuđe, nešto sa čime ona tek treba da se izjednači, čemu je ona dakle d'abord¹ nejednaka, dok samo izjednačavanje postaje zavisno od vanjskih uslova, dakle slučajno.

Drugo: Kao što razmjenska vrijednost robe egzistira dvostruko, kao određena roba i kao novac, tako se i čin razmjene robe raspada na dva uzajamno nezavisna čina: na razmjenu roba za novac i razmjenu novca za robe; kupovanje i prodavanje. Kako su ovi sad dobili prostorno i vremenski uzajamno razdvojen, uzajamno ravnodušan oblik postojanja, prestaje njihova neposredna identičnost. Oni mogu da odgovaraju jedan drugom i da ne odgovaraju; oni mogu da se pokrivaju ili ne pokrivaju; oni mogu doći u međusobni nesklad. Oni će, doduše, neprestano pokušavati da se izjednače, ali na mjesto ranije neposredne jednakosti sada je stupilo neprestano kretanje izjednačavanja, koje upravo pretpostavlja neprestano razjednačavanje. Lako je moguće da se sklad sada može postići samo prolaženjem kroz krajnji nesklad.

Treće: S razdvajanjem kupovanja i prodavanja, s cijepanjem razmjene na dva, prostorno i vremenski međusobno nezavisna čina ispoljava se, nadalje, jedan drugi nov odnos.

Kao što se razmjena cijepa u dva međusobno nezavisna čina, tako se i cjelokupno kretanje razmjene odvaja od razmjernivača, od proizvođača roba. Razmjena radi razmjene odvaja se od razmjene radi robâ. Među proizvođače stupa trgovački stalež, stalež koji kupuje samo zato da bi prodavao i prodaje samo zato da bi ponovo kupovao, i u toj operaciji ne nastoji da dođe u posjed roba kao proizvođač, već samo do razmjenskih vrijednosti kao takvih, do novca. (I kod puke trampe može nastati trgovački stalež. Ali kako on ima na raspolaganju samo suvišak proizvodnje na objema stranama, njegov utjecaj na samu proizvodnju ostaje posve sekundaran, kao i cijela njegova važnost.)

¹ isprva, najprije

Osamostaljenju razmjenske vrijednosti u novcu, otrgnute od proizvoda, odgovara osamostaljenje razmjene (trgovine) kao funkcije otrgnute od onih koji razmjenjuju. Razmjenska vrijednost bila je mjera razmjene roba, ali svrha te razmjene bilo je direktno posjedovanje razmijenjene robe, njena potrošnja (bilo da se ta potrošnja sastoji u tome da roba služi direktno za podmirenje potreba kao proizvod, ili da ona, sa svoje strane, sama služi kao oruđe za proizvodnju).

Svrha trgovine nije direktno potrošnja, već stjecanje novca, razmjenskih vrijednosti. Tim udvajanjem razmjene — na razmjenu radi potrošnje i razmjenu radi razmjene — nastaje nov nesklad. Trgovac se u svojoj razmjeni rukovodi samo razlikom između kupovine i prodaje roba, ali potrošač mora definitivno nadoknaditi razmjensku vrijednost robe koju kupuje. Promet, razmjena unutar trgovačkog staleža i završetak prometa, razmjena između trgovačkog staleža i potrošača, ma koliko se najzad morali uzajamno uslovljavati, određeni su posve drugim zakonima i motivima i mogu dospjeti u najveću međusobnu protivurječnost. Već u tom razdvajanju leži mogućnost trgovačkih kriza. Ali kako proizvodnja radi neposredno za trgovinu, a samo posredno za potrošnju, ona mora isto tako biti pogođena tom inkongruencijom između trgovine i potrošačke razmjene, kao što je, sa svoje strane, mora i stvarati. (Odnosi između potražnje i ponude postaju potpuno naopaki.) (Od prave trgovine tada se ponovo odvaja novčani posao.)

Aforizmi. (Sve robe su prolazan novac, novac je neprolazna roba. Što se više razvija podjela rada, to više neposredan proizvod prestaje da bude sredstvo razmjene. Nastupa potreba jednog općeg sredstva razmjene, tj. sredstva razmjene koje je nezavisno od specifične proizvodnje svakog pojedinca. U novcu je vrijednost stvari odvojena od njihove supstancije. Novac je prvobitno predstavnik svih vrijednosti; u praksi se stvar okreće i svi realni proizvodi i radovi postaju predstavnici novca. U neposrednoj trampi ne može se razmijeniti svaki artikal za svaki drugi artikal, i određena djelatnost može se razmijeniti samo za određene proizvode. Teškoće koje su sadržane u trampi novac može ukinuti samo tako da ih uopći, da ih učini univerzalnim. Apsolutno je potrebno da se nasilno odvojeni elementi, koji bitno pripadaju zajedno, pokažu kroz nasilnu erupciju kao *odvajanje* nečeg što bitno pripada zajedno. Jedinstvo se uspostavlja *nasilno*. Čim neprijateljsko cijepanje dovede do erupcija, ekonomisti ukazuju na *bitno jedinstvo* i apstrahiraju od otuđenja. Njihova apologetska mudrost sastoji se u tome da u svim odlučujućim trenucima zaborave svoja vlastita određenja. Proizvod kao neposredno sredstvo razmjene još je neposredno povezan: 1) sa svojim prirodnim kvalitetom (dakle je na svaki način njime ograničen; može se npr. pokvariti itd.), 2) s neposrednom potrebom koju drugi ima ili nema upravo za tim proizvodom, ili je možda ima za svojim vlastitim proizvodom. Nakon što se proizvod rada i sam rad podvrgnu razmjeni, dolazi trenutak kad se oni odvajaju od svog posjednika.

Da li će se iz tog odvajanja ponovo vratiti k njemu u nekom drugom liku, stvar je *slučajna*. Time što u razmjenu ulazi novac, kad sam prisiljen da razmijenim moj proizvod za opću razmjensku vrijednost ili opću sposobnost za razmjenu, moj proizvod postaje zavisan od općeg prometa i istrgnut je iz svojih lokalnih, prirodnih i individualnih granica. Upravo time on može prestati da bude proizvod.)

Četvrto: Kao što razmjenska vrijednost u novcu nastupa kao *opća roba* pored svih posebnih roba, tako ona time u isti mah nastupa u novcu kao *posebna roba* (jer ima posebnu egzistenciju) pored svih drugih roba. Ne samo što time nastaje inkongruencija da novac (budući da egzistira samo u razmjeni), kao opća sposobnost za razmjenu istupa nasuprot posebnoj sposobnosti za razmjenu roba i neposredno je gasi (premda roba i novac ipak treba da ostanu neprestano uzajamno konvertibilni), nego novac time odlazi u protivurječnost sa samim sobom i sa svojim određenjem da je on sam *posebna roba* (čak i ako je samo znak), te se stoga u svojoj razmjeni za druge robe opet podvrgava posebnim uvjetima razmjene koji protivurječe njegovoj općoj bezuvjetnoj razmjenljivosti. (Ovdje se još uopće ne govori o novcu kao fiksiranom u supstanciji nekog određenog proizvoda itd.)

Razmjenska vrijednost dobila je pored svoje egzistencije u robi vlastitu egzistenciju u novcu, ona se odvojila od svoje supstancije baš zato što je prirodna određenost te supstancije protivurječila njenom općem određenju kao razmjenske vrijednosti. Svaka roba je jednaka drugoj (i uporedljiva s njom) kao razmjenska vrijednost (*kvalitativno* svaka predstavlja još samo jedan *kvantitativan* plus ili minus razmjenske vrijednosti). Zato se ta jednakost roba, to njihovo jedinstvo, razlikuje od njihove prirodne različitosti i stoga se pojavljuje u novcu kako kao njihov zajednički element, tako i kao nešto treće prema njima. Ali, s jedne strane, razmjenska vrijednost ostaje, naravno, inherentan kvalitet roba, dok u isti mah egzistira izvan njih; s druge strane novac sad više ne egzistira kao svojstvo roba, kao neka njihova općenitost, nego je pored njih individualiziran, postaje i sam jedna *posebna roba* pored drugih roba. (Može se odrediti potražnjom i ponudom; raspada se u posebne vrste novca itd.)

Novac postaje roba kao i druge robe, a u isti mah nije roba kao druge robe. Uprkos svom općem određenju on je [samo] jedna razmjenljiva stvar pored drugih razmjenljivih stvari. On nije samo opća razmjenska vrijednost, već je u isti mah i posebna razmjenska vrijednost pored drugih posebnih razmjenskih vrijednosti. Ovdje je nov izvor protivurječnosti koje se izražavaju u praksi. (U odvajanju novčanog posla od prave trgovine ponovno se ispoljava posebna priroda novca.)

Vidimo, dakle, kako je novcu imanentno da ispunjava svoje ciljeve istovremeno ih negirajući; da se osamostaljuje u odnosu na robe; da od sredstva postaje cilj; da realizira razmjensku vrijednost roba time što ih od nje odvaja; da olakšava razmjenu time što je cijepa; da prevladava teškoće neposredne razmjene roba time što ih uopćava; da

osamostaljuje razmjenu u odnosu na proizvođače u istoj mjeri u kojoj proizvođači postaju zavisni od razmjene.

(Kasnije, prije nego završimo s ovim pitanjem, bit će potrebno da se ispravi idealistički način prikazivanja koji izaziva privid kao da se radi samo o pojmovnim određenjima i o dijalektici tih pojmova. Dakle, prije svega, fraza: proizvod (ili djelatnost) postaje roba; roba postaje razmjenska vrijednost; razmjenska vrijednost — novac.)

* * *

(«*Economist*»,^[39] 24. januar 1857. Kad se ukaže prilika kod pitanja o bankama uzeti u obzir ovu rečenicu:

»Ukoliko trgovačke klase sudjeluju, a one to sada čine vrlo široko, u profitima banaka — i možda će sudjelovati u još većoj mjeri zahvaljujući povećanju broja dioničkih banaka, ukidanju svih korporacijskih privilegija i proširenju potpune slobode na bankovni posao — one su se obogatile zahvaljujući povećanim stopama novca. Uistinu trgovačke klase su prema opsegu svojih depozita praktički same svoji bankari; i ukoliko je to slučaj, stopa diskonta mora da im je od male važnosti. Sve bankovne i druge rezerve moraju, naravno, biti rezultat neprekidne proizvodnje i ušteda stavljenih na stranu iz profita, i prema tome, uzimajući trgovačke i industrijske klase kao cjelinu, one moraju biti svoji vlastiti bankari, a u tu je svrhu potrebno samo da se načela slobodne trgovine prošire na sve poslove, da se za sve njih izjednače i neutraliziraju prednosti i nedostaci svih kolebanja na novčanom tržištu.»)

Sve protivrječnosti *novčanog sistema* i razmjene proizvoda pri novčanom sistemu jesu razvijanje odnosa proizvoda kao *razmjenskih vrijednosti*, njihovog određenja kao *razmjenske vrijednosti* ili jednostavno *vrijednosti*.

(«*Morning Star*»^[40], 12. februar 1857:

»Nestašica novca u toku prošle godine i visoka diskontna stopa koja je uslijed toga usvojena bili su vrlo korisni za račun profita Francuske banke. Njena dividenda se stalno povećavala: 118 fr 1852, 154 fr 1853, 195 fr 1854, 200 fr 1855, 272 fr 1856.»)

Treba zabilježiti i ovo mjesto: Engleski srebrni kovani novac emitiran je uz višu cijenu nego što je vrijednost srebra koje sadrži. Funta srebra po unutrašnjoj vrijednosti bila je od 60 - 62 šilinga (u prosjeku 3 funte u zlatu) iskovana u 66 šilinga . . . Kovnica novca plaća

»dnevnu tržišnu cijenu od 5 šilinga do 5 šilinga 2 penija po unci, a emitira novac po stopi od 5 šilinga 6 penija po unci. Postoje dvije okolnosti koje sprečavaju da proizide ma kakva praktična nezgoda iz tog aranžmana»

(iz emitiranja *srebrne monete* bez odgovarajuće unutrašnje vrijednosti)

»prvo, kovani novac može se nabaviti samo u kovnici i uz tu cijenu; dakle, u domaćem prometu ne može biti depreciran, a u inozemstvo se ne može slati,

jer ovdje cirkulira po cijeni višoj od svoje unutrašnje vrijednosti, i drugo, kako je taj srebrni novac zakonito sredstvo plaćanja samo do 40 šilinga, on nikada ne dolazi u sukob sa zlatnim kovanim novcem niti utječe na njegovu vrijednost.

Autor članka savjetuje Francuskoj da

«emitira pomoćni srebrni novac bez adekvatne unutrašnje vrijednosti, i ograniči iznos do kojeg bi on bio zakonito sredstvo plaćanja.»

Ali ujedno da

«kod određivanja kvaliteta kovanog novca uzme širi raspon između unutrašnje i nominalne vrijednosti nego što ga imamo mi u Engleskoj, jer rastuća vrijednost srebra u odnosu na zlato može vrlo vjerovatno uskoro dostići našu sadašnju kovničku cijenu, pa ćemo možda biti prisiljeni da je ponovo promijenimo. Naš srebrni novac sada je nešto više od 5% ispod unutrašnje vrijednosti; nedavno je bio 10%». («Economist», 24. januar 1857.)

2. [»Radni novac« i roba]

Moglo bi se sad pomisliti da izdavanje bonova na sate savladava sve te teškoće. Postojanje bona na sate, naravno, već pretpostavlja uslove koji pri istraživanju odnosa razmjenske vrijednosti i novca nisu neposredno dani i bez kojih razmjenska vrijednost i novac mogu postojati i postojati: javni kredit, banka itd.; ipak sve to ovdje ne treba dalje doticati, jer zastupnici bona na sate, naravno, drže da je on *posljednji* proizvod u »seriji«, koji se, premda najviše odgovara »čistom« pojmu novca, u realnosti »pojavljuje« na kraju.^[41] Ali ponajprije, ako se pretpostavi da su ispunjene pretpostavke uz koje cijena roba = njihovoj razmjenskoj vrijednosti, pokrivanje potražnje i ponude, proizvodnje i potrošnje, u krajnjoj liniji *proporcionalna proizvodnja* (takozvani odnosi raspodjele i sami su odnosi proizvodnje), tada novčano pitanje postaje sasvim sekundarno, a napose pitanje da li se izdaju plave ili zelene, li-mene ili papirne karte ili se društveno knjigovodstvo vrši u nekom drugom obliku. Tada je krajnje apsurdno praviti se i dalje kao da bi trebalo vršiti istraživanja o zbiljskim novčanim odnosima.

Banka (any bank¹) izdaje, recimo, bonove na sate. Roba a = razmjenskoj vrijednosti x , tj. = x radnog vremena, razmjenjuje se za novac koji predstavlja x radnog vremena. Banka bi isto tako morala kupovati robu, tj. razmjenjivati je za svog novčanog predstavnika, kao što npr. sada Engleska banka mora davati novčanice za zlato. Roba, supstancijalno i zato slučajno postojanje razmjenske vrijednosti, razmjenjuje se za simbolično postojanje razmjenske vrijednosti kao razmjenske vrijednosti. Tako nema teškoća da se ona iz oblika robe pretvori u oblik novca. Radno vrijeme koje je sadržano u njoj treba samo da se

¹ bilo koja banka

autentično verificira (što usput rečeno nije tako lako kao ispitati finoću i težinu zlata i srebra) pa da time odmah rodi svoju *contrevaieur*¹, svoje novčano postojanje.

Ma kako mi stvar okretali i obrtali u krajnjoj liniji ona izlazi na ovo: banka koja izdaje bonove na sate kupuje robu po njenim troškovima proizvodnje, kupuje sve robe, i pri tom je kupovina ne stoji ništa, osim proizvodnje odrezaka papira, a umjesto razmjenske vrijednosti koju prodavalac posjeduje u određenom supstancijalnom obliku banka mu daje simboličnu razmjensku vrijednost robe, drugim riječima uputnicu na sve druge robe do iznosa te razmjenske vrijednosti. Razmjenska vrijednost kao takva može, naravno, postojati samo simbolično, iako taj simbol, da bi se mogao upotrijebiti kao predmet — ne samo kao oblik predstavljanja — posjeduje predmetno postojanje, nije samo idealna predstava, nego je zbiljski predstavljen na predmetan način. (Mjera se može zadržati u ruci; razmjenska vrijednost mjeri, ali ona razmjenjuje samo tako da mjera prelazi iz jedne ruke u drugu.^[42])

Dakle, banka daje za robu novac, novac koji je tačno uputnica na razmjensku vrijednost robe, tj. na sve robe iste vrijednosti; banka kupuje. Banka je opći kupac, kupac ne samo ove ili one robe, nego svih roba. Jer upravo ona treba da izvrši pretvaranje svake robe u njeno simbolično postojanje kao razmjenske vrijednosti. Ali ako je banka opći kupac, ona mora biti i opći prodavalac, ne samo skladište u koje se deponiraju sve robe, ne samo opća robna kuća, nego posjednik roba, u istom smislu kao što je to i svaki drugi trgovac.

Ja sam svoju robu *a* razmijenio za bon na sate *b* koji predstavlja njenu razmjensku vrijednost, ali samo zato da bih sad to *b* mogao ponovo po volji metamorfozirati u sve zbiljske robe *c*, *d*, *e* itd. Može li sad taj novac cirkulirati izvan banke? I da li drukčije, a ne samo između vlasnika bona i banke? Čime je osigurana konvertibilnost tog bona? Moguća su samo dva slučaja. Ili svi vlasnici roba (proizvoda ili rada) hoće da prodaju svoju robu po njenoj razmjenskoj vrijednosti ili jedni hoće, a drugi neće. Ako svi oni hoće da je prodaju po njenoj razmjenskoj vrijednosti, oni neće čekati na slučaj da li će se naći kupac ili ne, nego odmah otići u banku, odstupiti joj robu i dobiti za nju njen znak razmjenske vrijednosti, novac, razmjenit će robu za bančin vlastiti novac. U tom slučaju je banka u isti mah opći kupac i prodavalac u jednoj osobi. Ili se događa suprotno. U tom slučaju je bančin bon puki papir, samo tvrdi za sebe da je općepriznati simbol razmjenske vrijednosti, ali nema nikakve vrijednosti. Jer tom simbolu je svojstveno to da on ne samo predstavlja razmjensku vrijednost, već u zbiljskoj razmjeni *jest* razmjenska vrijednost. U posljednjem slučaju bančin bon ne bi bio novac ili bi bio samo konvencionalan novac između banke i njenih mušterija, a ne na općem tržištu. To bi bilo isto što i tuce kupona na hranu koje dobijam u abonmanu kod nekog gostioničara ili tuce

¹ protuvrijednost

kazališnih karata; i jedno i drugo predstavlja novac, ali jedno novac samo u tom određenom restoranu, a drugo u tom određenom kazalištu. Bančin bon prestao bi odgovarati zahtjevima novca, jer ne bi cirkulirao u general public¹, već samo između banke i njenih mušterija. Posljednju pretpostavku moramo, dakle, odbaciti.

Banka bi dakle bila opći kupac i prodavalac. Umjesto novčanica mogla bi izdavati i čekove, a umjesto njih voditi jednostavne bankovne račune. Već prema sumi robnih vrijednosti što ih joj je x prepustio, ovaj bi istu sumu vrijednosti potraživao od nje u drugim robama. Jedan drugi atribut banke bio bi potreban da se autentično fiksira razmjenska vrijednost svih roba, tj. u njima materijalizirano radno vrijeme. Ali tu ne bi mogle prestati njene funkcije. Ona bi morala odrediti radno vrijeme u kojem se s prosječnim sredstvima industrije mogu proizvoditi robe, vrijeme u kojem se one moraju proizvesti.

Ali ni to ne bi bilo dovoljno. Ona ne bi imala samo da odredi vrijeme u kojem se izvjesna količina proizvoda mora proizvesti i da proizvođače stavi u takve uslove da njihov rad bude jednako produktivan (dakle također da izjednači i sredi raspodjelu sredstava za rad), nego bi morala da odredi i količine radnog vremena koje treba upotrijebiti u različitim granama proizvodnje. Posljednje bi bilo potrebno, jer da bi se realizirala razmjenska vrijednost, da bi se njen novac učinio doista konvertibilnim, morala bi se osigurati opća proizvodnja, i to u takvim razmjerima da budu zadovoljene potrebe onih koji vrše razmjenu.

Ni to još nije sve. Najveća razmjena nije razmjena robe, nego razmjena rada za robe. (O tom odmah poblže.) Radnici ne bi svoj rad prodavali banci, nego bi primali razmjensku vrijednost za pun proizvod svog rada itd. Kad se bolje pogleda, banka tada ne bi bila samo opći kupac i prodavalac, nego također opći proizvođač. U stvari ona bi bila ili despotska vlada proizvodnje i upraviteljica raspodjele ili bi u stvari bila samo jedan board², koji bi za društvo što zajednički radi vodio knjige i račune. Pretpostavlja se da su sredstva za proizvodnju zajednička itd. itd. Saint-Simonisti su od svoje banke načinili papinstvo proizvodnje.

3. [Postvarenje u kapitalizmu i mogućnost besklasnog društva]

Rastvaranje svih proizvoda i djelatnosti u razmjenske vrijednosti pretpostavlja kako rastvaranje svih čvrstih ličnih (historijskih) odnosa zavisnosti u proizvodnji, tako i svestranu uzajamnu zavisnost proizvođača. Proizvodnja svakog pojedinca zavisi od proizvodnje svih drugih, isto tako kao što je pretvaranje njegovog proizvoda u životna sredstva za njega samog postalo zavisno od potrošnje svih drugih. Cijene po-

¹ javnosti općenito — ² odbor

stoje od starine; isto tako i razmjena; ali kako sve veće određivanje cijena troškovima proizvodnje, tako i presezanje razmjene u sve odnose proizvodnje, potpuno su razvijeni i razvijaju se sve potpunije tek u građanskom društvu, u društvu slobodne konkurencije. Ono što Adam Smith, na pravi način 18. vijeka, stavlja u prethistorijski period, daje da prethodi povijesti^[43] — zapravo je njen proizvod.

Ta međusobna zavisnost izražena je u neprestanoj nužnosti razmjene i u razmjenskoj vrijednosti kao svestranom posredniku. Ekonomisti to izražavaju ovako: Svako ide za svojim privatnim interesom, i samo za svojim privatnim interesom, a time služi, sam to ne želeći i ne znajući, privatnim interesima svih, općim interesima. Stvar nije u tome da se kad svako ide za svojim privatnim interesom postiže ukupnost privatnih interesa, dakle opći interes. Iz te bi se apstraktne faze moglo prije izvesti da svako uzajamno sprečava afirmaciju interesa drugih, i da iz tog *bellum omnium contra omnes*¹ umjesto opće afirmacije rezultira, naprotiv, opća negacija. Poenta je upravo u tome da je samo privatni interes već društveno određeni interes i da se može postići samo unutar uslova koje je postavilo društvo i sa sredstvima koja ono daje, dakle da je on vezan za reprodukciju tih uslova i sredstava. To je interes privatnikâ, ali njegov sadržaj, kao i oblik i sredstvo ostvarenja daju od svih nezavisni društveni uslovi.

Uzajamna i svestrana zavisnost međusobno ravnodušnih individua sačinjava njihovu društvenu povezanost. Ta društvena povezanost izražena je u *razmjenskoj vrijednosti*, u kojoj za svakog individuuma njegova vlastita djelatnost ili njegov proizvod tek postaje djelatnost i proizvod za njega; on mora proizvoditi opći proizvod — *razmjensku vrijednost*, ili za sebe izoliranu i individualiziranu razmjensku vrijednost, *novac*. S druge strane, moć koju svaki individuum vrši nad djelatnošću drugih ili nad društvenim bogatstvima postoji u njemu kao vlasnik *razmjenskih vrijednosti*, *novca*. Svoju društvenu moć, kao i svoju povezanost s društvom, on nosi sa sobom u džepu.

Djelatnost, ma kakav da je njen individualni pojavni oblik, i proizvod djelatnosti, ma kakva da su njegova posebna svojstva, jest *razmjenska vrijednost*, tj. nešto opće u čemu je svaka individualnost, vlastitost, negirana i ugašena. Ovo je u stvari stanje vrlo različito od onog u kojem se individuum (ili u porodicu i pleme, a kasnije u zajednicu, samoniklo ili historijski prošireni individuum) reproducira direktno iz prirode, odnosno u kojem su njegova proizvodna djelatnost i njegov udio u proizvodnji upućeni na neki određeni oblik rada i proizvoda te je upravo tako određen i njegov odnos prema drugima.

Društveni karakter djelatnosti, kao i društveni oblik proizvoda, kao i udio individuuma u proizvodnji — pojavljuje se ovdje kao nešto individuama tuđe², stvarno³; ne kao njihovo odnošenje jednog prema drugom, već kao njihovo potčinjavanje odnosima koji postoje nezavisno

¹ rata svih protiv svih^[44] — ² fremdes — ³ sachliches

od njih, a nastaju iz međusobnih sudara ravnodušnih individua. Opća razmjena djelatnosti i proizvoda, koja je postala uslov života za svakog pojedinog individuum, njihova uzajamna povezanost izgleda njima samima tuđa, nezavisna, kao neka stvar. U razmjenskoj vrijednosti društveni odnos osoba pretvoren je u društveno ponašanje stvari, a osobna moć u stvarnu¹. Što manju društvenu snagu posjeduje sredstvo razmjene, što je više ono još povezano s prirodom neposrednog proizvoda rada i s neposrednim potrebama onih koji razmjenjuju, to veća mora biti snaga zajednice koja povezuje individue, patrijarhalni odnos, antička zajednica, feudalizam i cehovstvo. (Vidi moju svesku XII, 34 b.)²

Svaki individuum posjeduje društvenu moć u obliku neke stvari. Oduzmete stvari tu društvenu moć, pa ćete je morati dati osobama nad osobama. Lični odnosi zavisnosti (isprva posve samonikli) prvi su društveni oblici u kojima se čovjekova produktivnost razvija samo u malom opsegu i na izoliranim tačkama. Lična nezavisnost zasnovana na stvarnoj zavisnosti³ drugi je veliki oblik, u kojem se tek izgrađuje sistem opće društvene razmjene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnih moći. Slobodna individualnost, zasnovana na univerzalnom razvoju individua i na potčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihove društvene moći, treći je stupanj. Drugi stvara uslove za treći. Stoga patrijarhalni poredak, kao i antički (također i feudalni), isto toliko propada s razvojem trgovine, luksuza, novca, razmjenske vrijednosti, koliko u korak s njima izrasta suvremeno društvo.

Razmjena i podjela rada uzajamno se uslovljavaju. Kako svaki radi za sebe, a njegov proizvod nije ništa za sebe, on, naravno, mora da razmjenjuje, ne samo da bi sudjelovao u općoj moći proizvodnje, već da bi svoj vlastiti proizvod pretvorio u životno sredstvo za sebe. (Vidi moje »Napomene o ekonomiji« p. V, 13, 14.)⁴ Razmjena kao posredovana razmjenskom vrijednošću i novcem pretpostavlja svakako svestranu međusobnu zavisnost proizvođača, ali u isti mah i potpuno izoliranje njihovih privatnih interesa i podjelu društvenog rada, čije jedinstvo i uzajamno dopunjavanje dijelova egzistira tako reći kao kakav prirodni odnos izvan individua, nezavisno od njih. Međusobni pritisak opće potražnje i ponude posreduje povezanost među proizvođačima koji su uzajamno ravnodušni.

Sama nužnost da se proizvod ili djelatnost individua najprije pretvori u oblik *razmjenske vrijednosti*, u novac, i da oni tek u tom stvarnom obliku⁵ dobiju i dokažu svoju društvenu moć, pokazuje dvoje: 1) da individue proizvode još samo za društvo i u društvu; 2) da njihova proizvodnja nije neposredno društvena, nije proizvod udruženja

¹ in ein sachliches — ² Ta Marxova sveska nije sačuvana. — ³ auf sachlicher Abhängigkeit — ⁴ Ni ovaj Marxov rukopis nije sačuvan. — ⁵ in dieser sachlichen Form

koje dijeli rad među svoje članove. Individue su potčinjene društvenoj proizvodnji, koja kao kakva kob egzistira izvan njih; ali društvena proizvodnja nije potčinjena individua koje bi je upotrebljavale kao svoju zajedničku snagu. Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju *razmjenske vrijednosti, novca*, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom, kao što se to dogodilo gore s bankom koja izdaje bonove na sate.

Privatna razmjena svih proizvoda rada, snagâ i djelatnosti u suprotnosti je kako s raspodjelom zasnovanom na međusobnoj (samonikloj ili političkoj) nadređenosti i podređenosti individua (pri čemu se prava *razmjena* vrši samo usput ili uglavnom manje obuhvaća život cijelih zajednica, nego što se, naprotiv, razvija među raznim zajednicama, općenito nipošto ne podvrgava sve odnose proizvodnje i prometa) (ma kakav karakter dobila ta nadređenost i podređenost: patrijarhalni, antički ili feudalni), tako i sa slobodnom razmjenom individua udruženih na osnovu zajedničkog prisvajanja i kontroliranja sredstava proizvodnje. (Ovo posljednje udruženje nije ništa proizvoljno: ono pretpostavlja razvoj materijalnih i duhovnih uslova, o kojima na ovom mjestu ne treba dalje raspravljati.)

Kao što podjela rada rađa aglomeraciju, kombinaciju, kooperaciju, suprotnost privatnih interesa, klasnih interesa, konkurenciju, koncentraciju kapitala, monopol, akcionarska društva (sve same *antagonističke oblike jedinstva*, koje izaziva suprotnost), tako i privatna razmjena rađa svjetsku trgovinu, privatna nezavisnost — potpunu zavisnost od takozvanog svjetskog tržišta, a rascjepkani akti razmjene — bankovni i kreditni sistem, čije knjigovodstvo konstatira bar izravnjanja privatne razmjene. Ma koliko da privatni interesi svake nacije nju dijele na onoliko nacija koliko ona ima odraslih pojedinaca i ma koliko da se interesi izvoznika i uvoznika iste nacije ovdje razilaze u mjeničnom tečaju, nacionalna trgovina dobija *privid* egzistencije itd., itd. Zbog toga nitko neće povjerovati da se *reformom burze* mogu ukinuti temelji unutrašnje i vanjske privatne trgovine. Ali unutar građanskog društva, koje počiva na razmjenskoj vrijednosti, rađaju se kako odnosi prometa tako i odnosi proizvodnje koji su ujedno i mine za njegovo dizanje u zrak. (Ima masa antagonističkih oblika društvenog jedinstva, čiji se antagonistički karakter ipak ne može nikad minirati tihom metamorfozom. S druge strane, kad u društvu kakvo ono jest ne bismo zatekli, prikrivene, materijalne uslove proizvodnje i njima odgovarajuće odnose prometa za besklasno društvo, svi pokušaji miniranja bili bi donkihoterija.)

4. [*Robna proizvodnja i univerzalno razvijeni individuum*]

Vidjeli smo da se, iako je razmjenska vrijednost = relativnom radnom vremenu koje je materijalizirano u proizvodima, a novac, sa svoje strane = razmjenskoj vrijednosti robâ odvojenoj od njihove supstan-

cije, u toj razmjenskoj vrijednosti ili novčanom odnosu sadrže protivurječnosti između roba i njihove razmjenske vrijednosti, između roba kao razmjenskih vrijednosti i novca. Vidjeli smo da je banka koja neposredno proizvodi pandan robi u radnom novcu — utopija. Iako je, dakle, novac samo od supstancije roba odvojena razmjenska vrijednost, i svoje porijeklo zahvaljuje samo tendenciji te razmjenske vrijednosti da se postavi čisto, roba se ne može pretvoriti neposredno u novac, tj. autentičan podatak o količini radnog vremena realiziranog u njoj ne može u svijetu razmjenskih vrijednosti služiti kao njena cijena. How is this?¹

Za jedan oblik novca — ukoliko je on *sredstvo razmjene*, a ne *mjera razmjenske vrijednosti* — ekonomistima je jasno da egzistencija novca pretpostavlja postvarenje društvene povezanosti; naime, kad se novac pojavljuje kao *zalog*, ono što jedan mora da ostavi u ruci drugog da bi od njega dobio robu. Ovdje i sami ekonomisti kažu da ljudi stvari (novcu) daju povjerenje koje ne daju sebi kao osobama. Ali zašto oni poklanjaju povjerenje stvari? Poklanjaju joj ga očividno samo kao *postvarenom međusobnom odnosu* osoba, kao postvarenoj razmjenskoj vrijednosti, a razmjenska vrijednost nije ništa drugo do međusobni odnos proizvodne djelatnosti osoba. Svaki drugi zalog možda bi direktno koristio vlasniku zaloga kao takav: novac mu koristi samo »jamstvo društva«⁽⁴⁵⁾, ali on je takvo jamstvo samo zbog svog društvenog, simboličkog, svojstva; društveno svojstvo on može posjedovati samo zato što su individue otuđile od sebe svoj vlastiti društveni odnos kao predmet.)

U *cjenovnicima*, u kojima se sve vrijednosti mjere novcem, čini se da u isti mah nezavisnost društvenog karaktera stvari od osoba, kao i djelatnost trgovine na toj osnovi otuđenosti, u kojoj se ukupni odnosi proizvodnje i prometa pojavljuju prema pojedincima, prema svim pojedincima, — njih ponovo podvrgavaju pojedincu. Budući da osamostaljenje svjetskog tržišta, if you please² (u koje je uključena djelatnost svakog pojedinca) raste s razvitkom novčanih odnosa (razmjenske vrijednosti), i vice versa³, a opća povezanost i svestrana zavisnost u proizvodnji i potražnji — zajedno s nezavisnošću i ravnodušnošću onih koji troše i onih koji proizvode jednih prema drugima; budući da ta protivurječnost vodi krizama itd., to se istovremeno s razvitkom ovog otuđenja na njegovom vlastitom tlu pokušava da se ono ukine; cjenovnici, mjenični tečajevi, međusobne veze poslovnih ljudi pismima, telegrafom itd. (istovremeno, naravno, rastu i saobraćajna sredstva), pomoću čega svaki pojedinac pribavlja obavještenja o djelatnosti svih drugih i nastoji da prema njima podesi svoju vlastitu djelatnost. (To znači, iako se potražnja i ponuda svih zbivaju nezavisno od svih, svaki

¹ Kako to? — ² ako dopustite, ako hoćete (ako se smijem tako izraziti) — ³ obrnuto

nastoji da se obavijesti o stanju opće potražnje i ponude; i to znanje zatim ponovo praktički utječe na njih. Iako sve to na danom stanovištu ne ukida otuđenost, ipak dovodi do odnosa i veza koji u sebi sadrže mogućnost da se staro stanovište ukine.) (Mogućnost opće statistike itd.)

(Uostalom, to treba izložiti pod kategorijama »cijene, potražnja i ponuda«. Inače ovdje treba samo primjetiti da pregled o cjelokupnoj trgovini i cjelokupnoj proizvodnji, ukoliko se faktično nalazi u cjenovnicima, pruža u stvari najbolji dokaz kako prema pojedincima njihova vlastita razmjena i njihova vlastita proizvodnja istupaju kao stvaran¹, od njih nezavisan odnos. Na svjetskom tržištu razvila se povezanost pojedinca sa svima, ali u isti mah i nezavisnost te povezanosti od samih pojedinaca do te mjere da stvaranje svjetskog tržišta istovremeno već sadrži i uslov za izlaz iz njega samog.)

Upoređivanje umjesto zbiljskog zajedništva i općenitosti.

(Bilo je rečeno i može se reći da ljepota i veličina počiva upravo u toj samonikloj, od znanja i htijenja individua nezavisnoj povezanosti koja upravo pretpostavlja njihovu uzajamnu nezavisnost i ravnodušnost jednog prema drugom u materijalnoj i duhovnoj razmjeni stvari. I sigurno treba dati prednost toj stvarnoj povezanosti pred njihovom nepovezanošću ili pred samo lokalnom povezanošću koja je zasnovana na prirodi krvnog srodstva i na odnosima gospodstva i podložništva. Isto tako je sigurno da individue ne mogu sebi podrediti svoje vlastite društvene veze prije nego što su ih stvorile. Ali je besmisleno shvaćati onu samo stvarnu povezanost¹ kao prirodnu, od prirode individualnosti (nasuprot reflektiranom znanju i htijenju) nedjeljivu i njoj imanentnu. Ta je povezanost njihov proizvod. Ona je historijski proizvod. Ona pripada određenoj fazi njihovog razvitka. Otuđenost i samostalnost, u kojima ona još egzistira prema individuama dokazuje samo da su one još u stvaranju uslova svog društvenog života, umjesto da su ga započele od tih uslova. To je samonikla povezanost individua unutar određenih, ograničenih odnosa proizvodnje.

Univerzalno razvijanje individue, čiji su društveni odnosi kao njihovi vlastiti, zajednički odnosi podvrgnuti također njihovoj vlastitoj zajedničkoj kontroli nisu proizvod prirode, nego povijesti. Stupanj i univerzalnost razvoja snaga pri kojima ta individualnost postaje moguća pretpostavlja upravo proizvodnju na bazi razmjenskih vrijednosti, koja tek s općenitošću otuđenja individuuma od sebe i od drugih proizvodi i općenitost i svestranost njegovih odnosa i sposobnosti. Na ranijim stupnjevima razvoja pojavljuje se pojedini individuum punije upravo zato što još nije razvio puninu svojih odnosa i suprotstavio je sebi kao od sebe nezavisne društvene snage i odnose. Kao što je smiješno čeznuti za onom prvobitnom puninom, isto tako je smiješno vje-

¹ sachliches — ² jenen nur sachlichen Zusammenhang

rovati da se mora ostati pri ovom potpunom ispražnjenju. Građansko shvaćanje nije nikad otišlo dalje od suprotnosti prema onom romantičarskom pa će ga stoga to romantičarsko shvaćanje kao legitimna suprotnost pratiti sve do njegovog blaženog kraja.)

(Kao primjer ovdje se može uzeti odnos pojedinca prema nauci.)

(Upoređivanje novca i krvi — za to je dala povod riječ cirkulacija — po prilici je isto toliko ispravno kao i upoređivanje patricija i želuca kod Menenija Agripe.^[46])

(Upoređivanje novca s jezikom jednako je pogrešno. Ideje se ne preobražavaju u jezik tako da bi se njihova osobitost gubila i da bi njihov društveni karakter egzistirao pored njih u jeziku, kao cijene pored roba. Ideje ne egzistiraju odvojeno od jezika. Ideje koje se tek moraju prevesti s njihovog maternjeg jezika na neki strani jezik da bi došle u opticaj, da bi postale razmjenjive, pružaju već više analogije, ali analogija tada nije u jeziku, nego u njegovoj tuđosti.)

(Razmjenjivost svih proizvoda, djelatnosti, odnosa za nešto treće, stvarno¹, što se može ponovo razmjenjivati za sve *bez razlike* — dakle razvoj razmjenskih vrijednosti (i novčanih odnosa) identičan je s općom podmitljivošću, korupcijom. Opća prostitucija pojavljuje se kao nužna faza razvoja društvenog karaktera osobnih sklonosti, moći, sposobnosti, djelatnosti. Učtivije izraženo: opći odnos korisnosti i upotrebljivosti. Izjednačavanje raznorodnog, kako Shakespeare lijepo shvaća novac.^[47] Strast za bogaćenjem kao takva nemoguća je bez novca i svaka druga akumulacija i strast za akumulacijom pojavljuje se stihijski, ograničena, uslovljena, s jedne strane, potrebama, a s druge strane, ograničenom prirodom proizvoda; *sacra auri fames*.²)

(Novčani sistem u svom razvoju očigledno pretpostavlja već i druge opće razvoje.)

Kad se razmatraju društveni odnosi koji rađaju neki nerazvijen sistem razmjene, razmjenskih vrijednosti i novca ili kojima odgovara njihov nerazvijen stepen, tada je unaprijed jasno da individue, premda njihovi odnosi izgledaju ličniji, stupaju u međusobni odnos samo kao individue u nekoj određenosti, kao feudalni gospodar i vazal, zemljovlasnik i kmet itd., ili kao članovi kasta itd., ili kao pripadnici staleža itd. U novčanom odnosu, u razvijenom sistemu razmjene (i taj privid zavodi demokraciju) u stvari su razbijeni, pokidani okovi lične zavisnosti, razlike u krvi, razlike u obrazovanju itd. (lični okovi bar izgledaju svi kao lični odnosi) i čine se da se individue nezavisno (ta nezavisnost je uopće samo iluzija i tačnije bi trebalo da se zove ravnodušnost — u smislu indiferentnosti), slobodno sukobljavaju i u toj slobodi razmjenjuju; ali tako se to čini samo onome koji apstrahira od *uslova*, od *uslova egzistencije* (a ovi su opet nezavisni od individua i javljaju se, iako ih rađa društvo, tako reći kao *prirodni uslovi*, tj. kao uslovi koje individue ne mogu kontrolirati) pod kojima te individue dolaze u dodir.

¹ *sachliches* — ² prokleta pohlepa za zlatom (Vergilije)

Određenost koja se u prvom slučaju pojavljuje kao lično ograničenje jednog individuuma od strane drugog, u posljednjem se pojavljuje izgrađena kao stvarno¹ ograničenje individuuma odnosima koji su od njega nezavisni i počivaju na sebi samima. (Kako se pojedini individuum ne može riješiti svoje lične određenosti, ali može nadvladati vanjske odnose i potčiniti ih sebi, to njegova sloboda u drugom slučaju *izgleda* veća. Ali bliže istraživanje tih vanjskih odnosa, tih uvjeta pokazuje nemogućnost da ih individue jedne klase itd. prevladaju en masse², a da ih ne ukinu. Pojedinaac može slučajno izići na kraj s njima; ali masa onih kojima ovi odnosi vladaju ne može, jer njihovo puko postojanje izražava podređenost, i to nužnu podređenost, individua njima.)

Ti vanjski odnosi toliko su malo uklanjanje »odnosâ zavisnosti«, da su oni samo njihovo prelaženje u jedan opći oblik, štoviše razvijanje opće *osnove* ličnih odnosa zavisnosti. Individue i ovdje dolaze u međusobni odnos samo kao određene individue. Ti stvarni¹ odnosi zavisnosti javljaju se nasuprot *ličnim* također i tako (stvarni odnosi zavisnosti nisu ništa drugo do društveni odnosi, koji prema prividno nezavisnim individuama istupaju samostalno, tj. njihovi u odnosu na njih same osamostaljeni uzajamni odnosi proizvodnje) da individuama sad vladaju *apstrakcije*, dok su ranije oni zavisili jedan od drugoga. Ali apstrakcija ili ideja samo je teorijski izraz onih materijalnih odnosa koji nad njima gospodare.

Odnosi se, naravno, mogu izraziti samo u idejama, pa su tako filozofi kao osobitost novog vremena shvatili da njime vladaju ideje i s obaranjem te vladavine idejâ identificirali su rađanje slobodne individualnosti. Ta se pogreška s ideološkog stanovišta mogla počinuti tim lakše što se ona vladavina odnosâ (ona stvarna¹ zavisnost, koja se, uostalom, ponovo pretvara u određene, samo svih iluzija lišene, lične odnose zavisnosti) u svijesti samih individua pojavljuje kao vladavina ideja, a vjeru u vječnost tih ideja, tj. onih stvarnih¹ odnosa zavisnosti, vladajuće klase, naravno, na svaki način učvršćuju, njeguju, utvrljuju u glavu.

(Naravno, nasuprot iluziji »čisto ličnih odnosa« feudalnih vremena itd. ne treba ni za trenutak zaboraviti: 1) da su ti odnosi unutar svoje oblasti u određenoj fazi poprimili stvarni¹ karakter, kao što to pokazuje npr. razvitak odnosa zemljišnog vlasništva iz čisto vojnih odnosa podređenosti; ali: 2) stvarni³ odnos sam u koji oni prelaze ima i sam ograničen, prirodom određen karakter pa se stoga *pojavljuje* kao ličan, dok u modernom svijetu lični odnosi istupaju kao čista emanacija odnosa proizvodnje i razmjene.)

¹ sachliche — ² u cjelini — ³ sachlich

5. [Novac kao u isti mah posebna i opća roba]

Proizvod postaje roba. Roba postaje razmjenska vrijednost. Razmjenska vrijednost robe dobiva posebnu egzistenciju pored robe, tj. roba u obliku u kojem je 1) razmjenljiva sa svim drugim robama, 2) u kojem je ona stoga opća roba, a njena prirodna posebnost ugašena, 3) u kojem je postavljena mjera njene razmjenljivosti, određeni omjer u kojem ona sve druge robe izjednačuje sa sobom, jest roba kao novac, i to ne kao novac uopće, već kao *određena suma novca*, jer da bi predstavljao razmjensku vrijednost u svim njenim razlikama, novac mora biti prebrojiv, kvantitativno djeljiv.

Novac, taj zajednički oblik u koji se pretvaraju sve robe kao razmjenske vrijednosti, i ta opća roba, mora sam postojati kao jedna *posebna roba* pored drugih, jer se robe moraju ne samo u glavi mjeriti njime, nego i u zbiljskoj razmjeni razmjenjivati za njega i unovčavati. Protivurječnost koja time nastaje izložiti na drugom mjestu. Novac ne nastaje putem konvencije, kao ni država. On nastaje spontano iz razmjene i u razmjeni, njen je proizvod.

Prvobitno će služiti kao novac (tj. razmjenjivati se ne kao predmet potrebe i potrošnje, već radi ponovne razmjene za druge robe) ona roba koja se kao predmet potrebe najviše uzima u razmjeni, koja najviše kola; ona za koju je, dakle, najsigurnije da će se moći ponovo razmjeniti za druge posebne robe; ona koja, dakle, pri danoj društvenoj organizaciji predstavlja bogatstvo kat egzohén¹, čini predmet najopćenitije potražnje i ponude i posjeduje posebnu upotrebnu vrijednost. Tako npr. so, kože, stoka, robovi. Takva roba u svom posebnom liku kao roba faktično odgovara više samoj sebi kao razmjenskoj vrijednosti nego druge robe (šteta što se na njemačkom ne može prikladno izraziti razlika između denrée² i marchandise³).

Posebna korisnost robe, bilo kao posebnog predmeta potrošnje (koža), bilo kao neposrednog oruđa proizvodnje (rob), obilježava je ovdje kao novac. U toku razvitka nastupit će upravo obrnuto, tj. roba koja je neposredno najmanje predmet potrošnje ili oruđe proizvodnje najbolje će predstavljati upravo tu stranu da ona služi potrebi *razmjene kao takve*. U prvom slučaju roba postaje novac zbog svoje posebne upotrebne vrijednosti, u drugom slučaju ona dobiva svoju posebnu upotrebnu vrijednost od toga što služi kao novac. Trajnost, nepromjenljivost, djeljivost i ponovna sastavljivost, relativno laka prenosivost, jer oni sadrže veliku razmjensku vrijednost u malom prostoru, sve to čini plemenite metale naročito prikladnim za novac na ovom posljednjem stupnju. Ujedno oni sačinjavaju prirodan prijelaz iz prvog oblika novca. Na nešto višem stupnju proizvodnje i razmjene stupa oruđe za proizvodnju *iznad* proizvoda, a *metali* su (najprije kamenje) prvo i najneophodnije oruđe za proizvodnju. U *bakru*, koji u novcu starih

¹ u pravom smislu, kao takvo — ² roba za potrošnju — ³ trgovačka roba

igra tako veliku ulogu, nalazi se još oboje zajedno, posebna upotrebna vrijednost kao oruđe za proizvodnju i ostala svojstva koja ne proistječu iz upotrebne vrijednosti robe, nego odgovaraju njenom određenju kao razmjenske vrijednosti (u što je uključeno i sredstvo razmjene).

Od drugih metala izdvajaju se zatim opet *plemeniti* metali, jer oni ne oksidiraju itd., ravnomjernog su kvaliteta itd., a zatim i bolje odgovaraju višem stupnju, jer njihova neposredna korisnost za potrošnju i proizvodnju stupa u pozadinu, a oni već zbog svoje rijetkosti bolje predstavljaju vrijednost koja je zasnovana samo na razmjeni. Oni od samog početka predstavljaju obilje, oblik u kojem se prvobitno pojavljuje bogatstvo. Metali se također radije razmjenjuju za metale nego za druge robe.

Prvi oblik novca odgovara nižem stupnju razmjene i trampe, gdje novac još istupa više u svom određenju kao *mjera*, nego kao pravi *instrument razmjene*. Na tom stupnju mjera može biti još čisto imaginarna (ipak šipka kod crnaca uključuje željezo; ali *školjke* itd. odgovaraju više nizu čiji su posljednji vrhunac zlato i srebro.)

Iz toga što je roba postala općom razmjenskom vrijednošću proizlazi da razmjenska vrijednost postaje jednom posebnom robom: ona to može samo tako da neka posebna roba nasuprot svima drugima dobije povlasticu da predstavlja, da simbolizira njihovu razmjensku vrijednost, tj. da postane *novac*. To što se, uprkos novčanom svojstvu svih roba, jedna posebna roba pojavljuje kao subjekt novca — proizlazi iz same biti razmjenske vrijednosti. U daljnjem razvoju razmjenska vrijednost novca može ponovo dobiti egzistenciju odvojenu od svoje materije, svoje supstancije, kao u papirnom novcu, a da međutim ne ukine povlasticu te posebne robe, jer izdvojena egzistencija mora i dalje dobijati svoje ime od posebne robe.

Kako je roba razmjenska vrijednost, ona je razmjenljiva za novac, postavljena je = novcu. Omjer u kojem se ona izjednačuje s novcem, tj. određenost njene razmjenske vrijednosti *pretpostavka* je njenog pretvaranja u novac. Omjer u kojem se posebna roba razmjenjuje za novac, tj. količina novca u koju se određena količina robe može promijeniti, određena je radnim vremenom opredmećenim u robu. Kao ostvarenje *određenog* radnog vremena roba je razmjenska vrijednost; u novcu je dio radnog vremena koji roba predstavlja ne samo izmjeren nego i sadržan u svom općem, adekvatnom pojmu, razmjenljivom obliku. Novac je stvarni (sachliche) medij u kojem razmjenske vrijednosti, kad se zagnjure u njega, dobivaju oblik koji odgovara njihovom općem određenju. Adam Smith kaže da je rad (radno vrijeme) prvobitni novac kojim se kupuju sve robe.^[48] Ako se promatra akt proizvodnje, to ostaje uvijek tačno (također u pogledu određenja relativnih vrijednosti). Svaka roba se u proizvodnji neprestano razmjenjuje za radno vrijeme.

Potreba za novcem koji se razlikuje od radnog vremena javlja se upravo uslijed toga što određenu količinu radnog vremena treba

izraziti ne u njenom neposrednom i posebnom proizvodu, već u jednom posredovanom i općem proizvodu, u njegovom posebnom proizvodu kao jednakom i konvertibilnom za sve druge proizvode istog radnog vremena; ne radnog vremena u jednoj robi, već u isti mah u svim robama, i zato u jednoj posebnoj robi koja predstavlja sve druge.

Radno vrijeme ne može neposredno samo biti novac (zahtjev koji se drugim riječima poklapa s tim da svaka roba treba da bude neposredno svoj vlastiti novac), upravo zato što ono faktično uvijek postoji samo u posebnim proizvodima (kao predmet): kao opći predmet ono može postojati samo simbolično, upravo opet u jednoj posebnoj robi, koja se postavlja kao novac. Radno vrijeme ne postoji kao opći, od prirodnih posebnosti roba nezavisan i osamljen (odvojen) predmet razmjene. Ono bi moralo postojati kao takav, da bi neposredno ispunilo uslove za novac. Opredmećenje općeg, društvenog karaktera rada (i zato radnog vremena koje je sadržano u razmjenskoj vrijednosti) upravo i čini njegov proizvod razmjenskom vrijednošću, daje robi svojstvo novca, koje, međutim, sa svoje strane, pretpostavlja novčani subjekt koji egzistira samostalno izvan robe.

Određeno radno vrijeme je opredmećeno u određenoj, posebnoj robi posebnih svojstava i posebnih odnosa prema potrebama; ali kao razmjenska vrijednost ono treba da se opredmeti u robi koja izražava samo svoju kvotnost ili kvantitet, koja je ravnodušna prema svojim prirodnim svojstvima i stoga se može metamorfozirati u (tj. razmijeniti za) svaku drugu robu koja opredmećuje isto radno vrijeme. Kao predmet ona mora posjedovati taj opći karakter, koji protivrječi njenoj prirodnoj posebnosti. Ta protivrječnost se može riješiti samo tako da se ona sama opredmeti, tj. da se roba postavi dvostruko, prvo u svom prirodnom neposrednom obliku, a zatim u svom posredovanom obliku, kao novac. Posljednje je moguće samo tako da jedna posebna roba postane tako reći opća supstancija razmjenskih vrijednosti, ili tako da se razmjenska vrijednost roba identificira s jednom posebnom supstancijom, jednom posebnom robom za razliku od svih ostalih. To znači tako da se roba najprije mora razmijeniti za tu opću robu, za simbolički opći proizvod ili opredmećenje radnog vremena, kako bi zatim kao razmjenska vrijednost, ravnodušna prema svim ostalim robama, bila po volji razmjenljiva, mogla se u njih metamorfozirati.

Novac je radno vrijeme kao opći predmet ili odredmećenje općeg radnog vremena, radno vrijeme kao *opća roba*. Stoga, ako izgleda vrlo jednostavno da je radno vrijeme, zato što regulira razmjenske vrijednosti, u stvari ne samo njihova inherentna mjera, nego i sama njihova supstancija (jer kao razmjenske vrijednosti robe nemaju nikakvu drugu supstanciju, nikakvu prirodnu osobinu) i da im također može poslužiti neposredno kao *novac*, tj. pružiti element u kojem se realiziraju razmjenske vrijednosti kao takve, tada taj pričin jednostavnosti vara. Naprotiv, odnos razmjenskih vrijednosti — roba kao međusobno jednakih i izjednačivih opredmećenja radnog vremena — uključuje protiv-

urječnosti koje svoj stvarni¹ izraz dobijaju u jednom od radnog vremena *različitim novcu*.

Kod Adama Smitha ta se protivrječnost pojavljuje još kao postavljanje jednog pored drugog. Pored posebnog proizvoda rada (radnog vremena kao posebnog predmeta) radnik mora proizvesti još neku količinu opće robe (radno vrijeme kao opći predmet). Oba određenja razmjenske vrijednosti kod njega se pojavljuju spoljašnje jedno *pred* drugog.^[49] Unutrašnjost cijele robe još se ne pojavljuje obuzeta i prožeta protivrječnošću. To odgovara stupnju proizvodnje što ga je on imao pred sobom, na kojem je radnik još neposredno posjedovao jedan dio svojih životnih sredstava u svom proizvodu, na kojem ni sva njegova djelatnost, ni sav njegov proizvod još nisu bili zavisni od razmjene, tj. još je u velikoj mjeri vladala subzistencijska poljoprivreda (ili slično, kako je zove Stuart^[50]), a isto tako patrijarhalna industrija (ručno tkanje, predenje kod kuće i povezano s poljoprivredom). U velikom dijelu naroda razmjenjuje se još samo višak. Razmjenska vrijednost i određivanje radnim vremenom još nisu potpuno razvijeni u nacionalnom mjerilu.

(*Uzگردno*: Za zlato i srebro manje je tačno nego za bilo koju drugu robu da njihova potrošnja može rasti samo razmjerno njihovim smanjenim troškovima proizvodnje. Ona naprotiv raste razmjerno porastu općeg bogatstva, jer njihova upotreba specifično predstavlja bogatstvo, izobilje, luksuz, jer oni sami *predstavljaju* opće bogatstvo. Ostavljajući po strani njihovu upotrebu kao novca, potrošnja zlata i srebra raste razmjerno porastu općeg bogatstva. Zato ako njihova ponuda naglo poraste, a da se čak troškovi proizvodnje ili njihova vrijednost razmjerno ne smanje, oni će naći tržište koje se brzo proširuje i koje zadržava njihovu deprecijaciju. Time se objašnjava mnogošta što je ekonomistima — koji potrošnju zlata i srebra općenito čine zavisnom samo od pada njihovih troškova proizvodnje — u *australsko-kalifornijskom* slučaju^[51] neobjašnjivo i gdje se oni vrte u krugu. Ovo stoji u vezi upravo s tim što oni predstavljaju bogatstvo, dakle s njihovim svojstvima kao novca.)

(Suprotnost zlata i srebra kao *vječne* robe nasuprot drugim, koju nalazimo kod Pettya, nalazimo već kod *Ksenofonta, de Vectigalibus*, c. I. u odnosu na mramor i srebro:

»Ta se zemlja (Atika) odlikuje ne samo onim što svake godine cvjeta i otcvjetava nego ona ima i trajna blaga. U njoj ima obilje kamena« (naime mramora) etc . . .

»A postoji i takva zemlja koja kad se zasije, ne donosi ploda, a kad je kopaju, prehranjuje više ljudi nego što bi mogla kad bi rodila žitom.«^[52]

razmjena između raznih plemena ili naroda — a to je, a ne privatna razmjena, njen prvi oblik — počinje tek time što se od nekog neciviliziranog plemena otkupi, izvara, suvišak koji nije proizvod njegovog rada već prirodni proizvod tla i prirode koje ono okupira.)

¹ sachlichen

(Iz toga što novac mora biti simobiliziran u nekoj određenoj robi, treba zatim izvesti i samu tu robu (zlatu itd.), i obične ekonomske protivurječnosti koje odatle proizlaze. To je broj II. Dalje, kako se sve robe moraju razmijeniti za novac da bi bile određene kao *cijene*, bez obzira na to zbiva li se ta razmjena zbiljski ili samo u glavi, treba odrediti odnos količine zlata ili srebra prema cijenama roba. To je broj III. Jasno je da samim tim što se *mjeri* u zlatu ili srebru, njihova količina ne vrši nikakav uticaj na cijenu roba; do teškoća dolazi kod zbiljske razmjene ukoliko zlato i srebro doista služe kao instrument prometa; odnosi potražnje i ponude itd. Ali ono što utječe na njegovu vrijednost kao instrumenta prometa utječe očevidno i na njega kao mjeru.)

6. [Radno vrijeme i ekonomija vremena]

Sâmo radno vrijeme egzistira kao takvo sâmo subjektivno, samo u obliku djelatnosti. Ukoliko je ono kao takvo razmjenljivo (i sâmo roba), ono je ne samo kvantitativno već i kvalitativno određeno i različito, nije nipošto opće, sebi jednako radno vrijeme, nego kao subjekt nimalo ne odgovara općem radnom vremenu koje određuje razmjenske vrijednosti, kao što ni posebne robe i proizvodi ne odgovaraju njemu kao objekt.

Postavka A. Smitha da radnik pored svoje posebne robe mora proizvoditi opću robu, drugim reijćima, da on jednom dijelu svojih proizvoda, uopće svojoj robi ukoliko ona ne treba da mu služi kao upotrebna vrijednost već kao razmjenska vrijednost, mora dati oblik novca — znači, subjektivno izraženo, samo to da se posebno radno vrijeme radnika ne može neposredno razmijeniti za svako drugo posebno radno vrijeme, nego da ta njegova opća razmjenljivost tek treba da bude posredovana, da to posebno radno vrijeme mora uzeti predmetni, od sebe samog različiti oblik da bi postiglo tu opću razmjenljivost.

Rad pojedinaca promatran u samom aktu proizvodnje jest novac kojim on neposredno kupuje proizvod, predmet svoje posebne djelatnosti; ali to je jedan *poseban* novac kojim se kupuje baš samo taj *određeni* proizvod. Da bi on neposredno bio *opći novac*, taj bi rad morao od samog početka biti ne *poseban već opći*, tj. morao bi od početka biti *postavljen* kao karika *opće proizvodnje*. Ali pod tom pretpostavkom ne bi mu opći karakter dala tek razmjena, već bi njegov pretpostavljeni zajednički karakter određivao učešće u proizvodima. Zajednički karakter proizvodnje od samog bi početka učinio proizvod zajedničkim, općim. Razmjena koja se prvobitno zbivala u proizvodnji (razmjena koja ne bi bila razmjena razmjenskih vrijednosti već razmjena djelatnosti koje bi bile određene zajedničkim potrebama, zajedničkim ciljevima) uključivala bi od samog početka učešće pojedinca u zajedničkom svijetu proizvoda. Na osnovu razmjenskih vrijednosti rad se tek *razmjenom*

postavlja kao opći. Na toj osnovi bio bi on kao takav *postavljen* prije razmjene, tj. razmjena proizvoda ne bi uopće bila *medij* kojim bi se posredovalo učešće pojedinaca u općoj proizvodnji. Do posredovanja, naravno, mora doći.

U prvom slučaju, koji polazi od samostalne proizvodnje pojedinaca, — ma koliko da se te samostalne proizvodnje kroz svoje međusobne odnose *post festum* određuju, modificiraju — posredovanje se vrši razmjenom roba, razmjenskom vrijednošću, novcem, što su sve izrazi jednog istog odnosa. U drugom slučaju *posredovana je sama pretpostavka*, tj. kao osnova proizvodnje pretpostavljena je zajednička proizvodnja, zajedništvo. Rad pojedinca je od samog početka postavljen kao društveni rad. Stoga, ma kakav bio poseban materijalni oblik proizvoda koji on stvara ili pomaže stvarati — ono što je on kupio svojim radom nije određen posebnim proizvodom, nego određenim udio u zajedničkoj proizvodnji. On zato i ne mora razmjenjivati nikakav poseban proizvod. Njegov proizvod nije *razmijenska vrijednost*. Taj se proizvod ne mora tek pretvoriti u neki poseban oblik da bi Mrimio opći karakter za pojedinca. Umjesto podjele rada, koja se nužno rađa kod razmjene razmjenskih vrijednosti, postojala bi organizacija rada koja bi imala za posljedicu učešće pojedinca u zajedničkoj potrošnji.

U prvom slučaju društveni karakter proizvodnje *postavlja se post festum*¹ tek uzdizanjem proizvoda u razmjenske vrijednosti i razmjenom tih razmjenskih vrijednosti. U drugom slučaju *društveni je karakter proizvodnje pretpostavljen*, a učešće u svijetu proizvoda, a potrošnji, nije posredovano razmjenom međusobno nezavisnih radova ili proizvoda rada. Ona je posredovana društvenim uslovima proizvodnje unutar kojih djeluje individuum.

Htjeti, dakle, da se rad pojedinca (tj. također njegov proizvod) učini neposredno *novcem, realiziranom razmjenskom vrijednošću*, znači odrediti ga *neposredno* kao opći rad, tj. negirtati upravo one uslove pod kojima on mora postati novcem i razmjenskim vrijednostima i pod kojima zavisi od privatne razmjene. Spomenuti zahtjev može se zadovoljiti samo pod uslovima pod kojima se više ne može ni postaviti. Rad na osnovu razmjenskih vrijednosti upravo pretpostavlja da ni rad pojedinca ni njegov proizvod nisu *neposredno* opći, da proizvod stječe taj oblik tek *predmetnim posredovanjem*, putem *novca* koji je od njega različit.

Kad se pretpostavi zajednička proizvodnja, naravno da određivanje vremena ostaje bitno. Što manje vremena društvo treba da bi proizvelo pšenicu, stoku itd., to više vremena ono dobija za drugu proizvodnju, materijalnu ili duhovnu. Kao kod pojedinog individua, tako i kod društva svestranost razvoja, uživanja i djelatnosti zavisi od štednje vremena. Ekonomiziranje vremenom, na to se naposljetku svodi sva ekonomija. Kao što pojedinac mora ispravno rasporediti svoje vrijeme da bi u primjerenim proporcijama stekao znanja ili da bi za-

¹ naknadno

dovoljno različite zahtjeve za svoju djelatnost, tako i društvo mora svrsishodno rasporediti svoje vrijeme da bi postiglo proizvodnju primjerenu svojim sveukupnim potrebama. Ekonomiziranje vremenom kao i planska raspodjela radnog vremena na različite grane proizvodnje ostaje, dakle, prvi ekonomski zakon na osnovu zajedničke proizvodnje. On štoviše postaje zakon u mnogo višem stupnju. Ali to je ipak bitno različito od mjerenja razmjenskih vrijednosti (rada ili proizvoda rada) radnim vremenom. Radovi pojedinaca u istoj *grani rada* i različite vrste rada nisu različiti samo *kvantitativno* nego i *kvalitativno*. Šta pretpostavlja samo *kvantitativan* razlika stvari? Istovjetnost njihovog *kvaliteta*. Dakle, kvantitativno mjerenje radova pretpostavlja jednorodnost, istovjetnost njihovog *kvaliteta*.

(Strabon, knjiga XI. O Albancima na Kavkazu):

•Ljudi se ističu ljepotom i visinom. Jednostavni su i nisu trgovci. Uopće se ne služe novcem i ne znaju broj veći od stotine, nego razmjenu vrše robom. •

Na istom mjestu se dalje kaže:

•Ne poznaju ni tačne mjere i utege. •^[53]

Novac se pojavljuje kao *mjera* (kod Homera npr. tome služe volovi) prije nego kao *sredstvo razmjene*, jer je u trampu svaka roba sama još svoje sredstvo razmjene. Ali roba ne može biti svoja mjera ni vlastito mjerilo za upoređivanje.

7. [Plemeniti metali kao nosioci novčanog odnosa]

Iz dosad izloženog proizlazi slijedeće: Jedan posebni proizvod (*roba*) (materijal) mora postati subjekt novca, koji postoji kao svojstvo svake razmjenske vrijednosti. Subjekt u kojem se predstavlja taj simbol nije irelevantan, jer su zahtjevi na ono što predstavlja sadržani u uslovima — pojmovnim određenjima, određenim odnosima — onoga što treba predstaviti. Istraživanje o plemenitim metalima kao subjektima novčanog odnosa, njegovim inkarnacijama, ne leži dakle nipošto, kako to misli Proudhon, izvan područja političke ekonomije, isto tako kao što ni fizičko svojstvo boja i mramora ne leži izvan područja slikarstva i kiparstva. Svojstva koja ima roba kao razmjenska vrijednost i kojima njeni prirodni kvaliteti nisu adekvatni izražavaju zahtjeve što ih treba postaviti robama koje su kat egrohén¹ materijal novca. Na stupnju sa kojeg mi dosad jedino možemo govoriti ti su zahtjevi najpotpunije realizirani u plemenitim metalima. Metali sami po sebi kao oruđa za proizvodnju imaju prednost pred ostalim robama, a od metala onaj koji je u svojoj fizičkoj potpunosti i čistoći najprije nađen — zlato, zatim bakar, zatim srebro i željezo. Plemeniti metali, opet, savršenije nego drugi realiziraju *metal*, kao što bi to rekao Hegel.^[54]

¹ u pravom smislu

Dragocjeni metali jednolični su u svojim fizičkim svojstvima, tako da bi njihove jednake količine trebalo da budu toliko identične da ne bude nikakvog razloga da se jednoj dade prednost pred drugom. To ne vrijedi npr. za jednaki broj stoke ni za jednake količine žita.^[55]

a) Zlato i srebro u odnosu prema drugim metalima

Neplemeniti metali oksidiraju na zraku; plemeniti (živa, srebro, zlato, platina) nepromenljivi su na zraku.

Aurum (Au). Gustoća = 19,5 talište 1200°C. »Blještavo zlato je najsjajnije od svih metala i zato su ga već stari nazivali suncem ili kraljem metala. Prilično rašireno, nikad u velikim masama, i zato je također skupocjenije od ostalih metala. U pravilu nalazi se čisto, dijelom u većim komadima, dijelom u malim zrcima uprskanim u drugo kamenje. Raspadanjem tog kamenja nastaje zlatonosni pijesak, koji nose mnoge rijeke i iz kojega se zlato zbog svoje velike gustoće može ispirati. Izvanredna rastezljivost zlata; jedan gram može se izvući u žicu dugu do 500 stopa i iskovati u listiće čija je debljina jedva $\frac{1}{200000}$ palaca. Zlato ne napada nijedna kiselina, otapa ga jedino slobodni klor (*kraljevska vodica*, smjesa dušične kiseline i solne kiseline). Pozlaćivanje.^[56]

*Argentum*¹ (Ag). Gustoća = 10. Talište 1000°C. Svjetao izgled, najugodniji od svih metala, vrlo bijel i rastezljiv, daje se prerađivati u ukrasne predmete i izvlačiti u tanke žice. Srebro se nalazi čisto, vrlo često legirano s olovom u srebrnim olovnim rudama.

Dosad *kemijska* svojstva zlata i srebra. (Djeljivost i ponovna sastavljenost, jenolikost čistog zlata i srebra itd. poznati.) *Mineraloška*:

Zlato. Sigurno je vrijedno pažnje da se metali što su plemenitiji to više pojavljuju zasebno i odvojeni od tijela koja obično susrećemo, kao više prirode udaljene od prostih. Tako zlato u pravilu nalazimo čisto, kristalinično u različitim oblicima kocke ili u najraznovrsnijim oblicima: nepravilnim komadima i zrcima, pijesku i prašini; poslije-dnjem je obliku uprskano u mnoge vrste stijena, npr. u granit, pri čijem se razaranju susreće u pijesku rijeka i u šljunku naplavljenog tla. Kako u tom stanju gustoća zlata ide do 19,4, mogu se dobiti čak i one fine čestice zlata ako se zlatonosni pijesak uzmuti s vodom. Iz toga se najprije taloži specifično teži metal i tako se, kako se kaže, ispiru. Još je najčešće zlatu pridruženo srebro i nalaze se prirodne legure obih metala koje sadrže 0,16 do 38,7 postotaka srebra, što prirodno ima za posljedicu razlike u boji i gustoći.

Srebro. Uz priličnu raznolikost svojih minerala javlja se kao jedan od češćih metala, kako čisto tako i legirano s drugim metalima ili spo-

¹ srebro

jeno s arsenom i sumporom. (Klorid srebra, bromid srebra, ugljični oksid srebra, bizmutsko-srebrna ruda, sternbergit, polibzit itd.)

Glavna su *kemijska* svojstva *svih plemenitih metala* — da ne oksidiraju na zraku; a zlata (i platine) — da se ne otapaju u kiselinama, nego prvo samo u kloru. Neoksidiranje na zraku održava ih čistim, slobodnim od rđe, oni se predstavljaju kao ono što jesu. Rezistentnost prema kisiku — *neprolaznost* (koju toliko mnogo hvale stari obožavaoc zlata i srebra.)

Fizikalna svojstva: *Specifična težina*, tj. mnogo težine u malom prostoru, što je posebno važno za opticajno sredstvo. Zlato 19,5 srebro 10. *Blistavost boja*. Sjaj zlata, bjelina srebra, raskoš, *rastezljivost*; stoga toliko korisni za nakit i za ukrašavanje ostalih predmeta. *Bijela* boja srebra (koja sve svjetlosne zrake reflektira u njiqovoj prvobitnoj smjesi), crvenožuta zlata (koja uništava sve obojene svjetlosne zrake mješovitog svjetla koje na nj pada i reflektira samo crveno). *Teška topljivost*.

Geognostička svojstva: javljanje (osobito zlata) u čistom stanju, odvojeno od ostalih tijela, izolirano, individualizirano. Individualno pojavljivanje, samostalno u odnosu prema elementarnom.

Dva druga plemenita metala: 1) *Platina* nema boje, jednolično siva (žohar među metalima); suviše rijetka, nepoznata starima, postala poznata tek poslije otkrića Amerike, u devetnaestom vijeku otkrivena i na Uralu; napada je samo klor; uvijek čista; specifična težina = 21, netopljiva na najvišim stupnjevima vatre; ima više naučnu vrijednost. 2) *Živa*: tekuća je, isparuje se; pare su otrovne; ulazi u tekuće smjese (amalgame). Gustoća = 13,5, vrelište = 360°C.) Dakle ni platina, ni još manje živa nije prikladna za novac.

Jedno od *geognostičkih* svojstava zajedničko je svim plemenitim metalima: *rijetkost*. A rijetkost je utoliko elementarnija vrijednosti (ne uzimajući u obzir potražnju i ponudu), što ono što je po sebi i za sebe ne-rijetko, negacija rijetkosti, elementarno, nema vrijednosti, jer se ne javlja kao rezultat proizvodnje. U prvobitnom određenju vrijednosti ono što je od svjesne i željene proizvodnje najviše nezavisno jest najvrednije, uz pretpostavku potražnje. Šljunak, *govoreći relativno*, nema vrijednosti jer se nalazi i *bez proizvodnje* (makar se ona sastojala samo u traženju). Da bi nešto bilo predmet razmjene, imalo razmjensku vrijednost, ne smije svakom moći da ga dobije bez posredovanja razmjene, ne smije se pojaviti u takvom elementarnom obliku kao da je opće dobro. Utoliko je rijetkost element razmjenske vrijednosti, i zbog toga je to svojstvo plemenitih metala važno čak i bez obzira na poblizi odnos potražnje i ponude.

Ako se uopće razmatra prednost metala kao sredstava za proizvodnju, zlatu ide u prilog da je ono au fond¹ *prvi otkriveni metal qua² metal*. I to iz dva razloga. *Prvo*, zato što se ono najviše od svih pojavljuje u prirodi metalski, kao odvojen i lako raspoznatljiv metal; *drugo*,

¹ u stvari — ² kao

zato što je u njegovoj pripremi priroda preuzela posao umijeća i za njegovo prvo pronalaženje nisu bili potrebni ni nauka ni razvijena oruđa za proizvodnju, nego samo grubi rad.

«Zlato, sigurno, mora zauzeti svoje mjesto kao najranije poznati metal, i u prvim zapisima o čovjekovom napretku ono se označava kao mjerilo čovjekovog stanja»

(kao *izobilje*, u kojem se obliku bogatstvo najprije pojavljuje. Prvi oblik vrijednosti je *upotrebna vrijednost*, ono svakidašnje, što izražava odnos individuuma prema prirodi, drugi — *razmjenska vrijednost pored* upotrebne vrijednosti, njena vlast nad upotrebnim vrijednostima drugih, njen društveni odnos: prvobitno ona je i sama vrijednost upotrebe, one praznične koja nadilazi neposrednu nuždu).

Čovjekovo vrlo rano otkriće zlata:

«Zlato se znatno razlikuje od drugih metala, s vrlo malo izuzetaka, po tome što se nalazi u prirodi u svom metalnom stanju. Željezo i bakar, kalaj, olovo i srebro redovno se nalaze u kemijskim spojevima s kisikom, sumporom, arsenom ili ugljikom, a ono malo izuzetnih javljanja tih metala u čistom ili, kako se to ranije zvalo, djevičanskom stanju treba navesti prije kao mineraloške kuriozitet nego kao obične sirovine. Međutim, zlato se uvijek nalazi u elementarnom ili metalnom obliku . . . Zlato, kao metalna masa zanimljiva zbog svoje žute boje, privlačilo je pogled najneprosvjedenijeg čovjeka, dok druge supstancije s kojima se susretao nisu ni po čemu bile privlačne za njegove jedva probudene moći zapažanja. Nadalje, zlato, zbog okolnosti da se formiralo u onim stijenama koje su najviše izložene atmosferskom djelovanju, nalazi se u krhotinama brdâ. Uslijed rastvarajućih utjecaja atmosfere, temperaturnih promjena, djelovanja vode i napose djelovanja leda neprekidno se odlamaju komadi stijene. Bujice ih nose u doline, a stalno djelovanje tekuće vode valjanjem ih pretvara u oblutke. Među tim oblucima pronalaze se čestice zlata. Ljetne vrućine, isušujući vode, pretvarale su ona korita koja su sačinjavala matice rijeka i tokove zimskih bujica u staze za putovanje nomada, i tu možemo pretpostaviti rano otkriće zlata.»

«Zlato se najčešće nalazi čisto ili bar toliko približno takvo da se njegova metalna priroda može odmah prepoznati, kako u nanosima rijeka tako i u žilama kvarca.»

«Specifična težina kvarca i većine ostalih teških kompaktnih stijena iznosi oko $2\frac{1}{2}$, dok je specifična težina zlata 18 ili 19. Zlato je, dakle, negdje oko sedam puta teže nego bilo koja stijena ili kamen s kojim je obično pomiješano. Prema tome, vodena struja koja ima dovoljno snage da sa sobom nosi pijesak ili oblutke kvarca ili bilo koje druge stijene možda neće biti u stanju da pokreće komadiće zlata koji su s njima pomiješani. Tekuća je voda, dakle, ranije činila sa zlatonosnim stijenama upravo ono što bi sada radio rudar; ona ih je, naime, lomila na komadiće, odnosila lakše čestice i ostavljala za sobom zlato.» — «Rijeke su u stvari velika prirodna *korita za ispiranje*, jer one odmah odnose sve lakše i finije čestice, dok se teže ili zaustavljaju na prirodnim preprekama ili zaostaju gdje god oslabi snaga ili brzina toka.» (Vidi *Lectures on Gold*¹, London 1862, p. 12 i 13.)

¹ Predavanja o zlatu

•Vrlo je vjerovatno, sudeći prema tradiciji i ranoj historiji, da je *otkrive zlata u pijesku i šljunku vodenih tokova bilo prvi korak u upoznavanju metala* i da su se u gotovo svima, možda i u svima zemljama Evrope, Afrike i Azije od vrlo ranih vremena veće ili manje količine zlata ispirale pomoću jednostavnih naprava iz zlatonosnih taloga . . . Ponekad je uspjeh zlatnih ispirališta bio dovoljno velik da u nekom kraju izazove pulsiranje uzbuđenja, koje bi potrajalo neko vrijeme, ali bi ponovo zamiralo. Godine 760. izašao je velik broj siromašnih ljudi da ispiru zlato iz riječnog pijeska južno od Praga i tri čovjeka su mogla izvaditi jednu marku ($\frac{1}{2}$ funte zlata na dan; uslijedila je tolika navala na zlatne 'rudnike' da je iduće godine zemlju zadesila glad. Čitamo da su se u idućih nekoliko vjekova nekoliko puta ponovili slični događaji, iako je ovdje, kao i drugdje, opća opsjednutost površinskim bogatstvima popustila u prilog redovnog i sistematskog rudarenja.▪

•Dvije su vrste naslaga u kojima se nalazi zlato, *žice ili žile*, koje presijecaju čvrstu stijenu u pravcu više ili manje okomitom na slojeve, i *nanosi u riječnim koritima ili 'ispiralištima'*, u koje se zlato pomiješano sa šljunkom, pijeskom ili ilovačom nataložilo uslijed mehaničkog djelovanja vode na površinu onih stijena kroz koje do nepoznatih dubina prolaze zlatne žile. Prvoj vrsti specijalnije pripada *rudarsko umijeće*, drugoj jednostavne operacije *kopanja*. Rudarsko dobijanje zlata u pravom smislu predstavlja, kao i drugo rudarstvo, umijeće koje zahtijeva upotrebu kapitala i vještine koja se steže samo višegodišnjim iskustvom. Među umijećima kojima se bave civilizirani ljudi nijedno ne traži za svoj pun razvoj primjenu toliko raznih nauka i pomoćnih umijeća. Ali, iako su te nauke i umijeća važni za rudare, jedva da je išta od toga potrebno ispiraču zlata ili 'potočaru' koji se mora osloniti uglavnom na snagu svojih ruku ili na bodrost svog zdravlja. Oruđe koje upotrebljava mora nužno biti jednostavno, tako da se može prenositi s mjesta na mjesto, da se može lako popraviti ako se ošteti i da ne traži nijednu od onih finesa u rukovanju koje bi ga prisiljavale da gubi mnogo vremena za dobivanje malih količina.▪ (Isto, str. 95 - 97)

•Postoji razlika između naplavina zlata, čiji su najbolji primjer danas one u Sibiru, Kaliforniji, Australiji, i finog pijeska što ga svake godine donose rijeke, a ponekad sadrži zlato u količinama koje se dadu iskoristiti. Posljednji se, naravno, nalazi doslovno na površini, a prve se mogu sresti pod pokrovom debljine od 1 do 70 stopa koji se sastoji od zemlje, treseta, pijeska, šljunka itd. Način rada mora biti u načelu identičan u oba slučaja. Za ispirališta priroda je srušila najviše, najjače i najbogatije dijelove žica i tako zdrobila i naplavila materijale da je za ispirača najteži dio posla već izvršen, dok rudar, koji udara na siromašnije ali trajnije, dublje žice, mora potražiti pomoć u svim sredstvima najfinijeg umijeća.▪

•Zlato se opravdano smatralo najplemenitijim među metalima zbog raznih fizičkih i kemijskih svojstava. Ono se ne mijenja na zraku i ne rđa. (Neproizlano je upravo otpor prema kisiku u atmosferi.) Svjetle crvenkasto žute boje kad je u koherentnom stanju i vrlo gusto. Visoke kovkosti. Zahtijeva veliku vrućinu da bi se rastopilo. Specifična težina.▪

Dakle, tri načina proizvodnje zlata: 1) U riječnom pijesku. Jednostavno se nalazi na površini. *Pranje*. 2) U naplavljenim koritima.

Kopanje. 3) Rudarstvo. Njegova proizvodnja, dakle, ne traži razvitak proizvodnih snaga. Najveći dio posla vrši priroda.

(*Korijeni* riječi za zlato, srebro itd. prema *Grimmu*;[57] ovdje se sami nameću opći pojmovi *sjaja*, *boje*, koji će se uskoro prenijeti na riječi. Silber weiss, Gold gelb¹; mjed i zlato, mjed i željezo mijenjaju svoja imena. Kod Nijemaca ranije u upotrebi bronza nego željezo. Neposredno srodstvo između aes² i aurum³.

Bakar (*mjed*, bronza: kalaj i bakar) i zlato u upotrebi prije srebra i željeza.

»Zlato se upotrebljavalo dugo prije srebra, jer se nalazi čisto i samo malo pomiješano sa srebrom; dobija se jednostavnim ispiranjem. Srebro općenito egzistira u žicama uraslim u najtvrdje stijene prvobitnih formacija: njegovo vadenje zahtijeva komplicirane strojeve i radove. U Južnoj Americi ne eksploatira se zlato u žicama, nego zlato rasijano u prahu i u zrcima u aluvijalnim zemljištima. Isto tako u vrijeme Herodota. Najstariji spomenici Grčke, Azije, Sjeverne Evrope i Novog Svijeta dokazuju da je upotreba zlata kao posuda i nakita moguća u polubarbarskom stanju i da upotreba srebra za istu svrhu označava samo po sebi dosta razvijeno društveno stanje. Usp. Dureau de la Malle, svezak [I, str. 63—64].

Bakar kao glavno oruđe rata i mira (ibid. 2); kao *novac* u Italiji (ibid.)

b) Kolebanje odnosa vrijednosti različitih metala

Ako ćemo uopće razmatrati upotrebu metala kao tijela novca, njihovu relativnu upotrebu jednog prema drugom, ranije ili kasnije javljanje, treba ujedno razmotriti i *kolebanja njihove relativne vrijednosti*. (Letronne, Böckh. Jacob.^[58]) (Ukoliko je to pitanje u vezi s ukupnom masom metala u prometu i njenim odnosom prema cijenama, treba ga razmatrati kasnije kao historijski dodatak glavi o odnosu novca prema cijenama.)

»Sukcesivna izmjena vrijednosnog odnosa između zlata, srebra i bakra u raznim epohama morala je prije svega zavisiti od prirode ležišta ta tri metala i od više ili manje čistog stanja u kojem se oni nalaze. Zatim su tu utjecale političke promjene, kao invazija Azije i dijela Afrike od strane Perzijanaca i Makedonaca, a kasnije — osvajanje dijela triju kontinenata od strane Rimljana (rimsko carstvo itd.)

Dakle zavisna od relativnog znanja čiltoće u kojem se pojavljuju i od njihovih nalazišta.

Odnos vrijednosti između različitih metala može se utvrditi bez obzira na cijene jednostavnim *kvantitativnim* odnosom u kojem se oni razmjenjuju jedan za drugi. U tom obliku možemo općenito postupati kad uzajamno uspoređujemo samo malo roba koje imaju istoimenu mjeru,

¹ Srebro bijelo, zlato žuto — ² bakra — ³ zlata

npr. toliko kvartera raži, ječma, zobi za toliko kvartera pšenice. U trampu, gdje se još općenito malo razmjenjuje i još malo roba ulazi u promet, primjenjuje se ta metoda, i zato još nije potreban novac.

Kod *Arapa* koji su bili susjedi. Sabejaca elementarno zlato bilo je, prema Strabonu, toliko obilno da se davalo 10 funti zlata za 1 funtu željeza a 2 funte zlata za 1 funtu srebra. Bogatstvo zlatom baktrijskog područja (Bactare itd., ukratko Turkestana) i dijela Azije smještenog između Paropamiza (Hindukuša) i Imausa (brdâ Mustang), dakle Desertum arenosum auro abundans¹ (pustinja Gobi). Stoga je prema Dureau de la Malle

»vjerojatno da je od 15 - 16. vijeka prije naše ere odnos zlata prema srebru bio = 6:1 ili 8:1, odnos koji je postojao u Kini i u Japanu do početka 19. vijeka; Herodot ga za Perziju pod Darijem Histaspom, fiksira na 13:1.

Prema zakonu Manu⁽⁵⁹⁾ pisanom između 1300. i 600. prije naše ere zlato prema srebru = $2\frac{1}{2}:1$. »Rudnici srebra se u stvari nalaze samo u starim formacijama, napose u slojevitim zemljištima i ponegdje u žilama srednjih formacija. Zemljani ovoj srebra nije aluvijalni pijesak nego obično najkompaktnije i najtvrdje stijene, kao kvarc itd. Taj metal je običniji u hladnim krajevima, bilo uslijed njihov geografske širine, bilo uslijed njihove apsolutne visine, za razliku od zlata koje općenito voli tople zemlje. Suprotno zlatu srebro se nalazi samo vrlo rijetko u čistom stanju itd.« (većinom spojeno sa arsenom ili sumporom; solna kiselina, salitrena kiselina). Što se tiče opsega proširenosti obih metala (prije oktrića Australije i Kalifornije): Humboldt cijeni 1811. odnos zlata prema srebru u Americi = 1:46, u Evropi (uključujući azijsku Rusiju) = 1:40. *Minéralogistes de l'Académie des Sciences* danas (1840) = 1:52; ipak funta zlata vrijedi samo 15 funti srebra, dakle odnos vrijednosti = 15:1.

Bakar. Gustoća = 8,9. Lijepe rumenkaste boje; prilične tvrdoće; njegovo taljenje zahtijeva vrlo visoku temperaturu. Nerijetko se nalazi u čistom stanju; često je spojen s kisikom ili sumporom.

»Njegova ležišta nalaze se u primordijalnim starim terenima. Ali često, češće nego drugi minerali, nalazi se također na površini zemlje, odnosno na malim dubinama, nagomilan na čiste mase, ponekad znatne težine. Upotrebljavao se prije željeza u ratu i miru.«

(U historijskom razvoju zlato se kao materijal za novac odnosi prema srebru jednako kao bakar kao oruđe za rad prema željezu.)

»U velikoj masi je u prometu u Italiji pod Rimljanima od 1. do 5. vijeka. Može se a priori odrediti stupanj civilizacije nekog naroda samo ako se zna vrsta metala, zlato, bakar, srebro ili željezo, koju upotrebljava za svoje oružje, svoje oruđe ili svoje ukrase. *Hesiod* u svojoj pjesmi o poljoprivredi.⁽⁶⁰⁾ Radili su mjeđu, jer crno željezo još nije postojalo. »*Lukrecije*:⁽⁶¹⁾ »*Et prior aeris erat quam ferri cognitus usus.*«

Jacob navodi prastare bakarne rudnike u Nubiji i Sibiru (vidi Dureau I, 58).

¹ Pješčana pustinja koja obiluje zlatom

«Herodot kaže da su Masagećani imali samo bronzu, a nisu imali željezo. Željezo, prema oksfordskim pločama, nije bilo poznato prije 1431. prije n. e. Kod Homera je željezo rijetko, naprotiv, vrlo široka upotreba bronzne, te legure bakra, cinka i kalaja, kojima se grčko i rimsko društvo služilo tako dugo, čak i za izradu sjekira i britvi.»

«Italija je bila dosta bogata u elementarnom bakru, tako je bakreni novac bio do 247. prije n. e. ako ne jedini gotov novac, a ono bar normalni novac, novčana jedinica u srednjoj Italiji. Grčke kolonije u južnoj Italiji primile su iz Grčke i Azije, direktno ili preko Tira i Kartage, srebro iz kojega su od 5. i 6. vijeka izrađivali novac.

Rimljani su, čini se, imali srebrn novac prije protjerivanja kraljeva, ali kaže Plinije, «*interdictum id vetere consulto patrum, Italiae parci*» (tj. njenih srebrnih rudnika) «*jubentium*»². Oni su se plašili posljedica jednog zgodnog sredstva razmjene — luksuza, porasta robova, akumulacije, koncentracije zemljišnog vlasništva.»

Također kod Etruščana bakar prije nego zlato za novac.

Pogrešno je kad Garnier kaže (vidi svezak III, p. 28):

«U mineralnom carstvu, prirodno, tražena je i odabrana materija namijenjena akumulaciji.» Obrnuto, akumulacija je počela nakon što je bio pronaden metalni novac (bilo kao pravi novac ili još samo kao najomiljenije sredstvo razmjene po težini). O toj tački u pogledu *zlata* govoriti posebno. Reitemeier kaže tačno (vidi svezak III, p. 34):

«Uprkos njihovoj relativnoj mekoći zlato, srebro i bakar najranije su se kod starih naroda upotrebljavali kao orude za sječenje i lomljenje, prije nego željezo i prije nego što su upotrebljeni za novac.» (Usavršavanje oruda, «kad su ljudi naučili kaljenjem davati bakru tvrdoću koja je prkosila čvrstom kamenu. Iz vrlo otvrdnutog bakra izrađivala su se dljetja i čekići koji su služili za obradu kamena. Najzad je otkriveno željezo.»)

Jacob kaže:

«U patrijarhalnom stanju» (vidi svesku IV, p. 3), «kad su metali iz kojih se izrađuje oružje kao 1) bronz a 2) željezo rijetki i strašno skupi upoređeni sa *tada uobičajenom hranom i odjećom*, i ako nije bio poznat kovani novac od dragocjenih metala, ipak su zlato i srebro već bili stekli moć da se lakše i povoljnije mogu razmijeniti za druge metale nego žito i stoka.»

«Uostalom, da bi se dobilo čisto ili gotovo čisto zlato s nepreglednih aluvijalnih područja smještenih između lanaca Hindukuša i Himalaja bilo je dovoljno jednostavno ispiranje. Tada je stanovništvo u tim azijskim zemljama bilo vrlo brojno, a uslijed toga je radna snaga bila vrlo jeftina. Srebro zbog teškoća [tehničkih] njegove eksploatacije bilo je relativno skuplje. U suprotnom pravcu razvijale su se stvari u Aziji i u Grčkoj poslije smrti Aleksandra. Zlatonosni pijesak se iscrpio, cijena robova i radne snage je porasla; kako su mehanika i geometrija postigli ogroman napredak od Euklida do Arhimeda, mogle su se s uspjehom iskorišćavati bogate žile srebrnih rudnika u Aziji, Trakiji i Španiji, i kako je srebro bilo 52 puta obilnije od zlata,

¹ I prije je bila poznata upotreba bakra nego željeza — ² rudarstvo je zabranjeno starom odlukom Senata o poštedi Italije

odnos vrijednosti između oba metala morao se izmijeniti, i funta zlata, koja se od vremena Ksenofona, 350. prije n. e., razmjenjivala za 10 funti srebra, vrijedila je 422. godine poslije n. e. 18 funti tog posljednjeg metala.

Dakle od 10:1 porasla na 18:1.

Krajem 5. vijeka n. e. neobično smanjena masa gotovog novca, zastoj rudarstva. U srednjem vijeku do kraja 15. vijeka razmjerno znatan dio novca je u zlatnicima. (Smanjenje je napose pogodilo srebro, kojeg je ranije bilo u prometu najviše.) Odnos u 15. vijeku = 10:1, u 18. vijeku = 14:1 na kontinentu, u Engleskoj = 15:1. U novijoj Aziji srebro je u trgovini više kao roba, naročito u Kini gdje je bakreni novac (tehe, legura bakra, cinka i olova) zakonski novac; u Kini zlato (i srebro) prema težini kao roba za izravnjanje bilance vanjske trgovine.^[62]

Velika kolebanja u Rimu između vrijednosti bakra i srebra (u kovanom novcu).

Do Servija za razmjenu služi metal u šipkama: aes rude¹. Novčana jedinica bakreni as = 1 funta bakra. U doba Servija srebro prema bakru = 279:1; do početka rata = 400:1; u vrijeme prvog punskog rata = 140:1, u vrijeme drugog punskog rata^[63] = 112:1.

Zlato je upočetku u Rimu vrlo skupo, dok je srebro iz Kartage (i Španije); zlato se do 547. upotrebljava samo u šipkama. Zlato prema srebru u trgovini = 13,71:1, u kovanom novcu = 17,4:1, pod Cezarom = 12:1 (pri izbijanju građanskog rata, nakon što je Cezar opljačkao aerarium², samo 8:1); pod Honorijem i Arkadijem (397) utvrđen je odnos = 14,4:1; pod Honorijem i Teodozijem mladim (422) = 18:1. Srebro prema bakru = 100:1; zlato prema srebru = 18:1. Prvi srebrni novac iskovan u Rimu 485. pr. n. e.; prvi zlatni novac 547. Čim je as, poslije drugog punskog rata reduciran na 1 uncu, on je još samo sitan novac; sesterac (od srebra) je novčana jedinica i sva velika plaćanja vrše se u srebru. (U dnevnom je saobraćaju bakar, kasnije željezo, ostao glavni metal. Pod carevima Istoka i Zapada mjerodavan novac je solidus (aureus)³ dakle zlato.)

U starom svijetu, dakle, ako se uzme prosjek:

Prvo: Srazmjerno viša vrijednost srebra nego zlata. Ne uzimajući u obzir pojedine pojave (Arapi), gdje je zlato jeftinije nego srebro i još jeftinije nego željezo, u Aziji od 15. do 6. vijeka prije n.e. zlato prema srebru = 6:1 ili 8:1 (posljednji odnos u Kini i Japanu do početka 19. vijeka). U zakonu Manu čak = 2½:1. Taj niži omjer potekao je iz istih razloga zbog kojih je zlato nađeno prvo kao metal. Zlato tada uglavnom iz Azije i Egipta. Tome periodu odgovara u talijanskom razvoju bakar kao novac. Kao što uopće bakar kao glavno oruđe mira i rata odgovara zlatu kao dominantnom plemenitom metalu. Još u doba Ksenofonta odnos zлата prema srebru = 10:1.

Drugo: Nakon Aleksandrove smrti razmjerni porast vrijednosti zlata prema srebru s iscrpljenjem zlatonosnog pijeska, napretkom

¹ sirov bakar — ² državnu kasu — ³ solid, zlatni

u tehnici i civilizaciji; otud otvaranje srebrnih rudnika; sad i utjecaj toga što u zemlji ima kvantitativno više srebra nego zlata. Ali napose Kartažani, eksploatacija Španije, koja je odnos između zlata i srebra morala revolucionirati slično kao otkriće američkog srebra krajem 15. vijeka. Odnos prije Cezara = 17:1, kasnije 14:1, najzad od 422. n.e. 18:1. (Pad zlata pod Cezarom zbog slučajnih uzroka.) Padu srebra u odnosu na zlato odgovara željezo kao glavno sredstvo za proizvodnju u ratu i miru. Ako je u prvom periodu dovoz zlata s Istoka, u drugom je dovoz srebra s hladnijeg Zapada.

Treće, u srednjem vijeku: Opet odnos kao u Ksenofontovo vrijeme 10:1. (Na mnogim mjestima = 12:1 ?)

Četvrto, nakon otkrića Amerike: Opet otprilike odnos kao u doba Honorija i Arkadija (397) — 14 do 15:1. Iako od oko 1815 - 1844. proizvodnja zlata raste, zlato je donosilo premije (npr. u Francuskoj).

Vjerojatno je, *peto*, da će otkriće Kalifornije i Australije ponovo dovesti do odnosa iz rimskog carskog vremena 18:1, ako ne i do još većeg.^[64] Relativno pojeftinjavanje srebra s napretkom proizvodnje plemenitih metala kako u staro tako i u novo doba od istoka prema zapadu, dok Kalifornija i Australija to ne obrnu. Pojedinačno su velika kolebanja, ali kad se promatraju glavne razlike, one se upadljivo ponavljaju.

Kod starih je bakar tri ili četiri puta skuplji nego danas. (Garnier^{[65].})

* * *

c) Sad treba razmotriti dobavna vrela zlata i srebra i njihovu povezanost s historijskim razvojem.

d) *Novac kao moneta.* Kratak historijski pregled o monetama. Snižavanje i povisivanje itd.

C. Robno-novčani promet

1. [*Odnos prometa robe i prometa novca*]

Promet ili *optičaj* novca odgovara *prometu* ili *optičaju* roba u suprotnom smjeru. Roba od A prelazi u ruke B, dok novac od B prelazi u ruke A itd. Promet novca, kao robe, polazi od beskonačno mnogo različitih tačaka i vraća se na beskonačno mnogo različitih tačaka. Polazak od jednog centra prema različitim tačkama periferije i povratak sa svih tačaka periferije u jedan centar ne događa se kod optičaja novca na stupnju (na kojem ga ovdje razmatramo) njegovog *neposrednog* prometa, nego tek u bankarstvu *posredovanom* prometu. Ali svakako se taj prvi samonikli promet sastoji od mnoštva optičaja. Ali pravi

opticaj počinje tek tamo gdje zlato i srebro prestaju da budu roba; između zemalja koje izvoze plemenite metale i onih koje ih uvoze ne vrši se u tom smislu promet već jednostavna razmjena, jer zlato i srebro ovdje ne figuriraju kao novac, nego kao roba.

Ukoliko novac posreduje razmjenu roba, tj. ovdje njihov promet, dakle, predstavlja sredstvo razmjene, on je *instrument* prometa, točak *prometa*,^[66] ali ukoliko je u tom procesu on sam u prometu, u opticaju, slijedi vlastito kretanje, on i sam ima *promet*, *novčani promet*, *novčani opticaj*. Treba ustanoviti koliko je taj promet određen posebnim zakonima. Već je unaprijed jasno, ako je novac točak prometa za robu, da je roba isto toliko točak prometa za novac. Ako novac vrši promet roba, robe vrše promet novca. Dakle, promet roba i promet novca uzajamno se uslovljavaju.

Kod opticaja novca treba razmotriti troje: 1) sam oblik kretanja, liniju koju ono opisuje (njegov pojam); 2) kvantitet novca u prometu; 3) stupanj brzine s kojom se on kreće, cirkulira. Ovo se može učiniti samo u vezi s prometom robe. Unaprijed je jasno da promet roba ima momente koji su posve nezavisni od prometa novca i koji ga, naprotiv, određuju ili direktno ili tako da iste okolnosti koje npr. određuju brzinu prometa roba, određuju i brzinu prometa novca. Opći karakter načina proizvodnje određivat će oboje, a direktnije će odrediti promet roba. Masa razmjenjivača (broj stanovnika) i njihova podjela na grad i selo; apsolutna količina roba, proizvoda i agenata proizvodnje; relativna masa roba stavljenih u promet; razvoj saobraćajnih i transportnih sredstava u dvostrukom smislu, da on određuje kako krug onih koji vrše razmjenu između sebe, onih koji stupaju u dodir, tako i brzinu kojom sirovine stižu proizvođaču i proizvod potrošaču; najzad razvoj industrije koja koncentrira različite grane proizvodnje, npr. pređenje, tkanje, bojadisanje itd. i tako čini suvišnim niz posredničkih činova razmjene. Promet roba je prvobitna pretpostavka prometa novca. Treba pogledati ukoliko ovaj opet sa svoje strane određuje promet roba.

Prije svega treba utvrditi *opći pojam prometa ili opticaja*.

Još treba spomenuti da ono što novac stavlja u promet jesu razmjenske vrijednosti i zato *cijene*. Stoga kod prometa roba treba uzeti u obzir ne samo njihovu masu, nego isto tako njihove cijene. Veliko mnoštvo roba s niskom razmjenskom vrijednošću, cijenom, iziskuje za svoj promet očevitno manje novca nego mala masa uz dvostruku cijenu. Dakle, pojam cijene treba zapravo izložiti *prije* nego pojam prometa. Promet je postavljanje cijena, kretanje u kojem se robe pretvaraju u cijene: njihova realizacija kao cijena. Dvostruko određenje novca kao 1) *mjere* ili elementa u kojem se roba realizira kao razmjenska vrijednost i njegovo određenje kao 2) *sredstva razmjene*, instrumenta prometa djeluju u posve različitom smjeru. Novac stavlja u promet samo robe koje su *idealno*, ne samo u glavi pojedinca, nego i u predstavi društva (neposredno-stranaka u procesu kupovine i prodaje) već pretvorene

u novac. To idealno pretvaranje u novac i ono realno nisu nipošto određeni istim zakonima. Treba istražiti njihov međusobni odnos.

2. [Tri funkcije novca u robno - novčanom prometu]

a) Novac kao mjera vrijednosti

a) Bitno je određenje prometa da on promeće razmjenske vrijednosti (proizvode ili rad), i to razmjenske vrijednosti određene kao *cijene*. Zato svaka vrsta razmjenjene roba, npr. trampa, podavanja u naturi feudalno vršenje usluga itd. još ne čini promet. Za promet je potrebno prije svega dvoje: *Prvo*, pretpostavka robâ kao cijena; *drugo*, ne pojedini akti razmjene, već niz razmjena, njihov totalitet, u neprestanom toku, što se više ili manje događa na cijeloj površini društva; sistem akata zamjene.

Roba je određena kao razmjenska vrijednost. Kao razmjenska vrijednost ona je u određenom omjeru (u omjeru prema u njoj sadržanom radnom vremenu) ekvivalent za sve druge vrijednosti (robe); ali ona neposredno ne odgovara toj svojoj određenosti. Kao razmjenska vrijednost ona je različita od same sebe u svom prirodnom postojanju. Potrebno je posredovanje da bi se ona postavila kao razmjenska vrijednost. Stoga u novcu razmjenska vrijednost stoji nasuprot robi kao kao nešto drugo. Tek roba koja je postavljena kao novac jest roba kao čista razmjenska vrijednost ili, drugim riječima, roba kao čista razmjenska vrijednost jest novac. Ali u isti mah novac sad postoji izvan i pored robe; njena razmjenska vrijednost, razmjenska vrijednost svih roba, dobila je od nje nezavisnu egzistenciju, koja je osamostaljena u posebnom materijalu, u specifičnoj robi. Razmjenska vrijednost robe izražava ukupnost kvantitativnih odnosa u kojima se sve druge robe mogu razmijeniti za nju, ukupnost određenu njihovim nejednakim kvantitetima koji se mogu proizvesti u istom radnom vremenu.

Novac sad postoji kao razmjenska vrijednost svih roba pored i izvan njih. On je prije svega opća materija u koju se one moraju umočiti, u kojoj se moraju pozlatiti i posrebiti, da bi dobile slobodnu egzistenciju kao razmjenske vrijednosti. Robe se moraju prevesti u novac, biti izražene u njemu. Novac postaje zajednički nazivnik razmjenskih vrijednosti, robâ kao razmjenskih vrijednosti. Razmjenska vrijednost izražena u novcu, tj. izjednačena s novcem, jest *cijena*. Nakon što je novac postavljen kao samostalan u odnosu prema razmjenskim vrijednostima, sad se razmjenske vrijednosti postavljaju u određenosti novca, koji prema njima stoji kao subjekt. Ali svaka razmjenska vrijednost je određena količina, kvantitativno određena razmjenska vrijednost. Kao takva ona je = određenoj količini novca. Ta određenost je prema općem zakonu dana radnim vremenom realiziranim u razmjenskoj vrijednosti. Dakle, neka razmjenska vrijednost koja je proizvod,

recimo, jednog dana izražava se u nekoj količini zlata ili srebra koja je = jednom danu radnog vremena, koja je proizvod jednog radnog dana. Opća mjera razmjenskih vrijednosti postaje sad mjera između svake razmjenske vrijednosti i novca s kojim se ona *izjednačuje*.

(Zlato i srebro su prije svega određeni svojim troškovima proizvodnje u zemljama gdje se proizvode.

«U rudarskim zemljama sve cijene zavise konačno od troškova proizvodnje plemenitih metala; ... plaća koju prima rudar ... pruža ljestvicu po kojoj se računa plaća svih ostalih proizvođača ... U zemlji koja nema rudnika zlatna i srebrna vrijednost svih roba koje ne podliježu monopolu zavisi od zlata i srebra koji se mogu dobiti izvoženjem rezultata dane količine rada, od tekuće profitne stope i, u svakom pojedinom slučaju, od iznosa najamnina koje su bile plaćene i od vremena za koje su bile predujmljene.» (Senior).

Drugim riječima, od količine zlata i srebra što je direktno ili indirektno dobijaju zemlje koje posjeduju rudnike za neku određenu količinu rada (proizvoda koji se mogu izvesti. Novac je prije svega ono što izražava odnos jednakosti svih razmjenskih vrijednosti: u njemu tve one imaju isto ime.)

Razmjenska vrijednost postavljena u određenosti novca jest cijena. U cijeni je razmjenska vrijednost izražena kao određena količina novca. U cijeni se novac pojavljuje, prvo, kao *jedinstvo* svih razmjenskih vrijednosti, a drugo, kao jedinica od koje one sadrže neki određeni broj, tako da se upoređivanjem s njom izražava njihova kvantitativna određenost, njihov međusobni kvantitativan odnos. Novac je ovdje, dakle, postavljen kao *mjera* razmjenskih vrijednosti, a cijene kao novcem mjerene razmjenske vrijednosti. To što je novac mjera cijena, dakle, što se njim međusobno upoređuju razmjenske vrijednosti, to je određenje koje slijedi samo od sebe. Ali za izlaganje je važnije da se po cijeni *razmjenska vrijednost upoređuje s novcem*. Nakon što je novac postavljen kao u odnosu na robe samostalna, odvojena razmjenska vrijednost, sad se pojedina roba, posebna razmjenska vrijednost, ponovo *izjednačuje* s novcem, tj. postavlja se jednakom određenoj količini novca, izražava se kao novac, prevodi se na novac. Time što su izjednačene s novcem, robe su ponovo dovedene u međusobni odnos, kao što su to prema pojmu bile i kao razmjenske vrijednosti, tako da se u određenim omjerima pokrivaju i uspoređuju.

Posebna razmjenska vrijednost, roba, izražava se, supsumira, postavlja pod određenost osamostaljene razmjenske vrijednosti, novca. Kako se to događa (tj. kako se nalazi kvantitativan omjer između kvantitativno određene razmjenske vrijednosti i neke određene količine novca) — vidi gore. Ali time što novac ima samostalnu egzistenciju izvan robe, cijena robe pojavljuje se kao *spoljašnji* odnos razmjenskih vrijednosti ili roba prema novcu; roba *nije* cijena, kako je to prema svojoj društvenoj supstanciji bila razmjenska vrijednost; ta određenost se ne poklapa s njom *neposredno*, već je posredovana njenim upoređenjem

s novcem; roba *jest* razmjenska vrijednost, ali ona *ima* cijenu. Razmjenska vrijednost bila je u neposrednom jedinstvu s robom, njena neposredna određenost s kojom se ona isto tako neposredno razila, tako da se na jednoj strani našla roba, a na drugoj (u novcu) njena razmjenska vrijednost, dok se sada u *cijeni* roba odnosi, s jedne strane, prema novcu kao nečemu izvan nje bivstvjućem, a drugo, ona sama *idealno* je postavljena kao novac, jer novac ima jednu od nje različitu realnost. Cijena je svojstvo robe, određenje u kojem se ona *predstavlja* kao novac. Ona više nije njena neposredna nego reflektirana određenost. Pored realnog novca sad egzistira roba kao idealno postavljen novac.

To najbliže određenje kako novca *kao mjere* tako i robe kao *cijene* najjednostavnije se može ilustrirati razlikom između *realnog novca* i *računskog novca*. Kao mjera, novac uvijek služi kao računski novac, a kao cijena, roba je uvijek pretvorena u novac samo idealno.

»Procjena robe koju vrši prodavalac, ponuda koju stavlja kupac, računi, obveznice, rente, inventar itd., ukoliko sve što dovodi do materijalnog čina plaćanja i njemu prethodi, mora se izraziti u računskom novcu. Realni novac intervenira samo da bi realizirao plaćanje i saldiro« (likvidirao) »račune . . . Ako ja imam da platim 24 libre 12 sau, onda računski novac predstavlja 24 jedinice jedne vrste i 12 druge, dok ću ja doista platiti pomoću dva materijalna komada: jednim zlatnikom od 24 libre i jednim srebrnjakom od 12 sua. Ukupna masa realnog novca ima nužne granice u potrebama prometa. Računski novac je idealna mjera koja nema drugih granica osim predstave. Primjenjuje se da *izrazi svaku vrstu bogatstva samo ako se ono promatra sa stanovišta njegove razmjenske vrijednosti* . . . Tako nacionalno bogatstvo, prihod države i pojedinaca, računске vrijednosti ma u kom obliku one postojale, sredene na isti način; tako da nema ni jednog jedinog artikla u masi potrošnih dobara koji nije bio više puta u mislima pretvoren u novac, dok, upoređena s tom masom ukupna suma efektivnog novca jest najviše = 1:10.« (Garnier)

Posljednji omjer je loš. Tačnije je 1: mnogo miliona. Ali to je posve nemjerljivo.

Ako, dakle, prvobitno novac izražava razmjensku vrijednost, sada roba kao cijena, kao idealno postavljena, u glavi realizirana razmjenska vrijednost izražava neku sumu novca: novac u određenom razmjeru. Kao cijene sve su robe u raznim oblicima predstavnicima novca, dok je ranije novac, kao osamostaljena razmjenska vrijednost, bio predstavnik svih roba. Nakon što se novac postavio realno kao roba, postavlja se roba idealno kao novac.

Sad je, prije svega, jasno da je pri tom idealnom pretvaranju roba u nevac ili pri postavljanju roba kao *cijena* količina realno raspoloživog novca posve irelevantna u dva pogleda. *Prvo*: Idealno pretvaranje oba u novac je prima facie¹ nezavisno od mase realnog novca i nije njom ograničeno. Nijedan jedini komad novca nije potreban za taj proces, kao što ne treba realno primjeniti ni mjeru za dužine (recimo

¹ na prvi pogled

aršin) da bi se zemljin ekvator izrazio u aršinima. Ako se npr. cijelo nacionalno bogatstvo Engleske procijeni u novcu, tj. izrazi kao cijena, tada, kako svatko zna, neće biti dosta novca na svijetu da bi se ta cijena realizirala. Novac je za to potreban samo kao kategorija, kao zamišljeni odnos. *Drugo*: Kako novac vrijedi kao jedinica, kako se roba, dakle, izražava tako da sadrži određenu sumu alikvotnih dijelova novca, da se njime mjeri, to je mjera između robe i novca opća mjera razmjenskih vrijednosti — troškovi proizvodnje ili radno vrijeme. Ako je, dakle, $\frac{1}{3}$ unce zlata proizvod 1 radnog dana, a roba x proizvod 3 radna dana, onda je roba $x = 1$ unci ili 3 funte 17 šilinga 4 penija. Pri mjerenju novca i robe vraća se prvobitna mjera razmjenskih vrijednosti. Umjesto u 3 radna dana, roba se izražava u količini zlata ili srebra koja je proizvod 3 radna dana. Količina realno raspoloživog novca očividno nema nikakve veze s tom proporcijom.

(*Pogreška Jamesa Milla*: on predviđa da troškovi proizvodnje, a ne količina plemenitih metala, određuju njihovu vrijednost i cijene robe mjerene u metalnoj vrijednosti:¹⁶⁷¹)

(«Robe u razmjeni uzajamno se mjere . . . Ali taj postupak bi zahtijevao toliko tačaka za poređenje koliko ima roba u prometu. Kad bi se neka roba razmjenjivala samo za jednu, a ne za dvije robe, tada ona ne bi mogla poslužiti kao član za upoređenje . . . Otud nužnost jednog zajedničkog člana za upoređenje . . . Taj član može biti čisto idealan . . . Određenje novca kao mjere njegovo je prvobitno određenje, važnije nego ono kao zaloga . . . U trgovini između Rusije i Kine srebro služi za procjenu svih roba, a ipak se ta trgovina vrši putem trampe.» (Storch) «Operacija mjerenja novcem slična je upotrebi tegova pri upoređivanju materijalnih količina. Isto ime ovih jedinica koje su bile određene za brojanje težine i vrijednosti svake stvari. *Mjere težine i mjere vrijednosti* imale su ista imena. Lako se našao *étalon*¹ koji bi uvijek imao identičnu težinu. Kod novca se opet radilo o *vrijednosti* funte srebra = njenim troškovima proizvodnje.» (Sismondi)

Ne samo ista imena. Zlato i srebro su se prvobitno vagali. Tako kod Rimljana $as = 1$ funta bakra.)

«Ovce i volovi, a ne zlato i srebro, *novac* su kod Homera i Hesioda, kao mjera vrijednosti. U trojanskom ratu trampa.» (Jacob) (Isto tako *robovi* u srednjem vijeku. *Ibid.*)

Novac se može postaviti u određenju mjere i općeg elementa razmjenskih vrijednosti, a da se u svojim daljnjim određenjima ne realizira; dakle i prije nego što je primio oblik metalnog novca. Tako je kod jednostavne trampe. Tada se, međutim, pretpostavlja da se općenito razmjena vrši samo u malom opsegu, da se robe nisu razvile kao razmjenske vrijednosti i zato ni kao *cijene*.

(«Zajedničko mjerilo u cijeni bilo čega pretpostavlja njegovo često i uobičajeno otuđivanje. To nije slučaj u jednostavnim društvenim stanjima. U neindustrijskim

¹ pramjera

zemljama mnoge stvari nemaju određenu cijenu . . . Samo prodaja može odrediti cijene i samo česta prodaja može utvrditi mjerilo. Česta prodaja artikala prve potrebe zavisi od odnosa grada i sela.« itd.)

Razvijeno određivanje cijena pretpostavlja da pojedinac ne proizvodi neposredno sredstva za svoje izdržavanje, nego da je njegov neposredni proizvod *razmjenska vrijednost*, dakle da tek društveni proces mora posredovati da on postane za njega *sredstvo za život*. Između potpunog razvitka te osnove industrijskog društva i patrijarhalnog stanja ima mnogo prelaznih stupnjeva, bezbrojne nijanse. Iz tačke a) proizlazi: ako rastu troškovi proizvodnje plemenitih metala, onda padaju sve cijene roba; ako padaju troškovi proizvodnje plemenitih metala, onda rastu sve cijene roba. To je opći zakon koji se, kako ćemo vidjeti u pojedinostima modificira.

b) Novac kao prometno sredstvo

Ako se razmjenske vrijednosti u cijenama *idealno* pretvaraju u novac, one se u razmjenjuju, kod kupovanja i prodaje, *realno* pretvaraju u novac, razmjenjuju se za novac, dse za b i atim kao novac ponovo razmijenile za robu. Posebna razmjenska vrijednost mora se najprije razmijeniti za *opću*, da bi se zatim ponovo razmijenila za posebnu. Roba se ostvaruje kao razmjenska vrijednost samo putem tog posredujućeg kretanja u kojem novac igra ulogu posrednika. Novac optječe, dakle, u suprotnom smjeru od roba. On se pojavljuje kao posrednik razmjene roba, kao sredstvo razmjene. On je za opticaj roba točak prometa, instrument prometa, ali kao takav on u isti mah ima svoj vlastiti promet — *novčani opticaj, novčani promet*. Cijena robe ostvaruje se tek u njenoj razmjeni za zbiljski novac ili u njenoj zbiljskoj razmjeni za novac

Iz prethodnog, dakle, proizlazi slijedeće: Robe se razmjenjuju realno za novac, pretvaraju se u zbiljski novac, tek nakon što su se prije toga idealno pretvorile u novac (tj. dobile *određene cijene*), kao *cijene*. Cijene su, dakle, *pretpostavka* prometa novca, ma koliko njihova realizacija izgledala kao njegov rezultat. Okolnosti koje djeluju da razmjenske vrijednosti roba, a stoga i njihove *cijene* rastu ili padaju iznad ili ispod njihove prosječne vrijednosti treba izložiti u odjeljku o razmjenskoj vrijednosti, a one prethode procesu njihovog stvarnog *realiziranja* u novcu, pojavljuju se, dakle, najprije potpuno nezavisno od njega. Međusobni omjeri brojeva, time što ih predstavljam u decimalnim razlomcima, ostaju prirodno isti. To je samo *davanje drugog imena*. Da bi se robe doista stavile u promet, za to su potrebna *transportna sredstva*, a to ne može izvršiti novac. Ako sam kupio 1000 funti željeza za iznos od x f. st., vlasništvo je željeza prešlo u moje ruke. Mojih x f. st. izvršili su svoju dužnost kao sredstvo razmjene i cirkulirali su isto kao osnov vlasništva. Obrnuto, prodavalac je realizirao cijenu željeza, željezo kao razmjensku vrijednost. Ali sad, da bi se željezo donijelo od

njega k meni, za to nije dovoljan novac, za to su potrebna kola, konji, putevi itd. Stvarni promet roba u mjestu i vremenu novac ne ostvaruje. On samo realizira njihovu *cijenu* i time prenosi pravo na robu na kupca, na onog koji je dao sredstva razmjene. Ono što novac stavlja u promet nisu robe, već osnovi prava vlasništva nad njima, a ono što se za njega u tom prometu realizira, bilo u kupovini ili prodaji, opet nisu robe, već njihove cijene.

Količina novca, dakle, koja je potrebna za promet određena je, prije svega, visokim ili niskim cijemana roba koje su bačene u promet. Ali ukupna suma tih cijena određena je *prvo*: cijenama pojedinih roba; *drugo*: masom roba koje ulaze u promet uz određene cijene. Na primjer, da bi se stavio u promte jedan kvarter pšenice po 60 šilinga, treba dvaput više šilinga nego za njegov promet uz cijenu od 30 šilinga. I ako treba staviti u promet 500 tih kvartera po 60 šilinga, potrebno je 30 000 šilinga, dok je za promet 200 takvih kvartera potrebno samo 12 000 šilinga. Dakle, (potrebna količina novca) zavisi od viših ili nižih cijena roba i od količina roba određene cijene.

Treće: međutim, količina novca koji je potreban za promet ne zavisi od ukupne sume cijena koje se imaju realizirati nego i od brzine kojom novac optječe, izvršava posao te realizacije. Ako 1 talir u jednom satu načini 10 kupovina, svaki put uz cijenu od jednog talira, i ako se razmijeni deset puta, on će izvršiti sasvim isti posao što bi ga načinilo 10 talira koji bi ostvarili samo po 1 kupovinu u jednom satu. Brzina je negativan moment; ona zamjenjuje količinu; njome se umnožava jedan komad novca.

Okolnosti koje određuju, s jedne strane, masu cijena roba što ih treba realizirati, a s druge strane, brzinu opticaja navoda, treba istražiti kasnije. Ali je jasno da cijene nisu visoke ili niske zato što cirkulira mnogo ili malo novca, nego da mnogo ili malo novca cirkulira zato što su cijene visoke ili niske; dalje da brzina novca u prometu ne zavisi od njegove količine, ali da svakako količina medija u opticaju zavisi od njegove brzine (velika plaćanja se ne broje već važu; time se skraćuje vrijeme).

Međutim, kao što je već spomenuto, opticaj novca ne polazim iz jednog centra niti se sa svih tačaka periferije vraća u jedan centar (kao kod emisionih banaka i dijelom kod državnog novca), već polazi iz beskonačno mnogo tačaka i vraća se na beskonačno mnogo natrag (sam taj povratak i vrijeme u kojem se izvršava slučajni su). Brzina opticajnog sredstva može dakle nadomjestiti količinu medija u opticaju samo do izvjesne tačke. (Tvorničari i zakupci plaćaju npr. radniku, ovaj trgovcu itd.; od ovog se novac vraća tvorničarima i zakupcima.) Bez obzira na brzinu opticaja, ista količina novca nože izvršiti niz plaćanja samo *sukcesivno*. Ali određenu masu plaćanja treba izvršiti *istovremeno*. Promet polazi istovremeno s velikog broja tačaka. Za promet je, dakle, potrebna određena količina novca, koja će stalno biti u prometu i koja je određena ukupnom sumom što polazi sa istovremenih polaznih tačaka prometa i brzinom kojom ona prelazi (prevaljuje) svoj put.

Ma koliko sad ta količina medija u prometu i bila podložna plimi i osjeki, postoji jedan prosječan nivo, jer su trajne promjene samo vrlo postepene, događaju se samo u dugim periodima i uvijek ih, kao što ćemo vidjeti, paralizira masa sporednih okolnosti.

(Uz a. »Mjera, upotrijebljena kao atribut novca znači pokazatelj vrijednosti« . . . Smiješno je da »cijene moraju padati« zato što je procijenjeno da robe vrijede toliko unci zlata, a iznos zlata u ovoj zemlji je smanjen . . . Na efikasnost zlata kao pokazatelje vrijednosti ne utječe da li je njegova količina u bilo kojoj posebnoj zemlji veća ili manja. Kad bi uspjelo da se primjenom bankovnih operacija cijeli papirni i metalni promet u ovoj zemlji svede na polovinu, relativna vrijednost novca i roba ostala bi ista.« Primjer Perua u 16. vijeku i prijenos zlata iz Francuske u Englesku Hubbard, VIII, 45.) (»Na afričkoj obali mjera vijednosti nije ni zlato ni srebro; umjesto toga služi idealno mjerilo, imaginarna šipka.« Jacobs V, 15.)

U svom određenju kao mjere novac je ravnodušan prema svojoj količini ili postojeća količina novca je irelevantna. U njegovoj određenosti kao sredstva razmjene, kao instrumenta prometa, njegova se količina mjeri. Da li ta dva određenja novca mogu doći u protivurječnost jedno s drugom — vidjeti kasnije.

(Pojam *prisilnog, nedobrovoljnog prometa* — vidi Steuarta^[68] — još ne spada ovamo.)

Za promet je bitno da se razmjena pojavljuje kao proces, tekuća cjelina kupovina i prodaja. Njegova prva pretpostavka je sam promet roba, njihov promet koji stalno polazi s mnogo strana. Uslov prometa roba jest da se one proizvode kao *razmjenske vrijednosti*, ne kao *neposredne upotrebne vrijednosti*, nego kao upotrebne vrijednosti posredovane razmjenskom vrijednošću. Osnovna je pretpostavka prisvajanje putem i posredstvom odricanja i otuđenja. U prometu kao realiziranju razmjenskih vrijednosti sadrži se: 1) da je moj proizvod proizvod samo ukoliko je to za druge; dakle ukoliko je ukinuto pojedinačno, opće; 2) da je on za mene proizvod samo ukoliko je otuđen, ukoliko je postao proizvod za druge; 3) da je on proizvod za drugoga samo ukoliko sam taj drugi otuđi svoj proizvod; u čemu već leži 4) da se proizvodnja za mene ne pojavljuje kao samosvrha nego kao sredstvo.

Promet je kretanje u kojem se opće otuđenje pojavljuje kao opće prisvajanje, a opće prisvajanje kao opće otuđenje. Ma koliko da se sad cjelina tog kretanja pojavljuje kao društveni proces i ma koliko da pojedini momenti tog kretanja polaze od svjesne volje i posebnih ciljeva individua, isto toliko se totalitet procesa javlja kao objektivna povezanost koja nastaje spontano; ono doduše proizlazi iz uzajamnog djelovanja svjesnih individua jednog na drugog, ali niti leži u njihovoj svijesti niti je kao cjelina njima podređen. Njihovo vlastito sukobljavanje stvara im jednu društvenu moć koja stoji iznad njih; njihovo uzajamno djelovanje kao od njih nezavisan proces i silu. Kao totalitet društvenog procesa, promet je takođe prvi oblik u kojem se kao nešto od individua nezavisno pojavljuje ne samo društveni odnos (kao reci-

mo u jednom komadu novca ili u razmjenskoj vrijednosti), već sama cjelina društvenog kretanja. Društvena povezanost individua između sebe kao osamostaljena moć nad individuima, bilo da se predstavlja kao prirodna sila, slučaj ili u ma kojem drugom obliku, nužan je rezultat toga što polazna tačka nije slobodan društveni individuum. Promet, kao prvi totalitet među ekonomskim kategorijama, dobar je da se ovo očigledno prikaže.

Na prvi pogled, promet se pojavljuje kao *loše beskonačan proces*.^[69] Roba se razmjenjuje za novac; novac se razmjenjuje za robu i to se ponavlja u beskonačnost. To neprestano obnavljanje istog procesa sačinjava u stvari bitan moment prometa. Ali kad se bolje razmotri, on pruža još i druge pojave; pojave zatvaranja ili povratka polazne tačke u sebe. Roba se razmjenjuje za novac; novac se razmjenjuje za robu. Tako se roba razmjenjuje za robu, samo što je ta razmjena posredovana. Kupac postaje ponovo prodavalac, a prodavalac postaje ponovo kupac. Tako je svaki postavljen u dvostrukom i suprotnom određenju i tako je živo jedinstvo obih određenja.

Međutim, posve je pogrešno kad se, kako to čine ekonomisti, odmah čim se pojave protivurječnosti novčanog sistema naglo fiksiraju samo konačni rezultati bez procesa koji je posredovao među njima, samo jedinstvo bez razlike, samo afirmacija bez negacije. Roba se u prometu razmjenjuje za robu; ona se isto tako ne razmjenjuje za robu ukoliko se razmjenjuje za novac. Drugim riječima, akti kupovanja i prodaje pojavljuju se kao dva međusobno ravnodušna, prostorno i vremenski razdvojena akta. Kad se kaže da onaj koji prodaje ipak i kupuje, utoliko što kupuje novac, a da onaj koji kupuje ipak i prodaje, utoliko što prodaje novac, tada se upravo apstrahira od razlike, od specifične razlike između robe i novca. Nakon što su nam ekonomisti najljepše pokazali da trampa, u kojoj se ta dva akta poklapaju, ne zadovoljava razvijeniji oblik društva i način proizvodnje, oni odjednom promatraju razmjenu posredovanu novcem kao neposrednu, ignorirajući *specifičan* karakter te transakcije. Nakon što su nam pokazali da je za razliku od robe potreban novac, oni odjednom tvrde da nema nikakve razlike između novca i robe. Toj apstrakciji se pribjegava zato što se u zbiljskom razvitku novca javljaju protivurječnosti koje su neugodne apologetici građanskog *cummon sense*¹ pa se stoga moraju zabašuriti. Ukoliko su kupovanje i prodavanje, dva bitna momenta prometa, uzajamno indiferentni, prostorno i vremenski odijeljeni, oni se nipošto ne moraju poklapati. Njihova indiferentnost može ići do učvršćenja i prividne samostalnosti jednog prema drugom. Ali ukoliko oboje sačinjavaju u biti momente jedne cjeline, mora nastupiti moment kad se nasilno lomi samostalan lik i snažnom eksplozijom izvanjski uspostavlja unutrašnje jedinstvo. Tako već u određenju novca kao posrednika, u raspadanju razmjene u dva akta, leži klica kriza, bar njihova mogu-

¹ zdravog razuma

čnost, koja se može realizirati samo tamo gdje postoje osnovni uslovi klasično razvijenog, svome pojmu odgovarajućeg prometa.

Pokazalo se nadalje da u prometu novac samo realizira cijene. Cijena se pojavljuje prije svega kao idealno određene robe, ali za robu razmijenjeni novac je njena realizirana cijena, njena prava cijena. Zato se cijena javlja kako *izvan* i nezavisno *pored* robe, tako i idealno postojeći u njoj. Ako se ne može realizirati u novcu, roba prestaje da bude sposobna za promet i njena cijena postaje samo imaginarnom; kao što prvobitno u razmjensku vrijednost pretvoreni proizvod, ako se doista ne razmijeni, prestaje biti proizvod. (Ovdje nije riječ o porastu i padu cijena.)

Pod tačkom a) pojavila se *cijena kao određenje u robama*, ali pod tačkom b) pojavljuje se *novac kao cijena izvan robe*. Za robu je potrebna ne samo potražnja, već *novcem poduprta* potražnja. Ako se, dakle, cijena robe ne može realizirati, ako se roba ne može pretvoriti u novac, ona se pojavljuje kao *obezvrijedenja, obescijenjena*. Čim je potrebno to specifično pretvaranje u novac, mora se žrtvovati razmjenska vrijednost izražena u njenoj cijeni. Otud jadikovke, npr. kod Boisguilleberta, da je novac krvnik svih stvari, moloh kojem se mora sve žrtvovati, despot roba.^[70] U vrijeme nastajanja apsolutne monarhije, s njenim pretvaranjem svih poreza u novčane poreze, pojavljuje se novac u stvari kao moloh kojem se žrtvuje realno bogatstvo. Tako se on javlja i u svakoj monetarnoj panici. Od sluge trgovine, kaže Boisguillebert, novac je postao njenim despotom. Ali, u stvari, već u određenju cijena sadrži se po sebi ono što se postavlja u razmjeni za novac, da novac više ne predstavlja robu, već roba novac. Jadikovke o trgovini pomoću novca kao nelegitimnoj trgovini kod mnogih pisaca koji predstavljaju prijelaz iz feudalnog vremena u moderno vrijeme; kao i kasnije kod socijalista

α) Što se šire razvija podjela rada, to više proizvod prestaje da bude sredstvo razmjene. Nastupa potreba jednog općeg sredstva razmjene, nezavisno od specifične proizvodnje svakog pojedinog. Kod proizvodnje usmjerene na neposredno izdržavanje ne može se razmijeniti *svaki* artikal za *svaki drugi*, i neka određena djelatnost može se razmijeniti samo za *određene* proizvode. Što posebniji, raznovrsniji, nesamostalniji postaju proizvodi, to potrebniji postaje jedno opće sredstvo razmjene. U početku je proizvod rada ili sam rad opće sredstvo razmjene. Ali proizvod sve više prestaje da bude opće sredstvo razmjene, što se više specijalizira. Donekle razvijena podjela rada pretpostavlja da su potrebe svakog postale vrlo mnogostrane, a njegov proizvod vrlo jednostran. *Potreba za razmjenom i neposredno sredstvo razmjene* razvijaju se u obrnutom odnosu. Dakle, nužnost jednog *općeg sredstva razmjene* pri kojem se određeni proizvod i određeni rad moraju razmijeniti za *sposobnost za razmjenu*. Razmjenska vrijednost jedne stvari nije ništa drugo do kvantitativno specificirani izraz njene sposobnosti da posluži kao *sredstvo razmjene*. U novcu *sâmo sredstvo raz-*

mjene postaje stvar, odnosno razmjenska vrijednost stvari dobija samostalnu egzistenciju izvan stvari. Kako je roba u poređenju s novcem sredstvo razmjene samo ograničene moći, ona može prestati da bude sredstvo razmjene u odnosu prema novcu.

β) Razdvajanje razmjene na kupovanje i prodavanje omogućuje da ja samo kupujem ne prodajući (gomilanja robnih zaliha) ili da samo prodajem ne kupujući (akumuliranje novca). Ono omogućuje špekulaciju. Ono pretvara razmjenjivanje u poseban posao, tj. ono stvara *trgovački stalež*. To razdvajanje omogućilo je masu transakcija između definitivne razmjene roba i ono osposobljava masu osoba da eksploatiraju to odvajanje. Ono je omogućilo masu *prividnih transakcija*. Čas se pokazuje da ono što je izgledalo kao bitno odvojen akt bitno pripada zajedno; čas da je ono za što se mislilo da je akt koji bitno pripada zajedno u zbilji bitno odvojeno. U trenucima kad se kupovanje i prodavanje afirmiraju kao bitno različiti akti dolazi do opće deprecijacije svih roba. U trenucima kad se ispoljava da je novac samo sredstvo razmjene, zbiva se deprecijacija novca. Opći pad ili porast cijena.

S novcem je dana mogućnost apsolutne podjele rada, jer je dana nezavisnost rada od svog specifičnog proizvoda, od neposredne upotrebne vrijednosti svog proizvoda za sebe. Opći porast cijena u vremenima špekulacije ne može se pripisati općem povišenju *razmjenske vrijednosti* ili *troškova proizvodnje roba*, jer kad bi *razmjenska vrijednost* ili *troškovi proizvodnje* zlata rasli jednako kao kod svih ostalih roba njihove razmjenske vrijednosti izražene u novcu, tj. njihove *cijene* ostale bi iste. Isto tako se to ne može pripisati ni padu cijene proizvodnje⁽⁷¹⁾ zlata. (O kreditu ovdje još nije riječ.) Ali kako novac nije samo opća roba nego *također* posebna, a kao posebna potpada pod zakone potražnje i ponude, opća potražnja posebnih roba nasuprot novcu mora dovesti do njegovog pada.

Kako vidimo, u prirodi novca leži da on protivrječnosti kako neposredne trampe i razmjenske vrijednosti rješava samo tako da ih generalizira. Zavisilo je od slučaja da li će se *posebno sredstvo razmjene* razmijeniti za drugo posebno ili neće, ali sada se roba mora razmijeniti za *opće sredstvo razmjene* prema kojem njezina posebnost stoji u još većoj protivurječnosti. Da bi se osigurala sposobnost robe za razmjenu, suprotstavlja joj se sama sposobnost za razmjenu kao neka samostalna roba. (Od sredstva postaje svrha.) Pri neposrednoj trampii postavljalo se pitanje da li će se posebna roba sresti s posebnom. Ali novac ukida sam akt razmjene u dva uzajamno indiferentna akta.

(Prije daljnjeg izlaganja pitanja o prometu, jakom, slabom itd. i napose sporne tačke o količini novca u prometu i cijenama treba razmotriti novac u njegovom trećem određenju.)

Jedan je moment prometa da se roba pomoću novca razmjenjuje za robu. Ali isto tako ima i drugi moment, da se ne samo roba razmjenjuje za novac i novac za robu, nego da se isto tako novac razmjenjuje za robu i roba za novac; da se, dakle, pomoću robe novac posreduje sa

samim sobom i da se pojavljuje kao jedinstvo koje se u svom opticaju spaja sa samim sobom. Tako se on više ne pojavljuje kao sredstvo, nego kao svrha prometa (kao npr. u trgovačkom staležu; uopće u trgovini). Ako se promet ne promatra samo kao neprestano razmjenjivanje, nego u kružnim tokovima koje on opisuje u samom sebi, tada se taj kružni tok javlja dvojako: roba — novac — novac — roba; s druge strane novac — roba — roba — novac; tj. ako ja prodajem da bih kupio, onda isto tako mogu kupiti da bih prodao. U prvom slučaju je novac samo sredstvo da bi se dobila roba, a roba je svrha; u drugom slučaju je roba samo sredstvo da bi se dobio novac, a novac je svrha. To proizlazi jednostavno kada se zajedno obuhvate momenti prometa. Ako je promet promatran kao puki promet, mora biti svejedno na kojoj ću tački intervenirati da bih je fiksirao kao polaznu tačku.

Doduše postoji specifična razlika između robe koja se nalazi u prometu i novca koji se nalazi u prometu. Roba se izbacije iz prometa na jednoj određenoj tački i ispunjava svoje definitivno određenje tek kada definitivno izide iz prometa, kada se potroši bilo u činu proizvodnje, bilo u pravoj potrošnji. Naprotiv, određenje je novca da ostaje u prometu kao njegov točak; da kao *perpetuum mobile* uvijek iznova započinje svoj opticaj.

Pa ipak ono drugo određenje nalazi se u prometu isto tako kao i prvo. Sad se može kazati: razmjenjivati robu za robu ima smisla, jer su robe, iako su kao cijene ekvivalenti, kvalitativno različite i njihova razmjena tako konačno zadovoljava kvalitativno različite potrebe. Naprotiv, nema smisla razmjenjivati novac za novac, osim ako postoji kvantitativna razlika, ako se razmjenjuje manje novca za više, ako se skuplje prodaje nego kupuje, a sa kategorijom profita tu još nemamo posla. Zaključak novac — roba — roba — novac, koji izvodimo iz analize prometa, javio bi se tako samo kao proizvoljna i besmislena asptrakcija, po prilici kao kad bi netko htio opisati kružni tok života: smrt — život — smrt; iako se još u posljednjem slučaju ne bi dalo poricati da je neprestano rastvaranje individualiziranog u elementarno isto toliko moment prirodnog procesa kao i neprestano individualiziranje elementarnog. Isto tako u aktu prometa neprestano unovčavanje roba kao i neprestano pretvaranje novca u robe¹. U realnom procesu kupovanja

¹ *Precitano*: Na ovo treba primijetiti, prvo, da oba ova momenta prometa rada treći moment, koji smo ranije nazvali njihovim beskonačnim procesom, i da njegovim posredovanjem, bez obzira na to hoćemo li mi miješajući se obadati novac ili robu kao polaznu tačku, krajnja tačka može i mora uvijek ponovo voditi preko kružnog toka napolje. Dakle roba — novac — novac — roba — novac, ali isto tako novac — roba — roba — novac — roba; ako dakle nijedan od oba momenta samog sebe ne zaključuje, ipak ga treba promatrati u njegovoj određenosti; u tom sklopu ne izgleda već tako čudno da se jedan moment kretanja sastoji u tome da se novac posredstvom robe razmjenjuje sam za sebe, pojavljuje kao trenutni konačni cilj.

radi ponovne prodaje motiv je svakako profit koji se pri tom postiže, a konačni je cilj da se posredstvom robe razmijeni manje novca za više novca, jer ne postoji nikakva kvalitativna razlika između novca i novca (ovdje nije riječ ni o posebnom metalnom novcu ni o posebnim vrstama monete). Međutim, ne može se poreći da ta operacija može doživjeti neuspjeh i da se tako razmjena novca za novac bez kvantitativne razlike čak i u realnosti često događa, pa prema tome i može da se dogodi. Ali da bi taj proces na kojem počiva trgovina, i koji zbog toga i prema širini sačinjava glavnu pojavu prometa, bio uopće moguć, kružni tok »novac — roba — roba — novac« mora se priznati kao poseban oblik prometa. Taj oblik razlikuje se specifično od onog u kojem se novac pojavljuje kao puko sredstvo za razmjenu robâ; kao sredina; kao druga premisa zaključka. Pored kvantitativne određenosti koju taj kružni tok ima u trgovini, on treba da se izluči u svom čisto kvalitativnom obliku, svom specifičnom kretanju.

Drugo: taj kružni tok već sadrži da novac ne vrijedi ni samo kao mjera, ni samo kao sredstvo razmjene, ni samo kao to dvoje zajedno, već ima još jedno treće određenje. Novac se ovdje pojavljuje, *prvo*, kao samosvrha čijoj pukoj realizaciji služi trgovina robom i razmjena. *Drugo*, kako kružno kretanje ovdje završava s novcem, on izlazi *izvan tog kretanja*, kao što se iz prometa izbacuje i roba koja je novcem razmijenjena za svoj ekvivalent. Posve je tačno da novac ukoliko je određen samo kao agent prometa ostaje neprestano zatvoren u kružnom toku prometa. Ali ovdje se pokazuje da je on još nešto drugo osim tog instrumenta prometa, da posjeduje i samostalnu egzistenciju izvan prometa i da u tom novom određenju isto tako može biti uklonjen iz prometa, kao što roba mora uvijek definitivno biti uklonjena iz njega. Zato treba da razmotrimo novac u njegovom trećem određenju u kojem on uključuje u sebe oba prva određenja, dakle i ono da služi kao mjera, i ono da bude i opće sredstvo razmjene, a time i realizacija cijena roba.

c) Novac kao materijalni predstavnik bogatstva (gomilanje novca; prije toga još novac kao opća materija ugovora itd.)

α) [*Protivurječnost između prve dvije funkcije novca*]

U prirodi je kružnog toka da se svaka tačka pojavljuje u isti mah kao početna i završna tačka, i to da se pojavljuje kao prvo ukoliko se pojavljuje kao drugo. Određenje oblika N-R-R-N je dakle isto tako tačno kao i ono drugo, koje se pojavljuje kao prvobitno, R-N-N-R. Teškoća je što je druga roba kvalitativno različita; a drugi novac nije. On može biti različit samo kvantitativno.

Ako se novac promatra kao *mjera*, bitna je njegova materijalna supstancija, iako su njegovo postojanje i napose njegov kvantitet, *broj* u kojem je on dio zlata ili srebra što služi kao *jedinica*, u ovom određe-

nju za njega posve indiferentni i on se upotrebljava uopće samo kao predstavljena, a ne kao postojeća jedinica. On u tom određenju mora postojati kao jedinica, a ne kao broj. Kad kažem da funta pamuka vrijedi 8 penija, tad kažem da 1 funta pamuka $= \frac{1}{116}$ unce zlata (urfa je po 3 funte 17 šilinga 7 penija ili 931 penija). Tada to ujedno izražava njegovu određenost kao razmjenske vrijednosti, kao ekvivalenita svih drugih roba koje sadržavaju uncu zlata toliko i toliko puta, jer se i sve one upoređuju s uncom zlata. Ovaj prvobitni omjer funte pamuka prema zlatu, kojim je određena količina zlata sadržana u jednoj funti pamuka, određen je količinom radnog vremena realiziranog u jednom i u drugom, količinom te zbiljske zajedničke supstancije razmjenskih vrijednosti. Ovo treba pretpostaviti iz glave koja govori o razmjenskoj vrijednosti kao takvoj.^[72]

Teškoća da se pronađe ta jednadžba nije tako velika kako se čini. Na primjer, u radu koji neposredno proizvodi zlato pojavljuje se neposredno određena količina zlata kao proizvod npr. jednog radnog dana. Konkurencija izjednačuje druge radne dane s ovim, *modificandis modificatis*¹. Direktno ili indirektno. Jednom riječju u neposrednoj proizvodnji zlata neposredno se pojavljuje određena količina zlata kao proizvod i zato kao vrijednost, kao ekvivalent određenog radnog vremena. Dakle, treba samo odrediti radno vrijeme koje je realizirano u različitim robama i izjednačiti ga s radnim vremenom koje neposredno proizvodi zlato da bi se reklo koliko je zlata sadržano u određenju robi.

Određivanje svih roba kao cijena — kao izmjerenih razmjenskih vrijednosti — jest proces koji se vrši samo postepeno, pretpostavlja čestu razmjenu i zato često upoređivanje roba kao razmjenskih vrijednosti; ali čim je jednom egzistencija roba kao cijenâ postala pretpostavkom (pretpostavkom koja je sama proizvod društvenog procesa, rezultat društvenog procesa proizvodnje), određivanje novih cijena pokazuje se jednostavno, jer se tada elementi troškova proizvodnje sami nalaze već tu u obliku cijena, treba ih dakle jednostavno zbrojiti. (*Često otuđenje, prodaja, česta prodaja, Steuart*. Bolje rečeno, da bi cijene doobile izvjesnu pravilnost, sve to mora imati kontinuitet.)

Međutim, tačka na koju smo ovdje htjeli doći je ova: ukoliko zlato treba da se utvrdi kao jedinica mjere, njegov odnos prema robama određuje se *barter*-om, neposrednom trampom, kao i odnos svih drugih roba jedne prema drugoj. Međutim, u trampu je proizvod razmjenska vrijednost samo *po sebi*; to je njen prvi pojavni oblik, ali proizvod još nije postavljen kao razmjenska vrijednost. Prvo, to određenje ne zahvaća čitavu proizvodnju, nego se odnosi samo na njen suvišak i stoga je više ili manje samo *suvišno* (kao i sama razmjena); jedno slučajno proširenje kruga zadovoljavanja, uživanja (odnos prema novim predmetima). Stoga se trampa vrši samo na malo tačaka (prvobitno tamo gdje su prestale samonikle zajednice, u njihovom dodiru sa stran-

¹ uz odgovarajuće (potrebne) modifikacije

cima), ograničena je na uzak krug i sačinjava nešto prolazno, uzgredno u proizvodnji; gasi se isto tako slučajno kao što nastaje. Trampa u kojoj se suvišak vlastite proizvodnje slučajno razmjenjuje za suvišak tuđe samo je *prva pojava* proizvoda kao razmjenske vrijednosti uopće i određena je slučajnim potrebama, prohtjevima itd. Ali ako se ona nastavi i postane kontinuiran čin, koji u sebi samom sadrži sredstva za svoje stalno obnavljanje, tada isto tako naizgled slučajno postepeno dolazi do reguliranja uzajamne razmjene putem reguliranja uzajamne proizvodnje, i tako bi troškovi proizvodnje, koji se konačno svi svode na radno vrijeme, postali mjera razmjene. Ovo nam pokazuje kako postaje razmjena i razmjenska vrijednost robe.

Ali okolnosti pod kojima se prvi put javlja neki odnos nipošto nam ne pokazuje taj odnos u njegovoj čistoći ni u njegovom totalitetu. Proizvod postavljen kao razmjenska vrijednost u biti nije više određen kao jednostavan, on je postavljen u kvalitetu koji je različit od njegovog prirodnog kvaliteta, on je postavljen kao *odnos* to kao taj odnos općenito, ne prema jednoj robi, nego prema svakoj robi, prema svakom mogućem proizvodu. On, dakle, izražava jedan opći odnos; proizvod koji se prema sebi odnosi kao prema realizaciji *određene količine* općeg rada-društvenog radnog vremena i utoliko je ekvivalent za svaki drugi proizvod, u odnosu koji je izražen u njegovoj razmjenskoj vrijednosti. Razmjenska vrijednost pretpostavlja društveni rad kao supstanciju svih proizvoda, bez ikakva obzira na njihovu prirodu. Ništa ne može izražavati neki odnos ne odnoseći se prema nečemu; niti može izražavati neki opći odnos ne odnoseći se prema nečemu općem. Kako je rad kretanje, vrijeme je njegova prirodna mjera. Trampa u svom najsirovijem obliku pretpostavlja rad kao supstanciju, a radno vrijeme kao mjeru roba; što se zatim i ispoljava čim ona postane regulirana, kontinuirana, čim ona treba da u sebi sadrži uzajamne uslove svog obnavljanja.

Roba je *razmjenska vrijednost* samo ukoliko je izražena u nekoj drugoj razmjenskoj vrijednosti, dakle kao odnos. Bušel pšenice vrijedi toliko bušela raži; u tom slučaju je pšenica razmjenska vrijednost ukoliko je izražena u raži, a raž je razmjenska vrijednost ukoliko je izražena u pšenici. Ukoliko je svaka od njih u odnosu samo prema sebi, ona nije razmjenska vrijednost. Međutim, u odnosu u kojem se novac pojavljuje kao mjera, on ni sâm nije izražen kao odnos, kao razmjenska vrijednost, nego kao prirodna količina izvjesne materije, prirodan težinski dio zlata ili srebra. Uopće roba u kojoj je izražena razmjenska vrijednost neke druge robe nije nikad izražena kao razmjenska vrijednost, kao odnos, nego kao određena količina u svom prirodnom svojstvu. Ako bušel pšenice vrijedi 3 bušela raži, tada je kao vrijednost izražen samo bušel pšenice, a ne i bušel raži. *Po sebi* je doduše postavljen i drugi, jer je tada 1 bušel raži = $\frac{1}{3}$ bušela pšenice, ali to nije *postavljeno*, nego je postavljen samo jedan drugi odnos koji je, doduše, neposredno sadržan u prvome. Ako je jedna roba izražena u nekoj dru-

goj, tada je ona postavljena kao odnos, a ta druga roba kao jednostavna količina neke određene materije. Tri bušela raži nisu po sebi vrijednost, već raž kao ona koja ispunjava određenu prostornu veličinu, kao mjerena prostornom mjerom.

Jednako stoji stvar s novcem kao mjerom, kao jedinicom u kojoj se mjere razmjenske vrijednosti drugih roba. To je određena težina prirodne supstancije u kojoj je ona predstavljen (zlata, srebra itd.). Ako 1 bušel pšenice ima cijenu od 77 šilinga i 7 penija, onda je on izražen kao nešto drugo čemu je jednak, kao 1 unca zlata, kao odnos, kao razmjenska vrijednost. Ali 1 unca zlata sama po sebi nije razmjenska vrijednost; nije izražena kao razmjenska vrijednost, nego kao određena količina samog sebe, svoje prirodne supstancije, zlata. Ako 1 bušel pšenice ima cijenu 77 šilinga 7 penija ili 1 unce zlata, to može biti veća ili manja vrijednost, jer će 1 unca zlata porasti ili pasti u vrijednosti razmjerno količini rada koju iziskuje njena proizvodnja. Ali to je za određivanje njene cijene kao takve irelevantno, jer njena cijena od 77 šilinga 7 penija izražava tačno odnos u kojem je ona ekvivalent za sve druge robe, odnos u kojem ona može da ih kupi. Određenost određenja cijene, pitanje da li će kvarter biti 77 ili 1780 šilinga, pada izvan određenja cijena uopće, tj. izvan postavljanja pšenice kao cijene. Ona ima cijenu bez obzira na to stoji li 100 ili 1 šiling. Cijena izražava njenu razmjensku vrijednost samo u jednoj svim robama zajedničkoj jedinici, pretpostavlja dakle da je ta razmjenska vrijednost već regulirana drugim odnosima.

Da 1 kvarter pšenice ima cijenu od 1 unce zlata — jer zlato i pšenica kao prirodni predmeti nemaju nikakve veze jedno s drugim, kao *takvi* nisu mjere jedno drugom, *ravnodušni* su jedno prema drugom — nađeno je doduše na taj način što je sama unca zlata sa svoje strane stavljena u odnos prema radnom vremenu potrebnom za njenu proizvodnju, pa su tako oboje, pšenica i zlato, stavljeni u odnos prema nečem trećem, prema radu, i u tom su odnosu izjednačeni; pšenica i zlato su, dakle, međusobno upoređeni kao razmjenske vrijednosti. Ali to nam samo pokazuje kako se nalazi cijena pšenice, količina zlata s kojom se ona izjednačuje. U samom tom odnosu u kojem se novac pojavljuje kao cijena pšenice on sam nije postavljen opet kao odnos, kao razmjenska vrijednost, nego kao određena količina neke prirodne materije.

U razmjenskoj vrijednosti su robe (proizvodi) postavljene kao odnosi prema svojoj društvenoj supstanciji, prema radu; ali kao cijene, one su izražene u količinama drugih proizvoda prema njihovom prirodnom svojstvu. Moglo bi se, razumije se, reći da je i cijena novca postavljena kao 1 kvarter pšenice, 3 kvartera raži i sve druge količine različitih roba čija je cijena 1 unca zlata. Ali da bi se tada izrazila cijena zlata, morao bi se nabrajati cijeli niz roba, svaka u količini u kojoj je ona jednaka 1 unci zlata. Novac bi, dakle, imao toliko cijena, koliko postoji roba čiju cijenu on sam izražava. Otpalo bi glavno određenje cijene, *jedinica*. Nijedna roba ne bi izražavala cijenu novca, jer nijedna

ne bi izražavala njegov odnos prema svim drugim robama, njegovu opću razmjensku vrijednost. Ali specifičnost cijene je u tome da razmjenska vrijednost treba da bude izražena u svojoj općenitosti, a ipak u nekoj određenoj robi. Ali čak i to je irelevantno. Ukoliko se novac pojavljuje kao materija u kojoj se izražava, mjeri cijena svih roba, sam je novac postavljen kao određena količina zlata, srebra itd., ukratko svoje prirodne materije; kao jednostavna količina određene materije, a ne kao razmjenska vrijednost, ne kao odnos. Tako nijedna roba u kojoj se izražava neka druga kao cijena nije sama postavljena kao razmjenska vrijednost, nego kao jednostavna količina same sebe.

U određenju novca kao jedinice razmjenskih vrijednosti, kao njihove mjere, njihove opće tačke upoređenja, pokazuje se bitnom njegova prirodna materija, zlato, srebro, jer on kao cijena robe nije razmjenska vrijednost, nije odnos, nego određena težina zlata, srebra; npr. jedna funta sa svojom podjelom na manje dijelove; tako se prvobitno novac i pojavljuje kao funta, *aes grave*¹. Upravo se po tome razlikuje cijena od razmjenske vrijednosti, a vidjeli smo da razmjenska vrijednost nužno traži određivanje cijene. Zato je besmisleno kad neki hoće da radno vrijeme kao takvo učine novcem, tj. da razliku između cijene i razmjenske vrijednosti postave i ne postave.

Novac kao mjera, kao element određivanja cijena, kao mjerna jedinica razmjenskih vrijednosti pruža, dakle, fenomen da je on 1) kad se već odredi razmjenska vrijednost unce zlata prema bilo kojoj robi potreban samo kao zamišljena jedinica, da je suvišno njegovo zbiljsko postojanje, a stoga tim više i količina u kojoj je on prisutan; ukoliko je novac pokazatelj (*indicator*² vrijednosti), njegov je iznos u kojem postoji u nekoj zemlji irelevantan; on je potreban samo kao računska jedinica; 2) da [novac], dok ga tako treba postaviti samo idealno, a doista i jest kao cijena robe postavljen samo idealno u robi, on istovremeno kao jednostavna količina prirodne supstancije u kojoj se predstavlja kao određena za jedinicu usvojena težina zlata, srebra itd., služi kao tačka upoređenja, jedinica, mjera. Razmjenske vrijednosti (robe) u predstavi su pretvorene u izvjesne težinske dijelove zlata ili srebra i idealno postavljene kao = toj predstavljenoj količini zlata itd.; kao njen izraz.

Ali ako sad predemo na drugo određenje novca, kao sredstva razmjene i realizatora cijena, naći ćemo da on tu mora postojati u nekoj određenoj *količini*; da je ona težina zlata ili srebra koja je utvrđena kao jedinica potrebna u određenom broju kako bi bila adekvatna tom određenju. Ako je na jednoj strani dana suma cijene što ih treba realizirati, suma koja zavisi od cijene određene robe pomnožene s njenom količinom, a na drugoj strani brzina cirkulacije novca, tada je potrebna izvjesna količina optičajnog sredstva. Ali ako sad поближе razmotrimo prvobitni oblik, neposredni oblik u kojem se predstavlja promet,

¹ težak bakar — ² pokazatelj

R-N-N-R, u njemu se novac pojavljuje kao čisto sredstvo za razmjenu. Roba se razmjenjuje za robu, a novac se pojavljuje samo kao sredstvo razmjene. Cijena prve robe realizira se u novcu, kako bi tim novcem realizirala cijenu druge robe i kako bi se tako ova dobila za prvu. Kad je realizirana cijena prve robe, cilj onoga koji je sada dobio svoju cijenu u novcu nije da dobije cijenu druge robe, nego on plaća njenu cijenu da bi dobio robu. Stoga mu je novac u osnovi poslužio za to, da razmijeni prvu robu za drugu. Kao puko opticajno sredstvo novac nema nikakvu drugu svrhu. Čovjek koji je svoju robu prodao za novac hoće ponovo da kupi robu, a onaj od koga je on kupuje treba opet novac da bi kupio robu itd.

U tom određenju novca kao čistog opticajnog sredstva svrha samog novca sastoji se samo u tom opticaju, koji on ostvaruje zahvaljujući tome što je unaprijed određena njegova količina, njegov broj. Koliko puta je on sam kao jedinica sadržan u robama utvrđeno je prethodno u njihovim cijenama, a kao instrument prometa on se pojavljuje samo kao količina te pretpostavljene jedinice. Ukoliko novac realizira cijenu roba, roba se razmjenjuje za svoj realni ekvivalent u zlatu i srebru; njena razmjenska vrijednost se zbiljski razmjenjuje za novac kao za jednu drugu robu, ali ukoliko se taj proces zbiva samo kako bi se novac ponovo pretvorio u robu, kako bi se, dakle, prva roba razmijenila za drugu, novac se pojavljuje samo prolazno, odnosno njegova supstancija sastoji se samo u tome da se on neprestano pojavljuje kao to nestajanje, kao taj nosilac posredovanja. Novac kao opticajno sredstvo je *samo* opticajno sredstvo. Jedina za njega bitna određenost da bi mogao da služi u tom svojstvu jest određenost kvantiteta, količine u kojoj je on u opticaju. (Kako je količina određena i brzinom, brzinu ovdje ne treba posebno spominjati.) Ukoliko novac realizira cijenu, bitna je njegova materijalna egzistencija kao zlata i srebra; ali ukoliko je to realiziranje samo prolazno i treba da ukine samo sebe, ona je *irelevantna*. Samo se *pričinja* kao da se radi o tome da se roba razmijeni za zlato ili srebro kao posebnu robu, a taj pričin nestaje kad se proces dovrši, čim se zlato i srebro ponovo razmijene za robu i time roba za robu. Stoga su zlato i srebro kao puko opticajno sredstvo ili opticajno sredstvo kao zlato i srebro indiferentni prema svom svojstvu kao posebne prirodne robe.

Pretpostavimo ukupnu cijenu roba koje cirkuliraju = 10 000 talira. Njihova mjera je, tada 1 talir = x težine srebra. Neka je sad potrebno 100 talira da bi te robe izvršile opticaj za 6 sati, tj. neka svaki talir plati cijenu od 100 talira za 6 sati. Sad je bitno da postoji 100 talira, količina 100 metalne jedinice kojom se mjeri ukupna svota cijena roba; 100 takvih jedinica. Što se te jedinice sastoje iz srebra, irelevantno je za sam proces. To se ispoljava već u tome, što u kružnom toku prometa jedan talir predstavlja 100 puta veću masu srebra nego što je u njemu realno sadržan, iako on u svakoj određenoj razmjeni predstavlja samo težinu srebra od 1 talira. Dakle, u cijeni prometa 1 talir predstav-

lja 100 talira, 100 puta veću težinu srebra nego što je doista sadrži. On je u stvari samo *znak* za težinu srebra koja je sadržana u 100 talira. On realizira 100 puta veću cijenu nego što je realizira u zbilji, ako se promatra kao količina srebra.

Uzmimo npr. da je funta sterlinga $=\frac{1}{3}$ unce zlata (nije toliko). Ukoliko se plati cijena neke robe od 1 funte sterlinga, tj. ukoliko se realizira njena cijena od 1 funte, ukoliko se ona razmijeni za 1 funtu, odlučujuće je da 1 funta sterlinga doista sadrži $\frac{1}{3}$ unce zlata. Kad bi to bila lažna funta sterlinga, napravljena od nekog neplemenitog metala, funta samr prividno, tada u stvari cijena robe ne bi bila realizirana; da bi se ona realizirala, morala bi biti plaćena u toliko neplemenitog metala koliko $=\frac{1}{3}$ unce zlata. Ako se stvar promatra prema tom izdvojenom momentu prometa, bitno je, dakle, da novčana jedinica doista predstavlja određenu količinu zlata i srebra. Ali ako uzmemo cjelinu prometa, promet kao proces koji se u sebi zatvara, R-N-N-R, stvar stoji drukčije. U prvom slučaju realiziranje cijene bilo bi samo prividno: bio bi realiziran samo *dio* cijene robe. Cijena idealno postavljena u njoj ne bi bila realno postavljena. Roba koja je idealno izjednačena s toliko težinskih dijelova zlata ne bi u zbiljskoj razmjeni donijela za sebe toliko težinskih dijelova zlata. Ali ako bi lažna funta sterlinga cirkulirala umjesto prave, ona bi u cjelini prometa vršila apsolutno istu uslugu kao da je prava. Ako se neka roba *a* razmijeni po cijeni od 1 f. st. za 1 lažnu funtu sterlinga, a ta se lažna funta sterlinga sa svoje strane razmijeni za robu *b* od 1 f. st., tada je lažna funta sterlinga učinila apsolutno istu uslugu kao da je prava.

Prava funta sterlinga stoga je u tom procesu u stvari samo *znak*, ukoliko se ne razmatra onaj moment po kojem ona realizira cijene, nego cjelina procesa u kojem ona služi samo kao optičajno sredstvo i u kojem je realizacija cijena samo *privid*, prolazno posredovanje. Tu zlatna funta sterlinga služi samo tome, da se roba *a* razmijeni za robu *b* iste cijene. Zbiljska realizacija cijene robe *a* ovdje je roba *b* a zbiljska realizacija cijene robe *b* je roba *a* ili *c* ili *d*, što je isto za oblik onog odnosa za koji je posebni sadržaj robe posve irelevantan. Razmjenjuju se robe jednakih cijena. Umjesto da se roba *a* razmijeni direktno s robom *b*, razmjenjuje se cijena robe *a* s robom *b*, a cijena robe *b* s robom *a*. Tako novac predstavlja u odnosu prema robi samo njenu cijenu. Robe se razmjenjuju jedna za drugu po svojoj cijeni. Cijena robe izražava idealno u njoj, da je ona neka količina izvjesne prirodne jedinice (težinskog dijela) zlata ili srebra, materije u kojoj je novac utjelovljen. U novcu ili u njenoj realiziranoj cijeni nasuprot robi stoji neka zbiljska količina tih jedinica.

Medutim, ukoliko realiziranje cijene nije posljednje i ne radi se o tome da se cijena robe ima kao cijena, nego kao cijena neke druge robe, materija novca je irelevantna (npr. zlato i srebro). Novac postaje subjekt kao instrument prometa, kao sredstvo razmjene, a prirodna materija u kojoj se on javlja pokazuje se kao slučajnost čije značenje nestaje

u samom aktu razmjene; jer za novac razmijenjena roba ne mora se na kraju realizirati u toj materiji nego u materiji druge robe. Naime, promet momentata da u prometu 1) novac realizira cijene, 2) stavlja u promet osnov vlasništva sada imamo još 3) da se uz njegovo posredovanje događa ono što se direktno ne bi moglo dogoditi, tj da se razmjenska vrijednost robe izražava u svakoj drugoj robi. Ako 1 aršin platna stoji 2 šilinga, a 1 funta šećera 1 šiling, onda se aršin platna posredstvom 2 šilinga realizira u 2 funte šećera, dakle šećer se pretvara u materiju razmjenske vrijednosti platna, u materiju u kojoj se realizira razmjenska vrijednost ovoga.

Kao puko optičajno sredstvo, u svojoj ulozi u procesu prometa kao neprestanom toku, novac nije ni mjera cijena (jer kao takav on je već postavljen u samim cijenama) ni sredstvo za realiziranje cijena (jer kao takvo on postoji u jednom momentu prometa ali nestaje u totalitetu njegovih momenata), nego je puki *predstavnik* cijene prema svim robama i služi samo kao sredstvo za razmjenu roba po jednakim cijenama. Novac se razmjenjuje za neku robu, jer je opći predstavnik njene razmjenske vrijednosti, a kao takav i *predstavnik* svake druge robe jednake razmjenske vrijednosti, jer je opći predstavnik i kao takav sudjeluje u samom prometu. On *predstavlja* cijenu jedne robe u odnosu prema svim drugim robama ili cijenu svih roba u odnosu prema jednoj robi. On je u tom pogledu ne samo *predstavnik* cijena roba, nego i *znak* samog sebe; tj. u samom aktu prometa njegova je materija, zlato ili srebro, irelevantna. On *jest* cijena, on je određena količina zlata ili srebra, ali ukoliko je ta realnost cijene ovdje samo prolazna, predodređena da neprestano nestaje, da bude ukidana, da ne vrijedi kao definitivna realizacija, nego neprestano samo kao posredna, posredujuća; ukoliko se ovdje uopće ne radi o realizaciji cijene, već o realizaciji razmjenske vrijednosti jedne posebne robe u materijalu neke druge robe, utoliko je njegov vlastiti materijal irelevantan, on je iščezavajući kao realizacija cijene, jer i ona sama iščezava; zato novac, ukoliko je u tom neprestanom kretanju, bivstvuje samo kao predstavnik razmjenske vrijednosti, koji postaje zbiljski samo tako da zbiljska razmjenska vrijednost neprestano zauzima mjesto svog predstavnika, neprestano mijenja mjesto s njim, neprestano se s njim razmjenjuje. Prema tome, u tom procesu nije njegova realnost u tome što je on cijena, nego u tome što je *predstavlja*, što je njen predstavnik, predmetno prisutan predstavnik cijene, dakle samog sebe i, kao takav, razmjenske vrijednosti roba. Kao sredstvo razmjene novac realizira cijene roba samo zato da bi razmjensku vrijednost jedne robe postavio u drugoj kao njenoj jedinici, da bi realizirao njenu razmjensku vrijednost u drugoj robi, tj. da bi drugu robu postavio kao materijal njene razmjenske vrijednosti.

Kao takav predmetni znak novac je, dakle, samo u prometu; izvađen iz ovoga on je opet realizirana cijena; ali unutar procesa, kako smo vidjeli, količina, broj, tih predmetnih znakova monetarne

jedinice bitno je određen. Dok je, dakle, u prometu, gdje se novac pojavljuje kao nešto postojeće nasuprot robama, njegova materijalna supstancija, njegov supstrat kao određena količina zlata i srebra irelevantan, a njegova količina, naprotiv, bitno određena (jer je on tu samo *znak* za određenu količinu te jedinice), u njegovom određenju kao mjere, u koje je bio stavljen samo idealno, njegov materijalni supstrat bio je bitan, a njegova količina i njegova egzistencija uopće irelevantni. Iz toga slijedi da se novac kao zlato i srebro, ukoliko postoji *samo* kao optičajno sredstvo, sredstvo razmjene, može zamijeniti svakim drugima *znakom* koji izražava određenu količinu njegove jedinice, pa tako simbolični novac može zamijeniti realni, jer je materijalni novac kao puko sredstvo razmjene i sam simboličan.

Iz tih protivrječnih određenja novca kao mjere, kao ostvarenja cijena i kao pukog sredstva razmjene objašnjava se inače neobjašnjiv fenomen da novac gubi vrijednost, a cijene rastu kad se metalni novac (zlato, srebro) *krivotvori* dodavanjem manje vrijednog metala, jer u tom slučaju mjera cijena nisu više troškovi proizvodnje, recimo, unce zlata, nego unce pomiješane sa $\frac{2}{3}$ bakra itd. (ukoliko se krivotvorenja kovanog novca sastoje samo u tome da se krivotvore ili mijenjaju imena alikvotnih težniskih dijelova plemenitog metala kao npr. da se osmi dio jedne unce nazove 1 soveren, to ostavlja mjeru apsolutno istom i mijenja samo njeno ime. Ako se ranije $\frac{1}{4}$ unce nazivala soverenom i ako je on sada $\frac{1}{8}$, onda cijena soverena izražava još samo $\frac{1}{8}$ unce zlata; dakle potrebna su oko 2 soverena da bi se izrazila ista cijena koju je ranije izražavao 1 soveren); ili je kod pukog krivotvorenja imena alikvotnih dijelova plemenitog metala mjera ostala ista, ali je alikvotni dio izražen u dvaput više franaka itd. nego prije; s druge strane, ako se supstrat novca (zlato, srebro), posve ukida i u količini koju traži promet zamjenjuje papirom sa znakom određenih količina realnog novca, papir kursira uz punu vrijednost zlata i srebra. U prvom slučaju, zato što je optičajno sredstvo ujedno materijal novca kao mjere i materijal u kojem se cijena realizira kao definitivna; u drugom slučaju, zato što je novac samo u svom određenju kao optičajno sredstvo.

Primjer nesprenog brkanja protivrječnih određenja novca:

«Cijena je tačno određena količinom novca koji je na raspolaganju za kupovinu. Sve robe na svijetu ne mogu donijeti više od sveg novca na svijetu.»

Prvo, određivanje cijena nema nikakve veze sa stvarnom prodajom; u njemu je novac samo kao mjera. Drugo, sve robe (koje se nalaze u prometu) mogle bi donijeti hiljadu puta više novca nego što ga ima na svijetu, kad bi svaki komad novca cirkulirao hiljadu puta. (Gornji citat iz *London Weekly Dispatch*⁽⁷³⁾, 8. nov. 1857.)

Kako se ukupna suma cijena koje treba realizirati u prometu mijenja s cijenama roba i njihovom masom bačenom u optičaj, kako je, s druge strane, brzina optičajnog sredstva koje se nalazi u optičaju također određena okolnostima koje su nezavisne od njega samog, količina

optičajnog sredstva mora moći da se mijenja, proširuje i smanjuje — *kontrakcija i ekspanzija prometa*.

O novcu kao o pukom optičajnom sredstvu može se reći da prestaje biti roba (*posebna roba*), jer je njegov materijal irelevantan, a on sam zadovoljava još samo potrebu samog prometa, više nikakvu drugu neposrednu potrebu: zlato i srebro prestaju biti roba čim cirkuliraju kao novac. S druge strane, o novcu se može reći da je on još *samo roba* (*opća roba*), roba u svom čistom obliku, indiferentna prema svojoj prirodnoj posebnosti, a stoga i prema svim neposrednim potrebama, bez prirodne veze s nekom određenom potrebom kao takvom. Pristalice monetarnog sistema, dijelom čak i pristalice zaštitnih carina (vidi npr. Ferrier^[74], p. 2) držali su se prvog, moderni ekonomisti drugog; npr. Say, koji kaže da novac tretira kao jednu »posebnu« robu, kao jednu robu poput svake druge.^[75]

Kao sredstvo razmjene novac se pojavljuje kao neophodan posrednik između proizvodnje i potrošnje. U sistemu razvijenog novca proizvodi se samo zato da bi se razmijenjivalo ili se proizvodi samo time što se razmjenjuje. Kad bi se novac ukinuo, bili bismo, dakle, ili bačeni natrag na niži stupanj proizvodnje (kojem odgovara popratna trampa) ili bismo zakoraknuli na viši stupanj, na kojem razmjenska vrijednost nije više prvo određenje robe, jer se opći rad, čiji je ona predstavnik, ne bi više pojavljivao samo kao do zajedništva posredovani privatni rad.

Pitanje da li je novac kao optičajno sredstvo produktivan ili neproduktivan rješava se isto tako jednostavno. Prema Adamu Smithu novac je neproduktivan.^[76] A Ferrier npr. kaže:

»On stvara vrijednosti jer one bez njega ne bi postojale.« Treba proučavati »ne samo njegovu *vrijednost* kao metala, već isto tako i njegovo *svojstvo* kao novca.«

A. Smith je u pravu utoliko što novac nije oruđe neke posebne grane proizvodnje; Ferrier je u pravu, jer je jedan moment opće proizvodnje koja počiva na razmjenskoj vrijednosti i taj da se proizvod i agent proizvodnje postavljaju u određenju novca, a to određenje pretpostavlja novac različit od proizvoda; jer i sam odnos novca je odnos proizvodnje, ako se proizvodnja promatra u njenom totalitetu.

Ukoliko se R-N-N-R može rastaviti na svoja dva momenta, iako su *cijene* roba pretpostavljene (a to sačinjava glavnu razliku), promet se raspada na dva akta neposredne trampe. R-N: razmjenska vrijednost robe izražava se u jednoj drugoj, posebnoj robi, materijalu novca, kao i ona novca u robi; isto imamo u N-R. Utoliko je A. Smith u pravu kad kaže da je novac kao sredstvo razmjene samo kompliciranija vrsta *bartera* (trampe)^[77]. Ali ukoliko se promatra cjelina procesa, a ne samo (i to kao dva indiferentna akta) realiziranje robe u novcu i realiziranje novca u robi, u pravu su protivnici A. Smitha koji kažu da on nije shvatio prirodu novca i da novčani promet potiskuje trampu, jer novac služi samo za saldiranje »aritmetičke podjele« koja nastaje iz podjele

rada. Te »aritmetičke brojke« isto toliko malo treba da budu od zlata i srebra kao i mjere za dužinu. (Vidi *Solly*, p. 20.)

Robe se iz *marchandises*¹ pretvaraju u *denrées*², ulaze u potrošnju; novac kao optičajno sredstvo ne ulazi; *sve dok* ostaje u određenju optičajnog sredstva, on ni na jednoj tački ne prestaje da bude roba.

β) [*Novac kao materijalni predstavnik bogatstva; vladar i bog u svijetu roba*]

Sada prelazimo na treće određenje novca, koje prije svega rezultira iz drugog oblika prometa: N-R-R-N, u kojem se novac ne pojavljuje samo kao *sredstvo* ni samo kao *mjera*, nego kao *samosvrha* i stoga istupa iz prometa jednako kao i određena roba, koja je dovršila svoje kružno kretanje i od *marchandise* postala *denrée*.

Prethodno još treba spomenuti da se, kad se pretpostavi određenje novca kao imanentnog odnosa proizvodnje općenito zasnovane na razmjenskoj vrijednosti, mogu pokazati i pojedine strane njegove službe kao instrumenta proizvodnje.

•Korist zlata i srebra počiva na tome što oni zamjenjuju rad.« (*Lauderdale*, str. 11.) »Bez novca bilo bi potrebno mnoštvo trampi prije nego što se u razmjeni dobije željeni predmet. Moralo bi se nadalje kod svake posebne razmjene izvršiti istraživanje o relativnoj vrijednosti roba. Od prvog nas pošteđuje novac kao instrument razmjene (instrument trgovine); od drugog — novac kao mjera vrijednosti i predstavnik svih roba.« (*Idem*, 1. c.)

Suprotna tvrdnja, da novac *nije* produktivan, kaže samo to da je on *neproductivan* izvan one određenosti u kojoj je produktivan, kao mjera, instrument prometa i predstavnik vrijednosti, da je njegova količina produktivna samo ukoliko je potrebna da se ispune ta određenja. Da on postaje ne samo *neproductivan*, nego i *faux frais de production*³ čim ga upotrijebimo više nego što je potrebno za tu njegovu produktivnu namjenu, istina je koja vrijedi i za svaki drugi instrument proizvodnje ili razmjene; za stroj kao i za transportno sredstvo. Ali ako se time misli da novac razmjenjuje samo postojeće realno bogatstvo, to je pogrešno, jer se isto tako za novac razmjenjuje i njime kupuje i rad, sama proizvodna djelatnost, *potencijalno* bogatstvo.

Treće određenje novca u svom potpunom razvitku pretpostavlja oba prva i njihovo je jedinstvo. Dakle, novac ima samostalnu egzistenciju izvan prometa; on je istupio iz prometa. Kao *posebna* roba on se može pretvoriti iz svog oblika novca u oblik luksuznih predmeta, zlatnog i srebrnog nakita (dok je umjetnički rad bio vrlo jednostavan, kao npr. u starijem engleskom periodu, pretvaranje iz srebrnog novca u posude i vice versa⁴ ne prestaje. Vidi *Taylor*⁽⁷⁸⁾; ili se on može

¹ trgovačkih roba — ² robe za potrošnju — ³ sporedni (neproduktivni) troškovi proizvodnje — ⁴ obrnuto

gomilati kao novac i tako stvarati *blago*. Ukoliko novac u svojoj samostalnoj egzistenciji proistječe iz prometa, on se u tom obliku pojavljuje kao rezultat prometa; on se povezuje sa samim sobom putem prometa. U toj određenosti već je latentno sadržano njegovo određenje kao *kapitala*. On je negiran kao puko sredstvo razmjene. Međutim, kako on historijski može biti postavljen kao mjera prije nego što se pojavi kao sredstvo razmjene, a kao sredstvo razmjene može se pojaviti prije nego što je postavljen kao mjera — u posljednjem slučaju on bi postojao samo kao preferirana *roba* — to se on historijski može pojaviti i u trećem određenju prije nego što je postavljen u prva dva. Ali kao *novac* mogu se zlato i srebro gomilati samo ako već postoje u jednom od dva određenja, a u trećem određenju može se pojaviti u razvijenom obliku samo ako je razvijen u prva dva. Inače je njegovo gomilanje samo gomilanje zlata i srebra, a ne novca.

Kao osobito zanimljiv primjer treba obraditi *gomilanje bakrenog novca* u starijim periodima rimske republike.)

Ukoliko novac kao *univerzalni materijalni predstavnik bogatstva* potječe iz prometa, te je kao takav i sam *proizvod prometa* koji je u isti mah kao razmjena u višoj potenciji i *poseban* oblik razmjene, on je i u tom trećem određenju u odnosu prema prometu; on stoji nasuprot prometu samostalno, ali ta njegova samostalnost samo je vlastiti proces prometa. On isto tako izlazi iz njega, kao što ponovo u njega ulazi. Bez svake veze s prometom on ne bi bio novac, nego jednostavan prirodni predmet, zlato i srebro. On je u tom određenju isto toliko pretpostavka prometa kao i njegov rezultat. Sama njegova samostalnost nije prestanak odnosa s prometom, već *negativan* odnos prema njemu. To je sadržano u toj samostalnosti kao rezultatu od N-R-R-N.

U novcu kao *kapitalu* postavljeno je u samom njemu 1) da je on isto toliko pretpostavka prometa koliko i njegov rezultat; 2) da je stoga sama njegova samostalnost samo *negativan* odnos, ali uvijek odnos prema prometu; 3) da je on sam postavljen kao *oruđe proizvodnje*, jer se promet više ne pojavljuje u svojoj prvoj jednostavnosti, kao kvantitativna razmjena, nego kao proces proizvodnje, kao realna razmjena materije. I tako je, dakle, sam novac određen kao poseban moment tog procesa proizvodnje. U proizvodnji se ne radi samo o jednostavnom određivanju cijena, tj. o prevodenju razmjenskih vrijednosti roba na neku zajedničku jedinicu, nego o stvaranju razmjenskih vrijednosti, dakle i o stvaranju *određenosti* cijena. Ne samo o pukom postavljanju oblika, nego i sadržaja. Ako se, dakle, u jednostavnom prometu novac općenito pojavljuje kao produktivan utoliko, ukoliko je i sam promet općenito moment sistema proizvodnje, onda je to određenje još samo *za nas*, još nije *postavljeno* u novcu. 4) Zato se novac kao kapital pojavljuje također i kao odnos prema samom sebi posredstvom prometa — u *odnosu kamate i kapitala*. Ali ovdje još nemamo posla s tim određenjima, nego treba da razmotrimo novac jednostavno, kako je u svom

trećem odnosu kao *samostalan* proizišao iz prometa, zapravo iz svoja prva dva određenja.

(«Povećanje količine novca je samo povećanje količine *sredstava za brojanje*.»
(*Sismondi*))

Ovo je tačno samo ukoliko je novac određen kao puko sredstvo razmjene. U drugom svojstvu on je i povećanje količine *sredstava za plaćanje*.)

•Trgovina je odvojila sjenu od tijela i uvela mogućnost da ih posjeduje odvojeno.»
(*Sismondi*)

Novac je, dakle, sada osamostaljena razmjenska vrijednost (kao takva on se kao *sredstvo razmjene* pojavljuje uvijek samo prolazno) u svom općem obliku. On, doduše, posjeduje posebnu tjelesnost ili supstanciju, zlato i srebro, i to mu upravo daje njegovu samostalnost, jer ono što egzistira samo u nečem drugom, kao određenje ili odnos drugih, nije samostalno. S druge strane, u toj tjelesnoj samostalnosti kao zlato i srebro novac ne predstavlja samo razmjensku vrijednost jedne robe prema drugoj, nego razmjensku vrijednost prema svim robama, i dok sam posjeduje neku supstanciju, u isti se mah u svakoj posebnoj egzistenciji kao zlato i srebro pojavljuje i kao opća razmjenska vrijednost drugih roba. S jedne strane, posjeduju ga kao njihovu razmjensku vrijednost; s druge strane, one stoje kao isto toliko posebnih supstancija razmjenske vrijednosti, tako da se ova može razmjenom isto tako pretvoriti u svaku od tih supstancija kao što je indiferentna prema i superiora u odnosu na njihovu određenost i zasebnost. Robe su stoga samo slučajne egzistencije. Novac je »*précis de toutes les choses*«^[79] u kojem je izbrisan njihov poseban karakter; opće bogatstvo kao sažet kompendij nasuprot njegovoj raširenosti i rascjepkanosti u svijetu roba. Dok se u posebnoj robi pojavljuje bogatstvo kao jedan njen moment ili ona kao jedan poseban moment bogatstva, u zlatu i srebru pojavljuje se samo opće bogatstvo koncentrirano u posebnoj materiji.

Svaka posebna roba, ukoliko je razmjenska vrijednost, ukoliko ima cijenu, izražava sama određenu količinu novca samo u nepotpunom obliku, jer roba tek treba da bude bačena u promet da bi se realizirala, a zbog njene posebnosti ostaje stvar slučaja da li će se ona realizirati ili neće. Ali ukoliko se roba ne promatra kao cijena nego u svojoj prirodnoj određenosti, ona je moment bogatstva samo zahvaljujući svom odnosu prema određenoj potrebi koju zadovoljava, i u tom odnosu izražava 1) samo upotrebno bogatstvo, 2) samo jednu sasvim posebnu stranu toga bogatstva. Naprotiv novac, bez obzira na svoju posebnu upotrebljivost kao vrijedne robe, jest 1) realizirana cijena; 2) zadovoljava svaku potrebu utoliko što se može razmijeniti za predmet svake potrebe, jer je potpuno indiferentan prema svakoj posebnosti. Roba posjeduje to svojstvo samo posredstvom novca. Novac ga posjeduje direktno u odnosu prema svim robama, dakle i prema cijelom svijetu bogatstva, prema bogatstvu kao takvom.

U novcu je opće bogatstvo ne samo oblik, nego u isti mah i sam sadržaj. Pojam bogatstva je tako reći realiziran, *individualiziran* u jednom posebnom predmetu. U posebnoj robi, ukoliko je ona cijena, bogatstvo je sadržano samo kao idealan oblik koji još nije realiziran; ukoliko roba ima određenu upotrebnu vrijednost, bogatstvo predstavlja samo jednu njenu sasvim izoliranu stranu. Naprotiv, u novcu cijena je realizirana i njegova je supstancija samo bogatstvo, kako u svakoj apstrakciji od svojih posebnih načina egzistencije, tako i u svom totalitetu.

Razmjenska vrijednost sačinjava supstanciju novca, a razmjenska vrijednost je bogatstvo. Stoga je novac, s druge strane, također utjelovljeni oblik bogatstva nasuprot svim posebnim supstancijama od kojih se ono sastoji. Ako su stoga, s jedne strane, u novcu ukoliko se on promatra za sebe, oblik i sadržaj bogatstva identični, novac je, s druge strane, nasuprot svim ostalim robama u odnosu na njih opći oblik bogatstva, dok totalitet tih posebnosti čini supstanciju bogatstva. Ako je novac prema prvom određenju samo bogatstvo, on je prema drugom *njegov opći materijalni predstavnik*. U samom novcu taj totalitet egzistira kao zamišljena ukupnost roba. Bogatstvo (razmjenska vrijednost kao totalitet i kao apstrakcija) egzistira, dakle, po isključenju svih drugih roba, individualizirano kao takvo, tek u zlatu i srebru, kao pojedinačan opipljiv predmet. Novac je stoga bog među robama.

Zato se novac, kao izoliran opipljiv predmet, može slučajno tražiti, naći, ukrasti, otkriti, pa opće bogatstvo može opipljivo preći u posjed pojedinog individuuma. Iz svog sluganskog lika, u kojem se javlja kao puko prometno sredstvo, on iznenada postaje gospodar i bog u svijetu roba. On predstavlja nebesku egzistenciju robâ, dok one predstavljaju njegovu zemaljsku egzistenciju. Svaki oblik prirodnog bogatstva, prije no što se zamijeni razmjenskom vrijednošću, pretpostavlja bitni odnos individuuma prema predmetu, tako da se on sam jednom od svojih strana opredmečuje u stvari, a njegovo posjedovanje stvari pojavljuje se u isti mah kao određeni razvitak njegove individualnosti; tako je bogatstvo u ovcama razvitak individuuma kao pastira, bogatstvo u žitu — njegov razvitak kao ratara itd. *Naprotiv, novac kao individuum* općeg bogatstva koji sam potječe iz prometa i predstavlja samo ono opće, kao *isključivo društveni rezultat*, ne pretpostavlja baš nikakav individualni odnos prema svom vlasniku; posjedovanje novca nije razvitak bilo koje od bitnih strana individualnosti njegovog vlasnika, nego prije posjedovanje nečeg neindividualnog, jer taj društveni odnos u isti mah egzistira kao osjetni, vanjski premet kojeg se možemo domaći mehanički i koji se isto tako može izgubiti.

Odnos novca prema individuumu pojavljuje se, dakle, kao čisto slučajaj; dok istovremeno taj odnos prema jednoj stvari koja uopće nema veze s njegovom individualnošću, zahvaljujući karakteru te stvari daje individuumu opće gospodstvo nad društvom, nad cijelim svijetom uživanja, radova itd. To bi bilo isto kao kad bih npr. našao kamen

koji bi mi posve nezavisno od moje individualnosti pružio posjed svih nauka. Posjed novca stavlja me u odnosu na bogatstvo (društveno) posve u isti odnos u koji bi me stavio kamen mudraca u odnosu na nauke.

Zbog toga novac nije samo *jedan* od predmeta strasti za bogaćenjem, već je on *pravi* predmet te strasti. Ona je bitno auri sacra fames¹. Strast za bogaćenjem kao takva, kao poseban oblik nagona, tj. kao različita od strasti za posebnim bogatstvom, dakle npr. od strasti za odjećom, oružjem, nakitom, ženama, vinom itd., moguća je samo kad je oče bogatstvo, bogatstvo kao takvo, individualizirano u nekoj posebnoj stvari, tj. kad je novac dan u svom trećem određenju. Novac, dakle, nije samo predmet, već u isti mah i izvor strasti za bogaćenjem. Lakomost je moguća i bez novca; strast za bogaćenjem i sama je proizvod određenog društvenog razvoja, nije nešto *prirodno* nasuprot *povijesnom*. Otud jadicovke starih o novcu kao izvoru svega zla. Strast za užitkom u svom općem obliku i škrtost dva su posebna oblika gramzivosti. Apstraktna strast za užitkom pretpostavlja predmet koji bi sadržavao mogućnost svih užitaka. Apstraktnu strast za užitkom novac ostvaruje u određenju u kojem je on *materijalni predstavnik bogatstva*; škrtost — ukoliko je on samo opći oblik bogatstva nasuprot robama kao njegovim posebnim supstancijama. Da bi ga zadržala kao takvog, škrtost mora žrtvovati, napustiti svaku vezu s predmetima posebnih potreba, da bi zadovoljila potrebu gramzivosti kao takvu. Gramzivost ili strast za bogaćenjem nužno je propast starih zajednica. Otud suprotnost prema njima. Sam novac je *zajednica* i ne može trpjeti nikakvu drugu koja bi stajala iznad njega. Ali to pretpostavlja potpun razvitak razmjenskih vrijednosti, dakle i razvitak odgovarajuće organizacije društva.

Kod starih razmjenska vrijednost nije bila nexus rerum²; kao takva se pojavljuje samo kod trgovačkih naroda, koji su se, međutim, bavili samo carrying trade-om³, a sami nisu bili proizvođači. Bar je kod Feničana, Kartazana itd. proizvodnja bila sporedna stvar. Oni su mogli isto tako dobro da žive u međuprostorima starog vijeka, kao Jevreji u Poljskoj ili u srednjem vijeku. Bolje rečeno, sam taj svijet bio je pretpostavka za takve trgovačke narode. Oni i propadaju svaki put čim dođu u ozbiljan sukob s antičkim zajednicama.

Kod Rimljana, Grka itd. novac se pojavljuje najprije bezazleno u svoja prva dva određenja kao mjera i prometno sredstvo, ni u jednom od njih jako razvijen. Ali čim se ili razvije njihova trgovina itd. ili im, kao kod Rimljana, iz osvajanja stane masovno pritjecati novac — ukoliko, naglo na izvjesnom stupnju njihovog ekonomskog razvoja novac se nužno pojavljuje u svojem trećem određenju, i što više se on u ovom razvija, pokazuje se kao propast njihove zajedničke zajednice. Da bi

¹ prokleta pohlepa za zlatom (Vergilije) — ² veza stvari^[80] — ³ posredničkom (prekomorskom) trgovinom

djelovao produktivno, novac u trećem određenju mora biti, kako smo vidjeli, ne samo pretpostavka, nego isto tako i rezultat prometa, a kao njegova pretpostavka i sam mora biti jedan moment prometa, postavljen prometom. Kod Rimljana npr., gdje je on bio pokraden i sakupljen iz cijelog svijeta, to nije bio slučaj.

U jednostavnom određenju samog novca sadrži se da on kao razvijeni moment proizvodnje može postojati samo tamo gdje postoji *najamni rad*; da je on tako, dakle, i tu, daleko od toga da bi razlagao oblik društva, naprotiv, uslov njegovog razvitka i pokretača snaga za razvoj svih proizvodnih snaga, materijalnih i duhovnih. Pojedini individuum može još i danas doći slučajno do novca, a posjedovanje novca može stoga djelovati na njega isto tako razorno kao što je djelovalo na zajednice starih. Ali razlaganje tog individuuma u modernom društvu samo je obogaćenje proizvodnog dijela društva. Posjednika novca u antičkom smislu razlaže industrijski proces kojem on služi protiv svog znanja i htijenja. Razlaganje se tiče samo njegove osobe. Kao *materijalni predstavnik općeg bogatstva, kao individualizirana razmjenska vrijednost*, novac mora *neposredno* biti predmet, svrha i proizvod općeg rada, rada svih pojedinaca. Rad mora neposredno proizvoditi razmjensku vrijednost, tj. novac. Zato on mora biti *najamni rad*.

Sâmo strast za bogaćenjem kao nagon svih, kad svako hoće da proizvodi novac, stvara opće bogatstvo. Samo tako opća strast za bogaćenjem može postati izvor općeg bogatstva koje se stalno iznova proizvodi. Time što je rad *najamni rad*, a njegova svrha neposredno novac, opće bogatstvo je *postavljeno* kao njegova svrha i predmet. »U vezi s ovim dati analizu antičke vojske, kad postane *najamničkom*.« Novac kao svrha ovdje sredstvo opće radinosti. Ljudi proizvode opće bogatstvo da bi se domogli njegovog predstavnika. Tako se otvaraju zbiljski izvori bogatstva.

Kako svrha rada nije neki poseban proizvod koji stoji u nekom posebnom odnosu prema posebnim potrebama individuuma, nego novac, bogatstvo u njegovom općem obliku, to, prvo, radinost individuuma nema granice; ona je indiferentna prema svojoj posebnosti i poprima svaki oblik koji služi svrsi; ona je domišljata u stvaranju novih predmeta za društvenu potrebu itd. Jasno je, dakle, da novac s najamnim radom kao osnovom ne djeluje razorno nego proizvodno; dok antička zajednica već sama po sebi stoji u protivurječnosti s najamnim radom kao općom osnovom. Opća radinost je moguća samo tamo gdje svaki rad proizvodi opće bogatstvo, a ne jedan određeni oblik bogatstva, gdje je dakle i nagrada individuuma novac. Inače su mogući samo posebni oblici radinosti. Razmjenska vrijednost kao neposredan proizvod rada jest novac kao njegov neposredni proizvod. Zato je rad koji neposredno proizvodi razmjensku vrijednost kao takvu — *najamni rad*. Tamo gdje sam novac nije zajednički, on mora razložiti zajednicu.

U antici su mogli neposredno kupiti rad, roba; ali rob sa svojim radom nije mogao kupiti novac. Povećanje novca moglo je učiniti robove skupljim, ali nije moglo učiniti njihov rad produktivnijom. *Ropstvo crnaca* — čisto industrijsko ropstvo — koje ionako s razvojem građanskog društva nestaje i nespojivo je s njim, pretpostavlja to društvo, pa kad pored crnačkih država ne bi postojale i druge slobodne države s najamnim radom, već samo one izolirane, odmah bi se svi društveni odnosi u crnačkim državama pretvorili u pretcivilizirane oblike.

Novac kao individualiziranu razmjensku vrijednost, a time i utjelovljeno bogatstvo, tražili su u alkemiji; u tom određenju on figurira u monetarnom (merkantilnom) sistemu. Predepoha razvoja modernog industrijskog društva otvara se s općom gramzivošću za novcem, kako individua tako i država. Zbiljski razvoj izvora bogatstva vrši se tako reći iza njihovih leđa, kao sredstvo da se dođe do predstavnika bogatstva. Tamo gdje novac ne proizlazi iz prometa — kao u Španiji — nego se nalazi tjelesno, nacija osiromašuje, dok nacije koje moraju raditi da bi ga oduzele Španjalcima razvijaju izvore bogatstva i doista se obogaćuju. Stoga pronalazaženje, otkrivanje zlata u novim dijelovima svijeta i zemljama igra tako veliku ulogu u povijesti revolucije, jer se tu kolonizacija improvizira, zbiva se kao u kljajalištu.^[81]

Jurnjava za zlatom u svim zemljama vodi do njihovog otkrića, do stvaranja novih država, prije svega do proširenja roba koje ulaze u promet i vode do novih potreba te u proces razmjene i izmjene materije uvlače udaljene dijelove svijeta. Zato je s te strane novac kao opći predstavnik bogatstva, kao individualizirana razmjenska vrijednost, i bio dvostruko sredstvo da se bogatstvo proširi do univerzalnosti, a dimenzije razmjene protegnu na cijelu Zemlju: da se tek stvori prava *općenitost* razmjenske vrijednosti po materiji i po prostoru. Ali u određenju u kojem je novac ovdje izložen sadrži se da mu iluzija o njegovoj prirodi, tj. pridržavanje jednog od njegovih određenja u njegovoj apstrakciji i neobaziranje na protivrječnosti sadržane u njemu daje to zbiljski magično značenje iza leđa individua. U stvari, zahvaljujući unutrašnje protivrječnom i stoga iluzornom određenju, zahvaljujući toj svojoj apstrakciji, on postaje tako golem instrument u zbiljskom razvoju društvenih proizvodnih snaga.

Elementarna je pretpostavka građanskog društva da rad neposredno proizvodi razmjensku vrijednost, dakle novac; i da, zatim, isto tako novac neposredno kupuje rad, dakle radnika, samo ukoliko on sam otuđuje svoju djelatnost u razmjeni. *Najamni rad* na jednoj strani, *kapital* na drugoj — to su dakle samo drugi oblici razvijene razmjenske vrijednosti i novca kao njene inkarnacije. Tako je novac neposredno u isti mah *realna zajednica* ukoliko je opća supstancija postojanja za sve i u isti mah zajednički proizvod svih. Ali u novcu je, kao što smo vidjeli, zajednica u isti mah puka apstrakcija, čisto vanjska, slučajna stvar za pojedinca i u isti mah samo sredstvo njegovog zadovoljenja kao izoliranog pojedinca. Antička zajednica pretpostavlja posve drugi odnos

individuuma za sebe. Razvoj novca u njegovom trećem određenju dakle je lomi. Svaka proizvodnja je opredmećenje individuuma. Ali u novcu (razmjenskoj vrijednosti) opredmećenje individuuma nije opredmećenje njega u njegovoj prirodnoj određenosti, nego njega kao postavljenog u jednom društvenom određenju (odnosu) koji mu je u isti mah izvanski.

* * *

Novac *postavljen* u obliku prometnog sredstva jest *moneta*. Kao moneta on je izgubio samu svoju upotrebnu vrijednost; njegova upotrebna vrijednost poklapa se s njegovim određenjem kao prometnog sredstva. On se npr. mora najprije pretopiti da bi mogao služiti kao novac kao takav. On mora biti demonetiziran. Zato on i jest u moneti samo *znak* i ravnodušan je prema svom materijalu. Ali kao moneta on također gubi svoj univerzalni karakter, poprima nacionalni, lokalni karakter. On se raspada na monete raznih vrsta, već prema materijalu iz kojega se sastoji, zlatu, bakru, srebru itd. On dobija politički naziv i govori, tako reći, različitim jezikom u raznim zemljama. Stoga novac u svom trećem određenju, kao onaj koji *samostalno* istupa iz prometa i suprotstavlja mu se, negira i svoj karakter kao monete. On se pojavljuje ponovo kao zlato i srebro, bilo da se pretapa u njih ili da se samo procjenjuje prema svom težinskom dijelu zlata i srebra. On ponovo gubi i svoj nacionalni karakter i služi kao sredstvo razmjene između narodâ, kao univerzalno sredstvo razmjene, ali ne više kao *znak*, nego kao određena količina zlata i srebra. Stoga se u najrazvijenijem međunarodnom sistemu razmjene zlato i srebro ponovo pojavljuje u onom istom obliku u kojem igraju ulogu već u prvobitnoj trampi. Zlato i srebro, kao i sama razmjena, prvobitno se pojavljuju, kako je već spomenuto, ne unutar kruga jedne društvene zajednice, nego tamo gdje ona prestaje, na njenoj granici, na malobrojnim tačkama njenog kontakta s tuđim zajednicama. Tako se oni sada pojavljuju postavljeni kao *roba* kao takva, kao univerzalna roba, koja na svim mjestima zadržava svoj karakter kao roba. Prema tom određenju oblika zlato i srebro vrijede podjednako na svim mjestima. Samo tako oni su materijalni predstavnik *općeg* bogatstva. Zato u merkantilnom sistemu zlato i srebro vrijede kao mjera moći raznih zajednica.

«Čim dragocjeni metali postanu predmet trgovine, univerzalni ekvivalent za sve, oni postaju također mjera moći među narodima. Otud merkantilni sistem.» (Steuart)

Ma koliko sad moderni ekonomisti zamišljali da su nadišli merkantilni sistem, u periodima općih kriza zlato i srebro nastupaju baš u tom određenju, kako 1857⁽⁸²⁾, tako i 1600, godine. U tom svojstvu zlato i srebro igraju važnu ulogu u stvaranju svjetskog tržišta. Isto tako i cirkulacija američkog srebra od zapada prema istoku; metalna veza između Amerike i Evrope, s jedne strane, i Azije, s druge strane, od

početka suvremene epohe. Kod prvobitnih zajednica ta trgovina sa zlatom i srebrom igra samo sporednu ulogu, odnosi se na suvišak kao i cijela razmjena. Ali u razvijenoj trgovini postavljena je kao moment koji je bitno povezan sa cijelom proizvodnjom itd. Zlato i srebro više se ne pojavljuju za razmjenu suviška, nego kao saldiranje ostatka u cijelom procesu međunarodne razmjene robe. Oni su sada moneta još samo kao *svjetska moneta*. Ali kao takva oni su u biti indiferentni prema svom određenju oblika kao prometno sredstvo, dok je njihov materijal sve. Kao oblik, zlato i srebro u tom određenju ostaju kao svuda pristupačna roba, roba kao takva.

* * *

(U ovom prvom odjeljku^[83], gdje se razmatraju razmjenske vrijednosti, novac, cijene, pojavljuju se robe uvijek kao dane. Određenje oblika je jednostavno. Znamo da one izražavaju određenja društvene proizvodnje, ali ova je i sama pretpostavka. Ali one *nisu postavljene* u tom određenju. I tako se u stvari prva razmjena pojavljuje samo kao razmjena suviška koja ne obuhvaća i ne određuje cjelinu proizvodnje. To je *postojeći* suvišak jedne ukupne proizvodnje koja leži izvan svijeta razmjenskih vrijednosti. Tako se to još i u razvijenom društvu ispoljava na površini kao neposredno postojeći svijet roba. Ali preko samog sebe upućuje taj svijet roba dalje od sebe, na ekonomske odnose koji su postavljeni kao *odnosi proizvodnje*. Stoga unutrašnja raščlanjenost proizvodnje sačinjava drugi odjeljak, sažimanje u državi — treći, međunarodni odnosi — četvrti, svjetsko tržište — zaključak, u kojem je proizvodnja (a isto tako i svaki od njenih momenata) postavljena kao totalitet; ali u kojem u isti mah dolaze do izraza sve protivrječnosti. Svjetsko tržište tada opet sačinjava kako pretpostavku cjeline, tako i njenog nosioca. Krize su tada opće upućivanje preko pretpostavke i podsticanje na prihvaćanje jednog novog povijesnog oblika.)

«Količina dobara i količina novca mogu ostati iste, a cijene ipak mogu rasti ili padati» (naime uslijed većeg trošenja, npr. novčanih kapitalista, zemljišnih rentijera, državnih činovnika itd. Malthus. X, 43^[84]).

Novac, kako smo vidjeli, kao onaj koji samostalno iz prometa istupa i nasuprot njemu nastupa, jest negacija (negativno jedinstvo) svoga određenja kao prometnog sredstva i mjere.* Već smo izložili:

* Ukoliko je novac prometno sredstvo, «njegova količina koja cirkulira ne može se nikad upotrijebiti individualno; ona uvijek mora cirkulirati» (*Storch*) Individualum može upotrijebiti novac samo tako da ga se liši,¹ da ga *postavi kao bivstvovanje za drugo*, u njegovom društvenom određivanju. Ovo je, kao što *Storch* tačno primjećuje, razlog što materija novca «ne smije biti neophodna za egzistenciju čovjeka».

¹ indem es sich seiner entäußert

Prvo: Novac je negacija prometnog sredstva kao takvog, *monete*. Ali on je ujedno sadržava kao svoje određenje, negativno, jer se može neprestano pretvarati u monetu, pozitivno, kao *svjetska moneta*; ali kao takva on je ravnodušan prema određenju oblika i u biti je *roba* kao takva, sveprisutna roba, ne roba određena mjestom. Ta ravnodušnost izražava se dvostruko: *Prvo u tome* što je on sada novac samo kao zlato i srebro, a ne kao *znak*, ne s oblikom monete. Stoga lik koji država daje novcu u moneti nema vrijednosti, nego je ima samo njegova metalna sadržina. Čak i u unutrašnjoj trgovini ima on samo privremenu, lokalnu vrijednost,

jer nije korisniji onom koji ga posjeduje nego onom koji posjeduje robe što treba da se kupev.

Čim svestranije unutrašnja trgovina postaje uslovljena vanjskom, tim više nestaje i vrijednost toga lika: on ne postoji u privatnoj razmjeni, već se javlja samo kao porez. *Zatim*: Zlatu i srebru kao takvoj *općoj robi*, kao svjetskoj moneti, nije potreban povratak na polaznu tačku, ni uopće promet kao takav. *Primjer*: Azija i Evropa. Otud jadikovke pristalica monetarnog sistema da novac nestaje kod pagana, da ne teče natrag. (Vidi *Misselden*,^[85] oko 1600.) Čim više vanjski promet postaje uslovljen i obuhvaćen unutrašnjim, tim više svjetska moneta kao takva ulazi u promet (rotaciju). Taj viši stupanj nas se ovdje još ne tiče i još se ne sadrži u ovom jednostavnom odnosu, koji mi ovdje razmatramo.

Drugo: Novac je negacija sebe kao puke realizacije cijena roba pri kojoj posebna roba uvijek ostaje ono bitno. On, naprotiv, postaje u sebi samom realizirana cijena, a kao takav postaje *materijalni predstavnik bogatstva* jednako kao i *opći oblik bogatstva* nasuprot svim robama kao njihovim samo posebnim supstancijama; ali

treće: Novac je negiran i u određenju u kojem je on samo *mjera* razmjenskih vrijednosti. Kao opći oblik bogatstva i kao njegov materijalni predstavnik on više nije idealna mjera nečeg drugog, razmjenskih vrijednosti. Jer on je sam adekvatna zbilja razmjenske vrijednosti i on je ta zbilja u njenom metalnom postojanju. Određenje mjere mora se ovdje postaviti u njemu samom. On je svoja vlastita jedinica, pa mjeru njegove vrijednosti, mjeru njega kao bogatstva, kao razmjenske vri-

kao npr. kože, so itd., koje kod mnogih naroda služe kao novac. Jer njegova količina koja se nalazi u prometu izgubljena je za potrošnju. Stoga, prvo, metali općenito imaju prednost kao novac pred ostalim robama, a drugo, opet, plemeniti metali imaju prednost pred onima koji su korisni kao orude za proizvodnju. Karakteristično je za ekonomiste da Storch to izražava ovako: materija novca morala bi «imati direktnu vrijednost, ali zasnovanu na kakvoj umjetnoj potrebi». Umjetnom potrebom ekonomist naziva, prvo, potrebe koje proizlaze iz *društvenog* postojanja individuumu, a drugo one koje ne proistječu iz njegove gole egzistencije kao prirodnog predmeta. Ovo pokazuje očajno unutrašnje siromaštvo, koje sačinjava osnovu građanskog bogatstva i njegove nauke.

jednosti, čini ona količina njega samog što je on predstavlja. Količina njegovog kvantuma koji služi kao jedinica. Za novac kao mjeru bila je irelevantna njegova količina; za novac kao opticajno sredstvo bila je irelevantna njegova materijalnost, materija jedinice; za novac u ovom trećem određenju bitna je brojnost njega samog kao određene materijalne količine. Kad se njegov kvalitet pretpostavi kao opće bogatstvo, u njemu više nema nikakve razlike osim kvantitativne. On predstavlja više ili manje općeg bogatstva, već prema tome da li se kao njegova određena količina posjeduje u većem ili manjem broju.

Ako je novac opće bogatstvo, tad je netko to bogatiji, što ga više posjeduje, i jedini važan proces kako za pojedinog individuuma tako i za nacije predstavlja *gomilanje* novca. Prema svom određenju novac je ovdje nastupao kao onaj koji istupa iz prometa. Sad se to njegovo izvlačenje iz prometa i njegovo *gomilanje* pojavljuju kao bitan predmet nagona za bogaćenjem i kao bitan proces bogaćenja. U zlatu i srebru ja posjedujem opće bogatstvo u njegovom čistom obliku, i što ga više gomilam, to više općeg bogatstva prisvajam. Ako zlato i srebro predstavljaju opće bogatstvo, oni ga kao određene količine predstavljaju samo u određenoj mjeri, koja može da se proširi do neodređenosti. Ta akumulacija zlata i srebra, koja se predstavlja kao njihovo ponavljanje izvlačenje iz prometa, ujedno je sklanjanje u sigurnost općeg bogatstva pred prometom, u kojem se ono uvijek gubi i razmjeni za jedno posebno bogatstvo koje najzad nestaje u potrošnji.

Kod svih starih naroda gomilanje zlata i srebra prvobitno se pojavljuje kao svećenička i kraljevska privilegija, jer bog i kralj roba priliči samo bogovima i kraljevima. Samo oni zaslužuju da posjeduju bogatstvo kao takvo. To gomilanje, dakle, služi, s jedne strane, samo za izlaganje obilja, tj. bogatstva kao jedne izvanredne praznične stvari; za dar hramovima i njihovim bogovima; za javne umjettine; najzad, kao *sigurno* sredstvo za slučaj izvanredne nužde, za kupovanje oružja itd. Gomilanje postaje kasnije kod starih politika. *Državna riznica* kao rezervni fond i hram su prvobitne banke u kojima se čuva ta najveća svetinja. Gomilanje i zgrtanje postiže svoj posljednji razvoj u modernim bankama, ali ovdje s dalje razvijenim određenjem. S druge strane, kod privatnika gomilanje kao sklanjanje na sigurno mjesto bogatstva u njegovom pravom obliku pred neizvjesnostima vanjskog svijeta, u obliku u kojem se ono može *zakopati* itd., ukratko u obliku u kojem ono stupa u *posve tajni* odnos prema individuumu. Ovo još postoji u velikim historijskim razmjerima u Aziji. Ponavlja se kod svih panika, ratova itd. u građanskom društvu, koje tada pada natrag u barbarsko stanje. Isto tako gomilanje zlata itd. kao ukrasa i raskoši kod polubarbara. Ali vrlo je velik i stalno sve veći dio zlata izvan prometa kao predmet luksuza u najrazvijenijem građanskom društvu. (Vidi Jacobs^[86] itd.)

Upravo to što se on kao predstavnik općeg bogatstva čuva, a ne prepušta se prometu i ne upotrebljava se za posebne potrebe, dokaz je bogatstva individuuma, pa u istoj mjeri u kojoj se novac razvija u svo-

jim različitim određenjima, tj. u mjeri u kojoj bogatstvo kao takvo postaje općim mjerilom vrijednosti individuuma, raste nagon za njegovim pokazivanjem, dakle izlaganje zlata i srebra kao predstavnika bogatstva, kao što je g. von Rothschild izvjesio kao sebe dostojan grb, mislim, dvije novčanice po 100 000 funti, uokvirene svaku za sebe. Barbarsko izlaganje zlata itd. samo je naivniji oblik toga modernog izlaganja, jer se ono vrši manje u odnosu na zlato nego na novac. Ovdje [kod barbara] još jednostavno njegov *sjaj*. Tamo [kod Rothschilda]-reflektirana poenta. Poenta je u tome da se zlato *ne* upotrebljava kao novac; tu je važan oblik suprotan prometu.

Akumulacija svih drugih roba manje je prvobitna nego akumulacija zlata i srebra: 1) zbog njihove prolaznosti. Metali predstavljaju po sebi nešto trajno nasuprot drugim robama; rado se gomilaju već i zbog njihove veće rijetkosti i izuzetnog karaktera kao oruđa za proizvodnju par excellence¹. Plemeniti metali, sa svoje strane, kako ne oksidiraju na zraku itd., manje su prolazni nego neplemeniti metali. Na drugim robama je prolazan upravo njihov oblik; ali taj oblik im daje i razmjensku vrijednost, dok se njihova upotrebna vrijednost sastoji u ukidanju tog oblika, potrošnji. Naprotiv kod novca je njegova supstancija, njegova materijalnost sam taj oblik u kojem on predstavlja bogatstvo. Ako se novac pojavljuje kao posvudašnja, prema prostornom određenju oića roba, sad se pojavljuje kao oića roba i prema vremenskomu određenju. On se održava kao bogatstvo u svim vremenima. Njegova specifična trajnost. On je blago koje ne jedu ni moljci ni rđa.^[87] Sve robe su samo prolazan novac; novac je neprolazna roba. Novac je sveprisutna roba; roba je samo lokalni novac. Ali akumulacija je u biti proces koji se odvija u vremenu. O toj strani kaže Petty:

«Velik i krajnji efekt trgovine nije bogatstvo uopće, nego prvenstveno obilje srebra, zlata i dragog kamenja, koji nisu *prolazni* niti tako *promjenljivi* kao druge robe, nego su bogatstvo u svako vrijeme i na svakom mjestu. Obilje vina, žita, živadii mesa itd. jest bogatstvo, ali *hic et nunc*² . . . Tako su proizvodnja takvih roba, rezultati takve trgovine koja snabdijeva neku zemlju zlatom i srebrom probitačniji od drugih.» (p. 3) «Ako se putem poreza oduzme novac nekome tko bi ga pojeo i popio i dade nekom tko će ga upotrijebiti za melioraciju zemlje, za ribarstvo, za radove u rudnicima, u manufakturi ili čak za odjeću, tad je to uvijek od koristi za zajednicu, jer čak ni odjeća nije tako prolazna kao jelo; ako za opremanje kuća, korist je nešto veća; za građenje kuća još veća; za melioraciju zemljišta, rad u rudnicima, ribarstvo još veća; najveća od svih je ako se novac uloži da se u zemlju unese zlato i srebro, jer jedino te stvari *nisu prolazne*, već se u svim vremenima i na svim mjestima cijene kao bogatstvo.» (p. 5)

Tako pisac iz 17. vijeka. Vidi se kako je gomilanje zlata i srebra dobilo pravi poticaj sa shvaćanjem da su oni materijalni predstavnici i opći oblik bogatstva. Kult novca ima svoj asketizam, svoje odricanje,

¹ u pravom smislu — ² ovdje i sada

svoje samožrtvovanje — štedljivost i umjerenost, preziranje svjetskih, vremenitih i prolaznih uživanja; trka za *vječnim* blagom. Otud povezanost engleskog puritanizma ili također holandskog protestantizma s trkom za novcem. Jedan pisac iz početka 17. vijeka (*Misselden*) predstavlja stvar sasvim bezazleno ovako:

«Prirodna materija trgovine je roba, umjetna je novac. Iako novac po prirodi i vremenski dolazi poslije robe, on je, ovako kako je sada u upotrebi, postao glavna stvar.» On upoređuje ovo s oba sina starog Jakova, koji je svoju desnu ruku položio na mladeg, a lijevicu na starijeg.^[88] (p. 24) «Kod nas trošimo prevelike količine vina iz Španije, Francuske, s Rajne, Levanta i otoka, suhog grožđa sa sjemenom iz Španije, suhog grožđa bez sjemena s Levanta, finog platna iz Henaulta i Nizozemske, svile iz Italije, šećera i duhana iz Zapadne Indije, začina iz Istočne Italije; sve nam to nije nužno, a ipak se kupuje za *zvečeći* novac . . . Da se prodaje manje stranih, a više domaćih proizvoda, morao bi nam suvišak doći u obliku zlata i srebra, kao blago.» (1. c)

Moderni ekonomisti izruguju se, prirodno, takvim shvaćanjima u općem dijelu ekonomije. Ali ako se razmotri bojažljivost, napose u učenju o novcu, i grozničava strepnja s kojim se u praksi stražari nad prilivom i odlivom zlata i srebra u vremenima kriza, tada se pokazuje da novac u određenju u kojem su ga s naivnom jednostavnošću shvaćali pristalice monetarnog i merkantilnog sistema svakako još ima svoje pravo, ne samo u predstavi, već i kao realna ekonomska kategorija.

Suprotnost koja zastupa zbiljske potrebe proizvodnje protiv te supremacije novca najupadljivija je kod *Boisguilleberta*. (Vidi frapantna mjesta u mojoj svesci^[89].)

2) Gomilanje drugih roba, spstrahirajući od njihove prolaznosti, u dva pogleda je bitno različito od gomilanja zlata i srebra, koji su ovdje identični s novcem. Prvo, gomilanje drugih roba nema karakter gomilanja bogatstva uopće, već gomilanja posebnog bogatstva, pa je stoga samo poseban akt proizvodnje; tu jednostavno gomilanje još nije dovoljno. Da bi se uskladištilo žito, potrebni su posebni uređaji itd. Gomilanje ovaca još ne stvara pastire, za gomilanje robova ili zemlje potrebni su odnosi gospodstva i potčinjenosti itd. Sve to dakle zahtijeva čine različite od jednostavnog akumuliranja i povećanja bogatstva kao takvog i određene odnose. S druge strane, da bih nagomilanu robu realizirao kao opće bogatstvo, da bih prisvojio bogatstvo u svim njegovim posebnim oblicima, moram trgovati posebnom robom koju sam nagomilao, biti trgovac žitom, trgovac stokom itd. Toga me oslobada novac kao *opći* predstavnik bogatstva.

Akumuliranje zlata i srebra, novca, prva je historijska pojava prikupljanja kapitala i prvo njegovo veliko sredstvo; ali kao takvo ono još nije akumulacija kapitala. Za to bi trebalo da ponovan ulazak onog što je akumulirano u sam promet postane moment i sredstvo gomilanja.

γ. [*Prijelaz k novcu kao kapitalu*]

Novac u svom posljednjem, dovršenom određenju javlja se sada u svakom pogledu kao protivurječnost koja ukida sama sebe, vodi svom razrješenju. Kao *općem obliku bogatstva* njemu stoji nasuprot cijeli svijet zbiljskih bogatstava. On je njihova čista apstrakcija — stoga je, kad se tako fiksira, puko uobraženje. Tamo gdje se čini da bogatstvo postoji u posve materijalnom, opipljivom obliku kao takvom, ono ima svoju egzistenciju samo u mojoj glavi, ono je čisto priviđenje. *Midas*⁽⁹⁰⁾ S druge strane, kao *materijalni predstavnik općeg bogatstva* novac se ostvaruje samo time što se ponovo baca u promet i nestaje u pojedinim posebnim načinima bogatstva. U prometu on ostaje kao prometno sredstvo, ali za individuuma koji ga gomila on je izgubljen, i to nestajanje je jedini mogući način da se ono osigura kao bogatstvo. Rastvaranje zgrnutog u pojedinim aktima potrošnje predstavlja njegovo ostvarenje. Sad ga mogu ponovo zgrtati drugi pojedinci, ali tada isti proces počinje iznova. Njegovo bivstvovanje za mene mogu zbiljski postaviti samo tako da ga žrtvujem kao puko bivstvovanje za druge. Ako ga želim zadržati, on u ruci ishlapljuje kao puka sablast zbiljskog bogatstva. Dalje: Uvećanje novca njegovim gomilanjem, tako da njegova vlastita količina bude mjera njegove vrijednosti, pokazuje se opet kao pogrešno. Ako se ne gomilaju druga bogatstva, tada sam novac gubi svoju vrijednost u onoj mjeri u kojoj se gomila. Ono što izgleda kao njegovo uvećanje u stvari je njegovo smanjenje. Njegova samostalnost je samo privid; njegova nezavisnost od prometa postoji samo s obzirom na promet, kao zavisnost od njega.

Novac se izdaje za opću robu, ali zbog svoje prirodne posebnosti on je opet posebna roba, čija vrijednost zavisi od ponude i potražnje i mijenja se s njegovim specifičnim troškovima proizvodnje. I kako se on sam inkarnira u zlatu i srebru, on postaje u svakom zbiljskom obliku jednostran; tako da kad se jedno od ovoga dvoga pojavljuje kao novac — drugo se pojavljuje kao posebna roba i vice versa¹, i tako se svako pojavljuje u oba određenja.

Kao apsolutno sigurno, od moje individualnosti posve nezavisno bogatstvo, novac je ujedno kao nešto meni posve izvanjsko, apsolutno nesigurno, što svaki slučaj može odvojiti od mene. Isto tako su posve protivurječna njegova određenja kao mjere, prometnog sredstva i novca kao takvog. Najzad, u posljednjem određenju on sebi protivurječi još i time, što treba da predstavlja vrijednost kao takvu; ali u stvari predstavlja samo identičnu količinu promjenljive vrijednosti. Kao *dovršena* razmjenska vrijednost on se, dakle, ukida.

Kao puka mjera novac je već negiran u sebi kao prometnom sredstvu; a kao prometno sredstvo i mjera u sebi kao novcu. Negacija njega u posljednjem određenju jest, dakle, u isti mah negacija njega u oba

¹ obrnuto

ranija. Negiran kao puki *opći oblik bogatstva*, on se, dakle, mora ostvariti u posebnim supstancijama zbiljskog bogatstva; ali time što se on tako zbiljski potvrđuje *kao materijalni predstavnik* totaliteta bogatstva, on se mora ujedno održati kao opći oblik. Njegovo ulazanje u promet mora i samo biti jedan moment njegovog ostajanja pri sebi, a njegovo ostajanje pri sebi mora biti ulazanje u promet. To znači da kao realizirana razmjenska vrijednost on u isti mah mora biti postavljen kao proces u kojem se razmjenska vrijednost realizira. On je u isti mah negacija sebe kao čisto stvarnog¹ oblika, u odnosu prema individuima vanjskog i slučajnog oblika bogatstva. Naprotiv, on se mora pojaviti kao proizvodnja bogatstva, a ovo kao rezultat odnosa individua između sebe u proizvodnji.

Razmjenska vrijednost sada je, dakle, određena kao proces, ne više kao jednostavna stvar za koju je promet samo izvanjsko kretanje ili koja postoji kao individuum u nekoj posebnoj materiji, već kao odnošenje prema samom sebi putem procesa prometa. S druge strane, sam promet nije više samo jednostavan proces razmjene robe za novac i novca za robe, nije više samo posredničko kretanje da bi se realizirale cijene različitih roba, da bi se izjednačile između sebe kao razmjenske vrijednosti, pri čemu se oboje pojavljuje izvan prometa, nego imamo slijedeće: pretpostavljena razmjenska vrijednost, završno izvlačenje robe u potrošnju, dakle, s jedne strane, uništenje razmjenske vrijednosti, a s druge strane, izvlačenje novca, njegovo osamostaljenje prema njegovoj supstanciji, što je opet drugi oblik njenog uništenja.

Sama razmjenska vrijednost, ali sada ne više razmjenska vrijednost općenito, već izmjerena razmjenska vrijednost, mora se kao pretpostavka i sama pojaviti kao postavljena prometom i kao njim postavljena njemu pretpostavljena. Proces prometa mora se isto tako pojaviti kao proces proizvodnje razmjenskih vrijednosti. To je, dakle, s jedne strane, vraćanje razmjenske vrijednosti u rad, a s druge strane, vraćanje novca u razmjensku vrijednost, koja je sada, međutim, postavljena u produbljenom određenju. Kod prometa je pretpostavljena *određena* cijena, i on je kao novac postavlja samo formalno. *Određenost* same razmjenske vrijednosti, ili mjera cijena, mora se sad pojaviti kao čin prometa. Tako postavljena, razmjenska vrijednost je *kapital*, a promet je u isti mah postavljen kao čin proizvodnje.

Dopuniti: U prometu, kako se pojavljivao kao promet novca, uvijek je pretpostavljena istovremenost oba pola razmjene. Ali može nastupiti vremenska razlika između postojanja roba koje se razmjenjuju. Može ležati u samoj prirodi uzajamnih usluga, da se usluga dogodi, danas, ali se protuusluga može zbiti tek za godinu itd.

«Kod većine ugovora», kaže Senior, «samo jedna od ugovornih stranaka ima stvar raspoloživu i posuđuje je; i ako treba da dode do razmjene, ona se mora ustupiti

¹ dinglichen

odmah pod uslovom da se ekvivalent primi tek u nekom kasnijem razdoblju. Kako se sad vrijednost svih stvari u određenom razdoblju mijenja, to se kao platežno sredstvo uzima stvar čija se vrijednost najmanje mijenja, koja najduže čuva danu prosječnu sposobnost da kupuje stvari. Tako novac postaje *izraz* ili *predstavnik* vrijednosti.⁴

Prema ovome, posljednje određenje novca ne bi uopće bilo povezano s njegovim ranijim određenjem. Ali ovo je pogrešno. Tek kad je novac postavljen kao samostalan predstavnik vrijednosti, ugovori se više ne procjenjuju npr. u količinama žita ili u uslugama koje treba izvršiti. (Posljednje je uobičajeno npr. u feudalnom sistemu.) Misao je g. Seniora da novac posjeduje »dužu prosječnu sposobnost« da održi svoju vrijednost. Činjenica je da je on kao opći materijal ugovora (*opća roba ugovora*, kaže Bailey^[91]) uzet kao *opća roba, predstavnik općeg bogatstva* (kaže Storch^[92]), *osamostaljena razmjenska vrijednost*. Novac mora biti već vrlo razvijen u svoja dva prva određenja da bi u toj ulozi općenito nastupio u trećem. Sad se, u stvari, pokazuje da se, iako količina novca ostaje nepromjenljivo ista, njegova vrijednost mijenja: uopće da je novac kao određena količina podvrgnut promjenljivosti svih vrijednosti. Ovdje dolazi do izražaja njegova priroda kao posebne robe nasuprot njegovom općem određenju. Novcu kao mjeri ta je promjena ravnodušna, jer

»dva različita odnosa prema jednom te istom mogu se uvijek izraziti u mjeri koji se mijenja isto tako dobro kao i u stalnom.«^[93]

Novcu kao prometnom sredstvu ona je također ravnodušna, jer je njegova količina kao takvog postavljena mjerom. Ali novcu kao *novcu*, kako se on pojavljuje u ugovorima, ta je promjena bitna, kao što se uopće u tom određenju ispoljavaju njegove protivurječnosti.

U posebnim odjeljcima treba dopuniti:

1) *Novac kao moneta*. Ovo vrlo sažeto o novčanom sistemu. 2) Historijski o izvorima za nabavku zlata i srebra. Otkrića zlata i srebra itd. Historija njihove proizvodnje. 3) Uzroci promjena u vrijednosti plemenitih metala, a stoga i metalnog novca; djelovanje te promjene na industriju i na različite klase. 4) *Prije svega*: Kvantitet prometa s obzirom na porast i pad cijena. (16. vijek, 19. vijek.) Ali pri tom vidjeti i to, kako na novac kao mjeru utječe rastuća količina itd. 5) O prometu: brzina, potrebna količina, djelovanje prometa; više razvijend manje razvijen itd. 6) Razlažuće djelovanje novca.

(*Ovo dopuniti.*) (Ovamo specifično ekonomska istraživanja.)

(Specifična težina zlata i srebra; to što sadrže mnogo težine u relativno maloj zapremini, u poređenju s drugim metalima, ponavlja se u svijetu vrijednosti tako da oni sadrže veliku vrijednost (radno vrijeme) u razmjerno maloj zapremini. U njima realizirano radno vrijeme, razmjenska vrijednost, jest specifična težina roba. To plemenite metale čini osobito prikladnim za službu prometa (jer se velika vrijednost može nositi sa sobom u džepu) i za akumulaciju, jer se velika vrijednost

može sigurno smjestiti i nagomilati u malom prostoru. Pri tom se zlato u toku gomilanja ne mijenja, kao željezo, olovo itd. Ostaje ono što jest.)

«Da Španija nije nikad posjedovala rudnike Meksika i Perua ne bi nikad trebala žito iz Poljske.» (*Ravenstone*)

«Ovi jednu volju imaju, i silu i vlast svoju dat će zvijeri. Da niko ne može kupiti ni prodati, osim ko ima žig, ili ime zvijeri, ili broj imena njezina.» (Otkrivenje. *Vulgata*⁹⁴¹.) «Korelativne količine robe, koje se daju jedna za drugu, konstatiraju cijenu robe.» (*Storch*) Cijena je «određeni stupanj razmjenske vrijednosti.» (I. c.)

Kao što smo vidjeli, ako je u jednostavnom prometu kao takvom (u razmjenskoj vrijednosti u njenom kretanju) djelovanje individua jednih na druge po sadržaju samo uzajamno egoistično zadovoljavanje vlastitih potreba, a prema obliku — razmjenjivanje, izjednačavanje (ekvivalenata), to je i ovdje vlasništvo postavljeno još samo kao prisvajanje proizvoda rada radom i proizvoda tuđeg rada vlastitim radom, ukoliko se proizvod vlastitog rada kupuje tuđim radom. Vlasništvo nad tuđim radom posredovano je ekvivalentom vlastitog rada. Taj oblik vlasništva — jednako kao sloboda i jednakost — postavljen je u tom jednostavnom odnosu. U daljnjem izlaganju razmjenske vrijednosti to će se izmijeniti i najzad će se pokazati da je privatno vlasništvo nad proizvodom vlastitog rada identično s razdvajanjem rada i vlasništva, tako da će rad stvarati tuđe vlasništvo, a vlasništvo raspolagati tuđim radom.

III. Glava o kapitalu^[95]

Prvi odjeljak
 PROCES PROIZVODNJE KAPITALA

A) Pretvaranje novca u kapital

1. [«Sloboda» i «jednakost» u razmjeni]

Ono što shvaćanje novca u njegovoj punoj određenosti kao novca čini naročito teškim (teškoća koju politička ekonomija pokušava izbjeći tako da zaboravi jedno od njegovih određenja zbog drugog, te kad joj se predoči jedno, da se poziva na drugo) jest to, što se tu jedan društveni odnos, određeni međusobni odnos individua pojavljuje kao neki metal, kamen, čisto tjelesna stvar izvan njih, koja se kao takva već nalazi u prirodi i kod koje se više ne može razlikovati određenje oblika od njene prirodne egzistencije. Zlato i srebro nisu novac po sebi ni za sebe. Priroda ne proizvodi novac, kao što ne proizvodi ni mjenični tečaj ni bankare.^[96] U Peruu i Meksiku zlato i srebro nisu služili kao novac, premda su se javljali kao nakit, i premda je tamo postojao izgrađeni sistem proizvodnje. Biti novac nije prirodno svojstvo zlata i srebra, i zato je to svojstvo fizičaru, kemičaru itd. kao takvom posve nepoznato. Ali novac jest neposredno zlato i srebro. Promatran kao mjera novac još preovlađuje kao određenje oblika; još više promatran kao moneta, gdje se to pojavljuje i izvanjski u njegovom žigu; ali u trećem određenju, tj. u njegovom dovršenju, gdje se bivstvovanje mjere i monete pojavljuju samo kao funkcija novca, nestalo je svako određenje oblika ili se ono neposredno poklapa s njegovom metalnošću. Na zlatu i srebru uopće se ne ispoljava da je određenje da budu novac isključivo rezultat društvenog procesa; oni *jesu* novac.

To je utoliko teže, što neposredna upotrebna vrijednost zlata i srebra za živog individuumu ne stoji ni u kakvom odnosu prema toj ulozi i što je u njima kao inkarnaciji čiste razmjenske vrijednosti uopće posve izbrisano sjećanje na upotrebnu vrijednost za razliku od razmjenske. Zato ovdje u punoj čistoći istupa osnovna protivurječnost koja je sadržana u razmjenskoj vrijednosti i njoj odgovarajućem načinu društvene proizvodnje. Pokušaji da se ta protivurječnost ukine tako da se novcu oduzme njegov metalni oblik i da se on i vanjski postavi kao

nešto *postavljeno* od društva, kao izraz društvenog odnosa čiji bi posljednji oblik bio onaj radnog novca, kritizirani su već gore. Sad je valjda postalo posve jasno da je to samo šeptrljanje sve dok se zadržava razmjenska vrijednost kao osnova, i da iluzija kao da metalni novac kvari razmjenu proizlazi iz posvemašnjeg nepoznavanja njegove prirode. S druge strane, isto tako je jasno da se u istoj mjeri u kojoj raste suprotnost prema vladajućim odnosima proizvodnje, a ovi sami snažnije guraju da se promijeni dlaka, polemika upravlja protiv metalnog novca ili protiv novca uopće, kao najfrapantnije, najprotivurječniije i najsurovije pojave u kojoj sistem opipljivo istupa. Svakojakim dovijanjima s novcem trebalo bi tada da se ukinu suprotnosti čija je on puka osjetna pojava. Isto tako je jasno da se s njim mogu vršiti mnoge revolucionarne operacije ukoliko se čini da napad na novac ostavlja sve drugo po starom i samo ga rektificira. Tada se udara po vreći, a misli se na magarca. Međutim, sve dok magarac ne osjeća udaranje po vreći, pogađa se u stvari samo vreća, a ne i magarac. A čim on osjeti, tada tuku magarca a ne vreću. Dok su operacije upravljene protiv novca kao takvog, to je samo napad na posljedice čiji uzroci i dalje ostaju; to je, dakle, takvo ometanje proizvodnog procesa da ga solidan temelj može više ili manje nasilnom reakcijom pretvoriti u puke prolazne *smetnje* i obuzdati.

S druge strane, u određenju novčanog odnosa, ukoliko je dosad razmatran u svojoj čistoći i bez veze s razvijenijim odnosima proizvodnje, leži da u jednostavno shvaćenim novčanim odnosima sve imanentne suprotnosti građanskog društva izgledaju izbrisane, i stoga za apologetiku postojećih ekonomskih odnosa opet pribjegavaju novčanim odnosima, i to građanska demokracija još više nego građanski ekonomisti (ovi su bar toliko dosljedni da se vraćaju na još jednostavnije određenje razmjenske vrijednosti i razmjene).

U stvari, ukoliko su roba ili rad određeni još samo kao razmjenska vrijednost, a odnos u kojem se različite robe odnose jedna prema drugoj kao razmjena tih razmjenskih vrijednosti između sebe, kao njihovo izjednačavanje, individue, subjekti između kojih se taj proces zbiva određeni su jednostavno samo kao razmjenjivači. Među njima nema apsolutno nikakve razlike ukoliko je riječ o određenju oblika, a to je ekonomsko određenje, određenje u kojem oni stoje jedan prema drugom u odnosu prometa; indikator njihove društvene funkcije ili međusobne društvene povezanosti. Svaki od subjekata je razmjenjivač, tj. svaki ima prema drugom isti društveni odnos kao i drugi prema njemu. Zato je njihov odnos kao subjekata razmjene odnos *jednakosti*. Nemoguće je među njima pronaći bilo kakvu razliku ili čak suprotnost, štoviše ni različitost. Nadalje, robe koje oni razmjenjuju kao razmjenske vrijednosti ekvivalenti su ili bar vrijede kao takvi (mogla bi se desiti samo subjektivna pogreška u uzajamnoj procjeni, i ukoliko bi jedan individuum možda podvalio drugom, to se ne bi dogodilo *po prirodi društvene funkcije u kojoj oni stoje jedan prema drugom*, jer ova je

ista, u njoj su oni *jednaki*, nego samo uslijed prirodne lukavosti, vještine u uvjeravanju itd., ukratko samo uslijed čisto individualne nadmoćnosti jednog individuuma nad drugim. Razlika bi bila prirodna, a ta se prirode odnosa kao takvog ništa ne tiče, pa čak — kao što se s obzirom na daljnje izlaganje može reći — konkurencijom itd. još slabi i lišava se svoje prvobitne moći).

Ako se promatra čist oblik, ekonomska strana odnosa (sadržaj izvan tog oblika pada ovdje zapravo još posve izvan ekonomije ili je postavljen kao prirodni sadržaj različit od ekonomskog, sadržaj o kojem se može reći da je još posve odvojen od ekonomskog odnosa, jer se još neposredno poklapa s njim⁽⁹⁷⁾), tada se izdvajaju samo tri momenta koja su formalno različita: subjekti odnosa, *razmjenjivači* postavljeni u istom određenju; predmeti njihove razmjene, razmjenske vrijednosti, *ekvivalenti*, koji su ne samo jednaki, nego izričito treba da budu jednaki i postavljeni su kao jednaki; najzad sam akt razmjene, posredovanje kojim se upravo subjekti i objekti postavljaju kao jednaki: subjekti kao razmjenjivači, a njihovi objekti — kao ekvivalenti. Ekvivalenti su opredmećenje jednog subjekta za druge, tj. oni su sami jednako vrijedni i potvrđuju se u aktu razmjene kao jednako vrijedni i u isti mah kao međusobno ravnodušni. Subjekti su u razmjeni jedan za drugog samo preko ekvivalenta, kao jednako vrijedni i potvrđuju se kao takvi izmjenom predmetnosti u kojoj jesu jedan za drugog. Budući da su oni jedan za drugog jednako vrijedni samo tako, kao posjednici ekvivalenta i realizatori te ekvivalentnosti u razmjeni — oni su kao jednako vrijedni u isti mah ravnodušni jedan prema drugom; njihova ostala individualna razlika njih se ne tiče; oni su ravnodušni prema svim svojim ostalim individualnim osobitostima.

Što se pak tiče sadržaja izvan akta razmjene, koja je isto tako postavljane kao i potvrđivanje razmjenskih vrijednosti, kao i subjekata kao razmjenjivača, taj sadržaj koji pada izvan ekonomskog određenja oblika, može biti samo: 1) prirodna posebnost robe koja se razmjenjuje, 2) posebna prirodna potreba razmjenjivača ili, ako se oboje sažme zajedno, različita upotrebna vrijednost roba koje se razmjenjuju. Tako ovaj sadržaj razmjene, koji leži posve izvan svog ekonomskog određenja, daleko od toga da bi ugrozio društvenu jednakost individua, naprotiv čini njihovu prirodnu različitost temeljem njihove društvene jednakosti. Kad bi individuum A imao istu potrebu kao individuum B i realizirao svoj rad u istom predmetu kao individuum B, onda među njima ne bi bilo nikakvog odnosa; promatrani s obzirom na njihovu proizvodnju, oni uopće ne bi bili različite individue. Oba imaju potrebu da dišu; za oba egzistira zrak kao atmosfera; to ih ne dovodi u društveni dodir; kao individue koje dišu oni stoje u međusobnom odnosu samo kao prirodna tijela, a ne kao ličnosti. Samo različitost njihovih potreba i njihove proizvodnje daje povod za razmjenu i za njihovo društveno izjednačavanje u njoj; ta prirodna različitost zato je pretpostavka njihove društvene jednakosti u aktu razmjene i uopće tog odnosa

u kojem oni jedan prema drugom nastupaju kao produktivni. Promatran prema toj prirodnoj različitosti individuum A postoji kao posjednik jedne upotrebne vrijednosti za B, a B kao posjednik jedne upotrebne vrijednosti za A. S te strane prirodna ih različitost opet postavlja uzajamno u odnos jednakosti. Ali, prema tome, oni nisu ravnodušni jedan prema drugom, nego se integriraju, trebaju jedan drugog tako da je individuum B kao objektiviran u robi potreba za individuuma A i *vice versa*; tako da oni jedan prema drugom stoje ne samo u jednakom, nego i u društvenom odnosu.

To nije sve. To što se ta potreba jednog može zadovoljiti proizvodom drugog i vice versa i što je jedan sposoban da proizvede predmet potrebe drugoga pa svaki stoji prema drugom kao vlasnik objekta potrebe drugoga, dokazuje da svaki kao *čovjek* prekoračuje svoju vlastitu posebnu potrebu itd. i da se oni međusobno odnose kao ljudi; da je svima znana njihova zajednička rodna bit. Inače se ne događa da slovnovi proizvode za tigrove, ni uopće životinje za druge životinje. Na primjer, jedan roj pčela sačinjava au fond¹ samo jednu pčelu i one sve proizvode isto.

Dalje. Ukoliko sad ta prirodna različitost individua i njihovih roba* čini motiv za integriranje tih individua, za njihovo društveno povezivanje kao razmjenjivača, za odnos u kojem su oni *pretpostavljeni* kao međusobno jednaki i kao takvi se *potvrđuju*, određenju jednakosti pridružuje se još i određenje *slobode*. Iako individuum A osjeća potrebu za robom individuuma B, on je ne prisvaja silom, niti vice versa, nego se oni uzajamno priznaju kao vlasnici, kao osobe čija volja prožima njihove robe. Prema tome, ovdje dolazi prije svega pravni moment ličnosti, kao i moment slobode, ukoliko je sloboda u ovome sadržana. Nijedan ne prisvaja vlasništvo drugog silom. Svaki ga se odriče² dobrotoljno.

Ali to nije sve: Individuum A služi potrebi individuuma B posredstvom robe *a* samo utoliko i samo zato što individuum B služi potrebi individuuma A posredstvom robe *b* i vice versa. Svaki služi drugom da bi služio samom sebi; svaki se uzajamno služi drugim kao svojim sredstvom. Međutim, u svijesti oba individuuma prisutno je: 1) da svaki postiže svoju svrhu samo ukoliko služi kao sredstvo drugom; 2) da svaki postaje sredstvo za drugog (bivstvovanje za drugog) samo

* Proizvodi, rad itd. ovdje još uopće nisu različiti⁽⁹⁸⁾, nego postoje samo u obliku roba ili, kao što hoće gospodin Bastiat prema Sayu, *usluga*; Bastiat uobrazava da je time što ekonomsko određenje razmjenske vrijednosti reducira na njen prirodni sadržaj, robu ili uslugu, što je dakle nesposoban da fiksira ekonomski odnos razmjenske vrijednosti kao takve, učinio velik napredak u odnosu na klasične ekonomiste engleske škole, koji su sposobni da fiksiraju odnose proizvodnje kao takve, u njihovoj određenosti, u njihovom čistom obliku.⁽⁹⁹⁾

¹ u osnovi, u biti — ² Jedes entäufert sich desselben

kao samosvrha (bivstvovanje za sebe); 3) da je uzajamnost prema kojoj je svaki ujedno sredstvo i svrha, te svoju svrhu postiže samo ukoliko postaje sredstvo, a sredstvo postaje samo ukoliko sebe postavlja kao samosvrhu, dakle, da svaki postavlja sebe kao bivstvovanje za drugog ukoliko je on sam bivstvovanje za sebe i da ovaj drugi postavlja sebe kao bivstvovanje za njega ukoliko je sam bivstvovanje za sebe — da je ta uzajamnost nužna *činjenica*, pretpostavljena kao prirodan uslov razmjene, ali da je ona kao takva svakom od oba subjekta razmjene ravnodušna, i da je za svakog od njih ta uzajamnost od interesa samo ukoliko zadovoljava njegov interes kao interes koji isključuje interes onog drugog, ne uzima ga u obzir.

To znači da zajednički interes, koji se pojavljuje kao motiv ukupnog čina, obje stranke, doduše, priznaju kao činjenicu, ali kao takav on nije motiv, nego se događa tako reći samo iza leđa u sebe same reflektiranih posebnih interesa, pojedinačnog interesa suprotnog interesu drugoga. S te posljednje strane individuum još u najboljem slučaju može da ima utješnu svijest da je zadovoljenje njegovog antagonističkog pojedinačnog interesa upravo ostvarenje ukinute suprotnosti, ostvarenje općeg društvenog interesa. Iz samog akta razmjene reflektira se individuum, svaki od njih, u sebi⁽¹⁰⁰⁾ kao njen isključiv i dominantan (određujući) subjekt. Time je dakle postavljena potpuna sloboda individuumu: Dobrovoljna transakcija; ni s koje strane nasilje; postavljanje sebe kao sredstva ili kao nečeg što služi samo kao sredstvo da bi sebe postavilo kao samosvrhu, kao ono što gospoduje i dominira; najzad sebičan interes koji ne ostvaruje nikakav interes koji stoji iznad njega; drugi je također priznat i znan kao onaj koji isto tako ostvaruje svoj sebični interes, tako da oba znaju da je zajednički interes upravo samo u dvostranosti, mnogostranosti i osamostaljenju različitih strana, u razmjeni sebičnog interesa. Opći interes je upravo općenitost sebičnih interesa.

Ako, dakle, ekonomski oblik, razmjena, postavlja svestranu jednakost subjekata, to sadržaj, grada, kako individualna tako i predmetna, koja tjera na razmjenu postavlja *slobodu*. Jednakost i sloboda se, dakle, u razmjeni koja počiva na razmjenskim vrijednostima ne samo poštuje, nego je razmjena razmjenskih vrijednosti produktivna, realna osnova svake *jednakosti* i *slobode*. Kao čiste ideje ove su samo idealizirani izrazi te razmjene; kao razvijene u pravnim, političkim, društvenim odnosima one su samo ta osnova u nekoj drugoj potenciji. To se potvrdilo i historijski. Jednakost i sloboda u tom opsegu upravo su suprotnost antičke slobode i jednakosti, koje upravo nemaju za temelj razvijenu razmjensku vrijednost, nego, naprotiv, s njenim razvojem propadaju. One pretpostavljaju odnose proizvodnje koji u starom svijetu još nisu bili ostvareni, kao ni u srednjem vijeku. Direktan prisilni rad čini temelj antičkog svijeta; na njemu kao na postojećoj osnovi počiva zajednica; sam rad kao privilegij, kao onaj koji još proizvodi u svojoj posebnosti, a ne kao onaj koji općenito proizvodi razmjenske vrijednosti, predstav-

lja temelj srednjeg vijeka. Rad (u kapitalističkom društvu) niti je prisilan rad; niti se, kao u srednjem vijeku, vrši s obzirom na nešto zajedničko kao nešto više (korporacije).

Sad, doduše, tačno je i to da odnos razmjenjivača što se tiče motiva, tj. prirodnih motiva koji leže izvan ekonomskog procesa, također počiva na izvjesnoj prinudi; ali taj je odnos, s jedne strane, samo ravnodušnost drugog prema mojoj potrebi kao takvoj, prema mojoj prirodnoj individualnosti, dakle njegova jednakost sa mnom i njegova sloboda (koja je, međutim, isto toliko pretpostavka moje slobode); s druge strane, ukoliko me moje vlastite potrebe određuju, prisiljavaju, nasilje nada mnom ne vrši ništa strano već samo moja vlastita priroda, koja je cjelina potreba i nagona (ili moj *interes* postavljen u općem, reflektiranom obliku). Ali to je upravo ona moja strana kojom prisiljavam drugog, tjeram ga u sistem razmjene.

U rimskom pravu je stoga *servus*¹ tačno određen kao netko tko ne može da stječe za sebe razmjenom (vidi *Institutiones*²). Stoga je isto tako jasno da je to *pravo*, premda ono odgovara društvenom stanju u kojem uopće nije bila razvijena razmjena, ipak, ukoliko je ona bila razvijena u određenom krugu, moglo razvijati *određenja pravne osobe, upravo individuuma razmjene* i tako anticipirati pravo (što se tiče osnovnih određenja) za industrijsko društvo, ali se, prije svega, moralo afirmirati nasuprot srednjem vijeku kao pravo nastajućeg građanskog društva. Ali sam razvitak rimskog prava poklapa se u potpunosti s razlaganjem rimskog društva.

Kako je tek novac realiziranje razmjenske vrijednosti i kako se sistem razmjenskih vrijednosti realizirao tek pri razvijenom novčanom sistemu i obrnuto, novčani sistem može u stvari biti samo realizacija tog sistema slobode i jednakosti. Samo novac kao mjera daje ekvivalentu određeni izraz, čini ga i po obliku ekvivalentom. U prometu se doduše ispoljava još jedna razlika u obliku: Oba razmjenjivača pojavljuju se u različitim određenjima kao kupci i prodavači, razmjenska vrijednost se pojavljuje jednom kao opća u obliku novca, drugi put kao posebna u prirodnoj robi, koja sad ima cijenu; ali, prvo, ta određenja se mijenjaju; sam promet nije postavljanje nejednakosti, već samo izjednačavanje, ukidanje samo zamišljene razlike. Nejednakost je samo čisto formalna. Najzad u novcu, kao onom koji i sam cirkulira tako da se pojavljuje sad u jednoj, a sad u drugoj ruci i ravnodušan je prema tom pojavljivanju, jednakost se postavlja čak i stvarno³. Kad se promatra proces razmjene, svaki se pojavljuje nasuprot drugom kao posjednik novca, kao sam novac. Zato ravnodušnost i izjednačivost izričito postoje u obliku stvari. Posebna prirodna različitost koja se nalazila u robi ugašena je i neprestano se gasi prometom. Radnik koji kupuje robe za 3 šilinga pojavljuje se prodavaču u istoj funkciji, u istoj jednakosti

¹ rob — ² *Institucije* (dio Justinijanovog kodeksa u kojem je sakupljeno rimsko pravo)⁽¹⁰¹⁾ — ³ sachlich

(u obliku 3 šilinga) kao i kralj koji kupuje za istu sumu. Svaka razlika među njima je izbrisana. Prodavač kao takav pojavljuje se samo kao posjednik robe uz cijenu od 3 šilinga tako da su obojica posve jednaki; samo što 3 šilinga jednom egzistiraju u srebru, a drugi put u šećeru itd.

Moglo bi izgledati da u trećem obliku novca subjekti procesa dobijaju različito određenje. Ali ukoliko se ovdje novac pojavljuje kao materijal, kao opća roba ugovorâ, sva je razlika između ugovarača i ugovarača, naprotiv, izbrisana. Ukoliko novac postaje predmet akumulacije, čini se da subjekt ovdje oduzima prometu novac, opći oblik bogatstva, samo ukoliko mu ne oduzima za istu cijenu robe. Ako, dakle, jedan individuum akumulira, a drugi ne, nijedan to ne čini na uštrb drugoga. Jedan uživa realno bogatstvo, drugi dolazi u posjed općeg oblika bogatstva. Ako jedan siromaši, a drugi se bogati, to je njihova slobodna volja, a nipošto ne proizlazi iz ekonomskih odnosa, iz same ekonomske povezanosti u koju su oni postavljeni jedan prema drugom. Čak nasljedstvo i slični pravni odnosi koji ovjekovjećuju tako nastale nejednakosti ne nanose štetu toj prirodnoj slobodi i jednakosti. Ako prvobitni položaj individuum A ne stoji u protivrječnosti s tim sistemom, onda se sigurno ta protivrječnost ne može izazvati time što individuum B stupa na mjesto individuum A, ovjekovjećujući taj položaj. To je prije pribavljanje važnosti društvenom određenju i preko prirodne granice života: njihovo učvršćivanje nasuprot slučajnom djelovanju prirode, čiji bi utjecaj kao takav zapravo bio ukidanje slobode individuum A. K tome, kako je individuum u tom odnosu samo individualizacija novca, on je kao takav isto tako besmrtn kao i novac, i to što ga predstavljaju nasljednici zapravo je provođenje tog određenja.

Ako se taj način shvaćanja ne istakne u njegovom historijskom značenju, nego se upotrijebi kao pobijanje protiv razvijenijih ekonomskih odnosa u kojima individue više ne istupaju jedna prema drugoj samo kao razmjenjivači ili kao kupci i prodavaoci, već u određenim odnosima, dakle nisu više postavljene sve u istoj određenosti, onda je to isto kao kad bi se htjelo tvrditi da među prirodnim tijelima ne postoji nikakva razlika, ni pogotovu suprotnost i protivrječnost, zato što su ona npr. uzeta u određenju težine sva teška i prema tome jednaka, ili su jednaka zato što sva zauzimaju tri prostorne dimenzije. Sama razmjenska vriednost ovdje se isto tako misli u svojoj jednostavnoj određenosti nasuprot njenim razvijenijim antagonističkim oblicima. Promatrana u razvoju nauke, ta se apstraktna određenja pojavljuju upravo kao prva i najoskudnija, kako se ona dijelom javljaju i historijski; ono razvijenije kao kasnije. U cjelini sadašnjeg građanskog društva javlja se to svodenje na cijene i njihov promet itd. kao površinski proces, pod kojim se, međutim, u dubini zbivaju posve drugi procesi, u kojima nestaje ta prividna jednakost i sloboda individua.

S jedne strane, zaboravlja se da od samog početka *pretpostavljanje* razmjenske vrijednosti kao objektivne osnove cjeline sistema proizvodnje u sebi već uključuje prinudu za individuuma, da njegov neposredni proizvod nije proizvod za njega, nego tek *postaje* takav u društvenom procesu i da *mora* dobiti taj opći a ipak vanjski oblik; da individuum ima egzistenciju još samo kao proizvođač razmjenske vrijednosti, dakle je već uključena cijela negacija njegove prirodne egzistencije; da je on, dakle, posve određen društvom; nadalje da to pretpostavlja podjelu rada itd. u kojoj je individuum već postavljen u drugim odnosima, a ne u onim pukih *razmjenjivača* itd. Zaboravlja se, dakle, da pretpostavka ne samo nipošto ne proizlazi niti iz volje niti iz neposredne prirode individuuma, nego da je *povijesna* i da individuuma postavlja kao već *određenog* društvom.

S druge, strane, zaboravlja se da viši oblici koje sad dobivaju razmjena i odnosi proizvodnje koji se u njoj realiziraju nipošto ne zastaju kod te jednostavne određenosti, gdje je najviša razlika do koje se dolazi formalna i zato irelevantna.

Najzad, ne vidi se da je već u jednostavnom određenju razmjenske vrijednosti i novca latentno sadržana suprotnost najamnine i kapitala itd. Cijela ta mudrost izlazi, dakle, na to da se ostane kod najjednostavnijih ekonomskih odnosa, koji su samostalno shvaćeni čiste apstrakcije, ali koji su u zbilji naprotiv posredovani najdubljim suprotnostima i predstavljaju samo jednu stranu, u kojoj je njihov izraz izbrisan.

S druge strane, pokazuje se isto tako glupost onih socijalista (napose francuskih, koji hoće da prikažu socijalizam kao realizaciju ideja *građanskog* društva što ih je proklamirala francuska revolucija) koji dokazuju da su razmjena, razmjenska vrijednost itd. *prvobitno* (u vremenu) ili po svom *pojmu* (u svom adekvatnom obliku) sistem slobode i jednakosti svih, ali da ih je pokvario novac, kapital itd. Ili također, da je historija dosad vršila samo promašene pokušaje da ih provede na način koji odgovara njihovoj istini, a da su sad oni, kao npr. Proudhon, otkrili pravu istinu, na osnovu čega treba da se pruži prava historija tih odnosa mjesto njihove lažne historije. Njima treba odgovoriti: da je razmjenska vrijednost ili, tačnije, novčani sistem u stvari sistem jednakosti i slobode i da su smetnje koje im kod bližeg izlaganja sistema stoje na putu njemu imanentne smetnje, upravo ostvarenje *jednakosti i slobode*, koji se pokazuju kao nejednakost i nesloboda. Isto je tako pobožna kao i glupa želja da se razmjenska vrijednost ne razvije u kapital ili da se rad koji proizvodi razmjensku vrijednost ne razvije u najamni rad. Ono što tu gospodu razlikuje od građanskih apologeta jest, s jedne strane, osjećaj protivurječnosti koje sistem uključuje; a s druge strane, utopizam, neshvaćanje nužne razlike između realnog i idealnog lika građanskog društva i stoga htijenje da se poduzme suvišan posao, htijenje da se opet realizira sam idealni izraz, koji je u stvari samo fotografija te realnosti.

Međutim, glupo dokazivanje kojim se nasuprot tim socijalistima služi najnovija dekadentna ekonomija*, koja *dokazuje* da ekonomski odnosi izražavaju svuda jednostavna određenja pa stoga izražavaju i jednakost i slobodu jednostavno određene razmjene razmjenskih vrijednosti — svodi se potpuno na djetinjastu apstrakciju. Na primjer, odnos kapitala i kamate svodi se na razmjenu razmjenskih vrijednosti. Nakon što se, dakle, najprije iz empirije preuzelo da razmjenska vrijednost egzistira ne samo u toj jednostavnoj određenosti, već i u bitno različitoj određenosti kapitala, kapital se, sa svoje strane, reducira na jednostavni pojam razmjenske vrijednosti, a kamata, koja sada izražava i određeni odnos kapitala kao takvog, isto tako čupa iz određenosti, izjednačava s razmjenskom vrijednošću; apstrahira se od čitavog odnosa u njegovoj specifičnoj određenosti i vraća na nerazvijen odnos razmjene robe za robu. Ako apstrahiram od onog po čemu se neka konkretnost razlikuje od svoje apstrakcije, onda ona, naravno, postaje apstrakcija i uopće se ne razlikuje od nje. *Prema tome, sve su ekonomske kategorije samo uvijek nova imena za uvijek isti odnos, i ta gruba nesposobnost da se shvate realne razlike treba tada da predstavlja čisti common sense¹ kao takav.* »*Ekonomske harmonije*« g. Bastiata svode se au fond² na to da egzistira jedan jedini ekonomski odnos koji poprima razna imena ili na to da različitost postoji samo po imenu. Redukcija nije čak ni toliko bar formalno naučna da bi se sve svodilo na zbiljski ekonomski odnos, time što bi se napustila razlika koja sačinjava izlaganje, nego se napušta sad ova sad ona strana kako bi se pronašla identičnost sad na ovoj sad na onoj strani.

Na primjer (prema Bastiatu) najamnina je plaćanje za usluge koje jedan individuum čini drugom. (Ekonomski oblik kao takav ovdje se, kao što je napomenuto već gore, napušta. Profit je također plaćanje za usluge koje jedan individuum čini drugom. Najamnina i profit su, dakle, identični, i to što se jedno plaćanje naziva najamninom, a drugo profitom, prvenstveno je pogreška jezika. Ali sad profit i kamata. U profitu je (po Bastiatu) plaćanje usluga izloženo riziku; u kamati je ono fiksirano. Kako je, dakle, relativement parant³ u najamnini plaćanje fiksirano, dok je ono u profitu u suprotnosti prema radu izloženo slučajanu, to je odnos kamate i profita isti kao odnos najamnine i profita, a to je, kao što smo vidjeli, međusobna razmjena ekvivalenata. Protivnici^[102] tada hvataju za riječ tu glupost (koja nastaje vraćanjem od ekonomskih odnosa u kojima je izražena suprotnost k onim odnosima gdje

* Njenim klasičnim predstavnikom, što se tiče banalnosti, afektirane dijalektike, naivne napuhanosti, budalasto samozadovoljne otrcanosti i potpune nesposobnosti da shvati historijske procese može se smatrati *Frédéric Bastiat*, jer Amerikanac *Carey* bar ističe razliku između određenih američkih odnosa i onih evropskih.

¹ zdrav razum — ² u osnovi — ³ govoreći relativno

se ona nalazi još samo latentno i gdje je prikrivena) i zatim dokazuju da se npr. u kapitalu i kamatama ne vrši jednostavno razmjena, jer se kapital ne nadomješta ekvivalentom, nego ga posjednik, nakon što je ekvivalent u obliku kamata pojeo 20 puta, još uvijek dobiva u obliku kapitala i može ga ponovo razmijeniti za 20 novih ekvivalenata. I otud mučna debata u kojoj jedan tvrdi da nema nikakve razlike između razvijene i nerazvijene razmjenske vrijednosti, a ostali da ona na žalost postoji, ali po pravdi tu ne bi trebalo da postoji.

2. [Rađanje i razvoj kapitala]

Novac kao kapital je određenje novca koje nadilazi njegovo jednostavno određenje kao novca. Može se promatrati kao viša realizacija novca, kao što se može reći da je u čovjeku razvijen majmun. Tada je, međutim, niži oblik postavljen kao dominantni subjekt iznad višeg. U svakom slučaju *novac kao kapital* različit je od *novca kao novca*. Treba razviti to novo određenje. S druge strane, *kapital kao novac* izgleda kao povratak kapitala na niži oblik. Ali to je samo njegovo postavljenje u jednu posebnost koja kao ne-kapital postoji već prije njega i sačinjava jednu od njegovih pretpostavki. Novac se ponovo pojavljuje u svim kasnijim odnosima, ali tada on više ne fungira kao puki novac. Ako se, kao ovdje, prije svega radi o tome da se on slijedi do njegova totaliteta kao tržišta novca, tada se ostali razvoj pretpostavlja i mora se povremeno uključiti u razmatranje. Tako ovdje treba razmotriti opće određenje kapitala prije nego što pređemo na njegovu posebnost kao novca.

Ako kažem, kao npr. Say^[103], da je kapital *suma vrijednosti* tada kažem samo to da je *kapital = razmjenskoj vrijednosti*. Svaka suma vrijednosti je jedna razmjenska vrijednost, a svaka razmjenska vrijednost je suma vrijednosti. Jednostavnim zbrajanjem ne mogu doći od razmjenske vrijednosti do kapitala. U pukoj akumulaciji novca, kako smo vidjeli, još nije postavljen odnos kapitaliziranja.

Samo u takozvanoj trgovini na malo, u dnevnom prometu građanskog života kako se zbiva neposredno između proizvođača i potrošača, u trgovini na malo u kojoj je na jednoj strani svrha razmjena robe za novac, a na drugoj razmjena novca za robu, radi zadovoljenja individualnih potreba — samo u tom kretanju koje se zbiva na površini građanskog svijeta vrši se kretanje razmjenskih vrijednosti, njihov promet u čistom obliku. Radnik koji kupuje komad kruha i milioner koji kupuje isto pojavljuju se u tom činu samo kao jednostavni kupci, kao što se trgovac na malo pojavljuje prema njima samo kao prodavač. Sva druga određenja ovdje su izbrisana. *Sadržaj* njihovih kupovina kao i njihov opseg sasvim su ravnodušni prema tom određenju oblika.

Ako u teoriji pojam vrijednosti prethodi pojmu kapitala, ali on, s druge strane, za svoj čisti razvitak ponovo pretpostavlja način proiz-

vodnje zasnovan na kapitalu, to isto se zbiva i u praksi. Zato ekonomisti nužno promatraju kapital sad kao stvaraoca vrijednosti, njihov izvor, kao što, s druge strane, pretpostavljaju vrijednosti za stvaranje kapitala i njega samog predstavljaju samo kao sumu vrijednosti u određenoj funkciji. Postojanje vrijednosti u njenoj čistoći i općenitosti pretpostavlja način proizvodnje u kojem je pojedinačni proizvod prestao da bude takav za proizvođača uopće, a još više za pojedinačnog radnika i bez realizacije putem prometa nije ništa. Za onog koji stvara neizmjerljivo malen dio jednog aršina pamučnog platna nije formalno određenje da je taj aršin platna vrijednost, razmjenska vrijednost. Da radnik nije stvorio razmjensku vrijednost, novac, ne bi stvorio uopće ništa. Prema tome, to određenje vrijednosti ima za svoju pretpostavku dani historijski stupanj društvenog načina proizvodnje i samo je odnos koji je s njim dan, dakle — historijski odnos.

S druge strane, pojedini momenti određivanja vrijednosti razvijaju se na ranijim stupnjevima historijskog procesa društvene proizvodnje i pojavljuju se kao njegov rezultat.

Zato u sistemu građanskog društva neposredno iza vrijednosti slijedi kapital. *U povijesti ima ranije drugih sistema* koji sačinjavaju materijalnu osnovu nepotpunijeg razvitka vrijednosti. Kako tu razmjenska vrijednost igra samo sporednu ulogu pored upotrebne vrijednosti, kao njena realna osnovica ne pojavljuje se kapital, nego odnos zemljišnog vlasništva. Naprotiv, moderno zemljišno vlasništvo ne može se uopće shvatiti, jer ne može postojati bez pretpostavke kapitala, i ono se odista historijski javlja kao kapitalom uslovljeni i kapitalu prilagođeni oblik prethodnog historijskog lika zemljišnog vlasništva. Zato se upravo na razvitku zemljišnog vlasništva može studirati postepena pobjeda i izgradnja kapitala, zbog čega je Ricardo, ekonomist modernog vremena, razmatrao s velikim historijskim razumijevanjem odnose kapitala, najamnog rada i zemljišne rente unutar granica zemljišnog vlasništva, da bi ih fiksirao u njihovom specifičnom obliku. Odnos industrijskog kapitalista prema vlasniku zemlje pojavljuje se kao odnos koji se nalazi izvan zemljišnog vlasništva. Ali kao odnos modernog farmera prema zemljišnom rentijeru on se pojavljuje kao odnos imanentan samom zemljišnom vlasništvu, a ovo sa svoje strane postoji još samo u svom odnosu prema kapitalu. Historija zemljišnog vlasništva koja bi dokazala postepeno pretvaranje feudalnog vlasnika zemlje u zemljišnog rentijera, nasljednog poluvazalnog i često neslobodnog kmeta-zakupnika u modernog farmera, a uz zemlju vezanih kmetova i kulučara u poljoprivredne najamne radnike — bila bi u stvari historija stvaranja modernog kapitala. Ona bi uključivala u sebe odnos prema građanskom kapitalu, trgovini itd. Ali mi ovdje imamo posla sa već nastalim građanskim društvom koje se kreće na svojoj vlastitoj osnovi.

Kapital potječe ponajprije iz prometa i to od novca kao svoje polazne tačke. Vidjeli smo da je novac koji ulazi u promet i istovremeno se iz njega vraća u sebe posljednji oblik u kojem se novac ukida. To je

u isti mah prvi pojam kapitala i njegov prvi pojavni oblik. Novac je negirao sebe kao onog koji samo nestaje u prometu, ali on se isto tako negirao kao onaj koji se samostalno suprotstavlja prometu. Ako se ta negacija sažme u svojim pozitivnim određenjima, ona sadrži prve elemente kapitala. Novac je prvi oblik u kojem se pojavljuje kapital kao takav. $N—R—R—N$, kretanje kojim se novac razmjenjuje za robu, a roba za novac; *to kretanje kupovanja da bi se prodalo, koje sačinjava određenje oblika trgovine, kapital kao trgovački kapital*, nalazi se u najranijim stanjima ekonomskog razvoja; to je prvo kretanje u kojem razmjenska vrijednost kao takva sačinjava sadržaj, nije samo oblik, već svoj vlastiti sadržaj. Kretanje se može vršiti unutar naroda i između naroda za čiju proizvodnju razmjenska vrijednost još uopće nije postala pretpostavkom. Kretanje zahvaća samo višak njihove na neposrednu upotrebu sračunate proizvodnje i vrši se samo na njihovoj granici. Kao Jevreji unutar starog poljskog ili uopće srednjovjekovnog društva, tako mogu cijeli trgovački narodi (kao oni u staro doba i kasnije Lombardi) zauzeti to mjesto među narodima čiji način proizvodnje još nije uslovljen razmjenskom vrijednošću kao osnovnom pretpostavkom. Trgovački kapital je samo prometni kapital, a prometni kapital je prvi oblik kapitala; u njemu kapital *još ništa nije postao osnovom proizvodnje*. Dalje razvijeni oblik je *novčani kapital i novčana kamata*, liхва, čije samostalno nastupanje isto tako pripada jednom ranijem stupnju. Konačno, oblik $R—N—N—R$ u kojem se novac i promet uopće pojavljuju kao puko sredstvo za *robu u prometu*, koja opet sa svoje strane istupa iz prometa i neposredno zadovoljava potrebe, sâm je pretpostavka one prvobitne pojave trgovinskog kapitala. Pretpostavke se pojavljuju podijeljene na različite narode ili je unutar društva trgovački kapital kao takav uslovljen samo tim isključivo na potrošnju usmjerenim prometom. S druge strane, *roba u prometu*, roba koja se realizira samo poprimajući i oblik neke druge robe, roba koja istupa iz prometa i služi neposrednim potrebama, javlja se također kao prva forma kapitala, koji je bitno *robni kapital*.

S druge strane, isto tako je jasno da jednostavno kretanje razmjenskih vrijednosti, kakvo nalazimo u čistom prometu, ne može nikad realizirati kapital. Ono može dovesti do povlačenja i gomilanja novca, ali čim novac ponovo stupi u promet, on se razlaže u niz procesa razmjenjenih s robama koje se troše, pa se zato gubi čim se njegova kupovna snaga iscrpi. Isto tako roba koja se posredstvom novca razmijenila za robu istupa iz prometa da bi bila potrošena, uništena. Ali ako se roba u novcu osamostali prema prometu, tad ona predstavlja još samo nesupstancijalni, opći oblik bogatstva. Kako se međusobno razmjenjuju ekvivalenti, oblik bogatstva fiksiran kao novac nestaje čim se razmijeni za robu, a u robu sadržana upotrebnost vrijednost nestaje čim se razmijeni za novac. Jednostavnim činom razmjene može jedno od ovo dvoje [roba ili novac] izgubiti svoje određenje u prilog onog drugog samo ako se u njemu realizira. Nijedno se ne može sačuvati u svom određenju

prelazeći u ono drugo. Stoga je protiv sofistikerije građanskih ekonomista koji uljepšavaju kapital nastojeći da ga svedu na čistu razmjenu iznijet obrnut, isto tako sofisticirani, ali nasuprot njima opravdan zahtjev da se kapital *doista* svede na čistu razmjenu, čime bi on nestao kao moć i bio uništen bilo u obliku robe bilo u obliku novca.*

Ponavljanje procesa s obiju tačaka, novca ili robe, nije postavljeno u uslovima same razmjene. Čin se može ponavljati samo dok se ne dovrši, tj. dok se ne izvrši razmjena do iznosa razmjenske vrijednosti. On se ne može rasplamsati iznova sam po sebi. Stoga *promet ne nosi u samom sebi princip samoobnavljanja. Momenti prometa su njemu pretpostavljeni, nisu njim samim postavljeni.* Robe se moraju uvijek iznova i izvana bacati u promet kao gorivo u vatru. Inače će se on ugasiti u indiferentnosti. On bi se ugasio u novcu kao u indiferentnom rezultatu koji bi, ukoliko više ne bi stajao u odnosu prema robama, cijenama, prometu, prestao da bude novac, da izražava odnos proizvodnje, od njega bi preostalo još samo njegovo metalno postojanje, ali bi njegovo ekonomsko postojanje bilo uništeno. Promet, koji se, dakle, pojavljuje na površini građanskog društva kao ono neposredno postojeće postoji samo ukoliko je neprestano posredovan. Promatran sam po sebi, on je posredovanje pretpostavljenih ekstrema. Ali on ne postavlja te ekstreme. Dakle, mora ipak biti posredovan ne samo u svakom od svojih momenata, već kao cjelina posredovanja, kao totalni proces sam. Njegovo neposredno bivstvovanje stoga je čist privid. *On je pojava jednog procesa koji se zbiva iza njega.* On je sad negiran u svakom od svojih momenata — kao roba — kao novac — i kao odnos obojeg, kao jednostavna razmjena i promet obojeg. Ako se prvobitno čin društvene proizvodnje pojavljivao kao stvaranje razmjenskih vrijednosti a ovo u svom daljnjem razvoju kao promet — kao potpuno razvijeno kretanje razmjenskih vrijednosti između sebe — to se sad sam promet vraća u djelatnost koja stvara ili proizvodi razmjensku vrijednost. On se vraća u nju kao u svoju osnovu. Njegova pretpostavka su robe (bilo u posebnom obliku, bilo u općem obliku novca), koje su ostvarenje određenog radnog vremena i kao takve vrijednosti; pretpostavka je prometa, dakle, isto tako proizvodnja roba radom kao i njihova proizvodnja kao razmjenskih vrijednosti. To je njegova polazna tačka, a svojim vlastitim kretanjem on se vraća u proizvodnju koja stvara razmjenske vrijednosti kao svoj rezultat.

Prema tome, ponovo smo stigli do polazne tačke, do *proizvodnje* koja postavlja, stvara, razmjenske vrijednosti, ali ovaj put tako da *ona pretpostavlja promet kao razvijeni moment* i pojavljuje se kao neprestan proces koji postavlja promet i iz njega se neprestano vraća u sebe — da bi ga postavio iznova. Kretanje koje postavlja razmjensku vrijednost

* Kao što se razmjenska vrijednost, tj. svi odnosi roba kao razmjenskih vrijednosti, pojavljuju kao stvar u *novcu*, tako se sva određenja djelatnosti koja stvara razmjenske vrijednosti, *rada*, javljaju kao stvar u *kapitalu*.

ovdje se sad, dakle, javlja u mnogo složenijem obliku, jer ono više nije samo kretanje pretpostavljenih razmjenskih vrijednosti, niti ih formalno postavlja kao cijene, već ih u isti mah stvara, proizvodi kao pretpostavke. Sama proizvodnja ovdje više nije dana prije svojih rezultata, tj. nije pretpostavljena, već se pojavljuje kao proizvodnja koja u isti mah sama te rezultate rađa; ali ona ih više ne rađa, kao na prvom stupnju, samo kao nešto što vodi do prometa, već u isti mah pretpostavljajući promet, razvijeni promet u svom procesu. (Promet se au fond sastoji samo u formalnom procesu kojim se razmjenska vrijednost postavlja jednom u određenju robe, a drugi put u određenju novca.)

To kretanje pojavljuje se u različitim likovima, kako historijski kao kretanje koje vodi do rada što proizvodi vrijednosti, tako i s druge strane, unutar samog sistema građanske proizvodnje, tj. proizvodnje koja stvara razmjensku vrijednost. Kod polubarbarskih ili barbarskih naroda najprije posreduju trgovački narodi, ili plemena čija je proizvodnja po prirodi različita stupaju u kontakt i razmjenjuju svoj suvišak. Prvi slučaj je klasičniji oblik. Ostanimo, dakle, kod njega. Razmjenjivanje suviška je promet koji postavlja razmjenu i razmjensku vrijednost. Ali on se proteže samo na suvišak i zbiva se naporedo sa samom proizvodnjom. Ali ako se ponavlja pojavljivanje trgovaca koji podstiču razmjenu (Lombardi, Normani itd. igraju tu ulogu prema gotovo svim evropskim narodima) i razvija se trajna trgovina u kojoj se narod koji proizvodi bavi još samo takozvanom *pasivnom* trgovinom, jer podstrek za djelatnost koja stvara razmjensku vrijednost dolazi izvana, a ne iz unutarnjeg lika njegove proizvodnje, tada višak proizvodnje ne mora biti samo slučajan, povremeno prisutan, već se mora neprestano ponavljati i tako sama domaća proizvodnja dobija tendenciju usmjerenu na promet, na stvaranje razmjenskih vrijednosti.

Isprva je djelovanje više materijalno. Krug potreba je proširen; svrha je zadovoljenje novih potreba, a stoga i veća redovnost i povećanje proizvodnje. Sama organizacija domaće proizvodnje već je modificirana prometom i razmjenskom vrijednošću, ali prometom još nije zahvaćena ni cijela njena površina niti ona u svoj svojoj dubini. To je ono što se naziva *civilizirajućim djelovanjem* vanjske trgovine. Tada će dijelom od intenzivnosti tog djelovanja izvana, a dijelom od stupnja u kojem su elementi domaće proizvodnje (podjela rada itd.) već razvijeni, zavisiti koliko će kretanje koje stvara razmjensku vrijednost obuhvatiti cjelinu proizvodnje. Na primjer, u Engleskoj u 16. vijeku i početkom 17. vijeka, uslijed uvoza nizozemskih roba dobio je odlučujuće značenje višak vune što ga Engleska može dati u razmjeni. Da bi se proizvelo više vune, oranice su pretvorene u pašnjake, sistem malih zakupa je razbijen itd., izvršeno je clearing of estates¹ itd. Poljoprivreda je, dakle, izgubila karakter rada za upotrebnu vrijednost, a razmjena njenog suviška karakter ravnodušnosti prema poljoprivredi u njenom

¹ čišćenje imanja

unutrašnjem sastavu. Poljoprivreda je na izvjesnim tačkama čak postala isključivo određena prometom, pretvorena u proizvodnju koja stvara razmjensku vrijednost. Time se ne samo izmijenio način proizvodnje, već su se raspali i svi stari odnosi stanovništva i odnosi proizvodnje, svi ekonomski odnosi koji su mu odgovarali. Tako je ovdje pretpostavkom prometa bila proizvodnja koja je razmjenske vrijednosti stvarala samo kao suvišak; ali ona se pretvorila u proizvodnju koja se vršila još samo u vezi s prometom, na proizvodnju čiji je isključiv sadržaj stvaranje razmjenskih vrijednosti.

Međutim, u modernoj proizvodnji, gdje su pretpostavljeni razmjenska vrijednost i razvijen promet, tu, s jedne strane, cijene određuju proizvodnju, a s druge strane, proizvodnja određuje cijene.

Ako se kaže da je kapital »nagomilani (realizirani) rad (zapravo *opredmećeni rad*) koji služi kao sredstvo za nov rad (proizvodnju)«¹, tada se promatra jednostavna materija kapitala apstrahirajući od određenja oblika, bez kojeg on nije kapital. To znači samo to da je kapital sredstvo za proizvodnju, jer u najširem smislu svaki predmet, pa i onaj koji priroda naprosto daje (kao npr. kamen), mora se najprije prisvojiti nekom djelatnošću prije nego što može da posluži kao oruđe, kao sredstvo za proizvodnju. Prema tome bi kapital postojao u svim oblicima društva, što je posve nehistorijski. Svaki dio tijela je prema tome kapital, jer svaki mora djelatnošću, radom ne samo da se razvije, već i da se hrani, reproducira kako bi mogao funkcionirati kao organ. Ruka, napose šaka, tako je kapital. Kapital bi bio samo novo ime za stvar staru kao i ljudski rod, jer svaka vrsta rada, pa i najnerazvijenija, kao lov, ribolov, itd. pretpostavlja da se proizvod prethodnog rada upotrebljava kao sredstvo za neposredni, živi rad.

Daljnje određenje koje je sadržano u gornjoj definiciji, da se posve apstrahira od materijalne grade proizvodâ i prošli rad promatra kao njihov jedini sadržaj (grada), kao što se apstrahira i od određene, posebne svrhe za čiju izradu opet taj proizvod treba da posluži kao sredstvo, i da se kao svrha postavi, naprotiv, samo proizvodnja općenito — sve to izgleda da je bilo samo djelo apstrakcije koja je podjednako istinita u svim društvenim uređenjima, te samo nastavlja analizu i formulira stvari apstraktnije (općenitije) nego što se to inače obično činilo.

Ako se tako apstrahira od određenog oblika kapitala i naglasi samo *sadržaj po kojem je on nužan moment svakog rada, tada naravno nije ništa lakše dokazati nego da je kapital nužan uvjet svake ljudske proizvodnje*. Dokaz se upravo vrši apstrahiranjem od onih specifičnih određenja koja ga čine momentom jednog osobito razvijenog *historijskog* stupnja čovjekove proizvodnje. Stvar je u ovom: ako je svaki kapital opredmećeni rad koji služi kao sredstvo za novu proizvodnju, sav opredmećeni rad

¹ Ricardo^[104]

koji služi kao sredstvo za novu proizvodnju nije kapital. *Kapital se shvaća kao stvar, a ne kao odnos.*

Kaže li se, s druge strane, da je kapital suma vrijednosti upotrijebljena za proizvodnju vrijednosti, to znači: kapital je razmjenska vrijednost koja reproducira samu sebe. Ali formalno se razmjenska vrijednost reproducira i u jednostavnom prometu. U tom objašnjenju je doduše zadržan oblik po kojem je razmjenska vrijednost polazna tačka, ali je napušten odnos prema sadržaju (koji kod kapitala nije *indiferentan* kao kod jednostavne razmjenske vrijednosti).

Kaže li se da je kapital razmjenska vrijednost koja proizvodi profit ili se bar upotrebljava s namjerom da proizvede profit, tada je kapital već pretpostavljen za svoje vlastito objašnjenje, jer je profit određeni odnos kapitala prema samom sebi. Kapital nije jednostavan odnos, već *proces* u čijim je različitim momentima on uvijek kapital. Zato treba analizirati taj proces.

Već i u *nagomilanom* radu ima nečeg što se potkralo, jer kapital po definiciji treba da bude samo *opredmećeni* rad, u kojem je dakako nagomilana određena količina rada. Ali nagomilani rad obuhvaća već neku količinu takvih predmeta u kojima je realiziran rad.

»Na početku je svako sam zadovoljavao svoje potrebe i razmjena se odnosila samo na predmete bez vrijednosti za svakog razmjenjivača; pridavala se važnost samo predmetima bez vrijednosti za svakog razmjenjivača; nije joj se pridavala važnost i svako je bio zadovoljan da primi neku korisnu stvar u razmjeni za neku nekorisnu stvar. Ali kad je podjela rada učinila svakog trgovcem, a društvo trgovačkim društvom, svatko je htio da daje svoje proizvode samo za njihov ekvivalent; da bi se odredio taj ekvivalent, trebalo je, dakle, znati vrijednost onog što se davalo onog što se primalo.« (*Ganilh*, 12, 1)

Drugim riječima, to znači da razmjena nije ostala pri formalnom postavljanju razmjenskih vrijednosti, već je nužno dovela dotle da je samu proizvodnju podvrgla razmjenskoj vrijednosti.

3. [Prijelaz od jednostavnog prometa robe na kapitalističku proizvodnju]

- a) Promet i razmjenska vrijednost koja potječe iz prometa kao pretpostavka kapitala

Da bi se razvio pojam kapitala, potrebno je poći ne od rada, nego od vrijednosti i to od razmjenske vrijednosti koja je već razvijena u kretanju prometa. Jednako je nemoguće preći direktno sa rada na kapital, kao i od različitih ljudskih rasa direktno na bankara ili od prirode na papirni stroj. Vidjeli smo da je u novcu kao takvom razmjenska vrijednost već dobila u odnosu na promet samostalan oblik, ali samo negativan, prolazan i iluzoran, ako se fiksira. Novac postoji samo u vezi s prometom i kao mogućnost da uđe u promet; ali čim se realizira on gubi

to određenje i vraća se natrag u ona dva ranija određenja: mjere razmjenskih vrijednosti i sredstva razmjene. Čim se novac postavi kao razmjenska vrijednost, koja se ne samo osamostaljuje u odnosu prema prometu, nego se u njemu i održava, onda on više nije novac, jer kao novac on ne ide dalje od negativnog određenja, nego je *kapital*.

Da je novac prvi oblik u kojem se razmjenska vrijednost razvija do određenja kapitala i da se stoga prvi *pojavni oblik* kapitala brka sa samim kapitalom ili se promatra kao jedino adekvatan oblik kapitala, to je historijska činjenica koja tako, daleko od toga da bi protivurječila našem izlaganju, naprotiv, to izlaganje potvrđuje. Prvo je određenje kapitala, dakle, da se razmjenska vrijednost, koja potječe iz prometa i stoga ga pretpostavlja održava u prometu i zahvaljujući prometu; da se ulazeći u promet ne gubi; da promet nije kao kretanje njenog nestajanja, već, naprotiv, kao kretanje njenog zbiljskog samopostavljanja kao razmjenske vrijednosti, realiziranje nje kao razmjenske vrijednosti.

Ne može se reći da se u jednostavnom prometu realizira razmjenska vrijednost kao takva. Ona se uvijek realizira samo u trenutku svog nestajanja. Ako se roba posredstvom novca razmjenjuje za robu, njeno vrijednosno određenje nestaje u istom trenutku u kojem se ona realizira, a ona istupa iz odnosa, postaje indiferentna prema njemu i ostaje još samo direktan objekt potrebe. Razmjenjuje li se novac za robu, tada je čak postavljeno nestajanje oblika razmjene kao pukog formalnog posredovanja, kako bi se došlo do prirodnog materijala robe. Razmjenjuje li se roba za novac, tada se oblik razmjenske vrijednosti, razmjenska vrijednost postavljena kao razmjenska vrijednost, novac, samo dotle dok ostaje izvan razmjene, dok izbjegava razmjenu, dok je dakle čisto iluzorno ostvarenje, održava čisto idealno u onom obliku u kojem samostalnost razmjenske vrijednosti postoji opipljivo. Razmjenjuje li se, najzad, novac za novac — četvrti oblik u kojem se promet može analizirati, ali au fond¹ samo treći oblik izražen u obliku razmjene — tada se više ne pojavljuje ni formalna razlika među razlikovanim momentima; *distinction without a difference*²; ne samo da nestaje razmjenska vrijednost, već nestaje i formalno kretanje njenog nestajanja. Au fond se ta četiri određenja oblika jednostavnog prometa dadu svesti na dva, koja se uostalom po sebi poklapaju; razlika je u tome na koje se od ta dva određenja stavlja naglasak, akcent, koji od dvaju momenata — novac ili roba — čini polaznu tačku. Naime, novac za robu, tj. razmjenska vrijednost robe nestaje u zamjeni za njen materijalni sadržaj (supstanciju); ili roba za novac, tj. njen sadržaj (supstancija) nestaje u zamjeni za njen oblik kao razmjenske vrijednosti. U prvom slučaju gasi se oblik razmjenske vrijednosti, u drugom njegova supstancija; u oba je, dakle, njegova realizacija prolazna.

Tek u *kapitalu* razmjenska vrijednost postavljena je kao razmjenska vrijednost, jer se održava u prometu, tj. dakle niti postaje

¹ u biti — ² razlikovanje bez razlike

nesupstancijalna (nego se ostvaruje u uvijek drugim supstancijama, u njihovom totalitetu), niti gubi svoje određenje oblika (nego u svakoj od različitih supstancija održava svoju identičnost sa sobom samom). Ona, dakle, ostaje uvijek novac i uvijek roba. Ona je u svakom momentu i jedan i drugi od momenata koji u prometu nestaju jedan u drugi. Ali ona je takva samo zato što je sama kružno kretanje razmjena koje se stalno obnavlja. I u tom pogledu njen je promet različit od prometa jednostavnih razmjenskih vrijednosti kao takvih. Jednostavan promet je u stvari promet samo sa stanovišta promatrača, ili *po sebi* (an sich), nije postavljen kao takav. To nije ista razmjenska vrijednost (baš zato što je njena supstancija neka određena roba) koja postaje najprije novac a zatim ponovo roba, nego su to uvijek druge razmjenske vrijednosti, druge robe koje se pojavljuju nasuprot novcu. Promet, kružni tok, sastoji se samo u jednostavnom ponavljanju ili smenjivanju određenja robe i novca, ne u tome da je zbiljska polazna tačka također tačka povratka. Zbog toga, ukoliko se promatra jednostavni promet kao takav, gdje je samo novac postojani moment, on se označava kao puki *promet novca*, kao puki *optičaj novca*.

»Kapitalističke vrijednosti se ovjekovječuju.« (Say, 21)

»Kapital je trajna« (umnožavajuća se» još ne spada ovamo) »vrijednost, koja više ne propada; ta se vrijednost otcjepljuje od robe koja ju je stvorila; ona kao takav metafizički, nesupstancijalni kvalitet ostaje uvijek u posjedu istog *cultivateur*¹« (ovdje irrelevantno: recimo *posjednika*) »za kojega poprima razne oblike.« (Sismondî VI)

Neprolaznost za kojom je težio novac postavljajući se negativno prema prometu, izvlačeći se iz njega, kapital postiže tako što se održava upravo prepuštajući se prometu. Kapital kao razmjenska vrijednost koja je prometu pretpostavljena ili koja promet pretpostavlja i u njemu se održava nije samo u svakom momentu idealiter² svaki od oba momenta sadržana u jednostavnom prometu, već on naizmjenice poprima oblik jednog i drugog, ali ne više tako da kao u jednostavnom prometu samo prelazi iz jednog u drugi, već je u svakom od određenja ujedno odnos prema suprotnom određenju, tj. idealno ga u sebi sadrži.

Kapital naizmjenice postaje roba i novac, ali 1) *on je sam smjena tih dvaju određenja*; 2) *on postaje roba, ali ne ova ili ona roba, već totalitet roba*. On nije ravnodušan prema supstanciji, ali jest prema određenom obliku; s te strane pojavljuje se kao neprestana metamorfoza te supstancije; ukoliko je on dakle postavljen kao poseban sadržaj razmjenske vrijednosti, ta sama posebnost je totalitet posebnosti; stoga je kapital ravnodušan ne prema posebnosti kao takvoj, već prema pojedinoj ili izoliranoj posebnosti. Identičnost, oblik općenitosti koji on dobija, sastoji se u tome da bude razmjenska vrijednost i kao takva novac. Zato se on postavlja i kao novac, on se in fact³ kao roba razmjenjuje za

¹ obrađivača — ² idealno — ³ u stvari

novac. Ali kad je kapital postavljen kao novac, tj. kao taj robi suprotan oblik općenitosti razmjenske vrijednosti, u isti mah je u njemu postavljeno da on ne treba da izgubi općenitost kao u običnom prometu, već njoj suprotno određenje ili da to općenitosti suprotno određenje primi samo privremeno, dakle da se ponovo razmijeni za robu, ali kao roba koja u svojoj posebnosti izražava općenitost razmjenske vrijednosti i zato neprestano mijenja svoj određeni oblik.

Kad ovdje govorimo o kapitalu, on je ovdje još samo ime. Jedina određenost u kojoj je kapital postavljen za razliku od neposredne razmjenske vrijednosti i novca jest *određenost razmjenske vrijednosti koja se održava i ovjekovječuje u prometu i putem prometa*. Dosad smo promatrali samo jednu stranu, samoodržanje razmjenske vrijednosti u prometu i putem prometa. Druga isto tako važna strana sastoji se u tome da razmjenska vrijednost više nije *pretpostavljena* ni kao jednostavna razmjenska vrijednost kako ona postoji kao puko idealno određenje u robi prije nego što ova uđe u promet (ili bolje rečeno, kao samo zamišljeno određenje, jer roba tek nestajući u prometu postaje razmjenska vrijednost), ni kao razmjenska vrijednost kako ona postoji kao jedan moment u prometu, kao novac; razmjenska vrijednost postoji ovdje kao novac, kao opredmećena razmjenska vrijednost, ali tako da je u njoj postavljen upravo opisani odnos. Ono po čemu se drugo određenje razlikuje od prvog jest to da razmjenska vrijednost postoji 1) u obliku predmetnosti; 2) potječe iz prometa, dakle ga pretpostavlja, ali u isti mah nasuprot njemu polazi od sebe kao pretpostavke.

Dvije su strane s kojih se može izraziti rezultat jednostavnog prometa:

Jednostavno negativna: U promet bačene robe postigle su svoju svrhu; one su se uzajamno razmijenile; svaka postaje objekt potrebe i biva potrošena. Time je, dakle, promet dovršen. Preostao je samo novac kao jednostavan reziduum. Ali kao takav reziduum on je prestao da bude novac, izgubio svoje određenje oblika. On se vraća u svoju materiju, koja preostaje kao neorganski pepeo cijelog procesa.

Pozitivno-negativna: Novac nije negiran kao opredmećena, za sebe bivstvujuća (ne samo u prometu nestajuća) razmjenska vrijednost, nego je negirana *antitetička* samostalnost, gola apstraktna općenitost u kojoj se novac učvrstio; ali

treće: razmjenska vrijednost kao pretpostavka i ujedno rezultat prometa, kako je pretpostavljena kao proizišla iz prometa, mora isto tako ponovo istupiti iz njega. Dogodi li se to samo na formalan način, ona bi ponovo postala jednostavno novac; istupi li ona iz prometa i kao zbiljska roba, kao u jednostavnom prometu, ona bi postala jednostavan predmet potrebe, bila bi kao takva potrošena i isto tako izgubila svoje određenje oblika. Da bi istupanje iz prometa postalo zbiljsko, razmjenska vrijednost mora isto tako postati predmet potrebe i kao takav mora biti potrošena, ali ona mora biti potrošena radom i tako se iznova reproducirati.

Drukčije rečeno: Razmjenska vrijednost bila je prvobitno prema svom sadržaju opredmećena količina rada ili radnog vremena; kao takva ona je putem prometa došla u svom objektiviranju do postojanja kao novac, opipljiv novac. Sad ona mora sama ponovo postaviti rad, tu polaznu tačku prometa koja je ležala izvan prometa, koja je bila prometu pretpostavljena i za koju se sam promet pojavljivao kao kretanje koje je izvana obuhvaća i unutar sebe preobražava; ali sada to razmjenska vrijednost ne čini, više kao jednostavan ekvivalent ili jednostavno opredmećenje rada, već kao opredmećena i osamostaljena razmjenska vrijednost koja se predaje radu, postaje njegovim materijalom samo zato da bi obnovila samu sebe i da bi od same sebe ponovo otpočela promet. Time to i nije više jednostavno izjednačavanje, čuvanje svoje identičnosti, kao u prometu; već *umnožavanje* samog sebe. Razmjenska vrijednost postavlja se kao razmjenska vrijednost samo time što se oploduje, dakle uvećava svoju vrijednost. *Novac* (kao onaj koji se vratio iz prometa k sebi) *izgubio je kao kapital svoju ukočenost i iz opipljive stvari postao je proces*. Ali, s druge strane, rad je izmijenio svoj odnos prema svojoj predmetnosti: on se također vratio k sebi. No povratak je takav da u razmjenskoj vrijednosti opredmećeni rad postavlja živi rad kao sredstvo svoje reprodukcije, dok se prvobitno razmjenska vrijednost pojavljivala samo kao proizvod rada.

b) Razmjenska vrijednost koja potječe iz prometa, postaje njegova pretpostavka, održava se u njemu i uvećava se posredstvom rada

α) [Tri umetka: plan djela; društvo; Proudhon]

I. 1) Opći pojam kapitala. — 2) Posebnost kapitala: capital circulant, capital fixe¹. (Kapital kao životno sredstvo, kao sirovine, kao oruđe rada.) 3) Kapital kao novac. II. 1) *Količina kapitala. Akumulacija*. — 2) *Kapital mjerim samim sobom. Profit. Kamata, Vrijednost kapitala*, tj. kapital za razliku od sebe kao kamate i profita. 3) *Promet kapitala*. α) Razmjena kapitala za kapital. Razmjena kapitala za dohodak Kapital i cijene. β) *Konkurencija kapitala*. γ) *Koncentracija kapitala*. III. Kapital kao kredit. IV. Kapital kao dionički kapital V. *Kapital kao novčano tržište*. VI. Kapital kao izvor bogatstva. Kapitalist. Poslije kapitala trebalo bi obraditi zemljišno vlasništvo. Nakon toga najamni rad. Kad se razmotre sva tri, *kretanje cijena*, kao promet određen sada u svom unutrašnjem totalitetu. S druge strane, tri klase kao proizvodnja postavljena u tri svoja osnovna oblika i pretpostavke prometa. Zatim *država*. (Država i građansko društvo. — Porez ili egzistencija neproduktivnih klasa. — Državni dug. — Stanovništvo. — Država prema vani: kolonije. Vanjska trgovina. Mjenični tečaj. Novac kao među-

¹ optičajni kapital, stalni kapital

narodna moneta. — Na kraju svjetsko tržište. Presezanje građanskog društva u državu. Krize. Razlaganje načina proizvodnje i društvenog oblika koji su zasnovani na razmjenskoj vrijednosti. Realno postavljanje individualnog rada kao društvenog i vice versa.)

(Ništa nije pogrešnije od načina kako na *društvo* u vezi s ekonomskim uslovima gledaju i ekonomisti i socijalisti. Na primjer, Proudhon kaže nasuprot Bastiatu (XVI, 29):

«*Za društvo ne postoji razlika između kapitala i proizvoda. Ta razlika je posve subjektivna, individualna.*»

Dakle upravo ono društveno on naziva subjektivnim, a subjektivnu apstrakciju naziva društvom. Razlika između proizvoda i kapitala upravo je u tome što proizvod kao kapital izražava određeni odnos koji pripada jednom historijskom obliku društva. Takozvano promatranje sa stanovišta društva znači samo to da se previdaju one *razlike* koje upravo izražavaju *društveni odnos* (odnos građanskog društva). Društvo se ne sastoji od individua, već izražava sumu onih povezanosti, odnosâ u kojima se te individue međusobno nalaze. Kao kad bi neko rekao: Sa stanovišta društva ne postoje robovi i građani: i jedni i drugi su ljudi. Naprotiv, oni su to izvan društva. Biti rob i biti građanin društvena su određenja, odnosi ljudi A i B. Čovjek A kao takav nije rob. On je rob u društvu i putem društva. Ono što g. Proudhon ovdje kaže o kapitalu i proizvodu znači kod njega da sa stanovišta društva ne postoji razlika između kapitalista i radnikâ, razlika koja postoji upravo samo sa stanovišta društva.)

(U svom polemičkom spisu protiv Bastiata *Gratuité du Crédit* Proudhon sve navlači na to da razmjenu između kapitala i rada svede na jednostavnu razmjenu roba kao razmjenskih vrijednosti, na momente jednostavnog prometa, tj. on apstrahira upravo od specifične razlike od koje sve zavisi. On kaže:

«Svaki proizvod postaje u danom trenutku kapital, jer sve što se troši, u izvjesnom trenutku troši se reproduktivno.»

To je jako pogrešno, ali ništa za to.

«Zbog čega se pojam proizvoda odjednom pretvara u pojam kapitala? Zahvaljujući ideji vrijednosti. To znači da proizvod da bi postao kapital treba proći autentičnu procjenu, biti kupljen ili prodan, a njegova cijena raspravljena i utvrđena nekom vrstom zakonskog ugovora. Npr. koža izlazeći iz mesnice proizvod je mesara. Šta se zbiva, ako tu kožu kupi štavilac? Ovaj odmah unosi nju ili nienu vrijednost u svoj pogonski fond. Radom štavioca taj kapital ponovo postaje proizvod itd.»

Svaki kapital ovdje je »konstituirana vrijednost«. Novac je »naj-savršenija vrijednost«, konstituirana vrijednost na najvišoj potenciji. To dakle znači: 1) Proizvod postaje kapital time što postaje vrijednost. Ili kapital nije ništa drugo nego jednostavna vrijednost. Među njima

nema razlike. Zato on kaže naizmjenice jednom roba (njena prirodna strana izražena kao proizvod), a drugi put vrijednost, ili bolje, kako vrijednost pretpostavlja akt kupovine i prodaje, cijena. 2) Kako se novac javlja kao dovršeni oblik vrijednosti, kakva je ona u jednostavnom prometu, to je i novac prava konstituirana vrijednost.)

β) [Od jednostavne razmjenske vrijednosti do kapitala]

Prelaz iz jednostavne razmjenske vrijednosti i njenog prometa u kapital može se izraziti i ovako: U prometu se razmjenska vrijednost pojavljuje dvojako, jednom kao roba, drugi put kao novac. Ako je ona u jednom određenju, nije u drugom. To vrijedi za svaku posebnu robu. Ali cjelina prometa promatrana po sebi sastoji se u tome da se ista razmjenska vrijednost, razmjenska vrijednost kao subjekt, jednom postavlja kao roba, a drugi put kao novac, i promet je upravo kretanje kojim se razmjenska vrijednost postavlja u tom dvostrukom određenju i kojim se u svakom od njih održava kao njegova suprotnost, u robi kao novac, a u novcu kao roba. Ali iako je to po sebi dano u jednostavnom prometu, to u njemu nije postavljeno. Razmjenska vrijednost postavljena kao jedinstvo robe i novca jest *kapital*, i samo to postavljajući pojavljuje se kao promet kapitala. (Ali kao promet koji je spiralna linija, krivulja koja se proširuje, a ne jednostavan krug.)

Analizirajmo najprije jednostavna određenja koja su sadržana u odnosu kapitala i rada, da bismo tako našli unutrašnju povezanost kako tih određenja, tako i njihovih razvijenijih oblika prema onom ranijem.

Prva je pretpostavka da na jednoj strani stoji kapital, a na drugoj rad, oba kao samostalni likovi jedan prema drugom, oba, dakle, i tuđi jedan drugome. Rad koji stoji nasuprot kapitalu je *tuđi* rad, a kapital koji stoji nasuprot radu je *tuđi* kapital. Ekstremi koji stoje jedan prema drugom *specifično* su različiti. U prvom postavljanju jednostavne razmjenske vrijednosti rad je bio određen tako da proizvod nije bio neposredna upotrebna vrijednost za radnika, nije bio neposredno sredstvo za izdržavanje. To je bio opći uslov stvaranja razmjenske vrijednosti i prometa uopće. Inače bi radnik proizvodio samo proizvod — neposrednu upotrebnu vrijednost za sebe — ali ne razmjensku vrijednost. Ipak je ta razmjenska vrijednost bila materijalizirana u nekom proizvodu, koji je kao takav imao upotrebnu vrijednost za druge i kao takav bio predmet njihovih potreba. Upotrebna vrijednost koju radnik može ponuditi kapitalu, koju on dakle uopće može ponuditi drugima, nije materijalizirana u proizvodu, uopće ne postoji izvan njega, dakle ne postoji zbiljski, već samo u mogućnosti, kao njegova sposobnost. Ona postaje zbilja tek kad se potaknuta od kapitala stavi u kretanje, jer djelatnost bez predmeta nije ništa ili je samo misaona djelatnost, o kojoj ovdje nije riječ. Čim ju je kapital stavio u kretanje, ta upotrebna vrijednost bivstvuje kao određena, proizvodna djelatnost radnika;

to je sama njegova životnost koja je usmjerena na određenu svrhu i zato se ispoljava u određenom obliku.

U odnosu kapitala i rada razmjenska vrijednost i upotrebna vrijednost postavljene su u međusobni odnos; jedna strana (kapital) najprije stoji nasuprot drugoj strani kao *razmjenska vrijednost**, a druga (rad) nasuprot kapitalu kao upotrebna vrijednost. U jednostavnom prometu može se svaka od roba promatrati naizmjenice u jednom ili drugom određenju. U oba slučaja, ako ona vrijedi kao roba kao takva, ona istupa iz prometa kao predmet potrebe i pada sasvim izvan ekonom-

* Ne treba li *vrijednost* shvatiti kao jedinstvo upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti? Da li je po sebi i za sebe *vrijednost* kao takva nešto općenito prema upotrebnoj vrijednosti i razmjenskoj vrijednosti kao njenim *posebnim* oblicima? Ima li to neko značenje u ekonomiji? Upotrebna vrijednost pretpostavljena je također u jednostavnoj razmjeni ili čistoj razmjeni. Ali ovdje, gdje se trampa vrši upravo samo radi uzajamne upotrebe robe, tu upotrebna vrijednost, tj. sadržaj, prirodna posebnost robe kao takva ne postoji kao ekonomsko određenje oblika. Njeno određenje oblika je upravo razmjenska vrijednost. Sadržaj izvan tog oblika je irelevantan; nije sadržaj odnosa kao društvenog odnosa. Ali ne razvija li se taj sadržaj kao takav u sistemu potreba i proizvodnje? Ne ulazi li upotrebna vrijednost kao takva u sam oblik kao ona koja određuje sam ekonomski oblik, npr. u odnosu između kapitala i rada? u različitim oblicima rada (poljoprivredi, industriji itd.)? — u zemljišnoj renti? — Utjecaj godišnjih doba na cijene sirovina? itd. Kad bi *samo* razmjenska vrijednost kao takva igrala ulogu u ekonomiji, kako bi kasnije mogli ući u nju takvi elementi koji se odnose samo na upotrebnu vrijednost, kao npr. odmah u kapitalu kao sirovina itd. Odakle se kod Ricarda odjednom stvorilo fizičko svojstvo zemlje? itd. Riječ *roba* (njemački možda *Güter*¹ kao *denrée*² za razliku od *marchandise*³) sadrži odnos. Cijena se pojavljuje kao njeno čisto formalno određenje. To nipošto ne protivurječi tome da je razmjenska vrijednost pretežno određenje. Ali upotreba prirodno ne prestaje time što je ona određena *samo* razmjenom, iako ona time prirodno dobija svoj smjer. Svakako to treba pri istraživanju vrijednosti tačno ispitati, a ne, kao što radi Ricardo, od toga prosto apstrahirati. niti se kao plitki Say s pukim pretpostavljanjem riječi «korisnost» praviti važan, Prije svega će se pri izlaganju pojedinih odeljaka pokazati, i mora se pokazati, u kojoj mjeri upotrebna vrijednost, ne samo kao pretpostavljena materija, ostaje izvan ekonomije i njenih određenja oblika, a u kojoj mjeri ulazi u nju. Proudhonovu glupost pokazuje «*Misère*»⁴. Jedno je sigurno: u razmjeni imamo (u prometu) robu — upotrebnu vrijednost — kao cijenu; da je ona uz svoju cijenu i roba, predmet potrebe, razumnije se samo po sebi. Ta dva određenja nipošto ne ulaze u međusobni odnos, osim što se posebna upotrebna vrijednost pojavljuje kao prirodna granica robe i stoga novac, tj. razmjensku vrijednost robe postavlja (ali samo formalno) ujedno kao egzistenciju izvan same robe u novcu. Sam novac je roba, za supstanciju ima neku upotrebnu vrijednost.

¹ dobra — ² potrošna roba — ³ trgovačka roba — ⁴ «Bijeda»

skog odnosa. Ukoliko se roba fiksira kao razmjenska vrijednost — novac — ona tendira istoj bezobličnosti, ali ostajući unutar ekonomskog odnosa. Svakako robe su od interesa u odnosu razmjene (jednostavnom prometu) samo ukoliko imaju razmjenske vrijednosti; s druge strane, njihova razmjenska vrijednost samo je od prolaznog interesa, jer ukida samo jednostranost (upotrebljivost, upotrebnu vrijednost koja se odnosi samo na određenog individuuma i stoga *neposredno* postoji za njega) ali ne i samu tu upotrebnu vrijednost; naprotiv, postavlja je i posreduje, kao upotrebnu vrijednost za druge itd. Ali ukoliko se razmjenska vrijednost kao takva fiksira u novcu, upotrebna vrijednost stoji joj nasuprot još samo kao apstraktni kaos; i upravo odvajanjem od svoje supstancije ona se vraća u sebe samu i odlazi iz sfere jednostavne razmjenske vrijednosti, čije je najviše kretanje jednostavan promet i čije je najviše dovršenje novac. Ali unutar same te sfere razlika [između robe i novca] postoji in fact samo kao površna različenost, čisto formalno razlikovanje. Sam novac u svojoj najvišoj fiksiranosti opet je roba i razlikuje se kao takav od drugih roba samo time što *potpunije* izražava razmjensku vrijednost, ali upravo zato kao moneta gubi svoju *razmjensku vrijednost* kao imanentno određenje i postaje *puka* upotrebna vrijednost, premda upotrebna vrijednost za postavljanje cijene itd. robâ. Ova određenja još se neposredno poklapaju i isto tako neposredno razilaze. Tamo gdje se ona odnose samostalno jedno prema drugom, *pozitivno*, kao u robî koja postaje predmet potrošnje, ona prestaje da bude moment ekonomskog procesa; tamo gdje se odnose negativno, kao u novcu, ona postaje *ludost*, doduše ludost kao moment ekonomije i determinanta praktičnog života narodâ.

Kako smo vidjeli ranije, ne može se reći da se razmjenska vrijednost realizira u jednostavnom prometu. Ali to je zbog toga što prema njoj ne istupa upotrebna vrijednost kao takva, kao njom samom određena upotrebna vrijednost; dok obrnuto upotrebna vrijednost kao takva ne stoji u odnosu prema razmjenskoj vrijednosti, već postaje određena razmjenska vrijednost samo time što se zajedničnost upotrebničkih vrijednosti — da su radno vrijeme — primjenjuje na njih kao vanjsko mjerilo. Njihovo jedinstvo još se neposredno raspada, a njihova razlika još je neposredno jedinstvena. Sad treba postaviti da upotrebna vrijednost kao takva postaje pomoću razmjenske vrijednosti, a da razmjenska vrijednost sama sebe posreduje pomoću upotrebne vrijednosti. U novčanom prometu imali smo samo različite oblike razmjenske vrijednosti (cijena robe — novac) ili samo različite upotrebne vrijednosti (R—R) za koje je novac, razmjenska vrijednost, puko prolazno posredovanje. Zbiljskog odnosa između razmjenske vrijednosti i upotrebne vrijednosti nije bilo. Stoga je i roba kao takva — njena posebnost — ravnodušan, samo slučajaj i *en général* zamišljen sadržaj, koji se nalazi izvan ekonomskog odnosa oblika; ili ekonomski odnos oblika je samo površan oblik, formalno određenje izvan čijeg dosega leži zbiljska supstancija i koje se uopće ne odnosi prema toj supstanciji kao takvo; treba li zato

da se to određenje oblika kao takvo zadrži u novcu, to se ono neprimjetno pretvara u ravnodušan prirodni proizvod, metal, u kojem je utrnula i posljednja veza bilo s individuom, bilo s prometom individua. Metal kao takav ne izražava, naravno, nikakve društvene odnose; u njemu je utrnuo i oblik monete, posljednji znak života njegovog društvenog značenja.

γ. Priroda kapitala

Razmjenska vrijednost koja istupa prema samoj upotrebnoj vrijednosti kao jedna od strana toga odnosa istupa prema njoj kao novac, ali taj novac koji tako prema njoj istupa nije više novac u svom određenju kao takav, već kao *kapital*. *Upotrebna vrijednost* ili roba koja istupa prema kapitalu ili prema postavljenoj *razmjesnoj vrijednosti* nije više roba kakva se pojavljivala prema novcu, roba čija je određenost oblika bila isto tako irelevantna kao i njen sadržaj i pojavljivala se samo kao bilo kakva supstancija uopće.

Prvo [roba sad istupa] kao upotrebna vrijednost za kapital, tj. kao takav predmet da kapital u razmjeni s njim ne gubi svoje određenje vrijednosti, kao što ga gubi npr. novac razmjenjujući se za neku određenu robu. Jedina korisnost koju uopće neki predmet može imati za kapital može biti samo ta da ga održava ili povećava. Vidjeli smo već kod novca kako vrijednost osamostaljena kao takva — ili opći oblik bogatstva — nije sposobna ni za kakvo drugo kretanje osim za kvantitativno, za povećavanje. Prema svom pojmu bogatstvo je cjelokupnost svih upotrebnihi vrijednosti, ali kako je ono uvijek samo jedna određena količina novca (ovdje kapitala), njegova kvantitativna granica je u protivurječnosti s njegovim kvalitetom. Stoga je u njegovoj prirodi da neprestano teži preko svoje vlastite granice. (Zato se ono kao bogatstvo za uživanje, npr. u rimsko carsko doba, pojavljuje kao bezgranično rasipanje koje pokušava da i uživanje uzdigne u uobraženu bezgraničnost gutanjem salate od bisera itd.) Za vrijednost koja se čvrsto drži sebe kao vrijednosti već se zbog toga povećanje poklapa sa samoodržanjem, i ona se održava upravo samo time što neprestano teži preko svoje kvantitativne granice, koja protivurječi njenom određenju oblika, njenoj unutrašnjoj općenitosti.

Obogaćivanje je tako samosvrha. Svrhovita djelatnost kapitala može biti samo djelatnost obogaćivanja, tj. povećavanja, umnožavanja samog sebe. Određena svota novca (a novac egzistira za svog posjednika uvijek samo u određenoj količini, uvijek je tu kao određena svota novca) (ovo izložiti već u glavi o novcu) može potpuno zadovoljiti određenu potrošnju, u kojoj novac upravo prestaje da bude novac. Ali kao predstavnik općeg bogatstva on to ne može. Kao kvantitativno određena svota, ograničena svota, on je također samo ograničeni predstavnik općeg bogatstva ili predstavnik ograničenog bogatstva, koje seže jednako daleko kao i njegova razmjenska vrijednost, tačno je iz-

mjereno njome. On, dakle, nipošto nema sposobnost koju prema svom općem pojmu treba da ima, da kupuje sva uživanja, sve robe, totalitet materijalnih supstancija bogatstva; on nije »*précis de toutes les choses*«¹ itd. Fiksiran kao bogatstvo, kao opći oblik bogatstva, kao vrijednost koja važi kao vrijednost, novac je, dakle, neprestani nagon da se ide dalje preko svoje kvantitativne granice, beskrajni proces. Njegov vlastiti život sastoji se isključivo u tome; on se *održava* kao od upotrebne vrijednosti različita, za sebe važeća razmjenska vrijednost samo time što se *neprestano umnožava*.

(Gospodi ekonomistima vraški je teško da teorijski prijeđu od samoodržanja vrijednosti u kapitalu k njenom umnožavanju; naime k umnožavanju kao osnovnom određenju kapitala, ne samo kao slučajnosti ili samo kao rezultatu. Vidi npr. kako *Storch* to osnovno određenje unosi prilogom »zapravo«^[105]. Razumije se da ekonomisti pokušavaju da to unesu u odnos kapitala kao bitno, ali ako se to ne čini u brutalnom obliku tako da se kapital određuje kao ono što donosi profit, pri čemu je povećanje kapitala samo već postavljeno kao poseban *ekonomski oblik* u profitu, tada se to događa samo kradimice i vrlo slabo, kao što ćemo pokazati kasnije kratkim prikazom svega onog što su ekonomisti pridonijeli pojmovnom određenju kapitala. Brbljanje da nitko ne bi upotrebljavao svoj kapital kad iz toga ne bi izvlačio dobit, svodi se ili na glupost da bi valjani kapitalisti ostali kapitalisti čak i *ne* upotrebljavajući svoj kapital, ili na to da je u jednom vrlo priprostom obliku rečeno da je upotreba koja donosi dobit sadržana u pojmu kapitala. Well.² Tada bi to upravo trebalo dokazati.)

Novac kao svota novca mjeri se svojom količinom. To mjerenje protivrječi njegovom određenju, koje mora biti usmjereno na bezmjerno. Sve što je ovdje rečeno o novcu vrijedi još više o kapitalu, u kojem se novac u svom završenom određenju u stvari tek razvija. Kao upotrebna vrijednost, tj. kao nešto korisno može prema kapitalu kao takvom stajati samo nešto što ga povećava, umnožava i stoga održava kao kapital.

δ) Proizvodni i neproizvodni rad

Drugo. Kapital je prema svom pojmu novac, ali novac koji ne egzistira više u jednostavnom obliku zlata i srebra, a više ne ni kao novac u suprotnosti prema prometu, već u obliku svih supstancija — u obliku roba. Utoliko on, stoga, kao kapital ne stoji u suprotnosti prema upotrebnoj vrijednosti, već egzistira osim u novcu upravo samo u upotrebnim vrijednostima. Same te njegove supstancije sada su, dakle, prolazne supstancije koje, s jedne strane, ne bi imale razmjensku vrijednost,

¹ »sažeti sadržaj svih stvari« (aluzija na P. Boisguilleberta, koji, međutim, kaže malo drukčije: »*précis de toutes les denrées*«, »sažeti sadržaj svih roba«) —

² Dobro (Lijepo. U redu.)

kad ne bi imale upotrebnu vrijednost, ali koje kao upotrebne vrijednosti gube svoju vrijednost, propadaju jednostavnom prirodnom izmjenom tvari, ako se zbiljski ne upotrebljavaju; i koje ako se zbiljski upotrebljavaju, pogotovu nestaju. S te strane suprotnost kapitala ne može sama biti opet posebna roba; jer posebna roba ne sačinjava suprotnost prema kapitalu, budući da je supstancija kapitala i sama upotrebna vrijednost; kapital nije ova ili ona roba, već svaka roba. Zajednička supstancija svih roba, tj. opet ne njihova supstancija kao njihova materijalna građa, dakle, ne kao fizičko određenje, već njihova zajednička supstancija kao *robá*, zato i kao *razmjenskih vrijednosti* jest da su one *opredmećeni rad*.

[Ali o toj ekonomskoj (društvenoj) supstanciji upotrebni vrijednosti, tj. o njihovom ekonomskom određenju kao sadržaju za razliku od njihovog oblika (a taj oblik je *vrijednost*, jer je ona određena količina opredmećenog *rada*) može biti govora jedino ako joj se potraži suprotnost. Što se tiče njihovih prirodnih razlika, to nijedna od ovih ne onemogućuje kapitalu da zauzme mjesto u nekoj upotrebnoj vrijednosti, da je načini svojim vlastitim tijelom, ukoliko nijedna od tih razlika ne isključuje određenje razmjenske vrijednosti i robe.]

Jedina razlika od *opredmećenog rada* je *neopredmećeni rad*, tj. onaj koji se još opredmećuje, *rad* kao subjektivnost. Odnosno *opredmećeni rad*, tj. *prostorno prisutni rad* može se suprotstaviti *vremenski prisutnom radu* i kao *prošli rad*. Ukoliko on treba da postoji kao vremenit, kao živ, on može postojati samo kao *živ subjekt*, u kojem on egzistira kao sposobnost, kao mogućnost, dakle kao *radnik*. Zato jedina *upotrebna vrijednost* koja može sačinjavati suprotnost kapitalu jest *rad* (*i to rad koji stvara vrijednost, tj. produktivan rad*).

Ta uzgredna napomena je anticipacija; mora se tek obrazložiti; by and by.¹ Rad kao puko vršenje usluga za zadovoljenje neposrednih potreba nema nikakve veze s kapitalom, jer ga ovaj posljednji ne traži. Ako neki kapitalist daje sebi nacijepati drva da bi ispekao svoju *ovčtinu*, tad stoji ne samo cjepač drva prema njemu, već i on prema cjepaču u odnosu jednostavne razmjene. Cjepač mu pruža svoju uslugu, upotrebnu vrijednost koja ne povećava kapital, već u kojoj se on troši, a kapitalist mu daje za to drugu robu u obliku novca. Tako je to sa svakim vršenjem usluga koje radnici razmjenjuju direktno za novac drugih osoba i koje te osobe troše. To je trošenje dohotka, koje kao takvo uvijek pripada u jednostavan promet, a ne trošenje kapitala. Kako jedan od ugovarača ne stoji prema drugom kao kapitalist, taj posao posluge ne može pasti u kategoriju produktivnog rada. Od bludnice do pape ima masa takvog ološa. Ali tu pripada i poštenu i »radni« lumpenproletarijat, npr. velika družina pomoćnih nosača itd. u lučkim gradovima itd. Predstavnik novca zahtijeva uslugu samo zbog njene upotrebne vrijednosti, koja za njega neposredno iščezava; ali nosač zahtijeva novac,

¹ kasnije

i kako je tako onom koji daje novac stalo do robe, a onom koji daje robu do novca, oni uzajamno zastupaju samo dvije strane jednostavnog prometa; uvijek je jasno da nosač, kao onaj kojem je stalo do novca, dakle do neposredno općeg oblika bogatstva, nastoji da se obogati na račun svog improviziranog prijatelja, što ovog, koji je hard calculator¹, vrijeda tim dublje što se ova usluga koju on sad treba ima pripisati samo njegovoj općeljudskoj slabosti, a nipošto je ne traži kao kapitalist.

A. Smith je u biti imao pravo sa svojim *produktivnim* i *neproduktivnim* radom, pravo sa stanovišta građanske ekonomije.^[106] Ono što drugi ekonomisti iznose protiv toga ili je obično blebetanje (npr. Storch, Senior još gnjodastije itd.^[107]), naime da svaka djelatnost ipak nešto djeluje, dakle zamjenjivanje proizvoda u njegovom prirodnom i u ekonomskom smislu; na taj način i lopov je produktivan radnik, jer on posredno proizvodi knjige o krivičnom pravu (to je rezoniranje bar toliko tačno koliko i nazivanje suca produktivnim radnikom, zato što on štiti od krađe). Ili su moderni ekonomisti postali takvi sikofanti buržuja da mu žele prodati da je produktivan rad i to kad mu netko trijebi uši ili mu gladi kitu, jer će mu možda ovo posljednje učiniti njegovu tupu glavu — blockhead² — idućeg dana raspoložnijom za poslovnicu. Zato je posve tačno — ali ujedno i karakteristično — da su konsekvantnim ekonomistima npr. radnici u radionicama za izradu luksuznih predmeta produktivni radnici, iako se kicoši koji takve predmete troše izričito osuđuju kao neproduktivni rasipnici. Činjenica je da su ti radnici, indeed³, produktivni ukoliko uvećavaju kapital svoga gospodara, ali da su neproduktivni s obzirom na materijalni rezultat svoga rada. In fact⁴ taj »produktivni« radnik je upravo toliko zainteresiran za govornariju koju mora izradivati, koliko i sam kapitalist koji ga upotrebljava i kojem se također fučka na te trice. Ali tačnije uzeto, u stvari se pokazuje da se prava definicija produktivnog radnika sastoji u ovom: to je čovjek kome je potrebno i koji traži samo onoliko koliko je neophodno da se osposobi da svom kapitalistu donosi najveću moguću korist. All this nonsense!⁵ Udaljavanje od predmeta. Ali treba se vratiti pitanje na distinkciju produktivnog i neproduktivnog.^[108]

4. [Dva različita procesa u razmjeni između kapitala i rada]

a) Uvodne napomene

Upotrebnost vrijednost koja istupa nasuprot kapitalu kao postavljenoj razmjenskoj vrijednosti jest *rad*. Kapital se razmjenjuje ili postoji u toj određenosti samo u odnosu na *ne-kapital*, negaciju kapitala, u odnosu na koju je on jedino kapital; zbiljski ne-kapital je *rad*.

¹ teški (strogi) računčija — ² drvena glava, glupan — ³ doista — ⁴ U stvari — ⁵ Sve su to gluposti!

Ako promatramo razmjenu između kapitala i rad, nalazimo da se ona raspada na dva ne samo formalno nego i kvalitativno različita i čak suprotna procesa:

1) Radnik razmjenjuje svoju robu, rad, upotrebnu vrijednost, koja kao roba ima također *cijenu*, kao i sve druge robe, za određenu sumu razmjenskih vrijednosti, određenu svotu novca koju mu ustupa kapital.

2) Kapitalist dobija u razmjeni sam rad, rad kao djelatnost koja stvara vrijednost, kao produktivan rad, tj. on dobija u razmjeni proizvodnu snagu koja kapital održava i umnožava i koja time postaje proizvodnom snagom i reproducirajućom snagom kapitala, snagom koja pripada samom kapitalu.

Odvajanje ta dva procesa toliko je upadljivo da se oni u vremenu mogu razići i nipošto se ne moraju poklapati. Prvi proces može se dovršiti i u izvjesnoj mjeri većinom je dovršen prije nego što drugi i počne. Dovršenje drugog čina pretpostavlja dovršenje proizvoda. Plaćanje najamnine ne može čekati na to. Vidjet ćemo da je to čak i bitno određenje tog odnosa da plaćanje najamnine ne čeka na dovršenje proizvoda.

Kod jednostavne razmjene, prometa, nema tog udvostručenog procesa. Ako se roba *a* razmijeni za novac *b*, a ovaj zatim za robu namijenjenu potrošnji *c* — prvobitni objekt razmjene za *a* — tada upotreba robe *c*, njena potrošnja, pada sasvim izvan prometa; ne tiče se oblika odnosa; leži s onu stranu samog prometa i čisto je materijalan interes koji izražava još samo odnos individuumu *A* u njegovoj prirodosti prema predmetu njegove pojedinačne potrebe. Šta će on početi s robom *c*, pitanje je koje leži izvan ekonomskog odnosa. Ovdje se, obrnuto, *upotrebna vrijednost onoga što je dobijeno u razmjeni za novac pojavljuje kao poseban ekonomski odnos, a određena upotreba onoga što je razmijenjeno za novac sačinjava krajnju svrhu oba procesa. Po tome se, dakle, već i formalno razlikuje razmjena između kapitala i rada od jednostavne razmjene — dva različita procesa.*

Razmotrimo li sad, nadalje, kako se razmjena između kapitala i rada po sadržaju razlikuje od jednostavne razmjene (prometa), naći ćemo da ta razlika ne proizlazi iz nekog vanjskog odnosa ili upoređenja, već da se u totalitetu ovog posljednjeg procesa drugi oblik sam razlikuje od prvog, da je samo to upoređenje već uključeno. Razlika drugog akta od prvog — naime poseban proces prisvajanja rada od strane kapitala predstavlja drugi akt — upravo i jest razlika razmjene između kapitala i rada od razmjene što je posreduje novac između roba. *U razmjeni između kapitala i rada prvi akt je razmjena, pada potpuno u običan promet; drugi akt je proces koji je kvalitativno različit od razmjene i samo bi se zloupotrebom mogao uopće nazvati razmjenom bilo koje vrste. On stoji direktno nasuprot razmjeni; bitno drukčija kategorija.*

b) Kapital i zemljišno vlasništvo
(i još jedan plan djela)

Kapital

I. *Općenitost*: 1. a) Postajanje kapitala od novca, b) Kapital i rad (posredovanje kapitala *tudim* radom). c) Elementi kapitala raščlanjeni po njihovom odnosu prema radu (proizvod, sirovina, oruđe rada). 2. *Uposebljivanje*¹ kapitala: a) Capital circulant, capital fixe.² Opticaj kapitala. 3. *Pojedinačnost kapitala*: Kapital i profit. Kapital i kamata. Kapital kao *vrijednost*, različit od sebe kao kamate i profita.

II. *Posebnost*:³ 1. Akumulacija kapitala. 2. Konkurencija kapitala. 3. Koncentracija kapitala (kvantitativna razlika kapitala kao u isti mah kvalitativna, kao *mjera* njegove veličine i djelovanja)⁴.

III. *Pojedinačnost*: 1) Kapital kao kredit. 2) Kapital kao dionički kapital. 3) Kapital kao novčano tržište.

Na novčanom tržištu kapital je postavljen u svom totalitetu; na njemu *on određuje cijene, daje rad, regulira proizvodnju*, jednom riječju *izvor je proizvodnje*; ali kapital ne samo kao onaj koji proizvodi sam sebe (materijalno industrijom itd., postavljajući cijene, razvijajući proizvodne snage), već u isti mah kao stvaralac vrijednosti mora postaviti jednu od kapitala specifično različitu vrijednost ili oblik bogatstva. To je *zemljišna renta*. To je jedina vrijednost koju kapital stvara kao od sebe samog, od svoje vlastite proizvodnje različitu vrijednost. Kako po svojoj prirodi tako i historijski kapital je *tvorac* modernog zemljišnog vlasništva, zemljišne rente; stoga se njegovo djelovanje pojavljuje također kao razlaganje starog oblika zemljišnog vlasništva. Novi oblik nastaje djelovanjem kapitala na stari oblik. Kapital je tvorac tog novog oblika — promatrano s jedne strane — kao tvorac moderne poljoprivrede. Zbog toga je u ekonomskim odnosima modernog zemljišnog vlasništva, koje se pojavljuje kao proces: zemljišna renta — kapital — najamni rad (oblik tog zaključka može se shvatiti i drukčije, kao: najamni rad — kapital — zemljišna renta; ali kapital se uvijek mora pojaviti kao aktivna sredina), postavljena unutrašnja konstrukcija modernog društva ili kapital u totalitetu svojih odnosa.

Sad se pita kako dolazi do prijelaza iz zemljišnog vlasništva u najamni rad? (Prijelaz iz najamnog rada u kapital proizlazi sam od sebe; jer se kapital u najamnog radu vratio u svoju aktivnu osnovu.) Historijski je prijelaz nesporan. On je već u tome što je zemljišno vlasništvo proizvod kapitala. Zato nalazimo da tamo gdje se reagiranjem kapitala na starije oblike zemljišnog vlasništva ovo pretvara u novčanu rentu (isto biva na drugi način tamo gdje se stvara suvremeni seljak) i gdje se uslijed toga istovremeno poljoprivreda kako se njom bavi kapital pretvara u industrijsku agronomiju, svuda iz *cottiers*⁵, kmetova, kulučara,

¹ Besondere — ² Opticajni kapital, stalni kapital — ³ Besonderheit — ⁴ *Pre-crtano*: b) Kapital kao kredit. c) Dionički kapital. d) Novčano tržište. e) Kapital kao onaj koji određuje cijene. — ⁵ sitnih seljaka

nasljednih zakupaca, seoskih bezemljaša itd. nužno postaju nadničari, najamni radnici. Dakle se *najamni rad* u svom totalitetu stvara tek djelovanjem kapitala na zemljišno vlasništvo i zatim, kad je ovo jednom izradeno kao oblik, samim zemljoivlasnikom. Tada sam zemljoivlasnik, kako to kaže Stenart^[109], čisti zemlju od njenih suvišnih vrsta, rastav-lja djecu zemlje od grudi na kojima su rasla i pretvara tako čak i obra-divanje zemlje, koje se po svojoj prirodi jačja kao neposredno vrelo izdržavanja, u posredovano vrelo izdržavanja, sasvim zavisno od dru-štvenih odnosa. (Uzajamna zavisnost mora biti najprije razvijena u čistom obliku prije no što se može misliti na zbiljsko društveno zajed-ništvo. Svi odnosi moraju se razviti kao postavljeni od društva, ne kao određeni od prirode.) Tek time je omogućena primjena nauke i razvi-je na puna proizvodna snaga.

Dakle, nema sumnje da tek moderno zemljišno vlasništvo, tj. zemljišno vlasništvo kao vrijednost koju je stvorio sam kapital, stvara *najamni rad* u njegovom *klasnom obliku*, kao onaj koji poplavljuje društvo u cijeloj širini i umjesto zemlje postaje tlom na kojem društvo stoji. Zato, dakle, zemljišno vlasništvo vodi natrag najamnom radu. Razmatrano s jedne strane, to je samo prenošenje najamnog rada iz gradova na selo, dakle, proširenje najamnog rada na cijelu površinu društva. Stari zemljoivlasnik, ako je bogat, ne treba kapitalista da bi postao moderni zemljoivlasnik. On samo treba dati svoje radnike u najamne radnike i da proizvodi za profit umjesto za dohodak. Tada je u njegovoj osobi sjedinjen moderni zakupac i moderni zemljoivlasnik. Ali to što se mijenja oblik u kome on dobiva svoj dohodak ili oblik u kome se plaća radnik nije samo formalna razlika, već ta promjena pre-postavlja *totalan preobrtanja samog načina (poljoprivredne) proizvodnje*; ona, dakle, ima pretpostavke koje počivaju na određenom razvoju indu-strije, trgovine i nauke, uklatko proizvodnih snaga.

Isto tako općenito proizvodnja koja počiva na kapitalu i na najam-nom radu nije samo formalno različita od ostalih načina proizvodnje, već isto toliko prepostavlja totalnu revoluciju u razviku materijalne proizvodnje. Iako se kapital kao trgovinski kapital može potpuno raz-prostaviti (samo ne toliko kvantitativno) bez tog preobrtanja zemljišnog vlasništva, kao industrijski kapital on to ne može. Sam razvitak manu-fakture prepostavlja početno razlaganje starih ekonomskih zemljišnih odnosa. S druge strane, iz toga punktualnog razlaganja postaje nov oblik u svom totalitetu i širini tek kad se moderna industrija uzdigla do visokog stupnja razvitka, ali sam taj razvitak ide uvijek to brže naprijed što više su se razvili moderna proizvodnja, njoj odgovarajući oblik vla-sništva i njoj odgovarajući ekonomski odnosi. Stoga je Engleska u tom pogledu uzor za druge, kontinentalne zemlje.

Isto tako: Ako već prvi oblik industrije, velika manufaktura, prepostavlja razlaganje zemljišnog vlasništva, to je razlaganje opet uvjetovano zbivanjem u gradovima, podređenim razvojem kapitala u njegovim još nerazvijenim (srednjovjekovnim) oblicima, i u isti mah

djelovanjem manufakture, koja je u drugim zemljama cvjetala zajedno s trgovinom (tako djeluje Holandija na Englesku u 16. i u prvoj polovini 17. vijeka). U samim tim zemljama proces je već dovršen, ratarstvo žrtvovano stočarstvu, a žito nabavljeno iz zaostalih zemalja kao Poljske itd. uvozom (ponovo Holandija).

Treba imati u vidu da se nove proizvodne snage i odnosi proizvodnje ne razvijaju iz *ničega*, niti iz zraka, niti iz krila ideje koja samu sebe postavlja, već u okviru i u suprotnosti prema već postignutom razvitku proizvodnje i naslijeđenim, tradicionalnim odnosima vlasništva. Ako u završenom građanskom sistemu svaki ekonomski odnos pretpostavlja drugi u građansko-ekonomskom obliku, i tako je sve što je postavljeno ujedno pretpostavljeno, isti je taj slučaj sa svakim organskim sistemom. Sam taj organski sistem kao totalitet ima svoje pretpostavke, i njegov razvoj u totalitet sastoji se upravo u tome da sebi podređuje sve elemente društva ili da iz njega stvara organe koji mu još nedostaju. Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje sistema tim totalitetom sačinjava jedan moment njegovog procesa, njegovog razvitka.

S druge strane, ako su unutar nekog društva moderni odnosi proizvodnje, tj. kapital razvijeni do svoje cjelokupnosti, i to društvo sad osvaja novo područje, kao npr. u kolonijama, tada ono, i napose njegov predstavnik, kapitalist, nalazi da njegov kapital bez najamnog rada prestaje biti kapital i da je jedna od njegovih pretpostavki ne samo zemljišno vlasništvo uopće, već moderno zemljišno vlasništvo, zemljišno vlasništvo koje je kao kapitalizirana renta skupo i kao takvo isključuje neposrednu upotrebu zemlje od strane individua. Otud *Wakefieldova* kolonijalna teorija^[110], koju engleska vlada sprovodi u praksi u Australiji. Zemljišno vlasništvo tamo se umjetno poskupljuje da bi se radnici pretvorili u najamne radnike, da bi kapital počeo djelovati kao kapital, i da bi tako nova kolonija postala *produktivnom*, da bi se u njoj razvilo bogatstvo umjesto da se ona kao u Americi upotrebljava za trenutno nabavljanje radnika. *Wakefieldova* teorija je neizmjerljivo važna za ispravno shvaćanje modernog zemljišnog vlasništva.

Kapital kao onaj koji stvara zemljišnu rentu vraća se, dakle, proizvodnji najamnog rada kao svog općeg stvaralačkog temelja. Kapital proizlazi iz prometa i postavlja rad kao najamni rad, tako se izgrađuje i razvijen kao cjelina postavlja zemljišno vlasništvo kako kao svoj uslov, tako i kao svoju suprotnost. Ali se pokazuje da je on time samo stvorio najamni rad kao svoju opću pretpostavku. Nju treba sad dakle razmatrati za sebe. S druge strane samo moderno zemljišno vlasništvo pojavljuje se najznačajnije u procesu *clearing of estates*¹ i u pretvaranju poljoprivrednih radnika u najamne radnike.

Tako imamo dvostruk prijelaz u najamni rad. To je s pozitivne strane. Negativno, nakon što je kapital postavio zemljišno vlasništvo (i time postigao svoju dvostruku svrhu: 1. industrijsku poljoprivredu

¹ čišćenje imanja

i time razvoj proizvodne snage zemlje, 2. najamni rad, dakle gospodstvo kapitala općenito na selu), on promatra egzistenciju zemljišnog vlasništva samo kao prolazan razvitak, koji je potreban kao akcija kapitala na stare odnose zemljišnog vlasništva i proizvod *njihovog raspadanja*, ali koji je — kad se taj cilj jednom postigne — puko ograničenje profita, a ne nužnost za proizvodnju. Kapital, dakle, nastoji ukinuti zemljišno vlasništvo kao privatno vlasništvo i prenijeti ga na državu. To je negativna strana. Tako cijelo unutrašnje društvo pretvoriti u kapitaliste i najamne radnike.

Ako je kapital otišao tako daleko, i najamni rad je otišao tako daleko da, s jedne strane, nastoji odstraniti zemljovlasnika kao superfetaciju, radi pojednostavljenja odnosa, ublaženja poreza itd. u istom obliku kao buržuj; s druge strane, da bi izbjegao najamni rad i postao samostalan proizvođač — za neposrednu upotrebu — zahtijeva rasparčavanje velikih zemljišnih posjeda. Zemljišno vlasništvo tako se negira s dvije strane; negacija od strane kapitala je samo promjena oblika, s ciljem samovlada kapitala. (S ciljem da zemljišna renta bude opća državna renta, porez, tako da građansko društvo na drugi način reproducira srednjovjekovni sistem, ali kao njegovu potpunu negaciju.) Negacija zemljišnog vlasništva od strane najamnog rada samo je prikrivena negacija kapitala, dakle i samog sebe. Zato sada treba razmotriti najamni rad kao samostalan u odnosu na kapital.

Tako je prijelaz dvostruk: 1) *pozitivan prijelaz* iz modernog zemljišnog vlasništva ili kapitala posredstvom modernog zemljišnog vlasništva u opći najamni rad; 2) *negativan prijelaz*: negiranje zemljišnog vlasništva kapitalom, tj. negiranje samostalne vrijednosti kapitalom, tj. upravo negiranje kapitala samim sobom. Ali njegova negacija je *najamni rad*. Zatim negiranje zemljišnog vlasništva i posredstvom njega negiranje kapitala od strane najamnog rada, tj. najamnog rada koji hoće da se postavi kao samostalan.]

[*Tržište*, koje se u početku u političkoj ekonomiji pojavljuje kao apstraktno određenje, poprima totalne oblike. Prvo *novčano tržište*. Ono obuhvaća tržište mjenica, uopće tržište zajmova; dakle novčani zavodi, tržište dragocjenih metala. Kao *tržište novčanih zajmova* pojavljuje se ono ne samo u bankama, na primjer u diskontu uz koji one diskontiraju: kreditno tržište, mjenični posrednici itd., već i kao tržište svih *kamatonosnih papira*: tržište državnih obveznica i tržište dionica. Posljednja se dijele u veće grupe (prvo dionice *samih novčanih zavoda*; bankovne dionice; dionice dioničkih banaka; dionice saobraćajnih sredstava (*željezničke dionice* najznačajnije; dionice kanala; parobrodarske dionice, dionice telegrafa, dionice cestovnog saobraćaja); dionice općih industrijskih *poduzeća* (*dionice rudnika* najvažnije). Zatim za opskrbu općim elementima (*dionice plinova*, vodovodne dionice). *Miscellaneous* se penje na hiljade. Za *uskladištenje roba* (dionice luka etc.). *Miscellaneous* ide do beskonačnosti, kao na dioni-

cama osnovanih poduzeća, *industrijskih* ili trgovačkih društava. Najzad, kao osiguranje svega — dionice osiguravajućih društava svih vrsta.

Jednako kao što se tržište u cjelini raspada na home market¹ i foreign market², tako se samo unutrašnje tržište opet raspada na tržište domaćih dionica, državnih papira itd. i na tržište stranih državnih papira, inozemnih dionica itd. Ali zapravo to izlaganje spada u svjetsko tržište, koje nije samo unutrašnje tržište u odnosu prema svim izvan njega postojećim inozemnim tržištima, već je ujedno unutrašnje tržište svih inozemnih tržišta koja su sa svoje strane sastavni dijelovi domaćeg tržišta.

Koncentracija novčanog tržišta na nekom glavnom mjestu unutar neke zemlje, dok se ostala tržišta više raspodjeljuju prema podjeli rada; iako je i ovdje velika koncentracija u glavnom gradu, ako je ovaj ujedno izvozna luka.

Tržišta, različita od novčanog, prije svega su tako različita kao što su različiti i proizvodi i proizvodne grane i sačinjavaju isto tako različita tržišta. Glavna tržišta tih različitih proizvoda stvaraju se u centrima, koji su takvi ili s obzirom na uvoz ili izvoz, ili zato što su bili sami centri neke određene proizvodnje, bilo neposredna mjesta snabdijevanja takvih centara. Ali takvi centri idu dalje od puke različenosti na jedno više-manje organsko dijeljenje u velike grupe, koje se prema osnovnim elementima kapitala nužno raspadaju na: tržište proizvoda i tržište sirovina. Oruđe za proizvodnju kao takvo ne čini posebno tržište; ono je kao takvo uglavnom prisutno prvo u samim sirovinama koje se prodaju kao sredstvo za proizvodnju; ali zatim napose u metalima, jer oni isključuju svaku misao na neposrednu potrošnju, i zatim u proizvodima kao ugali, ulje, kemijske materije, koji su određeni da nestanu kao sporedna sredstva proizvodnje. Isto tako boje, drvo, lijekovi, droge itd. Prema tome:

I. *Proizvodi*. 1. *Tržište žita* sa svojim različitim pododjeljcima. Npr. tržište sjemena: riža, sago, krompir itd. Ono je ekonomski vrlo važno; u isti mah je tržište za proizvodnju i za neposrednu potrošnju. 2. *Tržište kolonijalne robe*. Kava, čaj, kakao, šećer, začini (papar, duhan, pimento, cimet, cimetova kora, dumbir, cvijet muškatoz oraha, muškatoz orah itd.): 3. *Voće*. Badem, suho grožđe, smokve, šljive, suhe šljive, narandže, limuni itd. Melase (za proizvodnju itd.). 4. *Živčne namirnice*. Maslac, sir, slanina, šunka, svinjska mast, svinjetina, govedina (sušena), ribe itd. 5. *Alkoholna pića*. Vino, rum, pivo, itd.

II. *Sirovine*. 1. *Sirovine mehaničke industrije*. Lan, kudjelja, pamuk, svila, vuna, kože, obrađena koža, gutaperka itd. 2. *Sirovine kemijske industrije*. Potaša, salitra, terpentin, soda itd.

III. *Sirovine koje su ujedno oruđa proizvodnje*. *Metali* (bakar, željezo, kalaj, cink, olovo, čelik itd.) *Drvo*. Šumsko drvo, građevno drvo. Drvo za bojenje. Drvo za gradnju brodova itd. *Sporedna sredstva pro-*

¹ domaće (unutrašnje) tržište — ² strano (vanjsko) tržište

izvodnje i sirovine. Lijekovi i droge, boje (Crvičina, indigo. Katran. Loj. Ulje. Ugalj itd.)

Svaki proizvod, naravno, mora na tržište; ali doista velika tržišta, za razliku od trgovine na malo, obrazuju samo proizvodi široke potrošnje (ekonomski je važno samo tržište žita, čaja, šećera, kave, donekle i tržište vina te tržište alkohola općenito, ili onih proizvoda koji čine sirovine za industriju: tržište vune, svile, drveta, metala itd.). Na kojem mjestu treba unijeti apstraktnu kategoriju tržišta, vidjet ćemo kasnije.]

c) Radnik i kapitalist

Razmjena između radnika i kapitalista je jednostavna razmjena; svaki prima ekvivalent, jedan novac, a drugi robu čija je *cijena* tačno jednaka novcu plaćenom za nju; ono što kapitalist dobija u toj jednostavnoj razmjeni jest upotrebna vrijednost: raspolaganje tuđim radom. Sa strane radnika (koji se u ovoj razmjeni pojavljuje kao prodavalac), očigledno je da se njega, kao ni prodavaoca bilo koje druge robe, upotrebne vrijednosti, nimalo ne tiče kupčeva upotreba prodane mu robe, određenje oblika tog odnosa. Radnik prodaje raspolaganje svojim radom, koji je određen rad, određena umješnost itd.

Sasvim je irelevantno šta kapitalist čini s njegovim radom, iako ga on prirodno može upotrijebiti samo prema njegovoj određenosti, a samo njegovo raspolaganje ograničava se samo na *određeni* rad i na *vremenski određeno* raspolaganje njime (određenom količinom radnog vremena). Sistem plaćanja rada po komadu stvara, doduše, privid da radnik prima određeni udio u proizvodu. Ali to je samo drugi oblik mjerenja vremena (mjesto da se kaže: radit ćeš 12 sati, kaže se: primat ćeš toliko po komadu, tj. vrijeme koje si radio mjerit ćemo brojem proizvoda); ovdje pri razmatranju općeg odnosa to nas se uopće ne tiče.

Kad bi se kapitalist zadovoljavao pukom sposobnošću raspolaganja, ne prisiljavajući radnika da doista radi, npr. da bi imao njegov rad kao rezervu itd., ili da bi svom konkurentu oduzeo tu moć raspolaganja (kao što npr. direktori kazališta kupuju pjevačice za jednu sezonu ne da bi im dali pjevati, već da ne pjevaju u nekom konkurentskom kazalištu), razmjena bi bila u potpunosti izvršena. U novcu radnik, doduše, dobija razmjensku vrijednost, opći oblik bogatstva u određenoj količini, i ta *veća* ili *manja* količina koju dobija pribavlja mu veći ili manji udio u općem bogatstvu. Kako se ta *veća* ili *manja* količina određuje, kako se mjeri kvantitet novca koji on prima, to se općeg odnosa tiče tako malo da se ne može izvesti iz njega kao takvog. Općenito uzevši, razmjenska vrijednost njegove robe ne može se odrediti načinom kako kupac *upotrebljava* tu robu, već samo količinom opredmećenog rada koja se sadrži u njoj; dakle, ovdje količinom rada koja je potrebna da bi se proizveo sam radnik. Jer, upotrebna vrijednost koju on nudi egzistira samo kao sposobnost, moć njegove tjelesnosti; nema nikakvo postojanje izvan ove posljednje. Opredmećeni rad koji je po-

treban da bi se ne samo tjelesno održala opća supstancija u kojoj egzistira njegova radna snaga,^[111] dakle on sam, već i da bi se ta opća supstancija modificirala radi razvitka posebne sposobnosti, jest rad koji je opredmećen u toj supstanciji. Taj rad je općenito mjera količine vrijednosti, sume novca koju radnik prima u razmjeni. Daljnje izlaganje o tome kako se najamnina, poput svih drugih roba, mjeri radnim vremenom koje je potrebno da se proizvede radnik kao takav, još ne pripada ovamo.

U prometu, kad neku robu razmijenim za novac, a za novac kupim robu i podmirim svoju potrebu, čin je završen. Tako je to kod radnika. Ali on ima mogućnost da taj čin započne iznova, jer je njegova životnost izvor u kojem se njegova vlastita upotrebna vrijednost do izvjesnog vremena, dok se ne istroši, neprestano obnavlja i stalno stoji nasuprot kapitalu da bi istu razmjenu otpočela iznova. Kao i svaki drugi individuum koji se nalazi u prometu kao subjekt, radnik je posjednik jedne upotrebne vrijednosti; on je pretvara u novac, opći oblik bogatstva, ali samo zato da bi taj oblik ponovo pretvorio u robe kao predmete svoje neposredne potrošnje, kao sredstva za zadovoljenje svojih potreba. Budući da radnik svoju upotrebnu vrijednost razmjenjuje za opći oblik bogatstva, on postaje suživalac općeg bogatstva u granicama dobijenog ekvivalenta — kvantitativne granice koja se dakako pretvara u kvalitativnu, kao kod svake razmjene. Radnik, međutim, nije vezan za posebne predmete, ni za neki poseban način zadovoljavanja potreba. Krug njegovih užitaka nije kvalitativno ograničen, već samo kvantitativno. Po tome se on razlikuje od roba, kmeta itd.

Potrošnja svakako djeluje povratno na samu proizvodnju, ali to povratno djelovanje ne tiče se radnika pri njegovoj razmjeni kao ni bilo kojeg drugog prodavaoca neke robe; sa stanovišta samog prometa — a mi još nemamo pred sobom nikakav drugi razvijeni odnos — potrošnja zapravo ispada iz ekonomskog odnosa. Međutim, već sada se može uzgred napomenuti da relativno, samo kvantitativno, a ne kvalitativno, i samo količinom postavljeno kvalitativno ograničenje kruga užitaka radnikâ daje njima i kao potrošačima (pri daljnjem izlaganju kapitala općenito se mora bliže razmotriti odnos između potrošnje i proizvodnje) posve drugu važnost kao činocima proizvodnje nego što je imaju ili su je imali npr. u antičko doba ili u srednjem vijeku ili u Aziji. Ali ovo, kako je rečeno, još ne pripada ovamo.

Isto tako, primajući ekvivalent u obliku novca, u obliku općeg bogatstva, radnik u toj razmjeni stoji kao jednak nasuprot kapitalistu, kao svaki drugi razmjenjivač, bar *prividno*. U stvari, ta jednakost poremećena je već samim tim što ta prividno jednostavna razmjena već pretpostavlja njegov odnos prema kapitalistu kao radniku, kao upotrebne vrijednosti u obliku specifično različitom od razmjenske vrijednosti, u suprotnosti prema vrijednosti koja je postavljena kao vrijednost. Poremećena je, dakle, time što radnik već stoji u jednom drukčije ekonomski određenom odnosu — pored odnosa razmjene u kojem je

priroda upotrebne vrijednosti, posebna upotrebna vrijednost robe kao takva irelevantna.

Taj privid jednakosti egzistira, međutim, kao iluzija s njegove strane, a u izvjesnoj mjeri i na drugoj strani, i stoga bitno modificira i njegov odnos za razliku od odnosa radnikâ u drugim društvenim načinima proizvodnje. Ali ono što je bitno, to je da je za radnika svrha razmjene zadovoljenje njegove potrebe. Predmet njegove razmjene je neposredni predmet potrebe, a ne razmjenska vrijednost kao takva. On, doduše, dobija novac, ali samo u njegovom određenju kao monete, tj. samo kao samoukidajuće i nestajuće posredovanje. Zbog toga ono što on razmjenjuje nije razmjenska vrijednost, nije bogatstvo, već životna sredstva, predmeti za održanje njegovog života, za podmirenje njegovih potreba općenito, fizičkih, društvenih itd. To je određeni ekvivalent u životnim sredstvima, u opredmećenom radu, mjeren troškovima proizvodnje radnikova rada.

Radnik prodaje raspolaganje svojim radom. S druge strane, istina je i to da čak unutar jednostavnog prometa moneta prelazi u novac te da, dakle, ukoliko radnik u razmjeni dobije monetu — može da je pretvori u novac gomilajući je itd., oduzimajući je prometu, fiksirajući je kao opći oblik bogatstva, a ne kao prolazno sredstvo za razmjenu. S te strane moglo bi se, dakle, reći da u razmjeni radnika s kapitalom njegov cilj (a prema tome i proizvod razmjene za njega) nisu životna sredstva, već bogatstvo, nije neka posebna upotrebna vrijednost, već razmjenska vrijednost kao takva. Prema tome, radnik bi mogao razmjensku vrijednost učiniti svojim vlastitim *proizvodom* samo onako kako se i bogatstvo općenito može jedino *pojavit*i kao *proizvod jednostavnog prometa* u kojem se razmjenjuju ekvivalenti, naime tako da supstancijalno zadovoljenje žrtvuje *obliku* bogatstva, dakle da *odricanjem*, štednjom, zakidanjem na svojoj potrošnji uzima iz prometa manje *dobara* nego što mu ih daje. To je jedini mogući oblik obogaćivanja koji je postavljen samim prometom.

Odricanje bi se, zatim, moglo pojaviti i u još aktivnijem obliku (koji nije postavljen u jednostavnom prometu) tako da se radnik u većoj mjeri odrekne odmora, da se uopće odrekne svog bivstvovanja kao odvojenog od svog bivstvovanja kao radnika i da bivstvuje po mogućnosti samo kao radnik; dakle da čin razmjene obnavlja češće ili da ga kvantitativno proširuje, dakle da bude *marljiv*. Zato se i u današnjem društvu marljivost, a napose i *štednja*, *odricanje* ne traži od kapitalista već od radnika, i to napose traže kapitalisti. Današnje društvo postavlja upravo paradoksalan zahtjev da treba da se odriče onaj kod koga predmet razmjene čine životna sredstva, a ne onaj za kojeg je predmet razmjene bogaćenje. Iluziju da su se kapitalisti tobože faktično »odriicali« i tako postali kapitalisti (zahtjev i predstava koji su uopće imali smisla samo u pretkapitalističko vrijeme, kada se kapital razvijao iz feudalnih itd. odnosa) napustili su svi razumni moderni ekonomisti. Radnik treba da štedi, i mnogo se buke diglo oko štedionica itd.

(Za štedionice, međutim, priznaju čak i ekonomisti da njihov pravi cilj i nije bogatstvo, već samo svrsishodnija raspodjela izdataka tako da radnici u starosti, ili u slučaju bolesti, kriza itd., ne padnu na teret sirotinjskih domova, države, prosjačenja (jednom riječju same radničke klase), a napose ne na teret kapitalista, i da ne vegetiraju na njihovom džepu, dakle da štede za kapitaliste, smanjuju svoje troškove proizvodnje za njih.)

Ali nijedan ekonomist neće poreći da, kad bi radnici *općenito*, dakle kao *radnici* (ono što čini ili može činiti, pojedini radnik za razliku od svog gena¹ može egzistirati samo kao iznimka, a ne kao *pravilo*, jer ne ulazi u određenje samog odnosa), dakle u *pravilu* ispunjavali te zahtjeve (ostavljajući po strani štetu koju bi oni nanosili općoj potrošnji — njeno smanjenje bilo bi ogromno — dakle i proizvodnji, dakle i broju i masi razmjena koje bi mogli izvršiti s kapitalom, dakle i samima sebi kao radnicima), da bi radnik tada apsolutno upotrebljavao sredstva koja bi ukidala svoju vlastitu svrhu i morala bi ga degradirati na Irca, na nivo najamnog radnika, na kojem se životinjski minimum potreba i životnih sredstava pojavljuje kao jedini predmet i svrha njegove razmjene s kapitalom.

Zato kad bi radnik, umjesto da svojim ciljem učini upotrebnu vrijednost, kao cilj odabrao bogatstvo, on ne samo da ne bi došao do bogatstva već bi povrh toga izgubio i upotrebnu vrijednost. Jer, u pravilu, maksimum marljivosti, rada i minimum potrošnje (a to je maksimum njegovog odricanja i njegovog zarađivanja novca) mogli bi dovesti samo dotle da bi za maksimum rada primio minimum najamnine. On bi naprezanjem smanjio samo opći *nivo* troškova proizvodnje svoga vlastitog rada, a zato i njegovu opću cijenu. Samo izuzetno radnik može snagom volje, fizičkom snagom i istrajnošću, škrtošću itd. pretvoriti svoju monetu u novac, kao iznimka u odnosu na svoju klasu i na opće uvjete svog postojanja.

Ako su svi radnici ili većina njih previše marljivi (ukoliko je marljivost u modernoj industriji uopće prepuštena njihovom nahođenju, što u najvažnijim i najrazvijenijim granama proizvodnje nije slučaj), onda oni ne povećavaju vrijednost svoje robe, već samo njenu količinu, dakle povećavaju zahtjeve koji se mogu postavljati njima kao upotrebnoj vrijednosti. Ako svi radnici štede, opće smanjenje najamnina već će ih vratiti na pravi način života; jer opća štednja pokazala bi kapitalistu da je njihova najamnina općenito previsoka, da oni za svoju robu, za pravo raspolaganje njihovim radom dobijaju više od ekvivalenta, jer je bit jednostavne razmjene (a baš u tom odnosu oni stoje prema kapitalistu) upravo u tome da nitko ne unosi u promet više nego što iz njega uzima, ali također da iz njega može uzeti samo ono što je u njega unio.

Pojedini radnik može biti *marljiv* iznad prosjeka, marljiviji nego

¹ roda

što mora biti da bi mogao živjeti kao radnik, samo zato što neki drugi stoji ispod prosjeka, što je ljenji; on može štedjeti samo zato što neki drugi rasipa i samo ako ovaj rasipa. Najviše što radnik u prosjeku može postići svojom štedljivošću jest to da može bolje podnositi izravnavanje cijena (visoke i niske cijene, njihovo kružno kretanje), dakle samo svrsishodnije raspodijeliti svoju potrošnju, a ne steći bogatstvo. A to je upravo ono što traže kapitalisti. Dok poslovi idu dobro, radnici treba da uštede toliko da bi kad pođu loše mogli više ili manje živjeti, podnositi short time¹ ili snižavanje najamnina itd. (Najamnina bi tada pala još niže.) Traži se dakle da se radnici uvijek pridržavaju minimuma uživanja života i da kapitalistima olakšavaju krize itd.; da budu plaćeni kao obični radni strojevi i po mogućnosti da sami plate i svoje *tear and wear*². Asketska štednja dovela bi radnika do čistog poživinčenja, a takvo poživinčenje učinilo bi nemogućim i samu težnju za bogatstvom u općem obliku, u obliku novca, nagomilanog novca. I udio radnika u višim, pa i duhovnim užicima, agitacija za njegove vlastite interese, držanje novina, slušanje predavanja, odgajanje djece, razvijanje ukusa itd., njegov jedini udio u civilizaciji koji ga izdvaja od roba, ekonomski je moguć samo tako da on proširuje krug svojih užitaka u dobrim poslovnim vremenima, dakle u vremenima kad je štednja u izvjesnoj mjeri moguća.

Ostavljajući po strani sve to, kad bi radnik štedio na doista asketski način i tako gomilao sredstva za lumpenproletarijat, lupeže itd., koji bi rasli proporcionalno potražnji; kad bi, dalje, njegove uštedevine premašivale uštede u službenim štedionicama (koje mu plaćaju minimalnu kamatu kako bi kapitalisti iz njihovih uštedevina izbjicali visoke kamate, ili kako bi ih progutala država, čime on samo povećava moć svojih protivnika i svoju vlastitu zavisnost), on bi te svoje uštedevine mogao sačuvati i učiniti plodonosnim samo ulažući ih u banke itd. tako da bi kasnije u vremenima krize izgubio svoje depozite, dok bi se u vremenima prosperiteta odricao svakog životnog uživanja da bi povećao moć kapitala; dakle, u svakom slučaju radnik bi štedio *za* kapital, a ne za sebe.

Uostalom — koliko sve to nije licemjerna fraza građanske »filantropije«, koja se općenito sastoji u tome da se radniku zamažu oči »pobožnim željama« — svaki kapitalist zahtijeva, doduše, da njegovi radnici štede, ali samo *njegovi* jer stoje prema njemu kao radnici; ni za živu glavu ne ostali *svijet radnika*, jer oni stoje prema njemu kao potrošači. Zato uprkos svim »pobožnim« frazama kapitalist ne bira sredstva da bi ih podstakao na potrošnju, da bi dao nove draži svojim robama, da bi naveo radnike na nove potrebe itd. To je upravo ona strana odnosa između kapitala i rada koja je bitan moment civilizacije i na kojoj počiva historijsko opravdanje, ali i sadašnja moć kapitala. (Taj odnos između proizvodnje i potrošnje treba izložiti tek pod: ka-

¹ poluzaposlenost, skraćeno radno vrijeme — ² habanje, trošenje upotrebom

pital i profit itd.; ili možda pod akumulacijom i konkurencijom kapitala.)

Medutim, sve su to egzoterična razmatranja, koja su utoliko umješna što pokazuju da se zahtjevi licemjerne građanske filantropije razlažu sami u sebi, dakle potvrđuju upravo ono što bi trebalo da pobiju, naime to da se u razmjeni između radnika i kapitala radnik nalazi u odnosu jednostavnog prometa, dakle ne dobija bogatstvo, već samo životna sredstva, upotrebne vrijednosti za neposrednu potrošnju. Da ti zahtjevi protivurječe samom ovom odnosu, proizlazi iz jednostavnog razmišljanja (o zahtjevu koji se u posljednje vrijeme iznosio ponekad sa samodopadnošću da se radniku dade izvjestan udio u profitu, treba govoriti u odjeljku o *najammini*; osim o zahtjevu za *posebnom nagradom*, koja može postići svoj cilj samo kao iznimka od pravila i *in facta* se i ograničava u spomena vrijednoj praksi na potkupljivanje pojedinih nadglednika itd. u interesu poslodavaca *protiv* interesa njegove klase, ili na trgovačke pomoćnike i sl., ukratko ne više na *jednostavne radnike*, dakle također ne više na opći odnos; ili je to poseban način da se radnicima podvali i da im se u nesigurnom obliku profita koji je zavisan od stanja poslova *uskrati dio njihove najammine*). Naime, ako uštedevina radnika ne treba da ostane puki proizvod prometa, uštedeni novac (koji se može realizirati samo tako da se prije ili kasnije pretvori u supstancijalni sadržaj bogatstva, potrošna dobra), sam nagomilani novac morao bi postati kapital, tj. kupovati rad, odnositi se prema radu kao prema upotrebnoj vrijednosti. Dakle, uštedevina pretpostavlja sa svoje strane rad koji nije kapital, i pretpostavlja da je rad postao svoja suprotnost — nerad. Da bi postala kapital, radnikova uštedevina pretpostavlja rad kao ne-kapital nasuprot kapitalu; dakle pretpostavlja da se suprotnost koja treba da se ukine na jednoj tački uspostavlja na nekoj drugoj tački. Kad dakle u samom prvobitnom odnosu predmet i *proizvod* radnikove razmjene (kao proizvod puke razmjene ne može on biti nikakav drugi proizvod) ne bi bila upotrebna vrijednost, životna sredstva, zadovoljenje neposredne potrebe, izvlačenje iz prometa ekvivalenta koji je u promet uložen, kako bi se uništio potrošnjom — tada rad ne bi prema kapitalu stajao kao rad, kao ne-kapital, već kao kapital. Ali ni kapital ne može stajati nasuprot kapitalu, ako nasuprot kapitalu ne stoji rad, jer kapital je kapital samo kao ne-rad, samo u tom antagonističkom odnosu. Bio bi dakle uništen sam pojam i odnos kapitala.

Ne poriče se, naravno, da ima poredaka u kojima vlasnici koji sami rade vrše razmjenu između sebe. Ali takva stanja nisu stanja društva u kojem kapital kao takav postoji u razvijenom obliku; stoga njegov razvoj uništava takva stanja na svim tačkama. Kapital može postaviti sebe kao kapital samo postavljajući rad kao ne-kapital, kao čisto upotrebnu vrijednost.

(Kao rob radnik ima *razmjensku vrijednost*, neku *vrijednost*; kao slobodan radnik ona nema *nikakvu vrijednost*, nego vrijednost ima samo

raspolaganje njegovim radom koje se ostvaruje putem razmjene s njim. Ne stoji radnik prema kapitalistu kao razmjenska vrijednost, već kapitalist prema njemu. Njegova *bezvrijednost* i *obezvređenje* pretpostavka su kapitala i uvjet *slobodnog* rada uopće. Linguet smatra slobodni rad nazatkom,^[112] on zaboravlja da je radnik time formalno postavljen kao osoba koja je nešto i sama po sebi *izvan*¹ *svog* rada i koja otuđuje² svoje ispoljavanje života³ samo kao sredstvo za svoj vlastiti život. Dok radnik kao takav ima *razmjensku vrijednost*, ne može postojati *industrijski kapital* kao takav, dakle uopće nikakav razvijeni kapital. Nasuprot kapitalu mora stajati rad kao čista *upotrebna vrijednost*, koju sam njen vlasnik nudi kao robu za kapital, za njegovu *razmjensku vrijednost*, koja doduše u ruci radnika postaje zbiljskom samo u svom određenju kao opće sredstvo razmjene — inače nestaje.)

Dobro. Radnik se, dakle, nalazi samo u odnosu jednostavnog prometa, jednostavne razmjene i za svoju upotrebnu vrijednost dobija samo *monetu*, životna sredstva; ali posredovano. Taj je oblik posredovanja kao što smo vidjeli, bitan i karakterističan za taj odnos. To što radnik može prijeći na pretvaranje monete u novac — na štednju — dokazuje upravo samo to da je njegov odnos — odnos jednostavnog prometa; on može štedjeti više ili manje, ali dalje od toga neće doći; ono što je uštedio on može ostvariti samo ako na trenutak proširi krug svoje potrošnje. Važno je (i to utječe na određenje samog odnosa) da ga, budući da je novac proizvod njegove razmjene, opće bogatstvo kao iluzija tjera naprijed, čini marljivim. U isti mah time se, i to ne samo formalno, samovolji otvara mogućnost za ostvare . . .⁴

. . .^[113] procesa istog subjekta, tako npr. supstancija oka je kapital gledanja itd. Takve beletrističke fraze, koje prema bilo kakvoj analogiji svrstavaju bilo šta pod bilo što, mogu izgledati čak i duhovite kad se kažu prvi put, i to tim više što više identificiraju ono što je najdisparatnije. Kad se ponavljaju, i to čak sa samodopadnošću, kao izreke od naučne vrijednosti, one su tout bonnement⁵ glupave. Dobre su samo za beletrističke apologete i brbljavce koji sve nauke premazuju svojim sladunjivim govnom.

To da je rad stalno nov izvor razmjene za radnika dok je sposoban za rad (i to ne razmjene općenito, već razmjene s kapitalom) sadrži se u samom pojmovnom određenju prema kojem on prodaje samo vremensko raspolaganje, svojom radnom sposobnošću, dakle može uvijek iznova otpočinjati razmjenu čim je uzeo odgovarajuću mjeru materije

¹ außer — ² veräußert (otuđuje, prodaje) — ³ Lebensäußerung — ⁴ Ovdje u Marxovom rukopisu nedostaje jedna stranica. O njenom sadržaju može se suditi prema slijedećem odlomku iz »Referata« uz rukopis iz 1857 - 1858, koje je sastavio sam Marx. »Kapital nasuprot radniku samo vlast stvari. Bez osobne vrijednosti. — Razlika od vršenja usluga. — Cilj radnika u razmjeni s kapitalom — potrošnja. Radnik mora uvijek otpočinjati iznova: *rad kao kapital radnika.*« — ⁵ naprosto

kako bi mogao ponovo reproducirati svoje ispoljavanje života. Umjesto da se tome dive i da u opisuju u veliku zaslugu kapitalu što radnik uopće živi, što, dakle, kad se naspavao i dosita najeo, može svakodnevno ponavljati određene životne procese — ti uljepšavački sikofant buržoaske ekonomije, trebali bi radije obratiti pažnju na to da poslije stalno ponavljalog rada radnik uvijek ima za razmjenu *samo* svoj živi, neposredni rad. Samo ponavljanje je *in fact*¹ samo prividno. *On razmjenjuje za kapital cijelu svoju radnu sposobnost, koju će istrošiti recimo za 20 godina.* Umjesto da mu je plati najedanput, kapital mu je plaća na rate, kako mu je radnik stavlja na raspolaganje, recimo sedmično. To ne mijenja apsolutno ništa na prirodni stvari i ni najmanje ne opravdava zaključak da — zato što radnik mora odspavati 10 - 12 sati prije nego što postane sposoban da ponovi svoj rad i svoju razmjenu s kapitalom — taj rad sačinjava *njegov kapital*. Prema tome, kao kapital je ovdje *in fact* shvaćena granica, prekid njegovog rada, to što radnik nije perpetuum mobile. Borba oko zakona o desetsatnom radnom vremenu⁽¹¹⁴⁾ itd. dokazuju da kapitalist više nego išta drugo *želi* da radnik obroke *svoje životne snage troši što je više moguće bez prekidanja.*

Sad dolazimo do drugog procesa, koji *poslije* te razmjene sačinjava odnos između rada i kapitala. Dodajmo još samo da sami ekonomisti gornju postavku izražavaju ovako: *najamnina nije produktivna.* Biti produktivan kod njih, naravno, znači biti produktivan za bogatstvo. A kako je najamnina proizvod razmjene između radnika i kapitala (i jedini proizvod koji je postavljen u samom tom činu), oni priznaju da radnik u toj razmjeni *ne* proizvodi *bogatstvo* niti za kapitalista, jer za ovoga je plaćanje novca za upotrebnu vrijednost (a to *plaćanje* sačinjava jedinu funkciju kapitala u tom odnosu) odricanje od bogatstva, a ne njegovo stvaranje (zbog čega on nastoji da plati što manje); a niti za radnika, jer mu to pribavlja samo životna sredstva, zadovoljenje individualnih potreba, u većoj ili manjoj mjeri — a *nikada* ne opći oblik bogatstva, nikad bogatstvo.

To mu i ne može pribaviti bogatstvo, jer sadržaj robe koju on prodaje nikako je ne stavlja iznad općih zakona prometa: da pomoću vrijednosti koju baca u promet, a posredstvom monete dobije ekvivalent u drugoj upotrebnoj vrijednosti koju će potrošiti. Takva operacija, naravno, ne može nikad obogatiti, već svog izvršioca mora na kraju procesa vratiti upravo na tačku na kojoj se nalazio u početku. Kako smo vidjeli, to ne isključuje, već prije uključuje, da je krug njegovih neposrednih zadovoljenja sposoban za izvjesno suženje ili proširenje. S druge strane, kad bi kapitalist — koji u toj razmjeni još uopće nije postavljen kao kapitalist, već samo kao *novac* — taj čin uvijek iznova ponavljao, njegov bi novac uskoro pojeo radnik i on bi ga spiskao na niz drugih potreba, na krpjenje hlača, na čišćenje cipela — ukratko na pružene mu usluge. U svakom slučaju ponavljanje te operacije bilo

¹ u stvari

bi tačno odmjereno granicom njegovog novčanika. Ono kapitalista ne bi obogatilo više nego trošenje novca za druge upotrebne vrijednosti za njegovu dragu osobu, a te mu upotrebne vrijednosti, kako je poznato, ne donose ništa, već ga samo koštaju.

d) Kapital i rad

Budući da u odnosu rada i kapitala, kao i u tom prvom odnosu razmjene između radnika i kapitalista, radnik kupuje razmjensku vrijednost, a kapitalist upotrebnu vrijednost, pri čemu rad stoji nasuprot kapitalu ne kao *jedna* upotrebna vrijednost, već kao upotrebna vrijednost kao takva *općenito*, može se učiniti čudnim da kapitalist treba da primi bogatstvo, a radnik samo upotrebnu vrijedost koja u potrošnji nestaje. (Ukoliko se to tiče kapitalista, to treba razmotriti tek kod drugog procesa.) To izgleda kao neka dijalektika koja se pretvara upravo u suprotno od onoga što bi trebalo očekivati. Ali kad se to razmotri tačnije, pokazuje se da radnik koji razmjenjuje svoju robu prolazi u procesu razmjene kroz oblik R - N - N - R. Ako u prometu robe polazimo od upotrebne vrijednosti kao od principa razmjene, nužno stižemo ponovo do robe, jer se novac pojavljuje samo kao moneta, a kao sredstvo razmjene samo je prolazno posredovanje; dok se roba kao takva, kad je opisala svoje kružno kretanje, troši kao direktan objekt potrebe. S druge strane, kapital N - R - R - N predstavlja suprotan moment.

Odvajanje vlasništva od rada pojavljuje se kao nužan zakon te razmjene između kapitala i rada. Rad postavljen kao *ne-kapital* kao takav jest:

1) *Ne-opredmećeni rad, shvaćen negativno* (sam još predmetan; sâm nepredmetno u objektivnom obliku). Kao takav on je ne-sirovina, ne-oruđe za rad, ne-polupreradevina: rad odvojen od svih sredstava za rad i predmeta rada, od cijele svoje objektivnosti. Živi rad koji egzistira kao *apstrakcija* od tih momenata svoje realne zbilje (isto tako *ne-vrijednost*); to potpuno ogoljenje, čisto subjektivna egzistencija rada lišena svake objektivnosti. Rad kao *apsolutno siromaštvo*: siromaštvo ne u smislu oskudice, već kao potpuno isključenje predmetnog bogatstva. Ili pak kao egzistirajća *ne-vrijednost* koja je stoga čisto predmetna upotrebna vrijednost i egzistira bez posredovanja, ta predmetnost može biti samo predmetnost koja nije odvojena od osobe, samo predmetnost koja se poklapa s neposrednom tjelesnošću osobe. Kako je predmetnost posve neposredna, ona je isto tako neposredno *ne-predmetnost*. Drugim riječima, ona nije predmetnost koja pada izvan neposrednog postojanja samog individuuma.

2) *Ne-opredmećeni rad (ne-vrijednost) shvaćen pozitivno* ili negativnost koja se odnosi prema sebi, *ne-opredmećena*, dakle nepredmetna, tj. subjektivna egzistencija samog rada. Rad ne kao predmet, već

kao djelatnost, ne kao sama *vrijednost*, već kao *živi izvor* vrijednosti. Opće bogatstvo, nasuprot kapitalu u kojem ono egzistira predmetno, kao zbilja, kao njegova *opća mogućnost* koja se u akciji potvrđuje kao takva. Tu, dakle, nema nikakve protivrječnosti ili, bolje, oba dijela stava koji je protivrječan u svakom pogledu, da je rad, s jedne strane, *kao objekt apsolutno siromaštvo*, a s druge strane, kao subjekt i kao djelatnost *opća mogućnost* bogatstva, uzajamno se uslovljavaju i slijede iz biti rada, onog rada koji je pretpostavljen od strane kapitala kao njegova suprotnost, kao egzistencija suprotna kapitalu i koji, sa svoje strane, pretpostavlja kapital.

Posljednja tačka na koju još treba upozoriti kad je riječ o radu kako on stoji nasuprot kapitalu jest ta da je rad kao upotrebna vrijednost koja stoji prema novcu postavljenom kao kapital ne ovaj ili onaj rad, već *rad općenito*, apstraktni rad; apsolutno indiferentan prema svojoj posebnoj *određenosti*, ali sposoban za svaku određenost. Posebnoj supstanciji od koje se sastoji neki određeni kapital prirodno mora odgovarati rad kao poseban; ali kako je kapital *kao takav* indiferentan prema svakoj posebnosti svoje supstancije i bivstvuje ne samo kao totalitet te supstancije nego i kao apstrahiranje od svih njenih posebnosti, tako rad koji stoji nasuprot njemu ima subjektivno isti totalitet i istu apstrakciju po sebi. U cehovskom, obrtničkom radu npr., gdje sam kapital ima još ograničen oblik, još je posve utonuo u određenu supstanciju, dakle još nije *kapital kao takav*, pojavljuje se i rad još kao utonuo u svoju posebnu određenost: ne u totalitetu i apstrakciji, kao rad *kao takav*, kako stoji nasuprot kapitalu. To znači da je rad, doduše, u svakom pojedinom slučaju određen, ali kapital se može staviti nasuprot *svakom određenom* radu; *totalitet* svih vrsta rada stoji mu *dynámei*¹ nasuprot i stvar je slučaj koji mu rad upravo stoji nasuprot.

S druge strane, sam je radnik apsolutno ravnodušan prema određenosti svog rada; rad kao određeni rad nije od interesa za njega, već samo ukoliko je on uopće *rad* i kao takav upotrebna vrijednost za kapital. Stoga se ekonomski karakter radnika sastoji u tome što je nosilac rada kao takvog, tj. rada kao *upotrebne vrijednosti* za kapital; on je *radnik* u suprotnosti prema kapitalistu. To nije svojstvo obrtnika, članova ceha itd., čiji je ekonomski karakter upravo u *određenosti* njihovog rada i u odnosu prema nekom *određenom majstoru* itd.

Zato će taj ekonomski odnos — karakter koji nose kapitalist i radnik kao ekstremi jednog odnosa proizvodnje — biti razvijen to čistije i adekvatnije, što više rad gubi svaki karakter umjetnosti, što više njegova posebna umješnost postaje nešto apstraktno, indiferentno, što više rad postaje *čisto apstraktna djelatnost*, čisto mehanička, dakle ravnodušna, u odnosu prema svom posebnom obliku indiferentna djelatnost; samo *formalna* djelatnost ili, što je isto, samo materijalna djelatnost, djelatnost uopće, ravnodušna prema obliku. Ovdje se ponovo

¹ potencijalno

pokazuje kako posebna određenost odnosa proizvodnje, kategorije — u ovom slučaju kapitala i rada — postaje istinitom tek s razvitkom posebnog *materijalnog načina proizvodnje* i posebnog stupnja razvitka industrijskih *proizvodnih snaga*. (Ovu tačku treba uopće izložiti kod tog odnosa, kasnije; jer ona je tu već *postavljena* u samom odnosu, dok kod apstraktnih određenja, razmjenske vrijednosti, prometa, novca pripada još više u našu subjektivnu refleksiju.)

3) Sad dolazimo do druge strane procesa. Razmjena između kapitala ili kapitalista i *radnika* sada je gotova ukoliko je uopće riječ o procesu *razmjene*. Sada se prelazi na odnos kapitala prema radu kao njegovoj upotrebnoj vrijednosti. Rad nije samo *upotrebna vrijednost* koja stoji nasuprot kapitalu, već je on *upotrebna vrijednost* samoga kapitala. Kao nebivstvovanje vrijednosti kao opredmećenih vrijednosti rad je njihovo bivstvovanje kao neopredmećenih, njihovo idealno bivstvovanje, mogućnost vrijednosti, a kao djelatnost on je stvaranje vrijednosti. Nasuprot kapitalu rad je puki apstraktni oblik, puka mogućnost djelatnosti koja stvara vrijednost, koja egzistira samo kao sposobnost, moć u tjelesnosti radnika. Ali kad je kontaktom s kapitalom doveden do zbiljske djelatnosti (sam po sebi rad ne može doći do toga, jer nema predmeta), on postaje zbiljska produktivna djelatnost koja stvara vrijednost. U odnosu na kapital djelatnost se uopće može sastojati samo u reprodukciji samog kapitala — u njegovom održanju i povećanju kao *zbiljske i djelotvorne* vrijednosti, ne samo zamišljene, kao u novcu kao takvom. Razmjenom s radnikom kapital je prisvojio sam rad; rad je postao jedan od njegovih momenata, koji sad djeluje kao oplođujuća životnost na njegovu samo postojeću i stoga mrtvu predmetnost.

Kapital je novac (za sebe postavljen razmjenska vrijednost), ali ne više novac koji postoji u nekoj posebnoj supstanciji pored drugih supstancija razmjenskih vrijednosti i stoga je iz njih isključen, nego novac koji održava svoje idealno određenje u svim supstancijama, razmjenskim vrijednostima svakog oblika i načina postojanja opredmećenog rada. Ukoliko sad kapital, kao novac koji egzistira u svim posebnim oblicima opredmećenog rada, ne stupa u proces s opredmećenim, već sa živim radom koji egzistira kao proces i kao čin, on je prije svega ta kvalitativna razlika između supstancije u kojoj postoji i oblika u kojem sad postoji *takoder* i kao rad. Upravo u procesu postavljanja i ukidanja te razlike kapital i sam postaje proces.

Rad je ferment koji se ubacuje u kapital i dovodi ga do vrenja. S jedne strane, predmetnost u kojoj on postoji mora se preraditi, tj. rad je mora potrošiti, a s druge strane, mora se ukinuti čista subjektivnost rada kao pukog oblika i rad se mora opredmetiti u materijalu kapitala. Odnos kapitala po svom sadržaju prema radu, opredmećenog rada prema živom radu (u tom odnosu u kojem kapital istupa pasivno prema radu, upravo njegovo pasivno postojanje kao posebne supstancije nastupa u odnosu na rad kao oblikujuća djelatnost) može uopće

biti samo odnos rada prema svojoj predmetnosti, prema svojoj materiji (to treba obrazložiti već u prvoj glavi, koja mora prethoditi glavi o razmjenskoj vrijednosti i raspravljati o proizvodnji općenito) — a prema radu kao djelatnosti materija, određmećeni rad ima samo dva odnosa, odnos *sirovine*, tj. bezoblične materije, pukog materijala za oblikujuću svrsishodnu djelatnost rada, i odnos *oruđa rada*, koje je i samo predmetno sredstvo pomoću kojeg subjektivna djelatnost sama umeće između sebe i predmeta neki drugi predmet kao svoj sprovodnik.^[115]

Određenje opredmećenog rada kao *proizvoda*, koje ovamo unose ekonomisti, kao određenje različito od sirovina i oruđa za rad, još uopće ne pripada ovamo. Proizvod se pojavljuje kao *rezultat*, a ne kao *pretpostavka* procesa između pasivnog sadržaja kapitala i rada kao djelatnosti. Kao *pretpostavka* proizvod nije odnos predmeta prema radu, koji bi bio različit od sirovine i oruđa za rad, jer su sirovine i oruđa za rad, budući da su kao supstancija vrijednosti, već i sami *opredmećeni rad, proizvodi*. Supstancija vrijednosti uopće nije posebna prirodna supstancija, već opredmećeni rad. Taj se opredmećeni rad sa svoje strane pojavljuje u odnosu na *živi rad* kao *sirovina* i *oruđe za rad*. Ako se promatra sam čin proizvodnje po sebi, oruđe za rad i sirovina mogli bi izgledati kao zatečeni u prirodi, tako da ih treba samo *prisvojiti*, tj. načiniti predmetom i sredstvom rada, što samo još nije proces rada. Nasuprot njima *proizvod* se, dakle, pojavljuje kao nešto kvalitativno drukčije, i on je proizvod ne samo kao rezultat djelovanja rada pomoću oruđa na materiju, već i kao prvo *opredmećenje rada* pored njih. Ali kao sastavni dijelovi kapitala sirovina i oruđe za rad već su i sami opredmećeni rad, dakle *proizvod*.

Ovim se još ne iscrpljuje taj odnos. Jer npr. i u proizvodnji u kojoj nema nikakvih razmjenskih vrijednosti, dakle ni kapitala, proizvod rada može postati sredstvo i predmet novog rada. Na primjer, u poljoprivredi koja proizvodi samo za upotrebnju vrijednost. Luk lovca, mreža ribara, ukratko, najjednostavnija stanja već pretpostavljaju proizvod koji prestaje da važi kao proizvod i postaje *sirovina* ili napose *oruđe za proizvodnju*, jer to je zapravo prvi specifičan oblik u kojem se proizvod pojavljuje kao sredstvo reprodukcije. Taj odnos, dakle, nipošto ne iscrpljuje odnos u kojem *sirovina* i *oruđe za rad* nastupaju kao momenti samog kapitala.

Uostalom, ekonomisti navode još i u posve drugoj vezi *proizvod* kao treći element supstancije kapitala. To je proizvod ukoliko mu je namjena da istupi kako iz procesa proizvodnje, tako i iz prometa i bude neposredan predmet individualne potrošnje, *approvisionnement*¹, kako ga naziva Cherbuliez^[116]. Naime, to su proizvodi koji su pretpostavljeni da bi radnik živio kao radnik i da bi mogao živjeti za vrijeme proizvodnje, dok se ne napravi novi proizvod. Da kapitalist posjeduje tu

¹ zaliha životnih sredstava

mogućnost života, izlazi već iz toga što je svaki element kapitala novac i što se kao takav može pretvarati iz sebe kao općeg oblika bogatstva u materiju bogatstva, u predmet potrošnje. Zato se *provisionnement* ekonomistâ odnosi samo na radnike, tj. to je novac izražen u obliku predmeta potrošnje, u obliku upotrebne vrijednosti, koji oni primaju od kapitalistâ u činu razmjene između njih i sebe. Ali to pripada u prvi čin (razmjenu između kapitala i rada). Koliko je taj prvi čin povezan s drugim, o tome ovdje još nije riječ. Jedino razdvajanje koje je postavljeno samim procesom proizvodnje jest prvobitno razdvajanje, koje je postavljeno razlikom između opredmećenog rada i živog rada, tj. razdvajanje *sirovine* i *oruđa za rad*. Što ekonomisti brkaju ta određenja posve je u redu, jer oni moraju brkati ta dva momenta odnosa između kapitala i rada i ne smiju zadržati njihovu specifičnu razliku.

Dakle: Sirovina se troši time što se mijenja, oblikuje radom, a oruđe za rad se troši time što se u tom procesu koristi, haba. S druge strane, rad se isto tako troši time što se upotrebljava, stavlja u kretanje i što se tako gubi određena količina snage mišića itd. radnika, čime se on iscrpljuje. Ali rad se ne samo troši, već se u isti mah iz oblika djelatnosti fiksira, materijalizira u obliku predmeta, mirovanja; mijenjajući predmet on mijenja svoj vlastiti lik i pretvara se iz djelatnosti u bivstvovanje. Kraj procesa je *proizvod*, u kojem se sirovina pojavljuje kao povezana s radom, a oruđe za rad je isto tako iz puke mogućnosti prešlo u zbilju, postavši zbiljskim sprovodnikom rada, ali se time uslijed svog mehaničkog ili kemijskog odnosa prema materijalu rada i samo utrošilo u svom mirujućem obliku.

Sva tri momenta procesa, materijal, oruđe i rad, stapaju se u neutralan rezultat — *proizvod*. U proizvodu su u isti mah reproduciran momenti procesa proizvodnje koji su u njemu bili utrošeni. Zato se cijeli proces pojavljuje kao *produktivna potrošnja*, tj. kao potrošnja koja ne svršava ni u nekom *ničemu*, ni u pukom subjektiviranju predmetno već je sama sa svoje strane postavljena kao *predmet*. Ta potrošnja nije jednostavna potrošnja materijal noga, već potrošnja same potrošnje; u ukidanju materijalnog — ukidanje tog ukidanja, dakle *postavljanje* materijalnog. Oblikujuća djelatnost troši predmet i troši samu sebe, ali ona troši dani oblik predmeta samo zato da bi ga postavila u novom predmetnom obliku, a troši samu sebe samo u svom subjektivnom obliku, u obliku djelatnosti. Ona troši ono predmetno predmeta (ravnodušnost prema obliku) i ono subjektivno djelatnosti; oblikuje predmet, a materijalizira djelatnost. Ali kao *proizvod* rezultat procesa proizvodnje je *upotrebna vrijednost*.

Razmotrimo li sad dosad dobijeni rezultat, vidjet ćemo:

Prvo: Prisvajanjem, uključenjem rada u kapital (novac, tj. čin kupovanja sposobnosti raspolaganja radnikom javlja se ovdje samo kao sredstvo da bi se taj proces izazvao, a ne kao moment samog tog procesa) kapital dospijeva u vrenje i postaje proces, *proces proizvodnje*, u kojem se on kao totalitet, kao živi rad ne odnosi prema samom sebi samo kao

prema opredmećenom radu, nego zato što je opredmećen kao prema pukom predmetu rada.

Drugo: U jednostavnom prometu, tj. dok su roba i novac još bili momenti prometa, supstancija robe i novca bila je indiferentna za određenje oblika. Roba, ukoliko je bila u pitanju njena supstancija, padala je kao predmet potrošnje (potrebe) izvan ekonomskog odnosa; novac, ukoliko se njegov oblik osamostaljiavao, odnosio se još na promet, ali samo negativno, i bio je samo taj negativan odnos. Fiksiran za sebe novac se isto tako gasio u mrtvoj materijalnosti, prestajao je da bude novac. I roba i novac bili su izrazi razmjenske vrijednosti i razlikovali se samo kao opća i posebna razmjenska vrijednost. Sama ta razlika bila je opet samo mišljena, kako zato što su se u zbiljskom prometu ova dva određenja razmjenjivala, tako i zato što je, ako se promatraju svako za sebe, sam novac bio posebna roba, a sama roba kao cijena opći novac. Razlika je bila samo formalna. Novac i roba bili su postavljeni samo u jednom određenju samo zato što i ukoliko nisu bili postavljeni u drugom. Ipak sada, u procesu proizvodnje, sam kapital kao oblik razlikuje se od sebe kao supstancije. On je u isti mah i jedno i drugo određenje i u isti mah njihov međusobni odnos. Ali:

Treće: Kapital se pojavljivao kao taj odnos još samo *po sebi*. Taj odnos još nije *postavljen* ili je postavljen tek samo u okviru određenja jednog od momenata, *materijalnog* momenta koji se u samom sebi razlikuje kao materija (sirovina i oruđe) i oblik (rad) pa kao odnos ovih dvaju, kao zbiljski proces sam sa svoje strane predstavlja samo materijalni odnos — odnos tih dvaju materijalnih elemenata koji sačinjavaju sadržaj kapitala za razliku od njegovog odnosa oblika kao kapitala.

Promatramo li kapital s one strane u kojoj se on prvobitno pojavljuje za razliku od rada, on je u procesu proizvodnje samo pasivno, samo predmetno postojanje, u kojem je potpuno ugašeno određenje oblika prema kojem je on kapital — dakle jedan za-sebe-bivstvujući društveni odnos. Kapital ulazi u proces proizvodnje samo sa strane svoga sadržaja, kao opredmećeni rad uopće; ali to što je on opredmećeni rad, tom je radu (a njegov odnos prema kapitalu i sačinjava taj proces) posve irelevantno; štoviše, kapital stupa u proces proizvodnje, prerađuje se samo kao predmet, a ne kao *opredmećeni rad*. Pamuk koji postaje pamučno predivo, ili predivo koje postaje tkanina, ili tkanina koja postaje materijal štampanja i bojadisanja, egzistiraju za rad samo kao postojeći pamuk, predivo, tkanina. Oni uopće ne ulaze u proces kao proizvodi rada, opredmećeni rad, već samo kao materijalne egzistencije s određenim prirodnim svojstvima. *Kako* su oni ta svojstva dobili, nimalo se ne tiče odnosa živog rada prema njima; za njega oni egzistiraju samo ukoliko egzistiraju kao različiti od njega, tj. kao materijal rada.

Ovo vrijedi ukoliko se polazi od kapitala u njegovom predmetnom obliku pretpostavljenom radu. S druge strane, ukoliko je i sam rad razmjenom kapitala s radnikom postao jedan od predmetnih elementata

kapitala, razlika je rada od predmetnih elemenata kapitala samo predmetna; predmetni elementi kapitala postoje u obliku mirovanja, rad u obliku djelatnosti. Taj odnos je materijalni odnos jednog od elemenata kapitala prema drugom, ali nije *njegov vlastiti* odnos prema oba ta elementa.

Kapital se dakle, s jedne strane, pojavljuje samo kao *pasivan predmet*, u kojem je utrnulo svaki odnos oblika; a s druge strane, on se pojavljuje samo kao jednostavan *proces proizvodnje* u koji kapital kao takav, kao različit od svoje supstancije, ne ulazi. Kapital se čak i ne pojavljuje u svojoj supstanciji koja mu pripada, kao opredmećeni rad (jer ovaj je supstancija razmjenske vrijednosti), već samo u prirodnom obliku postojanja te supstancije, u kojem je utrnula svaka veza s razmjenskom vrijednošću, s opredmećenim radom, sa samim radom kao s upotrebnom vrijednošću kapitala — i zato je utrnula i svaka veza sa samim kapitalom.

Promatran s te strane, proces kapitala poklapa se s jednostavnim procesom proizvodnje kao takvim, u kojem je njegovo određenje kao kapitala utrnulo u obliku procesa, isto onako kao što je novac kao novac utrnulo u obliku vrijednosti. Koliko smo dosad razmatrali taj proces, u njega uopće ne ulazi za sebe bivstvujući kapital, tj. kapitalist. Nije kapitalist onaj kojeg rad troši kao sirovinu i oruđe za rad. Nije kapitalist ni onaj koji tu troši, nego je to rad. Tako se proces proizvodnje kapitala ne pojavljuje kao proces proizvodnje kapitala, već prosto kao proces proizvodnje, a kapital se za *razliku od rada* pojavljuje samo u materijalnoj određenosti *sirovine i oruđa za rad*. Upravo tu stranu — koja nije samo proizvoljna apstrakcija, već apstrakcija koja se zbiva u samom procesu — ekonomisti fiksiraju kako bi kapital prikazali kao nužan element svakog procesa proizvodnje. Naravno, oni to čine samo zato što zaboravljaju da treba pripaziti na njegovo ponašanje kao kapitala za vrijeme tog procesa.

Ovdje je na mjestu da se upozori na jedan moment koji se tu ne ispoljava samo sa stanovišta promatranja, već je postavljen u samom ekonomskom odnosu. U prvom činu, u razmjeni između kapitala i rada, rad kao takav, *za sebe* egzistirajući rad, nužno se pojavljivao kao *radnik*. Isto tako ovdje u drugom procesu: kapital općenito postavljen je kao za sebe bivstvjuća, tako reći *samosvojna* vrijednost (čemu se u novcu samo težilo). Ali za sebe bivstvjući kapital je *kapitalist*. Dođuše, socijalisti kažu: mi trebamo kapital, ali ne i kapitaliste.⁽¹¹⁷⁾ Tada se kapital pojavljuje kao čista stvar, ne kao odnos proizvodnje, koji, reflektiran u sebe, i jest kapitalist. Ja, dakako, mogu odvojiti kapital od jednog kapitalista i on može prijeći drugome. Ali gubeći kapital on gubi svojstvo po kojem je kapitalist. Zato se kapital i može odvojiti od pojedinog kapitalista, ali ne od *kapitalista uopće* koji kao takav stoji nasuprot *radniku uopće*. Tako i pojedini radnik može prestati da bude bivstvovanje rada za sebe, on može naslijediti novac, ukrasti ga itd.

Ali tada on prestaje da bude *radnik*. Kao radnik on je samo za sebe bivstvujući rad. (Ovo kasnije razviti dalje.)

B) Proces rada i proces uvećavanja vrijednosti

1. [*Pretvaranje rada u kapital*]

Na kraju procesa ne može proizići ništa što se nije pojavilo na njegovom početku kao njegova pretpostavka i uslov. Ali, s druge strane, mora također izići sve. Ako se, dakle, na kraju procesa proizvodnje koji je bio započeo pod pretpostavkom kapitala učini da je kapital na kraju kao odnos oblika iščezao, to može biti samo zato što su prevideni nevidljivi konci kojima kapital prožima taj proces. Razmotrimo dakle tu stranu.

Prvi je rezultat, dakle:

α) Uključenjem rada u kapital kapital postaje proces proizvodnje; ali najprije *materijalan* proces proizvodnje; proces proizvodnje uopće tako da se proces proizvodnje kapitala ne razlikuje od materijalnog procesa proizvodnje uopće. Njegovo određenje oblika potpuno je utrnulo. Time što je kapital razmijenio dio svog predmetnog bivstvovanja za rad, samo njegovo predmetno postojanje podijeljeno je u sebi na predmet i rad; odnos među njima sačinjava proces proizvodnje ili još tačnije *proces rada*. Time se proces rada koji je postavljen *prije vrijednosti kao polazna tačka* (i koji je zbog svoje apstraktnosti, čiste materijalnosti, jednako svojstven svim oblicima proizvodnje) *ponovo pojavljuje unutar kapitala*, kao proces koji se zbiva unutar njegove materije i sačinjava njegov sadržaj.

(Da je i unutar samog procesa proizvodnje to gašenje *određenja oblika* samo privid, pokazat će se kasnije.)

Ukoliko je kapital vrijednost, ali se kao proces najprije pojavljuje u obliku jednostavnog procesa proizvodnje, procesa proizvodnje koji nije postavljen u nekoj posebnoj *ekonomskoj* određenosti, već kao proces proizvodnje uopće, može se reći — već prema tome da li se fiksira bilo koja posebna strana jednostavnog procesa proizvodnje (koji kao takav, kao što smo vidjeli, nipošto ne pretpostavlja kapital, već je svojstven svim načinima proizvodnje) — da kapital postaje proizvod ili da je on oruđe za rad ili pak sirovina rada. Ako se nadalje kapital shvati kao jedna od strana, koja nasuprot radu stoji kao materijal ili puko sredstvo, onda se s pravom kaže da kapital nije produktivan^[118], jer se upravo tada on promatra samo kao predmet koji stoji nasuprot radu kao materija, kao nešto samo pasivno. Tačno je, međutim, da se kapital ne pojavljuje kao jedna od strana ni kao odlika jedne strane same po

sebi, niti kao puki rezultat (proizvod), nego kao sam jednostavan proces proizvodnje; da se sada taj proces pojavljuje kao samopokretački sadržaj kapitala.

Šta je *produktivan rad*, a šta nije, pitanje o kojem su vođene velike diskusije otkako je *Adam Smith* uveo to razlikovanje^[119], mora proizići iz analize različitih strana samog kapitala. Produktivan rad je samo onaj koji proizvodi kapital. Nije li apsurdno, pita npr. (bar slično) gospodin Senior, da proizvođač klavira treba da bude produktivan radnik, a pijanist ne, iako bez pijanista klavir ne bi imao smisla?^[120] Ali to je tačno tako. Proizvođač klavira reproducira kapital, pijanist razmjenjuje svoj rad samo za dohodak.^[121] Ali pijanist proizvodi muziku i zadovoljava naše muzičko osjećanje, u neku ruku ga i proizvodi? *In fact* on to čini: njegov rad proizvodi nešto; ali zato on nije *produktivan rad* u *ekonomskom* smislu, kao što nije produktivan rad ludaka koji proizvodi priviđenja. *Rad je produktivan samo onda kad proizvodi svoju vlastitu suprotnost*. Zato drugi ekonomisti čine takozvanog neproduktivnog radnika indirektno produktivnim. Na primjer, pijanist daje podstreke za proizvodnju; dijelom time što našu individualnost čini raspoloživom za djelotvorniji, puniji život ili pak u općem smislu da budi jednu novu potrebu za čije se zadovoljenje upotrebljava više truda u neposrednoj materijalnoj proizvodnji. Time se već priznaje da je samo rad koji proizvodi kapital produktivan, dakle da rad koji to ne čini, ma koliko inače bio *koristan* (on može isto tako biti i štetan) za kapitaliziranje nije produktivan, da je dakle neproduktivan rad. Drugi ekonomisti kažu da se razlika između produktivnog i neproduktivnog ne bi smjela povezivati s proizvodnjom nego s potrošnjom. Quite the contrary¹. Proizvođač duhana je produktivan, iako je potrošnja duhana neproduktivna. Proizvodnja za neproduktivnu potrošnju je jednako produktivan kao i ona za produktivnu potrošnju, uvijek uz pretpostavku da ona proizvodi ili reproducira kapital.

«Produktivan radnik je onaj koji direktno povećava bogatstvo svog gospodara», kaže stoga vrlo tačno *Malthus* (X, 40),^[122] bar s jedne strane tačno. Izraz je suviše apstraktan, jer u tom obliku vrijedi i za robove. Bogatstvo gospodara u odnosu prema radniku oblik je samog bogatstva u njegovom odnosu prema radu, kapital. Produktivan radnik je onaj koji direktno povećava kapital.

β) Sada treba razmotriti onaj aspekt određenja oblika u kojem se ono održava i modificira u procesu proizvodnje.

Kao *upotrebna vrijednost* rad bivstvuje samo *za kapital* i predstavlja njegovu upotrebnu vrijednost, tj. posredujuću djelatnost kojom se kapital *oploduje*. Kapital kao onaj koji reproducira i umnožava svoju vrijednost samostalna je razmjenska vrijednost (novac) kao proces, kao proces *oplodivanja*. Stoga rad ne bivstvuje kao upotrebna vrijednost

¹ Upravo obrnuto.

za radnika; stoga on ne bivstvuje za njega kao *produktivna snaga* bogatstva, kao sredstvo ili kao djelatnost obogaćivanja. Radnik unosi svoj rad kao upotrebnu vrijednost u razmjenu s kapitalom, koji mu tako stoji nasuprot ne kao kapital već kao *novac*. On je kapital kao takav u odnosu prema radniku tek zahvaljujući potrošnji rada, koja najprije pada izvan te razmjene i nezavisna je od nje. Rad je *upotrebna vrijednost* za kapital, ali za radnika on je *puka razmjenska vrijednost*; raspoloživa *razmjenska vrijednost*. Kao takva vrijednost rad se postavlja u činu razmjene s kapitalom, svojom prodajom za novac.

Upotrebna vrijednost neke stvari ništa se ne tiče njenog prodavaoca kao takvog, već samo njenog kupca. Svojestvo salitre da se može utrošiti za barut ne određuje cijenu salitre, već je ta cijena određena troškovima proizvodnje salitre, količinom rada opredmećenog u njoj. U prometu u koji ulaze upotrebne vrijednosti kao cijene, njihova vrijednost nije rezultat prometa, iako se ona realizira samo u njemu; ona je *pretpostavka* prometa i ostvaruje se samo razmjenom za novac.

Tako je i rad koji radnik prodaje kapitalu kao *upotrebnu vrijednost* za radnika njegova *razmjenska vrijednost*, koju on hoće da realizira, ali koja je *određena* već prije čina razmjene, njoj pretpostavljena kao uvjet, određena, kao i vrijednost svake druge robe, potražnjom i ponudom ili općenito (s čim mi ovdje jedino imamo posla) troškovima proizvodnje, količinom opredmećenog rada koja je potrebna da se proizvede sposobnost radnika za rad i koju on zato prima kao ekvivalent.

Zato je razmjenska vrijednost rada, čija se realizacija vrši u procesu razmjene s kapitalom, *pretpostavljena*, unaprijed određena i trpi samo formalnu modifikaciju, koju svojom realizacijom dobija svaka cijena koja je postavljena samo idealno. Razmjenska vrijednost nije određena upotrebnom vrijednošću rada. Za samog radnika rad ima upotrebnu vrijednost samo ukoliko on *jest razmjenska vrijednost*, a ne ukoliko proizvodi razmjenske vrijednosti. Za kapital rad ima razmjensku vrijednost samo ukoliko je upotrebna vrijednost. Rad nije upotrebna vrijednost, za razliku od njegove razmjenske vrijednosti, za samog radnika, već samo za kapital. Radnik, dakle, razmjenjuje rad kao jednostavnu, unaprijed određenu, jednim proteklim procesom određenu razmjensku vrijednost — on razmjenjuje sam rad kao *opredmećen rad*; samo ukoliko taj rad već opredmećuje određenu količinu rada, dakle ukoliko je njegov ekvivalent već izmjeren, dan.

Kapital dobija taj rad u razmjeni kao živi rad, kao opću proizvodnu snagu bogatstva, kao djelatnost koja povećava bogatstvo. Jasno je, dakle, da se radnik tom razmjenom ne može *obogatiti* time što će slično Ezavu (koji je za zdjelu leće odstupio svoje prvorodstvo) za svoju radnu sposobnost kao danu veličinu dati njenu *stvaralačku snagu*. Naprotiv, kao što ćemo vidjeti dalje, on mora osiromašiti, jer se stvaralačka snaga njegovog rada etablira nasuprot njemu kao snaga kapi-

tala, kao *tuda moć*. On se *odriče* rada¹ kao produktivne snage bogatstva, a kapital je kao takvu prisvaja. Stoga je razdvajanje rada i vlasništva nad proizvodom rada, razdvajanje rada i bogatstva postavljeno u samom tom činu razmjene. Ono što izgleda paradoksalno kao *rezultat* sadrži se već u samoj pretpostavci. Ekonomisti su to više ili manje izrazili empirijski.

U odnosu na radnika, dakle, produktivnost njegovog rada — uopće njegov rad, ukoliko nije *sposobnost* već kretanje, *zbiljski* rad — *postaje tuda moć*; kapital se naprotiv oploduje *prisvajanjem tuđeg rada*. (Time je postavljena bar mogućnost oplodivanja vrijednosti, i to kao rezultat razmjene između rada i kapitala. No odnos se realizira tek u samom činu proizvodnje, gdje kapital zbiljski troši tuđi rad.)

Kao što on rad kao *pretpostavljenu* razmjensku vrijednost razmjenjuje za ekvivalent u novcu, tako se ovaj opet razmjenjuje za ekvivalent u *robi* koja se utroši. U tom procesu razmjene rad nije produktivan; on to postaje tek za kapital; iz prometa rad može izvući samo ono što je u njega ubacio, *predodređenu* količinu robe koja nije njegov vlastiti proizvod kao što to nije ni njegova vlastita vrijednost.

Radnici, kaže *Sismondí*, razmjenjuju svoj rad za žito i troše ga, dok je njihov rad «za njihovog gospodara postao kapital» (*Sismondí*, VI). «Razmjenjujući svoj rad radnici ga *pretvaraju* u kapital.» (Id. VIII) Prodajući svoj rad kapitalistima, radnik dobija pravo samo na *cijenu rada*, ne na *proizvod toga rada*, niti na vrijednost koju mu je on *dao*. (*Cherbuliez*, XXVIII). «*Prodavanje rada — odricanje od svih plodova rada.*» (1. c.)

Stoga sav napredak civilizacije ili, drugim riječima, sve povećanje *društvenih proizvodnih snaga*, ako hoćete, *proizvodnih snaga samog rada* (kako one rezultiraju iz nauke, pronalazaka, podjele i organizacije rada, poboljšanih saobraćajnih sredstava, stvaranja svjetskog tržišta, mašinerije itd.) ne obogaćuje radnika, već *kapital*; dakle povećava opet samo moć koja gospodari radom, povećava samo proizvodnu snagu kapitala. Kako je kapital suprotnost radnika, taj napredak civilizacije povećava samo *objektivnu moć* nad radom.

Pretvaranje rada (kao žive svrsishodne djelatnosti) u kapital jest po sebi rezultat razmjene između kapitala i rada, ukoliko ta razmjena daje kapitalistu pravo vlasništva na proizvod rada (i komandu nad radom). *To pretvaranje postavlja se* tek u samom *procesu proizvodnje*. Pitanje da li kapital jest ili nije produktivan dakle je apsurdno. Tamo gdje kapital sačinjava temelj proizvodnje i gdje je kapitalist, dakle, komandant proizvodnje, sam rad *produktivan je samo* onda kada je uključen u kapital. Produktivnost rada postaje isto tako proizvodnom snagom kapitala kao što se opća razmjenska vrijednost roba fiksira u novcu. Rad kako on u suprotnosti prema kapitalu *egzistira za sebe* u radniku, dakle rad u svom *neposrednom postojanju*, odvojen od kapi-

¹ Er entäußert sich der Arbeit

tala, *nije produktivan*. Kao djelatnost radnika on neće nikad ni biti *produktivan*, jer ulazi samo u jednostavan proces prometa koji izaziva samo formalne promjene. Zato oni koji dokazuju da je sva proizvodna snaga koja se pripisuje kapitalu *pomjeranje, transpozicija proizvodne snage* rada zaboravlja da je upravo sam kapital u svojoj biti to *pomjeranje, ta transpozicija* i da najamni rad kao takav pretpostavlja kapital, da je dakle promatran i sa strane rada *transsubstancijacija*; proces potreban da bi vlastite snage rada postavio kao radniku *tude*. Zato zahtjev da se u isti mah najamni rad zadrži, a kapital ukine protivurječi sam sebi i sam sebe ukida.

Drugi, koji su i sami ekonomisti, npr. Ricardo, Sismondi itd., kažu da je produktivan *samo rad*, a ne kapital.^[123] Ali zatim ne ostavljaju kapital u njegovoj *specifičnoj određenosti oblika*, kao u sebe reflektirani *odnos proizvodnje*, već misle samo na njegovu materijalnu supstanciju, sirovinu itd. Ali ti materijalni elementi ne čine kapital kapitalom. S druge strane, tada im opet pada na pamet da je kapital u jednom aspektu *vrijednost*, dakle nešto *nematerijalno*, ravnodušno prema svom materijalnom postojanju. Tako Say piše:

«Kapital ima uvijek nematerijalnu bit, jer ne čini materija kapital, nego vrijednost te materije, vrijednost u kojoj nema ničega tjelesnog.» (Say, 21)

Ili *Sismondi*:

«Kapital je trgovački *pojam*» (Sismondi XV).

Ali onda im pada na pamet da je kapital ipak i neko drugo ekonomsko određenje, a ne samo vrijednost, jer se inače uopće ne bi moglo govoriti o kapitalu *za razliku od vrijednosti*, pa ako su svi kapitali vrijednosti, vrijednosti kao takve još nisu kapital. Zatim opet pribjegavaju njegovom materijalnom liku unutar procesa proizvodnje, kao npr. kad Ricardo proglašava kapital za akumuliran rad upotrijebljen u proizvodnji novog rada, tj. za *puko oruđe za rad* ili *materijal rada*^[124]. U tom smislu Say govori čak o *proizvodnoj usluzi kapitala*^[125], na kojoj bi trebalo da se temelji njegovo nagrađivanje, kao da bi oruđe za rad kao takvo moglo pretendirati na zahvalnost radnika i kao da ga nije upravo radnik postavio kao oruđe za rad, kao nešto *proizvodno*. Samostalnost oruđa za rad, tj. njegovo *društveno* određenje, tj. njegovo određenje kao kapitala, pretpostavlja se tako da bi se deducirali zahtjevi kapitala.

Proudhonovo: ... »le capital vaut, le travail produit«¹ ne znači apsolutno ništa drugo nego »kapital je vrijednost«, i kako se tu ne kaže više ništa o kapitalu nego to da je on vrijednost, to znači: »vrijednost je vrijednost« (subjekt suda ovdje je samo drugi naziv za predikat), a »rad proizvodi«, »rad je produktivna djelatnost«, znači »rad je rad«, jer izvan toga »produire«² rad nije ništa.

¹ »kapital vrijedi, rad proizvodi«^[126] — ² proizvoditi

Očigledno je da ti identični sudovi ne sadržavaju nikakve posebne mudrosti i napose da oni ne mogu izraziti odnos u koji stupaju vrijednost i rad, odnos u kojem su oni uzajamno povezani i u kojem se međusobno razlikuju, a ne leže nezainteresirano i indiferentno jedno pored drugog. Već to što se *rad* prema kapitalu pojavljuje kao subjekt, tj. što se radnik pojavljuje samo u određenju *rada*, a rad nije *radnik* — već bi to moralo otvoriti oči. Apstrahirajući od kapitala, već u tome je sadržana takva veza, takav odnos radnika prema svojoj vlastitoj djelatnosti, koji nipošto nije »prirodan«, nego sam već sadrži specifično *ekonomsko* određenje.

Kapital ukoliko ga ovdje promatramo kao odnos koji treba razlikovati od vrijednosti i novca jest *kapital uopće*, tj. cjelokupnost određenja po kojima se vrijednost kao kapital razlikuje od vrijednosti kao puke vrijednosti ili novca. Vrijednost, novac, promet itd., cijene itd. su pretpostavljeni, isto tako rad itd. Ali mi ovdje nemamo posla ni s *posebnim* oblikom kapitala, ni s *pojedinih kapitalom* koji se razlikuje od drugih pojedinih kapitala itd. Mi prisustvujemo njegovom procesu nastajanja. Taj dijalektički proces nastajanja je samo idealan izraz zbiljskog kretanja u kojem postaje kapital. Kasnije odnose treba promatrati kao razvitak iz te klice. Ali potrebno je da se fiksira određeni oblik u kojem je kapital na *izvjesnoj* tački postavljen. Inače nastaje zbrka.

2. [*Samooplodnja vrijednosti kao uslov kapitalističke proizvodnje*]

Kapital je dosad razmatran sa svoje materijalne strane kao *jednostavni proces proizvodnje*. Ali taj je proces sa strane određenosti oblika *proces samooplodnje vrijednosti*. Samooplodnja vrijednosti uključuje kako održanje pretpostavljene vrijednosti tako i njeno umnožavanje.

Vrijednost nastupa kao subjekt. Rad je svrsishodna djelatnost, pa se tako s materijalne strane pretpostavlja da je u procesu proizvodnje oruđe za rad zaista upotrijebljeno kao sredstvo za neku svrhu i da je sirovina kao proizvod dobila bilo kemijskom izmjenom materije ili mehaničkom promjenom višu upotrebnu vrijednost nego što ju je imala ranije. Ali sama ta strana, budući da se tiče samo upotrebne vrijednosti, pripada još jednostavnom procesu proizvodnje. Ovdje se ne radi o tome — to je štoviše uključeno, pretpostavljeno — da je proizvedena viša upotrebna vrijednost (to je samo vrlo relativno; ako se žito pretvara u rakiju tada je samo viša upotrebna vrijednost već postavljena s obzirom na promet); još nije proizvedena viša upotrebna vrijednost za individuum, proizvođača (ili je to bar slučajno i ništa se ne tiče odnosa kao takvog), nego viša upotrebna vrijednost za *druge*. Radi se o tome da je proizvedena *viša razmjenska vrijednost*.

Kod jednostavnog prometa proces je za pojedinu robu završavao time što je ona kao upotrebna vrijednost nalazila kupca i bila potrošena.

Ona je time istupala iz prometa i gubila svoju razmjensku vrijednost, uopće svoje ekonomsko određenje oblika. Kapital je potrošio svoj materijal radom, a rad svojim materijalom; on se potrošio kao upotrebna vrijednost, ali samo kao *upotrebna vrijednost za sebe samog*, kao kapital. Prema tome, njegova potrošnja kao upotrebne vrijednosti pripada ovdje sama u promet ili, bolje rečeno, on sam postavlja *početak prometa* ili njegov kraj, kako se hoće. Sama potrošnja upotrebne vrijednosti ovdje spada u ekonomski proces, jer je upotrebna vrijednost ovdje određena razmjenskom vrijednošću. Ni u jednom momentu procesa proizvodnje kapital ne prestaje da bude kapital niti vrijednost da bude vrijednost, a kao takva i *razmjenska vrijednost*. Ništa nije gluplje nego kad netko, kao što to čini g. Proudhon,⁽¹²⁷⁾ kaže da se kapital činom razmjene, tj. time što ponovo ulazi u jednostavan promet, pretvara iz proizvoda u razmjensku vrijednost. Time bismo bili ponovo bačeni natrag na početak, čak do neposredne trampe, gdje se zapaža nastajanje razmjenske vrijednosti iz proizvoda.

Da kapital nakon dovršenja procesa proizvodnje, nakon što je potrošen kao upotrebna vrijednost, ponovo ulazi i može da uđe u promet kao roba, sadržano je već u tome što je on bio pretpostavljen kao razmjenska vrijednost koja se održava. Ali ukoliko kapital sada samo kao proizvod postaje ponovo roba, a kao roba razmjenska vrijednost, ukoliko on dobija cijenu i kao takva se realizira u novcu, on je jednostavna roba, razmjenska vrijednost uopće, a kao takva on je u prometu podjednako izložen sudbini da se realizira u novcu kao i da se u njemu ne realizira, tj. da njegova razmjenska vrijednost postane novac ili da ne postane. Zbog toga je njegova razmjenska vrijednost — koja je ranije bila postavljena idealno — prije postala problematičnom, nego što je *nastala*. I tako čak da se kapital realno postavi u prometu kao viša razmjenska vrijednost, on ne može potjecati iz samog prometa, u kojem se prema njegovom jednostavnom određenju razmjenjuju samo ekvivalenti. Ako on iz prometa izlazi kao viša razmjenska vrijednost, mora da je kao takva i ušao u njega.

Kapital se prema obliku ne sastoji od predmeta rada i rada, već od vrijednosti i još određenije od *cijena*. To što njegovi elementi vrijednosti imaju za vrijeme procesa proizvodnje različite supstancije ne tiče se njihovog određenja kao vrijednosti; oni se time ne mijenjaju. Ako se ti elementi iz oblika nemira — procesa — na kraju procesa u proizvodu ponovo spajaju u mirujući, objektivan lik, to je u odnosu na vrijednost također puka promjena materije koja je ne mijenja. Razorene su, doduše, supstancije kao takve, ali ne u ništa, već u drukčije oblikovanu supstanciju. Ranije su se one pojavljivale kao elementarni, ravnodušni uslovi proizvoda. Sada su one proizvod. Vrijednost proizvoda može biti jednaka samo broju vrijednosti koje su bile materijalizirane u određenim materijalnim elementima procesa kao sirovina, oruđe za rad (a u to spadaju i čisto instrumentalne robe) i kao sam rad. Sirovina se sasvim utrošila, rad se sasvim utrošio, oruđe se utrošilo

samo dijelom, pa dakle nastavlja da posjeduje dio vrijednosti kapitala u njegovom određenom načinu postojanja koji mu je pripadao prije procesa. Taj dio, dakle, ovdje uopće ne dolazi u obzir, jer nije pretrpio nikakvu promjenu. Različiti načini postojanja vrijednosti bili su čisti privid, a sama vrijednost činila je onu bit koja u njihovom nestajanju ostaje jednaka sebi. Proizvod promatran kao vrijednost s te strane nije *proizvod*, nego naprotiv ostao je identičan, nepromijenjena vrijednost, samo što ova bivstvuje u drugom načinu egzistencije, koji joj je, međutim, također ravnodušan i može se razmijeniti za novac.

Vrijednost proizvoda je = vrijednosti sirovine + vrijednost uništenog dijela oruđa za rad, dakle onog dijela koji je prešao na proizvod i u svom je prvobitnom obliku ukinut + vrijednost rada. Ili cijena proizvoda je jednaka tim troškovima proizvodnje, tj. = zbroju cijena roba koje su bile utrošene u procesu proizvodnje. To drugim riječima znači samo to da je proces proizvodnje sa svoje materijalne strane bio ravnodušan prema vrijednosti, da je zato ostao identičan sa sobom i samo poprimio drugi materijalni način egzistencije, da je materijaliziran u drugoj supstanciji i u drugom obliku. (Oblik supstancije ne tiče se ekonomskog *oblika*, vrijednosti kao takve.)

Ako je kapital prvobitno bio = 100 talira, onda je on poslije, kao i prije, ostao jednak 100 talira, iako je 100 talira u procesu proizvodnje postojalo kao 50 talira pamuka, 40 talira najamnine + 10 talira stroja za predenje; a sada postoji kao pamučna preda uz cijenu od 100 talira. Ta reprodukcija 100 talira je jednostavno ostajanje-sebi-jednakim, samo što je posredovano materijalnim procesom proizvodnje. Zato proces mora ići dalje sve do proizvoda, jer inače će pamuk izgubiti svoju vrijednost, oruđe za rad uzalud se trošilo, a najamnina se badava plaćala. Jedini uslov za samoodržanje vrijednosti jest da proces proizvodnje bude zbiljski totalan proces, dakle da se nastavi sve do proizvoda. Totalitet procesa proizvodnje, tj. da se on nastavlja sve do proizvoda ovdje je u stvari uslov samoodržanja vrijednosti, njenog ostajanja-jednakim-sebi, ali već je u prvom uslovu sadržano da kapital zbiljski postaje upotrebnost, zbiljski proces proizvodnje; dakle, da je na toj tački *pretpostavljen*.

S druge strane, proces proizvodnje je za kapital proces proizvodnje *samo* ukoliko se u tom procesu, dakle u proizvodu, kapital održava kao vrijednost. Zato je postavka da je potrebna cijena = zbroju cijena troškova proizvodnje čisto analitička. To je upravo pretpostavka proizvodnje samog kapitala. Najprije je kapital postavljen kao 100 talira, kao jednostavna vrijednost; zatim je on u tom procesu postavljen kao zbroj cijena određenih, samim procesom proizvodnje određenih elemenata vrijednosti njega samog. Cijena kapitala, njegova vrijednost izražena u novcu = cijeni njegovog proizvoda. To znači da je vrijednost kapitala kao rezultat procesa proizvodnje ona ista koja je bila kao pretpostavka tog procesa. Samo što se u toku procesa vrijednost kapitala ne održava ni u jednostavnosti koju je imala na početku ni u onoj koju je

ponovo dobila na kraju kao rezultat, nego se razlaže u ponajprije posve irelevantne kvantitativne sastavne dijelove kao vrijednost rada (najam-nina), vrijednost oruđa za rad i vrijednost sirovina. Dalje nije postavljen još nikakav odnos osim što se u procesu proizvodnje jednostavna vrijednost brojčano rastavlja na niz vrijednosti koji se u proizvodu ponovo u svojoj jednostavnosti stapa, ali sada postoji kao *zbroj*. Ali zbroj je = prvobitnom jedinstvu. Inače ovdje, što se tiče vrijednosti, osim kvantitativne podjele, još nije sadržana nikakva razlika u odnosu između različitih količina vrijednosti. Prvobitni kapital bio je 100 talira; 100 talira je i proizvod, ali sada 100 talira kao zbroj od $50+40+10$ talira. Sto talira mogao sam i prvobitno promatrati kao zbroj od $50+40+10$ talira, ali isto tako i kao zbroj od $60+30+10$ talira itd. Što se oni sad pojavljuju kao zbroj određenog broja cijena postavljeno je time, što su različiti materijalni elementi u koje se kapital razložio u procesu proizvodnje predstavljali svaki po jedan dio, ali određeni dio, njegove vrijednosti.

Kasnije će se pokazati da i ti brojevi u koje se razlaže prvobitno jedinstvo imaju određene međusobne odnose, ali to nas se ovdje još ništa ne tiče. Ukoliko se za vrijeme procesa proizvodnje zbiva neko kretanje u samoj vrijednosti, ono je čisto formalno i sastoji se od slijedećeg jednostavnog čina: da vrijednost prvo postoji kao jedinstvo: određeni broj jedinica, koji se sam promatra kao jedinstvo; cjelina: kapital od 100 talira; drugo, da se u toku procesa proizvodnje to jedinstvo dijeli na 50 talira, 40 talira i 10 talira, podjela koja je bitna ukoliko se materijal rada, oruđe i rad upotrebljavaju u određenim količinama, ali ovdje, u odnosu na samih 100 talira, predstavlja samo irelevantno rastavljanje na različite količine iste jedinice; najzad, da se tih 100 talira ponovo pojavljuju u proizvodu kao zbroj. Jedini je proces u odnosu na vrijednost da se ona pojavljuje najprije kao cjelina, jedinstvo; zatim kao podjela tog jedinstva na određeni broj; najzad kao zbroj. Onih 100 talira koji se pojavljuju na kraju kao zbroj isto su tako zbroj i upravo onaj isti zbroj koji se na početku pojavljivao kao jedinstvo. Određenje sume, zbrajanja proizišlo je samo putem dijeljenja koje se zbivalo u činu proizvodnje; ali ono ne postoji u proizvodu kao takvom. Prema tome, postavka da je cijena proizvoda = cijeni troškova proizvodnje ili da je vrijednost kapitala = vrijednosti proizvoda kaže samo to da se vrijednost kapitala u činu proizvodnje sačuvala i sada se pojavljuje kao suma.

S tom pukom identičnošću kapitala ili reprodukcijom njegove vrijednosti kroz cijeli proces proizvodnje još se ne bismo maknuli dalje od početka. Ono što je u početku postojalo kao pretpostavka sada je tu kao rezultat, i to u nepromijenjenom obliku. Jasno je da ekonomisti u stvari ne misle to kad govore o određivanju cijene troškovima proizvodnje. Inače se nikad ne bi mogla stvoriti veća vrijednost nego što je bila dana prvobitno; nikakva veća razmjenska vrijednost, iako [bi se mogla stvoriti] veća upotrebna vrijednost, o kojoj ovdje uopće

nije riječ. Radi se o *upotrebnoj vrijednosti kapitala* kao takvog, a ne o upotrebnoj vrijednosti robe.

Kad se kaže da su troškovi proizvodnje ili potrebna cijena neke robe = 110, tada se računa ovako: prvobitni kapital = 100 (dakle npr. sirovine = 50, rad = 40, oruđe = 10) + 5% kamata + 5% profit. Dakle troškovi proizvodnje = 110, a ne = 100; troškovi proizvodnje su dakle veći nego troškovi proizvođenja.^[128] Tu baš ništa ne pomaže da, kako to neki ekonomisti vole, pred razmjenskom vrijednošću robe tražimo utočište u njenoj upotrebnoj vrijednosti. Bila upotrebna vrijednost kao upotrebna vrijednost viša ili niža, ona kao takva ne određuje razmjensku vrijednost. Robe često padaju ispod svojih cijena proizvoda^[129], iako su nesporno dobile veću upotrebnu vrijednost nego što su je imale u razdoblju *prije* proizvodnje.

Isto tako je beskorisno tražiti utočište u prometu. Ja proizvodim za 100, ali prodajem za 110.

»Profit se ne stvara razmjenjivanjem. Da nije postojao prije, ne bi mogao postojati ni poslije te transakcije.« (Ramsay IX, 88)

To bi značilo pokušati iz jednostavnog prometa objasniti povećanje vrijednosti, dok on naprotiv *izričito* postavlja vrijednost samo kao ekvivalent. I empirijski je jasno, da ako svi prodaju za 10% skuplje, to je isto kao kad bi svi prodavali po troškovima proizvodnje. Višak vrijednosti^[130] tada bi bio čisto nominalan, umjetan, konvencionalan, puka fraza. A kako je i sam novac roba, proizvod, to bi se i on prodavao za 10% skuplje, tj. prodavalac koji bi primio 110 talira primio bi *in fact* samo 100. (Pogledaj kod *Ricarda* o vanjskoj trgovini, koju on shvaća kao jednostavan promet i zato kaže:

»Vanjska trgovina ne može nikada povećati razmjenske vrijednosti jedne zemlje.«^[131] (*Ricardo* 39, 40)

Razlozi koje on za to navodi apsolutno su oni isti koji »dokazuju« da razmjena kao takva, jednostavan promet, dakle trgovina uopće, ukoliko se shvaća kao takva, ne može nikad povisiti *razmjenske vrijednosti*, nikad proizvesti *razmjensku vrijednost*.) Postavka da cijena = troškovima proizvodnje morala bi inače glasiti također: cijena robe je uvijek veća nego njeni troškovi proizvodnje.

Osim jednostavnog brojčanog dijeljenja i zbrajanja, u procesu proizvodnje vrijednosti pridolazi još i element oblika, da se onda njegovi elementi pojavljuju kao *troškovi proizvodnje*, tj. upravo da se elementi samog procesa proizvodnje ne održavaju u svojoj materijalnoj određenosti, nego kao *vrijednosti* koje se troše u onom načinu postojanja u kojem su bile *prije* procesa proizvodnje.

S druge strane, jasno je da bi se, ako je čin proizvodnje samo reprodukcija vrijednosti kapitala, s njim zbivala samo materijalna, a ne i ekonomska promjena, i da takvo jednostavno održanje njegove vrijednosti protivrječi njegovom pojmu. Kapital, doduše, ne bi ostao

kao samostalan novac izvan prometa, već bi poprimao lik različitih roba, ali ni za šta; to bi bio besciljan proces, jer bi na kraju predstavljao samo identičnu sumu novca i samo bi se bio izlagao riziku da iziđe oštećen iz čina proizvodnje — koji može da ne uspije, u kojem novac napušta svoj neprolazan oblik. *Well*.¹ Proces proizvodnje je sada završen. Proizvod se također ponovo realizirao u novcu i ponovo je uzeo prvobitni oblik od 100 talira. Ali i kapitalist mora jesti i piti; on ne može živjeti od te promjene oblika novca. Jedan dio od 100 talira morao bi se, dakle, razmijeniti ne kao kapital, nego kao moneta za robe kao upotrebne vrijednosti i biti potrošen u tom obliku. Iz 100 talira postalo bi 90 i kako kapitalist na kraju uvijek ponovo proizvodi kapital u obliku novca, i to iste količine novca s kojom je proizvodnju započeo, na kraju bi tih 100 talira bilo pojedeno i kapital bi nestao. Ali kapitalist je plaćen za *rad*, da tih 100 talira baci kao kapital u proces proizvodnje, a ne da ih pojede. Ali odakle ga treba platiti? I ne izgleda li njegov rad sasvim beskoristan, budući da kapital uključuje najamninu, dokle bi radnici mogli živjeti pomoću jednostavne reprodukcije troškova proizvodnje, što kapitalist ne može? Kapitalist bi se, dakle, pojavio pod *faux frais de production*². Ali ma kakva bila njegova zasluga, reprodukcija bi bila moguća bez njega, jer radnici u procesu proizvodnje ulažu samo onu vrijednost koju izvlače, dakle uopće ne trebaju odnos kapitala da bi proces otpočinjali uvijek iznova; i drugo, ne bi bilo nikakvog fonda za plaćanje njegove zarade, jer cijena robe = troškovima proizvodnje. Ali ako bi se njegov rad shvatio kao poseban rad pored i izvan rada radnikâ, recimo kao rad nadzora itd., tada bi kapitalist primao kao i radnici izvjesnu najamninu, pao bi dakle u njihovu kategoriju i ne bi se nipošto odnosio prema radu kao kapitalist; također se nikad ne bi obogatio, već bi primao samo neku razmjensku vrijednost, koju bi putem prometa morao da potroši.

Postojanje kapitala nasuprot radu zahtijeva da za sebe bivstvujući kapital, kapitalist može postojati i živjeti kao *ne-radnik*. S druge strane, isto je tako jasno, čak i ako se polazi od uobičajenih ekonomskih određenja, da kapital koji bi mogao samo da održava svoju *vrijednost*, ne bi mogao da je održi. *Moraju se kompenzirati rizici proizvodnje*. Kapital se mora održavati uz kolebanje cijena. Mora se kompenzirati obezvređenje kapitala, koje se neprestano zbiva uslijed povećanja proizvodne snage itd. Stoga i kažu ekonomisti prosto i otvoreno, da kad se ne bi izvlačila dobit, profit, svatko bi pojeo svoj novac umjesto da ga baca u proizvodnju, upotrebljava kao kapital. Ukratko, ako se pretpostavi to *neoplodivanje*, tj. neumnožavanje vrijednosti kapitala, pretpostavlja se da on nije zbiljska karika proizvodnje, da nije *poseban odnos proizvodnje*; pretpostavlja se stanje u kojem troškovi proizvodnje nemaju oblik kapitala, a kapital još nije postao uslov proizvodnje.

¹ Dobro. — ² sporednim (neproizvodnim) troškovima proizvodnje

Jednostavno je shvatiti kako rad može povećati upotrebnu vrijednost; teškoća leži u tome kako on može stvoriti razmjenske vrijednosti više od unaprijed danih.

Uzmimo da je razmjenska vrijednost koju kapital plaća radniku tačan ekvivalent za vrijednost koju rad stvara u procesu proizvodnje. U tom slučaju povećanje razmjenske vrijednosti proizvoda bilo bi nemoguće. Ono što bi rad kao takav unio u proces proizvodnje iznad već postojeće vrijednosti sirovine i oruđa za rad bilo bi plaćeno radniku. Vrijednost samog proizvoda, ukoliko je ona višak iznad vrijednosti sirovine i oruđa, pripala bi radniku; samo što mu kapitalist tu vrijednost plaća u najamnini i što je on vraća kapitalistu u proizvodu.

* * *

[Da se pod *troškovima proizvodnje* ne misli zbroj vrijednosti koje ulaze u proizvodnju — da tako ne misle čak ni oni ekonomisti koji to tvrde — očividno je na kamati za uzajmljeni kapital. Ona za industrijskog kapitalista spada direktno u njegove izdatke, u njegove *zbiljske* troškove proizvodnje. Ali već sama kamata pretpostavlja da kapital izlazi iz proizvodnje kao višak vrijednosti, jer sama ona je samo *jedan oblik* tog viška vrijednosti. Kako, dakle, kamata sa stanovišta uzajmljivača već ulazi u njegove *neposredne troškove proizvodnje*, vidi se da kapital kao takav ulazi u troškove proizvodnje, ali kapital kao takav nije puki zbroj svojih sastavnih dijelova vrijednosti. — U kamati sam se kapital pojavljuje sa svoje strane u određenju *robe*, ali kao roba koja je od svih drugih roba *specifično* različita; *kapital kao takav* — ne kao puka suma razmjenskih vrijednosti — ulazi u promet i postaje *roba*. Ovdje je sam karakter robe prisutan kao *ekonomsko, specifično* određenje; nije irelevantan kao u jednostavnom prometu, niti je direktno povezan s radom kao suprotnošću, kao svojom upotrebnom vrijednošću, kao kod industrijskog kapitala; kapitala kakav je u svojim najbližim određenjima koja proizlaze iz proizvodnje i prometa. Zato se roba kao kapital ili kapital kao *roba* u prometu ne razmjenjuje za ekvivalent; stupajući u promet *kapital zadržava svoje bivstvovanje-za-sebe*; on, dakle, zadržava svoj prvobitni odnos prema svom vlasniku i kad dolazi u ruke tuđeg posjednika. On se, dakle, samo *pozajmljuje*. Njegova upotrebna vrijednost kao takva za njegovog je vlasnika njegova *oplodnja vrijednosti*, novac kao novac, a ne kao prometno sredstvo; njegova *upotrebna vrijednost kao kapitala*.

Zahtjev koji postavlja g. Proudhon da se kapital ne uzajmljuje i da ne nosi kamatu, nego da se kao roba prodaje za svoj ekvivalent kao svaka druga roba, uopće je samo zahtjev da razmjenska vrijednost nikad ne postane kapital, nego da ostane jednostavna razmjenska vrijednost, da *kapital ne egzistira kao kapital*.^[132] Taj zahtjev zajedno s drugim, da najamni rad treba da ostane opća baza proizvodnje, pokazuje smiješnu zbrku o najjednostavnijim ekonomskim pojmovima. Otud bijedna uloga koju Proudhon igra u polemici s Bastiatom, o

čemu kasnije. Brbljanje o obzirima pravednosti i prava izlazi samo na to da se vlasnički odnos ili pravni odnos kako on odgovara jednostavnoj razmjeni želi primjeniti kao mjerilo na vlasnički ili pravni odnos višeg stupnja razmjenske vrijednosti. Zato Bastiat, nesvjesno, sam ponovo ističe momente u jednostavnom prometu koji guraju prema kapitalu. — Sam kapital kao roba je *novac kao kapital*, ili *kapital kao novac.*]

* * *

[Treći moment koji treba izložiti u oblikovanju pojma kapitala jest *prvobitna akumulacija* nasuprot radu, dakle i nepredmetni rad nasuprot akumulaciji. *Prvi moment* je polazio od vrijednosti kao one koja dolazi iz prometa i pretpostavlja ga. To je bio *jednostavni pojam* kapitala; novac kako je bio neposredno određivan da bude kapital, *drugi moment* je polazio od kapitala kao pretpostavke i rezultata proizvodnje; *treći moment* postavlja kapital kao *određeno jedinstvo* prometa i proizvodnje. (Sam odnos kapitala i rada, kapitalista i radnika kao rezultat procesa proizvodnje.)

Prvobitnu akumulaciju treba razlikovati od akumulacije kapitala [der Kapitalien]; ova pretpostavlja kapitale; pretpostavlja odnos kapitala kao *postojećeg*, pa dakle i njegove odnose prema radu, cijenama (*stalni i optičajni kapital*), kamati i profitu. Ali kapital, da bi postao, pretpostavlja izvjesnu akumulaciju koja već leži u samostalnoj suprotnosti između opredmećenog i živog rada, u samostalnom postojanju te suprotnosti. Tu akumulaciju koja je potrebna za postajanje kapitala, koja je dakle već prihvaćena kao pretpostavka — kao jedan moment — u njegov pojam, treba bitno razlikovati od akumulacije kapitala koji je već postao kapital, gdje *kapitali* moraju već postojati.]

[Već dosad smo vidjeli da kapital pretpostavlja: 1) proces proizvodnje općenito, kakav je svojstven svim društvenim stanjima, dakle bez historijskog karaktera, *ljudski*, if you please¹; 2) *promet*, koji je sam već u svakom od svojih momenata, a još više u svom totalitetu određeni *historijski* proizvod; 3) *kapital* kao *određeno* jedinstvo oba. Koliko se sad sam opći proces proizvodnje historijski modificira, dok se još pojavljuje samo kao element kapitala, mora se pokazati u njegovom razvijanju, kao što iz jednostavnog shvaćanja specifičnih razlika kapitala moraju rezultirati njegove historijske pretpostavke uopće.]

[Sve drugo je puko brbljanje. Koje određenje treća unijeti u prvi odjeljak, o *proizvodnji uopće*, i u prvi odjeljak drugog odjeljka, o *razmjenskoj vrijednosti uopće*, može proizici tek iz rezultata i kao rezultat cijelog izlaganja. Na primjer, već smo vidjeli da razlikovanje upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti spada u samu ekonomiju a ne da, kao što to čini Ricardo, upotrebna vrijednost kao jednostavna pretpostavka ostane po strani. Glava o proizvodnji završava objektivno s proizvodom kao rezultatom; glava o prometu počinje s *robom*, koja

¹ ako dopustite

je sama opet *upotrebna vrijednost* i *razmjenska vrijednost* (dakle također od obiju različita *vrijednost*), promet kao jedinstvo obiju — ali jedinstvo koje je samo formalno i zato se raspada u robu kao puki predmet potrošnje (nešto izvanekonomske) i u razmjensku vrijednost kao osamostaljeni novac.]

3. [Višak vrijednosti i povijesna misija kapitala]

Višak vrijednosti što ga kapital ima na kraju procesa proizvodnje — višak vrijednosti koji se kao viša cijena proizvoda realizira tek u prometu, ali onako kako se u njemu realiziraju sve cijene, naime tako da su mu idealno već dane kao *pretpostavka*, da su određene prije nego što u njega uđu — znači, izraženo u skladu s općim pojmom razmjenske vrijednosti, da je u proizvodu opredmećeno radno vrijeme — ili količina rada (izražena statički veličina rada se pojavljuje kao prostorna veličina, ali izražena dinamički ona je mjerljiva samo vremenom) — veće nego ono sadržano u prvobitnim sastavnim dijelovima kapitala. Ali to je moguće samo ako je u cijeni rada opredmećeni rad manji nego živo radno vrijeme koje je njime bilo kupljeno.

U kapitalu opredmećeno radno vrijeme pojavljuje se, kako smo vidjeli, kao suma koja se sastoji od tri dijela: a) radno vrijeme opredmećeno u sirovini; b) radno vrijeme opredmećeno u orudu; c) radno vrijeme opredmećeno u cijeni rada. Dijelovi a) i b) ostaju i kao sastavni dijelovi kapitala nepromijenjeni; makar oni u procesu i mijenjaju svoj lik, svoje materijalne načine postojanja, kao vrijednosti oni ostaju nepromijenjeni. Samo c) je ono što kapital razmjenjuje za nešto kvalitativno drugo; danu količinu opredmećenog rada za neku količinu živog rada. Kad bi živo radno vrijeme reproduciralo samo ono radno vrijeme koje je opredmećeno u cijeni rada, bilo bi i to samo formalno i uopće bi se, što se tiče vrijednosti, bila dogodila samo zamjena za živi rad kao drugi način postojanja te iste vrijednosti, kao što se u pogledu vrijednosti materijala rada i oruđa dogodila samo promjena njihovog materijalnog načina postojanja. Da je kapitalist platio radniku cijenu jednaku jednom radnom danu, a da je radnikov radni dan dodao sirovini i orudu samo jedan radni dan, tada bi kapitalist bio jednostavno razmijenio razmjensku vrijednost u jednom obliku za razmjensku vrijednost u nekom drugom obliku. On ne bi bio djelovao kao kapital. S druge strane, da radnik nije bio ostao u jednostavnom procesu razmjene, on bi u stvari bio primio kao plaću proizvod svog rada, samo što bi mu kapitalist bio učinio uslugu da mu cijenu proizvoda isplati unaprijed, prije njegove realizacije. Kapitalist bi mu bio dao kredit, i to besplatan, pour le roi de Prusse. Voilà tout¹.

Razmjena između kapitala i rada čiji je rezultat cijena rada, ma koliko da je sa strane radnika jednostavna razmjena, mora sa strane kapitalista biti ne-razmjena. On mora primiti veću vrijednost nego

¹ za babino zdravlje. To je sve.

što ju je dao. Razmjena promatrana sa strane kapitala mora biti samo *prividna*, tj. pripadati nekom drugom ekonomskom određenju oblika, a ne onom razmjene, jer bi inače kapital kao kapital i rad kao rad u suprotnosti prema kapitalu bili nemogući. Oni bi se razmjenjivali samo kao jednake razmjenske vrijednosti koje materijalno egzistiraju u različitim načinima postojanja.

Zato ekonomisti da bi opravdali, obranili kapital traže utocište u tom jednostavnom procesu, objašnjavaju kapital upravo procesom koji njegovo postojanje čini nemogućim. Da bi ga dokazali, oni ga dokazom uklanjaju. Ti mi plaćaš moj rad, uzimaš u razmjenu za njega njegov vlastiti proizvod i odbijaš mi vrijednost sirovine i materijala koje si mi dobio. To znači da smo mi *associés*¹, koji unose različite elemente u proces proizvodnje i prema njihovoj vrijednosti razmjenjuju. Proizvod se dakle pretvara u novac, a novac se dijeli tako da ti, kapitalist, primaš cijenu tvoje sirovine i oruđa, a ja, radnik, cijenu koju im je dodao rad. Korist je za tebe da sada sirovinu i oruđe posjeduješ u potrošnom (za promet sposobnom) obliku, a za mene da se moj rad oplodio. Ti bi, dakako, uskoro došao u položaj da bi svoj kapital u obliku novca pojeo, dok bih ja kao radnik došao u posjed obojeg.

Za kapital radnik razmjenjuje sam svoj rad (razmjenjuje sposobnost da se tim radom raspolaže), on ga *otuduje*². Kao cijenu on prima *vrijednost* tog otuđenja³. On razmjenjuje djelatnost koja postavlja vrijednost za neku unaprijed određenu vrijednost, bez obzira na rezultat svoje djelatnosti.*

Međutim, kako se određuje vrijednost koju razmjenjuje radnik? Opredmećenim radom koji je sadržan u njegovoj robi. Ta roba egzistira u njegovoj životnoj djelatnosti. Da bi je održao od danas na sutra (o radničkoj klasi, dakle ni o potrebnom nadomjestku za wear and tear⁴, da bi se ona održala kao klasa, još nije riječ, jer radnik ovdje stoji

* Nevidena je mudrost gospodina Bastiata da je *najamni odnos* nebitan, samo formalan oblik, oblik udruživanja koji *kao takav* nema veze s ekonomskim odnosom rada i kapitala. Kad bi, kaže on, radnici bili tako bogati da mogu pričekati dovršenje i prodaju proizvoda, tada im najamni odnos, kao ni najamnina, ne bi smetao da s kapitalistom zakluče isto tako povoljan ugovor kao što ga zaključuje jedan kapitalist s drugim. Dakle, zlo ne leži u obliku najamnog odnosa, već u uslovima koji su nezavisni od njega. Njemu, naravno, ne pada na pamet da su sami ti uslovi — *uslovi najamnog odnosa*. Kad bi radnici bili ujedno kapitalisti, tada se oni prema kapitalu koji ne radi doista ne bi odnosili kao radnici koji rade, već kao kapitalisti koji rade — tj. ne u obliku najamnih radnika. Zato su njemu također najamnina i profit u biti isto što i *profit* i *kamata*. On to naziva *harmonijom ekonomskih odnosa*, naime to da samo *prividno* egzistiraju ekonomski odnosi, ali u stvari, u biti, samo jedan odnos — odnos jednostavne razmjene. Zato njemu *bitni* oblici izgledaju po sebi kao *besadržajni*, tj. kao oblici koji nisu zbiljski.

prema kapitalu kao *radnik*, dakle kao pretpostavljeni perenirajući subjekt, još ne kao prolazan individuum iz roda radnika) on mora utrošiti određenu masu sredstava za život, nadomjestiti utrošenu krv, itd. On prima samo ekvivalent. Dakle sutra, poslije izvršene razmjene (i ako je on razmjenu formalno dovršio, on je izvršava tek u procesu proizvodnje), njegova radna snaga egzistira na isti način kao i prije: on je dobio tačan ekvivalent, jer cijena koju je primio ostavlja ga u posjedu iste razmjenske vrijednosti koju je imao ranije. Količinu opredmećenog rada koja je sadržana u njegovoj životnoj djelatnosti platio mu je kapital. On ju je potrošio, i kako ona nije egzistirala kao stvar već kao sposobnost u jednom živom biću, on može zbog *specifične* prirode svoje robe — specifične prirode životnog procesa — ponovo ući u razmjenu. Da je osim radnog vremena opredmećenog u njegovom životu (tj. radnog vremena koje je bilo potrebno da se plate proizvodi potrebni za održavanje njegovog života), u njegovom neposrednom postojanju opredmećen još i daljnji rad, naime vrijednosti koje je on potrošio da bi stvorio određenu *radnu sposobnost*, posebnu *umješnost* (čija se vrijednost izražava u troškovima proizvodnje uz koje se može proizvesti slična određena radna vještina) još nas se ne tiče ovdje, gdje nije riječ o nekom *posebno* kvalificiranom radu, već o radu uopće, o jedinstvenom radu.

Kad bi bio potreban jedan radni dan da bi se jedan radnik održao na životu jedan radni dan, kapital ne bi postojao, jer bi se radni dan razmjenjivao za svoj vlastiti proizvod, dakle kapital kao kapital ne bi se mogao oploditi pa stoga ni održati. Samoodržanje kapitala je njegovo samooplođivanje. Kad bi kapital, da bi živio, morao i raditi, on se ne bi održavao kao kapital, nego kao rad. Vlasništvo nad sirovinama i oruđima za rad bilo bi samo *nominalno*: oni bi ekonomski pripadali radniku upravo toliko koliko bi pripadali i kapitalistu, jer bi mu stvarali *vrijednost* samo ukoliko bi on sam bio radnik. Zato se on ne bi odnosio prema njima kao prema kapitalu, već kao prema jednostavnoj građi i sredstvu za rad, kao što to u procesu proizvodnje čini sam radnik.

Ako je, naprotiv, potrebno npr. samo pola radnog dana da se radnik održi na životu cijeli radni dan, tada višak vrijednosti proizvoda proizlazi sam od sebe, jer je kapitalist u cijeni platio samo pola radnog dana, a u proizvodu primio opredmećen jedan cijeli radni dan, dakle za drugu polovinu radnog dana nije razmijenio *ništa*. Ne razmjena već jedino proces u kojem on bez razmjene dobija *opredmećeno radno vrijeme*, tj. *vrijednost* može ga učiniti kapitalistom. Pola radnog dana ne stoji kapital *ništa*; on dakle dobija vrijednost za koju nije dao ekvivalent. A povećanje vrijednosti može nastati samo tako da se dobije, dakle, *stvori* vrijednost povrh ekvivalenta.

Višak vrijednosti je općenito vrijednost povrh ekvivalenta. Ekvivalent je prema svom određenju samo identičnost vrijednosti sa samom sobom. Zato višak vrijednosti ne može nikad proizići iz ekvivalenta;

dakle ne može ni prvobitno iz prometa; on mora proizići iz samog procesa proizvodnje kapitala. Stvar se može izraziti i ovako: Ako radnik treba samo pola radnog dana da bi živio cijeli dan, onda on da bi životario kao radnik treba da radi samo pola dana. Druga polovina radnog dana je prinudan rad, višak rada. Ono što se na strani kapitala pojavljuje kao višak vrijednosti, na strani radnika pojavljuje se tačno kao višak rada povrh njegove potrebe kao radnika, dakle povrh njegove neposredne potrebe za održavanje života.

Velika povijesna strana kapitala je stvaranje tog viška rada, suvišnog rada sa stanovišta puke upotrebne vrijednosti, pukog izdržavanja, i njegov historijski poziv ispunjen je kada su se, s jedne strane, potrebe razvile toliko da je višak rada povrh potrebnog rada postao opća potreba, da proizlazi iz samih individualnih potreba, kada se, s druge strane, zahvaljujući strogoj disciplini kapitala kroz koju su prošla uzastopna pokoljenja, opća radljivost razvila kao opći posjed novog pokoljenja, i kada je, najzad, zahvaljujući razvitku proizvodnih snaga rada što ih kapital (u svojoj neograničenoj strasti za bogaćenjem i u uslovima u kojima je jedino on i može realizirati) neprestano goni naprijed, stvar došla dotle da posjedovanje i održavanje općeg bogatstva, s jedne strane, zahtijeva samo malo radnog vremena za cijelo društvo, a s druge strane, radno se društvo prema procesu svoje napredujuće reprodukcije, svoje reprodukcije u sve većem obilju, odnosi naučno. Ispunjen je, dakle, kad je prestao rad u kojem čovjek čini i ono što može dati stvarima da čine za njega.

Kapital i rad tu se, prema tome, odnose kao novac i roba; ako je prvi opći oblik bogatstva, drugi je samo supstancija čiji je cilj neposredna potrošnja. Ali kao neumorno nastojanje za općim oblikom bogatstva kapital tjera rad preko granica njegove prirodne potrebitosti i tako stvara materijalne elemente za razvitak bogate individualnosti, koja je jednako svestrana u svojoj proizvodnji kao i u potrošnji, i čiji se rad stoga više i ne pojavljuje kao rad, već kao pun razvoj djelatnosti u kojoj je nestala prirodna nužnost u svom neposrednom obliku; jer na mjesto prirodne potrebe stupila je povijesno stvorena potreba. Zato je kapital produktivan, tj. zato je on bitan odnos za razvijanje društvenih proizvodnih snaga. On prestaje da bude takav tek kada razvitak tih samih proizvodnih snaga naide na granicu u samom kapitalu.

U novinama *The Times* od novembra 1857. nalazi se divan krik bijesa jednog zapadnoindijskog plantažera.^[133] S velikim moralnim negodovanjem taj advokat izlaže — kao pledoaje za ponovno uvođenje ropstva crnaca — kako se *quashees*¹ (slobodni *niggers*² sa Jamajke) zadovoljavaju proizvodnjom onoga što je strogo neophodno za njihovu vlastitu potrošnju, a pravim luksuznim artiklom pored te »upotrebne vrijednosti« smatraju samo ljenčarenje (*indulgence and idleness*³);

¹ slobodnjaci — ² crnci — ³ uživanje i besposličenje

kako se njima fućka za šećer i za capital fixe¹ uložen u plantations²; kako se oni, naprotiv, s ironičnom zloradošću smiju plantažeru koji propada i čak kršćanstvo kojem su ih naučili iskorišćavaju samo kao vanjsko uljepšavanje tog zloradog raspoloženja i indolencije.

Oni su prestali da budu robovi, ali nisu postali najamni radnici, već self-sustaining peasants³ koji rade za vlastitu oskudnu potrošnju. Kapital kao kapital ne egzistira u odnosu na njih, jer osamostaljeno bogatstvo uopće egzistira *sâmo* ili pomoću neposrednog prisilnog rada, ropstva ili pomoću *posredovanog* prisilnog rada, *najamnog rada*. Neposrednom prisilnom radu stoji nasuprot ne bogatstvo kao kapital, već bogatstvo kao *odnos gospodstva*; stoga se na njegovoj osnovi reproducira također samo odnos gospodstva, za koji samo bogatstvo ima vrijednost jedino kao uživanje, ne kao *sâmo* bogatstvo, koje zbog toga također nikada ne može stvoriti *opću radljivost*. (Na taj odnos ropstva i najamnog rada još ćemo se vratiti.)

4. [Pitanje o postanku viška vrijednosti kod ranijih ekonomista]

Teškoća da se shvati postanak viška vrijednosti ispoljava se: 1) kod modernih engleskih ekonomista, koji predbacuju Ricardu da nije shvatio višak, da nije shvatio *višak vrijednosti*^[134] (vidi Malthus: *On value*⁴, koji bar pokušava da postupa naučno), iako ga je Ricardo jedini od svih ekonomista shvatio, kao što dokazuje njegova polemika protiv A. Smithovog brkanja određivanja vrijednosti najamninom i njenog određivanja radnim vremenom opredmećenim u robi^[136]. Novi ekonomisti su prosto plitki bukvan. Doduše i sam Ricardo upada često u konfuziju, jer on istina postojanje viška vrijednosti shvaća kao pretpostavku kapitala, ali često se zbunjuje ne znajući kako na toj osnovici da shvati povećanje vrijednosti osim tako da se u isti proizvod ulaže *više opredmećenog radnog vremena*, drugim riječima, da proizvodnja postaje *teža*.^[137] Otud kod njega apsolutna suprotnost između *vrijednosti* i *bogatstva*. Otud jednostranost njegove teorije o zemljišnoj renti, njegova pogrešna teorija o međunarodnoj trgovini, koja bi trebalo da proizvodi samo upotrebnu vrijednost (što on naziva bogatstvom), a ne razmjensku vrijednost.^[138] Jedini izlaz za povećanje vrijednosti kao takvih ostaje osim *rastuće teškoće proizvodnje* (teorija rente) samo porast *stanovništva* (prirodno povećanje broja radnika porastom kapitala), iako on čak ni taj odnos nije nigdje jednostavno izrazio. Osnovna je pogreška što on nigdje ne istražuje odakle zapravo potječe razlika između određivanja vrijednosti najamninom i određivanja vrijednosti opredmećenim radom. Novac i sama razmjena (promet) zato

¹ stalni kapital — ² plantaže — ³ samostalni seljaci (seljaci koji se sami izdržavaju) — ⁴ O *vrijednosti*^[135]

se u njegovoj ekonomiji pojavljuju samo kao čisto formalni element i premda se, prema njemu, u ekonomiji radi *samo* o razmjenskoj vrijednosti, profit itd. pojavljuje se *samo* kao stopa udjela u proizvodu, koja nastaje i na osnovi ropstva. Oblik posredovanja Ricardo nije nigdje istraživao.

2) *Fiziokrati*. Ovdje se opipljivo ispoljava teškoća da se shvati kapital, samooplodnja vrijednosti, dakle i višak vrijednosti koji kapital stvara u činu proizvodnje, a ona se i morala ispoljiti kod otaca moderne ekonomije, kao i kod njenog posljednjeg klasičnog završetka u Ricardu stvaranjem viška vrijednosti, koje on shvaća u obliku rente. To je u osnovi pitanje o pojmu kapitala i najamnog rada i stoga osnovno pitanje koje se nameće na pragu sistema modernog društva. Monetarni sistem je bio shvatio samostalnost vrijednosti samo onakve kakva ona rezultira iz jednostavnog prometa — kao *novac*; zato su oni učinili taj *apstraktni oblik* bogatstva isključivim ciljem nacija, koje su upravo ulazile u period kad je *bogaćenje kao takvo* izgledalo kao svrha društva.

Zatim je došao *merkantilni sistem*, koji je pao u razdoblje kad industrijski kapital a stoga i najamni rad nastupa u manufakturi i razvija se u suprotnosti prema i na račun neindustrijskog bogatstva, feudalnog zemljišnog vlasništva. Njima već lebdi pred očima novac kao kapital, ali zapravo opet samo u obliku novca, prometa *merkantilnog* kapitala, kapitala *koji se pretvara* u novac. Industrijski kapital ima za njih vrijednost, i to najvišu vrijednost — kao sredstvo, a ne kao samo bogatstvo u svom proizvodnom procesu — jer on stvara merkantilni kapital, a ovaj u prometu postaje novac. Manufakturni rad — tj. au fond¹ industrijski rad [prema merkantilistima donosi novac], ali poljoprivredni rad izgledao im je, naprotiv, kao onaj koji uglavnom proizvodi upotrebnu vrijednost. Sirovina kad se obradi vrednija je, jer u jasnijem obliku, koji je isto tako pogodniji za promet, za trgovinu, merkantilniji, donosi više novca (pri tom historijska predstava o bogatstvu neratarskih naroda, kao napose Holandije, nasuprot ratarskim, feudalnim; ratarstvo se uopće nije pojavljivalo u industrijskom već u feudalnom obliku, dakle kao izvor feudalnog bogatstva, a ne građanskog). Jedan oblik najamnog rada, onaj industrijski, i jedan oblik kapitala, onaj industrijski, bili su, dakle, priznati kao izvor bogatstva, ali samo ukoliko su stvarali novac. Stoga još ni sama razmjenska vrijednost nije shvaćena u obliku kapitala.

Sada *fiziokrati*. Razlikuju kapital od novca i shvaćaju ga u njegovom općem obliku kao osamostaljenu razmjensku vrijednost, koja se u proizvodnji održava i pomoću nje povećava. Zato oni i promatraju taj odnos za sebe, onakav kakav je on ne sam moment jednostavnog prometa, već, naprotiv, njegova pretpostavka koja se i iz samog prometa neprestano ponovo uspostavlja kao njegova pretpostavka. Oni su, dakle, očevi moderne ekonomije.^[139] Oni shvaćaju i to da je stvaranje viška

¹ u biti

vrijednosti najamnim radom samooplodnja vrijednosti, tj. ostvarenje kapitala. Ali kako se pomoću kapitala, tj. postojećih vrijednosti stvara višak vrijednosti posredstvom rada? Ovdje oni potpuno odbacuju oblik i razmatraju samo jednostavni proces proizvodnje. Stoga može biti produktivan samo onaj rad koji se vrši na takvom polju gdje prirodna snaga oruđa za rad opipljivo dopušta radniku da proizvede više vrijednosti no što ih potroši. Zbog toga višak rada ne proizlazi iz rada kao takvog, već iz prirodne snage kojom se rad koristi i kojom on upravlja — iz poljoprivrede. Ona je zato [za fiziokrate] jedini *proizvodni rad*, jer oni su došli dotle, da je *proizvodan samo rad koji stvara višak vrijednosti* (da se višak vrijednosti mora izraziti u materijalnom proizvodu sirovo je gledašte, koje se javlja još kod A. Smitha¹⁴⁰). Glumci su proizvodni radnici ne ukoliko oni proizvode kazališni komad, nego ukoliko povećavaju bogatstvo svog poslodavca. Ali koja se vrsta rada vrši, dakle u kojem se obliku rad materijalizira, za *taj je odnos* apsolutno irelevantno. Opet i nije irelevantno s kasnijih gledišta.)

Međutim, taj višak vrijednosti pretvara se neopazice u jednu količinu upotrebne vrijednosti koja izlazi iz proizvodnje a koja je veća od one što je u proizvodnji potrošena. Samo u odnosu prirodnog sjemena prema njegovom proizvodu pojavljuje se opipljivo to umnogostručenje upotrebni vrijednosti, suvišak proizvoda iznad onog njegovog sastavnog dijela koji mora poslužiti za novu proizvodnju, suvišak čiji se dio, dakle, može utrošiti neproduktivno. Od žetve mora se samo jedan dio direktno vratiti zemlji kao sjeme; zahvaljujući proizvodima, elementima, zraku, vodi, zemlji, svjetlosti, koji se zatječu u prirodi, kao i supstancijama koje se dodaju u đubrivu i drukčije, sjeme reproducira taj dio u umnoženoj količini kao žito itd. Ukratko, ljudski rad treba samo da upravlja kemijskom promjenom materije (u poljoprivredi), ili samom reprodukcijom života (odgajanje stoke), dijelom da ih i mehanički potpomogne da bi se dobio višak, tj. da bi se iste prirodne supstancije pretvorile iz jednog za upotrebu bezvrijednog oblika u jedan vrijedni. Zato je pravi oblik općeg bogatstva [prema fiziokratima] višak proizvoda zemlje (žito, stoka, sirovine). Zato, ekonomski posmatrano, samo je *renta* oblik bogatstva. Tako dolazi do toga da prvi proroci kapitala predstavnikom *građanskog* bogatstva drže samo ne-kapitalista, *feudalnog zemljovlasnika*. Ali konzekvencija [koju oni povlače], prebacivanje svih poreza na rentu, ide sasvim u prilog građanskom kapitalu. Feudalizam se građanski slavi u principu — što je prevarilo neke feudalce, kao starog Mirabeaua — da bi se on u primjeni razrušio.

Sve druge vrijednosti [stvorene izvan poljoprivrede] predstavljaju [prema fiziokratima] samo sirovinu + rad; sam rad predstavlja žito ili druge poljoprivredne proizvode zemlje koje rad troši; dakle tvornički radnik itd. ne dodaje sirovini više nego što od sirovina troši. Njegov rad, isto tako kao ni njegov poslodavac, ne dodaje dakle bogatstvu ništa — bogatstvo je višak iznad roba potrošenih u proizvodnji — već mu samo daju ugodne i korisne oblike potrošnje.

Tada se primjena prirodnih sila u industriji još nije bila razvila, kao ni podjela rada itd., koja povećava prirodnu snagu samog rada. Ali to je slučaj u doba A. Smitha. Zato je kod njega rad uopće izvor vrijednosti, kao i bogatstva, ali i rad stvara višak vrijednosti zapravo samo ukoliko se pri podjeli rada višak pojavljuje isto tako kao dar prirode, prirodna snaga društva, kao [što se] kod fiziokrata [pojavljuje kao dar] zemlje. Otud važnost koju A. Smith polaže na podjelu rada.

S druge strane, prvobitno se kod Smitha *kapital* ne pojavljuje kao onaj koji sadrži u sebi kao suprotnost moment najamnog rada*, već onako kako dolazi iz prometa (kao novac) i kako stoga postaje iz prometa (*štednjom*). Kapital se, dakle, prvobitno ne oploduje sam — jer prisvajanje tuđeg rada nije uključeno u sam njegov pojam. Tek *naknadno*, nakon što je već pretpostavljen kao *kapital* — *mauvais cercle*¹ — on se pojavljuje kao *komanda nad tuđim radom*. Zato bi, prema A. Smithu, rad zapravo trebalo da bude nagrađen svojim vlastitim proizvodom, najamnina bi trebala biti = proizvodu, dakle rad ne bi smio biti najamni rad ni kapital - kapital. Stoga da bi se profit i renta unijeli kao prvobitni elementi troškova proizvodnje, tj. da bi se iz procesa proizvodnje kapitala dobio višak vrijednosti, Smith ih pretpostavlja u krajnje sirovom obliku. Kapitalist ne želi da se njegov kapital upotrebljava badava; isto tako vlasnik zemljišta ne želi da se njegova zemlja daje badava proizvodnji. Oni traže nešto za uzvrat. Tako su oni kao historijske činjenice zajedno sa svojim zahtjevima uzeti u obzir, ali nisu objašnjeni. Zapravo je najamnina *jedini ekonomski* opravdani sastavni dio troškova proizvodnje, jer je ona njihov jedini nužni sastavni dio. Profit i renta samo su *odbici* od najamnine, proizvoljno iznudeeni u povijesnom procesu od strane kapitala i zemljišnog vlasništva i opravdani *zakonski*, a ne ekonomski. Ali kako Smith, opet, s druge strane suprotstavlja radu sredstva i materijal proizvodnje u obliku zemljišnog vlasništva i kapitala kao samostalne likove, on je rad bitno postavio kao najamni rad. Tako [iskrsavaju] protivurječnosti. Otud njegovo kolebanje u određivanju vrijednosti, stavljanje na isti nivo profita i zemljišne rente i pogrešna gledišta o utjecaju najamnine na cijene itd.

Sada *Ricardo* (vidi 1). Ali on opet shvaća najamni rad i kapital kao prirodan, a ne historijski određen oblik društva za stvaranje bogatstva kao upotrebne vrijednosti, tj. njihov oblik kao takav, upravo zato što je prirodan, jest *irrelevantan* i ne shvaća se u svom *određenom* odnosu prema obliku bogatstva, kao što se bogatstvo samo, u svom obliku

* Jer on doduše smatra da rad stvara vrijednosti, ali sam rad shvaća kao upotrebnu vrijednost, za sebe bivstvujuću produktivnost, *ljudsku* prirodnu snagu uopće (to ga razlikuje od fiziokrata), a ne kao najamni rad, ne u njegovom *specifičnom* određenju oblika u suprotnosti prema kapitalu.

¹ *circulus vitiosus*, poročni krug

kao razmjenska vrijednost, pojavljuje kao puko formalno posredovanje svog materijalnog postojanja; zato nije shvaćen određen karakter građanskog bogatstva — upravo zato što se ono pojavljuje kao adekvatan oblik bogatstva uopće i zbog toga čak ni *ekonomski*, iako se polazi od *razmjenske vrijednosti*, određeni *ekonomski oblici razmjene* ne igraju baš nikakvu ulogu u njegovoj ekonomiji, već se uvijek govori o raspodjeli općeg proizvoda rada i zemlje među tri klase, kao da se kod bogatstva zasnovanog na *razmjenskoj vrijednosti* radi samo o *upotrebnoj vrijednosti* i kao da je razmjenska vrijednost samo ceremonijalni oblik, koji kod Ricarda nestaje sasvim isto kao što novac kao prometno sredstvo nestaje u razmjeni. Stoga da bi pribavio važenje istinskim zakonima ekonomije, on također voli da taj odnos novca promatra kao samo formalan. Otud i njegova slabost u pravom učenju o samom novcu.

* * *

Potrebno je tačno razvijanje pojma kapitala, jer je on temeljni pojam moderne ekonomije, kao što je i sam kapital čiji je apstraktni pandan njegov pojam, temelj građanskog društva. Iz oštrog shvaćanja temeljne pretpostavke tog odnosa moraju proizići sve protivurječnosti građanske proizvodnje, kao i granica na kojoj on prerasta samog sebe.

* * *

[Važno je spomenuti da je bogatstvo kao takvo, tj. građansko bogatstvo uvijek u najvišoj potenciji izraženo u razmjenskoj vrijednosti, gdje je ono postavljeno kao *posrednik*, kao posredovanje ekstremâ razmjenske vrijednosti i upotrebne vrijednosti. Ta sredina pojavljuje se uvijek kao dovršen *ekonomski* odnos, jer ovaj obuhvaća suprotnosti i najzad se uvijek pojavljuje kao jednostrana viša potencija nasuprot samim ekstremima; jer kretanje ili odnos koji se *prvobitno* pojavljuje kao posrednik između ekstrema dijalektički nužno vodi dalje do toga da se pojavi kao posredovanje sa samim sobom, kao subjekt čiji su momenti samo ekstremi čije samostalno pretpostavljanje on ukida, da bi se njihovim ukidanjem sam postavio kao ono jedino što je samostalno. Tako u religioznoj sferi Krist posrednik između boga i čovjeka — puko sredstvo prometa između ove dvojice — postaje njihovo jedinstvo, bogočovjek, i kao takav postaje važniji nego bog; sveci važniji nego Krist; popovi važniji nego sveci.

Totalni ekonomski izraz, sam jednostran prema ekstremima, uvijek je razmjenska vrijednost kad je postavljen kao srednji član; npr. novac u jednostavnom prometu; sam kapital kao posrednik između proizvodnje i prometa. Unutar samog kapitala jedan njegov oblik ponovo uzima mjesto upotrebne vrijednosti prema drugom kao razmjenskoj vrijednosti. Tako npr. industrijski kapital pojavljuje se kao proizvođač prema trgovcu, koji se pojavljuje kao promet. Tako prvi predstavlja materijalnu, a drugi formalnu stranu, dakle bogatstvo kao

bogatstvo. Ujedno je trgovački kapital sam opet posrednik između proizvodnje (industrijskog kapitala) i prometa (potrošačke publike) ili između razmjenske vrijednosti i upotrebne vrijednosti, gdje su obje strane postavljene naizmjenice, proizvodnja kao novac, a promet kao upotrebna vrijednost (potrošačka publika) ili prva kao upotrebna vrijednost (proizvod), a druga kao razmjenska vrijednost (novac). Isto tako unutar same trgovine: trgovac na veliko kao posrednik između tvorničara i trgovca na malo ili između tvorničara i poljoprivrednika ili između različitih tvorničara, predstavlja tu istu višu sredinu. Tako opet mešetar prema trgovcu na veliko. Zatim bankar prema tvorničarima i trgovcima; dioničko društvo prema jednostavnoj proizvodnji; financijer kao posrednik između države i građanskog društva na najvišem stupnju.

Bogatstvo kao takvo predstavlja se to jasnije i šire što je više udaljeno od neposredne proizvodnje i što više samo opet posreduje između strana koje su, ako se promatraju svaka za sebe, već postavljene kao ekonomska određenja oblika. [Tako vidimo] da novac iz sredstava postaje svrha i da viši oblik posredovanja posvuda postavlja kao kapital niži oblik ponovo kao rad, kao puki izvor viška vrijednosti. Npr. burzovni posrednik, bankar itd. prema tvorničarima i farmerima, koji su relativno prema njemu postavljeni u određenju rada (upotrebne vrijednosti), dok se on nasuprot njima postavlja kao kapital, stvaranje viška vrijednosti; u najluđem obliku u financijeru.]

Kapital je neposredno jedinstvo proizvoda i novca ili, bolje, proizvodnje i prometa. Tako je on sam opet nešto *neposredno*, i njegov razvitak se sastoji u tome, da kao to jedinstvo — koje je postavljeno kao određen i stoga jednostavan odnos — samog sebe postavi i ukine. Jedinstvo se u kapitalu pojavljuje ponajprije kao nešto *jednostavno*.

* * *

[Ricardov tok misli jednostavno je ovaj: proizvodi se razmjenjuju — dakle kapital za kapital — prema količinama opredmećenog rada koje su sadržane u njima. Radni dan se uvijek razmjenjuje za radni dan. To je pretpostavka. Sama razmjena može se, dakle, ostaviti sasvim po strani. Proizvod — kapital postavljen kao proizvod — *po sebi* je razmjenska vrijednost, čemu razmjena dodaje samo oblik, kod njega [Ricarda] formalan oblik. Sada je pitanje samo na kakve se *obroke* taj proizvod dijeli. Isto je da li se ti *obroci* promatraju kao određene kvote pretpostavljene razmjenske vrijednosti ili njenog sadržaja, materijalnog bogatstva. Štoviše, kako je razmjena kao takva puki promet — novac kao promet — bolje je da se od nje posve apstrahira i da se promatraju samo kvote materijalnog bogatstva koje se unutar procesa proizvodnje ili kao njegov rezultat dijele na različite agente. U obliku *razmjene* sva je vrijednost itd. samo *nominalna*; ona je realna u obliku *obroka*. Cijela je razmjena, ukoliko ne stvara veću *materijalnu* različnost, *nominalna*.

Kako se uvijek razmjenjuje cijeli radni dan za cijeli radni dan, suma *vrijednosti* ostaje ista — porast proizvodnih snaga djeluje samo na sadržaj bogatstva, ne na njegov oblik. Zato povećanje vrijednosti može nastati samo uslijed povećane teškoće u proizvodnji — a do nje može doći samo tamo gdje prirodna snaga ne pruža više jednaku uslugu jednakim količinama čovjekovog rada, dakle plodnost prirodnih elemenata opada — u poljoprivredi. Stoga padanje profita prouzrokuje renta. Prvo, pogrešna je pretpostavka da se u svim stanjima društva uvijek radi *cijeli radni dan* itd. itd. (vidi gore.)

5. [*Višak vrijednosti i proizvodna snaga rada*]

Vidjeli smo: radnik treba da radi npr. samo pola radnog dana da bi živio cijeli dan, dakle da bi drugi dan mogao ponovo započeti isti proces. U njegovoj radnoj sposobnosti — ukoliko ona egzistira u njemu kao *živom biću* ili u njemu kao *živom* oruđu za rad — opredmećeno je samo pola radnog dana. Cijeli živi dan (dan života) radnika je mirujući rezultat, opredmećenje pola dana rada. Prisvajajući razmjenu za rad opredmećen u radniku — tj. za pola dana rada — cijeli radni dan i zatim ga u procesu proizvodnje trošeći za obradu materije iz koje se sastoji njegov kapital, kapitalist tako stvara višak vrijednosti svog kapitala — u pretpostavljenom slučaju pola dana opredmećenog rada.

Uzmimo sad da se proizvodne snage rada udvostruče, tj. da u istom vremenu isti rad daje dvostruku *upotrebnu vrijednost*. (Kao upotrebna vrijednost u razmatranom je aspektu zasad određeno samo ono što radnik troši da bi se održao na životu kao radnik; količina sredstava za život za koje on posredovanjem novca razmjenjuje rad opredmećen u njegovoj živoj radnoj sposobnosti.) Radnik bi tada trebalo da radi samo $\frac{1}{4}$ dana da bi živio cijeli dan; kapitalist treba tada da radniku u razmjeni dade još samo $\frac{1}{4}$ dana opredmećenog rada da bi posredstvom procesa proizvodnje povećao svoj višak vrijednosti od $\frac{1}{2}$ na $\frac{3}{4}$, dobijajući umjesto $\frac{1}{2}$ dana opredmećenog rada $\frac{3}{4}$ dana opredmećenog rada. Vrijednost kapitala kako on izlazi iz procesa proizvodnje porasla bi za $\frac{3}{4}$ umjesto za $\frac{2}{4}$. Kapitalistu bi, dakle, sad trebalo da radnik radi još samo $\frac{3}{4}$ dana, da bi se kapitalu dodao isti višak vrijednosti — višak vrijednosti od $\frac{1}{2}$ ili $\frac{2}{4}$ opredmećenog rada. Ali, kao predstavnik općeg oblika bogatstva — novca — kapital je neograničen i beskrajnagon sa prekoračenjem ograničenja. Za njega svaka granica jest i mora biti ograničenje. Inače bi on prestao biti kapital — novac koji proizvodi sam sebe. Čim on neku određenu granicu ne bi više osjećao kao ograničenje, već bi se u njoj kao granici osjećao dobro, on bi sam pao od razmjenske vrijednosti na upotrebnu vrijednost, od općeg oblika bogatstva na njegovo određeno supstancijalno postojanje. Kapital kao takav stvara

neki određeni višak vrijednosti, jer ne može da *at once*¹ stvori neizmjer- ni višak vrijednosti; ali on je neprestano kretanje kako bi ga se stvorilo što više. Kvantitativna granica viška vrijednosti čini mu se samo kao prirodno ograničenje, kao nužnost koju on mora neprestano savla- davati i preko koje on neprestano pokušava da pređe*. Kapitalist će dakle (ako posve apstrahiramo od određenja koja pridolaze kasnije, od konkurencije, cijena itd.) dati radniku da radi ne samo $\frac{3}{4}$ dana, jer bi te $\frac{3}{4}$ dana njemu pribavile isti višak vrijednosti kao ranije cijeli dan, već će mu dati da radi cijeli dan; i povećanje proizvodne snage, koje osposobljava radnika da sa $\frac{1}{4}$ radnog dana živi cijeli dan izražava se sada jednostavno u tome što on sada mora raditi za kapital $\frac{3}{4}$ dana, dok je ranije radio za njega samo $\frac{2}{4}$ dana. Povećana proizvodna snaga njegovog rada, ukoliko je ona skraćuje vremena za nadoknadu rada opredmećenog u njemu (za upotrebnu vrijednost, izdržavanje) pojav- ljuje se kao produženje njegovog radnog vremena za oplodnju kapitala (za razmjensku vrijednost).

Ako se stvar promatra sa stanovišta radnika, on sad mora obraditi višak rada od $\frac{3}{4}$ dana da bi živio jedan dan, dok je ranije morao uraditi samo višak rada od $\frac{2}{4}$ dana. Povećanjem proizvodne snage, njenim udvostručenjem, povećao se njegov višak rada za $\frac{1}{4}$ [dana]. Ovdje treba napomenuti jedno: Proizvodna snaga se udvostručila, višak rada za radnika se nije udvostručio, već je porastao samo za $\frac{1}{4}$ [dana]; isto tako se ni višak vrijednosti kapitala nije udvostručio, već je također porastao samo za $\frac{1}{4}$ dana. Vidi se dakle da višak rada (sa stanovišta radnika) ili višak vrijednosti (sa stanovišta kapitala) ne raste u istom brojčanom omjeru u kojem raste proizvodna snaga. Odakle to?

Udvostručenje proizvodne snage je smanjenje potrebnog rada (za radnika) za $\frac{1}{4}$ dana, dakle je i proizvodnja viška vrijednosti veća za $\frac{1}{4}$, jer je prvobitni omjer bio postavljen kao $\frac{1}{2}$. Da je radnik prvobitno morao raditi $\frac{2}{3}$ dana kako bi živio jedan dan, tada bi višak vrijednosti bio $\frac{1}{3}$, jednako kao i višak rada. Udvostručenje proizvodne snage rada osposobilo bi, dakle, radnika da svoj rad za ono što je potrebno ogra- niči na polovinu od $\frac{2}{3}$ ili $\frac{2}{3 \times 2}$, $\frac{2}{6}$ ili $\frac{1}{3}$ dana i kapitalist bi dobio $\frac{1}{3}$ dana vrijednosti. Ali ukupan višak rada postao bi $\frac{2}{3}$ dana. Udvostru- čenje proizvodne snage, koje je u prvom slučaju rezultiralo u $\frac{1}{4}$ dana viška vrijednosti i viška rada, rezultiralo bi sada u $\frac{1}{3}$ dana viška vrijed-

* Ograničenje se pojavljuje kao slučaj, koji treba savladati. To se ispoljava čak i pri najpovršnijem promatranju. Ako kapital poraste od 100 na 1000, sada je 1000 polazna tačka od koje se mora vršiti povećanje; udesetostručenje za 1000% na znači ništa; profit i kamata postaju i sami opet kapital. Ono što se pojavljuje kao višak vrijednosti, sada se pojavljuje kao jednostavna pretpostavka itd., kao nešto što je uključeno u samo jednostavno postojanje kapitala.

¹ odjednom

nosti ili viška rada. Multiplikator proizvodne snage — broj kojim se ona množi — nije dakle multiplikator viška rada ili viška vrijednosti, već je, ako je prvobitni odnos rada opredmećenog u cijeni rada bio $\frac{1}{2}$ rada opredmećenog u 1 radnom danu, koji se uvijek pojavljuje kao granica,* tada je udvostručenje jednako dijeljenju $\frac{1}{2}$ (prvobitni omjer) sa 2 ili $\frac{1}{4}$. Ako je prvobitni omjer bio $\frac{2}{3}$, tada je on jednak udvostručenju, diobi $\frac{2}{3}$ sa $2 = \frac{2}{6}$ ili $\frac{1}{3}$.

Multiplikator proizvodne snage je, dakle, uvijek ne multiplikator već divizor prvobitnog omjera, ne multiplikator njegovog brojnika već njegovog nazivnika. Kad bi on bio ono prvo, tada bi množenju proizvodne snage odgovaralo množenje viška vrijednosti. Ali porast viška vrijednosti je uvijek jednak dijeljenju prvobitnog omjera multiplikatorom proizvodne snage. Ako je prvobitni odnos bio $\frac{8}{9}$, tj. ako je radnik trebao $\frac{8}{9}$ radnog dana da bi živio, dakle ako je kapital u razmjeni za živi rad dobijao samo $\frac{1}{9}$, a višak rada bio jednak $\frac{1}{9}$, radnik će sad moći da živi sa polovinom od $\frac{8}{9}$ radnog dana, tj. sa $\frac{8}{18} = \frac{4}{9}$ (isto je da li ćemo podijeliti brojnik ili pomnožiti nazivnik) i kapitalist, koji sad daje da se radi cijeli dan imao bi cijeli višak vrijednosti od $\frac{5}{9}$ radnog dana; ako se od toga odbije prvobitni višak vrijednosti $\frac{1}{9}$ ostaju $\frac{4}{9}$. Udvostručenje proizvodne snage je dakle ovdje = porastu viška vrijednosti ili viška vremena za $\frac{4}{9}$.

To se zbiva jednostavno zato što je višak vrijednosti uvijek jednak omjeru cijelog radnog dana prema dijelu radnog dana koji je potreban da bi održao radnika u životu. Jedinica u kojoj se izračunava višak vrijednosti uvijek je razlomak, tj. određeni dio jednog dana, koji tačno predstavlja cijenu rada. Ako je on = $\frac{1}{2}$, tada je dvostruko povećanje proizvodne snage = smanjenju potrebnog rada na $\frac{1}{4}$; ako je on = $\frac{1}{3}$, tada imamo smanjenje potrebnog rada na $\frac{1}{6}$; dakle u prvom je slučaju ukupan višak vrijednosti = $\frac{3}{4}$, a u drugom = $\frac{5}{6}$; relativni višak vrijednosti, tj. u odnosu na onaj koji je bio ranije, u prvom slučaju = $\frac{1}{4}$, a u drugom = $\frac{1}{6}$.

Vrijednost kapitala, dakle, ne raste u istom omjeru u kojem se povećava proizvodna snaga, već u onom omjeru u kojem povećanje proizvodne snage, multiplikator proizvodne snage, dijeli onaj fragment radnog dana što izražava njegov dio koji pripada radniku. Za koliko proizvodna snaga rada povećava vrijednost kapitala, to zavisi, dakle, od prvobitnog omjera u kojem udio rada opredmećenog u radniku stoji prema njegovom živom radu. Taj udio izražava se uvijek kao dio cijelog radnog dana, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ itd. Povećanje proizvodne snage, tj. njeno množenje izvjesnim brojem, jednako je dijeljenju brojnika ili množenju nazivnika tog razlomka tim istim brojem. Koliko je, dakle, veliko ili maleno pove-

* Gospoda tvorničari produžili su radni dan dakako i u noć; *prijedlog zakona o desetsatnom radu*. Vidi izvještaj Leonharda Hornera. Sam radni dan nema granice u prirodnom danu, on se može produžiti *duboko u noć*; ovo spada u glavu o *najamini*.^[141]

ćanje vrijednosti, to ne zavisi samo od broja koji izražava umnogostrućenje proizvodne snage, već isto toliko od ranije danog omjera što ga sačinjava onaj dio radnog dana koji pripada cijeni rada. Ako je taj omjer $\frac{1}{3}$, onda je udvostručenje proizvodne snage radnog dana = njegovom smanjenju na $\frac{1}{6}$, ako je on $\frac{2}{3}$, onda njegovom smanjenju na $\frac{2}{6}$.

Opredmećeni rad koji je sadržan u cijeni rada uvijek je jednak jednom dijelu cijelog dana; aritmetički je uvijek izražen razlomkom; uvijek je omjer brojeva, nikad jednostavan broj. Ako se proizvodna snaga udvostruči, pomnoži sa 2, tada radnik treba da radi još samo $\frac{1}{2}$ ranijeg vremena da bi nadoknadio cijenu rada; ali od prvog danog omjera naime od vremena što ga je on tako trebao prije povećanja proizvodne snage, zavisi koliko će radnog vremena trebati još sada za istu svrhu. Multiplikator proizvodne snage je divizor tog prvobitnog razlomka. Višak vrijednosti ili višak rada ne raste, dakle, u istom brojčanom omjeru kao proizvodna snaga. Ako je prvobitni omjer $\frac{1}{2}$, a proizvodna snaga se udvostruči, tada se (za radnika) *potrebno* radno vrijeme smanjuje na $\frac{1}{4}$, a višak vrijednosti raste samo za $\frac{1}{4}$. Ako se proizvodna snaga učestverostruči, tada prvobitni odnos postaje $\frac{1}{8}$, a višak vrijednosti raste samo za $\frac{3}{8}$. Višak vrijednosti ne može nikad biti jednak cijelom radnom danu, tj. određeni dio radnog dana mora se uvijek razmijeniti za rad opredmećen u radniku. Višak vrijednosti je općenito samo odnos živog rada prema radu opredmećenom u radniku; *jedan član odnosa mora zato uvijek ostati*. Već time što je odnos kao odnos stalan, iako se njegovi faktori mijenjaju, dan je određeni odnos između povećanja proizvodne snage i povećanja viška vrijednosti. S jedne strane, zato vidimo da je relativan višak vrijednosti tačno jednak relativnom višku rada; ako je radni dan $\frac{1}{2}$ i ako se proizvodna snaga udvostruči, reducira se udio koji pripada radniku, *potrebni rad*, na $\frac{1}{4}$, a novopridošla vrijednost je također tačno $\frac{1}{4}$, ali ukupni višak vrijednosti je sad $\frac{3}{4}$. Dok je višak vrijednosti porastao za $\frac{1}{4}$, dakle u omjeru 1:4, ukupan višak vrijednosti je = $\frac{3}{4}$ = 3:4.

Ako sad pretpostavimo da je prvobitni *potrebni* radni dan bio $\frac{1}{4}$ i da se zbilo udvostručenje proizvodne snage, tada se potreban rad reducira na $\frac{1}{8}$ i višak rada ili vrijednosti tačno = $\frac{1}{8}$ = 1:8. Naprotiv, ukupan višak vrijednosti = 7:8. U prvom primjeru prvobitni ukupan višak vrijednosti bio je = 1:2 ($\frac{1}{2}$), a sada je porastao na $\frac{3}{4}$; u drugom slučaju prvobitni ukupan višak vrijednosti bio je $\frac{3}{4}$, a sada je porastao na 7:8 ($\frac{7}{8}$). U prvom slučaju on je porastao od $\frac{1}{2}$ ili $\frac{2}{4}$ na $\frac{3}{4}$, u drugom od $\frac{3}{4}$ ili $\frac{6}{8}$ na $\frac{7}{8}$; u prvom slučaju za $\frac{1}{4}$, u drugom za $\frac{1}{8}$, tj. u prvom slučaju je porastao dvaput više nego u drugom; ali u prvom slučaju je ukupan višak vrijednosti samo $\frac{3}{4}$ ili $\frac{6}{8}$, dok je u drugom $\frac{7}{8}$, dakle za $\frac{1}{8}$ više.¹

¹ *Precitano*: Pretpostavimo da se proizvodna snaga uveća za hiljadu puta i da je prvobitni *potrebni* rad = $\frac{1}{4}$; tako bi on sada bio $\frac{1}{4000}$ jednog radnog dana i višak vrijednosti porastao bi tačno za $\frac{1}{4000}$. Prvobitni ukupan višak vrijednosti bio

Pretpostavimo li da je *potrebni rad* $\frac{1}{16}$, tada je ukupan višak vrijednosti = $\frac{15}{16}$, dok je u ranijem odnosu bio $\frac{5}{8} = \frac{10}{16}$; dakle ukupan višak vrijednosti koji je pretpostavljen viši je za $\frac{5}{16}$ nego u ranijem slučaju. Pretpostavimo sad da se proizvodna snaga udvostručila tako da je *potrebni rad* = $\frac{1}{32}$, dok je ranije bio = $\frac{2}{32}$ ($\frac{1}{16}$); dakle je višak vremena porastao za $\frac{1}{32}$, pa dakle i višak vrijednosti. Promatramo li ukupan višak vrijednosti, koji je bio $\frac{15}{16}$ ili $\frac{30}{32}$, on je sada $\frac{31}{32}$. Uopoređeno s ranijim odnosom (gdje je *potrebni rad* bio $\frac{1}{4}$ ili $\frac{8}{32}$), ukupan višak vrijednosti je sada $\frac{31}{32}$, dok je ranije bio samo $\frac{30}{32}$, dakle je porastao za $\frac{1}{32}$. Ali relativno promatrano, on se povećao u prvom slučaju udvostručenjem proizvodnje za $\frac{1}{8}$ ili $\frac{4}{32}$, dok se sada povećao samo za $\frac{1}{32}$, dakle za $\frac{3}{32}$ manje.¹

Kad bi *potrebni rad* bio već reduciran na $\frac{1}{1000}$, tada bi ukupan višak vrijednosti bio = $\frac{999}{1000}$. Kad bi sad proizvodna snaga bila hiljadu puta veća, *potrebni rad* pao bi $\frac{1}{1\,000\,000}$ radnog dana i ukupan višak vrijednosti bi iznosio $\frac{999\,999}{1\,000\,000}$ jednog radnog dana, dok je prije tog povećanja proizvodne snage iznosio samo $\frac{999}{1000}$ ili $\frac{999\,000}{1\,000\,000}$; on bi dakle porastao za $\frac{999}{1\,000\,000} = \frac{1}{1001}$ (k tome još $\frac{1}{1001 + 1/999}$), tj. ukupan višak ne bi još ni sa hiljadu puta većom proizvodnom snagom porastao za $\frac{1}{11}$, tj. još ne za $\frac{3}{33}$, dok je u prijašnjem slučaju pukim udvostručenjem proizvodne snage porastao za $\frac{1}{32}$. Ako potreban rad padne od $\frac{1}{1000}$ na $\frac{1}{1\,000\,000}$ tada on padne tačno za $\frac{999}{1\,000\,000}$ (jer $\frac{1}{1000} = \frac{1000}{1\,000\,000}$), tj. za višak vrijednosti.

Ako to rezimiramo, nalazimo:

Prvo: Povećanje proizvodne snage živog rada povećava vrijednost kapitala (ili smanjuje vrijednost radnika) ne time što povećava količinu istim radom stvorenih proizvoda ili upotrebni vrijednosti — proizvodna snaga rada je njegova prirodna snaga — već zato što smanjuje *potrebni rad*, dakle u istom omjeru u kojem taj rad smanjuje stvara *višak rada* ili, što je isto, višak vrijednosti; jer višak vrijednosti kapitala koji on postiže procesom proizvodnje sastoji se uopće samo u suvišku viška rada iznad *potrebnog rada*. Povećanje proizvodne snage može povećati višak rada — tj. suvišak rada opredmećenog u kapitalu kao proizvodu iznad rada opredmećenog u razmjenskoj vrijednosti radnog dana — samo ukoliko ono smanji omjer *potrebnog rada* prema *višku rada* i samo u onom omjeru u kojem taj omjer smanji. Višak vrijednosti je tačno jednak višku rada; njegovo povećanje mjeri se tačno smanjenjem *potrebnog rada*.

je $\frac{3}{4}$ ili $\frac{3000}{4000}$. Zato je sad ukupan višak vrijednosti $\frac{3000}{4000}$, tj. samo $\frac{1}{4000}$ došla bi na *potrebni rad*. No, prvobitno je došla $\frac{1}{4}$ na *potrebni rad*, a $\frac{3}{4}$ na ukupan višak vrijednosti. — ¹ U ovom pasusu Marx pravi više omašaka u računu (ispravljene brojke: $\frac{1}{16}$, $\frac{15}{16}$, $\frac{6}{8}$, $\frac{12}{16}$, $\frac{3}{16}$, $\frac{1}{32}$, $\frac{2}{32}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$, $\frac{15}{16}$, $\frac{30}{32}$, $\frac{31}{32}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{8}{32}$, $\frac{31}{32}$, $\frac{28}{32}$, $\frac{3}{32}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{4}{32}$, $\frac{1}{32}$, $\frac{3}{32}$).

Drugo: Višak vrijednosti kapitala ne povećava se kao multiplikator proizvodne snage, tj. broj u kojem se povećava proizvodna snaga (pretpostavljena kao jedinica, kao multiplikand), već za višak onog dijela živog radnog dana koji prvobitno predstavlja potrebni rad iznad tog istog dijela podijeljenog multiplikatorom proizvodne snage. Ako je dakle *potrebni rad* = $\frac{1}{4}$ živog radnog dana, a proizvodna snaga se udvostruči, vrijednost kapitala ne poraste dvostruko, već za $\frac{1}{8}$, što je jednako $\frac{1}{4}$ ili $\frac{2}{8}$ (prvobitni dio radnog dana koji predstavlja potreban dan) — $\frac{1}{4}$ dijeljeno sa 2 ili $=\frac{2}{8}-\frac{1}{8}=\frac{1}{8}$. (Vrijednost se udvostručuje, što se također izraziti tako da se ona povećava $\frac{4}{2}$ puta ili $\frac{16}{8}$ puta. Da je dakle u gornjem primjeru^[142] proizvodna snaga porasla za $\frac{16}{8}$, tada bi profit porastao samo za $\frac{1}{8}$. Njegov porast odnosio bi se prema porastu proizvodne snage = 1:16. *That is it!*¹ — Ako je onaj dio² bio $\frac{1}{1000}$ i ako proizvodna snaga poraste hiljadostruko, tad vrijednost kapitala neće porasti hiljadu puta, čak još ni za $\frac{1}{1000}$; ona će porasti za $\frac{1}{1000} - \frac{1}{1\,000\,000}$, tj. za $\frac{1000}{1\,000\,000} - \frac{1}{1\,000\,000} = \frac{999}{1\,000\,000}$.)

Apsolutna suma u kojoj kapital povećava svoju vrijednost određenim povećanjem proizvodne snage zavisi, dakle, od onog *danog dijela* radnog dana, od onog alikvotnog dijela radnog dana koji predstavlja *potrebni rad* i koji, dakle, izražava prvobitni omjer potrebnog rada prema živom radnom danu. Povećanje proizvodne snage u određenom omjeru može, dakle, različito povećati vrijednost kapitala npr. u različitim zemljama. Opće povećanje proizvodne snage u istom omjeru može različito povećati vrijednost kapitala u raznim industrijskim granama, i to će učiniti već prema različitom omjeru *potrebnog rada* prema živom radnom danu u tim granama. Taj omjer bi u sistemu slobodne konkurencije prirodno bio isti u svim poslovnim granama, kad bi rad posvuda bio jednostavan rad, a dakle i *potrebni rad* isti. (Kad bi predstavljao istu količinu opredmećenog rada.)

Treće: Što je veći višak vrijednosti kapitala prije povećanja proizvodne snage, što je veća količina pretpostavljenog viška rada ili viška vrijednosti kapitala ili što je manji dio radnog dana koji sačinjava ekvivalent radnika, izražava potrebni rad, to je manji porast viška vrijednosti što ga kapital dobija od povećanja proizvodne snage. Njegov višak vrijednosti raste, ali u sve manjem omjeru prema razvitku proizvodne snage. Što je, dakle, kapital već razvijeniji, što je više viška rada stvorio, to strahovitije mora on razvijati proizvodnu snagu da bi se oplodio, tj. dodao višak vrijednosti samo u neznatnom omjeru — jer njegovo ograničenje uvijek ostaje omjer između onog dijela dana koji izražava *potrebni rad* i cijelog radnog dana. On se može kretati samo unutar tih granica. Što je već manji dio koji otpada na *potrebni rad*, to je veći *višak rada*, to manje može bilo kakvo povećanje proizvodne snage sensibly³ smanjiti potrebni rad, jer je nazivnik ogromno po-

¹ Tako je to! — ² Misli se: dio živog radnog dana koji prvobitno predstavlja potrebni rad. — ³ osjetno

rastao. Samooplodnja kapitala postaje težom u onoj mjeri u kojoj se on već oplodio. Povećanje proizvodnih snaga postalo bi kapitalu ravno-dušno; čak i sama oplodnja, jer su njene proporcije postale minimalne; i on bi prestao biti kapital. Kad bi potreban rad bio $\frac{1}{1000}$ i kad bi se proizvodna snaga utrostručila, onda bi potreban rad pao samo na $\frac{1}{3000}$ ili bi višak rada porastao samo za $\frac{2}{3000}$. Ali to se ne zbiva stoga što je porasla najamnina ili udio rada u proizvodu, već stoga što je taj udio već pao tako nisko, ako se promatra u odnosu prema proizvodu rada ili prema živom radnom danu.*

(Sve te postavke su tačne u toj apstrakciji samo za odnose na sadašnjem stanovištu. Pridoći će još daljnji odnosi, koji ih znatno modificiraju. Uopće cjelina, ukoliko se razmatra posve općenito, *spada već u učenje o profitu.*)

Zasad samo općenito: Razvitak proizvodne snage rada — najprije postavljanje viška rada — nužan je uvjet za porast vrijednosti ili za oplodnju kapitala. Kao beskrajnagonagon za bogaćenjem on dakle teži za beskrajnim povećanjem proizvodnih snaga rada i daje im život. Ali, s druge strane, svako povećanje proizvodne snage rada — bez obzira na to što ono povećava upotrebne vrijednosti za kapitalista — povećanje je proizvodne snage kapitala i sa sadašnjeg stanovišta predstavlja proizvodnu snagu rada samo ukoliko je proizvodna snaga kapitala.¹

C. Apsolutni i relativni višak vrijednosti

1. [O povećanju vrijednosti kapitala]

Već sada je jasno ili se bar može unaprijed nagovijestiti: Povećanje proizvodne snage ne povećava po sebi i za sebe cijene.² Na primjer, bušel pšenice. Kad bi se pola radnog dana opredmećivalo u jednom bušelu pšenice i kad bi to bila cijena radnika, onda bi višak rada mogao

* Rad koji je opredmećen u radniku pokazuje se ovdje sam kao dio *njegovog vlastitog živog radnog dana*, jer to je isti odnos kao onaj u kojem opredmećeni rad što ga on prima od kapitala kao najamninu stoji prema cijelom radnom danu.

¹ *Precrtano*: Kad bi kapital čim se udvostručio proizvodna snaga, a *potrebni rad* prepolovi, dakle padne na $\frac{1}{4}$ (dakle raspoloživ višak rada poraste od $\frac{2}{4}$ na $\frac{3}{4}$), dao da se radi još samo $\frac{3}{4}$ dana, tada doista, kako to misli Ricardo, povećanje proizvodne snage ne bi uvećavalo vrijednosti, [odnosno] *vrijednost kapitala*. Ona bi ostala ista; ako je ona ranije predstavljala suvišak od $\frac{2}{4}$ radnih dana opredmećenih u kapitalu povrh onog dijela radnog dana koji pripada radniku, ona bi to činila i dalje. Stvoren je isti višak opredmećenog rada. Ali mi smo vidjeli da u prirodi kapitala leži da on potroši cijeli raspoloživ višak rada, jer je upravo stvaranje viška rada njegov pojam. — ² *Precrtano*: jer jedan dio proizvoda uzimamo uvijek kao jedinicu

proizvoditi samo 2 bušela pšenice. Dakle 2 bušela pšenice [bila bi] vrijednost jednog radnog dana i, ako je to [vrijednost jednog radnog dana] u novcu = 26 šilinga, [onda i 2 bušela pšenice] = 26 šilinga. Bušel = 13 šilinga. Ako se sad proizvodna snaga udvostruči, tada je bušel pšenice još samo = $\frac{1}{4}$ radnog dana = $6\frac{1}{2}$ šilinga. Cijena te mjernice robe opala je uslijed [porasta] proizvodne snage. Ali ukupna cijena je ostala, samo što je sad višak $\frac{3}{4}$ radnog dana. Svaka četvrtina [radnog dana] = 1 bušetu pšenice = $6\frac{1}{2}$ šilinga. Dakle ukupan proizvod = 26 šilinga = 4 bušela. Jednako kao ranije. Vrijednost kapitala povećava se od 13 na $18\frac{3}{2}$ ¹ šilinga. Vrijednost rada smanji se od 13 na $6\frac{1}{2}$; materijalna proizvodnja porasla je od 2 bušela na 4; dakle = $18\frac{3}{2}$. Kad bi se udvostručila i proizvodna snaga u proizvodnji zlata, tako da ako je ranije proizvod pola radnog dana bio 13 šilinga i pola radnog dana bio *potreban rad*, dok je to sada od $\frac{1}{4}$ radnog dana, to se proizvodi 52 šilinga ili za 52 - 13 ili 39 šilinga više. Sada 1 bušel pšenice = 13 šilinga; sada kao i ranije ista cijena jedinice proizvoda, ali ukupan proizvod = 52 šilinga, ranije samo = 26 šilinga. S druge strane, 52 šilinga sad bi kupila 4 bušela, dok je ranije 26 šilinga kupilo samo 2 bušela.

Well. D'abord² je jasno ako je kapital već toliko povisio višak rada da se u procesu proizvodnje potroši cijeli živi radni dan (a ovdje uzimamo radni dan kao prirodnu količinu radnog vremena koju radnik može staviti na raspolaganje; on stavlja na raspolaganje svoju radnu sposobnost uvijek samo za neko *određeno vrijeme*, tj. *određeno radno vrijeme*), tada povećanje proizvodne snage ne može povećati radno vrijeme, dakle ni opredmećeno radno vrijeme. U proizvodu je opredmećen jedan radni dan bez obzira na to da li je *potrebno radno vrijeme* predstavljeno sa 6 ili 3 sata, sa $\frac{1}{2}$ ili $\frac{1}{4}$ radnog dana. Višak vrijednosti kapitala je porastao, tj. njegova vrijednost u odnosu na radnika — jer ako je ranije bio samo = $\frac{2}{4}$, sada je = $\frac{3}{4}$ opredmećenog radnog vremena; ali njegova vrijednost je porasla ne zato što je porasla *apsolutna*, već [zato što je porasla] *relativna količina rada*; tj. nije porasla ukupna količina rada; i dalje se radi jedan dan, dakle nema apsolutnog porasta viška vremena (viška radnog vremena), već se *količina potrebnog rada smanjila* i stoga se povećao relativan višak rada.

Radnik je ranije *in fact* radio cijeli dan, ali samo $\frac{1}{2}$ dana viška vremena; on i dalje radi cijeli dan, ali $\frac{3}{4}$ radnog dana viška vremena. Utoliko se dakle cijena (ako se vrijednost zlata i srebra pretpostavi kao ista) ili razmjenska vrijednost kapitala nije povećala udvostručenjem proizvodne snage. To dakle utječe na *profitnu stopu*, a ne na cijenu proizvoda ili na vrijednost kapitala koji je u proizvodu ponovo postao roba. Ali *in fact* na taj način se povećavaju i apsolutne vrijednosti, jer se po-

¹ Treba: $19\frac{1}{2}$ (isto u slijedećoj rečenici) — ² Dobro. Prije svega

većava onaj dio bogatstva koji je postavljen kao kapital — kao samoplodujuća se vrijednost. (*Akumulacija kapitala.*)

Uzmimo naš prijašnji primjer. Neka kapital bude = 100 talira i to neka se u procesu proizvodnje rastavlja na ove dijelove: 50 talira pamuk, 40 talira najamnina, 10 talira oruđe. Uzmimo u isti mah, da bismo pojednostavili račun, da se cijelo oruđe za rad potroši u jednom činu proizvodnje (a to je ovdje još posve irelevantno), neka se dakle cijela njegova vrijednost ponovo pojavi u obliku proizvoda. U tom slučaju uzmimo da bi rad u razmjeni za 40 talira koji izražavaju radno vrijeme opredmećeno u njegovoj živoj radnoj sposobnosti, recimo radno vrijeme od 4 sata, dao kapitalu 8 sati. Ako se pretpostave oruđa i sirovine, ukupan proizvod iznosio bi 100 talira kad bi radnik radio samo 4 sata, tj. kad bi mu pripadali sirovina i oruđe, a on radio samo 4 sata. On bi 60 talira povećao za 40, koje bi mogao da utroši, jer on najprije nadoknađuje 60 talira — sirovine i oruđa potrebne za proizvodnju — i dodaje im višak vrijednosti od 40 talira kao reprodukciju svoje vlastite žive radne sposobnosti ili vremena opredmećenog u njoj. Radnik bi mogao da započinje rad uvijek iznova, jer bi u procesu proizvodnje reproducirao kako vrijednost sirovine, tako i oruđa i radne sposobnosti, i to vrijednost posljednjeg time što bi vrijednost prvih neprestano povećavao za 4 sata opredmećenog rada. Ali sada bi on i dalje dobijao 40 talira najamnine samo radeći 8 sati, dakle dodajući višak vrijednosti od 80 talira materijalu rada i oruđu koji mu sad stoje nasuprot kao kapital; dok je prvi višak vrijednosti od 40 talira što im ga je davao bio tačno jednak samo vrijednosti njegovog rada. On bi tako dodavao višak vrijednosti tačno = višku rada ili višku vremena.* Vrijednost kapitala povećala bi se, dakle, od 100 talira na 140.**

Kapital promatran sad kao jednostavna razmjenska vrijednost bio bi apsolutno veći, 140 talira umjesto 100; ali *in fact* bila bi samo stvorena nova vrijednost, tj. vrijednost koja nije potrebna da se nadoknadi 60 talira za materijal rada i oruđe i 40 talira za rad, dakle nova vrijed-

* Na tački na kojoj se sad nalazimo još nipošto nije potrebno da se pretpostavi da se s viškom rada ili s viškom vremena mora povećati i materijal i oruđe. Kako puki višak rada povećava sirovine vidi *Babbage*, npr. rad sa zlatnim žicama itd.⁽¹⁴³⁾

** Uzmimo još da se sirovine udvostruče i da oruđe poraste (radi jednostavnog računa) za polovinu. Tako bi izdaci kapitala sada iznosili 100 talira pamuka, 20 talira oruđa, dakle 120 talira i za rad kao i prije 40 talira; ukupno 160 talira. Poveća li višak rada od 4 sata 100 talira za 40%, tada on poveća 160 talira za 64 talira. Dakle ukupan proizvod = 224 talira. Ovdje se još pretpostavlja da profitna stopa ostaje ista uz [različitu] veličinu kapitala i da se materijal rada i oruđe još ne promatraju kao realizacije viška rada, kao kapitalizacija viška rada; kao što smo vidjeli što je veći već realizirani višak vremena, tj. veličina kapitala kao takvog, to se više pretpostavlja da je *apsolutno povećanje radnog vremena* nemoguće, a da relativno s povećanjem proizvodne snage opada u geometrijskoj proporciji.

nost od 40 talira. Za 80 talira povećale bi se vrijednosti koje se nalaze u prometu, a za 40 talira opredmećeno radno vrijeme.

Podimo sad od iste pretpostavke. Sto talira kapital, naime 50 za pamuk, 40 talira za rad, 10 za oruđe proizvodnje; višak radnog vremena neka ostane isti kao u prethodnom slučaju, naime 4 sata, a ukupno radno vrijeme 8 sati. Tako je proizvod u svim slučajevima samo = 8 sati radnog vremena = 140 talira. Uzmimo sad da se proizvodna snaga rada udvostruči, tj. da 2 sata budu dovoljna radniku da pomoću sirovina i oruđa stvori toliku vrijednost kolika mu je potrebna za održavanje njegove radne sposobnosti. Ako je 40 talira opredmećeno radno vrijeme od sva 4 sata, tada bi 20 talira bilo opredmećeno radno vrijeme od 2 sata. Tih 20 talira izražava sada istu upotrebnu vrijednost kao ranije 40 talira. Razmjenska vrijednost radne sposobnosti smanjila se za polovinu, jer polovina prvobitnog radnog vremena stvara istu upotrebnu vrijednost, ali razmjenska vrijednost upotrebne vrijednosti mjeri se prosto radnim vremenom opredmećenim u njoj. Ali kapitalist daje i dalje da radnik radi 8 sati i njegov proizvod predstavlja dakle i dalje radno vrijeme od 8 sati = 80 talira radnog vremena, dok je vrijednost sirovina i materijala ostala ista, naime 60 talira; altogether¹ kao i prije 140 talira.

Samom radniku sad bi trebalo, kako bi živio, da na 60 talira sirovina i oruđa doda još samo vrijednost od 20 talira, on bi dakle sad stvarao još samo vrijednost od 80 talira. Ukupna vrijednost njegovog proizvoda smanjila bi se udvostručenjem proizvodnje od 100 na 80, za 20 talira, tj. za $\frac{1}{5}$ od $100 = 20\%$.

Ali višak vremena ili višak vrijednosti kapitala sada je 6 sati umjesto 4, ili 60 talira umjesto 40. Njegovo povećanje je 2 sata, 20 talira. Račun kapitalista izgledao bi ovako: za sirovine 50, za rad 20, za oruđe 10, izdaci = 80 talira. Dobit = 60 talira. On bi proizvod i dalje prodavao za 140 talira, ali bi postizao dobit od 60 umjesto ranijih 40 talira. S jedne strane, dakle, on baca u promet samo istu razmjensku vrijednost kao i prije, 140 talira. Ali višak vrijednosti njegovog kapitala porastao je za 20 talira. Prema tome, dakle, [porastao je] samo udio koji on ima u 140 talira, stopa njegovog profita. Radnik je *in fact* radio 2 sata duže besplatno za kapitalistu, naime 6 sati umjesto 4, a to je za njega isto kao da je uz raniji odnos radio 10 sati umjesto 8, kao da je povećao svoje *apsolutno radno vrijeme*.

Međutim, u stvari je nastala i jedna *nova vrijednost*; naime 20 dodatnih talira postavljeno je kao *samostalna* vrijednost, kao opredmećen rad koji je postao slobodan, koji je oslobođen toga da služi samo za razmjenu za raniju radnu snagu. To se može predstaviti dvojako. Ili se sa tih 20 talira stavlja u kretanje toliko više rada koliko oni postaju *kapital* i stvaraju povećanu razmjensku vrijednost; više opredmećenog

¹ ukupno

rada čine polaznom tačkom novog procesa proizvodnje; ili kapitalist razmjenjuje tih 20 talira kao novac za sebe osim onih što ih on upotrebljava u svojoj proizvodnji kao industrijski kapital; dakle, sve robe osim rada i novca razmjenjuju se za 20 dodatnih talira više, za 2 sata dodatnog opredmećenog radnog vremena. Njihova *razmjenska vrijednost* je dakle porasla za upravo tu *oslobodenu sumu*. In fact, 140 talira su 140 talira, kako to vrlo »oštroumni« francuski izdavač fiziokrata primjećuje protiv *Boisguilleberta*^[144]. Ali je pogrešno da tih 140 talira predstavljaju samo više upotrebne vrijednosti; oni predstavljaju veći dio *samostalne razmjenske vrijednosti, novca, latentnog kapitala*; dakle *bogatstva* koje je postavljeno kao bogatstvo. To priznaju i sami ekonomisti, kada kasnije pripisuju akumulaciji kapitala da akumulira ne samo masu upotrebničkih vrijednosti, nego i *razmjenskih vrijednosti*; jer je element akumulacije kapitala prema samom Ricardu^[145] putem relativnog viška rada isto tako potpuno postavljen — a drukčije ne može ni biti — kao i putem apsolutnog.

S druge strane, već u postavci koju je najbolje razvio sam Ricardo^[146] sadrži se da tih 20 talira viška koji su nastali samo povećanjem proizvodne snage mogu ponovo postati kapital. Od 140 talira moglo je ranije (ako se privremeno zanemari potrošnja kapitala) samo 40 postati nov kapital; 100 ne postaju, već ostaju kapital; sada [mogu postati nov kapital] 60[talira], dakle postoji kapital koji je veći za razmjensku vrijednost od 20 talira. Povećale su se, dakle, razmjenske vrijednosti, *bogatstvo kao takvo*, iako i ukupna suma ovoga *nije* neposredno porasla. Zašto se ono povećalo? Zato što se povećao onaj dio ukupne sume koji nije puko prometno sredstvo već novac, odnosno dio koji nije puki ekvivalent već *za sebe bivstvujuća razmjenska vrijednost*.

Ili su 20 oslobodenih talira bili akumulirani kao novac, tj. u općem (apstraktnom) obliku razmjenske vrijednosti dodani već postojećim razmjenskim vrijednostima ili oni svi cirkuliraju i tada rastu cijene roba koje su njima kupljene; oni sad svi predstavljaju više novca i kako trošak proizvodnje zlata nije opao (naprotiv je porastao u odnosu na robe proizvedene kapitalom koji je postao produktivniji), više opredmećenog rada (to vodi do toga da se suvišak koji se ispočetka pojavio na strani jednog proizvodnog kapitala sada pojavljuje na strani drugih, koji proizvode robe što su poskupile); ili tih 20 talira utroši kao kapital direktno sam prvobitno opticajni kapital. Tako je stvoren nov kapital od 20 talira — suma bogatstva koje samo sebe održava i oploduje. Kapital je porastao za razmjensku vrijednost od 20 talira.

(Promet nas se ovdje zapravo još ne tiče, jer ovdje imamo posla s kapitalom općenito, a promet može posredovati samo između oblika kapitala kao novca i njegovog oblika kao kapitala; prvi kapital može realizirati novac kao takav, tj. razmijeniti ga za robe koje više troši nego što ih je trošio ranije; ali u ruci proizvođača tih roba taj novac postaje kapital. Dakle on postaje kapital, ili direktno u ruci prvog kapitala ili zaobilazno, u ruci nekog drugog kapitala. Ali drugi kapital je uvijek

opet kapital kao takav; a mi se ovdje bavimo *kapitalom kao takvim*, recimo kapitalom cijelog društva. Različnost itd. kapitalâ još nas se ne tiče.)

Tih 20 talira mogu se uopće pojaviti samo u dvostrukom obliku. Kao novac, tako da sam kapital egzistira opet u određenju svoje polazne tačke, u određenju novca koji još nije postao kapital, u određenju apstraktno samostalnog oblika razmjenske vrijednosti ili općeg bogatstva; ili opet sam kao kapital, kao novo gospodarstvo opredmećenog rada nad živim.* Kao opće bogatstvo materijalizirano u obliku novca (stvari, kako je ona samo apstraktno) ili *novog živog rada*.

(Svako povećanje mase upotrijebljenog kapitala može povećati *produzvodnu snagu* ne samo u aritmetičkom već i u geometrijskom omjeru, dok kapital upravo tada — kao onaj koji povećava proizvodnu snagu — može povećati profit samo u mnogo manjem omjeru. Djelovanje povećanja kapitala na povećanje proizvodne snage jest dakle neizmjereno veće nego djelovanje povećanja proizvodne snage na porast kapitala.)

Recimo da od 140 talira kapitalist utroši za sebe posredstvom novca kao prometnog sredstva 20[talira] kao upotrebne vrijednosti. Tako bi on uz prvu pretpostavku mogao otpočeti proces samooplodnje samo s većim kapitalom, s većom razmjenskom vrijednošću od 120 talira (prema 100). Poslije udvostručenja proizvodnih snaga on to može sa 140 talira, ne ograničavajući svoju potrošnju. Veći dio razmjenskih vrijednosti učvršćuje se kao razmjenska vrijednost, umjesto da nestane u upotrebnoj vrijednosti (bilo da se tako učvrsti direktno ili posredstvom proizvodnje). Stvoriti veći kapital znači stvoriti veću razmjensku vrijednost, iako razmjenska vrijednost u svom *neposrednom obliku* kao jednostavna razmjenska vrijednost nije bila povećana porastom produktivnosti, ona je to u svom potenciranom obliku kao *kapital*.

Taj veći kapital od 140 talira predstavlja u apsolutnom iznosu više opredmećenog rada nego ranije kapital od 120 talira. Zato on također pokreće, bar relativno, više živog rada, i zato također najzad reproducira veću jednostavnu razmjensku vrijednost. Kapital od 120 talira uz 40% proizveo je proizvod ili jednostavnu razmjensku vrijednost od 60 talira uz 40%; kapital od 140 talira jednostavnu razmjensku vrijednost od 64 talira. Ovdje je, dakle, povećanje razmjenske vrijednosti u obliku kapitala još neposredno postavljeno kao povećanje razmjenske vrijednosti u njenom jednostavnom obliku.¹

* U navedenom primjeru proizvodna snaga se udvostručila, porasla je za 100%, a vrijednost kapitala je porasla za 20%.

¹ I u ovom odlomku ima brojčanih omašaka (trebalo bi biti: 160, 100, 100, 40%, 40, 40%, 160, 64)

Od najveće je važnosti da se ovo drži na umu. Nije dosta reći, kao Ricardo⁽¹⁴⁷⁾, da se ne povećava razmjenska vrijednost, tj. apstraktni oblik bogatstva, već samo razmjenska vrijednost kao kapital. On pri tom ima pred očima samo prvobitni proces proizvodnje. Ali ako se povećava relativni višak rada — i stoga se kapital apsolutno povećava — tad se nužno unutar prometa povećava i *relativna razmjenska vrijednost koja postoji kao razmjenska vrijednost*, novac kao takav, i zato, posredstvom procesa proizvodnje, *apsolutna razmjenska vrijednost*. Drugim riječima, od iste količine razmjenske vrijednosti — ili novca, a u tom jednostavnom obliku pojavljuje se proizvod procesa oplodnje (višak vrijednosti je proizvod samo u odnosu na kapital, vrijednost kako je postojala prije procesa proizvodnje; promatran sam za sebe, kao samostalna egzistencija, on je samo *kvantitativno određena razmjenska vrijednost*) — oslobodio se dio koji ne postoji kao ekvivalent za dane razmjenske vrijednosti ni za dano radno vrijeme. Razmijeni li se taj oslobođeni dio za dane radne vrijednosti, tada im ne daje ekvivalent, već više od ekvivalenta i tako na njihovoj strani oslobađa dio razmjenske vrijednosti. U mirovanju ta oslobođena razmjenska vrijednost, za koju se društvo obogatilo, može biti samo novac, i tada je povećan samo apstraktni oblik bogatstva; u kretanju može se realizirati samo u *novom* živom radu (bilo da se pokrene rad koji je ranije spavao ili da se stvore *novi radnici*, ubrza porast stanovništva, ili pak da se proširi nov krug razmjenskih vrijednosti, krug razmjenskih vrijednosti koje se nalaze u prometu, što se može izvršiti proizvodnjom tako da oslobođena razmjenska vrijednost otvori neku *novu granu proizvodnje*, dakle nov objekt razmjene, opredmećeni rad u obliku nove upotrebne vrijednosti; ili da se isto postigne tako da se proširenjem trgovine u krug prometa uvede opredmećeni rad u nekoj novoj zemlji). Taj se [novi živi rad], dakle, mora stvoriti.

Oblik u kojem Ricardo pokušava da stvar sebi objasni (a on je vrlo nejasan u tom pogledu) govori au fond¹ samo to da on odmah uvodi neki određeni odnos umjesto da jednostavno kaže da se od iste sume jednostavnih razmjenskih vrijednosti manji dio postavlja u obliku jednostavne razmjenske vrijednosti (ekvivalenta), a veći dio u obliku novca; (novca, kao prvobitnog, pretpotopnog oblika, iz kojeg uvijek iznova nastaje kapital; novca u njegovom određenju kao novca, ne kao monete itd.); da se dakle povećava dio postavljen *kao* razmjenska vrijednost za sebe, tj. kao *vrijednost, bogatstvo u svom obliku kao bogatstvo* (dok on dolazi upravo do pogrešnog zaključka da se ono povećava samo u obliku *materijalnog, stvarnog* bogatstva kao upotrebna vrijednost). Nastajanje *bogatstva kao takvog*, ukoliko ono ne proizlazi iz *rente*, tj. prema Ricardu ne iz *povećanja* proizvodne snage, već obratno iz *njenog smanjenja*, njemu je zbog toga *posve neshvatljivo*, i on se zapliće u najlude protivurječnosti.

¹ u biti

Uzmimo zasad stvar u njegovom obliku. Neka kapital od 1000 pokreće 50 radnika, ili 50 živih radnih dana; udvostručenjem proizvodne snage on bi mogao stavljati u kretanje 100 radnih dana. Ali ovi ne postoje prema toj pretpostavci i uvode se proizvoljno, jer inače — ako ne pridode *više zbiljskih radnih dana* — on ne shvaća povećanje razmjenske vrijednosti uslijed povećane produktivnosti. S druge strane, kod njega *porast stanovništva* nije nigdje razvijen kao *element povećanja razmjenskih vrijednosti*, čak nije nigdje ni jasno i određeno iskazan.

Neka je pretpostavljen kapital 1000, a radnika 50. Ispravna konsekvencija koju on *i izvlači* (vidi svesku^[148]): kapital 500 sa 25 radnika može proizvesti istu upotrebnu vrijednost kao i prije; drugih 500 s drugih 25 radnika osnivaju nov posao i također proizvode razmjensku vrijednost od 500. Profit ostaje isti, jer ne proizlazi iz razmjene 500 za 500, već iz stopa u kojima profit i najamnina prvobitno učestvuju u 500, a razmjena je upravo razmjena ekvivalenata, koja isto tako ne može povećati vrijednost kao ni *vanijska trgovina*, na čijem primjeru Ricardo ovo izričito izlaže.^[149] Jer razmjena ekvivalenata znači upravo samo to da vrijednost koja je postojala u ruci A prije razmjene sa B postoji u njegovoj ruci i poslije razmjene sa B.

Ukupna vrijednost ili bogatstvo ostala je ista. Ali upotrebna vrijednost ili *materija bogatstva* se udvostručila. Međutim, nema apsolutno nikakvog razloga zašto bi uopće trebalo da raste *bogatstvo kao bogatstvo, razmjenska vrijednost kao takva* — ukoliko se razmatra *povećanje proizvodnih snaga*. Ako se proizvodne snage ponovo udvostruče u obje grane*, sada kapital A može ponovo da se razdvoji u 250 sa $12\frac{1}{2}$ radnih dana i 250 sa $12\frac{1}{2}$ radnih dana, a isto tako i kapital B. Sad postoje četiri kapitala s istom razmjenskom vrijednošću od 1000 f. st., a troše kao i prije zajedno 50 živih radnih dana** i proizvode četverostruku upotrebnu vrijednost, vrijednu [jednako kao i ona] prije udvostručenja potrošnje. Ricardo je previše klasičan da bi počinjao gluposti kao njegovi popravljajući, prema kojima veća vrijednost uslijed povećanja proizvodnih snaga nastaje time što jedan [učesnik] u prometu prodaje skuplje. Umjesto da kapital od 500 čim je postao roba, jednostavna razmjenska vrijednost, razmijeni za 500, on ga razmjenjuje za 550 (uz 10%), ali tada očigledno drugi prima u razmjenskoj vrijednosti samo 450 umjesto 500 i cijela suma ostaje i dalje 1000. Ovo se dosta često događa u trgovini, ali objašnjava samo profit jednog kapitala uslijed gubitka drugog kapitala; dakle ne i profit kapitala uopće, a bez te pretpostavke ne postoji profit ni na jednoj ni na drugoj strani.

* (Na gornjem rubu rukopisa na str. 36. bez znaka umetanja:) Novac za sebe ne smije se označiti ni kao upotrebna vrijednost, ni kao razmjenska vrijednost, već kao *vrijednost*.

** Iz osnova je pogrešno kazati da živi rad troši kapital; kapital (opredmećeni rad) troši živi rad u procesu proizvodnje.

Ricardov proces, dakle, može da se nastavlja, a da ne postoji druga granica nego *povećanje proizvodne snage* (a ovo sa svoje strane materijalno leži neposredno izvan samog *ekonomskog odnosa*), koje je moguće s kapitalom od 1000 i s 50 radnika. Vidi slijedeće mjesto:

«Kapital je dio bogatstva neke zemlje koji se upotrebljava za svrhu buduće proizvodnje, a *može se povećati na isti način kao i bogatstvo.*»

(Naime, *bogatstvo* je kod njega obilje upotrebnih vrijednosti, a promatrano sa stanovišta jednostavne razmjene isti opredmećeni rad može se izraziti u neograničenim upotrebnim vrijednostima i ostaje uvijek *ista razmjenska vrijednost*, dok ostaje ista količina opredmećenog rada, jer se njegov *ekvivalent* ne mjeri masom upotrebnih vrijednosti u kojoj postoji, već njegovom vlastitom količinom.)

«*Dodatni kapital* bit će jednako efikasan u stvaranju budućeg bogatstva bez obzira na to da li će biti dobijen usavršavanjem radne vještine ili usavršavanjem mašinerije ili produktivnijom upotrebom dohotka; jer bogatstvo (upotrebnost) uvijek zavisi od količine proizvodnih roba (ponešto, čini se, i od njihove raznovrsnosti) bez obzira na lakoću s kojom su oruda što se upotrebljavaju u proizvodnji možda bila proizvedena (tj. bez obzira na radno vrijeme koje je opredmećeno u njima). Izvjesna količina odjeće i živežnih namirnica izdržavat će i zapošljavati isti broj ljudi; ali oni će imati dvostruku vrijednost (razmjensku vrijednost) ako je u njihovoj proizvodnji bilo zaposleno 200.»

Ako posredstvom povećanja proizvodne snage 100 [radnika] proizvede isto toliko upotrebnih vrijednosti kao ranije 200, onda:

«ako se polovina od 200 otpusti, preostalih 100 proizvest će isto toliko kao ranije 200. Polovina kapitala može se povući iz te poslovne grane; oslobođeno je isto toliko kapitala koliko i rada. A kako jedna polovina kapitala vrši posve istu uslugu kao ranije cijeli, sad su stvorena dva kapitala itd.»^[150] (cf. 39, 40. *ibid.* o nacionalnoj trgovini,^[151] na što ćemo se morati vratiti).

Ricardo ovdje ne govori o radnom danu; to što kapitalist, ako je ranije razmjenjivao pola opredmećenog radnog dana za cijeli živi radni dan radnika, dakle *au fond* dobijao samo pola živog radnog dana, time što drugu polovinu daje radniku u obliku predmetnosti, a od njega prima u obliku životnosti, tj. polovinu radnog dana radniku plati, sad to vrši u obliku istovremenih radnih dana, tj. dakle raznih radnika, sve to ne mijenja ništa na stvari, već samo u izražavanju. Svaki od tih radnih dana daje toliko veći višak vremena. Ako je kapitalist ranije imao kao granicu radni dan kao takav, sad on ima 50 radnih dana itd. Kao što je već rečeno, u tom obliku s povećanjem kapitala uslijed produktivnosti nije dano nikakvo povećanje razmjenskih vrijednosti i stoga bi, prema Ricardu, stanovništvo moglo i pasti, recimo sa 10 000 000 na 10 000, a da se razmjenska vrijednost ili količina upotrebnih vrijednosti ne smanji (vidi završetak njegove knjige^[152]).

Mi smo posljednji koji će poricati da su u *kapitalu* sadržane protivurječnosti. Naš je cilj, naprotiv, da ih potpuno prikazemo. Ali Ricardo ih ne prikazuje, nego ih odbacuje, smatrajući da je razmjenska vrijednost indiferentna za stvaranje bogatstva. Drugim riječima, on tvrdi da u društvu zasnovanom na razmjenskoj vrijednosti i na bogatstvu koje proistječe iz takve vrijednosti protivurječnosti do kojih je taj oblik bogatstva doveden razvitkom proizvodnih snaga itd. ne postoje i da povećanje vrijednosti u takvom društvu nije nužno da se osigura povećanje bogatstva, prema tome da vrijednost kao oblik bogatstva uopće ne utječe na samo to bogatstvo ni na njegov razvoj, tj. on razmjensku vrijednost smatra čisto *formalnom*.

Međutim, ponovo mu pada na pamet 1) da je kapitalistima stalo do vrijednosti, 2) da historijski s napretkom proizvodnih snaga (*trebalo* je da se sjeti, isto tako i međunarodne trgovine) *bogatstvo kao takvo*, tj. suma vrijednosti raste. Kako da se to sad objasni? Kapitali se akumuliraju brže nego stanovništvo, uslijed toga rastu najamnine, time i stanovništvo, time i cijene žita, time i teškoća proizvodnje, a time i *razmjenske vrijednosti*. Do njih se, dakle, najzad stiže obilaznim putem.

Moment s rentom još ćemo ovdje, gdje se ne radi o većim teškoćama proizvodnje, već obrnuto o porastu proizvodnih snaga, ostaviti posve po strani. S akumulacijom kapitala [prema Ricardu] najamnina raste ako istovremeno ne raste stanovništvo; radnik se ženi, podstiče se proizvodnja ili njegova djeca žive bolje, ne umiru prijevremeno itd. Ukratko stanovništvo raste. Ali njegov porast izaziva konkurenciju među radnicima i tako prisiljava radnika da svoju radnu sposobnost ponovo prodaje kapitalistu po njenoj *vrijednosti* ili trenutno još i ispod nje. Sad dakle akumulirani kapital, koji je u međuvremenu rastao sporije, raspolaže viškom (koji je ranije izdavao u obliku najamnine, dakle kao monetu za kupovanje upotrebne vrijednosti rada) ponovo kao novcem, da bi ga kao kapital oplodio u živom radu i, kako sada raspolaže i većom množinom radnih dana, njegova *razmjenska vrijednost* ponovo raste. (Čak ni to nije kako treba izloženo kod Ricarda, već je pomiješano s teorijom rente; jer porast stanovništva sada oduzima kapitalu u obliku rente onaj višak koji je ranije nestajao kapitalu u obliku najamnine.)

Međutim, čak ni porast stanovništva nije pravo shvatljiv u njegovoj teoriji. On nije nigdje izložio da postoji *imantan* odnos između cijelog rada opredmećenog u kapitalu i živog radnog dana (da li se ovaj predstavlja kao radni dan od 50×12 sati ili kao dvanaestsatni rad 50 radnika za odnos je svejedno) i da je taj imanentni odnos upravo *odnos dijela živog radnog dana*, odnosno ekvivalenta za opredmećeni rad kojim se plaća radnik, i živog radnog dana; gdje je cjelina sam dan, a imanentni odnos — promjenljivi odnos (sam dan je stalna veličina) *između dijela potrebnih radnih sati i viška radnih sati*. Isto tako, upravo zato što nije izložio taj odnos, on nije izložio (što nas se dosad još nije ticalo, jer nas je zanimao *kapital kao takav*, a razvoj proizvodnih snaga bio je

uzet u obzir kao vanjski odnos) da sam razvitak proizvodne snage pretpostavlja povećanje kapitala kao i istovremene radne dane, ali je unutar dane granice kapitala, koji stavlja u kretanje jedan radni dan (pa bio to i jedan od 50×12 sati, 600 sati), sam granica za razvitak njegove proizvodne snage.

Najamnina ne uključuje samo radnika, nego i njegovu reprodukciju; pa ako taj primjerak radničke klase umre, zamjenjuje ga neki drugi; ako umre 50 radnika, tu je 50 novih da ih zamijene. Samih 50 radnika — kao živa radna sposobnost — ne predstavljaju samo troškove svoje vlastite proizvodnje, već i troškove koji su se morali platiti njihovim roditeljima povrh njihove najamnine kao individua, da bi se nadomjestili sa 50 novih individua. Dakle, stanovništvo napreduje i bez povišenja najamnina. No zašto ono ne napreduje dovoljno brzo? I mora li ono dobiti poseban poticaj? Razlog je samo to što kapitalu nije dovoljno da dobije samo više *wealth*¹ u Ricardovom smislu, što on hoće da raspolaze s više *value*², s više opredmećenog rada. Ali, prema Ricardu, kapital može raspolagati tim radom samo tada ako najamnina pada, tj. ako se više živih radnih dana razmjenjuje za isti kapital s opredmećenim radom i stoga se stvara veća *value*. Da bi smirio najmninu, on pretpostavlja povećanje stanovništva. A da bi ovdje dokazao povećanje stanovništva, on pretpostavlja da potražnja za radnim danima raste, drugim riječima, da kapital može kupiti više *opredmećenog rada* (opredmećenog u radnoj sposobnosti), da je dakle njegova *value* porasla. Ali on je prvobitno pošao upravo od suprotne pretpostavke i odabrao je zaobilazni put samo zato što je pošao od nje. Ako 1000 funti sterlinga mogu kupiti 500 radnih dana, a proizvodna snaga raste, tada kapital može ili nastaviti da u istoj grani rada upotrebljava svih 500 ili se može pocijepati i u jednoj grani rada upotrijebiti 250, a u drugoj 250, tako da se i kapital pocijepa na 2 kapitala po 500. Ali on nikad ne može raspolagati s više od 500 radnih dana, jer bi se inače, prema Ricardu, morale umnožiti ne samo upotrebne vrijedosti koje proizvodi, već i njihova *razmjenska vrijednost, opredmećeno radno vrijeme* kojim raspolaze. Polazeći od njegove pretpostavke, dakle, ne može doći do veće potražnje rada. Ali ako dode, tada je porasla *razmjenska vrijednost* kapitala. Usporedi Malthus: *On value*³, koji *osjeća* protivurječnosti, ali pada u nezgrapnosti kada sam pokušava da ih izlaže.⁽¹⁵³⁾

2. Postojani i promjenljivi kapital

a) Održanje vrijednosti postojanog kapitala u procesu proizvodnje

Mi smo uvijek govorili samo o dva elementa kapitala, o dva dijela živog radnog dana, od kojih jedan predstavlja najmninu, a drugi profit, jedan potreban rad, a drugi višak rada. A gdje su tada dva druga dijela kapitala koji su realizirani u materijalu rada i u oruđu za rad?

¹ bogatstva — ² vrijednosti — ³ O vrijednosti

Što se tiče jednostavnog procesa proizvodnje, to rad pretpostavlja postojanje oruđa, koje olakšava rad, i materijala, u kojem se on manifestira, kojem on daje oblik. Taj oblik daje mu upotrebnu vrijednost. U razmjeni ta upotrebna vrijednost postaje utoliko razmjenska vrijednost što sadrži opredmećeni rad. Ali jesu li oni [materijal rada i oruđe za rad] kao sastavni dijelovi kapitala one vrijednosti koje rad mora nadoknaditi?

Dakle, u gornjem primjeru (a takvi su prigovori iznošeni masovno protiv Ricarda; da on smatra samo profit i najamninu kao sastavne dijelove troškova proizvodnje, a ne stroj i materijal) izgleda da ako je kapital 100, pri čemu se dijeli na 50 za pamuk, 40 za najamnine, a 10 za oruđe, i ako je najamnina od 40 talira = 4 sata opredmećenog rada, a kapital prisiljava da se radi 8 sati, onda radnik koji mora reproducirati 40 talira za najamnine, 40 talira viška vremena (profit), 10 talira oruđe, 50 talira pamuka = 140 talira, reproducira samo 80 talira. Jer 40 talira su proizvod polovine radnog dana, a 40 druga polovina koja čini višak. Ali 60 talira je vrijednost drugih dvaju sastavnih dijelova kapitala. Kako je stvarni proizvod radnika 80 talira, on može reproducirati samo 80, a ne 140. On bi prije smanjio vrijednost onih 60; jer od 80 je 40 naknada za njegovu najamninu, a ostalih 40 viška rada za 20 su manji od 60. Umjesto profita 40 kapitalist bi imao gubitak 20 na prvobitni dio svog kapitala, koji se sastoji od oruđa i materijala.

Kako da radnik osim 80 stvori još 60 talira vrijednosti, kad jedna polovina njegovog radnog dana, kako to pokazuje njegova najamnina, s oruđem i materijalom stvara samo 40 talira; druga polovina isto toliko; a on raspolaže samo jednim radnim danom, ne može u jednom radnom danu raditi dva.

Uzmimo 50 talira materijala = x funti pamuka, 10 talira oruđa = vreteno. Ponajprije, što se tiče *upotrebne vrijednosti*, jasno je da radnik, kad pamuk ne bi već imao oblik prede, a drvo i željezo oblik vretena, ne bi mogao proizvesti *tkaninu*, nikakvu višu upotrebnu vrijednost. Za njega su u procesu proizvodnje 50 talira i 10 talira samo *pređa i vreteno*, a ne *razmjenske vrijednosti*. Njegov rad im je dao višu upotrebnu vrijednost i dodao im je količinu opredmećenog rada od 80 talira, naime 40 talira u kojima on reproducira svoju najamninu, a 40 [talira] višak vremena. Upotrebna vrijednost — tkanina — sadrži jedan radni dan više, ali polovina ovoga samo nadoknazuje onaj dio kapitala za koji je razmijenjeno raspolaganje radnom sposobnošću. Opredmećeno radno vrijeme, koje je sadržano u pređi i vretenu i sačinjava dio vrijednosti proizvoda, nije stvorio radnik; za njega su oni bili i ostaju materijal kojem je on dao drugi oblik i u koji je on uložio novi rad. Jedinj je uslov da ih on nije istrošio, a to on nije učinio ukoliko je njegov proizvod imao upotrebnu vrijednost, višu upotrebnu vrijednost nego ranije. Proizvod sada sadrži dva dijela opredmećenog rada — njegov radni dan i rad koji je već sadržan u njegovom materijalu, pređi i vretenu nezavisno od njega i od njegovog rada.

Rad koji je opredmećen ranije bio je uslov *njegovog* [sadašnjeg] rada, tek onaj [ranije opredmećeni rad] učinio je ovaj [sadašnji rad] radom, ne stoji ga nikakvog [rada]. Uzmimo da oni [pređa i vreteno] nisu već pretpostavljani kao sastavni dijelovi kapitala, kao *vrijednosti* i da *njega* nisu stajali ništa. Tada bi vrijednost proizvoda, kad bi on radio cijeli dan, bila 80, a kad bi [radio] polovinu, 40 talira. Ona bi bila upravo = jednom opredmećenom radnom danu. Oni [pređa i vreteno] ga u stvari u proizvodnji ne stoje ništa, ali to ne ukida u njima opredmećeno radno vrijeme, ono ostaje i samo prima drugi oblik. Da je radnik u istom radnom danu morao osim tkiva stvoriti još i pređu i vreteno, proces bi bio *in fact* nemoguć. To što ovi [pređa i vreteno], dakle, ni kao upotrebne vrijednosti u svom prvobitnom obliku, ni kao razmjenske vrijednosti ne traže njegov [radnikov] rad, nego su *dani*, upravo omogućuje da dodavanje jednog njegovog radnog dana stvara proizvod veće vrijednosti od jednog radnog dana. Ali njemu [radniku] to polazi za rukom, ukoliko on ono više povrh radnog dana ne mora stvarati, nego ga kao materijal, kao pretpostavku *zatiče*.

Prema tome, može se reći da on reproducira te vrijednosti, ali samo utoliko što bi one *bez* rada istrunule, ostale beskorisne, ali isto tako i *rad bi bez njih* bio beskoristan. Ukoliko radnik reproducira te vrijednosti, to se ne događa uslijed toga što im on daje višu razmjensku vrijednost ili ulazi u bilo kakav proces s njihovom razmjenskom vrijednošću, već stoga što ih uopće podvrgava jednostavnom procesu proizvodnje, što uopće *radi*. Ali to ga ne stoji nikakvog višeg radnog vremena *pored* onog koje mu je potrebno za njihovu preradu i višu oplodnju vrijednosti. To je uslov uz koji ga je kapital unajmio da radi. On ih reproducira samo time što im daje višu vrijednost i to davanje-više-vrijednosti jest = njegovom radnom danu. Inače ih on ostavlja kakvi su. To što njihova stara vrijednost ostaje sačuvana događa se uslijed toga što im on dodaje novu vrijednost, a ne zato što se *reproducira*, stvara ona stara. Ukoliko su oni [materijal i orude] proizvod ranijeg rada, utoliko jedan proizvod ranijeg rada, jedna suma ranije opredmećenog rada, ostaje element njegovog [radnikovog] *proizvoda*, proizvod osim svoje nove vrijednosti sadrži još i staru.

Radnik, dakle, proizvodi u stvari u tom proizvodu samo onaj radni dan što mu ga dodaje, i održanje stare vrijednosti ne stoji ga apsolutno ništa povrh onoga što ga stoji da doda novu. Za njega je to samo materijal i ostaje materijal ma kako promijenio oblik; dakle nešto što postoji *nezavisno* od njegovog rada. Da taj materijal koji ostaje, jer samo dobija drugi oblik, već sam sadrži radno vrijeme, stvar je kapitala, a ne radnika; također je *nezavisan* od njegovog rada i postoji *poslije* njega, kao što je postojao i prije njega. Ta takozvana reprodukcija ne stoji radnika radnog vremena, nego je uslov njegovog radnog vremena, jer ona nije ništa drugo do postavljanje već postojeće materije kao materijala njegovog rada, odnošenje prema njoj kao materijalu.

Staro radno vrijeme on, dakle, nadoknađuje samim *činom* rada, a

ne dodavanjem posebnog radnog vremena u tu svrhu. On ga nadoknađuje jednostavno dodavanjem *novog* [radnog vremena] kojim ono staro ostaje sačuvano u proizvodu i postaje element novog proizvoda. Svojim radnim danom radnik, dakle, ne nadoknađuje sirovine i oruđe ukoliko su oni vrijednosti. To *održanje stare vrijednosti kapitalist dobija, dakle, isto tako besplatno kao i višak rada*. Ali on ga ne dobija besplatno zato što ono ne stoji ništa radnika, nego je rezultat toga što se materijal i oruđe za rad nalaze u rukama kapitalista već prema *pretpostavci* pa zato radnik ne može *raditi* ne pretvarajući rad koji se već nalazi u opredmećenom obliku u rukama kapitala u materijal svog rada, a stoga također [ne može raditi] ne konzervirajući rad koji je u tom materijalu opredmećen. Kapitalist, dakle, ne plaća radniku ništa za to što se preda i vreteno — njihova vrijednost — po vrijednosti ponovo javljaju u tkanini, dakle održavaju. To održavanje zbiva se jednostavno dodavanjem novog rada, koji dodaje višu vrijednost.

Iz prvobitnog odnosa između kapitala i rada proizlazi, dakle, da ista usluga što je živi rad svojom primjenom kao živi rad pruža opredmećenom — ne stoji kapital ništa, kao što ona ne stoji ništa ni radnika, već samo izražava tu činjenicu da su materijal i oruđe rada u odnosu prema radniku kapital, pretpostavke *nezavisne* od njega. Održavanje stare vrijednosti nije akt odvojen od dodavanja nove vrijednosti, već se vrši samo od sebe, pojavljuje se kao prirodan rezultat ovoga [dodavanja]. Ali što to održavanje ne stoji kapital ništa, i što radnika također ne stoji ništa, postavljeno je već u odnosu između *kapitala i rada*, koji je već po sebi profit jednog i najamnina drugog.

Pojedini kapitalist može sebi zamisliti (i za njegov račun to jednako služi) da ako ima kapital od 100 talira (50 talira pamuka, 40 talira sredstava za život da bi dobio rad, 10 talira oruđa) i ako priračuna profit od 10% svojim troškovima proizvodnje, onda mu rad mora nadoknaditi 50 talira za pamuk, 40 talira sredstava za život, 10 talira za oruđe i 10% na 50, na 40 i na 10, tako da mu u njegovoj predstavi rad stvara 55 talira sirovine, 44 talira sredstava za život, 11 talira oruđa, ukupno = 110. Ali za ekonomista to je čudna ideja¹, iako je s velikim pretenzijama iznošena kao. novina protiv *Ricarda*.

Ako je radni dan radnika = 10 sati, a on može za 8 sati stvoriti 40 talira, tj. može stvoriti svoju najamninu ili, što je isto, održati i nadoknaditi svoju radnu sposobnost, tada on treba $\frac{4}{5}$ dana da bi kapitalu nadoknađio najamninu i daje mu $\frac{1}{5}$ kao višak rada, ili 10 talira. U razmjeni za 40 talira najamnine, za 8 sati opredmećenog rada kapital, dakle, prima 10 [sati] živog [rada] i taj suvišak sačinjava cijeli njegov profit. Dakle, cijeli opredmećeni rad koji je radnik stvorio iznosi 50

¹ *Precrtano*: «ako 40 talira od kojih radnik može da živi jedan dan, za koje, dakle, može da razmijeni svoju radnu sposobnost, predstavljaju proizvod pola radnog dana, tada cijeli radni dan može tvorničaru stvoriti samo $40 + 40 = 80$.»

talira i, ma kakvi bili troškovi oruđa i sirovina, on im ne može dodati više, jer se njegov dan ne može opredmetiti u više rada; a to što je radnik, time što je onim 60 talira sirovina i oruđa dodao 50 talira, odnosno 10 sati rada (od čega je 8 samo nadoknada najamnine) ujedno održao materijal i oruđe (koji se upravo time i održavaju što ponovo dolaze u dodir sa živim radom i upotrebljavaju se kao instrument i materijal) ne stoji radnika nikakva rada (on ne bi ni imao suvišnog vremena za taj rad), niti mu to kapitalist plaća. Ta oživljavajuća prirodna snaga rada (da on, upotrebljavajući materijal i oruđe, njih u ovom ili onom obliku održava, pa dakle održava i rad opredmećen u njima, njihovu razmjensku vrijednost), jednako kao i svaka prirodna ili društvena snaga rada koja nije proizvod ranijeg rada ili nije proizvod takvog ranijeg rada koji se mora ponavljati (npr. historijski razvoj radnika itd.), postaje *snagom kapitala*, a ne rada. Stoga je kapital i ne plaća. Kao što se radniku ne plaća ni to što može misliti itd.

Vidjeli smo kako prvobitno *vrijednost* osamostaljena *nasuprot* prometu (tj. roba za koju određenje razmjenske vrijednosti nije samo formalno, prolazno određenje, da bi se razmijenila za drugu upotrebnu vrijednost i najzad nestala kao predmet potrošnje) *novac kao novac*, novac koji je izdvojen iz prometa i prema njemu se *negativno* afirmira, čini pretpostavku iz koje postaje *kapital*. S druge strane, proizvod kapitala, ukoliko nije sam svoja puka *reprodukcija* (ali ta reprodukcija je samo formalna, jer se od tri dijela njenih vrijednosti doista konzumira, dakle reproducira, samo jedan, onaj koji nadoknađuje najamninu; dok profit nije reprodukcija već dodatak vrijednosti, višak vrijednosti), ponovo ima za rezultat vrijednost, koja više ne ulazi kao ekvivalent u promet, a s druge strane još nije ponovo potencirana do kapitala, dakle vrijednost koja je *negativno* osamostaljena prema prometu — *novac* (u svom trećem, adekvatnom obliku). Kako se novac najprije pojavio kao pretpostavka kapitala, kao njegov uzrok, tako se on sada pojavljuje kao njegova posljedica. U prvom kretanju novac je proizlazio iz jednostavnog prometa, u drugom on proizlazi iz procesa proizvodnje kapitala. U prvom on *prelazi* u kapital, u drugom on se pojavljuje kao samim kapitalom postavljena pretpostavka kapitala, pa je već zbog toga postavljen *po sebi* kao kapital; već u sebi ima idealni odnos prema kapitalu. On više ne prelazi jednostavno u kapital, nego je u njemu kao *novcu* već postavljeno da se može pretvoriti u kapital.

b) Održanje upotrebne vrijednosti postojanog kapitala
i rad kao tvorac i čuvar upotrebne vrijednosti
i vrijednosti

Povećanje vrijednosti je, dakle, rezultat samooplodnje kapitala; bez obzira na to da li je ta samooplodnja rezultat apsolutnog ili *relativnog viška vremena*, tj. zbiljskog povećanja apsolutnog radnog vre-

mena ili povećanje relativnog viška vremena, tj. smanjenja alikvotnog dijela radnog dana koji je određen kao radno vrijeme potrebno za održanje radne snage, kao *potrebni* rad uopće.

Živo radno vrijeme reproducira samo onaj dio opredmećenog radnog vremena (kapitala) koji se pojavljuje kao ekvivalent za raspolaganje živom radnom snagom i koji, stoga, kao ekvivalent mora nadoknaditi radno vrijeme opredmećeno u toj radnoj snazi, tj. nadoknaditi troškove proizvodnje živih radnih snaga, drugim riječima, mora održati na životu radnike kao radnike. Ono što živi rad proizvodi povrh toga nije reprodukcija već novo stvaranje, i to novo stvaranje vrijednosti, jer je opredmećenje novog radnog vremena u nekoj upotrebnoj vrijednosti. Što se u isti mah održava radno vrijeme sadržano u sirovini i u oruđu, *nije* rezultat *količine rada* već njegovog *kvaliteta* kao rada uopće; i njegov opći kvalitet, koji nije njegova posebna kvalifikacija (nije specifično određeni rad), nego se sastoji u tome da *rad kao rad jest rad*, ne plaća se posebno, jer je *taj kvalitet* kapital u razmjeni s radnikom kupio.

Ali ekvivalent za taj kvalitet (za tu specifičnu upotrebnu vrijednost rada) mjeri se jednostavno *količinom* radnog vremena koja ga je proizvela. Radnik, prije svega, primjenom oruđa kao oruđa i oblikovanjem materijala dodaje vrijednosti sirovine i oruđa toliko novog rada koliko iznosi radno vrijeme sadržano u njegovoj vlastitoj najamnini; ono što dodaje više predstavlja višak radnog vremena, višak vrijednosti. Ali uslijed jednostavnog odnosa kojim se oruđe upotrebljava kao oruđe, a sirovina postavlja kao sirovina rada, putem jednostavnog procesa kojim oni dolaze u dodir s radom, kojim su postavljeni kao njegovo sredstvo i predmet, a time i kao opredmećenje živog rada, momenti samog rada, oni se održavaju ne po obliku nego po supstanciji. Međutim, ekonomski promatrano, njihova je supstancija — opredmećeno radno vrijeme. Opredmećeno radno vrijeme prestaje postojati u jednostranom predmetnom obliku (i, prema tome, prepušteno rastvaranju kemijskim itd. procesom kao puka stvar) postavljajući se kao materijalni način postojanja, sredstvo i cilj živog rada.

Iz pukog opredmećenog radnog vremena, u čijem stvarnom postojanju¹ rad postoji još samo kao nestali, kao *vanjski oblik* svoje prirodne supstancije, koji je samoj toj supstanciji vanjski (kao npr. drvu oblik stola ili željezu oblik valjka), kao rad koji egzistira samo u vanjskom obliku materijalnog, razvija se ravnodušnost materije prema obliku; taj rad ne održava svoj oblik živim, imanentnim zakonom reprodukcije, kao što npr. stablo održava svoj oblik kao stablo (kao stablo drvo se održava u određenom obliku, jer je taj oblik jedan oblik drva; dok je oblik stola slučajan drvu, nije imanentan oblik njegove supstancije), on postoji samo kao vanjski oblik materijalnog, odnosno on sam postoji samo materijalno. Zbog toga rastvaranje kojem je izlo-

¹ in deren dinglichem Dasein

žena njegova materija rastvara i njega. Ali postavljeni kao uslovi živog rada oni ponovo dobijaju dušu. Opredmećeni rad prestaje postojati u materiji kao mrtav vanjski, ravnodušan oblik, jer je sam ponovo postavljen kao moment živog rada; kao odnos živog rada prema samom sebi u predmetnom materijalu, kao *predmetnost* živog rada, kao sredstvo i objekt (*predmetni* uslovi živog rada).

Dok, tako, živi rad svojim ostvarivanjem u materijalu mijenja sam materijal, jedna promjena koja određuje rad svrhom pa je njegova svrsishodna djelatnost (promjena koja nije kao u mrtvom predmetu postavljanje oblika kao nečeg vanjskog materiji, puki prolazan privid njenog postojanja), materijal se tako održava u određenom obliku, promjena oblika materije podvrgava se svrsi rada. Rad je živa, oblikujuća vatra; prolaznost stvari, njihova vremenitost, kao njihovo oblikovanje živim vremenom. U jednostavnom procesu proizvodnje — apstrahirajući od procesa oplodnje — prolaznost oblika stvari koristi se da bi se postavila njihova upotrebljivost.

Kad od pamuka postaje preda, od prede tkanina, od tkanine štampana ili bojadisana tkanina itd., a od ove recimo haljina, onda se 1) supstancija pamuka održala u svim tim oblicima. U kemijskom procesu, u razmjeni materije koju je regulirao rad, svuda su se razmijenili ekvivalenti (prirodni) itd. 2) U svim tim uzastopnim procesima materija je primala sve korisniji oblik, jer ju je ovaj sve više prilagodio potrošnji; dok najzad nije dobila oblik u kojem može direktno postati njenim predmetom, gdje dakle trošenje materije i ukidanje njenog oblika postaje ljudskim uživanjem, gdje je njena promjena neposredno njena upotreba. Materija pamuka održava se u svim tim procesima; ona propada u jednom obliku upotrebne vrijednosti da bi *ustupila mjesto nekom višem obliku, sve dok ne nastane predmet kao predmet neposredne potrošnje.*

Ali time što je pamuk postavljen kao preda, on je postavljen u određeni odnos prema jednoj daljnjoj vrsti rada. Ako do tog rada ne dođe, tada ne samo što mu je taj oblik dan uzaludno, tj. novi rad neće potvrditi raniji, već je također upropašćena materija, jer ona ima upotrebnu vrijednost u obliku prede samo ukoliko se dalje preraduje, jer je ona upotrebna vrijednost još samo s obzirom na upotrebu za koju će je koristiti daljnji rad; jer je ona upotrebna vrijednost samo ako se njen oblik prede ukida zamjenjujući se oblikom tkanine, dok je pamuk u svom postojanju kao pamuk sposoban za beskrajne korisne primjene.

Tako bi bez daljnjeg rada bila upropašćena upotrebna vrijednost pamuka i prede, materijala i oblika; ona bi bila uništena umjesto da bude proizvedena. I grada i oblik, i materija i forma održavaju se daljnjim radom — održavaju se kao upotrebna vrijednost dok ne prime oblik upotrebne vrijednosti kao takve, čija je upotreba potrošnja. U jednostavnom procesu proizvodnje sadržano je, dakle, da se raniji stupanj proizvodnje održava kasnijim i da se proizvodnjom više upotrebne vrijednosti stara upotrebna vrijednost održava ili da se mijenja samo toliko koliko se povisuje kao upotrebna vrijednost. Upotrebnu vrijed-

nost nezavršenog proizvoda rada održava živi rad, i to tako da ga čini materijalom za daljnji rad. Ali on održava taj nezavršeni proizvod, tj. čuva ga od neupotrebljivosti i od propadanja samo time što ga obrađuje prema svojoj svrsi, uopće time što ga čini predmetom novog živog rada.

To održavanje stare upotrebne vrijednosti nije proces koji protječe naporedo s njenim povećavanjem ili s njenim dovršavanjem novim radom, već se zbiva zahvaljujući samom tom novom radu kojim se povisuje upotrebna vrijednost. Time što tkalački rad pretvara predu u tkaninu, što je, dakle, tretira kao sirovinu za tkanje, jednu posebnu vrstu živog rada (a preda i ima upotrebnu vrijednost samo ako se upotrebljava za tkanje) taj rad održava upotrebnu vrijednost koju je imao pamuk kao takav i koju je on specifično održao u predi. Taj rad održava proizvod rada time što ga čini sirovinom novog rada; ali on: 1) ne dodaje tome nikakav nov rad, a 2) upotrebnu vrijednost sirovine ne održava pored toga nekim drugim radom. *Korisnost pamuka kao prede on održava tkanjem prede.* (Sve ovo pripada već u 1. glavu o proizvodnji općenito.) *Održava je tkanjem.* To održanje rada kao proizvoda ili održanje upotrebne vrijednosti proizvoda rada time što on postaje sirovinom novog rada, što se ponovo postavlja kao materijalna predmetnost svrsishodnog živog rada, dano je u jednostavnom procesu proizvodnje. U odnosu na upotrebnu vrijednost rad posjeduje to svojstvo da održava postojeću upotrebnu vrijednost povisujući je, a povisuje je time što je čini predmetom novog rada određenog konačnim ciljem, time što je iz oblika ravnodušnog postojanja ponovo pretvara u oblik predmetnog materijala, tijela rada.

(*Isto vrijedi i za oruđe.* Jedno vreteno održava se kao upotrebna vrijednost samo time što se troši za predenje. Inače bi određeni oblik koji se ovdje daje željezu i drvu upropastio za upotrebu kako rad koji im ga je dao, tako i materijal kojem ga je dao. Samo time što se vreteno postavlja kao sredstvo živog rada, kao predmetni moment postojanja njegovog života, održava se upotrebna vrijednost drva i željeza, jednako kao i njihov oblik. Njegova namjena kao oruđa za rad jest da bude utrošeno, ali utrošeno u procesu predenja. Veća produktivnost koju vreteno daje radu stvara više upotrebnihi vrijednosti i tako nadomješta upotrebnu vrijednost utrošenu u potrošnji oruđa. Najjasnije se to pokazuje u poljoprivredi, gdje se oruđe najlakše pojavljuje neposredno kao sredstvo za život i upotrebna vrijednost, jer se tu najprvotnije pojavljuje kao upotrebna vrijednost za razliku od razmjenske vrijednosti. Ako motika pribavlja seljaku dvaput više žita nego što bi ga inače mogao dobiti, tada on treba da upotrijebi manje vremena na proizvodnju same motike; on ima dosta provijanta da bi napravio novu motiku.)

U procesu oplodnje sastavni dijelovi vrijednosti kapitala — od kojih jedan postoji u obliku materijala, a drugi u obliku oruđa — javljaju se prema radniku, tj. živom radu (jer u tom procesu radnik postoji

samo kao takav rad) ne kao vrijednosti nego kao jednostavni momenti procesa proizvodnje; kao upotrebne vrijednosti za rad, kao predmetni uslovi njegove djelatnosti ili kao njegovi predmetni momenti. To što ih on održava upotrebljavajući oruđe kao oruđe i dajući sirovini viši oblik upotrebne vrijednosti, leži u prirodi samog rada. Ali tako sačuvane upotrebne vrijednosti rada jesu kao sastavni dijelovi kapitala razmjenske vrijednosti; kao takve određene su troškovima proizvodnje koji se u njima sadrže, količinom rada koji je u njima opredmećen. (Kod upotrebne vrijednosti radi se samo o *kvalitetu* već opredmećenog rada.) Količina *opredmećenog rada* održava se time što se njegov *kvalitet kao upotrebne vrijednosti* za daljnji rad održava dodirrom sa živim radom.

Upotrebna vrijednost pamuka, jednako kao i njegova upotrebna vrijednost kao prede, održava se time što se on kao preda upotrebljava za tkanje; time što on egzistira u tkanju kao jedan od predmetnih momenata (pored kolovrata). *Time se, dakle, održava također količina radnog vremena koja je bila sačuvana u pamuku i pamučnoj predi. Ono što se u jednostavnom procesu proizvodnje pojavljuje kao održanje kvaliteta prethodnog rada* — a *time i materijala u kojem je on postavljen* — pojavljuje se u procesu oplodnje kao održanje količine već opredmećenog rada. *Za kapital je to održanje količine opredmećenog rada pomoću procesa proizvodnje; za sam živi rad to je samo održanje već postojeće, za rad postojeće upotrebne vrijednosti.*

Živi rad dodaje *novu količinu rada*, ali već opredmećenu količinu rada ne održava *kvantitativnim dodavanjem* već svojim *kvalitetom kao živi rad*, dakle time što se kao rad odnosi prema upotrebnim vrijednostima u kojima egzistira prošli rad. Ali živi se rad i ne plaća za taj kvalitet koji on posjeduje kao živi rad — on se uopće ne bi kupovao kad ne bi bio živi rad — već za *količinu* rada koja je sadržana u njemu samom. Kao i kod svih drugih roba plaća se samo *cijena* njegove upotrebne vrijednosti. Specifični kvalitet što ga posjeduje živi rad, da dodajući novu količinu rada već opredmećenoj količini rada ujedno održava opredmećeni rad u njegovom kvalitetu kao opredmećeni rad, nije mu plaćen, a ni radnika ne stoji ništa, jer je on prirodno svojstvo njegove radne snage.

U procesu proizvodnje *ukinuto* je odvajanje rada od njegovih predmetnih momenata postojanja — oruđa i materijala. *Na tom odvajanju počiva postojanje kapitala i najamnog rada. Ukidanje tog odvajanja koje se u procesu proizvodnje doista zbiva* — jer se inače uopće ne bi moglo raditi — *kapital ne plaća.* (Ukidanje se ne zbiva ni putem razmjene s radnikom — već *putem samog rada u procesu proizvodnje.* Ali kao takav *sadašnji rad*, sam rad je već uključen u kapital, predstavlja jedan njegov moment. Ta održavajuća snaga rada pokazuje se dakle kao *snaga samoodržanja* kapitala. Radnik je dodao samo novi rad; prošli rad — dok egzistira kapital — ima vječnu egzistenciju kao vrijednost, posve nezavisno od njegovog materijalnog postojanja. Tako se to čini kapitalu

i radniku.) Kad bi kapital morao još i platiti to ukidanje — prestao bi da bude kapital. To potpuno pripada u materijalnu ulogu koju rad prema svojoj prirodi igra u procesu proizvodnje; u njegovu upotrebnu vrijednost.

Ali kao upotrebna vrijednost rad pripada kapitalistu; kao puka razmjenska vrijednost — radniku. Njegov živi kvalitet u samom procesu proizvodnje, njegovo svojstvo da održava opredmečeno radno vrijeme time što ga čini predmetnim načinom postojanja živog rada, nimalo se ne tiče radnika. *To prisvajanje kojim živi rad u samom procesu proizvodnje čini oruđe i materijal* tijelom svoje duše i time ih budi iz mrtvih, u stvari je u suprotnosti s tim što je rad bespredmetan ili što je samo u neposrednom životu zbilja u radniku — i što materijal rada i oruđe egzistiraju kao za sebe bivstvujući u kapitalu. (Vratiti se na to.)

Proces oplodnje kapitala zbiva se putem jednostavnog procesa proizvodnje i u njemu time što se živi rad postavlja u svoj prirodni odnos prema svojim materijalnim momentima postojanja. Ali ukoliko on stupa u taj odnos, ovaj odnos ne egzistira za sam rad nego za kapital; već je i sam moment kapitala.

Pokazuje se, dakle, da kapitalist posredstvom procesa razmjene s radnikom — time što radniku u stvari plaća ekvivalent za troškove proizvodnje sadržane u njegovoj radnoj sposobnosti tj. time što mu daje sredstva da održi svoju radnu sposobnost, ali sebi prisvaja živi rad — dobija besplatno dvoje, prvo, višak rada koji povećava vrijednost njegovog kapitala, i ujedno, drugo, kvalitet živog rada koji održava prošli rad materijaliziran u sastavnim dijelovima kapitala i tako održava otprije postojeću vrijednost kapitala. Ali to održavanje ne zbiva se uslijed toga što živi rad *povećava količinu opredmečenog rada*, stvara vrijednost, već jednostavno uslijed toga što on pri dodavanju nove količine rada postoji kao *živi rad*, u procesom proizvodnje postavljenom imanentnom odnosu prema materijalu i oruđu za rad, dakle zahvaljujući njegovom *kvalitetu* kao živog rada. Ali kao takav kvalitet on sam je jedan moment jednostavnog procesa proizvodnje i ne stoji kapitalista isto tako ništa kao što ga ni predivo i vreteno ne stoje ništa povrh njihove cijene, zato što su i oni momenti procesa proizvodnje.

Ako se npr. u vremenima *stagnacija u poslovima itd.* obustave tvornice, tada se na djelu vidi da stroj rđa i da je predivo beskoristan balast, a osim toga da propadaju čim prestane njihov odnos prema živom radu. Ako kapitalist daje raditi samo da bi se stvarao višak vrijednosti — da bi se stvarala vrijednost koja još nije tu — vidi se čim on prestane da daje raditi, da se obezvreduje i njegov već postojeći kapital; [vidi se] da živi rad, dakle, ne samo dodaje novu vrijednost, nego samim činom dodavanja nove vrijednosti staroj ovu održava, uvijekovječuje.

(Tako se jasno pokazuje glupost prigovora koji se stavlja Ricardu, da on *samo* profit i najamninu drži za potrebne sastavne dijelove tro-

škova proizvodnje, a ne i onaj dio kapitala koji je sadržan u sirovini i oruđu. Ukoliko se vrijednost sadržana u njima samo održava, to ne prouzrokuje nove troškove proizvodnje. Ali što se tiče samih tih već postojećih vrijednosti, one se sve sa svoje strane svode na opredmećeni rad — na potreban rad i višak rada — na najamninu i profit. Puki prirodni materijal ukoliko u njemu nije opredmećen *nikakav* ljudski rad, ukoliko je dakle puka materija i postoji nezavisno od ljudskog rada, nema *vrijednosti*, jer je vrijednost samo opredmećeni rad; [taj materijal] jednako je malo vrijednost kao i opći elementi uopće.)

Zato održavanje postojećeg kapitala radom koji ga oplodava ne stoji kapital ništa i stoga ne spada u troškove proizvodnje; iako su postojeće vrijednosti sadržane u proizvodu i za njih se, dakle, u razmjeni moraju dati ekvivalenti. Ali *održavanje tih vrijednosti* u proizvodu ne stoji kapital ništa i zato ga on i ne može uvrstiti u troškove proizvodnje. One se također ne nadoknađuju radom, jer se ne troše, osim ukoliko se troše u svom načinu postojanja koji je u odnosu na rad ravnodušan, izvan njega postojeći, tj. upravo ukoliko rad *troši u njima* njihovu *prolaznost* (ukida je). Stvarno se troši samo najamnina.

3. [Odnos između postojanog i promjenljivog kapitala]

a) Prisvajanje budućeg rada prisvajanjem sadašnjeg

Vratimo se još jednom našem primjeru. Kapital od 100 talira, naime 50 talira sirovina, 40 talira rada, 10 talira oruđa za proizvodnju. Neka radnik treba 4 sata da bi stvorio 40 talira, sredstva koja su mu potrebna za život ili dio proizvodnje koji mu je potreban za izdržavanje; njegov radni dan neka bude 8 sati. Kapitalist time dobija višak od 4 sata besplatno; njegov višak vrijednosti je jednak 4 opredmećena sata, 40 talira; dakle je njegov proizvod = $50 + 10$ (održane vrijednosti, a ne reproducirane; kao vrijednosti ostale su *konstantne, nepromijenjene*) + 40 talira (najamnina, reproducirana, jer je utrošena u obliku najamnine) + 40 talira višak vrijednosti. *Suma*: 140 talira.

Od tih 140 talira 40 su suvišak. Kapitalist je za vrijeme proizvodnje i prije nego što je počeo proizvoditi morao živjeti, recimo 20 talira. Tih 20 talira morao je posjedovati osim svog kapitala od 100 talira; u prometu su, dakle, morali postojati ekvivalenti za njih. (Kako su oni nastali, ovdje nas se ne tiče.) Kapital pretpostavlja promet kao stalnu veličinu. Ti ekvivalenti su uvijek iznova raspoloživi. Kapitalist, dakle, potroši 20 talira od svoje dobiti. Oni ulaze u jednostavan promet. U jednostavan promet ulazi i onih 100 talira, ali da bi se ponovo pretvorili u uslove nove proizvodnje, 50 talira sirovina, 40 sredstava za život za radnike, 10 oruđa. Ostaje višak vrijednosti dodan kao takav, novostvoren, od 20 talira. On je *novac*, vrijednost koja je negativno samostalno postavljena prema prometu. Taj novac ne može ući u pro-

met kao puki ekvivalent, da bi razmijenio predmete puke potrošnje, jer se promet pretpostavlja kao stalan. Ali samostalna, iluzorna egzistencija novca je ukinuta; on egzistira još samo da bi se oplodivao, tj. postojao kapital. Ali da bi to postao, morao bi se iznova razmijeniti za momente procesa proizvodnje, životna sredstva radnika, sirovine i oruđe; svi se ovi svode na opredmećeni rad, a može ih postaviti samo živi. Stoga je *novac*, ukoliko sada *po sebi (an sich)* već postoji kao kapital, jednostavno *uputnica na budući (novi) rad*. Predmetno on postoji samo kao *novac*. Višak vrijednosti, prirast *opredmećenog rada*, ukoliko postoji za sebe (*für sich*), jest *novac*; ali novac je sada *po sebi (au sich)* već kapital i kao takav *uputnica na novi rad*. Ovdje kapital već više ne ulazi samo u odnos prema postojećem radu, već i prema onom budućem. On se također više ne pojavljuje rastvoren u svoje jednostavne elemente u procesu proizvodnje, već kao novac; ali ne više kao novac koji je samo apstraktni oblik općeg bogatstva, već kao *uputnica na realnu mogućnost općeg bogatstva* — na radnu sposobnost, i to *nastajuću radnu sposobnost*. Za njega kao takvu *uputnicu njegova je materijalna egzistencija kao novca irelevantna i može biti zamijenjena svakim vrijednosnim papirom*. Kao i vjerovnik države, svaki kapitalist posjeduje u svojoj novostečenoj vrijednosti *uputnicu na budući rad*, i prisvajanjem sadašnjeg rada u isti mah je već prisvojio i budući. (Ovu stranu kapitala izložiti dotle. Već ovdje se pokazuje njegovo svojstvo da kao vrijednost postoji odvojeno od svoje supstancije. Temelj kredita je u tom već položen.) Zato njegovo gomilanje u obliku novca nije nipošto materijalno gomilanje materijalnih uslova rada, već gomilanje vlasničkih prava na rad, postavljanje budućeg rada kao *najamnog rada*, kao upotrebne vrijednosti kapitala. Za novostvorenu vrijednost nema *ekvivalenta*; njena mogućnost je samo u novom radu.

U tom je primjeru, dakle, apsolutnim viškom radnog vremena — radom od 8 sati umjesto 4 — stvorena nova vrijednost od 20 talira, novac, i to novac već u vezi s njegovim oblikom kao kapitala (kao već *postavljena mogućnost* kapitala, a ne kao ranije kao ona koja to postaje time što je novac prestao da bude novac kao takav); [ta je nova vrijednost] dodana starim vrijednostima, postojećem svijetu bogatstva.

Ako se sad proizvodna snaga udvostruči, tako da radnik umjesto 4 sata treba da pruži samo 2 sata *potrebnog rada*, a kapitalist mu i dalje daje da radi kao i prije 8 sati, tada račun izgleda ovako: 50 talira materijal, 20 najamnina, 10 oruđe za rad, 60 višak vrijednosti (6 sati, ranije 4). Prirast apsolutnog viška vrijednosti: 2 sata ili 20 talira. *Suma*: 140 talira (u proizvodu).

Suma je 140 talira kao i ranije; ali od toga je višak vrijednosti 60, od čega kao i prije 40 za apsolutno povećanje viška vremena, a 20 za relativno. Ali je sada kao i prije u jednostavnoj razmjenskoj vrijednosti sadržano samo 140 talira. Jesu li sada povećane samo upotrebne vrijednosti ili je stvorena nova vrijednost? Ranije je kapital morao ponovo početi sa 100, da bi se iznova povećao za 40%. Šta će biti s viškom vri-

1 Brojke u posljednje dvije rečenice trebalo bi da glase: 20, 40, 80, 120, 80, 160; drugi 80 (povobitni kapital) + 40 = 120; proizvode najprije 40 kao ranije i drugi 40 = 120; *ih 120 proizvode najprije 40, kao i ranije*; + 20 = 60; ukupno vrijednosti. Tada izlazi kod prvog kapitala: 100 (povobitni kapital) + 20 (višak iz samo preradnje, irelevantno je), da bi oba stupila u proizvodnju sa svojim viškom da upravljaju novim radom (bio to rad koji stvara materijal i sirovinu ili rad koji valenta, u drugom od 40. Prepostavimo sad da su oba kapitala dovoljno sposobna i oruda. U prvom slučaju egzistira vrijednost od 20 talira za koju još nema ekvivalenta. Drugi kapital upravlja s isto toliko živog rada kao i ranije i troši isto toliko materijala. Proizvedena upotrebna vrijednost ostala, je u oba slučaja ista.

Prvi kapital ima 40 talira da bi kupio novo radno vrijeme; vrijednost radnog sata bila je prepostavljena 10 talira; dakle sa 40 talira on kupuje 4 nova radna sata, koja mu proizvode 80 (od čega 40 daju naknadu najamnine, naimne 8 radnih sati)⁽¹⁵⁺⁾. Na kraju je bilo 140 + 80 (naimne reprodukcija kapitala od 100; višak vrijednosti 40 ili reprodukcija od 140; ili u prvom slučaju 100 talira reprodukcije se kao 140; drugih 40, buduci da se mogu izdati samo za kupovanje novog rada, dakle ne naknadnu *jednostavno* vrijednost — nastalom nemoguća prepostavka — proizvode 80). 140 + 80 = 220. Drugi kapital od 140; 80 proizvode

Prerastavljamo da su oba kapitala zajedno sa svojim viškom u stanju da se upotrijebe kao kapital, tj. da se višak može razmijeniti za novi životni rad. Tada dobijamo ovaj račun (ostavljajući potrošnju po strani): *prvi kapital* proizvodi 40%, drugi 60%. Četrdeset odsto od 140 je 56; 60% od 140 (naimne 80 kapital, 60 višak vrijednosti) jest 84. Ukupan proizvod u prvom slučaju 140 + 56 = 196, a u drugom 140 + 84 = 224. U drugom slučaju, dakle, apsolutna razmjenska vrijednost je viša za 28. Prvi kapital ima 40 talira da bi kupio novo radno vrijeme; vrijednost

Uzmimo sad drugi kapital. Materijal 50, najammina 20 (= 2 sata) zajedno s prvima 40. novostvorena vrijednost za koju nema ekvivalenta. Dvadeset talira (po odbitku svoje potrošnje). Na kraju te druge operacije postoji ponovo ulazi u proces proizvodnje; ponovo proizvodvi višak vrijednosti izgubljeno je na drugoj strani kao vrijednost u drugom. Prvi kapital jednoj strani dobijeno na vrijednosti u jednom njenom odrednju, koji ulazi u proizvodnju ostajao 100; sada je on postao 80. Sra je na Sada on pojede 20; ostaje mu 40. S druge strane, ranije je kapital jednostni 20? Ranije bi kapital pojede 20; ostala bi mu vrijednost 20.

40 odnosno 80 talira se reproducira kao 120; ali preostalih 60 se reproducira (jer se izdaju samo za kupovanje rada i, dakle, ne nadoknađuju jednostavno vrijednost, već je sami iz sebe reproduciraju i stvaraju višak) kao 120; dakle $120+120=240$. (Proizvodi 40 talira više nego prvi kapital, tačno višak vremena od 2 sata, jer višak vremena od 2 sata je pretpostavljen još u prvom kapitalu). Dakle veća razmjenska vrijednost kao rezultat, jer je opredmećeno više rada; 2 sata više viška rada.¹

Ovdje treba spomenuti još nešto drugo: 140 talira uz 40% donose 56; kapital i kamata^[155] zajedno $=140+56=196$; ali mi smo dobili 220, prema čemu kamata na 140 ne bi bila 56 već 84, što bi bilo 60% od 140 ($140:84=100:x$; $x=\frac{8400}{140}=60$). Isto tako u drugom slučaju: 140 uz 60% = 84, kapital i kamata $=140+84=224$; ali mi dobijamo 240; prema čemu kamata od 140 nije 84, već 100, tj. $71\frac{3}{7}\%$ ($140:100=100:x$; $x=\frac{10000}{140}$). Odakle sad to? (U prvom slučaju 60% umjesto 40%, u drugom $70\frac{1}{7}\%$ umjesto 60%). U prvom slučaju, gdje je izišlo 60 umjesto 40, dakle 20% previše; u drugom slučaju $70\frac{1}{7}\%$ umjesto 60%, dakle $10\frac{1}{7}\%$ previše. Otkuda, dakle, prvo, različnost između ta dva slučaja i drugo, razlika u svakom slučaju?²

U prvom slučaju prvobitni kapital $100=60$ (materijal i oruđe za rad) i 40 rad; $\frac{3}{5}$ rad, $\frac{3}{5}$ materijal. Prve $\frac{3}{5}$ uopće ne donose kamate; posljednje $\frac{2}{5}$ donose 100%. Ali kad se računa na cijeli kapital, on se uvećao samo za 40%; $\frac{2}{5}$ od $100=40$. Ali 100% na njih daju samo 40% na cijelih 100, tj. povećanje cjeline za $\frac{2}{5}$. Da su se sad od novopridošlog kapitala od 40 povećale još samo $\frac{2}{5}$ za 100%, to bi dalo povećanje cjeline za 16. Četrdeset $+16=56$. Ovo zajedno sa onih $140=196$, što je tada zaista 40% na 140, kad se zbroje kapital i kamate. Četrdeset povećano za 100%, udvostručeno, jest 80; $\frac{2}{5}$ od 40 uvećano za 100% je 16. Od tih 80 nadoknađuje 40 kapital, a 40 dobit.

Dakle račun: 100 kapitala + 40 kamata + 40 kapital + 40 kamata = 220 ili kapital od 140 s kamatom od 80; ali da smo računali:

Sto kap. + 40 kam. + 40 kap. + 16 kam. = 196 ili kapital od 140 s kamatom od 56.

Zaračunato je previše kamata, na 40 kapitala 24; ali $24=\frac{3}{5}$ od 40 ($3 \times 8=24$), tj. pored kapitala samo $\frac{2}{5}$ od kapitala je poraslo za 100%, dakle cijeli kapital samo za $\frac{2}{5}$, tj. 16. Račun kamata za 24 prevelik na 40 (za 100% na $\frac{3}{5}$ kapitala); 24 na 24 je 100% na 3×8 ($\frac{3}{5}$ od 40). Ali na cijelu sumu od 140 dolazi 60% od 40, tj. na 40 suviše računato 24 ($\frac{3}{5}$), 24 na 40 je 60%. Dakle je na kapital 40 računato 60%

¹ Brojke u ovom pasusu trebalo bi da glase: 40%, 75%, 40%, 140, 56, 75%, 140, 80, 60, 105, 140, 56, 196, 140, 105, 245, 49, 40, 10, 40, 10, 40, 4, 80, 40, 8, 140, 80, 100, 40, 140, 100, 140, 40, 140, 80, 220, 140, 80, 60, 80, 140, 60, 240, 120, 240, 380, 20, 4, 8, 16. — ² Brojke u ovom pasusu trebalo bi da glase: 140, 40%, 56, 140+56, 196, 220, 140, 56, 80, $57\frac{1}{7}$, 140, 140, 80, 100, 8000, 140, $57\frac{1}{7}$, 140, 75%, 105, 140, 105, 245, 380, 140, 105, 240, $171\frac{3}{7}$, 140, 240, 100, $\frac{24000}{140}$, $57\frac{1}{7}$, 40%, 71, 37%, 75%, $57\frac{1}{7}$, 40, $17\frac{1}{7}\%$, $171\frac{3}{7}$, 75%, $96\frac{3}{7}\%$.

previše ($60 = \frac{3}{5}$ od 100). Ali na 140 je računato previše 24 (a to je razlika između 220 i 196), najprije je računata $\frac{1}{5}$ od 100 i $\frac{1}{12}$ od 100 previše; $\frac{1}{5}$ od 100 = 20%, $\frac{1}{12}$ od 100 = $8\frac{1}{3}\%$, dakle ukupno $28\frac{1}{3}$ previše.^[156] Dakle, na cjelinu ne 60%, kao na kapital 40, već samo $28\frac{1}{3}$ previše, što čini razliku od $31\frac{2}{3}\%$, prema tome da li se računa 24 previše na 40 ili 140 kapitala.¹ Isto tako u drugom primjeru.^[157]

U prvih 80, koji proizvode 120, bilo je $50 + 10$ jednostavno nadoknađeno, ali 20 je reproduciralo sebe trostruko, tj. 60^2 (20 reprodukcija, 40^3 višak).

Ako 20 radnih sati postavlja 60, što daje njihovu trostruku vrijednost, tada 60 radnih sati postavlja 180.

b) Višak vrijednosti i profit

Ne treba se duže zadržavati pri ovom vrlo došadnom računanju. Stvar je jednostavno u ovom: iznose li, kao u našem prvom primjeru, materijal i oruđe $\frac{3}{5}$ (60 od 100), najamnine $\frac{2}{5}$ (40) i ako je kapital donio 40% dobiti, tada je on na kraju jednak 140 (tih 40% dobiti jednako je tome da je kapitalist uz 6 potrebnih sati rada dao da se radi 12, dakle je dobio 100% na potrebno radno vrijeme). Kad bi sad dobijenih 40 talira radilo ponovo kao kapital uz iste pretpostavke — a na tački na kojoj se nalazimo pretpostavke se još nisu izmijenile — moralo bi se od 40 talira upotrijebiti opet $\frac{3}{5}$, tj. 24 talira za materijal i oruđe i $\frac{2}{5}$ za rad; tako da se i tada udvostručuje samo najamnina 16, koja postaje 32, od čega 16 za reprodukciju, a 16 višak rada, dakle na kraju proizvodnje imamo ukupno $40 + 16 = 56$ ili 40%. Ukupan kapital od 140 uz iste bi okolnosti, dakle, proizveo 196. Ne smije se prihvatiti, kao što to čini većina ekonomista, da je 40 talira izdano samo za najamninu, za kupnju živog rada, i da zato oni na svršetku proizvodnje daju 80 talira.

[Kaže li se da kapital od 100 donosi u izvjesnom periodu 10%, a u drugom 5%, tad nije ništa pogrešnije nego zaključiti, kako to čine Carey^[158] i njemu slični, da je u prvom slučaju udio kapitala u proizvodnji bio $\frac{1}{10}$, pa dakle udio rada samo $\frac{9}{10}$; da je u drugom slučaju udio kapitala bio samo $\frac{1}{20}$, pa dakle udio rada $\frac{19}{20}$; dakle da zato što profitna stopa pada, stopa rada raste. Profit od 10% na kapital od 100 prirodno se sa stanovišta kapitala (koji nije nimalo svjestan prirode svog procesa oplodnje i samo u vrijeme *kriza* ima interesa da toga bude svjestan), shvaća tako da su se sastavni dijelovi vrijednosti njegovog kapitala — materijal, oruđe, najamnina — indiferentno povećali za 10%, dakle da se kapital kao suma od 100 talira vrijednosti, kao odre-

¹ Brojke u ovoj rečenici trebalo bi da glase: 60%, 40, $17\frac{1}{7}$, $42\frac{4}{7}$, 24, 40, 140 — ² treba: 80 — ³ treba: 60

đena količina neke jedinice vrijednosti povećao za 10%. Međutim, u stvari se pita: 1) kako su se odnosili sastavni dijelovi kapitala jedan prema drugom i 2) koliko je on viška rada kupio s najamnikom — sa satima opredmećenim u najamnini. Poznajem li ukupnu sumu kapitala, odnos njegovih sastavnih dijelova vrijednosti jednog prema drugom (praktički ja bih morao također znati koliki se dio oruđa za proizvodnju istroši u procesu, dakle doista uđe u njega) i znam li profit, tada znam koliki je stvoreni višak rada. Ako se $\frac{3}{5}$ kapitala sastojalo od materijala (za koji se ovdje radi jednostavnosti pretpostavlja da je cijeli bio materijal proizvodnje, da se sav troši produktivno), dakle 60 talira i, najamnina 40, i ako je profit na 100 talira 10, tada je rad koji je kupljen sa 40 talira opredmećenog radnog vremena u procesu proizvodnje stvorio 50 talira opredmećenog rada, dakle radio višak vremena odnosno stvorio višak vrijednosti od $25\% = \frac{1}{4}$ potrebnog radnog vremena. Radi li radnik, dakle, jedan dan od 12 sati, tada je radio 3 sata viška vremena, a njegovo potrebno radno vrijeme, da bi se održao jedan dan na životu, bilo je 9 radnih sati. Nova vrijednost stvorena u proizvodnji iznosi, doduše, samo 10 talira, ali prema stvarnoj stopi tih 10 talira ima se računati na 40, a ne na 100. Vrijednost od 60 talira nije stvorila nikakvu novu vrijednost, već ju je stvorio radni dan. Radnik je, dakle, za radnu sposobnost razmijenjeni kapital povećao za 25%, a ne za 10%. Ukupan kapital je porastao za 10%. Deset je 25% od 40, ali samo 10% od 100. Profitna stopa kapitala ne izražava dakle nipošto stopu s kojom je živi rad povećao opredmećeni; jer to je povećanje jednako samo višku s kojim radnik reproducira svoju najamninu, tj. = vremenu za koje on više radi nego što bi morao raditi da bi proizveo svoju najamninu.

Kad u gornjem slučaju radnik ne bi bio kapitalistov radnik i kad se prema upotrebnim vrijednostima sadržanim u 100 talira ne bi odnosio kao prema kapitalu, već jednostavno kao prema predmetnim uslovima svog rada, on bi, prije nego što iznova započne proces proizvodnje, posjedovao 40 talira sredstava za život, koje bi utrošio tokom radnog dana, i 60 talira oruđa i materijala. On bi radio samo $\frac{3}{4}$ dana, 9 sati, i njegov proizvod na kraju dana ne bi bio 110 talira, već 100, koje bi on ponovo razmijenio u gornjim proporcijama i započinjao bi taj proces stalno iznova. Ali on bi također radio tri sata manje, tj. uštedio bi 25% viška rada = 25% viška vrijednosti na razmjeni koju bi izvršio između 40 talira sredstava za život i svog radnog vremena, a ako bi kada radio 3 sata više, jer bi imao pri ruci materijal i isto tako oruđe, tada mu ne bi palo na pamet da kaže da je stvorio novu vrijednost od 10%, već vrijednost od 25%, jer bi mogao kupiti za jednu četvrtinu više sredstava za život; umjesto za 40 talira, za 50, a samo sredstva za život imala bi vrijednost za njega, kome je stalo do upotrebne vrijednosti. Na iluziji da se nova dobit ne stvara razmjenom 9 radnih sati opredmećenih u 40 talira za 12 živih, da se dakle ne stvara višak vrijednosti od 25% na taj dio, već da se ukupan kapital ravnomjerno

povećao za 10% — 10% na 60 je 6 i na 40 je 4 — na toj iluziji počiva *složeni kamatni račun* famoznog doktora Pricea, koji je božanski Pitta naveo na blesavost njegovog *sinking fund*¹. Identičnošću viška dobiti s viškom radnog vremena — apsolutnog i relativnog — postavljena je kvalitativna granica za akumulaciju kapitala, *radni dan*, vrijeme u toku kojeg radna sposobnost radnika može biti djelatna unutar 24 sata — stupanj razvitka proizvodne snage — i stanovništvo, koje izražava broj istovremenih radnih dana itd. Naprotiv, ako se višak dobiti shvati samo kao kamata, tj. kao odnos u kojem se kapital povećava, pomoću nekakve imaginarne sleight-of-hand², onda je granica samo kvantitativna i tada je apsolutno neshvatljivo zašto kapital svako drugo jutro iznova ne dodaje sebi kamate kao kapital, stvarajući tako kamatu na svoju kamatu u beskonačnoj geometrijskoj progresiji. *Nemogućnost* Priceovog povećanja kamata vidjeli su ekonomisti iz prakse; u njemu sadržanu grubu pogrešku nisu nikad otkrili.

Od 110 talira koji proizlaze na kraju proizvodnje ostalo je 60 talira (materijal i oruđe), ukoliko su oni vrijednost, apsolutno nepromijenjeno. Radnik im nije ništa oduzeo ni dodao. To što on kapitalu, samom činjenicom što je njegov rad živ rad, besplatno održava opredmećeni rad, pojavljuje se sa stanovišta kapitalista doduše tako, da bi još radnik njemu morao platiti zato što on, kapitalist, dopušta njemu kao radu da stupi u adekvatan odnos prema opredmećenim momentima, predmetnim uslovima. Što se tiče ostalih 50 talira, to 40 talira od toga ne predstavlja puko održavanje već *zbijsku reprodukciju*, jer ih je kapital u obliku najamnine otuđio od sebe, a radnik ih potrošio; 10 talira predstavljaju proizvodnju iznad reprodukcije, naime $\frac{1}{4}$ viška rada (3 sata). Proizvod procesa proizvodnje jesu samo tih 50 talira. Zato, kad bi radnik, kao što se pogrešno tvrdi, dijelio proizvod s kapitalistom tako da on dobija $\frac{9}{10}$, on ne bi smio dobiti 40 talira (a on ih je dobio unaprijed, zato ih je reproducirao; dakle ih je u stvari kapitalu potpuno vratio i uz to mu već postojeću vrijednost besplatno održao), što je samo $\frac{8}{10}$, već bi morao dobiti 45, što bi kapitalu ostavilo samo 5. Kapitalist bi, dakle, imao na kraju samo 65 talira kao proizvod procesa proizvodnje koji je otpočeo sa 100 talira. Ali od reproduciranih 40 talira radnik ne dobija ništa, isto tako ni od 10 talira viška vrijednosti. Ako bi 40 reproduciranih talira trebalo shvatiti tako da su oni određeni da iznova posluže kao najamnina, dakle da iznova posluže i kapitalu za kupnju živog rada, tada se, ako treba govoriti o odnosu, može samo reći da opredmećeni rad od 9 sati (40 talira) kupuje živi od 12 sati (50 talira) i tako stvara višak vrijednosti od 25% na ono što je doista proizvedeno (dijelom reproducirano kao fond za najamninu, a dijelom novoproducirano kao višak vrijednosti) u procesu oplodnje vrijednosti.

¹ fonda za otplatu dugova — ² opsjenarije

Prvobitni kapital od 100 sastojao se upravo od:

[uslovi rada] [orude] [najamnina] Proizveo je višak dobiti od 10 talira
50 — 10 — 40. (25% višak vremena). Ukupno 110 talira.

Sad pretpostavimo da je bilo: 60 - 20 - 20. Rezultat neka bude 110 talira; tada prosječan ekonomist i još prosječniji kapitalist kaže da je 10% proizvedeno ravnomjerno iz svih dijelova kapitala. Opet bi bilo sačuvano samo 80 talira kapitala, ne bi bilo nikakve promjene u njegovoj vrijednosti. Samo bi se 20 talira razmijenilo za 30; dakle bi se višak rada povećao za 50%, a ne kao ranije za 25%.

Uzmimo treći slučaj: 100 : 70 - 20 - 10. Rezultat 110.

Nepromijenjena vrijednost je 90. Novi proizvod 20, dakle višak vrijednosti ili višak vremena 100%. Ovdje imamo tri slučaja u kojima je profit cijelog kapitala uvijek 10, ali u prvom slučaju stvorena nova vrijednost iznosi 25% u odnosu na opredmećeni rad izdan za kupnju živog rada, u drugom 50%, a u trećem 100%.¹

Neka davo nosi te proklete pogrešne račune. Ali never mind. *Commençons de nouveau*²

U prvom slučaju smo imali:

nepromjenljiva vrijednost	najamnina	višak rada	suma
60	40	10	110

Neprestano pretpostavljamo da je radni dan = 12 sati. (Mogli bismo uzeti i da radni dan raste, npr. da je ranije bio samo x sati, ali sad x + b sati, a proizvodna snaga da je ostala ista; ili da se mijenjaju oba faktora.)

	Sati	Talira
Proizvodi li radnik za	12	50
onda za.....	1	4 ¹ / ₆
onda za.....	9 ³ / ₅	40 } za 12 sati
onda za.....	2 ² / ₅	10 } 50 talira

Potrebni rad radnika iznosi dakle 9³/₅ sati (40 talira); zato je višak rada 2²/₅ sata (vrijednost 10 talira). Dva i 2/5 sata je peti dio radnog dana. Višak rada radnika iznosi 1/5 dana, dakle = vrijednosti od 10 talira. Promatramo li sad ta 2²/₅ sata kao postotak koji je kapital dobio na radno vrijeme opredmećeno u 9³/₅ sati za živi rad, onda je 2²/₅ : 9³/₅ = 12 : 48 = 1 : 4. Dakle 1/4 kapitala = 25% na kapital. Isto tako je 10 talira : 40 talira = 1 : 4 = 25%. Ponovimo sada ukratko cijeli rezultat.

¹ *Precitano*: U prvom slučaju radnik je dao jedan cijeli radni dan od 12 sati za 3/4 radnog dana opredmećenog rada (9 sati) i tako je radio višak vremena od 3 sata. U drugom slučaju je njegovo potrebno radno vrijeme = 20 talira, a njegov višak rada = 10 talira. — ² ništa zato. Počnimo iznova

Br. I

Prvobitni kapital	Nepromijenjena vrijednost	Reproducirana vrijednost za najamninu	Višak vrijednosti proizvodnje	Ukupna suma	Višak vremena i višak vrijednosti	% na razmijenjen opredmećeni rad
100 tal.	60 tal.	40 tal.	10 tal.	110 tal.	2 ² / ₅ sati ili 10 tal. (2 ² / ₅ rada)	25%

(Moglo bi se reći da se *oruđe za rad*, njegova vrijednost, mora reproducirati, ne samo nadoknaditi, jer se ono u stvari istroši, potroši u proizvodnji. To razmotriti kod *stalnog kapitala*. U stvari, vrijednost oruđa prenosi se u vrijednost materijala; ukoliko je ona opredmećeni rad, ona mijenja samo oblik. Ako je u gornjem primjeru vrijednost materijala bila 50, a vrijednost oruđa za rad 10, to je sada, kad je oruđe istrošeno za 5, vrijednost materijala 55, a vrijednost oruđa 5; ako ono posve nestane, tada je vrijednost materijala dostigla 60. To je element jednostavnog procesa proizvodnje. Oruđe nije kao najamnina utrošeno *izvan procesa proizvodnje*.)

Pređimo sad na drugu pretpostavku:

Prvobitni kapital	Nepromijenjena vrijednost	Reproducirana vrijednost za najamninu	Višak vrijednosti proizvodnje	Ukupna suma
100	80	20	10 tal.	110 tal.

Proizvodi li radnik za 12 sati 30 talira, onda za 1 sat $2\frac{2}{4}$ talira, za 8 sati 20 talira, za 4 sata 10 talira. Deset talira je 50% od 20 talira; isto kao 4 sata na 8 sati; višak vrijednosti = 4 sata, $\frac{1}{3}$ dana ili 10 talira.

Dakle:

Br. II

Prvobitni kapital	Nepromijenjena vrijednost	Reproducirana vrijednost za najamninu	Višak vrijednosti proizvodnje	Ukupna suma	Višak vremena i višak vrijednosti	% na kapital
100	80	20 8 sati	10 talira	110	4 sata 10 talira 2 radna dana	50%

I u prvom i u drugom slučaju profit na ukupan kapital od 100 jest = 10%, ali u prvom slučaju je stvarni višak vrijednosti koji kapital dobija u procesu proizvodnje 25, a u drugom 50%.

Pretpostavke u br. II su po sebi isto tako moguće kao i pretpostavke u br. I. Ali ako se uporede, one u br. II izgledaju besmislene. Materijal i oruđe su povišeni od 60 na 80 talira, proizvodnost rada je pala od $4\frac{1}{6}$ talira po satu na $2\frac{3}{4}$ talira, a višak vrijednosti se povećao za 100%. (Ali ako pretpostavimo da veći izdatak za najamninu u prvom slučaju izražava više radnih dana, a u drugom manje, onda je pretpostavka tačna.)

Što je potrebna najamnina, dakle vrijednost rada izražena u talirima pala, bilo bi po sebi irelevantno. Da li je vrijednost jednog sata izražena u 2 ili 4 talira, u prvom kao i u drugom slučaju raz-

mjenjuje se proizvod od 12 radnih sati (u prometu) za 12 radnih sati i u oba slučaja višak rada pojavljuje se kao višak vrijednosti. Besmislenost pretpostavke proizlazi odatle 1) što smo kao maksimum rada pretpostavili 12 sati, dakle ne možemo uvesti više ili manje radnih dana; 2) što više dajemo da kapital raste na jednoj strani, to više ne samo smanjujemo *potreban* rad, već moramo smanjiti i njegovu *vrijednost*, dok je vrijednost ista. U drugom slučaju cijena bi naprotiv morala rasti. Da radnik može živjeti s manje rada, tj. da za iste sate više proizvodi, moralo bi se pokazati ne u opadanju talira za potreban radni sat, već u broju potrebnih radnih sati.

Ako radnik, kao npr. u prvom slučaju, dobija $4\frac{1}{6}$ talira, ali se upotrebnost te vrijednosti, koja da bi izrazila *vrijednost* (ne cijenu) mora biti *stalna*, toliko umnogostručila za proizvodnju njegove žive radne sposobnosti, da više nije potrebno kao u prvom slučaju $9\frac{3}{5}$ već samo 4 sata, tad bi se to moralo izraziti u višku vrijednosti. Ali ovdje, prema uslovima koje smo postavili, imamo varijabilnu »nepromijenjenu vrijednost«, nepromijenjenih 10%, koji su ovdje postojani kao dodatak reproduktivnom radu, iako izražavaju njegove različite postotne dijelove.

U prvom slučaju nepromijenjena vrijednost manja je nego u drugom slučaju, a ukupan proizvod rada je veći; jer ako je jedan sastavni dio od 100 manji, drugi mora biti veći; a kako je u isti mah fiksna apsolutnog radnog vremena ista, kako se, nadalje, ukupan proizvod rada smanjuje kad se »nepromijenjena vrijednost« povećava, a povećava kad se ona smanjuje, to za isto radno vrijeme dobijamo manje (apsolutnog) proizvoda rada u istom razmjeru u kojem se upotrebljava više kapitala. To bi bilo posve u redu, jer ako se od neke dane sume kao 100 više izda za »nepromijenjenu vrijednost«, manje se može izdati za radno vrijeme i zato se, *relativno* prema izdanom kapitalu, može uopće stvoriti manje nove vrijednosti; ali tada, da bi bio moguć profit za kapital, *radno vrijeme* ne smije kao ovdje biti fiksirano, ili ako je fiksirano, *vrijednost radnog sata* ne smije se kao ovdje smanjiti, što je nemoguće ako se »nepromijenjena vrijednost« i *višak vrijednosti povećavaju*; broj radnih sati morao bi se smanjiti. Ali to je u našem primjeru pretpostavljeno. U prvom slučaju mi pretpostavljamo da se za 12 sati rada proizvede 50 talira, a u drugom samo 30 talira. U prvom dajemo radniku da radi $9\frac{3}{5}$ sati, a u drugom samo 6, iako on u satu proizvodi manje. C'est absurde.¹

Ali nema li u tim brojkama ipak nešto tačno, kad se drukčije shvata? Ne smanjuje li se apsolutna nova vrijednost, iako relativna raste, čim u sastavne dijelove kapitala uđe relativno više materijala i oruda nego rada? U odnosu na neki dani kapital upotrebljava se manje živog rada; dakle čak ako je suvišak tog živog rada povrh njegovih troškova

¹ To je apsurdno.

veći i stoga se postotna stopa upravo u odnosu na najamninu, tj. postotna stopa u odnosu na doista utrošeni kapital povećava, ne postaje li apsolutna nova vrijednost nužno relativno manja nego kod kapitala koji upotrebljava manje materijala rada i oruđa (ovo je napose glavna tačka u promjeni nepromijenjene, tj. procesom proizvodnje kao vrijednost nepromijenjene vrijednosti) a više živog rada, upravo zato što se upotrebljava relativno više živog rada? Povećanju oruđa za rad tada odgovara porast proizvodne snage, jer njegov višak vrijednosti, kao ni u ranijem načinu proizvodnje, ne stoji ni u kakvom odnosu prema njegovoj upotrebnoj vrijednosti, njegovoj proizvodnoj snazi, i puko povećanje proizvodne snage stvara višak vrijednosti, iako nipošto ne u istom brojanom omjeru.

Povećanje proizvodne snage, koje se mora odraziti u povećanju vrijednosti oruđa — mjesta koje ono zauzima u izdacima kapitala — povlači nužno za sobom povećanje materijala, jer se mora preraditi više materijala da bi se moglo proizvesti više proizvoda. (Ali povećanje proizvodne snage odnosi se također na kvalitet; ipak samo na kvantitet za neki dani proizvod određenog kvaliteta; na kvalitet za neki određeno dani kvantitet; može se odnositi i na oboje.) Premda sad tu ima manje rada (potrebnog) u odnosu na višak rada nego što je općenito potrebno, uopće manje živog rada prema kapitalu, ne može li njegov višak vrijednosti rasti, premda on u odnosu na cijeli kapital pada, dakle premda pada takozvana profitna stopa?

Uzmimo na primjer kapital od 100. Neka materijal bude prvobitno 30. Oruđe 30. (Ukupno nepromjenljiva vrijednost 60.) Najamnina 40 (4 radna dana). Profit 10. Ovdje je profit 25% nove vrijednosti na rad opredmećen u najamnini i 10% u odnosu na kapital. Neka sad materijal bude 40, a oruđe 40. Neka se produktivnost udvostruči, tako da su sad potrebna samo 2 radna dana = 20. Pretpostavimo sad da je apsolutni profit, tj. profit na ukupan kapital, manji od 10. Ne može li on na zaposleni rad iznositi više od 24%, tj. u danom slučaju više nego četvrti dio od 20? U stvari, treći dio od 20 je $6\frac{2}{3}$; dakle manje nego deset, ali ipak $33\frac{1}{3}\%$ na upotrijebljeni kapital, dok je u ranijem slučaju bio samo 25%. Ovdje bismo na kraju imali samo $106\frac{2}{3}$, dok bismo ranije imali 110, a ipak bi s istom sumom (100) višak rada, povećana dobit bila u odnosu na upotrijebljeni rad veća nego u prvom; ali kako je apsolutno bilo upotrijebljeno manje rada od 50%, dok više profit na upotrijebljeni rad iznosi samo $8\frac{1}{3}$ više nego u prvom slučaju, apsolutni rezultat mora biti manji, dakle i profit na ukupan kapital. Jer $20 \times 33\frac{1}{3}$ manje je nego 40×25 .

Taj cijeli slučaj je nevjerojatan i ne može vrijediti kao opći primjer u ekonomiji; jer ovdje je pretpostavljeno povećanje oruđa za rad, povećanje obradenog materijala, iako se smanjio ne samo relativni već i apsolutni broj radnika. (Prirodno, ako su dva faktora = jednom trećem, jedan se mora smanjiti kad se drugi poveća.) Ali povećanje oruđa za rad s obzirom na vrijednost što je to oruđe zauzima u kapitalu

i povećanje materijala rada s obzirom na vrijednost, uz relativno smanjenje rada, pretpostavlja u cjelini podjelu rada, dakle povećanje radnikâ bar apsolutno, iako ne u omjeru prema veličini upotrijebljenog kapitala.

Pretpostavimo, međutim, npr. kod litografskog stroja, koji svaki sam može upotrijebiti za tisak litografije, da je *vrijednost* prvog pronađenog instrumenta bila veća od vrijednosti koju su primjenjivala 4 radnika prije nego što su bile pronađene te zgodne stvarčice; recimo da stroj treba još samo 2 radnika (ovdje, kao i kod mnogih drugih strojeva koji su vrsta oruđa, ne govori se ni o kakvoj daljnjoj podjeli rada, već naprotiv kvalitativna podjela nestaje); uzmimo da je prvobitna vrijednost strojeva bila smo 30, a potrebni rad (tj. rad potreban za kapitalista da bi dobio profit) 4 radna dana. (Ima strojeva, npr. cijevi za zračno grijanje, gdje rad kao takav sasvim nestaje osim na jednoj tački; cijev se otvara na jednoj tački; da bi se [grijanje] prenijelo na ostale [tačke] ne treba nikakvih radnika. To je uopće slučaj, vidi Babagea¹⁵⁹), kod prenosnika energije, gdje je ranije energiju u materijalnom obliku s jednog mjesta na drugo prenosio određeni broj radnika, prije ložača, — gdje se prenošenje iz jednog prostora u drugi, koje je sad postalo fizički proces, javljalo kao rad toliko i toliko radnika).

Upotrijebi li kapitalist taj stroj za litografranje kao izvor zarade, kao kapital, a ne kao upotrebnu vrijednost, to se nužno povećava materijal, jer on za isto vrijeme može otisnuti više litografija, i upravo otud dolazi njegov profit. Neka dakle taj litograf upotrijebi oruđe od 40, materijal od 40, radna dana 2 (20), koji mu donose $33\frac{1}{3}\%$, tj. $\frac{6}{3}$ na 20 opredmećenog radnog vremena, onda se njegov kapital sastoji kao i kapital drugog [kapitalista] od 100, donosi mu samo $6\frac{2}{3}\%$, ali on dobija na upotrijebljeni rad $33\frac{1}{3}$; drugi [kapitalist] dobija na kapital 10, na upotrijebljeni rad samo 25%.

Vrijednost dobijena na upotrijebljeni rad može biti i manja, ali profiti cijelog kapitala su veći ako su ostali sastavni dijelovi kapitala razmjerno manji. Ipak bi posao sa $6\frac{2}{3}\%$ na ukupan kapital i $33\frac{1}{3}\%$ na upotrijebljeni rad mogao biti unosniji nego raniji baziran na 25% od rada i 10% profita od ukupnog kapitala.

Pretpostavimo npr. da žito itd. poskupljuje tako da izdržavanje života radnika poraste u vrijednosti za 25%. Sad bi 4 radna dana stajala prvog litografa 50 mjesto 40. Njegovo oruđe i materijal ostali bi isti: 60 talira. On bi, dakle, morao uložiti kapital od 110. Njegov profit s kapitalom od 110 bio bi na 50 talira za 4 radna dana 12 (25%). Dakle 12 talira na 110 (tj. $9\frac{1}{6}\%$ na ukupan kapital od 110). Drugi litograf: stroj 40; materijal 40; ali 2 radna dana stajala bi ga mjesto 20 [talira] 25% više, tj. 25 [talira]. On bi, dakle, morao uložiti 105; njegov višak vrijednosti na rad [iznosio bi] $33\frac{1}{3}\%$, tj. $\frac{1}{3}$, dakle $8\frac{1}{3}$. On bi, dakle, na 105 zaradio $8\frac{1}{3}$ ili $13\frac{1}{8}\%$ ¹⁶⁰.

Ako uzmemo da u ciklusu od 10 godina ima 5 loših i 5 dobrih žetvi uz gornje prosječne proporcije, onda bi prvi litograf dobio nasuprot

drugom za prvih 5 godina 50 talira kamata¹, a za drugih $45\frac{5}{8}$, svega $95\frac{5}{8}$ talira; prosječna kamata kroz 10 godina [bila bi] $9\frac{7}{12}$ talira. Drugi kapitalist dobio bi za prvih 5 godina $31\frac{1}{3}$, za drugih 5 godina $65\frac{5}{8}$, svega $96\frac{33}{24}$ talira; prosjek za 10 godina [bio bi] $9\frac{84}{120}$. Kako br. II prerađuje više materijala uz istu cijenu, on ga pruža jeftinije. Moglo bi se protiv toga reći da ga on pruža skuplje, jer više haba oruđe; naročito zato što je omjer u kojem on upotrebljava više vrijednosti u strojevima isti u kojem on troši više materijala; ali praktički je netačno da se strojevi u istoj mjeri više habaju, tj. da se moraju zamijeniti u kraćem vremenu kad prerađuju više materijala. Ali sve to ne spada ovamo. Neka se u oba slučaja pretpostavi stalan odnos između vrijednosti stroja i [vrijednosti] materijala.

Navedeni primjer dobija važnost tek ako pretpostavimo jedan manji kapital koji upotrebljava više rada i manje materijala i strojeva, ali dobija viši postotak na cijeli kapital; i jedan veći kapital koji upotrebljava više mašinerije, više materijala, razmjerno manje (ali apsolutno isto toliko) radnih dana a [dobija] manji postotak na cjelinu, jer manje na rad, koji je produktivniji, primijenjena je podjela rada itd. Pri tom se mora pretpostaviti da je upotrebna vrijednost stroja (što gore nije bilo pretpostavljeno) znatno veća nego njegova vrijednost, tj. da njegovo obezvređenje u službi proizvodnje nije proporcionalno, njegovom povećanju proizvodnje.

Dakle, [uzmimo] kao gore štamparski stroj (najprije ručni štamparski stroj; zatim automatski štamparski stroj).

Kapital I od 100 neka upotrijebi za materijal 30, za ručnu presu 30, za rad 4 radna dana = 40 talira; dobit 10%, dakle 25% za živi rad ($\frac{1}{4}$ viška vremena).

Kapital II od 200 neka upotrijebi za materijal 100, presu 60, 4 radna dana (40 talira); dobit na 4 radna dana $13\frac{1}{3}$ talira = $1\frac{1}{3}$ radnog dana, dok u prvom slučaju samo 1 radni dan; ukupna suma $213\frac{1}{3}$. Tj. $6\frac{2}{3}\%$, dok u prvom slučaju 10%. Ipak u tom drugom slučaju višak vrijednosti na upotrijebljeni rad iznosi $13\frac{1}{3}$, a u prvom samo 10; u prvom 4 dana stvore za 4 dana 1 višak dana, a u drugom 4 [dana stvore] $1\frac{1}{3}$ viška dana. Ali profitna stopa na ukupan kapital u drugom slučaju je za jednu trećinu ili $33\frac{1}{3}$ manja nego u prvom slučaju; ukupna suma dobiti je za $\frac{1}{3}$ veća.

Uzmimo sad da su materijali 30 i 100 [upotrijebljeni u gornja dva slučaja] štamparski arci, a da se oruđe utroši u istom vremenu, za 10 godina [cijelo] ili $\frac{1}{10}$ u jednoj godini. Tada br. I. ima da nadoknadi $\frac{1}{10}$ od 30 u oruđu, tj. 3, br. II $\frac{1}{10}$ od 60 tj. 6. Nadalje, oruđe ni u jednom od ta dva slučaja ne ide u godišnju proizvodnju (4 radna dana mogu vrijediti kao dani od 3 mjeseca) koja je gore razmatrana.²

¹ U kasnijoj Marxovoj terminologiji to nisu «kamate» nego «profite» — ² *Pre-crtano*: Kapital I prodava, dakle, 200 štamparskih araka za 30 materijal + 3 oruđe + 50 sastavni dijelovi proizvodnje (opredmećeno radno vrijeme, u čemu profit 3) = 83

Kapital I proda 30 štamparskih araka za 30 [talira] materijala +3 [talira] oruđa +50 [talira za] opredmećeno radno vrijeme (vrijeme proizvodnje) = 83.

Kapital II proda 100 štamparskih araka za 100 materijal +6 oruđe + $53\frac{1}{3} = 159\frac{1}{3}$.

Kapital I proda 30 štamparskih araka za 83 talira ili 1 štamparski arak po $\frac{83}{30}$ tal. = 2 talira 23 srebrna groša¹.

Kapital II proda 100 štamparskih araka za 159 talira 10 srebrnih groša ili 1 štamparski arak po 159 talira 10 srebrnih groša, podijeljeno sa 100, dakle po 1 tal. 17 srebrnih groša 8 pfeniga.

Jasno je, dakle, da je kapital I nadrljao, jer on prodaje neizmjereno skuplje. Premda je, dakle, u prvom slučaju profit na ukupan kapital bio 10% a u drugom samo $6\frac{2}{3}\%$, to je ipak prvi kapital dobio samo 25% na radno vrijeme, dok drugi dobija $33\frac{1}{3}\%$. Kod kapitala I je omjer potrebnog rada prema upotrijebljenom ukupnom kapitalu veći, i zato se višak rada, iako apsolutno manji nego kod kapitala II, pojavljuje kao veća profitna stopa na manji ukupan kapital. Četiri radna dana prema 60 više je nego 4 prema 160; u prvom slučaju 1 radni dan na kapital od 15, u drugom 1 radni dan na 40. Ali kod drugog kapitala rad je produktivniji (što je uslovljeno isto tako većom količinom mašinerije; stoga i većim mjestom što ga ona zauzimaju među vrijednostima kapitala; također i većim materijalom u kojem se izražava radni dan koji radi više viška vremena i zato u istom vremenu potroši više materijala). On stvara veći višak vremena (relativan višak vremena, dakle uslovljen razvitkom proizvodne snage). U prvom slučaju je višak vremena $\frac{1}{4}$, a u drugom $\frac{1}{3}$. Ovaj [drugi] stvara, dakle, za isto vrijeme više upotrebni vrijednosti i veću razmjensku vrijednost; ali ovu posljednju ne u istom omjeru kao one prve [tj. upotrebne vrijednosti], jer, kao što smo vidjeli, razmjenska vrijednost ne raste u istom brojčanom omjeru kao produktivnost rada. Parcijalna cijena je otud manja nego ukupna cijena proizvodnje, tj. parcijalna cijena pomnožena s količinom proizvedenih parcijalnih cijena je veća.

Kapital II [proda] 200 [štamparskih araka] za $100 + 6 + 53\frac{1}{3} = 159\frac{1}{3}$

Kapital I proda stoga 1 štamparski arak po $\frac{83}{100}$ talira, tj. po 2 srebrna groša 9 pfeniga.

Kapital II proda stoga 1 štamparski arak po $\frac{159}{100}$ talira + $\frac{10}{100}$ srebrnih groša = 39 srebrnih groša 10 pfeniga.

Primjer je, dakle, pogrešno odabran i cijene nisu tačne. Zato uzмимо materijal 90, presu 60, 5 radnih dana po 50. Relativno mora biti ili više radnika ili više materijala (tj. veća produktivnost). — ¹ Saksonski talir dijelio se na 30 srebrnih groša, a jedan srebrni groš na 10 pfeniga.

Međutim, da smo mi, premda je ukupna suma radnih dana relativno manja nego u br. I, pretpostavili da je *apsolutno veća*, stvar bi bila još frapantnija. Profit većeg kapitala, koji radi s većom mašinerijom, pojavljuje se, dakle, manji nego profit manjeg kapitala koji radi s relativno ili apsolutno više živog rada, i to zato što *veći profit na živi rad* izgleda manji razdijeljen na ukupan kapital u kojem upotrijebljeni živi rad stoji u manjem omjeru prema ukupnom kapitalu nego *manji profit na živi rad*, koji stoji u većem omjeru prema manjem ukupnom kapitalu. Ali to što je omjer u br. II takav da se može preraditi više materijala i da je veći dio vrijednosti uložen u oruđe za rad samo je izraz za produktivnost rada.

To je dakle ta slavna dosjetka nesretnog Bastiata, koji je čvrsto uobrazio — na što mu g. Proudhon nije znao odgovoriti^[161] — da je udio radnika postao veći, jer profitna stopa na veći i produktivniji ukupan kapital izgleda manja, dok je upravo *obrnuto* veći postao njegov višak rada.

Čini se da ni Ricardo nije shvatio stvar, jer inače ne bi sebi objašnjavao periodično padanje profita samo porastom najamnina prouzrokovanim porastom cijena žita (a time i rente). Ali višak vrijednosti — ukoliko je on doduše temelj profita, ali se još razlikuje od onog što je obično naziva profitom — nije u biti nikad analiziran. Nesretni Bastiat u navedenom bi slučaju rekao da zato što je u prvom primjeru profit 10% (tj. $\frac{1}{10}$), a u drugom samo $3\frac{1}{3}\%$, tj. $\frac{1}{33}$ (bez dijela postotka), radnik u prvom slučaju dobija $\frac{9}{10}$, a u drugom $\frac{32}{33}$ ¹. Odnos ni u jednom od ova dva slučaja nije tačan, kao ni njihov međusobni odnos.

Međutim, što se tiče daljnjeg odnosa nove vrijednosti kapitala prema kapitalu kao *indiferentnoj ukupnoj vrijednosti* (tako nam je uopće izgledao kapital prije nego što smo prešli na proces proizvodnje, a tako nam on ponovo mora izgledati i na kraju ovoga), to treba razviti dijelom pod rubrikom *profita*, gdje nova vrijednost dobija nova određenja, a dijelom pod rubrikom *akumulacije*. Ovdje nam je neposredno zadatak samo da pokažemo prirodu viška vrijednosti kao ekvivalenta apsolutnog ili relativnog radnog vremena što ga je kapital stavio u pokret povrh potrebnog radnog vremena.

Da potrošnja, u činu proizvodnje, ovog sastavnog dijela vrijednosti koji se sastoji iz oruđa nipošto ne može da razlikuje oruđe za proizvodnju od materijala — to ovdje, gde se objašnjava još samo stvaranje viška vrijednosti, samooplodnja vrijednosti, proizlazi jedostavno iz toga što ta potrošnja pripada jednostavnom procesu proizvodnje, što se dakle već u njemu (da bi on imao sposobnost da počne iznova od sebe) vrijednost utrošenog oruđa (bilo same *jednostavne upotrebne vrijednosti* ili razmjenske vrijednosti ako je proizvodnja već stigla do po-

¹ Brojke u ovoj rečenici trebalo bi da glase: 10%, $\frac{1}{10}$, $6\frac{2}{3}\%$, $\frac{1}{33}$, $\frac{9}{10}$, $\frac{14}{15}$.

djele rada i razmjenjuje se bar višak) mora ponovo naći u vrijednosti (razmjenskoj vrijednosti ili upotrebnoj vrijednosti) proizvoda. Oruđe gubi svoju upotrebnu vrijednost u istoj mjeri u kojoj ono pomaže povišenju razmjenske vrijednosti sirovine i služi kao sredstvo za rad. Ta se tačka doista mora istražiti, jer je od bitne važnosti razlikovanje između nepromijenjene vrijednosti kao jednog dijela kapitala, koji ostaje sačuvan, drugog dijela koji se reproducira (*reproducira* za kapital; a *producira* sa stanovišta zbiljske proizvodnje rada) i onog dijela koji se proizvodi iznova.

c) Porast postojanog kapitala u odnosu na promjenljivi

Sad je vrijeme da se svrši s pitanjem vrijednosti koja je rezultat povećanja proizvodnih snaga. Vidjeli smo: stvara se *višak vrijednosti* (a ne samo veća upotrebna vrijednost), kao i kod apsolutnog prirasta viška rada. Ako je dana neka određena granica (recimo npr. da je radniku potrebno samo pola dana da bi sebi proizveo životna sredstva za *cijeli* dan), i ako je dostignuta prirodna granica viška rada što ga radnik daje s danom količinom rada, tada je povećanje apsolutnog radnog vremena moguće samo tako da se *istovremeno* upotrijebi više radnika, da se zbiljski radni dan istovremeno umnogostruči umjesto da se samo produži (pojedini radnik može prema pretpostavci raditi samo 12 sati; ako treba dobiti višak vremena od 24 sata, tada se moraju latiti posla 2 radnika). U tom slučaju kapital, prije nego što uđe u proces samooplodnje vrijednosti, mora u činu razmjene s radnikom kupiti 6 radnih sati više, dakle dati veći dio od sebe; s druge strane, on mora u prosjeku izdati više za materijal koji treba obraditi (ne uzimajući u obzir da mora *postojati* prekobrojni radnik, tj. da je radno stanovništvo moralo porasti). Ovdje, dakle, mogućnost daljnijeg procesa oplodnje vrijednosti zavisi od prethodne akumulacije kapitala (gledano sa strane njegovog materijalnog postojanja). Raste li, naprotiv, proizvodna snaga, a stoga i relativan višak vremena, to je (na sadašnjem stanovištu može se još uvijek smatrati da kapital direktno proizvodi sredstva za život, sirovine itd.) potreban manji izdatak za najamnine, a porast u materijalu stvoren je samim procesom oplodnje vrijednosti. Međutim, ovo pitanje odnosi se prije na *akumulaciju* kapitala.

Vratimo se sad tački kod koje smo posljednji put stali. Rastuća produktivnost povećava *višak vrijednosti*, iako ona ne povećava apsolutnu sumu razmjenskih vrijednosti. Ona povećava vrijednosti, jer stvara novu *vrijednost kao vrijednost*, tj. vrijednost koja treba ne samo da se razmijeni kao ekvivalent, već i da se održi [kao vrijednost]; jednom riječju [rastuća produktivnost stvara] više novca. Pitanje je: povećava li [rastuća produktivnost] najzad i sumu razmjenskih vrijednosti? U osnovi to je priznato, jer se i Ricardo slaže s tim da s akumulacijom

kapitalâ rastu uštedevine, pa dakle i razmjenske vrijednosti koje se proizvode. Porast uštedevina ne znači ništa do porast samostalnih vrijednosti, novca. Ali Ricardovo dokazivanje protivurječi toj njegovoj vlastitoj tvrdnji.

Uzmimo ponovo naš stari primjer. Sto talira kapital, 60 talira nepromijenjena vrijednost, 40 najamnina, proizvodim 80, dakle proizvod = 140.* Tih 40 viška vrijednosti neka bude apsolutno radno vrijeme.

Uzmimo sad da se proizvodna snaga udvostruči, dakle da radnik, ako najamnina od 40 daje 8 potrebnih sati rada, sada može za 4 sata proizvesti cijeli dan živog rada. Tada bi višak vremena porastao za $\frac{1}{3}$ (ranije $\frac{2}{3}$ dana da bi se proizveo jedan cijeli dan, sada $\frac{1}{3}$ dana). Od proizvoda radnog dana bio bi višak vrijednosti $\frac{2}{3}$, pa ako je potreban radni sat = 5 talira ($5 \times 8 = 40$), sada bi on trebao još samo $5 \times 4 = 20$ talira. Kapital, dakle, dobija višak dobiti 20, naime 60 umjesto 40. Na kraju [vrijednost iznosi] 140, od čega 60 = postojanoj vrijednosti, 20 = najamnini i 60 = povećanoj dobiti, zajedno 140. Sa 80 talira kapitala kapitalist sad može iznova započeti s proizvodnjom.¹

Neka kapitalist A na istom stupnju stare proizvodnje upotrijebi svoj kapital od 140 za novu proizvodnju. Prema prvobitnom omjeru on treba $\frac{3}{5}$ za nepromjenljiv dio kapitala, dakle $3 \times \frac{140}{5} = 3 \times 28 = 84$, za potreban rad ostaje 56. Ranije je on upotrijebio za rad 40, sada 56; $\frac{2}{5}$ od 40 više. Dakle, na kraju njegov kapital = $84 + 56 + 56 = 196$.

Kapitalist B na stupnju porasle proizvodnje također bi upotrijebio 140 talira za novu proizvodnju. Ako on treba kapital od 80, od čega 60 kao nepromjenljivu vrijednost i samo 20 za rad, onda on od

* Ovdje se ponovo pokazuje da je višak vrijednosti na cjelinu kapitala = polovini novoproducedene vrijednosti, jer je druga polovina = potrebnom radu. Kakav je odnos tog viška vrijednosti, koji je uvijek jednak višku vremena, dakle = ukupnom proizvodu radnika minus onaj dio koji sačinjava njegova najamnina, to zavisi 1) od odnosa nepromijenjenog dijela kapitala prema produktivnom [dijelu], 2) od odnosa potrebnog radnog vremena prema višku vremena. U gornjem slučaju odnos viška vremena prema potrebnom [iznosi] 100%, što čini 40% na kapital od 100; dakle 3) zavisi ne samo od odnosa pod 2) nego i od apsolutne veličine potrebnog radnog vremena. Kad bi nepromijenjeni dio kapitala od 100 bio 80, onda bi dio razmijenjen za potrebni rad bio = 20, i ako bi taj stvarao višak vremena 100%, profit kapitala bio bi 20%. Ali kad bi kapital bio = 200 s istim odnosom postojanog i promjenljivog dijela (naime $\frac{3}{5}$ prema $\frac{2}{5}$) tada bi suma bila 280, što čini 40 na 100. U tom slučaju porasla bi apsolutna količina profita od 40 na 80, ali bi odnos ostao 40%. Kad bi, naprotiv, u onih 200 postojani element bio ponovo recimo 120, a količina potrebnog rada 80, ali bi se on povećavao samo za 10%, dakle za 8, tada bi ukupna suma bila = 208, dakle profit 4%; kad bi se povećavao samo za 5, tada bi ukupna suma bila 205, dakle $2\frac{1}{2}\%$.

¹ Ispravljene brojke u ovom pasusu: 40, 4, 2, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{3}{4}$, 10, 10, 4, 40, 10, 2, 20, 20, 60, 40, 140, 60, 20, 60, 140, 80.

60 treba 45 za nepromjenljivu vrijednost, a 15 za rad; dakle¹ suma bi bila = prvo $60 + 20 + 20 = 100$ i drugo $45 + 15 + 15 = 75$. Dakle, njegov je ukupan rezultat 175, dok je rezultat prvog = 196. Povećanje produktivnosti rada znači samo to da isti kapital stvara istu vrijednost s manje rada ili da manje rada stvara isti proizvod s više kapitala. Manje potrebnog rada proizvodi više viška rada. Potrebni rad je manji u odnosu na kapital, za njegov proces oplodnje to je očividno isto kao: kapital je razmjerno veći prema potrebnom radu koji stavlja u kretanje, jer isti kapital stavlja u kretanje više viška rada, dakle manje potrebnog rada.*

Zato se i kaže za strojeve da oni *štede rad*; ali *puka* štednja, kao što je *Lauderdale* tačno primijetio, nije ono karakteristično, jer ljudski rad uz pomoć strojeva čini i stvara stvari koje bez njih apsolutno ne bi mogao da stvori.⁽¹⁶²⁾ Posljednje se odnosi na upotrebnu vrijednost strojeva. *Štednja* potrebnog rada i stvaranje *viška rada* — to je ono karakteristično [za upotrebu strojeva]. Veća produktivnost rada izražava se u tome što kapital treba da kupi manje potrebnog rada da bi stvorio istu vrijednost i veće količine upotrebnih vrijednosti ili u tome što manje potrebnog rada stvara istu razmjensku vrijednost, upotrebljava više materijala i daje veću masu upotrebnih vrijednosti.

Porast proizvodne snage pretpostavlja, dakle, *ako ukupna vrijednost kapitala ostaje ista*, da njegov postojani dio (koji se sastoji iz ma-

* Ako se pretpostavi, kao u našem slučaju, da kapital ostane isti, tj. da oba ponovo započnu sa 140 talira, onda kod produktivnijeg kapitala veći dio mora otpasti na sam kapital (naime na njegov nepromjenljivi dio), a kod neproduktivnijeg — veći dio na rad. Zato prvi kapital od 140 stavlja u kretanje potreban rad od 56, a taj potreban rad pretpostavlja za svoj proces nepromjenljivi dio kapitala u visini 84. Drugi kapital stavlja u kretanje rad od $20 + 15 = 35$ i nepromjenljivi kapital $60 + 45 = 105$ (a iz ranije izloženog slijedi i to da povećanje proizvodne snage ne povećava vrijednost u istoj mjeri u kojoj se povećava ona sama). — U prvom slučaju, kako je pokazano već ranije, apsolutna nova vrijednost je veća nego u drugom, jer je masa upotrijebljenog rada veća u odnosu prema nepromjenljivom; dok je u drugom slučaju manja, upravo zato što je rad produktivniji. Ali 1) razlika da je nova vrijednost u prvom slučaju bila samo 40, a u drugom 60, isključuje mogućnost da prvi [kapitalist] s istim kapitalom iznova započne proizvodnju, kao i drugi; jer na obje strane dio nove vrijednosti mora ući u promet kao ekvivalent, da bi kapitalist mogao živjeti, i to od kapitala. Troše li obojica 20 talira, tada prvi počinje nov rad sa 120 kapitala, a drugi također sa 120 itd. Vidi gore. Na sve ovo vratiti se još jednom; ali pitanje kako se nova vrijednost stvorena većom produktivnošću rada odnosi prema novoj vrijednosti stvorenoj apsolutnim povećanjem rada, spada u glavu o *akumulaciji i profitu*.

¹ Ispravljene brojeve u završnom dijelu ove rečenice i u slijedećoj rečenici: 60, 20, 60, 140, 45, 15, 45, 105, 245, 196.

terijala i strojeva) raste u odnosu prema promjenljivom, tj. prema njegovom dijelu koji se razmjenjuje za živi rad, sačinjava fond najamnina. Ovo se pojavljuje u isti mah tako da manja količina rada stavlja u kretanje veću količinu kapitala. Raste li *ukupna vrijednost kapitala* koji ulazi u proces proizvodnje, tada fond rada (taj promjenljivi dio kapitala) mora *relativno* opadati u poređenju sa situacijom kad bi produktivnost rada, pa dakle i odnos potrebnog rada prema višku rada ostao isti. Uzmimo u gornjem slučaju da je kapital 100 bio kapital u poljoprivredi. Sjeme, đubrivo itd. 40 talira, oruđe za rad 20 talira i najamnina pod starim uslovima proizvodnje 40 talira. (Pretpostavimo da je tih 40 talira = 4 potrebna radna dana.) Oni sačinjavaju sumu od 140 pod starim uslovima proizvodnje. Neka se plodnost poveća dvostruko bilo usavršavanjem oruđa ili pomoću boljih đubriva itd. U tom slučaju proizvod mora biti = 140 talira (uz pretpostavku da će se oruđe posve utrošiti). Neka se plodnost udvostruči, tako da cijena potrebnog radnog dana padne upola ili da budu potrebne samo 4 polovine potrebnog radnog dana (tj. 2 cijela) da bi se proizvelo 8, a 2 radna dana da bi se proizvelo 8 je isto što i to da od pojedinog radnog dana otpada $\frac{1}{4}$ (3 sata) na potrebni rad. Umjesto 40 talira zakupac sad treba da utroši za rad samo 20.

Na kraju procesa, dakle, sastavni dijelovi kapitala su se promijenili; od prvobitnih 40 za sjeme itd., koji sada imaju dvostruku upotrebnu vrijednost; 20 oruđe za rad i 20 rad (2 cijela radna dana). Ranije odnos postojanog dijela kapitala prema promjenljivom = $60 : 40 = 3 : 2$; sada = $80 : 20$ ili = $4 : 1$.¹

Ako promatramo cijeli kapital, potrebni rad odnosio se kao $\frac{2}{5}$, a sada kao $\frac{1}{5}$. Ako bi sad zakupac htio nastaviti da upotrebljava rad u ranijem omjeru, za koliko bi tada morao porasti njegov kapital? Ili da bismo izbjegli *zlokobnu pretpostavku* da je on nastavio raditi sa 60 postojanog kapitala i 40 fonda rada nakon što je nastupilo udvostručenje proizvodne snage, uslijed čega je došlo do pogrešnih odnosa*; time se, naime, pretpostavlja da je uprkos udvostručenoj proizvodnoj snazi kapital nastavio raditi s istim sastavnim dijelovima, da upotrebljava istu količinu potrebnog rada, a da ne izdaje više za sirovinu i oruđe za rad**; dakle, udvostručuje se proizvodna snaga, pa ako je on ranije morao izdati za rad 40 talira, sada mu je potrebno samo 20 talira.

* Premda je to npr. kod zakupca posve u redu ako su žetve udvostručene po plodnosti ili premda je za svakog tvorničara u redu ako se ne u njegovoj grani, već u onoj koju on upotrebljava udvostruči proizvodna snaga; dakle npr. sirova vuna stajala bi za 50% manje, kao i, nadalje, žito (dakle i najamnina) i konačno oruđe; tada bi on i dalje nastavio da ulaže prvo 40 talira u sirovu vunu, ali za dvostruko veću količinu, 20 u strojeve, 40 u rad.

** Uzmimo da se samo pamuk udvostruči u proizvodnoj snazi, a stroj ostao isti, onda — ovo treba istražiti dalje.

¹ Ispravljene brojke u ovoj rečenici: 60, 40, 3, 2, 60, 20, 3, 1.

(Ako se pretpostavlja da su bila potrebna 4 cijela radna dana, svaki = 10 talira, da bi se za kapitalista stvorio višak od 4 cijela radna dana i da mu se taj višak pribavlja time što se 40 talira pamuka pretvara u pređu, to su mu sada potrebna samo 2 cijela radna dana da bi se stvorila ista vrijednost, naime 8 radnih dana; vrijednost pređe je ranije izražavala višak vremena od 4 radna dana, sada od 6. Ili svakom od radnika je ranije bilo potrebno 6 sati potrebnog radnog vremena da bi stvorio 12; sada 3 [sata]. Potrebno radno vrijeme iznosilo je $12 \times 4 = 48$ [sati] ili 4 dana. U svakom od tih dana višak vremena = $\frac{1}{2}$ dana ili 6 [sata] ili 2 dana; 3 sata [na dan].

Da bi proizveo višak vrijednosti svaki od 4 radnika morao je raditi 6×2 sata, tj. 1 dan; sada on treba da radi samo 3×2 , tj. $\frac{1}{2}$ dana. Međutim, da li rade 4 po $\frac{1}{2}$ dana ili 2 po jedan (1 cijeli), dan, isto je. Kapitalist bi mogao otpustiti 2 radnika. On bi ih čak morao otpustiti, jer on od određene količine pamuka može načiniti samo određenu količinu pređe; dakle, ne može dati da se radi 4 cijela dana, već još samo 4 polovine.

Ali ako radnik mora raditi 12 sati da bi dobio 3 sata, tj. svoju potrebnu najamninu, on će, ako radi 6 sati, dobiti samo $1\frac{1}{2}$ sat razmjenske vrijednosti. Ali ako on sa 3 potrebna radna sata može živjeti 12, sa $1\frac{1}{2}$ može samo 6. Svaki od 4 radnika mogao bi dakle, ako bi bila zaposlena sva 4, živjeti samo pola dana, tj. uz isti kapital ne bi se mogla održati na životu kao radnici sva 4, već samo 2. Kapitalist bi mogao da sa starijim fondom plati 4 za 4 polovine radnog dana; tada bi on plaćao 2 suviše i davao bi radnicima dar iz proizvodne snage, jer on može upotrijebiti samo 4 polovine živih radnih dana; takve »mogućnosti« ne javljaju se u praksi, a još manje može biti o njima govora ovdje gdje je riječ o odnosu kapitala kao takvog.)

Dvadeset talira od kapitala od 100 sada nisu upotrijebljeni direktno u proizvodnji. Kapitalist kao i prije upotrebljava 40 talira za sirovine i 20 za oruđe, dakle 60, ali još samo 20 talira za rad (2 radna dana). Od cijelog kapitala od 80 on upotrebljava $\frac{3}{4}$ (60) za postojani dio i samo $\frac{1}{4}$ za rad. Upotrijebi li on, dakle, preostalih 20 na isti način, bit će $\frac{3}{4}$ za postojani kapital, $\frac{1}{4}$ za rad, tj. 15 za prvo, 5 za drugo. Kako je sad jedan radni dan pretpostavljen = 10 talira, 5 bi bilo = 6 sati = $\frac{1}{2}$ radnog dana. S novom vrijednošću od 20, dobivenom produktivnošću kapital bi mogao kupiti samo $\frac{1}{2}$ radnog dana više da bi se oplodio u istom omjeru. On bi morao porasti za trostruko, naime za 60 (zajedno sa 20=80), da bi mogao potpuno upotrijebiti 2 otpuštena radnika ili ranije upotrijebljena 2 radna dana. Po novom omjeru kapital upotrebljava $\frac{3}{4}$ kao postojani kapital da bi upotrijebio $\frac{1}{4}$ fonda rada.

Dakle, ako je cijeli kapital 20, $\frac{3}{4}$, tj. 15 [čini] postojani [kapital], a $\frac{1}{4}$ tj. 5 rad [što je zajedno] = $\frac{1}{2}$ radnog dana.

Dakle, ako je cijeli kapital 4×20 , $4 \times 15 = 60$ postojani i 4×5 najamnina = $\frac{4}{2}$ radnog dana = 2 radna dana.

Ako se, dakle, proizvodna snaga rada udvostruči, tako da kapital od 60 talira vune i oruđa sada treba za svoju oplodnju samo 20 talira rada (2 radna dana), dok je ranije trebao 100, tada bi ukupan kapital morao porasti od 100 na 160 ili bi se kapital od 80, s kojim se sad računa, morao udvostručiti, da bi se zadržao sav rad koji je ostao bez posla. Ali udvostručenjem proizvodne snage stvara se nov kapital od samo 20 talira = $\frac{1}{2}$ ranije upotrijebljenog radnog vremena; a to dostaje da se upotrijebi samo za $\frac{1}{2}$ radnog dana više. Kapital koji je prije udvostručenja proizvodne snage bio 100 i upotrebljavao 4 radna dana (uz pretpostavku da je fond rada bio $\frac{2}{5}=40$) morao bi sada, kad je fond rada pao na $\frac{1}{5}$ od $100=20=2$ radna dana (ali na $\frac{1}{4}$ od 80, kapitala koji nanovo ulazi u proces oplodnje vrijednosti), porasti na 160, za 60%, da bi još mogao upotrijebiti stara 4 radna dana. On može sa 20 talira oduzetih od fonda rada uslijed povećanja proizvodne snage sada iznova upotrijebiti samo $\frac{1}{2}$ radnog dana, ako treba nastaviti da se radi sa cijelim starim kapitalom. On je ranije uz 100 [talira] upotrijebio $\frac{1}{4}$ radnog dana (4 dana)¹; sada bi mogao upotrijebiti još samo $\frac{1}{4}$. Dakle, ako se proizvodna snaga udvostruči, kapital se ne mora udvostručiti da bi pokrenuo isti potreban rad, 4 radna dana, dakle ne mora porasti za 200, već treba da poraste samo za cjelinu minus dio oduzet fondu rada. $(100 - 20 = 80) \times 2 = 160$. (Naprotiv, prvi kapital, prije povećanja proizvodne snage, koji je od 100 izdao 60 za postojani dio, 40 za najamnine (4 radna dana), trebalo bi, da bi upotrijebio 2 dana više, da poraste od 100 samo na 150; naime $\frac{3}{5}$ [su] postojan kapital (30) i $\frac{2}{5}$ fond rada (20). Dok bi, uz pretpostavku da se u oba slučaja radni dan udvostruči, drugi na kraju iznosio 250, a prvi samo 160².) Od dijela kapitala oduzetog fondu rada uslijed porasta proizvodne snage jedan dio mora se ponovo pretvoriti u sirovinu i oruđe, a drugi se mora razmijeniti za živi rad; ovo se može dogoditi samo u proporcijama između različitih dijelova koji su postavljeni novom produktivnošću. To se više ne može dogoditi u starom omjeru, jer je omjer fonda rada prema postojanom fondu pao. Kad bi kapital od 100 upotrijebio $\frac{2}{5}$ za fond rada (40) i uslijed udvostručenja proizvodne snage još samo $\frac{1}{5}$ (20), tada bi se oslobodila $\frac{1}{5}$ kapitala (20 talira); zaposleni dio od 80 upotrebljava još samo $\frac{1}{4}$ kao fond rada. Dakle, isto tako onih 20 još samo 5 talira ($\frac{1}{2}$ radnog dana). Cijeli kapital od 100 upotrebljava, dakle, sada $2\frac{1}{2}$ radna dana, ili da bi ponovo mogao upotrijebiti 4 [radna dana], on bi morao porasti na 160.

Da je prvobitni kapital bio 1000 i [da je bio] podijeljen na isti način: $\frac{3}{5}$ postojani kapital, $\frac{2}{5}$ fond rada, bilo bi dakle $600 + 400$ (400 neka bude jednako 40 radnih dana; radni dan = 10 talira). Udvostruči li se proizvodna snaga rada, traži li se, dakle, za isti proizvod 20 radnih dana (= 200 talira), tada bi kapital potreban za obnavljanje proizvodnje

¹ Ispravljene brojke u ovoj rečenici: 100, $\frac{10}{4}$, $2\frac{1}{2}$ — ² Ispravljene brojke u ovoj rečenici: 160, 150.

bio = 800, naime $600 + 200$; oslobodilo bi se 200 talira. Ako bi se oni upotrijebili u istom omjeru, tada bi $\frac{3}{4}$ postojanog kapitala bilo = 150 i $\frac{1}{4}$ fond rada = 50. Zato, ako se upotrijebi svih 1000 talira, tada je 750 postojanog [kapitala] + 250 fonda rada = 1000 talira. Ali radni fond 250 bio bi = 25 radnih dana (tj. novi fond može se upotrijebiti samo u novom omjeru, tj. $\frac{1}{4}$ radno vrijeme; da bi se upotrijebilo cijelo staro radno vrijeme, fond bi se morao *učetvorostručiti*).

Oslobodeni kapital od 200 upotrijebio je fond rada $50 = 5$ radnih dana ($\frac{1}{4}$ oslobođenog radnog vremena). (Od kapitala odvojeni dio fonda rada je sam kao kapital upotrijebljen sada samo s $\frac{1}{4}$ za fond rada, tj. upravo u omjeru u kojem dio novog kapitala, koji je fond rada, stoji prema ukupnoj sumi kapitala.) Da bi se, dakle, upotrijebilo 20 radnih dana (4×5 radna dana), taj bi fond morao porasti od 50 na $4 \times 50 = 200$; oslobođeni dio morao bi se, dakle, povećati od 200 na 600, tj. utrostručiti; tako da bi cijeli novi kapital iznosio 800. Onda bi ukupan kapital bio 1600, od čega 1200 postojani dio, a 400 fond rada.

Ako je, dakle, prvobitno kapital od 1000 sadržavao fond rada od 400 (40 radnih dana) i udvostručenjem proizvodne snage sad treba da upotrijebi samo fond rada od 200 da bi kupio *potrebni rad*, tj. sad samo $\frac{1}{2}$ ranijeg rada, kapital bi morao porasti za 600 da bi upotrijebio ukupan raniji rad (da bi dobio isti višak vremena). On bi morao biti u stanju da upotrijebi dvostruki fond rada, naime $2 \times 200 = 400$; ali kako je odnos fonda rada prema ukupnom kapitalu sada = $\frac{1}{4}$, to zahtijeva ukupan kapital od $4 \times 400 = 1600$.*

Ili, taj [ukupan kapital] je, što je isto, = $2 \times$ *onaj novi kapital*, koji je uslijed nove proizvodne snage zauzeo u proizvodnji mjesto starog

* Ukupan kapital koji bi bio potreban da se upotrijebi staro radno vrijeme je dakle = *starem fondu rada pomnoženom s nazivnikom razlomka koji sad izražava odnos fonda rada prema novom ukupnom kapitalu*. Ako ga je udvostručenje proizvodne snage reduciralo na $\frac{1}{4}$, tada pomnoženom sa 4; ako na $\frac{1}{3}$, tada pomnoženom sa 3. Ako je proizvodna snaga udvostručena, tada se potreban rad, a time i fond rada reducira na $\frac{1}{2}$ svoje ranije vrijednosti, ali sačinjava $\frac{1}{4}$ u odnosu na novi ukupan kapital od 800 ili $\frac{1}{8}$ u odnosu na stari ukupan kapital od 1000. Ili *novi ukupan kapital je = $2 \times$ stari kapital minus oslobođeni dio fonda rada; $(1000 - 200) \times 2 = 800 \times 2 = 1600$* . Novi ukupan kapital izražava upravo onu ukupnu sumu postojanog i promjenljivog kapitala koja je potrebna da bi se upotrijebila polovina starog radnog vremena ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ itd. $\frac{1}{x}$, već prema tome da li se proizvodna snaga povećala $3 \times$, $4 \times$, $x \times$ itd.); dakle $2 \times$ kapital da bi se ono upotrijebilo cijelo (ili $3 \times$, $4 \times$, $x \times$ itd., već prema omjeru u kojem je porasla proizvodna snaga). Ovdje mora uvijek biti (*tehnološki*) dan odnos u kojem su dijelovi kapitala stajali prvobitno jedan prema drugom; od toga npr. zavisi u kojim se dijelovima umnogostručenje proizvodne snage izražava kao dijeljenje *potrebnog rada*.

[kapitala] (800×2) (dakle da se proizvodna snaga učetverostručila, upeterostručila itd. = $4 \times$, $5 \times$ novi kapital itd. Ako se proizvodna snaga udvostručila, onda je *potrebni rad* reduciran na $\frac{1}{2}$; isto tako i fond rada. Ako je on [potrebni rad], dakle, kao u gornjem slučaju starog kapitala od 1000, iznosio 400 tj. $\frac{2}{5}$ od ukupnog kapitala, sada iznosi $\frac{1}{5}$ ili 200. Taj omjer u kojem je on [potrebni rad] reduciran oslobođeni je dio fonda rada = $\frac{1}{5}$ starog kapitala = 200. Jedna petina starog = $\frac{1}{4}$ novog. Novi kapital je = starom + njegove $\frac{3}{5}$. Bliže o tim finesama kasnije itd.)

Ako se pretpostave isti prvobitni odnosi između dijelova kapitala i isto povećanje proizvodne snage, za opće postavke potpuno je irelevantno da li je kapital velik ili malen. Sasvim je drugo pitanje da li će ti odnosi ostati isti ako se kapital *poveća* (ali to spada u akumulaciju). Ali kad se to pretpostavi, vidimo kako povećanje proizvodne snage mijenja odnose sastavnih dijelova kapitala. Kako za 100, tako i za 1000 udvostručenje proizvodne snage djeluje na isti način, ako je u oba slučaja postojani [kapital] prvobitno bio $\frac{3}{5}$ a fond rada $\frac{2}{5}$. (Izraz *fond rada* upotrebljava se ovdje samo zbog prikladnosti; mi još nismo izložili kapital u toj *određenosti*. Dosad dva dijela; jedan se razmjenjuje za robe (materijal i oruđe), a drugi za radnu sposobnost.) (*Novi kapital* tj. onaj dio starog kapitala koji preuzima njegovu *funkciju*, jest = starom kapitalu minus oslobođeni dio fonda rada; ali taj oslobođeni dio = onom dijelu [kapital] koji je izražavao potreban rad — ili, što je isto, fond rada — dijeljenom multiplikatorom proizvodne snage. Dakle, ako je stari kapital 1000, a dio koji izražava potrebni rad ili fond rada = $\frac{2}{5}$, i ako se proizvodna snaga udvostruči, tada je novi kapital koji preuzima funkciju staroga = 800, naime $\frac{2}{5}$ starog kapitala = 400; to podijeljeno sa 2, multiplikatorom proizvodne snage, = $\frac{2}{10} = \frac{1}{5} = 200$. Dakle novi kapital = 800, a oslobođeni dio fonda rada = 200.)

Vidjeli smo da pod tim uvjetima kapital od 100 talira mora narasti na 160, a onaj od 1000 na 1600, da bi se sačuvalo isto radno vrijeme (4 ili 40 radnih dana) itd.; oba moraju porasti za 60%, tj. $\frac{3}{5}$ njih samih (starog kapitala), da bi se oslobođena $\frac{1}{5}$ (u prvom slučaju 20 talira, u drugom 200) — oslobođeni fond rada — mogao ponovo upotrijebiti kao takav.

4. [*Razvoj proizvodnih snaga kao osnov bogatstva i rada*]

[*Notabene*. Ranije smo vidjeli, kako isti postotak na ukupan kapital može izraziti vrlo različite omjere u kojima kapital stvara svoj višak vrijednosti, tj. postavlja višak rada, relativni ili apsolutni. Kad bi odnos između nepromijenjenog dijela vrijednosti kapitala i onog promjenljivog (razmijenjenog za rad) bio takav da je drugi dio = $\frac{1}{2}$ ukupnog kapitala (dakle kapital 100 = 50 postojanih + 50 promjenljivih), tada bi trebalo da se onaj dio koji je razmijenjen za rad poveća samo za

50% da bi donio 25% na kapital; naime $50 + 50 + 25 = 125$, dok je u gornjem primjeru bilo $75 + 25 (+25) = 125$; dakle dio razmijenjen za živi rad povećava se za 100% da bi kapitalu dodao 25. Ovdje vidimo kako, ako proporcije ostanu iste, tj. ako proporcija fonda rada prema ukupnom kapitalu ostaje ista, onda i postotak na ukupan kapital, bio on velik ili malen, ostaje isti, dakle, kao gore $\frac{1}{4}$. Naime: 100 daje 125, 80 daje 100, 1000 daje 1250, 800 daje 1000, 1600 daje 2000 itd., uvijek = 25%. Ako kapitali u kojima sastavni dijelovi stoje u različitim odnosima, dakle i proizvodna snaga, daju iste postotke na ukupan kapital, tada stvarni višak vrijednosti mora biti vrlo različit u različitim granama.]

[Tako je primjer tačan ako se proizvodna snaga upoređuje uz iste odnose s istim kapitalom prije porasta proizvodne snage. Neka kapital od 100 upotrijebi postojanu vrijednost 50, fond rada = 50. Neka se fond poveća za 50%, tj. za $\frac{1}{2}$, tada je ukupan proizvod = 125. Fond rada od 50 talira neka upotrijebi 10 radnih dana, neka plati za dan 5 talira. Kako je nova vrijednost $\frac{1}{2}$, višak vremena mora biti = 5 radnih dana; tj. radnik koji je morao raditi samo 10 radnih dana da bi živio 15, mora za kapitalista raditi 15 da bi živio 15 i njegov višak rada od 5 dana sačinjava višak vrijednosti kapitala.¹ Izraženo u satima, ako je radni dan = 12 sati, tada je višak rada = 6 na dan. Tako [radnik] u 10 dana ili 120 sati radi previše $60 = 5$ dana². Međutim, pri udvostručenju produktivnosti odnos [unutar] onih 100 talira bio bi 75 i 25, tj. isti kapital sad treba da upotrijebi samo 5 radnika, da bi stvorio istu vrijednost 125; dakle 5 radnih dana = 10; udvostručava se, tj. plaća se 5 radnih dana, a proizvodi 10. Radnik bi morao raditi samo 5 dana da bi živio 10 (prije povećanja proizvodne snage morao je raditi 10 da bi živio 15; mogao je, dakle, ako je radio 5 dana, živjeti samo $7\frac{1}{2}$); ali da bi živio 10, on mora raditi 10 dana za kapitalista; ovaj dakle profitira 5 dana; 1 dan na dan; ili, izraženo u danima, on je ranije morao raditi $\frac{1}{2}$ da bi živio 1 (tj. 6 sati da bi živio 12); sada bi trebalo da radi samo $\frac{1}{4}$ da bi živio 1 (tj. 3 sata)³. Kad bi radio jedan cijeli dan, mogao bi živjeti 2; kad bi radio 12 sati, 24 sata; kad bi radio 6 sati, 12 sati. Ali sada on mora raditi 12 sati da bi živio 12⁴. Njemu bi bilo dovoljno da radi samo $\frac{1}{2}$ dana da bi živio 1; ali on mora raditi $2 \times \frac{1}{2} = 1$ da bi živio 1 dan. Pri starom stanju proizvodne snage radnik je morao raditi 10 dana da bi živio 15, ili 12 sati da bi živio 18, ili 1 sat da bi živio $1\frac{1}{2}$, ili 8 sati da bi živio 12, tj. $\frac{2}{3}$ dana da bi živio $\frac{3}{3}$. Ali [sada] on mora raditi $\frac{3}{3}$ da bi živio $\frac{3}{3}$, tj. [mora raditi] $\frac{1}{3}$ previše.

Udvostručenje proizvodne snage povisuje omjer viška vremena od $1 : 1\frac{1}{2}$ (tj. 50%) na $1 : 2$ (tj. 100%). U poređenju s ranijim radnim vre-

¹ Ispravljene brojke u ovoj rečenici: $\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{3}$, $6\frac{2}{3}$, 10, 10, 10, $3\frac{1}{3}$ — ² Ispravljene brojke u ovoj rečenici: 10, 120, 40, $3\frac{1}{3}$ — ³ Ispravljene brojke u ovoj rečenici: $\frac{2}{3}$, 1, 8, 12, $\frac{1}{2}$, 1, 6 — ⁴ Ispravljene brojke u posljednje dvije rečenice: $1\frac{1}{2}$, 12, 18, 6, 9, 6, 12.

menom: on je morao raditi 8 da bi živio 12, tj. potrebno vrijeme bilo je $\frac{2}{3}$ cijelog radnog dana; sada on mora raditi još samo $\frac{1}{2}$, tj. 6 da bi živio 12. Zato kapital upotrebljava samo 5 radnika umjesto 10. Ako su ranije njih 10 stajali 50 i proizvođili 75, sada njih 5 stoji 25 i proizvođi 50, tj. prvi [su stvarali] samo 50% [viška vrijednosti] a drugi 100%. Radnici rade i dalje 12 sati, ali u prvom slučaju kapital je kupovao 10 radnih dana, a sada samo 5; kako se proizvođna snaga udvostručila, 5 [radnih dana] proizvođe 5 radnih dana viška; jer u prvom slučaju 10 radnih dana dalo je samo 5 radnih dana viška; sada, kad se proizvođna snaga udvostručila, dakle porasla od 50% na 100% — 5 [radnih dana proizvođe] 5 [radnih dana viška]. U prvom slučaju 120 radnih sati (=10 radnih dana) proizvođi 180; u drugom 60 radnih sati 60; tj. u prvom slučaju višak vremena iznosi na cijeli dan $\frac{1}{3}$ (a na potrebno radno vrijeme 50%); (tj. na 12 sati 4; potrebno vrijeme 8); u drugom slučaju višak vremena iznosi na cijeli dan $\frac{1}{2}$ (na potrebno radno vrijeme 100%) (tj. na 12 sati 6; potrebno vrijeme 6). Zato 10 dana u prvom slučaju daju 5 dana viška vremena (odn. viška rada), a u drugom 5 daje 5. Relativan višak vremena se dakle udvostručio; u poređenju s prvim omjerom on je porastao samo za $\frac{1}{2}$ prema $\frac{1}{3}$; tj. za $\frac{1}{6}$, tj. za $16\frac{2}{3}\%$.

	Postojani		Promjenljivi	(Prvobitni omjer)
100	60	+	40	
100	75	+	25	(+25) = 125 (25%)
160	120	+	40	(+40) = 200 (25%)

Kako je višak rada ili višak vremena pretpostavka kapitala, to kapital, dakle, počiva na osnovnoj pretpostavci da postoji višak povrh radnog vremena potrebnog za održavanje i množenje pojedinca; da npr. individuum treba da radi samo 6 sati da bi živio jedan dan ili 1 dan da bi živio 2 itd. S razvitkom proizvođnih snaga opada potrebno radno vrijeme, a time višak vremena raste. Ili na pretpostavci da jedan individuum može raditi za dva itd.

«Bogatstvo je raspoloživo vrijeme i ništa više [p. 6] . . . Kad bi cijeli rad jedne zemlje bio dovoljan samo za proizvođnju sredstava potrebnih za izdržavanje cijelog stanovništva, ne bi bilo viška rada, prema tome ničega što bi se moglo akumulirati kao kapital. [p. 4.] . . . Istinski je bogata nacija, ako nema kamate, odnosno ako radni dan iznosi 6 sati, a ne 12 [p. 6.] . . . Ma šta se *dugovalo* kapitalistu, on može dobiti samo *višak rada* radnika, jer radnik mora živjeti.» (*The source and remedy of the national difficulties*) (p. 27, 28.)

«*Vlasništvo*. Porijeklo iz produktivnosti rada. Ako jedan može da proizvođi samo za jednog, svaki je radnik; tu ne može biti vlasništva. Ako rad jednog čovjeka može izdržavati pet, bit će četiri besposlena čovjeka na jednog uposlenog u proizvođnji: vlasništvo izrasta iz usavršavanja načina proizvođnje . . . Porast vlasništva, ta veća mogućnost za izdržavanje besposličara i neproduktivne radinosti = kapital . . . Sami strojevi rijetko se mogu primijeniti s uspjehom za skraćivanje rada jednog individuum: *više bi se vremena izgubilo na njihovu izradu nego što bi se moglo uštedjeti*

njihovom primjenom. Oni su doista korisni samo kada djeluju na velike mase, kad sam jedan stroj može pomoći radu hiljada. Stoga ih ima najviše u najnaseljenijim zemljama, gdje ima najviše nezaposlenih. Njihovu primjenu nije izazvala nestašica ljudi, već lakoća s kojom se oni okupljaju. « Manje od četvrtine engleskog stanovništva proizvodi sve što troše svi. Pod Williamom Osvajačem npr. broj direktnih učesnika u proizvodnji u odnosu na neradnike bio je mnogo veći. (Ravenstone, IX, 32.)⁽¹⁶³⁾

Ako, s jedne strane, kapital stvara višak rada, i višak rada je, s druge strane, pretpostavka za postojanje kapitala. Na stvaranju raspoloživog vremena počiva cijeli razvoj bogatstva. Omjer *potrebnog* radnog vremena prema *suvišnom* (takvo je ovo prije svega sa stanovišta potrebnog rada) mijenja se na različitim stupnjevima razvitka proizvodnih snaga. Na primitivnijim stupnjevima razmjene ljudi razmjenjuju samo svoje *suvišno radno vrijeme*; ono je mjera njihove razmjene, koja se zato i proteže samo na suvišak proizvoda. U proizvodnji koja počiva na kapitalu postojanje *potrebnog* radnog vremena uvjetovano je stvaranjem *suvišnog* radnog vremena. Na najnižim stupnjevima proizvodnje, prvo, ima još malo ljudskih potreba, dakle ih malo treba i zadovoljiti. Stoga je potrebno radno vrijeme ograničeno ne zato što je rad produktivan, već zato što je malo potrebno; a drugo, na svim stupnjevima proizvodnje postoji izvjesna zajedničnost rada, njegov *društveni* karakter itd. Kasnije se razvija društvena proizvodna snaga itd. (Na ovo se vratiti.)

5. [Kapital, višak rada i potreban rad]

Višak vremena postoji kao suvišak radnog dana iznad onog njegovog dijela koji nazivamo *potrebnim* radnim vremenom; drugo, kao povećanje *istovremenih radnih dana*, tj. *radnog stanovništva*.

[On se također može proizvoditi — ali to ovdje treba spomenuti samo kao nagovještaj, jer to pripada u poglavlje o najamnom radu — prisilnim produžavanjem radnog dana preko njegovih prirodnih granica, uključivanjem žena i djece u radno stanovništvo.)

Navedeni odnos viška vremena u danu prema njegovom potrebnom vremenu može se modificirati i modificira se razvitkom proizvodnih snaga tako da se potreban rad ograničava na sve manji alikvotni dio. Isto to tada vrijedi relativno i za stanovništvo. Radno stanovništvo, recimo od 6 miliona, može se promatrati kao jedan radni dan od 6×12 , tj. 72 miliona sati tako da se i tu mogu primijeniti isti zakoni.

Zakon je kapitala, kao što smo vidjeli, da stvara višak radnog vremena, raspoloživo vrijeme; on to može samo tako da pokreće *potrebni rad* — tj. ulazi u razmjenu s radnikom. Stoga je njegova tendencija da stvori što je moguće više rada; kao što je, isto tako, njegova tendencija da potrebni rad smanji na minimum. Zato je tendencija kapitala isto tako da povećava radno stanovništvo, kao i da jedan njegov dio stalno pretvara u višak stanovništva — stanovništvo koje je beskorisno

svе dok ga kapital ne uzmogne korisno upotrijebiti. (Otud tačnost teorije o višku stanovništva i višku kapitala.)

Tendencija je kapitala isto tako da ljudski rad učini (relativno) suvišnim, kao i da ljudski rad neizmјerno poveća. Vrijednost je samo opredmećen rad, a višak vrijednosti (oplodnja kapitala) samo je suvišak iznad dijela opredmećenog rada koji je potreban za reprodukciju radne snage. Ali rad uopće jest i ostaje pretpostavka, a višak rada postoji samo u odnosu prema potrebnom radu, dakle samo ukoliko ovaj postoji. Zato kapital, da bi stvarao višak rada, mora neprestano pokretati potrebni rad; on mora povećavati potrebni rad (naime *istovremene* radne dane) da bi mogao povećavati višak rada; ali on ga mora isto tako ukidati kao potreban rad da bi ga mogao postavljati kao višak rada.

Ako se promatra pojedini radni dan, proces je, naravno, jednostavan: 1) produžava se radni dan do granica prirodne mogućnosti; 2) njegov potrebni dio se sve više skraćuje (dakle, neizmјerno se povećavaju proizvodne snage). Ali ako se radni dan promatra prostorno — ako se samo vrijeme promatra prostorno — to je naporedno postojanje mnogo *radnih dana*. Što je više radnih dana s kojima kapital može odjednom ući u razmjenu, u kojoj on *opredmećeni rad* razmjenjuje za *živi*, to je veće njegovo oplodjenje odjednom. Na *nekom danom stupnju razvoja proizvodnih snaga* (a ništa se ne mijenja time što je taj stupanj promjenljiv) kapital može preskočiti *prirodnu* granicu koja sačinjava živi radni dan jednog individuuma samo tako da *pored* jednog radnog dana istovremeno postavi *drugi* — prostornim dodavanjem *više istovremenih radnih dana*.

Na npr. mogu da natjeram višak rada od A samo na 3 sata, ali ako dodam dane od B, C, D bit će to 12 sati. Umjesto viška vremena od 3 sata stvorio sam višak od 12 sati. Zato kapital podstiče povećavanje stanovništva, i upravo taj proces, kojim se smanjuje potrebno vrijeme, čini mogućim da se pokrene novi potrebni rad (i dakle višak rada). (To jest *proizvodnja radnikâ* postaje jeftinija, za isto se vrijeme može proizvesti više radnika u onoj istoj mjeri u kojoj se smanjuje *potrebno radno vrijeme* ili se relativno smanjuje vrijeme koje je potrebno za *proizvodnju žive radne snage*. To su identične postavke.)

(Ovo još ne uzimajući u obzir da povećavanje stanovništva povećava proizvodnu snagu rada time što omogućuje veću podjelu i bolje grupiranje rada itd. Povećanje stanovništva je *prirodna snaga* rada koja se ne plaća. *Prirodnom snagom* nazivamo s ovog stanovišta *društvenu snagu*. Sve *prirodne snage društvenog rada* i same su historijski proizvod.)

S druge strane, tendencija je kapitala — isto kao ranije kod jedinog radnog dana — u odnosu na mnoge istovremene potrebne radne dane (koji se, ukoliko je riječ samo o vrijednosti, mogu promatrati kao *jedan radni dan*) da ih smanji na minimum, tj. da što više njih postavi kao *ne-potrebne* te da kao što je prije smanjio potrebne radne sate kod

pojedinih radnog dana, sada tako smanji i potrebne radne dane u odnosu na ukupno opredmećeno radno vrijeme. (Ako je potrebno 6 radnih dana da bi se proizvelo 12 suvišnih radnih sati, onda kapital radi na tome da bi za to bila potrebna samo 4. Ili se 6 radnih dana mogu promatrati kao jedan radni dan od 72 sata; uspije li potrebno radno vrijeme smanjiti za 24 sata, tada otpadaju 2 potrebna radna dana, tj. 2 radnika.)

S druge strane, novi višak kapitala, koji biva stvoren, može se kao takav oplodivati opet samo razmjenom za živi rad. Zato je isto tako tendencija kapitala da povećava *radno stanovništvo* kao i da stalno smanjuje njegov *potrebni* dio (da jedan dio stalno iznova postavlja kao rezervu). I zato je samo povećanje stanovništva glavno sredstvo za smanjenje njegovog potrebnog dijela. U osnovi *to je samo primjena tog odnosa prema pojedinom radnom danu*. Ovdje se, dakle, nalaze već sve protivrječnosti koje su kao takve izrečene u modernoj teoriji o stanovništvu, iako u njoj nisu shvaćene. Kapital kao postavljanje viška rada jednako je i u istom trenutku postavljanje i nepostavljanje potrebnog rada; kapital jest samo ukoliko potreban rad jest i u isti mah nije.

[Još ne pripada ovamo, ali se već ovdje može spomenuti, kako stvaranju viška rada na jednoj strani odgovara stvaranje minus-rada, relativne idleness¹ (ili u najboljem slučaju *neproduktivnog* rada) na drugoj. To se razumije po sebi u prvom redu za kapital; ali zatim također za klase s kojima on dijeli, dakle za paupers, flunkies, Jenkinses² itd., koji žive od viška proizvoda, ukoliko za cijeli train of retainers³, dakle za onaj dio klase *slugu* koji ne živi od kapitala, već od dohotka.

Bitna razlika između te klase *slugu* i *radničke* klase. U odnosu na cijelo društvo stvaranje *raspoloživog vremena*, također i kao stvaranje vremena za proizvodnju nauke, umjetnosti itd. Razvojni put društva nipošto ne ide tako da jedan individuum, budući da je zadovoljio svoje prijekne potrebe, sada stvara svoje izobilje; nego zato što je jedan individuum ili klasa individua prisiljena da radi više nego što je potrebno za zadovoljenje svojih prijeknih potreba, zato što se na jednoj strani postavlja *višak rada*, na drugoj se strani postavlja nerad i višak bogatstva.

U zbilji razvitak bogatstva egzistira samo u tim suprotnostima: u mogućnosti je upravo njegov razvitak mogućnost ukidanja tih suprotnosti. Ili zato što jedan individuum može zadovoljiti samo *svoju vlastitu* prijeknu potrebu samo zadovoljavajući u isti mah prijeknu potrebu i jedan višak povrh nje za *drugog* individuum. Kod ropstva je to brutalno. Tek u uvjetima najamnog rada to vodi do *industrije*, industrijskog rada.

Malthus je stoga posve konsekventan kad pored viška rada i viška kapitala zahtijeva i višak besposličara koji troše ne proizvodeći, odnosno tvrdi nužnost rasipanja, luksuza, darivanja itd.]

¹ besposlenosti — ² siromahe, lakeje, poslugu — ³ niz zavisnih

Ako je odnos potrebnih radnih dana prema ukupnosti opredmećenih radnih dana bio=9:12 (dakle višak rada= $\frac{1}{4}$), nastojanje je kapitala da se ovaj smanji na 6:9 (dakle $\frac{2}{3}$, dakle višak rada= $\frac{1}{3}$). (Ovo treba kasnije izložiti potanje; međutim glavne crte ovdje gdje se radi o općem pojmu kapitala.)

Drugi odjeljak
PROMETNI PROCES KAPITALA

A. Reprodukcijska i akumulacijska kapitala

1. [*Prijelaz u promet ili »treća strana« kapitala*]

Vidjeli smo, dakle, kako je *procesom oplodnje vrijednosti kapitala* 1) održao svoju vrijednost pomoću same razmjene (naime razmjene sa živim radom); 2) kako se povećao, stvorio višak vrijednosti. Kao rezultat toga jedinstva procesa proizvodnje i procesa oplodnje vrijednosti pojavljuje se sad proizvod tog procesa, tj. sam kapital kako on proizlazi iz procesa čija je on bio pretpostavka — kao proizvod koji je vrijednost; ili [drugim riječima] kao proizvod tog procesa javlja se sama *vrijednost* i to *viša vrijednost*, [viša] zato što sadrži više opredmećenog rada od one od koje se prvobitno pošlo. Ta vrijednost kao takva je *novac*. Međutim, ona je to samo *po sebi*; novac nije postavljen kao takav; ono što je prije svega *postavljeno*, što je ovdje dano, to je roba određene (idealne) cijene, tj. roba koja kao određena suma novca postoji samo idealno i koja kao takva treba da se *realizira* tek u prometu, dakle, najprije mora ponovo ući u proces jednostavnog prometa da bi bila postavljena kao *novac*. Sada, dakle, dolazimo do *treće strane procesa* u kojem se kapital postavlja kao takav.

3) Ako se tačno promatra, *proces oplodnje vrijednosti kapitala* — a novac postaje kapital samo procesom oplodnje vrijednosti — pojavljuje se, naime, u isti mah kao *proces obezvređenja kapitala, its demonetisation*¹. I to u dva pravca. Prvo, ukoliko kapital ne povećava apsolutno radno vrijeme već povećanjem proizvodne snage smanjuje relativno potrebno radno vrijeme, on reducira troškove proizvodnje samog sebe, a ukoliko je bio pretpostavljen kao određena suma roba — svoju razmjensku vrijednost. Jedan dio postojećeg kapitala ne prestano se obezvređuje smanjenjem troškova proizvodnje uz koje se može *reproducirati*; ne smanjenjem rada koji je u njemu opred-

¹ njegova demonetizacija (obezvređenje, povlačenje iz prometa)

mećen, već živog rada koji je sad potreban da bi se opredmetio u tom određenom proizvodu. To neprestano obezvređivanje *postojećeg* kapitala ne spada ovamo, jer ono pretpostavlja već gotov kapital. Njega ovdje treba samo spomenuti, da bi se naznačilo kako je ono što dolazi kasnije već sadržano u općem pojmu kapitala. Spada u učenje o koncentraciji i konkurenciji kapitala.

Obezvredenje o kojem je ovdje riječ jest u tome što je kapital prešao iz oblika novca u oblik *robe*, proizvoda koji ima određenu cijenu, koju treba *realizirati*. Kao novac on je postojao kao *vrijednost*. Sada on *postoji* kao proizvod, a samo idealno kao cijena; ali ne kao *vrijednost kao takva*. Da bi se *oplodio*, tj. održao i umnožio kao vrijednost, morao bi najprije iz oblika novca preći u oblik upotrebnih vrijednosti (sirovina — oruđe — najamnina), ali bi time izgubio *oblik* kao vrijednost; i zato sad mora iznova stupiti u promet da bi iznova postavio taj oblik općeg bogatstva. Sada više kapitalist ne ulazi u prometni proces jednostavno kao razmjenjivač, već kao *proizvođač* nasuprot ostalim razmjenjivačima kao *potrošačima*. Oni treba da razmijene novac da bi dobili njegovu robu za svoju potrošnju, dok on razmjenjuje svoj proizvod da bi dobio njihov novac. Uzmimo da taj proces ne uspije — a mogućnost toga neuspjeha u pojedinom slučaju dana je već samim razdvajanjem — tad se novac kapitalista pretvorio u bezvrijedan proizvod i ne samo da nije dobio nikakvu novu vrijednost, već je izgubio i onu prvobitnu.

Međutim, bilo da se to dogodi ili ne dogodi, u svakom slučaju obezvređenje sačinjava jedan moment procesa oplodnje vrijednosti, što jednostavno proizlazi već iz toga što proizvod tog procesa u svom neposrednom obliku nije *vrijednost*, nego mora tek iznova stupiti u promet da bi se realizirao kao vrijednost. Ako se, dakle, procesom proizvodnje kapital reproducira kao vrijednost i nova vrijednost, on je u isti mah postavljen i kao *nevrijednost*, kao nešto što tek *razmijenom treba da dobije vrijednost*.

Tri procesa čije jedinstvo sačinjava kapital izvanjski su [jedan prema drugom], vremenski i prostorno razdvojeni jedan od drugog. Kao takav je prelaz iz jednog u drugi, tj. njihovo jedinstvo, ako se promatra u odnosu na pojedine kapitaliste, slučajno. Uprkos svom *unutrašnjem jedinstvu* oni postoje *nezavisno* jedan pored drugog i svaki kao pretpostavka onog drugog. Sve u svemu to se jedinstvo mora obistinuti ukoliko cjelina proizvodnje počiva na kapitalu, ukoliko on, dakle, mora realizirati sve potrebne momente svog samooblikovanja i sadržavati uslove za njihovo ostvarenje. Na tački do koje smo zasad došli, kapital se još ne pojavljuje kao onaj koji uslovljava sam promet (samu razmjenu), već samo kao njegov moment i upravo kao onaj koji prestaje biti kapital u trenutku u kojem ulazi u njega. Kao *roba uopće* kapital sad dijeli sudbinu robe; zavisi od slučaja da li će ona biti razmijenjena za novac ili neće, da li će se njena *cijena* realizirati ili neće.

U samom procesu proizvodnje — gdje je kapital neprestano ostajao pretpostavljen kao vrijednost — njegova se *oplodnja* činila posve zavisnom samo od odnosa njega kao opredmećenog rada prema živom radu, tj. od odnosa kapitala prema najamnom radu. Ali sada kao proizvod, kao roba, on se pojavljuje zavisan od prometa, koji leži izvan tog procesa. (U stvari, kao što smo vidjeli, vraća se u njega kao svoj temelj, ali isto tako iz njega izlazi.) Kao roba kapital 1) mora biti upotrebnostna vrijednost i kao takva predmet potrebe, objekt potrošnje; 2) mora biti razmijenjen za svoj ekvivalent — u novac. Nova vrijednost se može realizirati tek u prodaji.

Ako je kapital ranije sadržavao opredmećeni rad u cijeni od 100 talira a sada u cijeni od 110 (cijena izražava samo mjeru opredmećenog rada u novcu), to se mora ispoljiti tako da se sad taj rad [sadržan] u proizvedenoj robi razmijeni za 110 talira. Proizvod je prije svega obezvrijeđen utoliko što se uopće mora razmijeniti za novac da bi ponovo dobio svoju vrijednost.

Unutar procesa proizvodnje oplodjenja vrijednosti činila se posve identičnom s proizvodnjom viška rada (s opredmećenjem viška vremena) i stoga bez drugih *granica* osim onih koje su u samom tom procesu bile dijelom pretpostavljene, a dijelom postavljene, ali koje su uvijek tako postavljene kao *ograničenja* u njemu koja treba savladati. Sada se pojavljuju ograničenja tog procesa koja leže *izvan* njega. Prije svega, promatrano sasvim površno, roba je razmjenska vrijednost samo ako je u isti mah *upotrebnostna vrijednost*, tj. predmet potrošnje (ovdje je još irelevantno koje vrste potrošnje); ona prestaje biti razmjenska vrijednost ako prestane biti upotrebnostna vrijednost (jer još ne egzistira ponovo kao novac, već na određeni način postojanja), koji se poklapa s njenim prirodnim kvalitetom.

Dakle, njeno prvo ograničenje je samo *potrošnja* — *potreba za njom*. (Prema dosadašnjim pretpostavkama ne može još nikako biti govora o nekoj potrebi *nesposobnoj za plaćanje*, tj. o potrebi za robom koja sama ne bi mogla dati u razmjeni neku robu ili novac.) Ali drugo, mora postojati neki ekvivalent za nju [proizvedenu robu], a kako je prvobitno promet bio pretpostavljen kao čvrsta veličina — kao veličina određenog opsega — a s druge strane je kapital u procesu proizvodnje stvorio jednu novu vrijednost, izgleda da za ovu u stvari ne može postojati nikakav ekvivalent. Time, dakle, što kapital izlazi iz procesa proizvodnje i ponovo ulazi u promet izgleda da on:

a) kao *proizvodnja* nailazi na ograničenje u danoj veličini *potrošnje* — ili *spособnosti za potrošnju*. Njegova količina je kao određena upotrebnostna vrijednost do izvjesne tačke irelevantna; ali na određenom stupnju — kako on zadovoljava samo neku određenu potrebu — on prestaje biti potreban za potrošnju. Kao *određena, jednostrana, kvalitativna* upotrebnostna vrijednost, npr. žito, sama njegova količina je irelevantna samo do izvjesnog stupnja; traži se samo u određenoj količini, tj. u određenoj *mjeri*. Ali ta mjera je dana dijelom njegovim

kvalitetom kao upotrebne vrijednosti — njegovom *specifičnom* korisnošću, upotrebljivošću — a dijelom brojem razmjenjivača koji imaju potrebu za tom određenom potrošnjom. Brojem potrošača pomnoženim veličinom njihove potrebe za tim *specifičnim* proizvodom. Upotrebna vrijednost po sebi nema bezmjernost vrijednosti kao takve. Izvjesni predmeti mogu se trošiti i predmeti su potrebe samo do izvjesne mjere. Na primjer: samo se određena količina žita pojede itd. Stoga proizvod kao *upotrebna vrijednost* ima u samom sebi ograničenje — upravo ograničenu potrebu za njim — ali koja se sad ne mjeri potrebom proizvođača, već ukupnom potrebom razmjenjivača. Kad prestane potreba za nekom određenom upotrebnom vrijednošću, proizvod prestaje da bude upotrebna vrijednost. Kao upotrebna vrijednost on se mjeri potrebom za njom. Ali čim prestane da bude upotrebna vrijednost, on prestaje da bude i predmet prometa (ukoliko nije novac).

b) Ali kao *nova vrijednost* i *vrijednost* uopće proizvod izgleda da ima ograničenje u veličini *danih ekvivalenata*, prije svega novca, ne kao prometnog sredstva, već kao novca. Višak vrijednosti (razumije se samo po sebi, iznad prvobitne vrijednosti) traži višak ekvivalenta. To se sada pojavljuje kao drugo ograničenje.

c) Prvobitno je izgledalo da novac — tj. bogatstvo kao takvo, tj. bogatstvo koje egzistira u razmjeni i putem razmjene za *tudi opredmećeni rad* — propada sam od sebe ukoliko nije otišao na razmjenu za *tudi živi rad*, tj. u proces proizvodnje. Promet je bio nesposoban da se obnavlja sam iz sebe. S druge strane, sad proces proizvodnje dolazi u čorsokak ako nije sposoban da pređe u prometni proces. Kapital kao proizvodnja koja počiva na najamnom radu pretpostavlja promet kao nužan uslov i moment cijelog kretanja. Taj određeni oblik proizvodnje pretpostavlja taj određeni oblik razmjene koja nalazi svoj izraz u novčanom prometu. Da bi se obnovio, cijeli proizvod mora biti pretvoren u novac, ali ne kao na ranijim stupnjevima proizvodnje gdje razmjena obuhvaća samo suviše proizvodnje i suviše proizvoda, a ne nipošto proizvodnju u njenom totalitetu.

To su dakle protivurječnosti kako se same od sebe pokazuju jednostavnom, objektivnom, nepristrasnom shvaćanju. Kako se one u proizvodnji koja počiva na kapitalu neprestano ukidaju ali i neprestano ponovo rađaju — i ukidaju samo nasilno (iako se to ukidanje do izvjesne tačke pojavljuje samo kao mirno izravnanje), drugo je pitanje. Važno je prije svega da se konstatira egzistencija tih protivurječnosti. Sve protivurječnosti prometa oživljuju ponovo u novom obliku. Proizvod kao upotrebna vrijednost stoji u protivurječnosti sa sobom kao vrijednošću; tj. ukoliko on postoji u nekom određenom kvalitetu, kao specifična stvar, proizvod određenih prirodnih svojstava, kao supstancija potrebe u protivurječnosti sa svojom supstancijom, koju on kao vrijednost posjeduje isključivo u *opredmećenom radu*. Ali ovaj put ta protivurječnost nije više postavljena, kao u prometu,

samo tako da je ona *samo formalna razlika*, već je izmjerena upotrebom vrijednošću ovdje čvrsto određena kao izmjerena ukupnom potrebom razmjenjivača za taj proizvod — tj. količinom ukupne potrošnje.

Ukupna potrošnja se tu pojavljuje kao *mjera* za proizvod kao upotrebnu vrijednost i stoga također za njega kao *razmjensku vrijednost*. U jednostavnom prometu bilo je jednostavno prevesti proizvod iz oblika posebne upotrebne vrijednosti u oblik razmjenske vrijednosti. Njegovo ograničenje pojavljivalo se samo u tome što je on [dolazeći] iz prometa zahvaljujući svojim *prirodnim svojstvima* egzistirao u jednom posebnom obliku, a ne u obliku vrijednosti, u kome je bio direktno razmjenjiv za sve druge robe. Ali sada je postavljeno da je u samim njegovim *prirodnim svojstvima* dana *mjera* njegova postojanja. Da bi se mogla prevesti u opći oblik, upotrebna vrijednost smije postojati samo u određenoj količini; u *količini* čija *mjera* nije *rad opredmećen u njoj*, već proizlazi iz njene *prirode kao upotrebne vrijednosti* i to kao *upotrebne vrijednosti za druge*.

S druge strane, ranija protivurječnost da je za sebe bivstvujući novac morao da se razmjenjuje za živi rad, pokazuje se sad još većom, jer se višak novca odnosno višak vrijednosti da bi opstao kao takav mora razmjenjivati za višak vrijednosti. Kao vrijednost [proizvod], dakle, ima isto tako svoju granicu u tuđoj proizvodnji kao što je upotrebna vrijednost ima u tuđoj potrošnji; ovdje [u potrošnji on ima] svoju mjeru u količini potrebe za specifičnim proizvodom, tamo [u proizvodnji on ima mjeru] u količini *opredmećenog rada* koji egzistira u prometu. Ravnodušnost vrijednosti kao takve prema upotrebnoj vrijednosti time je dovedena isto tako u lažan položaj, kao i, s druge strane, opredmećeni rad uopće kao supstancija i *mjera vrijednosti**.

Ovdje — gdje se razmatra opći pojam kapitala — važno je da kapital nije to *jedinstvo proizvodnje i oplodnje vrijednosti neposredno*, već samo kao *proces* koji je vezan za uslove i to, kako se pokazalo, za *vanjske* uslove.**

* Još se ne može preći na odnos potražnje, ponude, cijena, koji u svom pravom razvitku pretpostavljaju kapital. Ukoliko su potražnja i ponuda apstraktne kategorije, još ne izražavaju nikakve određene ekonomske odnose, ne treba li ih možda razmatrati već kod jednostavnog prometa ili proizvodnje?

** Mi smo ranije kod procesa oplodnje vrijednosti kapitala vidjeli kako on pretpostavlja *jednostavni proces proizvodnje* kao ranije razvijen. Tako će to biti i sa *potražnjom i ponudom*, ukoliko se u jednostavnoj razmjeni pretpostavlja potreba za proizvodom. *Vlastita* potreba proizvođača (neposrednog) kao potreba potražnje drugih. Pri tom izlaganju mora proizici samo od sebe ono što mu se mora *pretpostaviti*, a zatim sve to kasnije treba prebaciti u prve odjeljke.

2. [Univerzalna tendencija i ograničenost kapitalističke proizvodnje]

Stvaranje *apsolutnog viška vrijednosti* od strane kapitala — povećanje opredmećenog rada — ima za uslov da se krug prometa proširuje, i to stalno proširuje. *Višak vrijednosti* koji je stvoren na nekoj tački zahtijeva stvaranje viška vrijednosti na nekoj *drugoj* tački, s kojim bi se on razmjenjivao; za početak makar i samo proizvodnju više zlata i srebra, više novca, tako da višak vrijednosti, ako ne može neposredno ponovo postati kapital, egzistira u obliku novca kao mogućnost novog kapitala. Stoga je jedan od uslova proizvodnje bazirane na kapitalu *proizvodnja sve šireg kruga prometa*, bilo da se taj krug proširuje direktno, bilo da se *unutar njega stvara više punktova proizvodnje*.

Ako se promet najprije pojavio kao dana veličina, on se ovdje pojavljuje kao veličina koja je pokretna i koja se proširuje zahvaljujući samoj proizvodnji. Prema tome već se i on sam pojavljuje kao moment proizvodnje. Stoga kapital kao što, s jedne strane, ima tendenciju da stalno stvara sve više viška rada, tako ima i dodatnu tendenciju da stvara sve više punktova za razmjenu; tj. ovdje sa stanovišta *apsolutnog viška vrijednosti* ili viška rada da izaziva više viška rada kao dopunu samom sebi; u osnovi, da propagira proizvodnju baziranu na kapitalu ili njemu odgovarajući način proizvodnje. Tendencija za stvaranjem *svjetskog tržišta* neposredno je dana u samom pojmu kapitala. Svaka granica pojavljuje se kao ograničenje koje treba savladati. Prije svega, svaki moment same proizvodnje treba podvrci razmjeni i treba ukinuti proizvođenje neposrednih upotrebnih vrijednosti koje ne ulaze u razmjenu, tj. prijašnje, sa stanovišta kapitala samonikle načine proizvodnje treba zamijeniti proizvodnjom baziranom na kapitalu. *Trgovina* se ovdje više ne pojavljuje kao funkcija razmjene suviška koja se vrši među samostalnim proizvodnjama, već kao bitno sveobuhvatna pretpostavka i moment same proizvodnje.

[Naravno, svaka proizvodnja koja je usmjerena na neposrednu upotrebnu vrijednost smanjuje kako broj razmjenjivača, tako i uopće sumu razmjenskih vrijednosti koje se bacaju u promet, a prije svega proizvodnju viškova vrijednosti. Otuda tendencija kapitala: 1) da neprestano povećava opseg prometa; 2) da ga na svim tačkama pretvara u proizvodnju koju vrši kapital.]

S druge strane, proizvodnja *relativnog viška vrijednosti*, tj. proizvodnja viška vrijednosti koja se temelji na povećanju i razvitku proizvodnih snaga, zahtijeva proizvodnju nove potrošnje; zahtijeva da se potrebni krug unutar prometa proširuje jednako kao ranije krug proizvodnje. Dakle, *prvo*, kvantitativno proširenje postojeće potrošnje; *drugo*, stvaranje novih potreba širenjem postojećih u većem krugu; *treće*, proizvodnju *novih* potreba i *otkrivanje* i stvaranje novih upotrebnih vrijednosti. To drugim riječima znači da dobijeni višak rada ne ostane samo kvantitativan višak, već da se u isti mah krug kvalitativnih

razlika rada (a time i viška rada) stalno povećava, čini raznolikijim, postaje u sebi samom sve diferenciraniji.

Na primjer, ako je uslijed udvostručenja proizvodne snage sada dovoljno da se upotrijebi samo kapital od 50 tamo gdje je prije bio potreban kapital od 100, tako da se oslobađaju kapital od 50 i njemu odgovarajući potrebni rad, onda se za oslobođeni kapital i rad mora stvoriti neka nova, kvalitativno različita grana proizvodnje, koja zadovoljava i rada novu potrebu. Vrijednost stare industrije održava se time što se stvara fond za jednu novu u kojoj se odnos između kapitala i rada postavlja u *novom* obliku.

Dakle (razvija se) istraživanje cijele prirode da bi se otkrila nova korisna svojstva stvari; univerzalna razmjena proizvoda svih tuđih klima i zemalja, novi (umjetni) načini prerade prirodnih predmeta, čime im se daju nove upotrebne vrijednosti.* Istraživanje zemlje u svim pravcima da bi se otkrili kako novi upotrebljivi predmeti, tako i nova upotrebna svojstva starih, kao npr. njihova nova svojstva kao sirovina itd.; dakle, razvoj prirodnih nauka do njihove najviše tačke; isto tako otkrivanje, stvaranje i zadovoljavanje novih potreba koje proizlaze iz samog društva; kultiviranje svih svojstava društvenog čovjeka i njegova proizvodnja kao što bogatijeg svojstvima i odnosima, a stoga i potrebama — proizvodnja čovjeka kao što totalnijeg i univerzalnijeg društvenog proizvoda — (jer da bi mogao svestrano uživati, on mora biti sposoban za užitek, dakle, u visokom stupnju kultiviran) — također je uslov proizvodnje zasnovane na kapitalu. Ovo stvaranje novih grana proizvodnje, tj. kvalitativno novog viška vremena, nije samo podjela rada, već i odbijanje određene proizvodnje od same sebe kao rada koji ima novu upotrebnu vrijednost, razvijanje sve šireg i sve obuhvatnijeg sistema vrstâ rada, vrstâ proizvodnje kojima odgovara sve širi i sve bogatiji sistem potreba.

Na kapitalu zasnovana proizvodnja, dakle, s jedne strane, stvara univerzalnu industriju (tj. višak rada, rad koji stvara vrijednost), a s druge strane, sistem opće eksploatacije prirodnih i ljudskih svojstava, sistem opće korisnosti, pri čemu se kao nosilac tog sistema pojavljuje isto tako sama nauka kao i sva fizička i duhovna svojstva, a izvan toga kruga društvene proizvodnje i razmjene nema ničega što bi se pojavilo kao nešto *po-sebi-više*, samo-za-sebe-opravidano. Tako tek kapital stvara građansko društvo i opće prisvajanje prirode, kao i prisvajanje same društvene povezanosti od strane članova društva. Otuda veliki civilizirajući utjecaj kapitala, njegova proizvodnja društvenog stupnja prema kojem svi raniji izgledaju samo kao *lokalni razvoji čovječanstva* i kao *idolatrija prirode*. Priroda tek sad postaje puki predmet za čovjeka, puka stvar korisnosti; ona prestaje da bude priznavana kao moć za sebe; a sama teorijska spoznaja njenih samostalnih zakona pojavljuje se

* Ulogu što je *luksuz* igra kod starih za razliku od modernih — spomenuti kasnije.

sàmo kao lukavstvo da bi se ona potčinila ljudskim potrebama, bilo kao predmet potrošnje, bilo kao sredstvo za proizvodnju. Po toj svojoj tendenciji kapital prelazi kako preko svih nacionalnih granica i predrasuda, tako i preko obožavanja prirode i naslijedenog, u određene granice samodovoljno ograđenog zadovoljavanja postojećih potreba i reprodukcije starog načina života. On je prema svemu tome destruktivan, on neprestano sve revolucionira, rušeći sve prepreke koje ometaju razvitak proizvodnih snaga, proširenje potreba, raznolikost proizvodnje i iskorišćavanje i razmjenu prirodnih i duhovnih snaga.

Međutim, iz toga što kapital svaku takvu granicu postavlja kao ograničenje i stoga je *idealno* prelazi, nipošto ne slijedi da je ona realno prevladana, a kako svako takvo ograničenje protivrjeći njegovom određenju, njegova proizvodnja kreće se u protivrječnostima koje se neprestano prevladavaju, ali isto tako neprestano postavljaju. Ne samo to. Univerzalnost kojoj kapital nezadrživo teži nalazi u njegovoj vlastitoj prirodi one granice koje će na određenom stupnju njegovog razvitka dovesti do spoznaje da je on sam najveće ograničenje te tendencije i stoga ga prisiliti na samoukidanje.

Stoga su ekonomisti koji, kao Ricardo, shvaćaju proizvodnju kao neposredno identičnu sa samooplodnjom kapitala (dakle koji, ne brinući se ni za granice potrošnje ni za postojeće granice samog prometa, ukoliko on na svim tačkama mora pružati protuvrijednost, imaju u vidu samo razvitak proizvodnih snaga i porast industrijskog stanovništva — ponudu bez obzira na potražnju) shvatili pozitivnu bit kapitala ispravnije i dublje nego oni koji, kao Sismondi, naglašavaju granice potrošnje i postojećeg kruga protivrječnosti, iako je Sismondi dublje shvatio ograničenost proizvodnje zasnovane na kapitalu, njenu negativnu jednostranost. Ricardo je bolje shvatio njegovu univerzalnu tendenciju, Sismondi njegovu posebnu ograničenost.

3. [Nužnost hiperprodukcije pri vladavini kapitala]

Cijeli spor o tome da li je *hiperprodukcija* moguća i nužna sa stanovišta kapitala vrti se oko pitanja da li proces oplodnje kapitala u proizvodnji neposredno postavlja njegovu oplodnju u prometu; da li je njegova oplodnja u *procesu proizvodnje* njegova *realna* oplodnja? I Ricardo, naravno, ima suspicion¹ da *razmjenska vrijednost* izvan prometa nije vrijednost i da se ona kao vrijednost potvrđuje samo u prometu; ali prepreke na koje proizvodnja tako nailazi on promatra kao slučajne, kao prepreke koje se prevladavaju. Samo prevladavanje takvih prepreka on uključuje u bit kapitala, iako u izvođenju često postaje apsurdan; dok *Sismondi* obrnuto naglašava ne samo nailaženje na prepreke, već i njihovo stvaranje od strane samog kapitala,

¹ sumnju

koji tako upada u protivurječnosti, sluteći da one moraju dovesti do njegovog *downbreak-a*¹. Zato bi on htio da granice proizvodnje postavi izvana, pomoću običaja, zakona itd., a njih će upravo zato što su samo vanjske i umjetne granice, kapital nužno srušiti. S druge strane, Ricardo i cijela njegova škola nisu nikad shvatili prave *moderne krize*, u kojima se ta protivurječnost kapitala ispražnjuje u velikim burama što sve više ugrožavaju sam kapital kao temelj društva i proizvodnje.

Pokušaji koji su činjeni s ortodoksno ekonomskog stanovišta da se porekne *opća hiperprodukcija* u nekom danom momentu — doista su djetinjasti. Ili se, vidi npr. Mac Cullocha^[164], da bi se spasila proizvodnja *zasnovana na kapitalu* apstrahira od svih njenih specifičnih svojstava, od njenih pojmovnih određenja, a ona se, obrnuto, shvaća kao jednostavna proizvodnja za *neposrednu upotrebnu vrijednost*. Potpuno se apstrahira od bitnih odnosa. U stvari, da bi se [kapitalistička proizvodnja] očistila od protivurječnosti, ona se direktno odbacuje i negira. Ili oštromnije, kao npr. Mill^[165] (kojega imitira dosadni Say): *ponuda i potražnja* po njemu su identične, stoga bi morale odgovarati jedna drugoj. Ponuda je, naime, potražnja mjerena svojom vlastitom količinom.

Tu je velika zbrka: 1) ta identičnost ponude [s potražnjom] tako da je ona potražnja mjerena svojom vlastitom količinom istinita je samo ukoliko je ona *razmjenska vrijednost* = određenoj količini opredmećenog rada. Utoliko je ponuda mjera svoje vlastite potražnje — što se tiče *vrijednosti*. Ali kao takva vrijednost ponuda se realizira tek putem razmjene za novac, a kao predmet razmjene za novac ona zavisi 2) od svoje *upotrebne vrijednosti*; a kao upotrebna vrijednost od mase postojećih potreba za njom, od njene potrebnosti. Ali kao upotrebna vrijednost ona se apsolutno ne mjeri radnim vremenom opredmećenim u njoj, već se na nju primjenjuje mjerilo koje leži izvan njene prirode kao razmjenske vrijednosti.

Ili kaže se dalje: *sama ponuda je potražnja za određenim proizvodom neke vrijednosti* (koja se izražava u traženoj količini proizvoda). Ako se, dakle, ponuđeni proizvod ne može prodati, to je dokaz da je proizvedeno previše ponuđene robe a premalo robe koju traži nabavljač. Dakle, ne postoji opća hiperprodukcija, već hiperprodukcija u jednom ili u nekoliko artikala, ali nedovoljna produkcija u drugima. Pri tom se tad ponovo zaboravlja da ono što proizvodni kapital traži nije određena upotrebna vrijednost, već *vrijednost* za sebe, dakle novac — ne novac u određenju prometnog sredstva, već kao opći oblik bogatstva ili kao oblik realizacije kapitala na jednoj strani, povratak u njegovo prvobitno mirujuće stanje na drugoj.

Ali tvrdnja da se proizvodi *premalo novca* u stvari znači samo ono što se tvrdi, naime, da se proizvodnja ne poklapa s oplodnjom

¹ sloma

vrijednosti, dakle da je [proizvodnja] *hiperprodukcija* ili, što je isto, proizvodnja koja se ne može pretvoriti u novac, u *vrijednost*; koja se ne potvrđuje u prometu. Otud iluzija majstorâ novca (takoder Proudhona itd.) da postoji nedostatak *prometnih sredstava* — zbog skupoće novca — i da se mora umjetno stvoriti više novca (vidi također Birminghamce, npr. *Gemini*^[166]).

Ili se kaže da su s *društvenog stanovišta proizvodnja i potrošnja* isto, i da stoga nikad ne može biti suviška ili nerazmjera među njima. Pod društvenim stanovištem ovdje se misli apstrakcija koja *apstrahira* upravo od određene društvene strukture i odnosa, a stoga i od protivrječnosti koje proizlaze iz njih. Vrlo tačno je primjetio npr. već *Storch* protiv Saya da velik dio potrošnje nije potrošnja za neposrednu upotrebu, nego potrošnja u procesu proizvodnje, npr. potrošnja u strojevima, ugljenu, ulju, potrebnim zgradama itd. Ta potrošnja nije nipošto identična s potrošnjom o kojoj je ovdje riječ. Isto tako su *Malthus* i *Sismondi* tačno primjetili da npr. potrošnja radnika nije nipošto po sebi *zadovoljavajuća* potrošnja za kapitalista.^[167] Ovdje se posve izbacuje moment oplodnje vrijednosti i jednostavno se suprotstavljaju proizvodnja i potrošnja, tj. pretpostavlja se proizvodnja bazirana direktno na *upotrebnoj vrijednosti*, dakle ne na kapitalu.

Ili rečeno *socijalistički*: neka su rad i razmjena rada, tj. proizvodnja i njena razmjena (promet) cijeli proces; kako drukčije može iz toga proizići nerazmjer nego omaškom, krivim računom? Rad se tu ne promatra kao najamni rad, niti kapital kao kapital. S jedne strane se prihvaćaju rezultati proizvodnje koja je zasnovana na kapitalu; s druge strane poriče se pretpostavka i uslov tih rezultata — potrebni rad kao rad postavljen od viška rada i za višak rada.

Ili — npr. *Ricardo*^[168] — kako se sama proizvodnja upravlja prema troškovima proizvodnje, ona regulira sama sebe, pa ako se neka grana proizvodnje ne oploduje kapital se u izvjesnom stupnju povlači iz nje i baca na drugu tačku gdje je potreban. Ali bez obzira na to što sama ta nužnost izjednačenja *pretpostavlja* nejednakost, disharmoniju, a stoga i protivrječnost — u općoj krizi hiperprodukcije nije protivrječnost između raznih vrsta proizvodnog kapitala, već između industrijskog i zajmovnog kapitala — između kapitala kako je direktno uključen u proces proizvodnje i kako se pojavljuje izvan njega (relativno) samostalno kao novac. Najzad: *proporcionalna proizvodnja* (to se nalazi već kod Ricarda itd.); samo ako je tendencija kapitala da se raspodijeli u pravim proporcijama, onda je isto tako njegova nužna tendencija — budući da on beskrajno teži za viškom rada, većom produktivnošću, dodatnom potrošnjom itd. — da poraste preko proporcije.

(U *konkurenciji* se ta unutrašnja tendencija kapitala pojavljuje kao prinuda, kojoj ga izlaže *tudi* kapital i koja ga goni naprijed preko prave

proporcije neprestanim *Marche, marche!*¹ Slobodnu konkurenciju, kao što je to tačno nanjušio g. Wakefield u svom komentaru Smitha^[169], ekonomisti nisu još nikad analizirali ma koliko da se o njoj brblja i ma koliko da je ona temelj cijele građanske proizvodnje koja počiva na kapitalu. Nju su shvaćali samo negativno, tj. kao negaciju monopolâ, korporacijâ, zakonskih propisa itd. Kao negaciju feudalne proizvodnje. Ali ona ipak mora biti i nešto *za sebe*, jer je puko 0 prazna negacija, apstrahiranje od jednog ograničenja koje uskrsava odmah ponovo, npr. u obliku monopola, prirodnih monopola itd. Pojmovno *konkurencija* nije ništa do unutrašnja *priroda kapitala*, njegovo bitno određenje, koje se javlja i realizira kao uzajamno djelovanje mnogih kapitala jednog na drugi, unutrašnja tendencija kao vanjska nužnost.) (Kapital postoji i može postojati samo kao mnoštvo kapitalâ, i stoga se njegovo samoodređenje pojavljuje kao njihovo uzajamno djelovanje jednog na drugi.)

Kapital je isto toliko neprestano postavljanje kao i ukidanje *proporcionalne proizvodnje*. Postojeća proporcija mora se uvijek ukinuti stvaranjem viškova vrijednosti i povećanjem proizvodnih snaga. Ali taj zahtjev da proizvodnju treba proširiti *istovremeno* i *simultano* u *istoj proporciji* nameće kapitalu vanjske zahtjeve, koji nipošto ne proizlaze iz njega samog; u isti mah izlaženje iz dane proporcije u jednoj grani proizvodnje izbacuje iz proporcije i sve ostale, i to u nejednakim proporcijama. Dosada (jer još nismo stigli do određenja kapitala kao *capital circulant*² i još imamo na jednoj strani promet, a na drugoj kapital, ili proizvodnju kao pretpostavku prometa ili temelj iz kojega on proizlazi) već sa stanovišta proizvodnje promet ima odnos prema potrošnji i proizvodnji — drugim riječima višak rada kao protuvrijednost i specifikiranje rada u sve bogatijem obliku.

U jednostavnom pojmu kapitala moraju biti sadržane *po sebi* njegove civilizatorske tendencije itd., [te tendencije] ne smiju se kao u dosadašnjim ekonomijama pojavljivati samo kao vanjske konzekvencije. Isto tako za protivurječnosti, koje se kasnije oslobađaju, mora se pokazati da su već latentne u kapitalu.

Dosad smo u procesu oplodnje vrijednosti imali samo ravnodušnost pojedinih momenata jednog prema drugom; da se oni unutrašnje uslovljavaju i vanjski traže, ali da se mogu sresti ili ne sresti, poklopiti ili ne poklopiti, uzajamno odgovarati ili ne odgovarati. Unutrašnja nužnost momenata koji pripadaju zajedno i njihova ravnodušna samostalna egzistencija jednog prema drugom već je osnova protivurječnosti.

Međutim, mi još nipošto nismo gotovi. Protivurječnost između proizvodnje i oplodnje vrijednosti — čije je jedinstvo prema svom pojmu kapital — mora se shvatiti još imanentnije nego samo kao ravno-

¹ Naprijed, naprijed! — ² optičajnog kapitala

dušno, prividno uzajamno nezavisno pojavljivanje pojedinih momenta procesa ili, tačnije, totaliteta procesâ.

Da bismo se približili stvari: *Prije svega postoji jedna granica, inherentna ne proizvodnji uopće, već proizvodnji baziranoj na kapitalu.* Ta granica je dvostruka ili, bolje, ista, samo se promatra u dva pravca. Dovoljno je da se ovdje dokaže da kapital sadrži jedno *posebno* ograničenje proizvodnje — koje protivurječi njegovoj općoj tendenciji da prekoračuje sve prepreke proizvodnje — da bi se otkrila osnova *hiperprodukcije*, temeljna protivurječnost razvijenog kapitala; uopće da bi se otkrilo da kapital nije, kako to misle ekonomisti, *apsolutni* oblik za razvitak proizvodnih snaga — apsolutni oblik za to kao oblik bogatstva koji bi se apsolutno poklapao s razvojem proizvodnih snaga.

Stupnjevi proizvodnje koji prethode kapitalu pojavljuju se ako se promatraju s njegovog gledišta, kao sve sami okovi proizvodnih snaga. Ali on sam, tačno shvaćen, pojavljuje se kao uslov za razvoj proizvodnih snaga sve dotle dok one trebaju vanjski poticaj koji se u isti mah pojavljuje kao njihova uzda. Njihova disciplina, koja na izvjesnoj visini njihovog razvitka postaje suvišna i teška; jednako kao i korporacije itd. Te imanentne granice moraju se poklopiti s prirodom kapitala, s njegovim bitnim pojmovnim određenjima. Te su potrebne granice:

1) *Potrebni rad* kao granica razmjenske vrijednosti žive radne sposobnosti ili najamnine industrijskog stanovništva;

2) *Višak vrijednosti* kao granica viška radnog vremena; i u odnosu na relativan višak radnog vremena kao ograničenje za razvoj proizvodnih snaga;

3) Što je isto, *pretvaranje u novac*, razmjenska vrijednost uopće kao granica proizvodnje; ili na vrijednosti zasnovana razmjena, ili na razmjeni zasnovana vrijednost kao granica proizvodnje. To je:

4) ponovo isto kao *ograničenje proizvodnje upotrebnih vrijednosti* razmjenskom vrijednošću; ili da realno bogatstvo, da bi uopće postalo objekt proizvodnje, mora poprimiti *određeni* oblik koji je od nje ga samog različit, dakle nije apsolutno identičan s njim.

S druge strane, iz *opće tendencije kapitala* proizlazi (isto što se pojavilo u jednostavnom prometu tako, da se novac kao prometno sredstvo pojavio samo kao prolazan, bez samostalne nužnosti, i zato ne kao granica i ograničenje) da on zaboravlja i apstrahira:

1) od potrebnog rada kao granice razmjenske vrijednosti žive radne sposobnosti; 2) od viška vrijednosti kao granice viška rada i razvitka proizvodnih snaga; 3) od novca kao granice proizvodnje; 4) od ograničenja proizvodnje upotrebnih vrijednosti razmjenskom vrijednošću.

Hinc¹ hiperprodukcija, tj. iznenadno *podsjecanje* na sve te nužne momente proizvodnje koja se zasniva na kapitalu; otud opće obez-

¹ Otud

vredjenje kad se zaboravi na njih. U isti mah je time kapitalu postavljen zadatak da s jednog višeg stepena razvoja proizvodnih snaga itd. iznova započne svoj pokušaj, svaki put sa sve većim slomom *kao kapital*. Stoga je jasno da što se više razvija kapitala, to se više on pojavljuje kao ograničenje proizvodnje — a stoga i potrošnje — bez obzira na ostale protivrječnosti uslijed kojih se on pojavljuje kao neugodno ograničenje proizvodnje i prometa.

[Cijeli *kreditni sistem*, kao i s njim povezano *overtrading*, *over-speculation* etc.¹ počiva na nužnosti da se proširi i preskoči ograničenje prometa i sfere razmjene. Kolosalnije, klasičnije to se pojavljuje u odnosu između narodâ nego u odnosu između individua. Tako su npr. Englezi prisiljeni da *pozajmljuju* tuđim narodima, da bi ih dobili za svoje mušterije. Uglavnom engleski kapitalist vrši razmjenu s *proizvodnim* engleskim kapitalom dvojako 1) kao on sâm, 2) kao Yankee² itd. ili u nekom drugom obliku u kojem je plasirao svoj novac.]

[Kapital kao *ograničenje proizvodnje* nagoviješten je npr. kod *Hodgskina* :

»U sadašnjem stanju svaka akumulacija kapitala povećava profit koji se traži od radnika i guši svaki onaj rad koji bi radniku samo pribavio udoban život . . . *Profit* je ograničenje proizvodnje.«^[170] (Hodgskin. Sveska, p. 46).

Zahvaljujući vanjskoj trgovini proširuje se granica sfere razmjene i kapitalistima se omogućuje da troše više viška rada:

»U nizu godina svijet ne može uzeti više od nas nego što mi možemo uzeti od svijeta. Čak i profite koje prave naši trgovci u svojoj vanjskoj trgovini plaćaju potrošači za uzvrat uvezenih dobara ovdje. Inostrana trgovina je čista trampa i kao takva razmjena u korist i na zadovoljstvo kapitalista. Ali ona može da utroši robe samo do izvjesne mjere. On razmjenjuje pamučnu robu itd. za vino i svilu iz stranih zemalja. Ali ove *predstavljaju samo višak rada našeg vlastitog stanovništva* jednako kao i odjeća i pamučna roba, te je na taj način *razorna snaga kapitalista porasla preko svih granica*. Tako je priroda *nadmudrena*.« (Source and Remedy itd., p. 27, 28).

O tome koliko je *prezasićenost* u vezi s *granicom* potrebnog rada:

»Pravo značenje pojačane potražnje od strane radnikâ je sklonost da sami uzmu manje a da veći dio ostave svojim poslodavcima; i ako se kaže da to *smanjujući potrošnju povećava prezasićenost tržišta*, ja mogu samo reći da je tada prezasićenost sinonim za visoke profite.« (Ispitivanje etc. London 1821, p. 12.)

Tu je jedna strana protivrječnosti izražena potpuno.

»Praksa da se rad obustavi na tački na kojoj može da proizvodi pored izdržavanja radnika i profit za kapitalista u opreci je s prirodnim zakonom koji regulira pro-

¹ pretjerano trgovanje, pretjerano spekuliranje (iznad mogućnosti) itd. —

² Jenki

izvodnju» (Hodgskin, Sveska, 41, IX). »Što više kapital akumulira, to više raste cijeli iznos traženog profita; tako nastaje umjetna smetnja za porast proizvodnje stanovništva.« (Hodgskin, Sveska, 46).

Protivrječnosti između kapitala kao oruđa za proizvodnju uopće i oruđa za proizvodnju vrijednosti izlaže *Malthus* (X, 40 i sl.) ovako:

»Profiti se uvijek mjere vrijednošću a nikad količinom . . . *Bogatstvo* neke zemlje zavisi dijelom od količine proizvoda dobijenog njenim radom, a dijelom od *takvog prilagodavanja te količine potrebama i mogućnostima postojećeg stanovništva* kakvo je prikladno da mu da vrijednost. Ništa nije sigurnije od toga da bogatstvo nije određeno samo jednim od ovih [faktora]. Ali bogatstvo i vrijednost možda su najuže povezani u nužnosti posljednje za proizvodnju prvog. Pri sadašnjem stanju stvari može se reći da je vrijednost dana robama, to jest žrtva rada koju su ljudi voljni da podnesu kako bi se izdržavali, *gotovo jedini uzrok* postojanja bogatstva . . . Potrošna potražnja koju prouzrokuju samo radnici zaposleni u produktivnom radu ne može nikad sama biti motiv za akumulaciju i upotrebu kapitala . . . *same snage proizvodnje ne osiguravaju stvaranje proporcionalnog stupnja bogatstva*, kao ni porast stanovništva. Za to je potrebna takva raspodjela proizvoda i takvo prilagodavanje tog proizvoda željama onih koji treba da ga troše, da bi se stalno povećavala *razmjenska vrijednost cijele mase*, tj. snage proizvodnje stavljaju se potpuno u pokret samo nesmetanom potražnjom za sve što se proizvodi . . .»

To se, s jedne strane, doduše postiže neprestano novim granama industrije (i uzajamnim proširanjem starih), čime stare dobijaju nova tržišta itd. U stvari proizvodnja sama stvara potrošnju time što zapošljava više radnika u istoj poslovnoj grani i stvara nove poslovne grane, gdje novi kapitalisti sa svoje strane zapošljavaju nove radnike i u isti mah uzajamno postaju tržište za stare

ali potražnja koju stvara sam proizvodni radnik ne može nikad biti *adekvatna* potražnja, jer se ona ne penje do punog opsega onog što on proizvodi. Kad bi to bio slučaj, ne bi bilo profita, dakle ni motiva da se on zaposli. Samo postojanje profita na bilo koju robu pretpostavlja potražnju izvan *potražnje radnika koji ju je stvorio* . . . »I radnici i kapital su možda preobilni u odnosu na sredstva da se korisno zaposle.«

[Uz 3), na što ćemo uskoro prijeći, treba primijetiti da prethodna akumulacija, u čijem se obliku pojavljuje kapital nasuprot radu i zahvaljujući kojoj on predstavlja komandu nad radom, nije ponajprije ništa drugo do sam *višak rada* u obliku *viška proizvoda*, a s druge strane uputnica na tuđi koezistirajući rad.^[171]

4. [Odnos kapitala prema radniku kao proizvođaču i potrošaču]

Ovdje se, naravno, još ne radi o tome da se izloži hiperprodukcija u njenoj određenosti, već samo njeni začeci kako su prvobitno postavljeni u samom odnosu kapitala. Stoga ovdje također još ne tre-

ba da se obaziremo na druge posjedničke i potrošačke itd. klase, koje ne proizvode nego žive od svog dohotka, dakle razmjenjuju s kapitalom, čine centre razmjene za njega. Mi ih možemo samo utoliko djelomično uzeti u obzir (ali bolje kod *akumulacije*), što su one jako značajne za historijsko stvaranje kapitala.

Kod proizvodnje bazirane na ropstvu, kao i kod patrijarhalne seosko-industrijske proizvodnje, gdje najveći dio stanovništva svojim radom neposredno zadovoljava najveći dio svojih potreba, krug je prometa i razmjene vrlo sužen, a napose kod prve rob uopće ne dolazi u obzir kao razmjenjivač. Ali kod proizvodnje koja se temelji na kapitalu potrošnja je na svim tačkama posredovana razmjenom, a rad nema nikad *neposrednu* upotrebnu vrijednost za one koji rade. Cijela je osnova te proizvodnje rad kao razmjenska vrijednost i kao stvaralac razmjenske vrijednosti.

Well. Prije svega, najamni radnik je za razliku od roba i sam samostalan centar prometa, razmjenjivač, onaj koji stvara razmjensku vrijednost i prima je putem razmjene. *Prvo:* razmjenom između dijela kapitala koji je određen kao najamnina i žive radne snage *razmjenska vrijednost* tog dijela kapitala postavljena je neposredno, prije nego kapital ponovo iziđe iz procesa proizvodnje i uđe u promet, dakle to se i samo može shvatiti još kao čin prometa. *Drugo:* s izuzetkom njegovih vlastitih radnika prema svakom kapitalistu istupaju svi drugi radnici, njihova ukupna masa, ne kao radnici već kao potrošači; kao posjednici razmjenskih vrijednosti (najamnine), novca koji razmjenjuju za njegovu robu. Svi su oni centri prometa od kojih polazi čin razmjene i koji održavaju razmjensku vrijednost kapitala. Oni sačinjavaju razmjerno vrlo velik dio potrošača — iako ne baš tako velik kako se to općenito zamišlja, ako se ima u vidu pravi industrijski radnik. Što je veći njihov broj (broj industrijskog stanovništva) i masa novca kojim oni raspoložuju, to je veća sfera razmjene za kapital. Vidjeli smo da je tendencija kapitala da što više poveća masu industrijskog stanovništva.

Zapravo nas se ovdje još nimalo ne tiče odnos jednog kapitalista prema radnicima *drugih* kapitalista. Taj odnos pokazuje samo iluziju svakog kapitalista, ali ne mijenja ništa u odnosu kapitala uopće prema radu. Svaki kapitalist zna da prema svom radniku ne stoji kao proizvođač prema potrošaču, pa želi da njegovu potrošnju, tj. njegovu sposobnost za razmjenu, njegovu najamninu ograniči što više. On prirodno želi da radnici *drugih* kapitalista budu po mogućnosti što veći potrošači *njegove* robe. Ali odnos *svakog* kapitalista prema *svojim* radnicima *jest odnos kapitala i rada uopće*, bitan odnos. Ali iluzija (istinita za pojedinog kapitalista, za razliku od svih drugih) da *osim njegovih* radnika sva ostala radnička klasa stoji prema njemu kao *potrošač i razmjenjivač*, ne kao radnik, već kao onaj koji troši novac, nastaje upravo uslijed toga. Zaboravlja se da, kako kaže *Malthus*,

«sama egzistencija profita kod bilo koje robe pretpostavlja potražnju izvan potražnje radnika koji je robu proizveo», te zato «potražnja samog radnika ne može nikad biti dovoljna potražnja».

Kako jedna proizvodnja pokreće drugu i tako u radnicima *tudeg* kapitala stvara sebi potrošače, to se za svaki pojedini kapital potražnja radničke klase koja je postavljena samom proizvodnjom *pojavljuje* kao «dovoljna potražnja». S jedne strane, ta samom proizvodnjom postavljena potražnja tjera proizvodnju naprijed iznad proporcije u kojoj bi ona s obzirom na radnike morala proizvoditi; mora je natjerati iznad nje; s druge strane, ako nestane ili se smanji potražnja *izvan potražnje samog radnika*, tada nastupa slom. *Potražnju od strane radnika* — tj. plaćanje najamnine na kojoj počiva ta potražnja — tada ni sam kapital ne promatra kao dobit, već kao gubitak. To jest pokazuje se *immanentni odnos između kapitala i rada*.

I ovdje opet konkurencija kapitala, njihova uzajamna ravnodušnost i međusobna samostalnost dovodi do toga da se pojedini kapital ne odnosi prema radnicima cjelokupnog ostalog kapitala *kao prema radnicima*: hinc¹ izrasta preko prave proporcije. Upravo se po tome i razlikuje kapital od odnosa vladavine, što *radnik* prema kapitalu nastupa kao potrošač i kao onaj koji postavlja razmjensku vrijednost, što on u obliku *posjednika novca*, u obliku novca, postaje jednostavan centar prometa, jedan od beskonačno mnogo takvih centara, u čemu je nestala njegova određenost kao radnika.

[Posve je isto s potražnjom što je stvara sama proizvodnja, potražnjom za sirovinama, polufabrikatima, strojevima, saobraćajnim sredstvima i u proizvodnji utrošenim pomoćnim materijalom, bojama, ugljenom, lojem, sapunom itd. Ta potražnja kao ona koja plaća, koja postavlja razmjensku vrijednost, adekvatna je i dovoljna sve dok proizvođači razmjenjuju između sebe. Njena neadekvatnost izlazi na vidjelo čim završni proizvod naide na granicu u neposrednoj i konačnoj potrošnji. I taj *privid*, koji tjera proizvodnju preko prave proporcije, zasnovan je na biti kapitala, koji, kako to treba potanje izložiti kod konkurencije, *jest* nešto što se odbija samo od sebe, mnoštvo uzajamno posve ravnodušnih kapitala. Ukoliko jedan kapitalist *kupuje* od drugih, kupuje ili prodaje robu, oni stoje u jednostavnom odnosu razmjene, ne odnose se jedan prema drugom kao kapital. Ona *ispravna* (zamišljena) proporcija u kojoj oni moraju međusobno razmjenjivati da bi se konačno mogli oploditi kao kapital leži *izvan* njihovog uzajamnog odnosa.]

Prije svega: kapital prisiljava radnike na višak rada povrh potrebnog rada. Samo tako on se oploduje i stvara višak vrijednosti. Ali, s druge strane, on postavlja potrebni rad samo *ako* je i *ukoliko* je rad višak rada i može se *realizirati* kao *višak vrijednosti*. Kapital, dakle, postavlja višak rada kao uslov za potrebni rad, a višak vrijed-

¹ otud

nosti kao granicu za opredmećeni rad, vrijednost uopće. Ako kapital ne može da postavi višak vrijednosti, ne postavlja ni vrijednost, a na vlastitoj osnovi može je postaviti samo on. Kapital, dakle, ograničava (kako to kažu Englezi, through artificial check¹) rad i stvaranje vrijednosti, i to iz istog razloga iz kojeg (i u istoj mjeri u kojoj) on postavlja višak rada i višak vrijednosti. Po svojoj prirodi on, dakle, postavlja granicu za rad i stvaranje vrijednosti, granicu koja je u protivurječnosti s njegovom tendencijom da ih do neizmjernosti proširuje. I time što isto tako postavlja jednu njemu *specifičnu* granicu, kao što, s druge strane, tjera preko svake granice, on je živa protivurječnost.

[Kako vrijednost čini temelj kapitala, te on nužno egzistira samo pomoću razmjene za *protuvrijednost*, kapital se nužno odbija sam od sebe. *Univerzalan kapital*, bez tuđih kapitala nasuprot sebi, s kojima bi razmjenjivao (a on sa sadašnjeg stanovišta ima nasuprot sebi samo najamni rad ili samog sebe) stoga je nemogućnost. Međusobno odbijanje kapitala leži već u kapitalu kao realiziranoj razmjenskoj vrijednosti.]

Ako kapital tako, s jedne strane, čini višak rada i njegovu *razmjenu za višak rada* uslovom za potrebni rad i dakle za postavljanje *radne snage* kao centra za razmjenu (po tome, dakle, već sužava i uslovljava sferu razmjene), s druge strane za njega je isto tako bitno da ograniči potrošnju radnika na ono što je nužno za reprodukciju njegove radne snage, da *vrijednost* koja izražava *potrebni rad* učini granicom oplodnje vrijednosti radne snage, a stoga i *razmjenske sposobnosti* radnika, te da pokuša svesti na minimum odnos tog potrebnog rada prema višku rada. To je novo ograničenje sfere razmjene, koje je, međutim, sasvim isto kao i prvo identično s tendencijom kapitala da se prema svakoj granici svoje samooplodnje odnosi kao prema ograničenju. Neizmjereno povećavanje vrijednosti kapitala — neizmjereno postavljanje vrijednosti — ovdje je, dakle, apsolutno identično s ograničavanjem sfere razmjene, tj. s ograničavanjem mogućnosti oplodnje, realizacije vrijednosti postavljene u procesu proizvodnje.

Isto je tako s *proizvodnom snagom*. S jedne strane, tendencija je kapitala da je nužno poveća do krajnosti, kako bi povećao relativan *višak vremena*. S druge strane, time se smanjuje *potrebno radno vrijeme*, dakle sposobnost radnika za razmjenu. Nadalje, kako smo vidjeli, relativni *višak vrijednosti* raste u mnogo manjoj mjeri nego proizvodna snaga, pri čemu taj omjer opada to više što je više proizvodna snaga već porasla. *Ali u sličnom omjeru raste masa proizvoda* — kad ne bi rasla, bio bi oslobođen nov kapital, kao i rad — koji ne bi ušli u promet. Ali u istoj mjeri u kojoj raste masa proizvoda, raste i teškoća da se oplodi radno vrijeme sadržano u njima, jer rastu zahtjevi na potrošnju.

¹ umjetnom kontrolom

(Ovdje još imamo posla samo s tim kako je *proces oplodnje kapitala*¹ u isti mah i njegov *proces obezvređenja*². Ovamo ne spada pitanje koliko kapital, dok ima tendenciju da *beskrajno povećava proizvodne snage, isto tako* čini jednostranim, ograničava itd. *glavnu proizvodnu snagu, samog čovjeka*; uopće ima tendenciju da ograniči proizvodne snage.)

Kapital, dakle, postavlja *potrebno radno vrijeme* kao granicu za razmjensku vrijednost žive radne snage, *višak radnog vremena* kao granicu za potrebno radno vrijeme, a *višak vrijednosti* kao granicu za višak radnog vremena; dok u isti mah prelazi preko svih tih granica ukoliko nasuprot sebi postavlja *radnu snagu* kao onu koja vrši jednostavnu razmjenu, kao novac, a *višak radnog vremena* postavlja kao jedinu granicu, zato što on³ stvara višak vrijednosti. (Ili, s obzirom na prvu stranu, kapital postavlja razmjenu viškova vrijednosti kao granicu za razmjenu potrebnih vrijednosti.)

U isti mah kapital postavlja *vrijednosti* koje se već *nalaze* u prometu (ili, što je isto, proporciju od njega postavljene vrijednosti prema u njemu samom i u prometu *pretpostavljenim* vrijednostima) kao granicu, nužnu granicu svom stvaranju vrijednosti; s druge strane, on postavlja svoju produktivnost kao jedinu granicu i tvorca vrijednosti. On, dakle, neprestano teži, s jedne strane, svom vlastitom obezvređenju, a s druge strane, kočenju proizvodnih snaga i rada koji se opredmećuje u vrijednostima.

5. [*Teorije o nemogućnosti hiperprodukcije i odnos između potrebne najamnine i profita*]

[Glupost o nemogućnosti hiperprodukcije (drugim riječima tvrdnju o neposrednoj identičnosti procesa proizvodnje i procesa oplodnje kapitala) izrazio je, kao što je gore spomenuto, James Mill bar sofisticirano, tj. s duhom, tako da je ponuda = svojoj vlastitoj potražnji, da se dakle potražnja i ponuda poklapaju, što drugim riječima znači isto kao da je vrijednost određena radnim vremenom, da *razmjena* dakle *njoj ništa ne dodaje*, pri čemu se samo zaboravlja da se razmjena mora izvršiti, a da to zavisi (u krajnjoj liniji) od *upotrebne vrijednosti*. Dakle, kao što kaže Mill, ako se potražnja i ponuda ne poklapaju, to dolazi otud što se jednog određenog proizvoda (koji se nudi) proizvelo previše, a drugog (koji se traži) premalo. Ovo previše i premalo ne odnosi se na razmjensku vrijednost već na upotrebnu vrijednost. Cijela stvar izlazi na to da ponuđenog proizvoda ima više nego što

¹ der *Verwertungsprozeß* des Kapitals — ² sein *Entwertungsprozeß* — ³ višak radnog vremena

ga »treba«. Izlazi, dakle, da hiperprodukcija potječe od upotrebne vrijednosti i stoga od same razmjene.

Kod Saya je to još apsurdnije, proizvodi se razmjenjuju samo za proizvode;^[172] dakle je u krajnjem slučaju proizvedeno jednih previše, a drugih premalo. Pri tom je zaboravljeno 1) da se vrijednosti razmjenjuju za vrijednosti i da se jedan proizvod razmjenjuje za drugi samo ukoliko je on vrijednost, tj. ukoliko je on novac ili će biti novac; 2) da se razmjenjuje za rad. Dobri čovjek staje na stanovište *jednostavne razmjene*, na kojem zaista hiperprodukcija nije moguća, jer se u stvari ne radi o razmjenskoj vrijednosti nego o upotrebnoj vrijednosti. Hiperprodukcija se zbiva u vezi s oplodnjom, inače ne.]

Proudhon, koji osjeća problem ali ga ne shvaća, izvodi hiperprodukciju otud »što radnik ne može otkupiti svoj proizvod«.^[173] On pod tim misli da se na taj proizvod dodaju kamata i profit, odnosno da je cijena proizvoda podignuta iznad svoje prave vrijednosti. To dokazuje d'abord¹ da on ništa ne razumije o određivanju vrijednosti, koje generally spoken² ne može sadržati ništa od te podignute cijene. U praktičnoj trgovini kapitalist A može prevariti kapitalista B. Koliko jedan stavi u džep previše, toliko drugi premalo. Zbrojimo li oba, tada je suma njihove razmjene = sumi u njoj opredmećenog radnog vremena, samo što je od toga kapitalist A stavio više u džep nego što mu je pripadalo u odnosu na B. Od svih profita koje napravi kapital, tj. ukupna masa kapitalista, odbija se 1) postojani dio kapitala; 2) najamnina ili opredmećeno radno vrijeme koje je potrebno da se reproducira živa radna sposobnost. Oni dakle mogu da između sebe dijele samo višak vrijednosti. Proporcije — pravedne ili nepravedne — u kojima oni taj višak vrijednosti dijele između sebe ne mijenjaju apsolutno ništa u razmjeni ni u odnosu razmjene između kapitala i rada.

Moglo bi se reći da je *potrebno radno vrijeme* (tj. najamnina), koje dakle ne uključuje profit, nego naprotiv treba da se odbije od njega, samo opet određeno *cijenama* proizvodâ, koje već uključuju profit. Odakle bi inače mogao dolaziti profit što ga kapitalist koji ne upotrebljava direktno tog radnika dobija u razmjeni s njim? Na primjer: radnik prela razmijeni svoju najamninu za toliko bušela žita. Ali u cijenu svakog bušela već je uključen profit zakupca, tj. kapitala. Tako da *cijena* sredstava za život koja kupuje potrebno radno vrijeme već uključuje višak radnog vremena. Prije svega, jasno je da najamnina koju prelac plaća svojim radnicima mora biti dosta velika da bi kupila potreban bušel pšenice ma kakav profit za zakupca ulazio u *cijenu* bušela pšenice; ali da isto tako, s druge strane, najamnina koju zakupac plaća svojim radnicima mora biti dosta velika da im pri-

¹ prije svega — ² općenito rečeno

bavi potrebnu količinu odjeće ma kakav profit prelca i tkalca ulazilo u cijenu te odjeće.¹

Stvar je jednostavno u tome 1) što se brka cijena i vrijednost; 2) što ulaze odnosi koji se određenja vrijednosti kao takvog ne tiču. Pretpostavimo najprije — što je pojmovni odnos — da kapitalist A sam proizvodi sva sredstva za život koja su potrebna radniku ili koja predstavljaju sumu upotrebnih vrijednosti u kojima se opredmećuje nje-

¹ *Precitano*: Ako je opća profitna stopa npr. 10%, tada prelac mora platiti svojim radnicima 10% iznad potrebne najamnine, a zakupac svojim. Ovdje gdje još imamo posla samo s općim ili prosječnim odnosima detalji nas se još ne tiču. Prelac dobija 10% ne na svoj kapital, već na njegov alikvotni dio koji je predstavljen u odjeljku njegovog kapitala pretvorenog u robu, na dio koji kupuje radnika. Isto tako zakupac na radnicima kapitaliste. Ali svaki od njih gubi isto toliko na onih 10% što ih isplaćuje iznad potrebne najamnine. (Može doći do razlike ukoliko proizvodi jednog, npr. zakupca, ulaze u potrebnu potrošnju radnika, a proizvodi drugog ne; to još ne spada ovamo.) Uzmimo da zakupac i sukarn upotrebljavaju kapital od 100 talira i da su omjeri između postojane i promjenljive vrijednosti kod obojice isti, pa dakle i višak vrijednosti.

Dakle, npr. 60 sirovina, 20 strojevi, 20 rad, 20 višak rada = 120 talira. Šezdeset aršina ili bušela = 120, ako je 1 aršin ili bušel = $\frac{120}{60} = 2$ talira. Višak vrijednosti na rad iznosi 100%; na predujmljeni kapital samo 20%, jer je najamnina samo $\frac{1}{3}$ predujmljenog kapitala, a $\frac{100}{5} = 20$. Radnik dobija u oba slučaja kao potrebnu najamninu 10 aršina ili 10 bušela = 20 talira. Cijena svakog aršina ili bušela sadrži 20% profita; kad kupuje aršin ili bušel, radnik, dakle, na svojih 10 aršina ili bušela plaća, prema Proudhonu, previše $10 \times 20\%$. Dvadeset odsto na 2 talira ili 60 srebrnih groša = 12 srebrnih groša ($5 \times 12 = 60$). Dakle na onih 10 = 60 srebrnih groša = 2 talira. Ali on također dobija samo potrebnu najamninu 10 aršina ili 10 bušela. Tj. ako pretpostavimo mašineriju kao konstantnu. Da je radnik imao kapital od 100 i da se ograničio na svoj potrebni rad, ali tako da bi taj rad bio stavljen u položaj da iznova započne s proizvodom svog rada, on bi bio morao da proizvede samo 10 aršina ili bušela, ali k tome sirov . . .

Jedan bušel ili aršin 6 srebrnih groša previše; na 10 = 60 ili 2 talira.

Dvadeset odsto na 2 talira ili 60 srebrnih groša je $\frac{60}{5} = 12$. Profit na jedan aršin ili bušel iznosi 12 srebrnih groša. Ali radnik prima 20 talira = 10 bušela ili aršina. On s jedne strane plaća previše 10×12 ili 120 srebrnih groša = 4 talira ($4 \times 30 = 120$); s druge strane on dobija više 4 talira (na aršin 12 srebrnih groša, 10×12), tj. 20 umjesto 16, tj. peti dio, tj. 20% od 20 previše. S druge strane, on ipak dobija samo potrebnu najamninu od 10 aršina ili 10 bušela. Da je cijena određena potrebnim radom, tada bi on dobio za 1 aršin 60 – 12 srebrnih groša = 48 srebrnih groša = 1 talir 18 srebrnih groša, a za 10 aršina $48 \times 10 = 480$ srebrnih groša = 16 talira. $\left(\frac{480}{30} = 16\right)$

gov potrebni rad. Radnik bi dakle s novcem koji dobija od kapitalista — novac se ovdje u ovoj transakciji pojavljuje samo kao prometno sredstvo — s novcem koji je dobio od kapitalista kupio natrag alikvotni dio proizvoda, koji predstavlja njegov potrebni rad. *Cijena* alikvotnog dijela proizvoda kapitalista A je, naravno, ista za radnika kao i za svakog drugog razmjenjivača. Od trenutka kad [radnik] stane da kupuje od kapitalista ugasio se njegov specifični kvalitet kao radnika; u njegovom novcu nestao je svaki trag odnosa i operacija pomoću kojih je dobijen; on u prometu stoji prema kapitalistu jednostavno kao N, a ovaj prema njemu kao R; kao realizator *cijene* od R, koja je stoga za njega isto tako pretpostavljena kao i za svakog drugog predstavnika od N, tj. kupca. *Well*. Ali u cijeni alikvotnih dijelova robe koju on kupuje uključen je profit u kome se pojavljuje višak vrijednosti koji pripada kapitalu. Stoga ako radnikovo potrebno radno vrijeme predstavlja 20 talira = određenom alikvotnom dijelu proizvoda, tada mu kapitalist prodaje, ako je profit 10%, robu za 22 talira.

Tako misli Proudhon i odatle zaključuje da radnik ne može otkupiti svoj proizvod, tj. alikvotni dio ukupnog proizvoda koji opredmećuje njegov *potrebni rad*. (Na njegov drugi zaključak da kapital *zbog toga* ne može adekvatno razmjenjivati i da *zbog toga* dolazi do hiperprodukcije — vratit ćemo se odmah.) Recimo, da bi stvar bila očiglednija, da je radnikovih 20 talira = 4 bušela žita. Prema tome, ako je 20 talira u novcu izražena vrijednost 4 bušela, a kapitalist ih prodaje za 22, radnik ne bi mogao otkupiti 4 bušela, odnosno mogao bi kupiti samo $3 \frac{7}{11}$ bušela. Drugim riječima, on uobražava da novčana transakcija iskrivljava taj odnos. Dvadeset talira je cijena potrebnog rada = 4 bušela i nju kapitalist daje radniku; ali čim on sad hoće da za svojih 20 talira dobije 4 bušela, on dobija samo $3 \frac{7}{11}$. Kako radnik ovim ne bi dobio *potrebnu* najamninu, on uopće ne bi mogao živjeti i tako g. Proudhon dokazuje previše.*

Ali pretpostavka je, s oprostjenjem, pogrešna. Ako 5 talira izražava *vrijednost* jednog bušela, tj. u njemu opredmećeno radno vrijeme, a 4 bušela *potrebnu najamninu*, tada kapitalist A ne prodaje ta 4 bušela, kako misli Proudhon, za 22, već za 20 talira. Ali stvar stoji ovako: ukupan proizvod (uključujući potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena) neka bude 110 talira = 22 bušela; od toga 16 bušela = 80 talira predstavlja kapital uloženi u sjeme, strojeve itd., 4 bušela = 20

* Da u praksi kako po općoj tendenciji, tako i direktno preko *cijene*, kao npr. u sistemu plaća u naturi, kapital pokušava da prevari *potrebni rad* i da ga snizi ispod njegovog mjerila, kako prirodnog tako i danog u određenom stanju društva, ne spada ovamo. Mi ovdje svuda treba da pretpostavimo da se plaća *ekonomski* pravedna, tj. prema općim zakonima ekonomije određena najamnina. Protivurječnosti moraju ovdje proizlaziti iz samih općih odnosa, a ne iz prevara pojedinih kapitalista. Kako se to u stvarnosti dalje razvija, spada u učenje o najamnini.

talira potrebno radno vrijeme, 2 bušela = 10 talira višak radnog vremena. Kapitalist prodaje svaki bušel po 5 talira, po potrebnoj vrijednosti bušela, a ipak on dobija na svakom bušelu 10% ili $\frac{2}{10}$ talira = $\frac{1}{2}$ talira = 15 srebrnih groša. Odakle to? Otud što on prodaje 22 : 5 umjesto 20 × 5. Dodatni kapital, koji on mora izdati da bi proizveo 2 bušela više, možemo ovdje staviti = 0, jer se ova dva bušela mogu svešti na čist višak rada, temeljitije oranje, plijevljenje korova, nabavku mineralnog đubriva, koje ga možda ne stoji ništa itd.

Vrijednost sadržana u dva bušela viška nije ga stajala ništa, zato sačinjava višak povrh njegovih izdataka. Da kapitalist od ova 22 bušela proda 20 po cijeni po kojoj su ga stajali, za 100 talira, a 2 koji ga nisu ništa stajali (ali čija je vrijednost = u njima sadržanom radu) za 10 talira, za njega je isto kao da sve bušele, kao da svaki bušel proda za 15 srebrnih groša više nego što su ga stajali. (Za $\frac{1}{2}$ talira ili 10% na 5 talira = $\frac{5}{10}$.) Iako on, dakle, na 4 bušela prodana radniku zaradi 2 talira, radnik dobija bušel uz njegovu potrebnu vrijednost. On zaradi na njima samo 2 talira, jer pored ta 4 bušela on proda još 18 po istoj cijeni. Da proda samo 16, ne bi zaradio ništa, jer bi tada prodao u svemu $5 \times 20 = 100$, svoj uloženi kapital.

U manufakturi je u stvari također moguće da izdaci kapitala ne moraju rasti da bi kapitalist prodao višak vrijednosti; tj. nije potrebno da izdatak za sirovine i strojeve raste. Uzmimo da isti proizvod pukim ručnim radom (ako se masa potrebnog materijala i oruđa uzme kao stalna) dobije viši konačni oblik, višu upotrebnu vrijednost, da dakle upotrebna vrijednost proizvoda raste ne time što se povećava njegova količina, već time što se primjenom više ručnog rada poboljšava njegov kvalitet. Njegova razmjenska vrijednost — rad opredmećen u njemu — raste jednostavno proporcionalno tom radu. Ako kapitalist zatim proda za 10% skuplje, onda se alikvotni, u novcu izraženi dio proizvoda koji predstavlja potrebni rad radniku plati, a kad bi se proizvod dao dijeliti, radnik bi taj alikvotni dio mogao kupiti. Profit kapitalista ne bi dolazio otuda što je taj alikvotni dio njegmu precijenio, već otuda što on u cjelini prodaje jedan alikvotni dio koji nije platio i koji upravo predstavlja *višak radnog vremena*.

Kao vrijednost proizvod je uvijek djeljiv; u svom prirodnom obliku ne mora biti takav. Ovdje profit uvijek dolazi što cijela vrijednost sadrži jedan alikvotni dio koji nije plaćen, i zbog toga se u svakom alikvotnom dijelu cjeline plaća alikvotni dio viška rada. Tako u gornjem primjeru. To što kapitalist proda 22 bušela, dakle i ona 2 koja predstavljaju višak rada, isto je kao kad bi na svaki bušel prodao $\frac{1}{10}$ bušela više, tj. $\frac{1}{10}$ viška vrijednosti. Ako se pri istom omjeru rada, kapitala i viška vrijednosti proizvodilo npr. samo 1 sat, tada je kvalitet sata pomoću $\frac{1}{10}$ radnog vremena povišen za $\frac{1}{10}$ vrijednosti, koja kapitalista ne stoji ništa.

Treći slučaj, da je kapitalistu, kao većinom u manufakturi (ali ne u ekstraktivnoj industriji), potrebno više sirovina (oruđe neka os-

tane isto; međutim, ništa ne mijenja ni ako se pretpostavi promjenljivim) u kojima se opredmećuje višak radnog vremena.

(Ovo zapravo još ne spada ovamo, jer se ovdje isto tako može ili mora pretpostaviti da kapital također proizvodi sirovine, npr. pamuk, a višak proizvodnje mora se na bilo kojoj tački svesti na *puki* višak rada ili, što je bliže *zbilji*, pretpostavlja *istovremen* višak rada na svim tačkama prometa.)

Pretpostavimo da kapitalist isprede 25 funti pamuka, koji ga stoje 50 talira i da mu je za to potrebno 30 talira strojeva (za koje ćemo uzeti da se potpuno utroši u procesu proizvodnje) i 20 talira najamnine, te da dobije 25 funti prede koju proda za 110. Zatim on funtu prede proda po $4\frac{2}{5}$ talira ili 4 talira i 12 srebrnih groša. Ako hoće da ponovo kupi, radnik dobija dakle $4\frac{6}{11}$ funte konca. Kad bi radnik radio za sebe, on bi isto tako funtu prede prodavao po 4 talira i 12 srebrnih groša i ne bi imao profita — uz pretpostavku da bi radio samo potrebno radno vrijeme; ali on će ispresti manje pamuka.¹

Kako znamo, vrijednost jedne funte prede sastoji se isključivo od količine radnog vremena opredmećenog u njoj. Pretpostavimo sad da je vrijednost funte prede = 5 talira. Ako $\frac{4}{5}$, tj. 4 talira predstavlja pamuk, oruđe itd.), tada 1 talir predstavlja rad realiziran u pa-

¹ *Precitano*: Ako kapitalist mora da isprede 25 funti pamuka (koji stoji 2 talira po funti) uz 4 talira i 12 srebrnih groša po funti da bi dobio 110 talira, radnik bi ispreo samo $22\frac{1}{2}$ funte (10% manje ili $\frac{25}{10} = \frac{5}{2}$ manje ili $2\frac{1}{2}$ manje) po 4 talira i 12 srebrnih groša da bi dobio svoj potrebni proizvod (razmjensku vrijednost) od 20 talira. Račun bi tada izgledao ovako:

45 talira (za $22\frac{1}{2}$ funte pamuka), 30 talira (oruđe), 20 talira (najamnina) = 95 talira.

Ako se funta prediva računa po $4\frac{2}{5}$ talira dobit je kapitalista 10 talira = $2\frac{3}{11}$ funte prede na 25 funti pamuka, odnosno $\frac{1}{10}$ na 50 talira koliko ga stoji taj pamuk.

Radnik bi ispreo samo $22\frac{8}{11}$ funti pamuka i prodao ih po $4\frac{2}{5}$ talira. Kapitalist je ispreo $2\frac{3}{11}$ funti više. Radnik bi uz cijenu od $4\frac{2}{5}$ talira naplatio samo potrebnii rad = 20 talira, naime $22\frac{8}{11}$ pamuka po 2 talira funta = $44\frac{16}{11}$ talira.

<i>Pamuk</i>	<i>oruđe</i>	<i>rad</i>
$44\frac{16}{11}$ talira	30 talira	20 talira

(radnik dobija $4\frac{6}{11}$ funti prede 20 talira ili $4\frac{2}{5}$ talira po funti). $45\frac{5}{11} + 30 + 20 = 95\frac{5}{11}$, dakle $22\frac{8}{11}$ funti prede za $94\frac{6}{11}$ talira ili jedna funta = $4\frac{2}{5}$ talira (naime $22\frac{8}{11}$ prema $94\frac{6}{11}$ jesu $\frac{250}{11}$ prema $\frac{1040}{11}$ ili 250 prema 1040; $\frac{1}{11}$ prema $\frac{1040}{250 \times 11} =$

= 250 funti prema 1040 talira; 1 funta po $\frac{1040}{250} = 4\frac{40}{250} = 4\frac{4}{5}$ talira).

Kapitalist mora platiti više za $2\frac{3}{11}$ funte pamuka = $4\frac{6}{11}$ talira.

muku pomoću oruda. Ako je radniku, da bi živio od pređenja, potrebno recimo 20 talira mjesečno, on bi morao — budući da za pređenje jedne funte prede zaradi 1 talir, a mora zaraditi 20 — ispresti 20 funti prede. Kad bi on sam posjedovao pamuk, oruđe itd. i radio sam za sebe, kad bi, dakle, bio svoj vlastiti majstor, morao bi prodati 20 funti prede, jer bi od svake funte zaradio samo $\frac{1}{5}$, jedan talir, a $1 \times 20 = 20$. Ako mu kapitalist daje posao, tada rad koji isprede 20 funti pamuka predstavlja samo potrebni rad; jer prema pretpostavci od 20 funti prede ili $20 \times 5 = 100$ talira samo 80 talira predstavlja kupljeni pamuk i oruđe, a novoproduzvana vrijednost nije ništa drugo do *potrebni* rad.

Od 20 funti prede 4 funte = 20 talira predstavljalo bi potrebni rad, a 16 samo postojani dio kapitala. $16 \times 5 = 80$ talira. U svakoj daljnjoj funti koju kapitalist daje izraditi preko tih 20 jedna petina je višak rada, za njega višak vrijednosti. (Opredmećeni rad koji prodaje a da ga nije platio.) Dade li on ispresti 1 funtu više; tada dobija 1 talir, ako 10 funti [dobija] 10 više. Na 10 funti ili 50 talira kapitalist bi imao u zamjenu za svoje izdatke 40 talira i višak rada 10 talira; ili 8 funte prede da za 10 kupi materijal (strojeve i pamuk) i 2 funte prede ili njihovu vrijednost koji ga ne stoje ništa.

Napravimo li sad ukupan račun kapitalista, vidjet ćemo da je on izdao

Sirovina, oruđe itd. talira	Najamnina talira	Višak vrijednosti talira	Ukupno talira
$80 + 40 = 120$	20	10 =	150

Kapitalist je u svemu proizveo 30 funti prede ($30 \times 5 = 150$); funtu po 5 talira, po tačnoj *vrijednosti* funte, tj. određenoj isključivo radom opredmećenim u njoj i izvodeći vrijednost samo od njega. Od tih 30 funti 24 predstavljaju postojani kapital, 4 funte idu na najamnine, a 2 čine *višak vrijednosti*. Taj višak vrijednosti računat, kao što to čini kapitalist, na njegov ukupan izdatak, koji iznosi 140 talira (ili 28 funti), čini $\frac{1}{14} = 7\frac{1}{7}\%$ (iako u danom primjeru višak vrijednosti u odnosu na rad iznosi 50%).

Pretpostavimo da produktivnost rada poraste tako da je kapitalist u stanju da uz isti izdatak za rad isprede 40 funti. Prema našoj pretpostavci on bi tih 40 funti prodao po njihovoj stvarnoj cijeni, naime funtu po 5 talira, od čega 4 talira predstavljaju rad opredmećen u pamuku itd., a 1 talir novododati rad. On bi, dakle, prodavao:

40 funti uz cijenu 5 tal. po funti = $40 \times 5 = 200$ talira;
od tih 40 funti otišlo bi 20 funti na potrebni rad = 100 „

Na prvih 20 funti ne bi zaslužio ni jednu paru; od preostale stotine talira otišle bi $\frac{4}{5} = 4 \times 20 = 80$ za materijal itd. „ 80 „

Ostaje 20 talira

Na izdatku od 200 talira kapitalist bi zaradio 20 ili 10%. Na ukupan izdatak 10%, ali u stvari 20 na drugih stotinu talira ili drugih 20

funti u kojima on nije platio opredmećeni rad.¹ Uzmimo sad da on može uraditi dvostruko, recimo

80 funti =

Od toga se odbija za potrebni rad itd. 20 funti =

100

Ostaje

300

240

Ostaje 60 talira.

Profit od 60 na 400 je = 6 na 40 = 15%.²

In fact u gornjem primjeru je izdatak kapitalista samo 180, a na njih on dobija 20 ili 11 $\frac{1}{9}$ %.

Sto je manji dio izdatka koji predstavlja potrebni rad, to je veća

dobit, iako ona ne stoji ni u kakvom očividnom odnosu prema stvar-

nom višku vrijednosti, tj. višku rada. Na primjer. Da bi kapitalist

dobio 10%, on mora ispristi 40 funti prede; radnik treba da isprede

samo 20 = potrebni rad. Višak rada = potrebnom, 100% višak vrijed-

nosti. To je naš stari zakon. Ali to nije stvar o kojoj je ovdje riječ.

U gornjem primjeru od 40 funti *stvarna je vrijednost* funte 5 ta-

lira i radnik bi, kao i kapitalist, kad bi vodio svoj vlastiti posao *kao*

vlasnik koji bi sam sebi mogao davati predjumove kako bi sirovinu

itd. mogao toliko oploditi da može živjeti kao radnik, prodavao funtu

po 5 talira. Ali on bi proizveo samo 20 funti i od njihove prodaje upo-

trebio bi $\frac{4}{5}$ za nove sirovine, a $\frac{1}{5}$ za život. Od 100 talira on bi na-

doknaudio samo svoju najamninu. Dobit kapitalista ne dolazi otuda

što on funtu prodaje preskupo — on je prodaje po njenoj *račnoj vri-*

jednosti — već što je prodaje iznad onih *troškova proizvodnje* koliko

ona stoji *njega* (ne koliko ona stoji; jer $\frac{1}{5}$ stoji radnika višak rada).

Da je prodaje ispod 5 talira, prodavao bi je *ispod* vrijednosti i kupac

bi imao besplatno $\frac{1}{5}$ rada, koja se nalazi u svakoj funti prede povrh

izdataka itd.

Ali kapitalist računa ovako:

Vrijednost 1 funte = 5 talira

40 funti = 200 talira;

od toga odlazi na troškove 180

Ostaje 20 talira.

On ne računa da na dru-

gih 100 talira dobija 20, već da na cijeli svoj izdatak od 180 dobija

20. Ovo mu daje profit od 11 $\frac{1}{9}$ % umjesto 20%. Nadaj se računana

kako on, da bi ostvario taj profit, mora prodati 40 funti. Tih 40 funti

po 5 talira ne daju mu $\frac{1}{5}$ ili 20%, već 20 talira podijeljenih na 40 funti

ili $\frac{1}{2}$ talira po funti. Uz cijenu po kojoj on prodaje funtu kapitalist

— ² Treba: 11 $\frac{1}{9}$ %

¹ Marx tu ponovo pravi brojčane pogreške. Brojke u ovoj rečenici trebalo bi da glase: 180, 20, 11 $\frac{1}{9}$, 11 $\frac{1}{9}$, 20, 20. — ² Trebalo bi biti: 60, 340, 6, 40, 17 $\frac{1}{11}$.

dobija na 5 talira $\frac{1}{2}$ talira; ili na 10 talira 1 talir; 10 na prodajnu cijenu.

Cijena je određena cijenom alikvotne jedinice (1 funte) pomnožene količinom u kojoj se prodaje; ovdje 1 funta [pređe] po 5 talira $\times 40$. Koliko je to određivanje cijena tačno za kesu kapitalista, toliko je u stanju da teorijski navede na krivi put, jer sad izgleda kao da se podizanje cijene iznad stvarne vrijednosti zbiva u svakoj pojedinoj funti, pa je nastajanje viška vrijednosti pojedine funte postalo nevidljivo. To određivanje cijena množenjem vrijednosti jedinice (mjere) upotrebne vrijednosti (funta, aršin, centa itd.) s količinom tih jedinica koja je proizvedena važno je kasnije u teoriji cijena. Iz toga, među ostalim, slijedi da padanje cijene jedinice [proizvoda] i porast količine tih jedinica — što nastupa s porastom proizvodnih snaga — pokazuje da profit u odnosu na rad raste ili da omjer potrebnog rada u odnosu na višak rada pada — a ne obratno, kako misli g. Bastiat itd.^[174]

Kad bi npr. zahvaljujući produktivnosti rad porastao tako da bi radnik za isto vrijeme proizvodio dvostruko više funti nego ranije — pri čemu se pretpostavlja da mu npr. 1 funta pređe služi sasvim isto ma koliko stajala i da mu je za život potrebna samo pređa, odjeća — tada u 20 funti pređe vrijednost dodana radom ne bi više iznosila $\frac{1}{5}$, već samo još $\frac{1}{10}$, jer bi radnik za $\frac{1}{2}$ vremena pretvorio 20 funti pamuka u konac. K onih 80 talira koliko stoji sirovina pridošlo bi dakle ne više 20 talira, već još samo 10. Onih 20 funti [pređe] stajalo bi 90 talira a funta $\frac{90}{20}$ ili $4\frac{9}{20}$ talira.^[175]

Ali kad bi ukupno radno vrijeme ostalo isto, tada bi rad umjesto 40 funti pamuka pretvorio u pređu 80 funti. Osamdeset funti pređe po $4\frac{9}{20}$ talira = 356³ talira. Račun za kapitalista bi bio:

Ukupan primitak	356 talira;
po odbitku za rad	90 „
	<hr/>
	266

Od toga neka se odbije za izdatke itd.

239^{17/89}

267^{2/89} talira⁴. Dobit kapitalista je dakle 267^{2/89} umjesto 20. Recimo 27 (što je za $\frac{17}{89}$ previše)⁶. Njegov ukupan izdatak 330; preko 12%⁷, iako bi on na pojedinoj funti imao manju dobit.

Dobit kapitalista na vrijednost mjere (jedinice) upotrebne vrijednosti — funtu, aršin, kvarter itd. — pada proporcionalno padu omjera živog, novopridošlog rada prema sirovini itd., tj. što je manje radnog vremena potrebno da bi se sirovini dao oblik koji izražava ta jedinica. Aršin sukna itd. Ali, s druge strane, kako je to identično s većom

¹ Treba: $4\frac{1}{2}$ — ² Treba: $4\frac{1}{2}$ — ³ Treba: 360 — ⁴ Treba: 360, 90, 270, 240, 30 — ⁵ Treba: 30 — ⁶ Kad se isprave brojčane pogreške u prethodne dvije rečenice, ova rečenica gubi smisao — ⁷ Treba: $9\frac{1}{11}$ °.

produktivnošću rada ili s porastom viška radnog vremena, raste broj tih jedinica u kojima je sadržan višak radnog vremena, tj. radno vrijeme za koje kapitalist ne plaća.^[176]

Iz gornjeg, nadalje, proizlazi da cijena može pasti *ispod* vrijednosti, a da kapital još uvijek može imati dobit; samo mora prodati količinu koja je pomnožena jedinicom veća od količine pomnožene s jedinicom koja sačinjava potrebnu cijenu rada. Ako je odnos rada prema sirovini itd. $\frac{1}{5}$, tada on može da prodaje npr. uz samo $\frac{1}{10}$ iznad postojeće vrijednosti, jer ga višak rada *ne stoji ništa*. On tada poklanja potrošaču $\frac{1}{10}$ viška rada a za sebe realizira samo $\frac{1}{10}$. Ovo je vrlo važno kod konkurencije; napose je to previdio Ricardo.

Određivanje vrijednosti je osnova za određivanje cijena, ali k tome pridolaze novi elementi. Cijena, koja se prvobitno pojavljuje samo kao vrijednost izražena u novcu, određuje se zatim i sama kao specifična veličina. Ako je 5 talira *vrijednost* funte pređe, tj. isto radno vrijeme koje je sadržano u 5 talira, u funti pređe, tada se u tom određenju vrijednosti ništa ne mijenja bez obzira na to da li se procjenjuju 4 funte ili 4 miliona funti pređe. Moment *količine funti*, koji u drugom obliku izražava odnos viška rada prema potrebnom radu, postaje kod *određivanja cijene* odlučujuće važan. Ova stvar je postala popularno očigledna u pitanju o zakonu o desetsatnom radnom danu^[177] itd.

6. [Proces akumulacije kapitala]

a) Pretvaranje viška rada u kapital

Iz gornjeg nadalje slijedi:

Radnik bi ispreo samo 20 funti pređe, mjesečno bi iskoristio sirovinu, oruđe itd. u vrijednosti od samo 80 talira — kad bi se ograničio na *potrebni* rad. Kapitalist mora osim sirovine, mašinerije itd. koji su potrebni za *reprodukciju*, samoodržanje radnika, *nužno* uložiti kapital u sirovinu (i mašineriju, iako ne u istom omjeru) za opredmećenje viška rada. (U poljoprivredi, ribarstvu, ukratko u ekstraktivnim industrijama to nije apsolutno potrebno; ali jest čim se oni obavljaju na veliko, dakle *industrijski*, tada se pojavljuje kao veći izdatak ne izdatak za samu sirovinu već za oruđe kojim se ona dobija.) Ti povećani izdaci — tj. pružanje materijala za višak rada, predmetnih elemenata njegovog ostvarenja — zapravo su ono što sačinjava specifičnu tzv. *prethodnu akumulaciju* kapitala; akumuliranje zalihe (recimo još zasad) *specifično* za kapital. Jer besmisleno je, kao što ćemo još pobliže vidjeti, smatrati specifičnim za kapital, da predmetni uvjeti živog rada uopće moraju postojati, bilo da ih je dala priroda ili da su proizvedeni historijski. Ti *specifični predujmovi* koje vrši kapital znače samo to da on opredmećeni višak rada — višak proizvoda —

oploduje u novom živom višku rada, umjesto da ga kao recimo egipatski kraljevi ili etrurska svećenička aristokracija ulaže (troši) u piramide itd.

Pri određivanju cijene (kako ćemo to vidjeti i za profit) tome treba dodati još i *varanje*, *uzajamno podvaljivanje*. Jedan može u razmjeni dobiti ono što drugi izgubi; oni, kapital kao klasa, mogu među se podijeliti samo višak vrijednosti. Ali proporcije otvaraju polje individualnom nadmudrivanju itd. (bez obzira na potražnju i ponudu), koje sa određivanjem vrijednosti kao takvim nema nikakve veze.

Dakle nema ništa od otkrića g. Proudhona da radnik ne može otkupiti svoj proizvod. To počiva na tome da on (Proudhon) ne zna ništa ni o određivanju vrijednosti ni o određivanju cijena. Ali ako se i od toga apstrahira, njegov zaključak da *otud* [nastaje] hiperprodukcija, u toj je apstrakciji pogrešan. U robovskom odnosu ne nastupa nikakva neprilika za gospodare zbog toga što im radnici ne konkuriraju kao potrošači. (Međutim *proizvodnja luksuza*, kako se ona javlja kod starih, nužan je rezultat robovskog odnosa. Ne prevelika proizvodnja, već *prevelika i bezumna potrošnja*, koja prelazi u čudovišno i bizarno, obilježava propast starog državnog uređenja.)

* * *

Kapital kad iziđe iz procesa proizvodnje kao *proizvod*, mora se ponovo pretvoriti u novac. Novac, koji se ranije pojavljivao samo kao realizirana roba itd., sad se pojavljuje kao *realizirani kapital*, ili realizirani kapital kao *novac*. To je novo određenje *novca* (kao i kapitala). Da masa novca kao prometnog sredstva nema nikakve veze s teškoćom da se kapital realizira, tj. *oplodi*, proizlazi već iz ranijeg izlaganja.

b) Opća profitna stopa i najamnina

Pretpostavimo u gornjem primjeru, gdje kapitalist prodajući funtu pređe po 5 talira (naime 40 funti po 5 talira), dakle prodajući funtu pređe po njenoj *stvarnoj vrijednosti* time dobija $\frac{1}{2}$ talira na 5 (prodajnu cijenu), 10% na prodajnu cijenu ili $\frac{1}{2}$ talira na $4\frac{1}{2}$ tj. $11\frac{1}{9}\%$ na svoje izdatke — pretpostavimo da on tu prodaje uz samo 10%, da na $4\frac{1}{2}$ talira dobija profit od samo $\frac{9}{20}$ talira (to je $\frac{1}{20}$ razlike od $\frac{1}{2}$ na $4\frac{1}{2}$ talira; upravo razlika od $1\frac{1}{9}\%$). Neka on, dakle, prodaje funtu po $4\frac{1}{2}$ talira + $\frac{9}{20}$ talira ili $4\frac{19}{20}$ talira ili 40 funti za 198 talira. Sad su mogući različiti slučajevi. Uzmimo da je kapitalist s kojim on razmjenjuje, kojem prodaje svojih 40 funti, vlasnik srebrnih rudnika, dakle proizvođač srebra, i da mu plaća samo 198 talira, daje mu dakle 2 talira premalo opredmećenog rada u srebru za rad opredmećen u 40 funti pamuka. Uzmimo da su kod tog kapitalista B odnosi izdataka posve isti itd. Ako i kapitalist B uzme samo 10% umjesto $11\frac{1}{9}\%$, tada bi smio za 200 talira zahtijevati ne 40 funti pre-

de, već samo $39\frac{3}{5}$. Nemoguće je dakle da oba kapitalista u isto vrijeme uzajamno prodaju uz $1\frac{1}{9}\%$ premalo ili da jedan nudi 40 funti za 198 talira a drugi 200 talira za $39\frac{3}{5}$ funti, slučaj koji se ne može desiti. U pretpostavljenom slučaju kapitalist B bi pri kupovini 40 funti prede platilo $1\frac{1}{9}\%$ premalo; tj. on bi osim profita, koji ne dobija u razmjeni, već koji se samo potvrđuje u razmjeni, osim profita od $11\frac{1}{9}\%$ dobio uslijed gubitka koji ima drugi kapitalist još za $1\frac{1}{9}\%$ više ili $12\frac{2}{9}\%$. Na svojim vlastitim radnicima — na radu koji je pokrenut njegovim vlastitim kapitalom — on bi dobio $11\frac{1}{9}\%$; onih $1\frac{1}{9}\%$ više su višak rada radnikâ kapitalista A koji on prisvaja.

Opća profitna stopa može, dakle, pasti u jednoj ili drugoj poslovnoj grani uslijed toga što konkurencija itd. prisiljava kapitalista da prodaje ispod vrijednosti, tj. da dio viška rada ne realizira za sebe već za svoje kupce. Ali opća stopa ne može tako pasti; ona može pasti samo uslijed toga što odnos viška rada prema potrebnom radu padne relativno, i to, kao što smo ranije vidjeli, nastupa ako je odnos već vrlo visok ili, drukčije rečeno, ako je proporcija živog rada koju kapital stavlja u kretanje vrlo malena — ako je dio kapitala koji se razmjenjuje za živi rad vrlo malen prema onom koji se razmjenjuje za strojeve i sirovine. Opća profitna stopa može tada padati, iako apsolutni višak rada raste.

Ovim dolazimo i na jednu drugu tačku. Opća profitna stopa uopće je moguća samo zahvaljujući tome što je profitna stopa u jednoj poslovnoj grani prevelika a u drugoj premala; tj. što se jedan dio viška vrijednosti, koji odgovara višku rada, prenosi s jednog kapitalista na drugog. Ako je, na primjer, u 5 poslovnih grana odnosna profitna stopa 15% , 12% , 10% , 8% , 5% , onda je prosječna stopa 10% ; ali

da bi ona postojala u realnosti, moraju kapitalist A i B 7% odstupiti D-u i E-u, naime, D-u 2 a E-u 5, dok kod C-a stvar ostaje po starom. Jednakost profitne stope na isti kapital od 100 je nemoguća, jer su omjeri viška rada posve različiti, već prema produktivnosti rada i odnosu između sirovine, strojeva i najamnine i prema opsegu u kojem se uopće mora proizvoditi. Ali ako se pretpostavi da je poslovna grana E nužna, npr. grana pekara, tada se njoj mora platiti onih prosječnih 10% . Ali to se može dogoditi samo ako a i b jedan dio svog viška rada rasporede u korist e-a. Kapitalistička klasa raspodjeljuje do izvjesne mjere ukupan višak vrijednosti tako da ona do izvjesne mjere sudjeluje u njemu ravnomjerno, prema odnosu veličine svog kapitala umjesto prema viškovima vrijednosti koje kapitali u pojedinim poslovnim granama doista stvaraju. Veći profit — koji proizlazi iz stvarnog viška rada unutar jedne poslovne grane, iz doista stvorenog viška vrijednosti — obara se na određeni nivo putem konkurencije, a minus viška vrijednosti u drugoj poslovnoj granici podiže se na taj nivo povlačenjem kapitalâ iz nje, dakle uspostavljanjem povoljnog odnosa između potražnje i ponude. Konkurencija ne može sniziti sam taj ni-

vo, ona samo ima tendenciju da stvori takav nivo. Nastavak spada u odjeljak o konkurenciji. Ovo [izjednačavanje profitne stope] se ostvaruje uslijed odnosa cijena u različitim poslovnim granama, koje u jednim padaju *ispod* svoje *vrijednosti*, a u drugima *rastu* iznad nje. Tako dolazi do privida kao da jednaka svota kapitala u nejednakim poslovnim granama stvara *jednak višak rada ili višak vrijednosti*.

Pretpostavimo u gornjem primjeru da kapitalist A, recimo prisiljen konkurencijom, prodaje uz profit od 10%, umjesto od $11\frac{1}{9}\%$, i zato funtu prede prodaje za $\frac{1}{20}$ talira jeftinije, tada bi radnik prema pretpostavci dobijao i dalje svoju potrebnu najamninu u novcu, 20 talira; ali u predi on bi umjesto 4 funte dobio $4\frac{4}{90}$ funte. Uspoređeno s koncem, radnik bi povrh svoje potrebne najamnine dobio $\frac{1}{20} = \frac{1}{5}$ talira ili 6 srebrnih groša, tj. 1% na svoju najamninu.⁽¹⁷⁸⁾

Radi li radnik u poslovnoj grani čiji proizvod leži sasvim izvan sfere njegove potrošnje, on tom operacijom ne dobija ni pare, već za njega stvar stoji tako da on dio svog viška rada obavlja umjesto za kapitalista A direktno, za kapitalista B indirektno, tj. posredovanjem kapitalista A. Od toga što kapitalist A jedan dio rada opredmećenog u svom proizvodu ustupa besplatno, radnik može dobiti samo ako je sam potrošač tog proizvoda i samo u onoj mjeri u kojoj je takav potrošač. Ako, dakle, njegova potrošnja prede iznosi $\frac{1}{10}$ njegovog izdatka, on tom operacijom dobija tačno $\frac{1}{50}$ talira ($\frac{2}{100}$ talira na 2 talira je tačno 1% na 2 talira), tj. $\frac{1}{10}\%$ na svoju ukupnu najamninu od 20 talira, ili $7\frac{1}{5}$ pfeniga. Ovih $7\frac{1}{5}$ pfeniga bila bi proporcija, u kojoj bi on sudjelovao u svom vlastitom višku rada od 20 talira. I na takve proporcije se reducira dodatna najamnina koju radnik u najboljem slučaju dobija zahvaljujući padanju *cijene* ispod potrebne vrijednosti u poslovnoj grani u kojoj je sam zaposlen. U *najboljem* slučaju, a taj je nemoguć, granica je (u navedenom primjeru) 6 srebrnih groša ili 1% (kad bi mogao da živi isključivo od konca); tj. u najboljem slučaju je njegova dodatna najamnina određena odnosom potrebnog radnog vremena prema višku radnog vremena. U pravim luksuznim industrijama, iz čije je potrošnje on sam isključen, ona je uvijek = 0.

Uzmimo sad da kapitalisti A, B, C razmjenjuju između sebe; kod svih je ukupan proizvod = 200 talira. Neka A proizvodi predu, B žito, a C srebro; omjeri viška rada i potrebnog rada i izdataka i profita neka budu posve isti. A proda 40 funti prede umjesto za 200 talira za 198 i izgubi $1\frac{1}{9}\%$ dobiti; isto tako B [proda] recimo 40 bušela žita za 198 umjesto za 200; ali C razmijeni sasvim svoj rad opredmećen u 200 talira. Između A i B je odnos takav da nijedan ne gubi ako jedan sve razmijeni s drugim. Neka A dobije 40 bušela žita, a B 40 funti prede, ali svaki samo vrijednost od 198. C dobije za 198 talira 40 funti prede ili 40 bušela žita i plati u oba slučaja 2 talira manje ili dobije previše $\frac{2}{3}$ funte konca odnosno $\frac{2}{5}$ bušela žita.

Ali uzmimo da se stvore takvi odnosi da A prodaje za 200 talira svojih 40 funti proizvođaču srebra C, ali da taj mora platiti 202 proi-

zvođaču žita B, tako da B dobija 2 talira iznad svoje vrijednosti. Između pređe A i srebra C sve je all right¹; te dvije [robe] uzajamno razmjenjuju vrijednost; ali uslijed toga što je B-u porasla cijena preko njegove vrijednosti, 40 funti pređe i 200 talira srebra izraženi u žitu pali su za $1\frac{1}{9}\%$, odnosno oni više u stvari ne bi mogli sa 200 talira kupiti 40 bušela žita već još samo $39\frac{2}{5}$ ². Tih $39\frac{2}{5}$ bušela pšenice stajalo bi 200 talira ili bušel pšenice [stajao bi] $5\frac{1}{20}$ talira (5 talira i $\frac{1}{4}$ srebrnih groša) umjesto 5 talira.

Uzmimo sad u posljednjem slučaju da se $\frac{1}{2}$ potrošnje radnika sastoji od pšenice; njegova potrošnja pređe bila bi $\frac{1}{10}$ od njegovog primanja, njegova potrošnja pšenice $\frac{5}{10}$. Na onoj $\frac{1}{10}$ on je dobio $\frac{1}{10}\%$ na svoju ukupnu najamninu; na pšenicu on gubi $\frac{5}{10}$; dakle u svemu on gubi $\frac{4}{10}\%$ umjesto da dobija. Iako bi mu kapitalist platio njegov potrebni rad, njegova bi najamnina pala ispod potrebne najamnine uslijed nabijanja cijene od strane žitara B. Kad bi to potrajalo, njegova potrebna najamnina morala bi porasti. Ako, dakle, prodaja pređe od strane kapitalista A potječe od porasta cijena žita ili drugih upotrebnih vrijednosti koje sačinjavaju najbitniji dio potrošnje radnika iznad njihove vrijednosti, onda radnik kapitalista A gubi u istom omjeru u kojem je njegova potrošnja poskupljenog proizvoda veća od onog jeftinijeg koji sam proizvodi. Ali da je A prodao pređu za $1\frac{1}{9}\%$ iznad njene vrijednosti a B žito za $1\frac{1}{9}\%$ ispod vrijednosti, radnik u najboljem slučaju, kad bi trošio samo žito, ne bi mogao dobiti više od 6 srebrnih groša ili, kako smo pretpostavili [da troši] polovinu u žitu, samo 3 srebrna groša ili $\frac{1}{2}\%$ od svoje najamnine od 20 talira.

Za radnika mogu, dakle, nastupiti sva tri slučaja: da njegova dobit ili gubitak pri ovoj operaciji budu=0; da ta operacija snizi njegovu potrebnu najamninu tako da ona više ne dostaje, dakle da je obori ispod potrebnog minimuma; treće, da mu pribavi višak najamnine koji se svodi na jedan krajnje mali udio u njegovom vlastitom višku rada.

Vidjeli smo gore da ako je odnos potrebnog rada prema drugim uvjetima proizvodnje= $\frac{2}{5}$ ³ (20 od ukupnog izdatka 100) ili= 40% ⁴ od ukupne vrijednosti (4 funte pređe u 20 funti pređe; ili od 100 talira 80 sirovina i orude, 20 rad), a odnos viška rada prema potrebnom 100% (naime ista količina), da kapitalist zaraduje $11\frac{1}{9}\%$ na svoje izdatke.

Kad bi on uzimao samo 10%, a onih $1\frac{1}{9}\%$ ili 2 talira poklanjao potrošačima (ustupao im višak vrijednosti), dobijao bi i radnik, ukoliko je potrošač, a u najboljem (nemogućem) slučaju (da živi samo od proizvodâ svoga gospodara) bilo bi kao što smo vidjeli:

¹ u redu -- ² Treba: $39\frac{61}{101}$ -- ³ Treba: $\frac{1}{4}$. -- ⁴ Treba 20%.

$1\frac{1}{9}\%$ (= 2 talira)
 gubitak na strani
 kapitalista:

1% = 6 srebrnih groša
 na 20 talira (= $\frac{1}{5}$ talira
 na 20) dobit na najam-
 nini za radnika:

Uzmimo da kapitalist prodaje funtu
 prede umjesto po 5 talira po $4\frac{15}{20}$
 ($4\frac{3}{4}$), tada bi radnik dobio na funti
 $\frac{5}{20}$, a na 4 funte $\frac{20}{20} = 1$

(1 talir)

Ali 1 na 20 = $\frac{1}{20} = 5\%$ ili 1 talir na
 20. Kapitalist bi prodao 40 funti
 po $4\frac{15}{20}$ talira = $\frac{95}{20}$ talira, pomno-
 ženo sa 40 = 190 talira. Njegovi izdaci
 180, njegova dobit = $10 = 5\frac{5}{9}\%$; nje-
 gov gubitak = $5\frac{5}{9}\%$

$5\frac{5}{9}\%$ (= 10 talira) 5% (1 talir na 20)

Kada bi kapitalist prodavao [funtu
 prede] po $4\frac{12}{20}$, tada bi radnik dobio
 $\frac{8}{20}$ talira na funti, $\frac{32}{20}$ ili $1\frac{3}{5}$ talira
 na 4 funte, tj. na svojoj ukupnoj
 najamnini $8\frac{48}{119}\%$, ali bi kapitalist
 izgubio na svom višku dobiti 16 talira,
 odnosno dobio bi još svega 184 talira
 ili 4 talira dobiti na $180 = \frac{1}{45}$ od
 $180 = 2\frac{2}{9}\%$; izgubio bi $8\frac{8}{9}$

8% (= 16 talira)

$8\frac{48}{119}\%$ (1 talir
 18 srebrnih groša)

Najzad, uzmimo da kapitalist proda
 funtu prede po $4\frac{1}{2}$ talira, 40 funti
 za 180; njegov profit = 0. On bi potro-
 šaću poklonio iz viška vrijednosti ili
 radnog vremena radnika, tako da je
 dobit radnika = $\frac{1}{2}$ talira po funti ili
 $\frac{4}{3} = 2\frac{1}{3}$ talira ili 2 $\frac{1}{3}$ talira na $20 = 10\frac{1}{3}\%$

Dobit = 0 (gubitak = 10% (2 talira)
 = $11\frac{1}{9}\%$) (niti $\frac{1}{2}$ funte)

Naprotiv da je kapitalist povisio najamninu za 10% , sa 20 na
 22 talira, recimo zato što je u njegovoj poslovnoj grani porasla po-
 tražnja za radom iznad ponude, dok on i dalje prodaje funtu prede
 po njenoj vrijednosti, tj. po 5 talira, tada bi njegov profit pao samo
 za 2 talira, sa 20 na 18, tj. za $1\frac{1}{9}\%$ i još uvijek bi ostao 10% .^[179]

Iz toga slijedi da kad bi kapitalist, recimo iz obzira prema g.
 Proudhonu, prodavao svoje robe po troškovima proizvodnje što su

¹ Treba: $5\frac{5}{9}$ — ² Srednji dio rečenice trebalo bi da glasi: tada bi radnik
 dobio $\frac{8}{20}$ talira na funti, tj. $\frac{40}{23}$ talira na $4\frac{8}{23}$ funte [što bi u tom slučaju bila
 njegova najamnina], prema tome $11\frac{17}{23}\%$ talira ili $8\frac{16}{23}\%$ od svoje ukupne na-
 jamnine — ³ treba: $\frac{20}{9}$ — ⁴ treba: $2\frac{2}{9}$ — ⁵ treba: $11\frac{1}{9}$

ih one *njemu* pričinile, a kad bi ukupan profit bio=0, da bi to bio samo transfer viška vrijednosti ili viška radnog vremena sa kapitalista A na B, C, D, itd., a u pogledu njegovog radnika dobit, tj. njegovo udio u njegovom vlastitom višku rada, u najboljem bi se slučaju ograničila na onaj dio najamnine koji on troši za pojeftinjenu robu i koja, kad bi on čak i cijelu svoju najamninu trošio u njoj, ne bi mogla biti veća nego u omjeru u kojem potrebni rad stoji prema ukupnom proizvodu (u gornjem primjeru $20 : 200 = \frac{1}{10}$, $\frac{1}{10}$ na $20 = 2$ ta-lira).

Što se tiče stranih radnika slučaj je sasvim isti; oni dobijaju na pojeftinjenoj robi samo u razmjeru 1) u kojem je oni troše; 2) razmjerno veličini svoje najamnine, koja je određena potrebnim radom. Kad bi pojeftinjena roba bila npr. žito — jedna od glavnih namirnica — tada bi najprije njegov proizvođač, zakupac, a zatim i svi ostali kapitalisti otkrili da potrebna najamnina radnika nije više potrebna najamnina, već da stoji iznad svog nivoa, dakle bi je smanjili; naj-zad bi, dakle, bio povećan samo višak vrijednosti kapitala a, b, c itd. i višak rada zaposlenih u njima.

Pretpostavimo 5 kapitalista A, B, C, D i E. Neka E proizvodi robu koju troše sami radnici. Tada bi E realizirao svoj profit isključivo razmjenom svoje robe za najamninu; ali on ne bi potjecao, kao inače, od razmjene njegove robe za novac radnikâ, nego od razmjene njegovog kapitala za živi rad. Uzmimo da se potreban rad u svih 5 poslovnih grana odnosi kao $\frac{1}{5}$; u svim neka bude $\frac{1}{5}$ višak rada; postojsani kapital u svima= $\frac{3}{5}$. Kapitalist E razmijeni svoj proizvod za $\frac{1}{5}$ kapitala a, $\frac{1}{5}$ kapitala b, $\frac{1}{5}$ kapitala c, $\frac{1}{5}$ kapitala d i $\frac{1}{5}$ sačinjava njegovu vlastitu najamninu. Na toj posljednjoj $\frac{1}{5}$ on, kao što smo vidjeli, ne bi profitirao ništa, ili, bolje, njegov profit ne bi potjecao otud što on daje radnicima $\frac{1}{5}$ svog kapitala u novcu, a oni istu $\frac{1}{5}$ ponovo kupuju od njega kao proizvod — ne bi potjecao od razmjene s njima kao *potrošačima* ili centrima prometa. Kao s potrošačima njegovog proizvoda cijela njegova transakcija s njima počiva na tome da im on daje svoj proizvod u obliku novca i da mu oni taj isti novac vraćaju za tačno isti alikvotni dio proizvoda. S radnicima [kapitalista] A, B, C, D on ne stoji u odnosu kapitalista prema radniku, već u odnosu R prema N, prodavaoca prema kupcu.

Prema pretpostavci, radnici od A, B, C, D ne troše ništa od svojih vlastitih proizvoda. Doduše, D razmjenjuje $\frac{1}{5}$ proizvoda od A, B, C i D, dakle $\frac{4}{5}$ njihovog proizvoda; ali ta razmjena je zaobilaznim putem samo najamnina koju A, B, C i D plaćaju svojim vlastitim radnicima. Oni daju radnicima novac svaki u vrijednosti $\frac{1}{5}$ njihovog proizvoda ili $\frac{1}{5}$ njihovog proizvoda kao plaću za potrebni rad, a radnici kupuju time, sa $\frac{4}{5}$ vrijednosti njihovog proizvoda ili kapitala, robu E-a. Ta razmjena sa E je dakle samo indirektan oblik u kojem oni [kapitalisti A, B, C i D] predujmljuju onaj dio kapitala koji predstavlja potrebni rad — dakle *odbitak* od njihovog kapitala. Time oni,

dakle, ne mogu dobiti. Dobit ovdje potječe od oplodnje ostalih $\frac{1}{5}$ kapitala a, b, c, d i ta se oplodnja sastoji upravo u tome što razmjenom svaki od njih dobija natrag u drugom obliku rad koji je u njegovom proizvodu opredmećen. Kako među njima postoji podjela rada, $\frac{3}{5}$ nadoknađuju svakom njegov postojani kapital, sirovine i oruđe za rad. U uzajamnoj oplodnji vrijednosti te posljednje $\frac{1}{5}$ sastoji se njihova dobit, oplodnja vrijednosti viška vremena; njeno postavljanje kao viška vrijednosti. Nije potrebno da kapitali a, b, c, d razmijene posve između sebe te $\frac{4}{5}$. Kako su oni kao kapitalisti u isti mah jaki potrošači, i nikako ne mogu živjeti od zraka, ali kako oni isto tako kao kapitalisti ne žive od svog rada, oni nemaju šta da razmijene ili da potroše, osim proizvoda tuđeg rada. To znači da za svoju potrošnju razmjenjuju upravo tu $\frac{1}{5}$ koja predstavlja višak radnog vremena, rad stvoren putem kapitala. Pretpostavimo da svaki [kapitalist] potroši $\frac{1}{5}$ te $\frac{1}{5}$, tj. $\frac{1}{25}$ u obliku svog vlastitog proizvoda. Tada ostaju još $\frac{4}{25}$ da se razmjennom bilo oplode, bilo pretvore u upotrebnu vrijednost za vlastitu potrošnju. Neka A razmijeni $\frac{2}{25}$ sa B, $\frac{1}{25}$ sa C, $\frac{1}{25}$ sa D i slično neka urade B, C, D.¹

Slučaj koji smo pretpostavili, gdje kapital E cijeli svoj profit realizira u razmjeni za najamninu, najpovoljniji je, odnosno tačnije izražava jedino ispravan odnos u kojem je moguće da kapital svojom proizvodnjom stvoreni višak vrijednosti realizira u razmjeni putem potrošnje radnikâ. Ali u tom slučaju kapitali a, b, c, d mogu realizirati svoju vrijednost samo međusobnom razmjennom, dakle razmjennom kapitalistâ između sebe samih. Kapitalist E ne troši svoju vlastitu robu, jer je $\frac{1}{5}$ od toga isplatio svojim vlastitim radnicima, $\frac{1}{5}$ razmijenio za $\frac{1}{5}$ kapitala a, $\frac{1}{5}$ za $\frac{1}{5}$ kapitala b, $\frac{1}{5}$ za $\frac{1}{5}$ kapitala c, $\frac{1}{5}$ za $\frac{1}{5}$ kapitala d. Ta razmjena ne donosi [kapitalistima] A, B, C, D nikakav profit, jer je to ona $\frac{1}{5}$ kojom su platili svoje vlastite radnike.

Prema odnosu koji smo pretpostavili ($\frac{2}{5}$ sirovina, $\frac{1}{5}$ strojevi, $\frac{1}{5}$ radnikova sredstva za život, $\frac{1}{5}$ višak proizvoda, od kojega gospoda kapitalisti u isti mah žive i realiziraju svoj višak vrijednosti), ako je ukupan proizvod svakog [od kapitalista] A, B, C, D, E = 100, potrebni su nam jedan proizvođač E za životna sredstva radnikâ, dva kapitalista A i B koji proizvode sirovine za sve druge, jedan C koji proizvodi strojeve i jedan D koji izrađuje višak proizvoda. Račun bi bio ovaj (strojar itd. mora svaki dio svoje robe proizvoditi sam za sebe):

¹ *Prechtano*: Neka A bude prelac i tkalac vune, B sadilac pamuka, C proizvođač strojeva, D proizvođač željeza.

Prema pretpostavci, E proizvodi samo životna sredstva za radnike, D neka proizvodi svu potrošnu robu za kapitaliste A, B, C, D, E, a C svu odjeću za njih, B sav. . .

Ako su prema pretpostavci odnosi unutar svakog kapitala takvi da je $\frac{1}{5}$ za životna sredstva radnikâ, $\frac{2}{5}$ za sirovine, $\frac{1}{5}$ za strojeve, $\frac{1}{5}$ za višak rada, dio koji stoji na raspolaganju kapitalista. . .

	za rad	sirovina	strojevi	višak proizvoda	vrijednost proizvodu
A) proizvođač sirovina	20	40	20	20	= 100 $2\frac{1}{2}$
B) isto	20	40	20	20	= 100 $2\frac{1}{2}$
C) strojar	20	40	20	20	= 100 $2\frac{1}{2}$
E) proizvođač sredstava za život radnika	20	40	20	20	= 100 $2\frac{1}{2}$
D) proizvođač viška	20	40	20	20	= 100
	10	20	10	10	= 50

E, dakle, razmjenjuje cijeli svoj proizvod od 100 [talira] ovako: 20 za najamninu za svoje vlastite radnike, 20 za radnike proizvođača sirovina A, 20 za radnike strojara C, 20 za radnike proizvođača viška D; za to on dobija u razmjeni 40 za sirovine, 20 za strojeve, 20 dobija sa svoje strane za životna sredstva radnika, a 20 mu ostaje za kupnju viška proizvoda od kojega živi on sam. Razmjerno jednako [razmjenjuju] i drugi [kapitalisti]. Njihov višak vrijednosti sačinjava ona $\frac{1}{5}$ ili 20 [talira], koju svi oni mogu razmijeniti za višak proizvoda. Kad bi utrošili sav višak, oni bi na kraju bili tamo gdje su bili i na početku, a višak vrijednosti njihovog kapitala ne bi rastao.

Uzmimo da oni potroše samo polovinu viška vrijednosti, tj. 10 ili $\frac{1}{10}$; tada bi proizvođač viška D sam trošio 10 manje; i svaki od drugih [trošio bi] 10 manje. U svemu bi D, dakle, prodao samo polovinu svoje robe = 50 i ne bi mogao da iznova započne svoj posao. Uzmimo, dakle, da on proizvodi samo 50 u potrošnoj robi.¹ Na onih 400 talira koji postoje u sirovinama, strojevima, radničkim sredstvima za život dolazi, dakle, samo 50 na potrošnu robu za kapitaliste. Ali svaki od kapitalista posjeduje sad višak od 10, od čega 4² u sirovini, 2³ u strojevima, 2³ u radničkim sredstvima za život, na što on treba da dobije 2³ (kao što je ranije za 80 dobio 100). Kapitalist D je na svojih 40 dobio 10 pa može, dakle, u istom razmjeru povećati svoju proizvodnju, naime za 5. Iduće godine on će proizvesti $7\frac{1}{2}$ ⁴ više = $57\frac{1}{2}$ ⁵.

Ovaj primjer kasnije se može ali ne mora razraditi. Zapravo ne spada ovamo. Međutim, jasno je da se ovdje oplodnja vrijednosti zbiva u razmjeni kapitalista između sebe, jer iako E proizvodi samo

¹ *Precitano*: U novcu isto tako 50; tako bi svaki od kapitalista A, B, C, D, E akumulirao u novcu 10 talira. Oni predstavljaju neutrošeni višak vrijednosti. Ali tih 10 talira ili ukupno 50 mogu se oploditi samo ako se ulože u novi rad. A i B, da bi proizveli više sirovina trebaju za 4 talira više živog rada i, kako nemaju nove strojeve za to, [trebaju] za 6 talira više ručnog rada. — ² treba: 4 — ³ treba: $2\frac{1}{2}$ — ⁴ treba: $6\frac{1}{4}$ — ⁵ treba: $56\frac{1}{4}$

za radničku potrošnju, on razmjenjuje u obliku najamnine $\frac{1}{5}$ od A, $\frac{1}{5}$ od B, $\frac{1}{5}$ od C, $\frac{1}{5}$ od D itd. Isto tako razmjenjuju A, B, C, D sa E, ne direktno već indirektno, jer svaki od njih treba od njega $\frac{1}{5}$ kao životna sredstva za svoje radnike. Oplodnja vrijednosti sastoji se u tome što svaki razmjenjuje svoj vlastiti proizvod za alikvotne dijelove proizvoda četvorice drugih, i to tako da je od viška proizvoda jedan dio namijenjen za potrošnju kapitalista, jedan dio pretvara se u višak kapitala da bi se imao čime pokrenuti novi rad. Oplodnja vrijednosti sastoji se u *realnoj mogućnosti* veće oplodnje — u proizvodnji novih i većih vrijednosti.

Ovdje je jasno da kad bi D i E (od kojih E predstavlja sve robe što ih troši radnik, a D sve robe što ih troši kapitalist) proizvodili previše — naime previše s obzirom na proporciju radnicima namijenjenog dijela kapitala ili previše s obzirom na dio kapitala koji treba da utroši kapitalist (previše s obzirom na proporciju u kojoj oni moraju povećati kapital; a ta proporcija kasnije dobija donju granicu u kamati) — do *opće hiperprodukcije* ne bi došlo zato što je relativno *premal*o roba koje troše radnici ili *premal*o roba koje troše kapitalisti, već zato što bi se *i jedne i druge* [robe] proizvodilo previše — ne previše za *potrošnju* već za održanje *ispravnog odnosa između potrošnje i oplodnje vrijednosti*; *previše za oplodnju vrijednosti*.

c) Proporcije akumulacije i obezvređenje kapitala u krizama

Drugim riječima: na danoj tački razvoja proizvodnih snaga (jer taj će razvoj odrediti odnos potrebnog rada prema višku rada) održava se čvrst omjer u kojem se proizvod dijeli na dijelove koji odgovaraju sirovinama, strojevima, potrebnom radu i višku rada, a sam višak rada, najzad, na dio koji pripada potrošnji i na drugi koji ponovo postaje kapital. Ta unutrašnja, pojmovna podjela kapitala pojavljuje se kod razmjene tako, da se u razmjeni kapitala između sebe drže određene i ograničene, iako u toku proizvodnje stalno promjenljive proporcije. Ako su npr. odnosi takvi da su $\frac{2}{5}$ sirovine, $\frac{1}{5}$ strojevi, $\frac{1}{5}$ najamnina, $\frac{1}{5}$ višak proizvoda, a od posljednjeg je opet $\frac{1}{10}$ namijenjena potrošnji a $\frac{1}{10}$ novoj proizvodnji, ta podjela unutar kapitala pojavljuje se u razmjeni kao raspodjela, recimo, između 5 kapitalâ. U svakom slučaju time su dani kako suma razmjene, koja se može izvršiti, tako i proporcije u kojima svaki od tih kapitala mora kako razmjenjivati tako i proizvoditi. Ako je odnos potrebnog rada prema postojanom dijelu kapitala kao npr. u gornjem slučaju = $\frac{1}{5} : \frac{3}{5}$, vidjeli smo da kapital koji radi za potrošnju i kapitalistâ i radnikâ ne bi smio biti veći od $\frac{1}{5} + \frac{1}{10}$ tih 5 kapitala, od kojih svaki predstavlja 1, dakle = $1\frac{1}{2}$ kapitala.

Isto tako je dan odnos u kojem se svaki kapital mora razmjenjivati s drugim, koji predstavlja jedan određeni moment njega samog.

Najzad, [dan je i odnos] u kojem se svaki [kapital] općenito mora razmijenjivati. Ako je odnos npr. sirovina = $\frac{2}{5}$, tada kapitali koji proizvode sirovine mogu razmijeniti na bilo kojoj krajnjoj tački uvijek samo $\frac{3}{5}$, dok se $\frac{2}{5}$ moraju promatrati kao stalne. (Npr. kao sjeme itd. u poljoprivredi.) *Razmjena* sama po sebi daje tim pojmovno uzajamno određenim momentima indiferentno postojanje; oni postoje nezavisno jedan od drugog; njihova unutrašnja nužnost *pojavljuje se* u krizi, koja nasilno dokrajčuje njihovu prividnu uzajamnu indiferentnost.

Revolucija u proizvodnim snagama dalje mijenja te odnose, *preinačuje* te odnose čija osnova — sa stanovišta kapitala, a stoga i sa stanovišta oplodnje vrijednosti razmjenom — uvijek *ostaje odnos potrebnog rada prema višku rada*, ili *if you please*¹, odnos različitih momenata opredmećenog rada prema živom radu. Moguće je, kako smo nagovijestili već prije, da i povećanjem proizvodnih snaga oslobođeni kapital i oslobođena živa radna sposobnost moraju oboje ostati neiskorišćeni, jer ne postoje u proporcijama u kojima se mora vršiti proizvodnja na osnovu novorazvijenih proizvodnih snaga. Nastavi li se proizvodnja bez obzira na to, to se najzad kod razmjene na jednoj ili na drugoj strani mora ispostaviti minus, negativna veličina.

Uvijek ostaje to ograničenje da se razmjena (dakle i proizvodnja) vrši tako da odnos viška rada prema potrebnom radu ostaje isti, jer taj odnos je = postojanosti² oplodnje kapitala. Drugi odnos — proporcija između dijela viška proizvoda koji troši kapital i dijela koji se iznova pretvara u kapital — određen je prvim odnosom. Prvo, *veličina sume koju treba podijeliti na ta dva dijela zavisi od tog prvobitnog odnosa*; drugo, ako stvaranje viška vrijednosti kapitala počiva na stvaranju viška rada, povećanje je kapitala kao kapitala (akumulacija, a bez nje kapital ne može sačinjavati osnovu proizvodnje, jer bi ostao stagnantan i ne bi bio element napretka, koji je potreban već uslijed pukog porasta stanovništva itd.) zavisno od pretvaranja jednog dijela tog viška proizvoda u novi kapital. Kad bi se višak vrijednosti jednostavno potrošio, tada se kapital *ne bi* oplodio i ne bi proizvodio kao *kapital*, tj. kao vrijednost koja proizvodi vrijednost.

Vidjeli smo, ako se 40 funti pređe koje imaju vrijednost od 200 talira — jer one sadržavaju u 200 talira opredmećeno radno vrijeme — razmijene za 198, ne samo da proizvođač pređe gubi dobit od $1\frac{1}{2}\%$ ³, već je njegov proizvod obezvrijeđen, prodan ispod svoje realne vrijednosti, iako je prodan po *cijeni* koja mu još uvijek ostavlja profit od 10%. S druge strane, proizvođač srebra dobija 2 talira. Zadržava 2 talira kao oslobođeni kapital. Ipak je došlo do obezvređenja, ako se promatra ukupna suma. Jer suma je 398 talira umjesto 400. Jer

¹ ako hoćete, s dopuštenjem — ² dem Gleichbleiben — «ostajanja jednakim», neizmjenjivosti — ³ treba: $1\frac{1}{9}$

i u ruci proizvođača srebra 200 talira prede vrijedi sad samo 198; za njega je to isto kao da se proizvodna snaga njegovog rada toliko povećala, da je i dalje u 200 talira sadržan isti opredmećeni rad, ali da su od njega 2 talira prešla s računa potrebnih izdataka na račun viška vrijednosti, da je on platio 2 talira manje za potrebni rad.

Obrnuto bi moglo biti slučaj samo kad bi proizvođač srebra bio u stanju da 40 funti prede, koje je kupio za 198 talira, ponovo proda za 200 talira. Tada bi on imao 202 talira, pa recimo da ih je prodao tvorničaru svile, koji mu je u svili dao vrijednost od 200 talira za 40 funti prede. Tada bi 40 funti prede bilo prodano po svojoj pravoj vrijednosti, ako ne iz prve ruke, od svog proizvođača, a ono iz druge, od svog kupca, i cijeli bi račun bio ovaj: Razmijenila su se 3 proizvoda, od kojih svaki sadrži opredmećeni rad u vrijednosti od 200; dakle, *suma* vrijednosti kapitala [iznosi] 600. A je tvorničar prede, B tvorničar srebra, C tvorničar svile: A 198, B 202 (naime 2 suvišak od prve razmjene i 200 u svili), C 200. *Suma* 600. U tom slučaju ukupna vrijednost kapitala ostala je ista i došlo je samo do pomjeranja, jer je B dobio jedan dodatni dio vrijednosti koji je A izgubio.

Kad bi A, tvorničar prede, mogao prodati samo za 180 (koliko stvar stoji *njega*), a 20 u predi apsolutno ne bi mogao da proda, tada bi opredmećeni rad od 20 talira postao bezvrijedan. Isto bi se dogodilo kad bi on vrijednost od 200 dao za 180 talira; tvorničar srebra B, ukoliko je ta nužnost za A nastala hiperprodukcijom prede, tako da se ni B ne bi mogao riješiti vrijednosti sadržane u 40 funti prede za više od 180, oslobodio bi od svog kapitala 20 talira. On bi imao u ruci relativni višak vrijednosti od 20 talira, ali u sumi apsolutne vrijednosti, opredmećenom radnom vremenu ukoliko je ono razmjenljivo imao bi i dalje samo 200, naime 40 funti prede za 180 i 20 talira oslobođenog kapitala. Za [kapitalista] B to bi bilo isto kao da su se troškovi proizvodnje prede smanjili, tj. kao da je uslijed porasta proizvodne snage rada u 40 funti prede sadržano za 20 talira manje radnog vremena ili, ako je radni dan = 4 talira, kao da je bilo potrebno 5 radnih dana manje da bi se x funti pamuka pretvorilo u 40 funti prede; da bi on dakle za u koncu opredmećeno radno vrijeme imao da razmijeni manje u srebru opredmećenog radnog vremena. Ali ukupna suma postojećih vrijednosti bila bi 380 umjesto 400. Došlo bi, dakle, do općeg obezvređenja 20 talira ili do uništenja kapitala za iznos od 20 talira.

Prema tome, dolazi do *općeg obezvređenja*, iako se deprecijacija [koja je u tome] što tvorničar prede prodaje 40 funti za 180 umjesto za 200, nužno pojavljuje kao povišenje cijena na strani srebra i sniženje cijena prede prema srebru, a opće sniženje cijena općenito uvijek uključuje povećanje cijena novca, naime robe u kojoj se procjenjuju sve ostale. U krizi — općem padu cijena — događa se dakle u isti mah do izvjesnog momenta *opće obezvređenje* ili *uništenje kapitala*. Obezvređenje može biti *opće*, apsolutno, a ne samo relativno, kao

deprecijacija, jer vrijednost ne izražava, kao cijena, samo odnos jedne robe prema drugoj, već omjer cijene robe prema radu opredmećenom u njoj ili jedne količine opredmećenog rada iste kvalitete prema drugoj. Ako te količine nisu jednake, dolazi do *obezvredjenja*, koje se ne izbalansira povišenjem cijena na drugoj strani, jer druga strana izražava stalnu količinu opredmećenog rada koja se razmjenom ne mijenja. To obezvredjenje proteže se u općim krizama do same žive radne sposobnosti. Prema onome što je naznačeno gore, uništenje vrijednosti i kapitala do kojeg dolazi u krizi poklapa se — ili je istog značenja — s općim porastom *proizvodnih snaga*, do kojeg, međutim, ne dolazi uslijed stvarnog povećanja proizvodne snage rada (ukoliko do njega uslijed kriza i dolazi, to ne spada ovamo), već uslijed smanjenja postojećih vrijednosti sirovina, strojeva, radne sposobnosti. Na primjer. Tvorničar pamučne robe gubi kapital na svojim proizvodima (pređi npr.), ali kupuje po nižim cijenama istu vrijednost u pamuku, radu itd. Za njega je to isto kao da se smanjila *zbijska vrijednost* rada, pamuka itd. tj. kao da su oni uslijed povećane proizvodne snage rada bili proizvedeni jeftinije.

Isto bi tako, s druge strane, iznenadan opći porast proizvodnih snaga relativno obezvrijedio sve *postojeće vrijednosti*, sav rad opredmećen na nižem stupnju proizvodnih snaga i stoga uništio postojeći kapital kao i postojeću radnu sposobnost. Druga strana krize svodi se na *zbijsko smanjenje* proizvodnje, živog rada — da bi se ponovo uspostavio pravi omjer između potrebnog rada i viška rada, na kojem u krajnjoj liniji počiva sve. (Dakle nipošto nije tako, kako to misli lord Overstone — kao pravi lihvar — da se krize jednostavno svode na ogromne profite za jedne i užasne gubitke za druge.)

d) Realizirani kapital kao novac i primjedba o kapitalu općenito

Razmjena ne mijenja unutrašnje uslove oplodnje vrijednosti, ali ona ih izbacuje napolje, daje im samostalan oblik jednog prema drugom i tako čini da jedinstvo postoji samo kao unutrašnja nužnost, koja se zbog toga nasilno ispoljava u krizama. Zato je u biti kapitala postavljeno oboje; kako obezvredjenje kapitala procesom proizvodnje, tako i ukidanje obezvredjenja i stvaranje uslova za oplodnju kapitala. Kretanje u kojem se to doista zbiva može se razmatrati tek onda kad se razmatra *realni* kapital, tj. konkurencija itd., *zbijski realni* uslovi. To još ne spada ovamo. S druge strane, *bez* razmjene ne bi postojala proizvodnja kapitala kao takvog, jer *oplodnja vrijednosti* kao takva ne postoji bez razmjene. Bez razmjene bila bi riječ samo o mjerenu itd. proizvedene *upotrebne vrijednosti*, uopće samo o upotrebnoj vrijednosti.

Nakon što se kapital 1) procesom proizvodnje oplodio, tj. stvorio novu vrijednost, 2) obezvrijedio se, tj. iz oblika novca prešao u oblik određene robe, 3) on se oploduje zajedno sa svojom novom vrijednošću time što se proizvod ponovo baca u promet i kao R razmjenjuje za N. Prave teškoće tog trećeg procesa na tački do koje smo došli, gdje se kapital razmatra samo općenito, postoje samo kao *moгуćnosti* i stoga se isto tako ukidaju kao *moгуćnosti*. Proizvod je sad, dakle, postavljen kao ponovo pretvoren u novac.

Kapital je sada, dakle, ponovo postavljen kao novac, a stoga [je] i novac [postavljen] u *novom* određenju *realiziranog kapitala*, a ne samo kao realizirana cijena robe. Ili, roba realizirana u cijeni sada je realizirani kapital. To novo određenje novca ili bolje kapitala kao novca razmatrat ćemo kasnije. Prema prirodi novca, u kapitalu se — kada je pretvoren u novac — u prvi mah čini izmjerena samo nova vrijednost koju je on stvorio, tj. ponavlja se prvo određenje novca kao opće mjere roba; sada kao mjera viška vrijednosti, oplodnje kapitala. U obliku novca pojavljuje se ta oplodnja vrijednosti kao mjerena samom sobom; ima svoju mjeru u samoj sebi. Kapital je prvobitno bio 100 talira; time što je sada 110, postavljena je mjera njegove oplodnje vrijednosti u njegovom vlastitom obliku — kao proporcija kapitala koji se vratio iz procesa proizvodnje i razmjene (vratio se u svoj novčani oblik) prema prvobitnom kapitalu; ne više kao odnos dva kvalitativno nejednaka rada — opredmećenog i živog — ili potrebnog rada i stvorenog viška rada. Kad je kapital postavljen kao novac, on je tako postavljen u prvom određenju novca, kao mjera vrijednosti. Ali ta je vrijednost ovdje njegova vlastita vrijednost ili mjera njegove samooplodnje. Na ovo ćemo se vratiti (kod profita).

Drugi oblik novca bio je oblik prometnog sredstva, a s te strane pojavljuje se novčani oblik kapitala samo kao prolazan moment da bi se kapital ponovo razmijenio, ali ne kao kod novca kao prometnog sredstva uopće da bi se razmijenio za robe, za upotrebne vrijednosti, za potrošnju, već da bi se razmijenio za posebne upotrebne vrijednosti (s jedne strane, za sirovine i orude, a s druge strane, za živu radnu sposobnost) u kojima može iznova započeti svoj opticaj kao kapital. U tom određenju on je *capital circulant*¹, o čemu kasnije. Ali njegov rezultat kao novca u određenju prometnog sredstva početak je čina proizvodnje koji polazi od *postavljenog kapitala*, i to je tačka koju ćemo prije svega razmotriti ovdje prije nego podemo dalje. (U tom prvom određenju, *mjeri*, pojavljuje se *nova vrijednost* doduše kao mjerena; ali razlika je samo formalna; umjesto viška rada [tu imamo] novac — višak rada opredmećen u određenoj robi. Ali *kvalitativna* priroda te nove vrijednosti, tj. sama veličina mjere, također se mijenja, što treba razmotriti tek kasnije. Drugo, [u određenju novca] kao prometnog

¹ opticajni kapital

sredstva nestajanje novčanog oblika također je još samo *formalno*. Taj oblik postaje *bitan* tek kad se dovrši ne samo prvo kružno kretanje već i drugo. Rezultira dakle u prvi mah samo u tome da smo ponovo na početku *procesa oplodnje vrijednosti*. Zato sada prije svega *s te tačke* nastavljamo izlaganja.)

Treći oblik novca kao samostalne vrijednosti koja se negativno odnosi prema prometu nije kapital koji kao roba izlazi iz procesa proizvodnje i ponovo ulazi u promet da bi postao novac, nego kapital koji postaje roba i ulazi u promet u obliku vrijednosti koja se odnosi samo prema sebi. (*Kapital i kamata*.) Taj treći oblik pretpostavlja kapital u ranijim oblicima i u isti mah sačinjava prijelaz iz *kapitala u posebne kapitale*, realne kapitale, jer se sada u tom posljednjem obliku, kapital prema svom pojmu već dijeli na dva kapitala samostalnog postojanja. Sa dvojstvom je tada dano mnoštvo uopće. Such is the march of this development.¹

[Prije nego što sad produžimo još ova napomena. *Kapital općenito*, za razliku od pojedinih kapitala, pojavljuje se doduše 1) *samo kao apstrakcija*; ali ne kao proizvoljna apstrakcija, već kao apstrakcija koja shvaća *differentia specifica*² kapitala za razliku od svih ostalih oblika bogatstva ili načina na koje se razvija proizvodnja (društvena). To su određenja koja su zajednička svakom kapitalu kao takvom, odnosno svaku određenu sumu vrijednosti čine kapitalom. I razlike unutar te apstrakcije isto su tako apstraktne posebnosti koje karakteriziraju svaku vrstu kapitala, jer je on njihova pozicija ili negacija (npr. *capital fixe*³ ili *capital circulant*⁴); 2) ali kapital općenito za *razliku* od posebnih realnih kapitala sam je *realna* egzistencija. To je priznala obična ekonomija, iako to nije *razumjela*, i sačinjava vrlo važan moment za njeno učenje o izjednačivanjima itd. Na primjer, kapital u tom *općem obliku*, iako pripada pojedinim kapitalistima, u svom *elementarnom obliku* kao kapital sačinjava kapital koji se akumulira u bankama ili ga one raspodjeljuju i koji se, kao što kaže Ricardo,¹⁸⁰¹ tako zadivljujuće raspodjeljuje razmjerno potrebama proizvodnje. On isto tako zajmovima itd. stvara neki nivo među različitim zemljama. Ako je, dakle, npr. jedan zakon kapitala općenito da se on, da bi se oplodio, mora postaviti dvostruko i da se u tom dvostrukom obliku mora dvostruko oploditi, onda će se npr. kapital jedne posebne nacije, koja u suprotnosti prema nekoj drugoj predstavlja kapital *par excellence*, morati pozajmiti nekoj trećoj naciji da bi se mogao oploditi. Dvostruko postavljanje, odnošenje prema sebi samom kao tuđem, postaje u ovom slučaju *vraški realno*. Dok je stoga ono općenito, s jedne strane, samo *zamisljena differentia specifica*, ono je u isti mah *poseban* realan oblik pored oblika onog posebnog i onog pojedinačnog.

¹ Takav je tok ovog razvoja. — ² specifičnu razliku — ³ stalni kapital —

⁴ optičajni kapital

(Kasnije ćemo se vratiti na tu tačku koja će, premda je više logičkog nego ekonomskog karaktera, ipak biti vrlo značajna u toku našeg istraživanja. Tako je to i u algebri. Na primjer, a , b , c su brojevi uopće, općenito, ali oni su i cijeli brojevi prema a/b , b/c , c/b , c/a , b/a itd., koji ih međutim pretpostavljaju kao opće elemente.)

e) Od viška rada do viška kapitala ili opredmećenje
i otuđenje

Nova vrijednost postavlja se, dakle, sama ponovo kao kapital, kao opredmećeni rad koji ulazi u proces razmjene sa živim radom i zato se dijeli na postojani dio — objektivne uvjete rada, materijal i oruđe — i na uvjete za subjektivni uvjet rada, egzistenciju žive radne snage, necessities¹, životna sredstva za radnika. Kod tog drugog nastupa kapitala u tom obliku postaju jasne tačke koje su kod prve njegove pojave — u novcu koji iz svog određenja kao vrijednosti prelazi u svoje određenje kao kapitala — bile posve nejasne. Sada ih je rasvijetlio sam proces oplodnje vrijednosti i proizvodnje. Kod prve pojave kapitala činilo se da same *pretpostavke* dolaze izvana iz prometa; kao vanjske pretpostavke za nastajanje kapitala, koje zato ne proizlaze iz njegove unutrašnje biti i nisu objašnjene iz nje. Sad će se te *vanjske* pretpostavke pojaviti kao momenti kretanja samog kapitala, tako da ih je on sam — ma kako one historijski nastale — pretpostavio kao svoje vlastite momente.

Unutar samog procesa proizvodnje pojavljivao se višak vrijednosti, silom kapitala pokrenuti višak vrijednosti, kao *višak rada*, čak i u obliku živog rada koji, međutim, kako ne može stvarati ni iz čega, zatječe svoje objektivne uvjete. Sada se taj *višak rada* pojavljuje opredmećen kao *višak proizvoda*, a taj višak proizvoda, da bi se oplodio kao kapital, dijeli se na dva oblika: na *objektivni uslov rada* — materijal i oruđe — i na subjektivni uvjet rada — životna sredstva za živi rad koji sada treba staviti u kretanje.

Opći oblik kao vrijednost — opredmećeni rad (napose opredmećeni rad koji dolazi iz prometa), to je, naravno, opća pretpostavka koja se razumije sama po sebi. Dalje: višak proizvoda u svom totalitetu (koji objektivira višak rada u njegovom totalitetu) pojavljuje se sada kao *višak kapitala* (u odnosu na početni kapital, prije nego što je ovaj započeo taj opticaj), tj. kao osamostaljena razmjenska vrijednost, koja prema živom radnoj snazi nastupa kao prema svojoj *specifičnoj upotrebnoj vrijednosti*. Svi momenti koji su prema živoj radnoj snazi istupali kao tuđe vanjske moći koje je pod *izvjesnim*, od *nje same nezavisnim uslovima* troše, upotrebljavaju, sada su postavljeni kao *njen vlastiti proizvod i rezultat*.

¹ potreštine

Prvo: Višak vrijednosti ili višak proizvoda nije ništa drugo nego određena suma opredmećenog živog rada — suma viška rada. Ta nova vrijednost, koja prema živom radu istupa kao samostalna vrijednost koja se s njim razmjenjuje, kao kapital, *proizvod je rada*. Ona sama nije ništa drugo nego *višak rada uopće iznad potrebnog rada* — u objektivnom obliku, i zato kao *vrijednost*.

Drugo: Posebni likovi što ih ta vrijednost mora poprimiti da bi se iznova oplodila, tj. postavila kao kapital — s jedne strane kao sirovina i oruđe, a s druge strane kao životna sredstva za rad za vrijeme čina proizvodnje — stoga su isto tako samo *posebni* oblici samog viška rada. Sam višak rada proizvodi sirovine i oruđe u takvim proporcijama, odnosno on je sam objektivno postavljen kao sirovina i oruđe u takvoj proporciji koja dopušta ne samo da se određena suma potrebnog rada, tj. živog rada koji reproducira sredstva za život (njihovu vrijednost) može opredmećivati u toj proporciji, i to neprestano se opredmećivati (dakle da uvijek iznova može počinjati rastavljanje na objektivne i na subjektivne uslove samoodržavanja i samoreprodukcije živog rada), već da je živi rad, vršeći taj proces reprodukcije svojih predmetnih uslova, u isti mah postavio sirovinu i oruđe u takvim proporcijama da se on kao *višak rada*, kao *rad iznad potrebnog* može ostvarivati u njima i zato ih činiti materijalom *novog* stvaranja vrijednosti. Objektivni uvjeti *viška rada* ograničavaju se na određenu proporciju sirovine i oruđa iznad zahtjeva potrebnog rada, dok se objektivni uslovi potrebnog rada raspadaju unutar svoje objektivnosti na objektivne i subjektivne, na stvarne momente rada¹ i na subjektivne (sredstva za život živog rada). Ti objektivni uvjeti viška rada sada se, dakle, pojavljuju, sada su postavljeni kao proizvod, rezultat, objektivni oblik, vanjska egzistencija samog viška rada. Prvobitno, naprotiv, samom se živom radu činilo tuđim — kao djelo kapitala — što oruđa i sredstva za život postoje u opsegu koji omogućuje živom radu da se ostvari ne samo kao *potrebni* rad već i kao *višak rada*.

Treće: Samostalno bivstvovanje-za-sebe vrijednosti nasuprot živoj radnoj snazi, dakle njeno postojanje kao kapitala — objektivna, uzdržana ravnodušnost i *tuđost* objektivnih uvjeta rada prema živoj radnoj snazi, koje idu tako daleko da ti uvjeti istupaju prema osobi radnika u osobi kapitalista (kao personifikacije s vlastitom voljom i interesom), to apsolutno *rastavljanje, odvajanje* vlasništva, tj. stvarnih² uslova rada od žive radne snage — to što ti uslovi istupaju prema živoj radnoj snazi kao *tude vlasništvo*, kao realnost druge pravne osobe, apsolutno područje *njene* volje (i što se stoga, s druge strane, prema vrijednosti personificiranoj u kapitalistu ili prema uslovima rada, rad pojavljuje kao *tudi rad*), to apsolutno razdvajanje vlasništva i rada, žive radne snage i uslova njenog realiziranja, opredmećenog i živog rada, vrijednosti i djelatnosti koja je stvara (stoga i tuđost sadržaja

¹ in sachliche Momente der Arbeit — ² sachlichen

rada prema samom radniku), to rastavljanje pojavljuje se sada isto tako kao proizvod samog rada, kao opredmećenje, objektiviranje njegovih vlastitih momenata. Jer samim novim činom proizvodnje — koji je samo potvrdio prethodnu razmjenu između kapitala i živog rada — višak je rada, pa dakle i višak vrijednosti, višak proizvoda, uopće ukupan rezultat rada (kako viška rada tako i potrebnog rada) postavljen kao kapital, kao razmjenska vrijednost koja se odnosi samostalno i ravnodušno prema živoj radnoj snazi ili istupa prema njoj kao prema svojoj pukoj upotrebnoj vrijednosti.

Radna snaga prisvojila je samo subjektivne uslove potrebnog rada — životna sredstva za radnu snagu koja proizvodi, tj. za njenu reprodukciju kao puke radne snage odvojene od uslova njenog ostvarenja — a ona je te uslove sama postavila kao *stvari, vrijednosti*, koje prema njoj istupaju u tuđoj zapovjedničkoj personifikaciji. Radna snaga ne samo što ne izlazi bogatija iz tog procesa, već izlazi siromašnija nego što je u njega ušla. Jer ne samo što je stvorila uslove potrebnog rada kao uslove koji pripadaju kapitalu, već i oplodnja koja je u njemu sadržana kao mogućnost, mogućnost stvaranja vrijednosti, egzistira sad isto tako kao višak vrijednosti, višak proizvoda, jednom riječju kao kapital, kao gospodstvo nad živom radnom snagom, kao vlastitom moći i voljom obdarena vrijednost nasuprot radnoj snazi u njenom apstraktnom, bezobjektnom, čisto subjektivnom siromaštvu. Radna snaga je proizvela ne samo tuđe bogatstvo i vlastito siromaštvo, već također i odnos tog bogatstva kao bogatstva koje se oslanja na sama sebe prema njoj kao siromaštvu, čijom potrošnjom bogatstvo upija u sebe nove životne sokove i iznova se oploduje.

Sve je to proizišlo iz razmjene u kojoj je radnik za neku količinu opredmećenog rada razmijenio svoju živu radnu moć, samo što se sada taj opredmećeni rad — ti izvan njega egzistirajući uslovi njegovog postojanja i samostalno bivstvovanje-izvan-njega tih stvarnih¹ uslova — pojavljuju kao *njegov vlastiti proizvod*, kao postavljeni njim samim podjednako i kao njegovo vlastito objektiviranje, i kao objektiviranje njega kao jedne od njega samog nezavisne moći koja štoviše njim vlada, i to vlada pomoću njegovog vlastitog djela.

U *višku kapitala* svi su momenti proizvod *tudeg* rada, u kapital pretvoreni *tudi višak rada*, životna sredstva za potrebni rad, objektivni uslovi (materijal i oruđe) da bi potrebni rad mogao reproducirati vrijednost koja je razmijenjena za njega u životnim sredstvima; najzad potrebna količina materijala i oruđa da bi se u njemu mogao ostvariti nov višak rada ili stvoriti nov višak vrijednosti.

Ovdje je otpao privid koji je još postojao kod prvog razmatranja procesa proizvodnje kao da kapital sa svoje strane donosi neku vrijednost iz prometa. Objektivni uslovi rada pojavljuju se sad, naprotiv, kao njegov proizvod — ne samo ukoliko su oni vrijednost uopće, već

¹ sachlichen

i kao upotrebne vrijednosti za proizvodnju. Ali ako se tako kapital pojavljuje kao proizvod rada, isto se tako proizvod rada pojavljuje kao kapital — ne više kao jednostavan proizvod, niti kao razmjeljiva roba, već kao *kapital*; opredmećeni rad kao gospodstvo, komanda nad živim. Kao proizvod rada pokazuje se i to što se proizvod rada pojavljuje kao *tude vlasništvo*, kao način egzistencije koji istupa samostalno nasuprot živom radu, a također i kao za sebe bivstvjuća *vrijednost*; što je proizvod rada, opredmećeni rad, obdaren od samog živog rada vlastitom dušom i što se nasuprot njemu fiksira kao *tuda moć*.

Ako se stvar promatra sa stanovišta rada pokazuje se, dakle, da rad u procesu proizvodnje djeluje tako da on svoje ostvarenje u objektivnim uslovima u isti mah odbija od sebe kao tuđu realnost i zato nasuprot toj njemu otuđenoj realnosti, koja ne pripada njemu već drugima, postavlja samog sebe kao bezsupstancijalnu, samo siromašnu radnu sposobnost; da rad svoju vlastitu zbilju ne postavlja kao bivstvovanje za sebe, već kao puko bivstvovanje za drugo i zato također kao puko drugobivstvovanje ili kao bivstvovanje drugog nasuprot samom sebi.

Taj proces ostvarenja¹ je isto tako proces onestvarenja² rada. Rad se postavlja objektivno, ali tu svoju objektivnost postavlja kao svoje vlastito nebivstvovanje ili kao bivstvovanje svog nebivstvovanja — kapitala. On se vraća u sebe kao puka mogućnost postavljanja vrijednosti ili oplodnje vrijednosti; jer cijelo zbiljsko bogatstvo, svijet zbiljske vrijednosti kao i realni uslovi njegovog vlastitog ostvarenja postavljeni su nasuprot njemu kao samostalne egzistencije. Upravo te mogućnosti koje počivaju u vlastitom krilu živog rada, a koje uslijed procesa proizvodnje egzistiraju kao zbilje izvan njega, ali kao njemu *tude zbilje*, sačinjavaju bogatstvo u suprotnosti prema radu.

Ukoliko se višak proizvoda iznova oploduje kao višak kapitala, iznova ulazi u proces proizvodnje i proces samooplodnje vrijednosti, on se dijeli: 1) na životna sredstva za radnike, radi razmjene za živu radnu snagu; taj dio *kapitala* možemo označiti kao *fond rada*; taj fond rada, dio namijenjen za održavanje radne snage (i to za njeno progresivno održavanje, jer višak kapitala stalno raste) pojavljuje se sada isto tako kao proizvod *tudeg* rada, *kapitalu* *tudeg* rada, kao i 2) na njegove druge sastavne dijelove stvarne³ uslove za reprodukciju vrijednosti = tim životnim sredstvima + višak vrijednosti.

Nadalje, ako se razmatra taj višak kapitala, onda podjela kapitala na postojani — dio koji egzistira prije rada, pretpotopno, sirovine i oruđa za rad — i na promjenljivi dio, naime životna sredstva razmjeljiva za živu radnu snagu, ispada čisto formalna, jer je oba dijela jednako *postavio* rad, koji ih je uz to jednako postavio kao svoje vlastite

¹ Dieser Verwirklichungsprozeß ... — ² der Entwirklichungsprozeß —

³ sachlichen

pretpostavke. Ta podjela kapitala unutar sebe sada se pojavljuje, međutim, tako da se vlastiti proizvod rada, objektivirani višak rada, dijeli na dva sastavna dijela: (1) na objektivne uslove za novu oplodnju rada i (2) na radni fond za održavanje mogućnosti tog živog rada, tj. žive radne snage kao žive. Ali dijeli se tako da radna snaga može ponovo prisvojiti onaj dio *svog* vlastitog rezultata (svog vlastitog postojanja u objektivnom obliku) koji je namijenjen za radni fond, iščupati ga iz oblika tuđeg bogatstva koje mu stoji nasuprot, samo tako da ne samo reproducira svoju vrijednost, već i oplodi dio novog kapitala koji predstavlja objektivne uslove za ostvarenje novog viška rada i viška proizvodnje ili za proizvodnju viška vrijednosti. Sam je rad stvorio jedan nov fond za upotrebu novog potrebnog rada ili, što je isto, fond za održavanje nove žive radne snage, novih radnikâ, ali ujedno i uslove da se taj fond može prisvajati samo upotrebljavajući nov višak rada za dodatni dio viška kapitala. U radom proizvedenom višku kapitala, u višku vrijednosti, ujedno je, dakle, stvorena realna nužnost novog viška rada, pa je tako sam višak kapitala realna mogućnost kako novog viška rada, tako i novog viška kapitala.

Ovdje se pokazuje kako se objektivni svijet bogatstva zahvaljujući samom radu progresivno širi nasuprot radu kao njemu tuda moć, dobijajući sve širu i puniju egzistenciju, tako da relativno, u odnosu na stvorene vrijednosti ili realne uslove stvaranja vrijednosti, oskudna subjektivnost žive radne snage sačinjava sve oštrij kontrast. Što se više on, rad, objektivira, to veći postaje objektivni svijet vrijednosti koji mu stoji nasuprot kao tuđi svijet — kao tuđe vlasništvo. Stvarajući višak kapitala, rad prisiljava sam sebe da ponovo stvori novi višak kapitala itd., itd.

U odnosu na prvobitni ne-viškovni kapital situacija se za radnu snagu promijenila utoliko: 1) što se onaj dio tog kapitala koji se razmjenjuje za potrebni rad reproducira samim tim radom, dakle više mu ne pridolazi iz prometa, već je njegov vlastiti proizvod i 2) što je onaj dio vrijednosti koji u sirovini i orudu predstavlja realne uslove za oplodnju živog rada održao on sam u procesu proizvodnje, pa kako se svaka upotreba vrijednosti po svojoj prirodi sastoji od prolaznog materijala, a razmjenska vrijednost postoji, egzistira, samo u upotrebnoj vrijednosti, to je održanje = šticeenje pred propašću ili negacijom prolazne prirode vrijednosti što ih posjeduje kapitalist; stoga i njihovom postavljanju kao za sebe bivstvjuće vrijednosti, kao *neprolaznog bogatstva*. Stoga je također ta prvobitna suma vrijednosti postavljena kao kapital tek u procesu proizvodnje živim radom.

f) Dijalektički odnos kapitala i rada

Sada sa stanovišta kapitala: Ako se razmatra *višak kapitala*, kapitalist predstavlja za sebe bivstvjuću vrijednost, novac u njegovom trećem momentu, bogatstvo putem jednostavnog *prisvajanja tuđeg rada*,

jer se svaki moment viška kapitala, materijal, oruđe, životna sredstva, svodi na *tudi rad* koji kapitalist ne prisvaja *razmjenom* za postojeće vrijednosti, nego ga je prisvojio *bez razmjene*. Naravno, kao *prvobitan uvjet* za taj *višak kapitala* pojavljuje se razmjena jednog *dijela vrijednosti* koje mu pripadaju ili *opredmećenog rada* koji on posjeduje za tuđu živu radnu snagu.

Za stvaranje *viška kapitala I*, ako tako nazovemo višak kapitala kako proizlazi iz prvobitnog procesa proizvodnje, tj. za *prisvajanje tuđeg rada, opredmećenog tuđeg rada*, na strani se kapitalista pojavljuje kao uslov posjedovanje *vrijednosti*, čiji jedan dio on *formalno* razmjenjuje za živu radnu snagu. Kažemo »formalno«, jer mu živi rad treba vratiti, nadoknaditi i *razmijenjene* vrijednosti. Ali bilo kako bilo, svakako se kao uslov za formiranje *viška kapitala I*, tj. za prisvajanje tuđeg rada ili onih vrijednosti u kojima se on opredmetio, javlja razmjena vrijednosti koje pripadaju kapitalistu, koje je on bacio u promet i priveo živoj radnoj snazi — vrijednosti koje *ne* potječu iz njegove *razmjene* sa živim radom, dakle iz njegovog odnosa kao *kapitala* prema radu.

Ali sad zamislimo da je višak kapitala ponovo bačen u proces proizvodnje, da ponovo u razmjeni realizira svoj višak vrijednosti i da se kao novi višak kapitala iznova pojavljuje na početku trećeg procesa proizvodnje. Taj *višak kapitala II* ima drukčije pretpostavke nego višak kapitala I. Pretpostavka za višak kapitala I bile su vrijednosti koje pripadaju kapitalistu i koje je on ubacio u promet, tačnije u razmjenu sa živom radnom snagom. Pretpostavka viška kapitala II nije ništa drugo nego egzistencija viška kapitala I, tj. drugim riječima pretpostavka da je kapitalist već prisvojio *tudi rad* bez razmjene. To kapitalistu i omogućuje da proces započinje uvijek iznova. Naravno, da bi stvorio višak kapitala II, morao je razmijeniti dio vrijednosti viška kapitala I u obliku životnih sredstava za živu radnu snagu, ali ono što je tako razmijenio bile su prvobitno vrijednosti koje on nije unio u promet iz vlastitog fonda. *Tudi opredmećeni rad*, koji kapitalist prisvaja bez ikakvog ekvivalenta i koji zatim ponovo razmjenjuje za *tudi živi rad*, jednako kao i materijal itd. u kojem se ostvaruje taj novi rad i stvara višak vrijednosti, došli su u njegove ruke bez razmjene, pukim prisvajanjem.

Prošlo prisvajanje tuđeg rada pojavljuje se sada kao jednostavan uslov za novo prisvajanje tuđeg rada; odnosno to što se *tudi rad* nalazi u vlasništvu kapitalista u objektivnom (stvarnom¹) obliku, u obliku egzistirajućih vrijednosti, pokazuje se kao uslov za to da bi on mogao iznova prisvojiti tuđu *živu* radnu snagu, dakle višak rada, rad bez ekvivalenta. To što je kapitalist već stajao kao kapital nasuprot živom radu pokazuje se kao jedini uslov da se on ne samo održi kao kapital, nego da kao rastući kapital *prisvaja* u rastućoj mjeri *tudi rad*

¹ sachlicher

bez ekvivalenta, drugim riječima da svoju moć, svoju egzistenciju kao kapital nasuprot živoj radnoj snazi proširuje, a da, s druge strane, živu radnu snagu u njenoj subjektivnoj, besupstancijalnoj oskudnosti uvijek iznova postavlja kao živu radnu snagu.

Vlasništvo — prošli ili objektivirani tuđi rad — pokazuje se kao jedini uslov za daljnje prisvajanje sadašnjeg ili živog tuđeg rada. Ukoliko je višak kapitala I bio stvoren jednostavnom razmjenom između opredmećenog rada i žive radne snage (razmjenom koja je posve zasnovana na zakonima razmjene ekvivalenata u skladu s količinom rada ili radnog vremena sadržanog u njima) i *ukoliko* je ta razmjena pravno izraženo pretpostavljala samo pravo vlasništvo svakog nad svojim vlastitim proizvodima i slobodno raspolaganje njima — ali ukoliko je stoga odnos viška kapitala II prema višku kapitala I posljedica tog prvog odnosa — vidimo da se jednom čudnom dosljednošću pravo vlasništva na strani kapitala dijalektički pretvara u pravo na tuđi proizvod ili u pravo vlasništva na tuđi rad, pravo da se tuđi rad prisvaja bez ekvivalenta, a na strani radne snage u dužnost da se prema svom vlastitom radu ili prema svom vlastitom proizvodu odnosi kao prema *tuđem vlasništvu*. Pravo vlasništva pretvara se na jednoj strani u pravo prisvajanja tuđeg rada, a na drugoj u dužnost da se proizvod vlastitog rada i sam vlastiti rad respektiraju kao vrijednosti koje pripadaju drugima.

Ali razmjena ekvivalenata, koja se pojavila kao prvobitna operacija, koja je pravno izrazila pravo vlasništva, toliko se okrenula da se na jednoj strani razmjenjuje samo prividno, jer je za živu radnu snagu razmijenjeni dio kapitala, prvo, i sam *tudi rad*, prisvojen bez ekvivalenta i, drugo, *mora biti nadoknaden viškom radne snage*, dakle se *in fact*¹ ne pušta iz ruke već se samo pretvara iz jednog oblika u drugi. Odnos razmjene je, dakle, posve otpao, ili je *puki privid*.

Nadalje, prvobitno se pravo vlasništva činilo zasnovanim na vlastitom radu. Vlasništvo se sada pokazuje kao pravo na tuđi rad i kao nemogućnost rada da prisvoji svoj vlastiti proizvod. Potpuno razdvajanje vlasništva i još više bogatstva od rada pokazuje se sada kao konsekvencija zakona koji je pošao od njihove identičnosti.

Najzad, kao rezultat procesa proizvodnje i oplodnje vrijednosti, pokazuje se prije svega reprodukcija i nova proizvodnja samog *odnosa kapitala i rada, kapitalista i radnika*. Taj društveni odnos, odnos proizvodnje, pokazuje se *in fact* kao još važniji rezultat procesa nego njegovi materijalni rezultati. Naime, unutar toga procesa radnik proizvodi i samog sebe kao radnu snagu i kapital koji joj stoji nasuprot, kao što s druge strane kapitalist proizvodi sebe kao kapital i živu radnu snagu koja mu stoji nasuprot. Svaki reproducira samog sebe time što reproducira svog drugog, svoju negaciju. Kapitalist proizvodi rad kao

¹ u stvari

tudi rad; rad proizvodi proizvod kao tudi proizvod. Kapitalist proizvodi radnika, a radnik kapitalista itd.

7. Prvobitna akumulacija, podjela rada i otuđenje

a) Historijske pretpostavke kapitala

Kad je proizvodnja zasnovana na kapitalu već pretpostavljena (novac se zapravo pretvorio u kapital tek *na kraju prvog procesa proizvodnje*, iz čije je reprodukcije i nove produkcije proizišao višak kapitala I; ali višak kapitala I sam je *postavljen*, realiziran kao višak kapitala tek kad je proizveo višak kapitala II, kad su, dakle, nestale u odnosu na kretanje *zbiljskog* kapitala izvanjske pretpostavke za pretvaranje novca u kapital, kad je, dakle, kapital *in fact* prema svojoj imanentnoj biti postavio uslove od kojih polazi u proizvodnji), onda uslov da kapitalist, kako bi se postavio kao kapital, mora unijeti u promet vrijednosti stvorene vlastitim radom ili na neki drugi način (samo ne već datim prošlim najamnim radom) pripada među pretpotopne uslove kapitala, među njegove *historijske pretpostavke*, koje su upravo kao takve *historijske* pretpostavke, stvar prošlosti i stoga pripadaju u *povijest njegovog stvaranja*, a nipošto ne u njegovu *svremenu* povijest, tj. ne pripadaju u zbiljski sistem načina proizvodnje kojim on vlada.

Ako je npr. bježanje kmetova u gradove jedan od *historijskih* uslova i pretpostavki urbanizacije, to nije uslov, nije moment zbilje izgrađenog gradskog sistema, već pripada među njegove *prošle* pretpostavke, pretpostavke njegovog nastajanja, koje su u njegovom postojanju ukinute. Uslovi i pretpostavke *postojanja, nastajanja* kapitala pretpostavljaju upravo to da on još nije, nego tek *nastaje*; oni, dakle, nestaju sa zbiljskim kapitalom, s kapitalom koji, polazeći od svoje zbilje, sam postavlja uslove svog ostvarenja. Tako npr., ako je kod prvobitnog postojanja novca ili za sebe bivstvujuće vrijednosti kapitalom na strani kapitalista pretpostavljena neka akumulacija (npr. uštedama u vlastitim radom stvorenim proizvodima i vrijednostima itd.) koju je izvršio kao *nekapitalist*, ako se dakle pretpostavke postajanja novca kapitalom pojavljuju kao dane vanjske *pretpostavke* za nastanak kapitala, onda kapital, čim je postao kao takav, stvara svoje vlastite pretpostavke, naime posjedovanje realnih uslova za stvaranje novih vrijednosti *bez razmjene*, putem svog vlastitog procesa proizvodnje.

Te pretpostavke koje su se prvobitno pojavljivale kao uslovi njegovog postajanja (i stoga još nisu mogle potjecati od njegovog djelovanja kao *kapitala*) sada se pokazuju kao rezultati njegovog vlastitog ostvarenja, kao zbilja koju je on postavio, *ne kao uslovi njegovog nastajanja, nego kao rezultati njegovog postojanja*. On više ne polazi od pretpostavki da bi postao, nego je sam pretpostavljen, i polazeći od

sebe stvara pretpostavke svog održavanja i rasta. Zato uslovi koji su prethodili stvaranju viška kapitala I, ili koji izražavaju postajanje kapitala, ne pripadaju u sferu načina proizvodnje kojem kapital služi kao pretpostavka; oni kao historijski predstupnjevi njegovog postajanja leže iza njega, kao što procesi putem kojih je Zemlja iz tekućeg mora vatre i pare prešla u svoj sadašnji oblik leže s onu stranu njenog života kao gotove Zemlje. To znači da pojedini kapitali mogu još uvijek nastajati npr. zgrtanjem bogatstva. Ali se hoard¹ pretvara u kapital tek eksploatacijom rada.

Građanski ekonomisti, koji na kapital gledaju kao na vječit i prirodan (a ne povijesni) oblik proizvodnje, pokušavaju zatim da ga ponovo opravdaju iskazujući uslove njegovog postajanja kao uslove njegovog sadašnjeg ostvarivanja, tj. izdajući momente u kojima kapitalist prisvaja još kao ne-kapitalist, jer tek postaje, za *one uslove* u kojima on prisvaja kao kapitalist. Ti pokušaji apologetike dokazuju lošu savjest i nemoć da se način prisvajanja kapitala kao kapitala dovede u harmoniju s *općim zakonima vlasništva*, koje je proglasilo samo društvo kapitala.

S druge strane, što je za nas mnogo važnije, naša metoda pokazuje tačke gdje mora nastupiti historijsko razmatranje ili gdje građanska ekonomija kao samo historijski oblik procesa proizvodnje upućuje preko sebe na ranije historijske načine proizvodnje. Zbog toga, da bi se izložili zakoni građanske ekonomije, nije potrebno pisati *zbi-ljsku povijest odnosa proizvodnje*. Ali njihovo ispravno promatranje i izvođenje kao historijski postalih odnosa uvijek vodi do prvih jednadžbi koje — kao npr. empirijski brojevi u prirodnim naukama — ukazuju na prošlost koja leži iza ovog sistema. Ti nagovještaji, zajedno s ispravnim shvaćanjem sadašnjice pružaju onda i ključ za razumijevanje prošlosti — jedan posao za sebe, na koji ćemo, nadamo se, također još doći. Isto tako to ispravno promatranje vodi, s druge strane, do tačaka na kojima se nagovještava ukidanje sadašnjeg oblika odnosa proizvodnje — a tako i naslućivanje budućnosti, kretanje u nastajanju. Pokazuju li se, s jedne strane, predgrađanske faze kao *samo historijske*, tj. ukinute pretpostavke, to se sadašnji uslovi proizvodnje pokazuju kao uslovi koji *ukidaju sami sebe* i stoga kao uslovi koji postavljaju *historijske pretpostavke* za jedno novo društveno stanje.

Razmotrimo li sad prije svega nastali odnos, vrijednost koja je postala kapital i živi rad kao samo kapitalu nasuprotnu upotrebnu vrijednost, tako da se živi rad pokazuje samo kao puko sredstvo koje služi da se oplodi opredmećeni, mrtvi rad, da mu se udahne oživljavajuća duša i da se u njemu izgubi svoja vlastita duša (i da se kao rezultat proizvede, na jednoj strani, stvoreno bogatstvo kao tuđe, a samo nemaština žive radne sposobnosti kao vlastita), tada se stvar pokazuje jednostavno takvom da su u samom procesu i putem procesa

¹ zgrnuto blago

postavljeni realni stvarni¹ uslovi živog rada (naime materijal u kojem se oplođuje, oruđe za oplodnju i životna sredstva za potpirivanje plamena žive radne snage za rad i njegovo čuvanje od gašenja, za dovođenje potrebne građe njegovom životnom procesu), da su postavljeni kao tuđe samostalne egzistencije ili kao način egzistencije jedne *tude osobe*, kao nešto što je po sebi nasuprot živoj radnoj snazi (koja također postoji izolirano od njih, subjektivno), kao vrijednosti koje se čvrsto drže po sebi i bivstvuju za sebe, a stoga i vrijednosti koje sačinjavaju bogatstvo tuđe radnoj snazi, bogatstvo kapitalista.

Objektivni uslovi živog rada pojavljuju se kao odvojene, osamostaljene vrijednosti nasuprot živoj radnoj snazi kao subjektivnom postojanju, koje se stoga prema njima i pojavljuje samo kao vrijednost *druge vrste* (koja se od njih ne razlikuje kao vrijednost, već kao upotrebnost). Kad je to odvajanje jednom pretpostavljeno, proces proizvodnje može ga samo iznova producirati, reproducirati i reproducirati u većem razmjeru. Kako on to čini, vidjeli smo. Objektivni uslovi žive radne snage pretpostavljeni su kao u odnosu na nju samostalna egzistencija, kao objektivnost jednog subjekta koji je od žive radne snage različit i samostalno joj stoji nasuprot; zato je reprodukcija i *oplodnja vrijednosti*, tj. proširenje tih *objektivnih uslova* u isti mah reprodukcija i nova proizvodnja tih uslova kao bogatstva jednog tuđeg subjekta, koji prema radnoj snazi stoji ravnodušno i samostalno. Ono što se reproducira i nanovo proizvodi nije samo *postojanje* tih objektivnih uslova živog rada, već *njihovo postojanje kao samostalnih vrijednosti*, tj. *takvih koje pripadaju jednom tuđem subjektu nasuprot toj živoj radnoj snazi*.

Objektivni uslovi rada dobivaju subjektivnu egzistenciju nasuprot živoj radnoj snazi — iz kapitala postaje kapitalist; s druge strane, puko subjektivno postojanje radne snage u odnosu na njene vlastite uslove daje joj samo ravnodušan objektivni oblik u odnosu na njih — ona je samo *vrijednost* koja ima posebnu upotrebnost *vrijednost naporedo* s vlastitim uslovima svoje oplodnje kao *vrijednostima* koje imaju drugu upotrebnost. Stoga, umjesto da se ti uslovi u procesu proizvodnje realiziraju kao uslovi ostvarenja radne snage, ona, naprotiv, izlazi iz procesa proizvodnje kao puki uslov za *njihovu* oplodnju i za njihovo održanje kao za sebe bivstvujuće vrijednosti nasuprot radnoj snazi.

Materijal koji radna snaga obrađuje je *tudi* materijal; isto tako oruđe je *tude* oruđe; njen rad pojavljuje se samo kao dodatak njima (materijalu i oruđu) kao supstanciji i stoga se opredmećuje u nečem što *njoj* ne pripada. Čak i sam živi rad pojavljuje se kao *tudi* prema živoj radnoj snazi, čiji je on rad, čije je on vlastito ispoljavanje života, jer je ustupljen kapitalu za opredmećeni rad, za proizvod samog rada. Radna snaga odnosi se prema radu kao prema nečem tuđem, pa

¹ sachlichen

kad bi kapital htio da je plaća a da joj *ne* daje raditi, ona bi sa zadovoljstvom ušla u tu pogodbu. Njen vlastiti rad joj je dakle podjednako tuđ (a on joj je tuđ i prema upravljanju njime itd.) kao i materijal i oruđe. Zato joj se također i proizvod pojavljuje kao kombinacija tuđeg materijala, tuđeg oruđa i tuđeg rada, kao *tude vlasništvo*, i ona je poslije proizvodnje postala samo siromašnija za izdanu životnu snagu, ali inače iznova započinje drudgery¹ kao samo subjektivna radna sposobnost koja egzistira odvojeno od svojih životnih uvjeta.

Spoznavanje proizvoda kao svojih vlastitih i prosuđivanje odvajanja od uslova svog ostvarenja kao nečeg neprilichnog, prisilnog — golemo je svijest, koja je i sama proizvod načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu, i u istoj mjeri predstavlja knell to its doom², kao što i probuđenom sviješću roba da on *ne može biti vlasništvo nekog trećeg*, s njegovom sviješću kao ličnosti, ropstvo nastavlja vegetirati još samo umjetnim životom, a izgubilo je mogućnost da i dalje bude osnova proizvodnje.

Ako, naprotiv, promatramo prvobitni odnos, prije ulaska novca u proces samooplodnje, pojavljuju se različiti uslovi, koji moraju biti historijski nastali ili dani da bi novac postao kapital a rad — najamni rad, rad koji postavlja, stvara kapital. (*Najamni rad* je ovdje, u strogom ekonomskom smislu u kojem ga mi ovdje jedino upotrebljavamo — a mi ćemo ga kasnije morati razlikovati od drugih oblika rada za nadnicu itd. — rad koji postavlja kapital, rad koji proizvodi kapital, tj. živi rad koji kako predmetne uslove svog ostvarivanja kao djelatnosti, tako i objektivne momente svog postojanja kao radne sposobnosti proizvodi kao tuđe moći nasuprot samom sebi, kao *za sebe bivstvujuće, od njega nezavisne vrijednosti.*)

Bitni uslovi su postavljeni u samom odnosu kako se on prvobitno javlja: 1) na jednoj strani to je postojanje žive radne snage kao samo subjektivne egzistencije, odvojene od momenata njene objektivne zbilje; dakle odvojene podjednako od uslova živog rada kao i od sredstava za egzistenciju, sredstava za život, sredstava za samoodržanje žive radne snage; na jednoj strani živa mogućnost rada u toj potpunij apstrakciji; 2) vrijednost ili opredmećeni rad koji se nalazi na drugoj strani mora biti akumulacija upotrebnih vrijednosti, dovoljno velika da bi pružila predmetne uslove ne samo za proizvodnju proizvoda ili vrijednosti koji su potrebni za reproduciranje ili održavanje žive radne snage, već i za apsorpiranje viška rada, kao objektivni materijal za taj rad; 3) mora postojati slobodan odnos razmjene, promet novca između obje strane; odnos između ekstrema zasnovan na razmjenskim vrijednostima, a ne zasnovan na odnosu gospodstva ili podložnosti, dakle proizvodnja koja ne pruža životna sredstva neposredno proizvođaču, već je posredovana razmjenom, pa se isto tako ne može neposredno domoći tuđeg rada već ga mora kupiti od samog

¹ kulučenje — ² zvonjavu koja naviješta njegovu propast

radnika, razmijeniti; najzad 4) jedna strana — ona koja predstavlja predmetne uslove rada u obliku samostalnih, za sebe bivstvajućih vrijednosti — mora nastupiti kao *vrijednost* i krajnjim ciljem smatrati postavljanje vrijednosti, samooplodnju, stvaranje novca, a ne neposrednu potrošnju ili stvaranje upotrebne vrijednosti.

Dok *obje* strane razmjenjuju svoj rad između sebe samo u obliku *opredmećenog* rada odnos je nemoguć; isto tako je nemoguć ako se sama *živa radna snaga* pojavljuje kao vlasništvo druge strane, dakle ne kao ona koja vrši razmjenu. (Ovo ne protivrječi tome da je na pojedinim tačkama unutar građanskog sistema proizvodnje moguće ropstvo. Ali ono je tada moguće samo zato što na drugim tačkama ne egzistira i pojavljuje se kao anomalija prema samom građanskom sistemu.)

Uslovi pod kojima se taj odnos prvobitno pojavljuje ili koji se pojavljuju kao historijske pretpostavke njegovog postajanja pokazuju na prvi pogled dvojak karakter: na jednoj strani raspadanje nižih oblika živog rada, a na drugoj raspadanje njegovih sretnijih odnosa.

Prije svega, prva je pretpostavka da je ukinut odnos ropstva ili kmetstva. Živa radna snaga pripada sama sebi i putem razmijene raspolaže svojim ispoljavanjem snage. Obje strane stoje jedna prema drugoj kao ličnosti. *Formalno* je njihov odnos jednak i slobodan odnos razmjenjivača uopće.

Da je taj oblik *privid*, i to *varljiv privid* pokazuje se, ako se promatra pravni odnos, kao nešto što pada *izvan* tog odnosa. Slobodan radnik uvijek prodaje samo određenu, posebnu mjeru ispoljavanja snage; iznad svakog posebnog ispoljavanja stoji radna snaga kao totalitet. On prodaje posebno ispoljavanje snage jednom posebnom kapitalistu, prema kojem kao *pojedinцу* on stoji nezavisno. Jasno je da to nije njegov odnos prema egzistenciji kapitala kao kapitala, tj. prema klasi kapitalista. Ali što se tiče pojedinačne, zbiljske ličnosti, radniku je ostavljeno široko polje izbora, samovolje i, dakle, formalne slobode. U robovskom odnosu on pripada *pojedinom, posebnom* vlasniku, čiji je on radni stroj. Kao totalitet ispoljavanja snage, kao radna snaga on je stvar koja pripada drugom i zato se ne odnosi kao subjekt prema svom posebnom ispoljavanju snage ili prema svom živom radnom činu. U kmetском odnosu on se pojavljuje kao moment samog zemljišnog vlasništva, predstavlja dodatak zemlji, isto kao radna stoka. U robovskom odnosu radnik je samo živi radni stroj, koji stoga ima vrijednost za druge ili, bolje, jest vrijednost. Prema slobodnom radniku radna snaga se pojavljuje u svom totalitetu kao njegovo vlasništvo, jedan od njegovih momenata što ga on kao subjekt obuhvaća i održava ga time što ga prodajom otuđuje¹. Ovo razraditi kasnije kod najamnog rada.

¹ es veräußert

b) Uslužna zanimanja i najamni rad

Razmjena opredmećenog rada za živi rad još ne konstituira ni kapital na jednoj strani, ni najamni rad na drugoj strani. U tu kategoriju pripada cijela klasa takozvanih *uslužnih zanimanja* — od čistača cipela do kralja. Isto tako slobodni nadničar, kojega sporadično nalazimo svuda gdje se ili orijentalne zajednice ili zapadne općine koje se sastoje od slobodnih vlasnika zemljišta raspadaju u pojedine elemente — uslijed povećanja stanovništva, otpuštanja ratnih zarobljenika, slučajeva kad pojedinac osiromaši i izgubi objektivne uslove svog *selfsustaining labour*¹, kao posljedica podjele rada itd.

Ako A razmjenjuje neku vrijednost ili novac, dakle opredmećeni rad, da bi primio neku uslugu od B, dakle živi rad, to može pripadati:

1) u *odnos jednostavnog prometa*. Obojica u stvari razmjenjuju između sebe samo upotrebne vrijednosti; jedan sredstva za život, a drugi rad, uslugu, koju prvi želi da potroši bilo direktno (lično vršenje usluga), bilo tako da mu dobavi materijal itd., u kojem mu ovaj svojim radom, opredmećenjem svog rada pribavlja neku upotrebnu vrijednost, njegovoj potrošnji namijenjenu upotrebnu vrijednost. Na primjer, kad seljak uzme sebi u kuću putujućeg krojača, kakvih je prije bilo, i dade mu tkaninu da mu načini odijelo. Ili kad dajem liječniku novac da mi pokrpa zdravlje. U tim slučajevima je važna usluga koju njih dvojica vrše jedan drugom. »Do ut facias² pojavljuje se ovdje sasvim na istom nivou kao »facio ut des³ ili »do ut des⁴«.

Čovjek koji mi iz tkanine pravi odijelo za koje sam mu dobavio materijal daje mi upotrebnu vrijednost. Ali umjesto da mi je odmah dade u predmetnom obliku, daje mi je u obliku djelatnosti. Ja mu dajem jednu gotovu upotrebnu vrijednost, a on meni izrađuje drugu. Razlika između prošlog, opredmećenog i živog, sadašnjeg rada pojavljuje se ovdje samo kao formalna razlika raznih tempora⁵ rada, koji je jednom u perfektu a drugi put u prezentu. I doista, pokazuje se kao samo formalna razlika posredovana podjelom rada i razmjenom da li B sam proizvodi životna sredstva s kojima se mora izdržavati ili ih prima od A, pa umjesto da životna sredstva proizvodi direktno, on proizvodi odijelo, za koje ta sredstva dobija u razmjeni od A. U oba slučaja on se može domoći upotrebne vrijednosti koju posjeduje A samo dajući za nju ekvivalent, koji se u krajnjoj liniji uvijek svodi na njegov vlastiti živi rad, ma kakav on predmetni oblik primio, bilo prije nego što je bila zaključena razmjena, bilo uslijed nje. Međutim, odijelo sadrži ne samo određeni oblikujući rad, određeni oblik korisnosti koji je procesom rada dan tkanini, već i određenu količinu rada, dakle ne samo upotrebnu vrijednost već i *vrijednost* uopće, *vri-*

¹ rada koji se sam izdržava — ² Dajem da učiniš — ³ činim da daš — ⁴ dajem da daš (formule dogovornih odnosa prema rimskom pravu) — ⁵ vremena

jednost kao takvu. Ali ta vrijednost ne postoji za A, jer on odijelo troši, a nije trgovac odijelima. On je, dakle, razmjenom dobio rad ne kao djelatnost koja *postavlja vrijednost*, već kao djelatnost koja stvara korist, upotrebnu vrijednost.

Pri vršenju ličnih usluga ta upotrebna vrijednost se troši kao takva, ne prelazeći iz oblika kretanja u oblik stvari. Ako onaj koji vrši uslugu, što je često u primitivnim uslovima, ne prima *novac* već same neposredne upotrebne vrijednosti, tada otpada i privid kao da se ovdje na jednoj ili na drugoj strani radi o *vrijednostima* za razliku od upotrebničkih vrijednosti. Ali čak ako se pretpostavi da A plaća za uslugu, to nije pretvaranje njegovog novca u kapital, već naprotiv postavljanje novca kao pukog optičajnog sredstva da bi se dobio jedan predmet potrošnje, određena upotrebna vrijednost. Taj čin stoga nije čin koji proizvodi bogatstvo, već obrnuto čin koji bogatstvo troši. Za A se nipošto ne radi o tome da se rad kao takav, izvjesno radno vrijeme, dakle *vrijednost*, objektivira u suknu, nego o tome da se zadovolji neka potreba. A zna da svoj novac ne *oplođuje* nego *obezvreduje* kad ga prevodi iz oblika vrijednosti u oblik upotrebne vrijednosti. Rad se ovdje ne razmjenjuje kao upotrebna vrijednost za vrijednost, nego kao posebna upotrebna vrijednost, kao vrijednost za upotrebu. Što češće A ponavlja razmjenu, to više osiromašuje. Ta razmjena nije za njega *čin bogaćenja*, nije *čin stvaranja vrijednosti* nego je *čin obezvređivanja* postojećih vrijednosti koje se nalaze u njegovom posjedu. Novac koji A ovdje razmjenjuje za živi rad — za uslugu u naturi ili uslugu koja se objektivizira u nekoj stvari — nije *kapital* nego dohodak, novac kao prometno sredstvo potrebno za dobijanje upotrebne vrijednosti, novac kojem je oblik vrijednosti dan samo kao prolazan, a ne novac koji se kupovanjem rada želi kao takav održati i oploditi. Razmjena *novca kao dohotka*, kao pukog prometnog sredstva, za živi rad ne može nikad postaviti novac kao kapital, pa dakle ni rad kao najamni rad u ekonomskom smislu.

Ne treba opširno obrazlagati da trošiti (izdavati) novac nije isto što i proizvoditi novac. U uslovima u kojima se najveći dio viška rada pojavljuje kao zemljoradnički rad, a stoga i zemljovlasnik jednako kao vlasnik viška rada i kao vlasnik viška proizvoda, dohodak zemljovlasnika sačinjava fond rada za slobodnog radnika, za manufakturnog (ovdje obrtničkog) radnika u suprotnosti prema poljoprivrednim radnicima.

Razmjena s njima je jedan oblik potrošnje zemljovlasnika (koji jedan drugi dio svog dohotka direktno dijeli) za osobno vršenje usluga, često samo privid vršenja usluga, s gomilom sluga. U azijskim društvima, gdje se vladar pojavljuje kao isključivi posjednik poljoprivrednog viška proizvoda, razmjenom njegovog dohotka sa *free hands*¹, kako ih zove Stuart^[181], nastaju cijeli gradovi, koji su u osnovi samo

¹ slobodnim rukama

pokretni logori. U tom odnosu, iako on *može*, ali *ne mora* da bude u suprotnosti prema ropstvu i kmetstvu, nema ni traga najamnom radu, jer se taj odnos uvijek ponavlja pod različitim oblicima cjelokupne organizacije rada. Ukoliko tu razmjenu posreduje *novac*, određenje cijene postat će važno za obje strane, ali za A samo utoliko što ne želi da *upotrebnu vrijednost* rada plati preskupo; ne zato što mu je stalo do *vrijednosti* rada. To što ta cijena, prvobitno više konvencionalna i tradicionalna, malo po malo postaje ekonomski određena, ponajprije odnosom između potražnje i ponude, a najzad troškovima proizvodnje uz koje takvi prodavaoci živih usluga mogu biti proizvedeni, ne mijenja ništa na biti odnosa, jer i dalje određenje cijene ostaje samo formalan moment za razmjenu pukih upotrebničkih vrijednosti. Ali samo to određenje rađaju drugi odnosi, opći zakoni (koji se zbivaju tako reći iza leđa tog posebnog čina razmjene) i samoodređenje vladajućeg načina proizvodnje.

Jedan od oblika u kojima se u starim zajednicama taj način plaćanja najprije pojavljuje jest *vojska*. Plaća običnog vojnika također se snizuje na minimum, određena je samo troškovima proizvodnje uz koje se on može pribaviti. Ali ono za što on razmjenjuje svoje vršenje usluga predstavlja dohodak države, a ne *kapital*.

U samom građanskom društvu u ovu rubriku, odnosno kategoriju pripada sva razmjena vršenja ličnih usluga za dohodak (također i rad za ličnu potrošnju, kuhanje, šivanje itd., rad u vrtu itd., pa naviše do svih redom neproduktivnih klasa, državnih službenika, liječnika, advokata, naučnika itd.). Sva menial servants¹ itd. Svi ti radnici, od najnižeg do najvišeg, svojim vršenjem usluga — često nametnutim — pribavljaju sebi udio u višku proizvoda, u *dohotku* kapitalista. Ali nikom ne pada ni na pamet pomisao da se kapitalist razmjenom svog dohotka za takve usluge, tj. svojom privatnom potrošnjom postavlja kao kapital. Time on, naprotiv, troši plodove svog kapitala. Priroda tog odnosa nimalo se ne mijenja uslijed toga što su proporcije u kojima se dohodak razmjenjuje za takav živi rad i same određene općim zakonima proizvodnje.

Naprotiv, kao što smo već spomenuli u odjeljku o *novcu*, *vrijednost* ovdje postavlja zapravo onaj koji vrši uslugu; on zamjenjuje jednu upotrebnu vrijednost — izvjesnu vrstu rada, usluge itd. — za *vrijednost*, *novac*. Stoga u srednjem vijeku, dijelom s te strane u suprotnosti prema potrošačkom seoskom plemstvu, oni koji su usmjereni na proizvodnju i akumulaciju novca dolaze sa strane živog rada; oni akumuliraju i tako potencijalno postaju kapitalisti za neki kasniji period. Od emancipiranih kmetova dijelom postaje kapitalist.

Zato također ne zavisi od odnosa uopće nego od prirodnog, posebnog kvaliteta usluge da li onaj koji je plaćen prima nadnicu ili ho-

¹ kućna posluga

norar ili civilnu listu i da li on izgleda otmjenije ili neuglednije nego onaj koji uslugu plaća.

Uz pretpostavku kapitala kao vladajuće moći dakako da se svi ti odnosi više ili manje *obeščašćuju*. Ipak to *dediviniziranje* ličnih usluga, ma kakav da im je uzvišen karakter pripisivala tradicija itd., još ne pripada ovamo.

Kapital, a stoga i najamninu, ne konstituira dakle jednostavno razmjena *opredmećenog rada za živi rad* (oni se s ovog stanovišta javljaju kao dva različita određenja, dvije upotrebne vrijednosti različitog oblika, jedan rad kao određenje u objektivnom obliku, drugi u subjektivnom obliku), nego razmjena opredmećenog rada kao *vrijednosti*, prikrivene vrijednosti, za živi rad kao *njegovu* upotrebnu vrijednost, kao upotrebnu vrijednost ne za određenu, posebnu upotrebu ili potrošnju već kao upotrebnu vrijednost za *vrijednost*.

Pri razmjeni novca za rad ili uslugu za neposrednu potrošnju uvijek se vrši zbiljska razmjena; to što se na obje strane razmjenjuju *količine rada* samo je od *formalnog* interesa da bi se *posebni* oblici korisnosti rada mjerili jedan pomoću drugog. To se tiče samo *oblika* razmjene; ali ne sačinjava njen *sadržaj*. Kod razmjene kapitala za rad *vrijednost* nije mjerilo za razmjenu dviju upotrebničkih vrijednosti, nego sam *sadržaj* razmjene.

2) U vremenima raspadanja *predgradanskih* odnosa sporadično se javljaju slobodni radnici čije se usluge kupuju ne u svrhu potrošnje već radi *proizvodnje*; ili, *prvo*, čak i u velikom razmjeru samo za proizvodnju *neposrednih* upotrebničkih vrijednosti, a ne *vrijednosti*; a *drugo*, ako npr. plemić priključi slobodnog radnika k svojim kmetovima i dio njegovog proizvoda ponovo proda pa mu slobodni radnik tako stvori *vrijednost*, ta se razmjena zbiva samo za suvišak i događa se samo u interesu suviška, *luksuzne potrošnje*; dakle je u biti samo prikriveno kupovanje tuđeg rada za neposrednu potrošnju ili njegovo kupovanje kao upotrebne vrijednosti. Uostalom, tamo gdje se ti slobodni radnici povećavaju, a taj odnos raste, stari se način proizvodnje (zajednica, patrijarhalni, feudalni način proizvodnje itd.) već nalazi u raspadanju i pripremaju se elementi za pravi najamni rad. Ali ti slobodni kmetovi mogu se također pojaviti, kao npr. u Poljskoj itd., i ponovo nestati, a da se način proizvodnje ne promijeni.

c) Rad i vlasništvo

[Da bismo odnose u koje stupaju kapital i najamni rad izrazili kao *odnose* ili *zakone vlasništva*, treba samo da izrazimo ponašanje obiju strana u *procesu oplodnje* vrijednosti kao *procesu prisvajanja*. Na primjer, to što se višak rada postavlja kao višak vrijednosti kapitala,

znači da radnik ne prisvaja proizvod svog vlastitog rada, da mu se on pokazuje kao *tude vlasništvo*; i obratno, da se *tudi rad* pojavljuje kao vlasništvo kapitala. Taj drugi zakon građanskog vlasništva, u koji se pretvara onaj prvi — a koji putem prava naslijeđa itd. dobiva egzistenciju nezavisnu od slučajne prolaznosti pojedinih kapitalista — postavlja se kao zakon jednako kao i onaj prvi. Prvi je identičnost rada s vlasništvom, drugi — rad kao negirano vlasništvo ili vlasništvo kao negacija tuđosti tuđeg rada.

U stvari, u procesu proizvodnje kapitala, kao što će se još više pokazati pri njegovom daljnjem razmatranju, rad je totalitet (kombinacija radova) čiji su pojedini dijelovi međusobno tuđi tako da ukupan rad kao totalitet *nije djelo* pojedinog radnika, a i zajedničko je djelo različitih radnika samo ukoliko su kombinirani, a ne ukoliko se jedan prema drugom odnose kao oni koji kombiniraju. U svojoj kombinaciji taj rad ne samo što služi tuđoj volji i tuđoj inteligenciji, i što njom voden ima svoje *duševno jedinstvo* izvan sebe, već je u svom materijalnom jedinstvu *podređen predmetnom jedinstvu mašinerije*, onog stalnog kapitala, koji kao *oduhovljeno čudovište* objektivira naučnu misao i faktično sve objedinjuje, nipošto se prema pojedinom radniku ne odnosi kao oruđe, već radnik, naprotiv, egzistira uz njega kao oduhovljena pojedinačna puntualnost, kao živi izolirani dodatak.

Kombinirani rad je tako u dva pravca kombinacija *po sebi*; on nije kombinacija ni kao međusobna povezanost individua koji zajedno rade, ni kao njihova moć, bilo njihovim posebnim ili pojedinačnim funkcijama, bilo oruđima rada. Zbog toga, ako se radnik prema proizvodu svog rada odnosi kao prema tuđem, to je u istoj mjeri njegov odnos prema kombiniranom radu kao tuđem i njegov odnos prema svom vlastitom radu kao prema ispoljavanju života koje mu doduše pripada, ali mu je tuđe, iznuđeno, koje stoga A. Smith itd. shvaćaju kao *teret*, *žrtvu*^[182] itd. Rad sam kao i njegov proizvod *negiran je kao rad posebnog pojedinačnog radnika*. Negirani pojedinačni rad u stvari je postavljeni zajednički ili kombinirani rad. Ali tako postavljeni *zajednički* ili *kombinirani* rad (i kao djelatnost i kao rad koji je prešao u mirujući oblik objekta) u isti mah je postavljen neposredno kao nešto drugo od zbiljski postojećeg pojedinačnog rada — ujedno kao *tuda objektivnost* (tuđe vlasništvo) i kao *tuda subjektivnost* (subjektivnost kapitala). Kapital predstavlja dakle kako rad tako i njegov proizvod kao negirani pojedinačni rad, a dakle i negirano vlasništvo pojedinačnog radnika. Zato je on egzistencija društvenog rada, njegovo udruživanje kao subjekta i kao objekta, ali ta egzistencija kao ona koja sama egzistira samostalno nasuprot svojim zbiljskim momentima, dakle i sama kao *posebna* egzistencija pored njih. Zato se kapital sa svoje strane pojavljuje kao nadmoćan subjekt i vlasnik *tuđeg rada*, a sam je njegov odnos isto tako odnos potpune protivurječnosti kao i odnos najamnog rada.

B. Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji⁽¹⁸³⁾

1. [Opća karakteristika]

Ako slobodan rad i razmjena tog slobodnog rada za novac (radi reprodukcije i oplodnje tog novca, kako se slobodni rad ne bi od strane novca trošio kao upotrebna vrijednost za uživanje nego kao upotrebna vrijednost za novac), predstavlja pretpostavku najamnog rada i jedan od historijskih uslova kapitala, to je razdvajanje slobodnog rada od objektivnih uslova njegovog ostvarenja (od sredstva za rad i od materijala rada) druga pretpostavka najamnog rada. Dakle, prije svega, odvajanje radnika od zemlje kao njegove prirodne laboratorije — odatle raspadanje kako malog slobodnog zemljišnog vlasništva, tako i zajedničkog zemljišnog vlasništva koje počiva na orijentalnoj komuni.

U oba oblika radnik se prema objektivnim uslovima svoga rada odnosi kao prema svom vlasništvu; upravo je to prirodno jedinstvo rada sa svojim stvarnim¹ pretpostavkama. Zato radnik i nezavisno od rada ima predmetnu egzistenciju. Individuum se odnosi prema samom sebi kao vlasnik, kao gospodar uslova svoje zbilje. On se isto tako odnosi prema drugima — a prema tome da li je ta *pretpostavka* postavljena kao pretpostavka koja polazi od zajednice ili kao pretpostavka koja polazi od pojedinačnih porodica, koje čine općinu — individuum se prema drugima odnosi kao prema suvlasnicima, inkarnacijama zajedničkog vlasništva, ili kao prema samostalnim vlasnicima pored njega, samostalnim privatnim vlasnicima, pored kojih je zajedničko vlasništvo, što je prije sve apsorbiralo i sve obuhvaćalo, i samo postavljeno kao poseban *ager publicus*² naporedo s mnogim privatnim zemljovlasnicima.

U oba oblika individue se ne odnose kao radnici nego kao vlasnici — i članovi jedne zajednice koji ujedno rade. Svrha tog rada nije *stvaranje vrijednosti* (premda oni i mogu izvršavati višak rada, kako bi razmjenom dobivali tuđe proizvode, tj. viškove proizvoda), nego je njegova svrha izdržavanje pojedinačnog vlasnika i njegove porodice, kao i cijele općine. Postavljanje individuuma kao *radnika*, u toj gototinji, i samo je *historijski* proizvod.

2. Azijski oblik vlasništva

U prvom obliku tog zemljišnog vlasništva, kao njegova prva pretpostavka pojavljuje se najprije prirodno nastala zajednica, porodica i porodica proširena u pleme³ ili međusobnim ženidbama povezane po-

¹ sachlichen — ² općinska, javna zemlja — ³ Stamm

rodice ili kombinacija plemena. Kako možemo pretpostaviti da je *pastirstvo*, kao i uopće *nomadstvo*, prvi oblik ljudskog načina života, da se pleme ne nastanjuje na određenom mjestu, nego da koristi pašnjake koje nalazi (ljudi nisu od prirode sjedioci; samo u posebno plodnoj prirodnoj sredini oni bi mogli kao majmuni sjediti na nekom drvetu; inače moraju lunjati, kao divlje životinje), to se *plemenska zajednica*, prirodna zajednica, ne pojavljuje kao *rezultat* nego kao *pretpostavka zajedničkog prisvajanja* (privremenog) i *korišćenja zemlje*.

Ako se ljudi konačno negdje nastane, onda će od raznih vanjskih, klimatskih, geografskih, fizičkih itd. uslova, kao i od njihove posebne prirodne sklonosti (od njihovog plemenskog karaktera) itd. zavisiti da li će ta prvobitna zajednica biti više ili manje modificirana. Prirodno nastala plemenska zajednica ili, ako hoćete, čopor (zajedništvo krvi, jezika, običaja itd.) prva je pretpostavka *prisvajanja objektivnih uslova* njihovog života i životne djelatnosti koja se reproducira i opredmećuje (njihove djelatnosti kao pastira, lovca, ratara itd.).

Zemlja je velika laboratorija, arsenal koji pruža kako sredstva rada i materijal za rad, tako i boravište, *bazu* zajednice. Ljudi se odnose naivno prema njoj kao prema *vlasništvu zajednice*, i to zajednice koja se u živom radu producira i reproducira. Svaki pojedinac može samo kao član, kao *member*¹ te zajednice biti *vlasnik* ili *posjednik*.

Zbiljsko *prisvajanje* procesom rada zbiva se pod *pretpostavkama* koje same nisu *produzvod* rada, nego se pokazuju kao njegove prirodne ili *božanske* pretpostavke. Taj oblik, u čijoj osnovi leži taj isti osnovni odnos, može se sam realizirati vrlo različito. Njemu npr., nimalo ne protivruriječi što se, kao u većini osnovnih *azijatskih* oblika, *obuhvatno jedinstvo*, koje stoji iznad svih tih malih zajednica, pojavljuje kao *viši vlasnik* ili kao *jedini vlasnik*, a zajednice stoga samo kao *nasljedni* posjednici. Budući da je to *jedinstvo* zbiljski vlasnik i zbiljska pretpostavka zajedničkog vlasništva — to se ono samo može pojaviti kao nešto *posebno* nad mnogim zbiljskim posebnim zajednicama, u kojima je pojedinac tada u stvari lišen vlasništva ili se vlasništvo (tj. odnos pojedinca prema *prirodnim* uslovima rada i reprodukcije kao prema njemu pripadajućim, kao prema objektivnim uslovima, kao prema tijelu njegove subjektivnosti nađenom u obliku anorganske prirode) pokazuje kao posredovano ustupanjem ukupnog jedinstva (koje je realizirano u despotu kao ocu mnogih zajednica) pojedincu posredstvom posebne općine. Višak proizvoda — koji se, uostalom, legalno određuje kao posljedica zbiljskog prisvajanja putem rada — time sam po sebi pripada tom najvišem jedinstvu.

To plemensko ili općinsko vlasništvo, nastalo većinom kombinacijom manufakture i agrikulture unutar male općine (koja tako postaje posve self-sustaining² i u sebi sadrži sve uvjete reprodukcije i

¹ član — ² sposobna da se sama izdržava

proširene produkcije), stoga postoji u stvari kao temelj posred orijentalnog despotizma i bezvlasničkog stanja koje, kako izgleda, jurištički postoji u njemu. Dio viška rada općine pripada višoj zajednici, koja konačno postoji kao *osoba*, a taj višak rada postaje opipljiv kako u tributu itd., tako i u zajedničkim radovima za veličanje jedinstva, djelomično zbiljskog despota, a djelomično imaginarnog plemenskog bića, boga.

Općinsko vlasništvo te vrste, ukoliko se sad doista realizira u radu, može se ispoljavati tako da male općine vegetiraju nezavisno jedna pored druge, a da pojedinac sa svojom porodicom radi nezavisno sam za sebe na dodijeljenoj parceli (određeni rad za *zajedničku zalihu*, tako reći *insurance*¹, s jedne strane, a za *pokrivanje troškova zajednice kao takve*, dakle za rat, bogoslužuje itd. s druge; zemljišni dominium² u najprvobitnijem smislu nalazi se prvi put ovdje, npr. u slavenskim općinama, u rumunjskim itd. U tome je sadržan prijelaz na kuluk itd.); ili se jedinstvo može protezati i na zajedništvo u samom radu, koje može postati formalan sistem, kao u Meksiku, naročito u Peru, zatim kod starih Kelta, kod nekih plemena u Indiji.

Zajedništvo unutar plemenske zajednice može se, nadalje, ispoljiti i tako da jedinstvo bude reprezentirano glavom najstarije porodice ili kao međusobna povezanost otaca porodica. Prema ovome će oblik te zajednice biti ili više despotski ili više demokratski. Zajednički uslovi zbiljskog prisvajanja radom, *vodovodi*, koji su jako važni kod azijskih naroda, sredstva saobraćaja itd. pokazuju se tada kao djelo višeg jedinstva — despotske vlade koja lebdi iznad malih općina. Pravi gradovi ovdje se obrazuju pored tih sela samo tamo gdje je posebno povoljan položaj za vanjsku trgovinu; ili tamo gdje poglavar države i njegovi satrapi razmjenjuju svoj dohodak (višak proizvoda) za rad, troše ga kao radni fond.

3. [Antički oblik vlasništva]

Drugi oblik vlasništva (a on je kao i prvi proizveo bitne modifikacije, lokalne, historijske itd.), kao proizvod pokretljivijeg, historijskog života, sudbinâ i modifikacijâ prvobitnih plemena, pretpostavlja također *zajednicu* kao prvu pretpostavku, ali ne kao u prvom slučaju kao supstanciju kojoj su individue samo akcidencije, ili kojoj su one samo prirodni sastavni dijelovi; on ne pretpostavlja kao bazu selo, nego grad kao već stvoreno sjedište (centar) zemljoradnika (zemljo-vlasnika). Njiva se pokazuje kao teritorij grada; a ne selo kao puki dodatak zemlji.

Zemlja sama po sebi — ma koliko ona pružala zapreke da bi se obradila, da bi se doista prisvojila — ne predstavlja nikakvu zapreku

¹ osiguranje — ² posjed

za odnošenje prema njoj kao prema anorganskoj prirodi živog individua, njegovoj radionici, kao prema sredstvu rada, objektu rada i životnom sredstvu subjekta. Teškoće s kojima se susreće jedna općina mogu potjecati samo od drugih općina, koje su ili već zaposjele zemlju, ili općinu u njenom posjedu uznemiravaju. Rat je stoga onaj veliki opći zadatak, onaj veliki zajednički rad koji je potreban bilo da se osvoje objektivni uslovi živog postojanja, bilo da se osvajanje ovih zaštititi i ovjekovječiti. Općina koja se sastoji od porodica stoga je najprije organizirana ratnički, kao ratna ili vojna zajednica, i to je jedan od uslova njenog postojanja kao vlasnice. Koncentracija staništa u gradu osnova je te ratničke organizacije.

Plemenski poredak sam po sebi vodi podjeli na više i niže rodove, jedna razlika koja se još više razvija miješanjem s podjarmljenim plemenima itd.

Općinsko vlasništvo — kao javno vlasništvo, *ager publicus* — ovdje je odvojeno od privatnog vlasništva. Vlasništvo pojedinca ovdje samo nije, kao u prvom slučaju, neposredno općinsko vlasništvo, gdje ovo, dakle, nije vlasništvo pojedinca odvojenog od općine, nego je on, naprotiv, samo njen posjednik.

Što se manje vlasništvo pojedinca može faktički oploditi samo zajedničkim radom (dakle npr. kao vodovodi na Orijentu), što je više čisto prirodni karakter plemena narušen historijskim kretanjem, seljenjem; što se više, nadalje, pleme udaljuje od svog prvobitnog boravišta i zauzima *tude* tlo, dakle dolazi u bitno nove uslove rada i više se razvija energija pojedinca, što se više njegov zajednički karakter prema vani pojavljuje i mora pojaviti kao negativno jedinstvo, to su više dani uslovi da pojedinac postane *privatni vlasnik* zemlje — posebne parcele — čija posebna obrada dopada njemu i njegovoj porodici.

Općina — kao država — s jedne je strane međusobni odnos tih slobodnih i jednakih privatnih vlasnika, njihova povezanost prema vani, a ujedno je njihova garancija. Općinski poredak ovdje počiva isto tako na tome što se njegovi članovi sastoje od zemljovlasnika, parcelnih seljaka koji rade, kao i na tome što samostalnost ovih posljednjih postoji zahvaljujući njihovom međusobnom odnosu kao članova općine i korišćenju javne zemlje za zajedničke potrebe i zajedničku slavu itd. Pretpostavka za prisvajanje zemlje ovdje je i dalje da se bude član općine, ali kao član općine pojedinac je privatni vlasnik. — On se prema svom privatnom vlasništvu odnosi kao prema zemlji, ali ujedno kao prema svom bivstvovanju kao člana općine, a njegovu održanje kao člana općine ujedno je održanje općine, kao i obrnuto itd. Budući da je općina (premda je ovdje već *historijski proizvod*, i stoga je *nastala* ne samo faktički, nego je i osviještena kao takva) ovdje pretpostavka *vlasništva* nad zemljom, tj. odnosa subjekta koji radi prema prirodnim pretpostavkama rada kao onima koje mu pripadaju, da je ta pripadnost posredovana njegovim bivstvovanjem kao

člana države, kao i bivstvovanjem države — stoga je ova pripadnost posredovana i jednom *pretpostavkom*, koja se smatra božanskom itd.

Koncentracija u gradu sa selima kao teritorijom: mala poljoprivrede koja radi za neposrednu potrošnju; manufaktura kao kućno dodatno zanimanje žena i kćeri (predenje i tkanje) ili kao osamostaljeno samo u pojedinim granama (*fabri*¹ itd.).

Pretpostavka je održavanja zajednice očuvanje jednakosti među njenim slobodnim seljacima koji se sami izdržavaju i vlastiti rad kao uslov održavanja njihovog vlasništva. Oni se odnose kao vlasnici prema prirodnim uslovima rada; ali ti uslovi moraju se još stalno zbiljski postavljati ličnim radom kao uslovi i objektivni elementi ličnosti individuumu, njegovog ličnog rada.

S druge strane, usmjerenost te male ratničke zajednice tjera je dalje preko tih granica itd. (Rim, Grčka, Jevreji itd.).

«Kad su znamenja augura», kaže Niebuhr, «bila uvjerila Numu da bogovi odobravaju njegov izbor, prva briga pobožnog kralja nije bila služba u hramu, nego nešto ljudsko. On je podijelio zemlju koju je Romul bio dobio u ratu i prepustio naseljavanju: on je osnovao kult Terminusa². Svi stari zakonodavci, a prije svega Mojsije, zasnivali su uspjeh svojih zapovijesti za vrlinu, pravednost i dobre običaje na zemljišnom vlasništvu ili bar osiguranom nasljednom zemljišnom posjedu za maksimalan broj građana.» (Bd. I, 245, 2. Ausgabe — *Römische Geschichte*.)³

Individuum je stavljen u takve uslove zarađivanja za život u kojima njegov cilj nije stjecanje bogatstva, nego samoodržanje, njegova autoreprodukcija kao člana zajednice; reprodukcija njega kao vlasnika dijela zemlje i, kao takvog, kao člana komune.

Održavanje komune je reprodukcija svih njenih članova kao seljaka koji se sami izdržavaju, čiji višak vremena pripada upravo komuni, ratnom poslu itd. Vlasništvo nad vlastitim radom posredovano je vlasništvom nad uslovima rada — nad komadom zemlje, koji je sa svoje strane garantiran postojanjem općine, a ova opet viškom rada članova općine u obliku vojne službe itd. Član općine ne reproducira se kooperacijom u radu koji stvara bogatstvo, nego kooperacijom u radu za zajedničke interese (imaginarne i zbiljske) radi održavanja saveza prema vani i unutra. Vlasništvo je *quiritorium*⁴, nešto rimsko; privatni zemljovlasnik je takav samo kao Rimljanin, ali kao Rimljanin on je nužno privatni zemljovlasnik.

4. [*Germanski oblik i njegov odnos prema azijskom i antičkom*]

Jedan drugi oblik vlasništva individua koje rade, članova zajednice koji se sami izdržavaju nad prirodnim uslovima njihovog rada predstavlja *germansko* vlasništvo. Ovdje niti je, kao u specifično-ori-

¹ obrtnici (u starom Rimu) — ² rimski bog međa — ³ Sv. I, 245, 2. izdanje. — *Rimska povijest* (Niebuhr) — ⁴ ono što pripada kviritima, građanima (starog) Rima

jentalnom obliku, član općine kao takav su-posjednik zajedničkog vlasništva*, niti je, kao u rimskom, grčkom obliku (ukratko klasično-antičkom) zemljište zaposjednuto od općine — rimsko zemljište; jedan dio ostaje općini kao takvoj za razliku od članova općine, *ager publicus* u različitim oblicima; drugi se dio dijeli i svaka parcela zemljišta je rimska zahvaljujući tome što je ona privatno vlasništvo, domena jednog Rimljanina, njemu pripadajući udio u laboratoriju; ali i on je Rimljanin samo ukoliko posjeduje to suvereno pravo nad jednim dijelom rimske zemlje.

[*U antici su se gradski obrt i trgovina cijenili malo, a poljoprivreda mnogo; u srednjem vijeku prosuđuje se suprotno.*]

[*Pravo korišćenja općinskom zemljom putem *posjeda* prvobitno je pripadalo patricijima, koji su je zatim davali u leno svojim klijentima; pravo na *dodjeljivanje vlasništva* iz *ager publicus-a* pripadalo je isključivo plebejcima; sve asignacije bile su u prilog plebejca i predstavljale su namirenje za udio u općinskoj zemlji. Pravo *zemljišno vlasništvo*, ako se izuzme područje oko gradskih zidova, prvobitno je bilo samo u rukama plebejaca* (kasnije primljene seoske općine).]

[*Bitno određenje rimskog plebsa kao cjelokupnosti seljaka, kako je to označeno u njihovom kviritarnom vlasništvu. Stari su jednoglasno cijenili zemljoradnju kao *pravi posao* za slobodnog čovjeka, kao školu vojnika. U zemljoradnji se održava staro pleme nacije; ono se mijenja u gradovima, gdje se nastanjuju strani trgovci i obrtnici, kao što i domaći sele tamo kamo ih mami zarada. Svuda gdje postoji ropstvo oslobođenik nastoji da se izdržava takvim poslovima kojima on zatim često skuplja bogatstva: tako su te radinosti i bile u antici većinom u njihovim rukama, i zato nisu dolikovale građaninu; odatle mišljenje da je pripuštanje obrtnika punom građanskom pravu dubiozno* (u pravilu oni su kod starih Grka bili isključeni). *Nikom od Rimljana nije se dopuštalo da vodi način života trgovca ili obrtnika.*¹⁸⁴) Stari nisu imali ni pojma o časnom cehovstvu, kakvo postoji u srednjovjekovnoj povijesti gradova; pa čak i tu je ratnički duh padao kako su cehovi odnosili pobjedu nad rodovima i najzad se sasvim ugasio; dakle se ugasilo i vanjsko poštivanje i sloboda gradova.*]

* Tamo gdje vlasništvo postoji *samo* kao općinsko vlasništvo, pojedini je član kao takav samo nasljedni ili nenasljedni *posjednik* jednog posebnog dijela, ier nijedan dio vlasništva ne pripada nekom članu za sebe, nego mu pripada kao neposrednom članu općine, dakle kao nekom tko je direktno u jedinstvu s njom, a ne u razlici prema njoj. Taj pojedinac je, dakle, samo posjednik. Postoji samo *zajedničko* vlasništvo i samo *privatan posjed*. Način toga posjeda u odnosu prema zajedničkom vlasništvu može historijski, lokalno itd. biti sasvim različito modificiran, već prema tome da li sam rad obavlja izolirano privatni posjednik ili je on, naprotiv, određen od općine ili od jedinstva koje lebdi iznad posebne općine.

¹ Ovaj i naredni pasusi (u kojima je riječ o antičkim odnosima) predstavljaju izvode iz Niebuhra.

[«Plemena starih država bila su zasnovana na dva načina, ili prema *rodovima* ili prema *mjestima* . . . Rodovska plemena po starosti prethode mjesnim plemenima i ova ih gotovo svuda potiskuju. Njihov krajnji, najstroži oblik jest kastinsko ustrojstvo, gdje je jedna kasta odvojena od druge, bez uzajamnog bračnog prava, jer su sasvim različite po dostojanstvu; svaka s isključivim, nepromjenljivim pozivom . . .

Mjesna plemena odgovarala su prvobitno podjeli zemlje na župe i sela; tako da onaj tko je u vrijeme kad je ova podjela bila izvršena (u Atici pod Klistenom) bio nastanjen u jednom selu, bio upisan kao demotes¹ tog sela u fili² u čiju je regiju to selo pripadalo. Međutim, njegovi potomci, bez obzira na njihovo mjesto stanovanja, ostajali su u pravilu u istoj fili i u istom demosu, uslijed čega je i ta podjela dobijala privid podjele po porijeklu . . .

Ti rimski *rodovi* nisu bili krvni rođaci; Ciceron dodaje zajedničkim imenima, kao obilježje, porijeklo od slobodnih. Članovi rimskih rodova imali su zajednička sacra³, što je kasnije nestalo (već u Ciceronovo vrijeme). «Najduže se održalo nasljedivanje pripadnika istog roda koji su umrli bez rođaka i testamenta. Obaveza je članova roda, u najstarije vrijeme, da se članovima svog roda koji su u nevolji pomogne da podnesu izuzetne terete. (Kod Nijemaca prvobitno svuda, najduže među Ditmaršenima)⁴. Gensovi (su bili svojevrsni) cehovi. Općenitijeg poretka od rodova u starom svijetu nije bilo. Tako kod Gaela⁵ plemeniti Campbellei i njihovi vazali čine isti klan.»

Kako patricij u većem stupnju reprezentira zajednicu, on je posjednik *ager publicus-a* i koristi se njime preko svojih klijenata itd. (i pomalo ga sve više prisvaja).

Germanska općina ne koncentrira se u gradu; uslijed takve puke koncentracije (s gradom kao centrom seoskog života, mjestom stanovanja seoskih radnika, kao i centrom vođenja rata) općina kao takva sad posjeduje vanjsku egzistenciju, različitu od egzistencije pojedinca. Klasična stara povijest je gradska povijest, ali povijest gradova zasnovanih na zemljišnom vlasništvu i na poljoprivredi; azijska povijest je svojevrsno indiferentno jedinstvo grada i sela; (doista veliki gradovi ovdje se mogu promatrati samo kao kneževski logori, kao superfetacija⁶ nad doista ekonomskom konstrukcijom); srednji vijek (germansko vrijeme) polazi od sela kao sjedišta povijesti, čiji daljnji razvoj zatim protječe u suprotnosti između grada i sela; moderna povijest je urbanizacija sela, a ne kao u antici ruralizacija grada.

Kod ujedinjavanja u grad općina kao takva posjeduje ekonomsku egzistenciju; samo *postojanje* grada kao takvog različito je od pukog mnoštva nezavisnih kuća. Cjelina se ovdje ne sastoji od svojih dijelova.

¹ Atenski građanin, pripadnik «demosa» («naroda»), jedne od teritorijalnih jedinica na koje se dijelila Atena — ² «plemenu», jednoj od širih teritorijalnih jedinica u koju je ulazilo više «demosa» (po Klistenovoj reformi, u VII v. prije n. e., Atena je podijeljena na 10 teritorijalnih fila) — ³ svetinje — ⁴ stanovnici istoimene pokrajine, dijela Holsteina — ⁵ stanovnici brdskih krajeva sjeverne i zapadne Škotske, potomci starih Kelta — ⁶ izraslina (nadoplodnja, druga oplodnja)

To je svojevrsan samostalan organizam. Kod Germana, gdje se pojedine glave porodica nastanjuju u šumama, odvojeni velikim udaljenostima, općina, već *vanjski* promatrano, postoji samo putem tih povremenih skupština članova općine, premda je njeno *po sebi bivstvujuće* jedinstvo postavljeno porijeklom, jezikom, zajedničkom prošlošću i poviješću itd.

Općina se, dakle, pokazuje kao *udruživanje*, a ne kao *udruženje*, kao sjedinjavanje čiji su samostalni subjekti zemljovlasnici, a ne kao jedinstvo. Općina stoga i ne postoji u stvari kao *država*, kao *državnost*, kao u antici, zato što ne postoji kao grad. Da bi općina dobila zbilj-sku egzistenciju, slobodni zemljovlasnici moraju održati *skupštinu*, dok ona, npr. u Rimu, *egzistira* izvan tih skupština, u postojanju *samog grada* i činovnika koji su mu na čelu itd.

Doduše i kod Germana javlja se *ager publicus*¹, općinska zemlja ili narodna zemlja, za razliku od vlasništva pojedinca. Ta je zemlja lovište, pašnjak, šuma za sječu drva itd., onaj dio zemlje, koji se ne može dijeliti, ako u tom određenom obliku treba da služi kao sredstvo proizvodnje. Međutim, taj *ager publicus* kod Germana ne javlja se, kao npr. kod Rimljana, kao posebno ekonomsko postojanje države naporedo s privatnim vlasnicima, tako da su ovi posljednji zapravo *privatni* vlasnici kao takvi, ukoliko su bili *isključeni*, ukoliko su bili *privirani*² poput plebejaca, korišćenja *ager publicus-a*.

Kod Germana *ager publicus* pojavljuje se, naprotiv, samo kao dopuna individualnog vlasništva, a kao vlasništvo figurira samo ukoliko se brani od neprijateljskih plemena kao zajedničko vlasništvo jednog plemena. Vlasništvo pojedinca ne pojavljuje se posredovano općinom, nego se postojanje općine i općinskog vlasništva pojavljuje kao posredovano, tj. kao međusobni odnos samostalnih subjekata. Ekonomska cjelina je u osnovi sadržana u svakoj pojedinoj kući, koja čini za sebe samostalan centar proizvodnje (manufaktura samo kao sporedni kućni rad žena itd.).

U antičkom svijetu ekonomska je cjelina grad sa svojom seoskom okolicom; u germanskom svijetu to je pojedinačno boravište, koje predstavlja samo tačku na zemlji koja mu pripada, koja više nije koncentracija mnogih vlasnika, nego porodica kao samostalna jedinica. U azijskom (u najmanju ruku prevladajućem) obliku ne postoji vlasništvo, nego samo posjed pojedinca; pravi, zbiljski vlasnik je općina — vlasništvo, dakle, postoji samo kao *zajedničko vlasništvo* nad zemljom.

U antici (Rimljani kao najkласičniji primjer, ta stvar u najčistijem, najizrazitijem obliku) postoji suprotnost između državnog zemljišnog vlasništva i privatnog zemljišnog vlasništva, tako da posljednje postoji samo posredovano onim prvim ili ono prvo (državno) postoji u tom dvostrukom obliku. Privatni zemljovlasnik stoga je ujedno gradski stanovnik, građanin. S ekonomskog stanovišta državlanstvo, od-

¹ javna zemlja — ² lišeni

nosno građanstvo svodi se na jednostavnu formu da je ratar stanovnik jednog grada.

U germanskom obliku ratar nije građanin države, tj. nije stanovnik grada, nego temelj čini izoliran, samostalan porodični stan, garantiran savezom s drugim takvim porodičnim stanovima istog plemena i njihovim povremenim sastajanjem radi takvog međusobnog garantiranja, kad je riječ o ratu, religiji, rješavanju sporova itd. Individualno zemljišno vlasništvo ovdje se ne pojavljuje kao oblik suprotan zemljišnom vlasništvu općine, niti kao njom posredovan, nego obrnuto. Općina postoji samo u međusobnom odnosu tih individualnih zemljovlasnika kao takvih. Općinsko vlasništvo kao takvo pokazuje se samo kao zajednički dodatak individualnim postojbinama i prisvajanjima zemljišta.

Niti je ta općina supstancija prema kojoj se pojedinac pojavljuje samo kao akcidenција; niti je ona ono općenito, koje je kako takvo (kakvo u predstavi pojedinca, tako i u egzistenciji grada i njegovih gradskih potreba za razliku od potreba pojedinca ili u općinskom gradskom zemljištu kao posebnom postojanju općine za razliku od posebnog ekonomskog postojanja člana općine) jedno *bivstvujće jedinstvo*; nego je, s jedne strane, općina po sebi, kao ono zajedničko u jeziku, krvi itd., pretpostavka za individualnog vlasnika; ali kao postojanje ona, s druge strane, egzistira samo u njenom *zbijskom skupljanju* za zajedničke svrhe, a ukoliko ima posebnu ekonomsku egzistenciju, u zajednički korišćenu lovištu, pasištu itd., njom se tako koristi svaki individualni vlasnik kao takav, ne kao reprezentant države (kao u Rimu). To je doista zajedničko vlasništvo individualnih vlasnika, ne saveza tih vlasnika, koji u samom gradu posjeduju egzistenciju odvojenu od sebe kao pojedinaca.

5. [Ograničenost općinskog poretka. Bogatstvo u starom svijetu, u građanskom društvu i u komunizmu]

Zapravo se tu radi o ovom: U svim tim oblicima u kojima zemljišno vlasništvo i poljoprivreda čine bazu ekonomskog poretka, i gdje, dakle, ekonomsku svrhu čini proizvodnja upotrebnih vrijednosti, *reprodukcija individuuma* u onim određenim odnosima prema svojoj općini u kojima on predstavlja njenu bazu — postoji:

1) Prisvajanje (ne pomoću rada, nego kao pretpostavka rada) prirodnog uslova rada, *zemlje* kao prvobitnog radnog instrumenta, laboratorije i spremišta sirovina. Individuum se prema objektivnim uslovima rada odnosi jednostavno kao prema svojim; odnosi se prema njima kao prema anorganskoj prirodi svoje subjektivnosti, u kojoj ova sama sebe realizira; glavni objektivni uslov rada sam nije *proizvod* rada, nego se zatiče kao *priroda*; s jedne strane živi individuum, a s druge strane zemlja kao objektivni uslov njegove reprodukcije.

2) Međutim, to *odnošenje* prema zemljištu i tlu, prema zemlji, kao prema vlasništvu individuumu koji radi (i koji se stoga unaprijed ne pojavljuje samo kao individuum koji radi, u toj apstrakciji, nego u vlasništvu nad zemljom ima *objektivan način egzistencije* koji je *pretpostavka* njegove djelatnosti, i ne pojavljuje se kao njen puki rezultat; nego je isto tako pretpostavka njegove djelatnosti kao i njegova koža, njegovi osjetilni organi, koje on, doduše, također reproducira, razvija itd. u životnom procesu, ali koji su sa svoje strane pretpostavka tog procesa) odmah je posredovano prirodno nastalim, više ili manje historijski razvijenim i modificiranim postojanjem individuumu kao *člana jedne općine* — njegovim prirodnim postojanjem kao člana jednog plemena itd.

Jedan izolirani individuum ne bi mogao imati vlasništvo nad zemljom, kao što ne bi mogao ni govoriti. On bi, svakako, mogao trošiti zemlju kao supstanciju, kao što to čine životinje. Odnos prema zemlji kao vlasništvu uvijek je posredovan zaposjedanjem (mirnim ili nasilnim) zemlje od strane plemena, općine u bilo kojem više ili manje prirodnom ili već historijski razvijenom obliku. Individuum ovdje ne može nikad nastupiti u onoj punktualnosti u kojoj se pojavljuje kao puki slobodni radnik. Ako su objektivni uslovi njegova rada pretpostavljeni kao uslovi koji pripadaju individuumu, to je on sam subjektivno pretpostavljen kao član jedne općine kojom je posredovan njegov odnos prema zemlji. Njegov odnos prema objektivnim uslovima rada posredovan je njegovim postojanjem kao člana općine; s druge strane zbiljsko postojanje zajednice određeno je određenim oblikom njegovog vlasništva nad objektivnim uslovima rada. Da li će se to vlasništvo posredovano postojanjem u općini pojaviti kao zajedničko vlasništvo, gdje je pojedinac samo posjednik i nema privatnog vlasništva na zemlju, ili će se to vlasništvo pojaviti u dvostrukom obliku državnog i privatnog vlasništva naporedo (ali tako da se posljednje pojavljuje kao postavljeno prvim, zbog čega samo građanin države jest i mora biti privatni vlasnik, dok, s druge strane, njegovo vlasništvo kao građanina države ujedno ima i posebnu egzistenciju) ili će, najzad, općinsko vlasništvo imati egzistenciju samo kao dopuna individualnog vlasništva, a ovo kao baza, dok općina uopće neće imati egzistenciju za sebe osim u *skupštini* članova općine i njihovom ujedinjavanju za zajedničke ciljeve — ti različiti oblici odnošenja članova općine i plemena prema zemlji plemena (zemlji na kojoj se pleme nastanilo) zavise djelomično od prirodnih sklonosti plemena, a djelomično od onih ekonomskih uslova pod kojima se ono zbiljski odnosi kao vlasnik prema zemlji, tj. radom prisvaja svoje plodove (ovo posljednje i samo će zavisiti od klime, fizičkog sastava zemlje, fizički uslovljenog načina njene eksploatacije, ponašanja prema neprijateljskim ili susjednim plemenima i od promjena koje donose lutanja, historijski doživljaji itd.).

Kako bi općina kao takva i dalje postojala na stari način, po-

trebna je reprodukcija njenih članova pod naprijed danim objektivnim uslovima. Sama proizvodnja, napredak stanovništva (i ovaj pripada u proizvodnju), nužno pomalo ukida te uslove; razara ih umjesto da ih reproducira itd., i time općina propada zajedno s odnosima vlasništva na kojima je bila zasnovana.

Najtvrdokornije i najduže drži se nužno azijski oblik. To je sadržano u njegovoj pretpostavci, tj. u tome što pojedinac ne postaje samostalan u odnosu na općinu, što je autarhičan krug proizvodnje, što su stopljeni agrikultura i ručna manufaktura itd.

Ako pojedinac promijeni svoj odnos prema općini, on time mijenja općinu i djeluje razorno na nju kao i na njenu ekonomsku pretpostavku; s druge strane, vrši se promjena te ekonomske pretpostavke, izazvana svojom vlastitom dijalektikom, osiromašenjem itd. Napose utjecaj ratovanja i osvajanja (što npr. u Rimu bitno pripada u same ekonomske uslove općine) ukida realnu vezu na kojoj ona počiva.

U svim tim oblicima *reprodukcija unaprijed danih* (više ili manje prirodnih ili pak historijski nastalih, ali takvih koji su postali tradicionalni) odnosa pojedinca prema svojoj općini, i *određeno*, njemu *unaprijed određeno objektivno* postojanje, kako u odnosu prema uslovima rada, tako i u odnosu prema njegovim suradnicima, plemenskim društvima itd. — čini osnovu razvoja koji je stoga unaprijed *ograničen*, ali s ukidanjem ograničenja predstavlja propadanje i slom: Razvoj ropstva, koncentracija zemljišnog vlasništva, razmjena, novčarstvo, osvajanja itd. djeluju baš tako kod Rimljana, premada su svi elementi do izvjesne tačke izgledali spojivi s osnovom i činilo se da je samo nedužno proširuju, a djelomično izrastaju iz nje kao puke zloupotrebe. Ovdje se mogu dogoditi veliki razvoji unutar jednog određenog kruga. Individue se mogu pokazati velike. Ali na slobodan i pun razvoj bilo individuuma, bilo društva ovdje se ne može ni misliti, jer takav razvoj stoji u protivurječnosti s prvobitnim odnosom.

Kod starih nikad ne nalazimo istraživanje koji je oblik zemljišnog vlasništva itd. najproduktivniji, stvara najveće bogatstvo. Bogatstvo se ne pojavljuje kao svrha proizvodnje, premda, naravno, Katon može istraživati koja je obrada polja najunosnija, ili pak Brut može pozajmiti svoj novac uz najbolje kamate. Istražuje se uvijek koji oblik vlasništva stvara najbolje građane države. Kao samosvrha bogatstvo se pojavljuje samo kod malog broja trgovačkih naroda — monopolista *carrying trade*¹ — koji žive u porama starog svijeta kao Jevreji u srednjovjekovnom društvu. Međutim, bogatstvo je, s jedne strane, stvar, ono je realizirano u stvarima, materijalnim proizvodima, nasuprot kojima stoji čovjek kao subjekt; s druge strane, kao vrijednost ono je čista komanda nad tuđim radom ne u svrhu vladavine nego privatnog

¹ posredničke trgovine

užitka itd. U svim oblicima ono se pojavljuje u stvarnom liku¹, bilo kao stvar², bilo kao odnos posredstvom stvari koja leži izvan i slučajno pored individuuma..

Tako se čini da je staro shvaćanje, gdje se čovjek, makar i u nekom ograničenom nacionalnom, religioznom, političkom određenju, uvijek pojavljuje kao svrha proizvodnje, vrlo uzvišeno u odnosu na moderni svijet, gdje se proizvodnja pojavljuje kao svrha čovjeka, a bogatstvo kao svrha proizvodnje. Ali *in fact*, ako se zdere ograničeni građanski oblik, šta je drugo bogatstvo do u univerzalnoj razmjeni proizvedena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga itd. individua? Puni razvoj ljudske vladavine nad prirodnim snagama, onima takozvane prirode kao i svoje vlastite prirode? Apolutno razvijanje³ svojih stvaralačkih predispozicija, bez druge pretpostavke osim prethodnog historijskog razvoja, koji taj totalitet razvoja, tj. razvoja svih ljudskih snaga kao takvih, ne mjereno nekim *unaprijed datim* mjerilom, čini samosvrhom? gde se on ne reproducira u svojoj određenosti, nego producira svoj totalitet? Ne nastoji da ostane bilo šta postalo, nego je u apolutnom kretanju postajanja?

U građanskoj ekonomiji — i u epohi proizvodnje kojoj ona odgovara — javlja se to puko razvijanje ljudske unutrašnjosti kao potpuno ispražnjenje, to univerzalno opredmećenje kao totalno otuđenje, a rušenje svih određenih jednostranih svrha kao žrtvovanje samosvrhe jednoj posve vanjskoj svrsi. Stoga se djetinjasti stari svijet pojavljuje, s jedne strane, kao viši. S druge strane, on to i jest u svemu gdje se traži zatvoren lik, oblik i određeno ograničenje. On je zadovoljenje na ograničenom stanovištu; dok moderno ostavlja čovjeka nezadovoljenim, ili je, kad se pojavljuje u sebi zadovoljeno — *banalno*.

6. [Pretpostavke nastanka vlasništva. Ropstvo i kmetstvo]

Ono što gospodin Proudhon naziva *izvanekonomskim* nastankom vlasništva, pod čim on misli upravo zemljišno vlasništvo, jest *predgrađanski* odnos individuuma prema objektivnim uslovima rada, i to prije svega *privodnim*, objektivnim uslovima rada, jer, kako je subjekt koji radi prirodni individuum, prirodno postojanje — prvi objektivni uslov njegovog rada predstavlja priroda, zemlja kao njegovo anorgansko tijelo; on sam nije samo organsko tijelo, nego ta anorganska priroda kao subjekt. Taj uslov nije njegov proizvod, nego je zatečen, kao prirodno postojanje izvan njega čini njegovu pretpostavku.

Prije nego što to dalje analiziramo, dodajmo ovo: valjani Proudhon ne samo što bi mogao, nego bi i morao pozvati na odgovornost kako *kapital*, tako i *najamni rad* (kao oblike vlasništva) zbog *izvanekonomskog* postanka. Jer to što radnik zatječe objektivne uslove rada

¹ in dinglicher Gestalt — ² Sache — ³ Herausarbeiten

kao odvojene od njega, kao *kapital*, i što kapitalist zatječe *radnika* kao lišenog vlasništva, kao apstraktnog radnika (razmjena kakva se zbiva između vrijednosti i živog rada) pretpostavlja *historijski proces* — makoliko da kapital i najamni rad taj odnos reproduciraju i razvijaju, kako u njegovom objektivnom opsegu, tako i u dubinu — *historijski proces* koji, kako smo vidjeli, čini povijest nastanka kapitala i najamnog rada.

Drugim riječima: *izvanekonomske nastanak* vlasništva ne znači ništa drugo nego *historijski nastanak* — građanske ekonomije, onih oblika proizvodnje koji se teorijski ili idealno izražavaju pomoću kategorija političke ekonomije. Međutim, misao da predgrađanska povijest, i svaka njena faza, ima također svoju *ekonomiju* i *ekonomsku osnovu* kretanja, u osnovi je puka tautologija da je čovjekov život oduvijek počivao na proizvodnji, na ovom ili onom načinu *društvene* proizvodnje, čije odnose i nazivamo ekonomskim odnosima.

Prvobitni uslovi proizvodnje (ili, što je isto, reprodukcije ljudi čiji se broj povećava prirodnim procesom dvaju spolova; jer ta reprodukcija, ako se ona, s jedne strane, pojavljuje kao prisvajanje objekata od strane subjekata, s druge se strane pojavljuje isto tako kao oblikovanje, podvrgavanje objekata subjektivnoj svrsi; preobražavanje ovih u rezultate i spremišta subjektivne djelatnosti) prvobitno *ne mogu i sami biti proizvedeni*, biti rezultati proizvodnje. Ono čemu je potrebno objašnjenje (ili što predstavlja rezultat historijskog procesa), to nije *jedinstvo* živih i djelatnih ljudi s prirodnim, anorganskim uslovima njihove izmjene materije s prirodom, i stoga njihovo prisvajanje prirode, nego *rascjep* između tih anorganskih uslova ljudskog postojanja i tog djelatnog postojanja, rascjep kakav je prvi put potpuno postavljen tek u odnosu najamnog rada i kapitala.

U robovskom i kmetskom odnosu ne dolazi do tog rascjepa, nego tu jedan dio društva postupa s drugim dijelom kao s pukim *anorganskim i prirodnim* uslovom svoje vlastite reprodukcije. Rob nije ni u kakvom odnosu prema objektivnim uslovima svog rada; nego sam *rad*, kako u obliku roba, tako i u obliku kmeta, stavlja se kao *anorganski uslov* proizvodnje u isti red s drugim prirodnim bićima, naporedo sa stokom ili kao dodatak zemlji.

Drugim riječima: prvobitni uslovi proizvodnje pokazuju se kao prirodne pretpostavke, *prirodni uslovi egzistencije proizvođača*, isto tako kao što njegovo živo tijelo, makoliko ga on reproducirao i razvijao, prvobitno nije stvorio on sam, nego je *pretpostavka* njega samog; njegovo vlastito postojanje (tjelesno) prirodna je pretpostavka koju on nije postavio. Ti *prirodni uslovi egzistencije*, prema kojima se on odnosi kao prema svom vlastitom anorganskom tijelu, koje mu pripada, sami su dvostruki: 1) subjektivne i 2) objektivne prirode. On zatječe sebe kao člana porodice, plemena, roda itd. (koji zatim miješanjem i suprotnošću s drugima poprimaju historijski različiti oblik); a kao takav član on se odnosi prema određenoj prirodi (ovdje

se još može reći prema zemlji, tlu i zemljištu) kao anorgansko postojanje sama sebe, kao uslov svoje produkcije i reprodukcije. Kao prirodni član zajednice on sudjeluje u zajedničkom vlasništvu i uživa dio ovog kao posjed; isto tako kao što on, kao rođeni rimski građanin, polaže idealno pravo (bar) na *ager publicus*, a realno na toliko i toliko jugera zemlje itd.

Njegovo *vlasništvo*, tj. odnos prema prirodnim pretpostavkama njegove proizvodnje kao njemu pripadajućim, kao *njegovim*, posredovan je time što je on sam prirodan član zajednice. (Apstrakcija jedne zajednice u kojoj članovi nemaju ništa zajedničko, osim recimo jezik itd., a jedva i ovaj, očito je proizvod mnogo kasnijih historijskih uvjeta). U odnosu na pojedinca jasno je npr. da se on čak i prema jeziku odnosi kao prema *svom vlastitom* samo kao prirodni član neke ljudske zajednice. Jezik kao proizvod pojedinca jest apsurd: Ali to vrijedi i za vlasništvo.

Sam je jezik isto tako proizvod jedne zajednice, kao što je, s druge strane, sam postojanje zajednice, i to njeno samo po sebi razumljivo postojanje.

Zajednička proizvodnja i zajedničko vlasništvo, kako se npr. javlja u Peru, očito je *sekundaran* oblik: uveden i prenijet od osvajačkih plemena koja su kod samih sebe poznavala zajedničko vlasništvo i zajedničku proizvodnju u starom, jednostavnijem obliku, kakav se javlja u Indiji i kod Slavena. Čini se da je oblik što ga nalazimo npr. kod Kelta u Walesu isto tako prenesen ovima, *sekundaran*, uveden od strane osvajača kod niže stojećih osvojenih plemena. Savršenost i sistematska razrada ovih sistema iz jednog *najvišeg centra* pokazuje njihov kasniji nastanak. Isto tako kao što je u Engleskoj uvedeni feudalizam bio savršeniji po obliku nego onaj koji je samoniklo nastao u Francuskoj.

Kod nomadskih pastirskih plemena — a svi lovački narodi su prvobitno nomadi — pojavljuje se zemlja poput drugih prirodnih uslova u elementarnoj neograničenosti, npr. u azijskim stepama i na azijskoj visoravni. Ona služi za ispašu itd., konzumiraju je stada, od kojih opet žive stočarski narodi. Oni se odnose prema njoj kao prema svom vlasništvu, premda oni to vlasništvo nikad ne fiksiraju. To vrijedi i za lovište kod divljih indijanskih plemena u Americi; pleme promatra neko područje kao svoje lovište i silom ga brani od drugih plemena ili nastoji da druga plemena protjera iz područja koje drže. Kod nomadskih pastirskih plemena općina je doista uvijek na okupu, putujuće društvo, karavana, horda, i oblici nadređenosti i podređenosti razvijaju se iz uslova tog načina života. Ovdje se, u stvari, *prisvaja* i *reproducira* samo stado, a ne zemlja; međutim, ona se uvijek privremeno koristi *zajednički* na svakom od prebivališta.

Jedina prepreka na koju može naići zajednica u svom odnosu prema prirodnim uslovima proizvodnje — prema zemlji — (ako odmah preskočimo sjedilačkim narodima) kao prema *svojimu*, jest

neka *druga zajednica*, koja već polaže pravo na te uslove kao na svoje anorgansko tijelo. *Rat* je zato jedna od najprvobitnijih djelatnosti svake od ovih samoniklih zajednica, kako radi zadržavanja vlasništva, tako i radi njegovog stjecanja.

(Ovdje se u stvari možemo zadovoljiti time da govorimo o prvobitnom vlasništvu na zemlju, jer kod pastirskih naroda vlasništvo na prirodno zatečene proizvode zemlje — npr. na ovce — ujedno je vlasništvo na livade gdje ove pasu. Uopće je kod vlasništva na zemlju uključeno i vlasništvo na njene organske proizvode.)

[Ako se i sam čovjek osvoji zajedno sa zemljom kao njen organski dodatak, on biva suosvojen kao jedan od uslova proizvodnje, pa tako nastaju ropstvo i kmetstvo, koji uskoro iskrivljuju i modificiraju prvobitne oblike svih zajednica i sami postaju njihovom osnovom. Jednostavna konstrukcija time se negativno određuje.]

: *Vlasništvo*, dakle, prvobitno ne znači ništa drugo nego čovjekovo odnošenje prema svojim prirodnim uslovima proizvodnje kao prema uslovima koji mu pripadaju, kao prema svojim vlastitim, kao prema uslovima *pretpostavljenim* s njegovim *vlastitim postojanjem*; odnošenjem prema ovima kao prema *prirodnim pretpostavkama* sebe samoga koje, tako reći, čine samo njegovo produženo tijelo. On se zapravo ne odnosi prema svojim uslovima proizvodnje; nego on postoji dvostruko, kako subjektivno kao on sam, tako i objektivno u tim prirodnim anorganskim uslovima svoje egzistencije.

Oblici tih *prirodnih uslova proizvodnje* su dvostruki: 1) njegovo postojanje kao člana jedne zajednice; dakle postojanje te zajednice, koja je u svom prvobitnom obliku *plemenska zajednica*; 2) odnošenje prema *zemlji* posredstvom zajednice kao prema *svojoj*; zajedničko zemljišno vlasništvo i ujedno *pojedinačan posjed* za pojedinca, ili je tako da se dijele samo plodovi; ali sama zemlja i njena obrada ostaju zajednički. (Međutim, *stanovi* itd., bila to makar i kola Skita, ipak su tada uvijek u posjedu pojedinca). Jedan od prirodnih uslova proizvodnje za živog individuuma jest njegovo pripadanje nekom *prirodno nastalom društvu*, plemenu itd. To je npr. već uslov za njegov jezik itd. Njegovo vlastito produktivno postojanje moguće je samo pod tim uslovima. Njegovo subjektivno postojanje uslovljeno je time kao takvo, jednako kao što je uslovljeno odnošenjem prema zemlji kao prema svojoj laboratoriji.

(Vlasništvo je, doduše, prvobitno *pokretno*, jer čovjek se najprije domaže gotovih plodova zemlje, među koje, među ostalim, pripadaju i životinje, i to napose one pripitomljive. Međutim, čak i to stanje — lov, ribolov, pastirstvo, život od plodova drveća itd. — uvijek pretpostavlja prisvajanje zemlje bilo za čvrsto boravište, bilo za skitanje, bilo za napasane životinja itd.)

Vlasništvo, dakle, znači *pripadanje nekom plemenu* (zajednici) (znači imati u njemu subjektivno-objektivnu egzistenciju) i posredstvom odnošenja te zajednice prema zemljištu (prema zemlji kao prema

svom anorganskom tijelu) odnošenje individuuma prema zemlji, prema vanjskom prauslovu proizvodnje (budući da je zemlja u isti mah materijal, instrument i plod) kao prema pretpostavkama koje pripadaju njegovoj individualnosti, njenim načinima postojanja. *Mi reduciramo to vlasništvo na odnos prema uslovima proizvodnje.* Zašto ne prema uslovima potrošnje kad se prvobitno produciranje individuuma ograničava na reproduciranje njegovog vlastitog tijela prisvajanjem gotovih predmeta koje je sama priroda pripremila za potrošnju? Čak i tamo gdje treba još samo *naći i otkriti*, to uskoro traži naprezanje, rad (kao u lovu, ribolovu, pastirstvu) i proizvodnju (tj. razvoj) određenih sposobnosti na strani subjekta. A zatim, stanje u kojem se čovjek može jednostavno mašiti za onim što je već tu, bez ikakvih instrumenata (dakle bez proizvoda rada koji su već sami namijenjeni za proizvodnju), bez promjene oblika (koja se zbiva čak već i kod pastirstva) itd. prolazi vrlo brzo i nigdje se ne može smatrati normalnim stanjem, pa ni normalnim prastanjem. Uostalom, prvobitni uslovi proizvodnje sami po sebi uključuju materije koje se mogu konzumirati bez rada (kao plodove, životinje itd.); dakle, fond potrošnje i sam je sastavni dio *prvobitnog fonda proizvodnje.*

Osnovni uslov vlasništva koje počiva na plemenskom poretku (na koji se zajednica prvobitno svodi) — da se bude član plemena — ima za posljedicu da od plemena osvojeno, tuđe pleme, ono pokoreno, ostaje *bez vlasništva* i samo postaje jednim od *anorganskih uslova* reprodukcije osvajačkog plemena prema kojima se ovo odnosi kao prema svojim vlastitim. Ropstvo i kmetstvo stoga su samo daljnji razvoji vlasništva koje počiva na plemenskoj zajednici. Oni nužno modificiraju sve oblike ovoga. U tome najmanje postižu u azijskom obliku. U autarhičnom jedinstvu manufakture i agrikulture, na kojem počiva taj oblik, osvajanje nije tako nužan uslov kao tamo gdje isključivo dominira *zemljišno vlasništvo, agrikultura.* S druge strane, budući da pojedinac u tom obliku nikad ne postaje vlasnik, nego samo posjednik, on je u biti sam vlasništvo, rob onoga u kojem postoji jedinstvo općine, a ropstvo ovdje ne ukida uslove rada niti modificira bit odnosa.

7. [Raspadanje općine i općinskog vlasništva]

Nadalje je jasno:

Ukoliko je vlasništvo samo svjestan (s obzirom na pojedinca od zajednice postavljen i kao zakon proklamiran i garantiran) odnos prema uslovima proizvodnje kao prema *svojim vlastitim*, i ukoliko se, dakle, postojanje proizvođača pokazuje kao postojanje u *njemu pripadajućim* objektivnim uslovima — ono (vlasništvo) ostvaruje se tek samom proizvodnjom. Zbiljsko prisvajanje ne zbiva se najprije u zamišljenom, nego u djelatnom, realnom odnosu prema tim uslovima — ono je zbiljsko postavljanje ovih kao uslova svoje subjektivne djelatnosti.

Ali time je ujedno jasno da se *ti uslovi mijenjaju*. Samo zahvaljujući tome što plemena love na nekom području, ono postaje lovištem; samo zemljoradnjom postavlja se zemlja (otlo i zemljište) kao produženo tijelo individuuma. Nakon što je bio sagrađen *grad Rim*, a okolna polja obrađena od njegovih građana — uslovi zajednice postali su drukčiji nego ranije. Svrha svih ovih zajednica jest održanje, tj. *reprodukcija individua koje čine zajednicu kao vlasnika, tj. u onom istom objektivnom načinu egzistencije koji ujedno čini međusobni odnos članova, a stoga i samu općinu. Ali ova reprodukcija je nužno u isti mah reprodukcija i destrukcija starog oblika*. Na primjer, tamo gdje svaki individuum treba da posjeduje toliko i toliko akera zemlje već je i porast stanovništva smetnja. Ako tome treba naći lijek, pribjegava se kolonizaciji, a ova čini potrebnim osvajački rat. Time i robove itd. Također npr. povećanje *ager publicus*-a, a time i patricija koji predstavljaju zajednicu itd.

Tako očuvanje stare zajednice zahtijeva destrukciju uslova na kojima ona počiva, pretvara se u svoju suprotnost. Ako bi se npr. mislilo da se proizvodnost može na istom prostoru povećati razvitkom proizvodnih snaga itd. (taj je razvoj pri starinskom ratarstvu upravo najsporiji), to bi uključivalo nove načine, kombinacije rada, trošenje velikog dijela dana na agrikulturu itd., i time bi opet ukidalo stare ekonomske uslove zajednice. U samom činu reprodukcije ne mijenjaju se samo objektivni uslovi, tako da npr. od sela postaje grad, od divljine raskršena njiva itd., nego se mijenjaju i proizvođači stvarajući u sebi nove kvalitete, razvijajući i preobražavajući sami sebe proizvodnjom, obrazujući nove snage i nove predstave, nove načine saobraćaja, nove potrebe i nov jezik.

Što je starinskiji sam način proizvodnje (a on traje dugo u agrikulturi; još duže u orijentalnoj kombinaciji agrikulture i manufakture), tj. što duže ostaje napromijenjen *zbijski proces* prisvajanja, to su konstantniji stari oblici vlasništva, a time i zajednice uopće.

Tamo gdje već postoji odvajanje članova općine kao privatnih vlasnika od samih sebe kao gradske općine i kao vlasnika gradske teritorije, tamo već nastaju i uslovi u kojima pojedinac može *izgubiti* svoje vlasništvo, tj. taj dvostruki odnos koji ga čini ravnopravnim građaninom, članom zajednice, kao što ga čini i *vlasnikom*. U orijentalnom obliku ovo gubljenje jedva da je moguće, osim uslijed sasvim vanjskih utjecaja, jer pojedinačni član općine nikada ne dolazi u tako slobodan odnos prema njoj da bi uslijed toga mogao izgubiti i svoju (objektivnu, ekonomsku) vezu s njom. On je čvrsto srastao s njom. Razlog tome je također i spajanje manufakture i agrikulture, grada (sela) i zemlje.

Kod starih manufakture se već promatra kao propadanje (posao libertina, clijenata, stranaca) etc. Ovaj razvoj proizvodnog rada (oslobodenog od isključive podređenosti agrikulturi, kao kućni rad slobodnih ljudi, koji je usmjeren samo na agrikulturu i rat, ili kao manu-

faktura koja je usmjerena na potrebe bogoslužja i zajednice — kao na građenje kuća, puteva, hramova), koji se nužno razvija zahvaljujući saobraćaju sa strancima, zahvaljujući robovima, želji za razmjnom viška proizvoda itd., razlaže način proizvodnje na kojem počiva zajednica, a prema tome i *objektivni pojedinac*, tj. pojedinac određen kao Rimljanin, Grk itd. Razmjena djeluje isto tako; zaduživanje itd.

Prvobitno jedinstvo između jednog posebnog oblika zajednice (plemena) i s njim povezanog vlasništva na prirodu ili odnosa prema objektivnim uslovima proizvodnje kao prema prirodnom postojanju, kao prema objektivnom postojanju pojedinca posredovanom općinom (jedinstvo koje se, s jedne strane, pojavljuje kao posebni oblik vlasništva) ima svoju živu zbilju u jednom određenom načinu same proizvodnje, načinu koji je u istoj mjeri međusobni odnos individua kao i njihov određeni djelatni odnos prema neorganskoj prirodi, određeni način rada (koji je uvijek porodični rad, a često i općinski rad). Kao prva velika proizvodna snaga pokazuje se sama zajednica; za posebnu vrstu uslova proizvodnje (npr. stočarstvo, zemljoradnja) razvijaju se posebni načini proizvodnje i posebne proizvodne snage, kako subjektivne, koje se ispoljavaju kao svojstva individua, tako i objektivne.

Određeni stupanj razvoja proizvodnih snaga subjekata koji rade — kojem odgovaraju njihovi međusobni odnosi i njihovi odnosi prema prirodi — na to se u krajnoj liniji svodi kako njihova zajednica tako i vlasništvo koje se na njoj zasniva. Do izvjesne tačke vrši se reprodukcija. Zatim ona prelazi u raspadanje.

Vlasništvo, dakle, prvobitno znači (i to u njegovom azijskom, slavenskom, antičkom, germanskom obliku) odnos subjekta koji radi (proizvodi ili se reproducira) prema uslovima svoje produkcije ili reprodukcije kao prema svojim vlastitim. Prema uslovima te proizvodnje ono će stoga poprimiti i različite oblike. Sama proizvodnja ima za cilj reprodukciju proizvođača *u* i *sa* ovim njegovim objektivnim uslovima postojanja. Ovo ponašanje individuuma kao vlasnika (ne kao rezultata rada, nego kao preduslova rada, tj. proizvodnje) pretpostavlja određeno postojanje individuuma kao člana plemena ili zajednice (čije vlasništvo je u izvjesnoj mjeri i ona sama).

Ropstvo, kmetstvo itd., gdje sam radnik pripada među prirodne uslove proizvodnje za neki treći individuum ili zajednicu (to npr. nije slučaj kod općeg ropstva na Orijentu, nego samo s evropskog gledišta), gdje, dakle, vlasništvo nije više odnos individuuma koji sam radi prema objektivnim uslovima rada, — uvijek je sekundarno, nikada prvobitno, premda je nužan i konsekventan rezultat vlasništva zasnovanog na zajednici i radu u zajednici.

Doduše, vrlo je jednostavno zamisliti da neki silnik, fizički nadmoćan, nakon što je najprije uhvatio životinju, zatim uhvati čovjeka da bi pomoću njega lovio životinje; jednom riječju da se posluži čovjekom kao jednim od prirodno zatečenih uslova svoje reprodukcije (pri čemu se njegov vlastiti rad svodi na vladanje itd.) kao i bilo kojim

drugim prirodnim bićem. Ali takvo je shvaćanje glupo (ma koliko da je tačno sa stanovišta datog plemena ili zajednice) jer polazi od razvitka izdvojenih *pojedinačnih* ljudi.

Čovjek se izdvaja kao pojedinac tek historijskim procesom. On se prvobitno pojavljuje kao *rodovsko biće*, *plemensko biće*, *čoporska životinja* — iako ne nipošto kao *zoon politikon*¹ u političkom smislu. Sama razmjena je glavno sredstvo tog izdvajanja. Ona čini suvišnim život u čoporu i rastače ga. Stvar se okrenula tako da se čovjek kao izdvojeni pojedinac odnosi još samo prema samom sebi, međutim sredstva da bi se postavio kao izdvojeni pojedinac sada su u tome da se on učini općim i zajedničkim. U takvoj je zajednici pretpostavljeno objektivno postojanje pojedinca kao vlasnika, recimo npr. zemljovlasnika, i to pod nekim uslovima koji ga vežu za zajednicu, ili, tačnije, čine kariku u tom lancu. U građanskom društvu radnik je npr. potpuno lišen objekta, postoji subjektivno; ali stvar koja *stoji nasuprot njemu* sad je postala *prava zajednička stvar*, koju on nastoji da proguta, i od koje biva progutan.

Svi oblici (svi su oni nastali više ili manje prirodno, ali ujedno su svi također rezultat historijskog procesa), u kojima zajednica pretpostavlja subjekte u određenom objektivnom jedinstvu s njihovim uslovima proizvodnje, ili u kojima određeno subjektivno postojanje pretpostavlja zajednice kao uslove proizvodnje, nužno odgovaraju samo ograničenom, i to principijelno ograničenom razvitku proizvodnih snaga. Razvitak proizvodnih snaga rastače ih i samo njihovo rastakanje predstavlja razvitak ljudskih proizvodnih snaga. Ljudi počinju raditi polazeći od neke osnove — najprije od prirodno nastale — zatim od historijske pretpostavke. A zatim se sama ta osnova ili pretpostavka ukida ili se postavlja kao prolazna pretpostavka koja je postala pretijesna za razvijanje rastuće ljudske mase.

Ukoliko se antičko zemljišno vlasništvo ponovo pojavljuje u modernom parcelnom vlasništvu, ono samo pripada u političku ekonomiju i mi ćemo se vratiti na to u odjeljku o zemljišnom vlasništvu.

[Na sve ovo treba se vratiti dublje i opširnije.]

8. [*Raspadanje pretkapitalističkih oblika odnosa radnika prema uslovima rada*]

Ovdje se radi prije svega o slijedećem: Odnos rada prema kapitalu, ili odnos rada prema objektivnim uslovima rada kao prema kapitalu, pretpostavlja historijski proces koji rastvara razne oblike u kojima je radnik vlasnik ili u kojima vlasnik radi.

Dakle, prije svega:

1) *Razlaganje odnosa radnika prema zemlji (tlu i zemljištu) kao prema prirodnom uslovu proizvodnje, prema kojem se on odnosi,*

¹ politička (društvena) životinja

kao prema svom vlastitom anorganskom postojanju; kao prema laboratoriju svojih snaga i području svoje volje. Svi ti oblici u kojima se javlja to vlasništvo pretpostavljaju *zajednicu* čiji su članovi, prema među njima može biti formalnih razlika, kao članovi zajednice *vlasnici*. Prvobitni oblik ovog vlasništva stoga je *neposredno zajedničko vlasništvo (orijentalni oblik)*, modificiran kod Slavena; razvijen do suprotnosti, ali ipak još kao tajna, makar i antagonistička, osnova antičkog i germanskog vlasništva).

2) *Razlaganje onih odnosa* u kojima je radnik *vlasnik oruđa*. Kao što je gornji oblik zemljišnog vlasništva pretpostavlja *realnu zajednicu*, tako ovo vlasništvo radnika na oruđe pretpostavlja poseban oblik razvitka manufakturnog rada kao *obrtničkog rada*; s ovim je povezan cehovsko-korporativni poredak itd. (Stara orijentalna manufaktura može se razmotriti već pod 1.) Ovdje je sam rad još napola umjetnički, napola samosvrha itd. Majstorstvo. Sam kapitalist je još majstor. S posebnom radnom vještinom osigurano je i posjedovanje instrumenta itd. Tada je u izvjesnoj mjeri nasljedan način rada zajedno s organizacijom rada i oruđem za rad. Srednjovjekovni gradovi. Rad još kao svoj vlastiti; određeni autarhični razvitak jednostranih sposobnosti itd.

3) U oba slučaja je uključeno da radnik prije proizvodnje posjeduje sredstva potrošnje potrebna da bi mogao živjeti kao proizvođač — dakle za vrijeme svoje proizvodnje, *prije* njenog dovršenja. Kao vlasnik zemlje on je neposredno opskrbljen potrebnim fondom potrošnje. Kao obrtnički majstor, on ga je naslijedio, zaradio, uštedio, a kao obrtnički pomoćnik, on je najprije *naučnik* koji se još uopće ne pojavljuje kao pravi, samostalni radnik, nego patrijarhalno dijeli hranu s majstorom. Kao pravi pomoćnik on se u izvjesnoj mjeri koristi fondom potrošnje koji pripada majstoru. Ako taj fond i nije pomoćnikovo *vlasništvo*, ipak po cehovskim zakonima, po običajnom pravu itd., on je bar njegov suposjednik itd. Ovo treba razmotriti detaljnije.

4) S druge strane, isto tako i *razlaganje* odnosa u kojima *sami radnici*, sama *živa radna snaga*, još *neposredno pripadaju u objektivne uslove proizvodnje*, i prisvajaju se kao takvi — dakle su robovi ili kmetovi. Za kapital uslov proizvodnje nije radnik, nego samo rad. Ako kapital može postići da rad izvrše strojevi ili pak voda, zrak — tim bolje. I on ne prisvaja radnika, nego njegov rad — ne neposredno, nego posredstvom razmjene.

To su eto, s jedne strane, historijske pretpostavke da bi se radnik našao kao slobodan radnik, kao čisto subjektivna radna snaga bez objekta, nasuprot objektivnim uslovima proizvodnje kao njegovom *nevlasništvu*, kao *tudem vlasništvu*, kao za sebe bivstvujućoj *vrijednosti*, kao kapitalu. Ali s druge strane, pita se koji su uslovi potrebni da bi on nasuprot sebi našao *kapital*?

[U formuli kapitala, gdje se živi rad kako prema sirovini, tako i prema oruđu, i prema životnim sredstvima potrebnim u toku rada,

odnosi i negativno, kao prema nevlasništvu, otpočetak je *sadržano nevlasništvo*, ili je negirano stanje u kojem se individuum koji radi odnosi prema zemljištu, prema zemlji kao prema svojoj vlastitoj, tj. radi, proizvodi kao vlasnik zemlje. U najboljem slučaju on se ne odnosi prema zemlji samo kao radnik, nego i kao vlasnik zemlje prema samom sebi kao subjektu koji radi. Zemljišno vlasništvo uključuje potencijalno kako vlasništvo na sirovine tako i na praorude, na samu zemlju, kao i na njene spontane plodove. Odnositi se prema zemlji kao vlasnik u najprvobitnijem obliku znači: u njoj nalaziti sirovinu, oruđe i životna sredstva koji nisu stvoreni radom, nego samom zemljom. Kad je ovaj odnos već reproduciran, onda se sekundarna oruđa i plodovi zemlje stvoreni samim radom pokazuju samo kao uključeni u zemljišno vlasništvo u njegovim primitivnim oblicima. Dakle, ovo je historijsko stanje kao puniji odnos vlasništva ponajprije negirano u odnosu radnika prema uslovima rada kao kapitala. To je historijsko stanje broj I, koje je u tom odnosu negirano ili za koje se pretpostavlja da se historijski razložilo.

Ali, drugo, tamo gdje već postoji *vlasništvo na oruđe* ili odnos radnika prema oruđu kao vlastitom, tamo gdje on radi kao vlasnik oruđa (što ujedno pretpostavlja podređivanje oruđa njegovom vlastitom individualnom radu, tj. pretpostavlja poseban ograničeni stupanj razvitka proizvodne snage rada), tamo gdje je ovaj oblik *radnika kao vlasnika* ili oblik *vlasnika koji radi* već postavljen kao samostalan oblik pored i izvan zemljišnog vlasništva (obrtnički i gradski razvitak rada nije, kao u prvom slučaju, akcidencija zemljišnog vlasništva niti mu je podređen, dakle i sirovina i životna sredstva *posredovani* su kao vlasništvo obrtnika samo njegovim obrtom, njegovim vlasništvom na oruđe) tamo je već pretpostavljen i drugi historijski stupanj pored i izvan prvoga, koji se sam mora pojaviti već znatno modificiran zahvaljujući *osamostaljenju ove druge vrste vlasništva* ili druge vrste *vlasnika koji radi*.

Kako je i samo oruđe proizvod rada, kako je, dakle, element koji konstituira vlasništvo već postavljen radom, to se zajednica (zajednica na kojoj je zasnovana ova vrsta vlasništva) ovdje više ne može pojaviti u prirodno nastalom obliku, kao u prvom slučaju, nego kao zajednica koja je sama već proizvedena, nastala, sekundarna, proizvedena od samog radnika. Jasno je da se tamo gdje je vlasništvo na oruđe odnos prema uslovima proizvodnje rada kao prema vlasništvu, u zbiljskom radu, oruđe pojavljuje *samo kao sredstvo* individualnog rada; umijeće da se oruđe zbiljski prisvoji, da se njime rukuje kao sredstvom rada, pokazuje se kao posebna vještina radnika koja ga postavlja kao vlasnika oruđa. Ukratko, bitni karakter cehovsko-korporativnog uređenja (i obrtničkog rada kao onog koji konstituira subjekt rada u vlasnika) treba svesti na odnos prema oruđu za proizvodnju (oruđu za rad kao vlasništvu) za razliku od odnosa prema zemlji (sirovini kao takvoj) kao prema vlastitoj. To što odnos prema tome jednom momentu

uslova proizvodnje konstituira subjekt koji radi kao vlasnika, čini ga vlasnikom koji radi, ovo historijsko stanje broj II, koje prema svojoj prirodi može postojati samo kao suprotnost ili, ako se hoće, ujedno kao dopuna modificiranog prvog stanja — također je negirano u prvoj formuli kapitala.

Treći *moćni oblik* da se subjekt koji radi odnosi kao vlasnik samo prema životnim sredstvima, da ih nalazi kao svoj prirodni uslov, ne odnoseći se ni prema zemlji, ni prema oruđu, dakle ni prema samom radu kao prema vlastitom, jest u biti formula ropstva i kmetstva, koja je u odnosu radnika prema uslovima proizvodnje kao prema kapitalu također negirana, postavljena kao historijski ukinuto stanje.

Prvobitni oblici vlasništva nužno se svode na odnos prema raznim objektivnim momentima koji uslovljavaju proizvodnju kao prema svojim; ali isto tako čine ekonomsku osnovu različitih oblika zajednice kao što, sa svoje strane, imaju određene oblike zajednice za pretpostavku. Ovi oblici bitno se modificiraju pomjeranjem samog rada među *objektivne uslove proizvodnje* (kmetstvo i ropstvo), uslijed čega se gubi i modificira jednostavno afirmativni karakter svih oblika vlasništva navedenih pod broj I. Svi oni sadrže u sebi ropstvo kao mogućnost, a stoga i kao svoje vlastito ukidanje. Što se tiče broja II, gdje je posebna vrsta rada majstorstvo u njemu i, prema tome, vlasništvo na oruđu za rad jednako vlasništvu na uslove proizvodnje — tu je, doduše, isključeno ropstvo i kmetstvo; ali može u obliku kastinskog uređenja dobiti analogan negativan razvoj.

[Treći oblik vlasništva na životna sredstva — ako se ne svodi na ropstvo i kmetstvo — ne može sadržavati odnos individuumu *koji radi* prema uslovima proizvodnje i, dakle, postojanja. Zato taj oblik može biti samo odnos onog člana prvobitne, na zemljišnom vlasništvu zasnovane zajednice, koji je izgubio svoje zemljišno vlasništvo, a još nije stigao do oblika vlasništva broj II, kao npr. rimski plebs u vrijeme panes et circenses¹.]

[Odnos članova pratnje prema njihovom vlastelinu ili odnos lične službe bitno je različit. Jer ta feudalna služba čini u osnovi samo način egzistencije zemljovlasnika koji više ne radi, ali čije vlasništvo uključuje u uslove proizvodnje radnike kao kmetove itd. *Odnos gospodstva* ovdje je bitan odnos prisvajanja. Prema životinji, zemlji itd. ne može u biti doći ni do kakvog odnosa gospodstva prisvajanjem, premda životinja služi. Prisvajanje tuđe *volje* pretpostavka je odnosa gospodstva. Dakle, ono što nema volje, kao npr. životinja, može doduše, služiti, ali ne čini vlasnika *gospodarem*. Međutim, ovdje vidimo kako *odnos gospodstva* i *odnos ropstva* također pripadaju u ovu formulu prisvajanja oruđa proizvodnje; i oni čine nužan ferment razvika propasti svih prvobitnih odnosa vlasništva i odnosa proizvodnje, kao što također izražavaju njihovu ograničenost. Dakako, oni se u kapitalu

¹ kruha i igara (kod Marxa u nominativu)

— u posredovanom obliku — reproduciraju, i tako čine također ferment njegovog razlaganja i simbol su njegove ograničenosti.]

[«Pravo da čovjek u nevolji proda sebe i svoje bilo je nemilo opće pravo; važilo je kako na Sjeveru tako i kod Grka i u Aziji: pravo vjerovnika da dužnika koji nije platio dug uzme za svoga roba i da se koliko je to moguće naplati njegovim radom ili prodajom njegove ličnosti bilo je gotovo jednako prošireno.» (Niebuhr I, str. 600.)]

[Na jednom mjestu Niebuhr kaže da su grčki pisci iz Augustovog doba teško i pogrešno shvaćali odnos između patricija i plebejaca, i da su te odnose miješali s odnosima između patrona i klijenata i to stoga što su oni

«pisali u vrijeme kad su *bogati i siromašni bili jedine prave klase građana*; kada je siromah, ma kako plemenito bilo njegovo porijeklo, trebao dobrotvora, a milionar, bio on makar i oslobođenik, bio tražen za dobrotvora. O nasljednim odnosima zavisnosti jedva da su još išta znali.» (I. 620)]

[«U obje klase» — *u metecima i oslobođencima i u njihovim potomcima* — «bilo je obrtnika, a građansko pravo u kojem su oni bili ograničeni dobijao bi plebejac koji bi napustio zemljoradnju. Ni oni nisu bili lišeni časti *zakonskih staleških udruženja*; i njihovi cehovi bili su tako visoko cijenjeni da su Numu navodili kao njihovog osnivača; bilo ih je devet: svirači, zlatari, tesari, bojadisari, remenari, kožari, kotlari, lončari i deveti ceh svih ostalih obrta . . . Neki od njih bili su samostalni prigradski stanovnici; izopoliti (slobodni građani) koji se nisu stavili pod zaštitu nijednog patrona — ako je postojalo takvo pravo; i potomci kmetova, čija je zavisnost prestala izumiranjem roda njihovih patrona; ovi su nema sumnje bili jednako daleko od prepirki patricija i općine kao i firentinski cehovi od razmirica rodova Guelfa i Ghibellina: kmetovi su, možda, još svi stajali na raspolaganju patricijama.» (I. 623)]

9. [Odvajanje objektivnih uslova rada od rada i nastanak kapitala]

Na jednoj strani pretpostavljaju se historijski procesi koji su masu individua jedne nacije itd. doveli u položaj, ako i ne odmah zbiljski slobodnih radnika, a ono takvih koji su to *dynámei*¹, čije je jedino vlasništvo njihova radna snaga i mogućnost da je razmjene za postojeće vrijednosti; masu individua nasuprot kojima stoje svi objektivni uslovi proizvodnje kao *tude vlasništvo*, kao njihovo *nevlasništvo*, ali ujedno kao *vrijednosti* koje su razmjenjive, dakle u izvjesnoj mjeri prisvojive živim radom. Takvi historijski procesi raspadanja znače kako raspadanje kmetских odnosa, koji radnika prikivaju za zemlju i za gospodara zemlje, ali faktično pretpostavljaju njegovo vlasništvo na životna sredstva (to je u stvari proces njegovog odvajanja od zemlje), tako i raspadanje odnosa zemljišnog vlasništva koji su ga konstituirali kao yeo-

¹ potencijalno

mana¹, slobodnog radnog malog zemljovlasnika koji radi ili zakupca (colonusa), slobodnog seljaka*, raspadanje cehovskih odnosa, koji pretpostavljaju njegovo vlasništvo na oruđe za rad i sam rad kao određeno obrtničko umijeće, kao vlasništvo (a ne samo kao izvor vlasništva); isto tako raspadanje klijentelskih odnosa u različitim oblicima, gdje se *ne-vlasnici* pojavljuju kao supotrošači viška proizvoda u pratnji svojih gospodara, i kao ekvivalent nose livreju svoga gospodara, sudjeluju u njegovim rasprama, vrše lične usluge, uobražene ili realne, itd.

U svim tim procesima raspadanja pokazat će se pri tačnijem ispitivanju da se raspadaju oni odnosi proizvodnje u kojima preovladava: upotrebna vrijednost, proizvodnja za neposrednu upotrebu; razmjenska vrijednost i njena proizvodnja ima za pretpostavku preovladavanje drugog oblika; stoga u svim tim odnosima usluge i davanja uaturi preovladavaju nad plaćanjem i davanjima u novcu. Ali to je samo usput. Pri bližem promatranju također će se pokazati da su svi ti odnosi koji su se raspali bili mogući samo na određenom stupnju razvitka materijalnih (a stoga i duhovnih) proizvodnih snaga.

Nas ovdje, prije svega, zanima ovo: proces raspadanja koji masu individua jedne nacije itd. pretvara u *dynámei* slobodne najamne radnike (individue koje su samo zato što su lišene vlasništva prisiljene da rade i da prodaju svoj rad) *ne* pretpostavlja na drugoj strani da su dotadašnji izvori dohotka i dijelom uslovi vlasništva onih individua *nestali*, nego, naprotiv, da je *samo* njihova upotreba postala drukčija, da se promijenio način njihovog postojanja, da je kao *slobodan fond* prešao u druge ruke ili je pak dijelom ostao u *istim rukama*. Ali jedno je jasno: isti proces koji je mnoštvo individua odijelio od njihovih sadašnjih na ovaj ili na onaj način — afirmativnih odnosa prema *objektivnim uslovima rada*, negirao te odnose i time pretvorio te individue u *slobodne radnike*, taj isti proces oslobodio je te *objektivne uslove rada* (zemlju, sirovine, životna sredstva, oruđa rada, novac ili sve to) *dynámei* njihove *dosadašnje vezanosti* za individue koje su se sad odijelile od njih. Ovi objektivni uslovi rada još uvijek *postoje*, ali postoje u drugom obliku, kao *slobodan fond*, s kojeg su izbrisani svi stari politički itd. odnosi i koji sada još samo u obliku *vrijednosti*, po sebi postojećih osamostaljenih vrijednosti, stoje nasuprot ovim oslobođenim individuama lišenim vlasništva.

Onaj isti proces koji masu kao slobodne radnike suprotstavlja *objektivnim uslovima rada* suprostavio je i te uslove kao *kapital* slobodnim radnicima. Historijski proces bio je razdvajanje dosad povezanih elemenata; njegov rezultat stoga nije u tome da jedan od

* Raspadanje još starijih oblika zajedničkog vlasništva i realne zajednice razumljivo se samo po sebi.

¹ sitnog zemljovlasnika

elemenata nestaje, nego da se svaki od njih pojavljuje u negativnom odnosu prema drugome — s jedne strane slobodan radnik (potencijalno), a s druge strane kapital (potencijalno). Dijeljenje objektivnih uslova od klasa koje su se pretvorile u slobodne radnike na suprotnom se polu mora isto tako pokazati kao osamostaljenje tih istih uslova.

Ako se odnos kapitala i najamnog rada ne promatra kao odnos koji je već sam mjerodavan i koji obuhvaća proizvodnju u cjelini* nego kao odnos historijski nastaje (tj. ako se promatra prvobitno pretvaranje novca u kapital, proces razmjene između kapitala koji postoji samo *dynámei*, s jedne strane, i slobodnih radnika koji postoje *dynómei*, s druge strane, onda se prirodno nameće jednostavna primjedba, oko koje ekonomisti prave veliku buku da strana koja nastupa kao kapital mora posjedovati sirovine, oruđa rada i životna sredstva kako bi radnik mogao živjeti za vrijeme proizvodnje, dok se proizvodnja ne završi.

To, dalje, izgleda tako da je na strani kapitalista morala prethoditi akumulacija (akumulacija koja je prethodila radu, i nije proizišla iz njega), koja omogućuje kapitalistu da dade radniku posla i održava ga djelatnim, da ga održava kao živu radnu snagu.** Ovo djelo kapitala koje je nezavisno od rada, koje nije postavljeno radom, zatim se iz ove historije njegovog nastajanja pomjera u suvremenost, pretvara se u jedan moment njegove zbilje i njegove djelotvornosti, njegovog samooblikovanja. Iz toga se, zatim, najzad, izvodi vječno pravo kapitala na plodove tuđeg rada ili, bolje, njegov se način zarađivanja razvija iz jednostavnih i »pravednih« zakona razmjene ekvivalenata.

Bogatstvo koje postoji u obliku novca može se pretovriti u objektivne uslove rada samo zato i samo onda kada su ovi odvojeni od samog rada. Vidljeli smo da se novac može djelomično gomilati jednostavno putem razmjene ekvivalenata; međutim, to je tako beznačajan izbor

* Jer u tom slučaju kapital koji je pretpostavljen kao uslov najamnog rada bio bi proizvod najamnog rada i kao uslov najamnog rada bio bi vlastita pretpostavka, a kao pretpostavka za najamni rad bio bi njim samim stvoren.

** Kad su jednom kapital i najamni rad postavljeni kao svoja vlastita pretpostavka, kao samoj proizvodnji pretpostavljena baza, stvar najprije izgleda tako da kapitalist osim onog fonda sirovina i sredstava za rad koji su potrebni da bi radnik reproducirao sam sebe, stvarao potrebna životna sredstva, tj. realizirao *potreban rad*, posjeduje i jedan fond sirovina i sredstava za rad u kojem radnik ostvaruje svoj višak rada, tj. profit kapitalista. Pri daljnjoj analizi ispostavlja se da radnik stalno stvara dvostruki fond za kapitalista, ili dvostruki fond u obliku kapitala; pri čemu jedan dio tog fonda neprestano ispunjava uslove njegove vlastite egzistencije, a drugi uslove egzistencije kapitala. Kako smo vidjeli, u višku kapitala — u višku kapitala s obzirom na njegov pretpotopni odnos prema radu — sav *realni, sadašnji kapital*, svaki njegov element predstavlja opredmećeni i od kapitala prisvojeni *tudi rad*, te je kao takav jednako prisvojen bez razmjene, bez uzvraćenog ekvivalenta.

da historijski ne zaslužuje da se spomene — ako se pretpostavlja da se novac dobija razmjenom vlastitog rada. U kapital u pravom smislu, u industrijski kapital pretvara se, naprotiv, ona mobilna, novčana imovina se nagomilala lihvaranjem (napose u odnosu na zemljišno vlasništvo) i trgovačkim dobitcima. Dalje ćemo imati prilike da više govorimo o oba oblika ukoliko se oni ne javljaju kao oblici kapitala, nego kao raniji oblici imovine, kao pretpostavke kapitala.

Kako smo vidjeli, iz pojma kapitala, iz njegovog nastanka proizlazi da polazi od *novca* i stoga od imovine koja postoji u obliku novca. Iz pojma kapitala takoder slijedi da on, potje uci iz prometa, izgleda kao *produkt* prometa. Obrazovanje kapitala stoga ne polazi od zemljišnog vlasništva (ovdje u najboljem slučaju od *zakupca*, ukoliko je on trgovac poljoprivrednim proizvodima), niti od ceha (premda u ovoj tački ima jedna mogućnost); nego od trgovačkog i lihvarskog bogatstva. Ali ovo nalazi uslove za kupovanje slobodnog rada tek kad je rad historijskim procesom odvojen od svojih objektivnih uslova egzistencije. To bogatstvo tek tada nalazi i mogućnost da kupi i same ove *uslove*. Pod cehovskim uslovima, na primjer, puki novac, koji sam nije cehovski, majstorski, ne može kupiti razboje da bi na njima dao nekom raditi; propisano je na koliko razboja smije raditi jedan itd. Ukratko, samo oruđe još je toliko sraslo sa samim živim radom u čije područje pripada da istinski ne cirkulira.

Da bi novčano bogatstvo moglo postati kapital, potrebno je, s jedne strane, da ono nalazi slobodne radnike, a s druge strane, da nalazi životna sredstva i materijale itd., koji su isto tako *slobodni* i mogu se prodavati (a koji su inače na ovaj ili onaj način bili *vlasništvo* masa koje su sad ostale bez vlasništva).

Drugi uslov rada — izvjesnu spretnost, oruđe kao sredstvo rada itd. — novčano bogatstvo u ovom pretpriodiju ili prvom periodu kapitala *zatiče* dijelom kao rezultat gradskog cehovstva, a dijelom kao rezultat kućne industrije ili industrije koja se kao akcesorij drži poljoprivrede. Historijski proces nije rezultat kapitala, nego njegova pretpostavka. Tim procesom zatim se umeće i kapitalist kao posrednik (historijski) između zemljišnog vlasništva ili vlasništva uopće i rada. O idiličnim ma anjima, prema kojima se kapitalist i radnik udružuju itd. ne zna ništa ni povijest, niti se o tome nalazi neki trag u razvoju pojma kapitala. Sporadično se *manufaktura* može razvijati lokalno posred jednog okvira koji još pripada sasvim drugom periodu, kao npr. u talijanskim gradovima *naporedo* s cehovima. Ali uslovi za kapital kao opći vladajući oblik jedne epohe moraju biti razvijeni ne samo lokalno, nego i u širokom opsegu. (Tome ne smeta što se pri raspadanju cehova pojedini cehovski majstori pretvaraju u industrijske kapitaliste; ali taj je slučaj rijedak, i to po samoj prirodi stvari.) U cjelini uzeto, tamo gdje se pojavljuju kapitalist i radnik cehovi propadaju (i majstor i pomoćnik).

Samo je po sebi razumljivo — i to se pokazuje ako se bliže raz-

motri povijesna epoha o kojoj je riječ — da je vrijeme raspadanja ranijih načina proizvodnje i načina odnošenja radnika prema objektivnim uslovima rada u svakom slučaju *ujedno i vrijeme* kada se *novčano bogatstvo*, s jedne strane, već *razvilo* do izvjesne širine, a s druge strane, brzo raste i širi se zahvaljujući onim istim okolnostima koje to raspadanje ubrzavaju. Ono samo (novčano bogatstvo) ujedno je jedan od agenata tog raspadanja, kao što je to raspadanje uslov njegovog pretvaranja u kapital. Ali *puko postojanje novčanog bogatstva*, pa čak ni postizanje njegove svojevrsne nadmoći, nipošto nije dovoljno da bi došlo do tog *pretvaranja u kapital*. Inače bi stari Rim, Bizantija itd. sa slobodnim radom i kapitalom bili završili svoju povijest ili bi, naprotiv, započeli jednu novu povijest. I tamo je raspadanje starih odnosa vlasništva bilo povezano s razvitkom novčanog bogatstva — trgovine itd. Ali umjesto da dovede do razvitka industrije, ovo je raspadanje *in fact* dovelo do vladavine sela nad gradom.

Prvobitno obrazovanje kapitala ne zbiva se tako da kapital *gomila*, kako se to zamišlja, životna sredstva, oruđa rada i sirovine, ukratko objektivne uslove rada odvojeno od zemlje i same već stopljene s ljudskim radom.*

Stvar ne stoji tako da kapital stvara objektivne uslove rada.

Prvobitno obrazovanje kapitala vrši se, naprotiv, jednostavno tako da vrijednost koja postoji kao *novčano bogatstvo* zahvaljujući historijskom procesu raspadanja starih načina proizvodnje dolazi u mogućnost da, s jedne strane, *kupuje* objektivne uslove rada, a s druge strane, da za novac razmjenjuje sam *živi* rad radnika koji su postali slobodni.

Svi ovi momenti već postoje; samo njihovo razdvajanje je historijski proces, proces raspadanja i upravo *taj* proces omogućuje novcu da se pretvori u *kapital*. Ukoliko je i sam novac djelatan u tom zbivanju, on djeluje samo utoliko što on kao neobično energično sredstvo razdvajanja potpomaže taj proces, i utoliko što sudjeluje u stvaranju *operušanih slobodnih radnika bez ičega*; ali sigurno ne sudjeluje *stvarajući* za njih objektivne uslove njihove egzistencije, nego pomažući da se ubrza odvajanje radnika od ovih uslova — njihova lišenost vlasništva.

* Na prvi pogled je jasno kakav bi to poročni krug bio kad bi, s jedne strane, *radnici* koje kapital mora pokrenuti na rad da bi postavio sebe kao kapital, morali tek biti *stvoreni*, dozvani u život *njegovim* gomilanjem, čekali na njegovu *Postani!*, dok bi, s druge strane, on sam bio nesposoban da *akumulira* bez tuđeg rada, ili bi u najboljem slučaju mogao akumulirati svoj vlastiti *rad*, tj. dakle sam postojati u obliku *ne-kapitala* i *ne-novca*, jer se rad, prije egzistencije kapitala, može sam oplodivati samo u oblicima poput inih obrtničkog rada, sitne poljoprivrede itd., ukratko mahom u oblicima koji *ne* mogu *nagomilavati* ili mogu samo neznatno; u oblicima koji dopuštaju samo mali višak proizvoda, a i taj velikim dijelom *troše*. Uopće, ovu ideju akumuliranja morat ćemo još bliže istraživati.

Kad su npr. engleski veleposjednici raspustili svoju svitu, koja je s njima trošila višak proizvoda zemlje; i kad su, dalje, njihovi zakupci otjerali sitne seljake bezemljaše itd. time je, prvo, na *tržište rada* bačena masa žive radne snage, masa koja je u dvostrukom smislu bila slobodna, slobodna od starih klijentelskih i kmetskih odnosa i od odnosa lične službe, a drugo, slobodna od svake imovine i svakog objektivnog, stvarnog¹ oblika postojanja, *slobodna od svakog vlasništva*; upućena na prodaju svoje radne snage ili na prosjačenje, skitnju pljačku kao na jedini izvor zarade. Da su oni najprije pokušali ovo drugo, ali da su s toga puta vješalima, sramnim stupovima i bičem stjerani na uski put k tržištu rada (pri čemu su se npr. *vlade* Henryja VII, VIII itd. pojavile kao uslovi historijskog procesa raspadanja i stvaraoci uslova za egzistenciju kapitala) povijesno je utvrđeno.

S druge strane, životna sredstva itd. koja bi prije zemljovlasnici sa svojom svitom sva pojeli, sada su stajala na raspolaganju novcu koji ih je htio kupiti, kako bi pomoću njih kupio rad. Ova životna sredstva novac nije ni *stvorio*, ni *namomilao*; ona su bila tu, bila su trošena i re-producirana prije nego što su se počela trošiti i reproducirati posredstvom novca. Izmijenilo se samo to da su sada ta životna sredstva bila bačena na *tržište razmjene* — da su bila odvojena od svoje neposredne veze s ustima svite itd. i da su iz upotrebni vrednosti pretvorena u razmjenske vrijednosti, te su na taj način dopala u područje i pod vrhovnu vlast novčanog bogatstva.

Isto je bilo i s oruđima rada. Novčano bogatstvo nije ni izumilo ni proizvelo kolovrat i razboj. Ali odvojeni od svoje zemlje predioci i tkalci sa svojim razbojima i kolovratima došli su pod komandu novčanog bogatstva itd. *Posao je kapitala samo taj da povezuje mase ruku i oruđa koje nalazi*. On ih aglomerira pod svojom komandom. To je njegovo *zbijsko gomilanje*, gomilanje radnika na mjestima pored njihovih oruđa. O tome će trebati pobliže raspraviti kod tzv. gomilanja kapitala.

Novčano bogatstvo — u obliku trgovačkog bogatstva — svakako je pomoglo da se ubrza razlaganje starih odnosa proizvodnje i omogućilo je npr. zemljovlasniku, kako je to lijepo pokazao još Adam Smith,⁽¹⁸⁵⁾ da svoje žito, stoku itd. razmijeni za upotrebne vrijednosti uvezene iz drugih zemalja, umjesto da upotrebne vrijednosti koje je sam proizveo spiska sa svojom svitom i da svoje bogatstvo velikim dijelom mjeri veličinom svoje svite koja zajedno s njim konzumira. Novčano bogatstvo za njega je povećalo značenje *razmjenske vrijednosti* njegovog dohotka. Isto se dogodilo i s njegovim zakupcima, koji su već bili napola kapitalisti, ali ipak još jako prikriiveni.

Razvitak razmjenske vrijednosti (kojem pogoduje novac što postoji u obliku trgovačkog staleža) razlaže proizvodnju koja je usmjerena više na neposrednu upotrebnu vrijednost i njoj odgovarajuće

¹ sachlichen

oblike vlasništva (odnose rada prema njegovim objektivnim uslovima) i tako pomaže stvaranje *tržišta rada* (koje svakako treba razlikovati od tržišta robova). Međutim, i ovo djelovanje novca moguće je samo uz pretpostavku *gradskog obrta* koji *ne* počiva na kapitalu i najamnom radu, nego na organizaciji rada u cehove itd. Gradski rad sam je bio stvorio sredstva proizvodnje za koja su cehovi postali jednaka smetnja kao i stari odnosi zemljišnog vlasništva za poboljšanu poljoprivredu, koja je sama sa svoje strane dijelom posljedica veće prodaje poljoprivrednih proizvoda gradovima itd. Druge okolnosti koje su npr. u 16. vijeku povećale masu cirkulirajućih roba kao i masu novca, stvorile nove potrebe i stoga povisile razmjensku vrijednost domaćih proizvoda itd., povisile cijene itd.; sve je to, s jedne strane, pospješivalo raspadanje starih odnosa proizvodnje, ubrzavalo razdvajanje radnika ili za rad sposobnog neradnika od objektivnih uslova njegove reprodukcije i tako pospješivalo pretvaranje novca u kapital.

Zato ništa ne može biti gluplje nego da se to *prvobitno obrazovanje* kapitala shvati tako da je kapital nagomilao i stvorio *objektivne uslove proizvodnje* (životna sredstva, sirovine, oruđa) i ponudio ih radniku koji je *ostao* bez njih. Naprotiv, novčano bogatstvo dijelom je pomoglo da se radne snage individua sposobnih za rad *liše* ovih uslova; a dijelom je taj proces razdvajanja napredovao bez njega. Kad je novčano bogatstvo bilo dostiglo određenu visinu, ono je moglo da se postavi kao posrednik između tako oslobođenih objektivnih uslova života i oslobođenih, ali i *potpuno ogoljenih* živih radnih snaga, te da pomoću jednih kupuje druge. No što se tiče *obrazovanja samog novčanog bogatstva*, prije njegovog pretvaranja u kapital, ono pripada u pretpovijest građanske ekonomije. Lihvarstvo, trgovina, gradovi, kao i fiskus koji s njima nastaje igraju pri tome glavnu ulogu. Određenu ulogu, premda u manjoj mjeri, igra i *zgrtanje bogatstva* od strane zakupaca, seljaka itd.

Ovdje se ujedno pokazuje kako razvitak razmjene i razmjenske vrijednosti, koja je svuda posredovana trgovinom, ili čije se posredovanje može nazvati trgovinom (u trgovačkom staležu novac dobija samostalnu egzistenciju, jednako kao i promet u trgovini) donosi sa sobom kako raspadanje *odnosa vlasništva rada na njegove* uslove egzistencije, s jedne strane, tako i *sam rad koji je uključen u objektivne uslove proizvodnje*; sve sami odnosi koji izražavaju prevagu upotrebne vrijednosti i proizvodnje usmjerene na neposrednu potrošnju, kao i jedne realne zajednice koja još sama neposredno postoji kao predušlov proizvodnje.

Proizvodnja zasnovana na razmjenskoj vrijednosti i zajednica zasnovana na razmjeni tih razmjenskih vrijednosti (ma koliko izgledalo da one, kako smo to vidjeli u prethodnoj glavi o novcu, postavljaju vlasništvo samo kao emanaciju *rada*, privatno vlasništvo na proizvod vlastitog rada kao uslov rada i rad kao opći uslov bogatstva) pretpostavljaju i proizvode razdvajanje rada od njegovih objektivnih uslova.

Ta razmjena ekvivalenata čini odnosno jest samo površinski sloj proizvodnje koja počiva na prisvajanju tuđeg rada *bez razmjene*, ali pod *prividom razmjene*. Ovaj sistem razmjene počiva na *kapitalu* kao na svojoj osnovi, i ako se promatra razdvojeno od njega, kako se pokazuje na samoj površini, kao *samostalan* sistem, onda je to puki *privid*, ali *nužan privid*.

Zato se sad više ne treba čuditi što se sistem razmjenskih vrijednosti — razmjena ekvivalenata mjerenih radom — preobražava ili, bolje, što kao svoju skrivenu pozadinu pokazuje *prisvajane tuđeg rada bez razmjene*, potpuno razdvajanje rada i vlasništva. Vladavina same razmjenske vrijednosti i proizvodnje koja proizvodi razmjenske vrijednosti *pretpostavlja* naime i samu tuđu radnu snagu kao razmjensku vrijednost, tj. pretpostavlja razdvajanje žive radne snage od njenih objektivnih uslova; odnos prema njima (ili prema svojoj vlastitoj objektivnosti) kao prema tuđem vlasništvu; jednom riječi odnos prema njima kao prema *kapitalu*. Samo u vremenima propadanja feudalizma, ali dok se borba vodi još unutar njega (npr. u Engleskoj u 14. i u prvoj polovini 15. vijeka) cvjeta zlatno doba za rad koji se emancipira. Da bi se rad počeo ponovo odnositi prema svojim objektivnim uslovima kao prema svom vlasništvu, na mjesto sistema privatne razmjene mora doći drugi sistem koji, kako smo vidjeli, postavlja razmjenu opredmećenog rada za radnu snagu, a stoga i prisvajanje živog rada *bez razmjene*.

Način kako se novac pretvara u kapital pokazuje se često historijski sasvim očito tako da npr. trgovac uzima na rad više tkalaca i predilaca koji su se dotad bavili tkanjem i predenjem kao sporednim seoskim zanimanjem, te njihovo sporedno zanimanje čini za njih glavnim zanimanjem; ali tada je siguran za njih i stavlja ih pod svoju komandu kao najamne radnike. Daljnji je korak da ih zatim odvuče od njihovih domova i okupi u jednoj radionici. Pri tome jednostavnom procesu jasno je da trgovac nije proizveo ni sirovinu, ni oruđe, ni životna sredstva za tkalce i predioce. On je učinio samo to da ih je postepeno ograničio na neku vrstu rada u kojoj oni postaju zavisni od prodaje, od *kupca*, od *trgovca*, pa najzad proizvode samo *za* njega i *posredstvom* njega. On je prvobitno kupio njihov rad samo kupovinom njihovog proizvoda; čim se ograniče na proizvodnju te razmjenske vrijednosti te, dakle, moraju neposredno proizvoditi razmjenske vrijednosti, razmjenjivati cijeli svoj rad za novac, kako bi mogli dalje postojati, oni dolaze pod njegovu komandu, pa najzad nestaje i privid da proizvode *prodaju*. On kupuje njihov rad i oduzima im najprije vlasništvo nad proizvodima, a uskoro i nad oruđem, ali im ga ostavlja kao *prividno vlasništvo* kako bi smanjio svoje vlastite troškove proizvodnje.

Kad je riječ o prvobitnim historijskim oblicima u kojima se kapital najprije pojavljuje sporadično ili *lokalno* naporedo sa starim načinima proizvodnje, ali pomalo ih svuda razarajući, to je, s jedne

strane, prava *manufaktura* (još ne tvornica); ona nastaje tamo gdje se masovno proizvodi za izvoz, za vanjsko tržište — dakle *na bazi velike pomorske i kopnene trgovine*, u njenim emporijima¹, kao i talijanskim gradovima, Carigradu, flandrijskim, holandskim gradovima, nekim španjolskim, kao Barcelona itd. Manufaktura u početku ne zahvata takozvani *gradski obrt* — nego *seosku sporednu radinost*, tkanje i pređenje, rad koji najmanje zahtijeva cehovsku vještinu, umjetničko obrazovanje. Osim u velikim trgovačkim centrima, gdje manufaktura nalazi bazu vanjskog tržišta, gdje je proizvodnja, dakle, tako reći *prirodno* usmjerena na razmjensku vrijednost (dakle manufakture koje su direktno vezane uz brodarstvo, brodogradnju itd.), manufaktura svoje prve naseobine ne podiže u gradovima, nego na selu, u necehovskim selima itd. Seoska kućna radinost čini široku bazu manufakture, dok gradski obrt zahtijeva visok napredak proizvodnje kako bi se mogla obavljati na tvornički način. Isto tako takve grane proizvodnje kao tvornice stakla, metalurgijske tvornice, pilane itd., koje od samog početka zahtijevaju veću koncentraciju radne snage, od samog početka više koriste prirodne snage, zahtijevaju masovnu proizvodnju, kao i koncentraciju sredstava rada itd. Isto tako tvornice papira itd.

S druge strane, pojavljivanje zakupaca i pretvaranje zemljoradničkog stanovništva u slobodne nadničare. Iako se ovo pretvaranje u njegovim posljednjim konsekvencijama i u najčistijem obliku najkasnije probija na selu, ono i na selu počinje već najranije.

Stari koji nisu nikad otišli dalje od zapravo gradske obrtničke radinosti, zbog toga nisu nikad mogli doći ni do velike industrije. Njena je prva pretpostavka uvlačenje cijele zemlje u proizvodnju ne upotrebnih, nego razmjenskih vrijednosti. Tvornice stakla, tvornice papira, željezare itd. ne mogu raditi na cehovski način. One zahtijevaju masovnu proizvodnju; prodaju na zajedničkom tržištu; novčano bogatstvo na strani poduzetnika (to ne znači da ono stvara uslove, bilo subjektivne, bilo objektivne; ali pri ranijim odnosima vlasništva i odnosima proizvodnje ovi se uslovi ne mogu okupiti).

Raspadanje kmetskih odnosa, kao i nastanak manufakture, pretvaraju zatim postepeno sve grane rada u takve kojima upravlja kapital. Svakako i sami gradovi, u necehovskom nadničarstvu, u pomoćnim radnicima itd. sadrže element za stvaranje pravog najamnog rada.

Ako smo tako vidjeli da pretvaranje novca u kapital pretpostavlja takav historijski proces koji je objektivne uslove rada izdvojio, osamostalio u odnosu na radnika — to je, s druge strane, efekt jednog nastalog kapitala i njegovog procesa da podvrgava svu proizvodnju i da svuda razvija i proizvodi razdvajanje između rada i vlasništva, između rada i objektivnih uslova rada. U daljnjem izlaganju vidjet će se kako kapital uništava obrtnički rad, malo radno zemljišno vlasništvo itd. pa

¹ trgovačkim središtima

i samog sebe u oblicima u kojima se *ne* pojavljuje u suprotnosti prema radu — u *malom kapitalu* i u srednjim, polovičnim oblicima između starih načina proizvodnje (ili takvih koji su se obnovili na osnovi kapitala) i klasičnog, adekvatnog načina proizvodnje samog kapitala.

Jedino gomilanje koje prethodi postanku kapitala jest gomilanje *novčanog bogatstva*, koje je samo po sebi potpuno neproduktivno u onom obliku u kojem proizlazi samo iz prometa i samo njemu pripada. Kapital sebi brzo stvara unutrašnje tržište uništavajući seoske sporedne radinosti, dakle time što za sve prede, tka, sve oblači itd., ukratko — robe koje su prije stvorene kao neposredne upotrebne vrijednosti prevodi u oblik razmjenske vrijednosti, proces koji nastaje sam po sebi razdvajanjem radnika od zemlje i vlasništva (makar i u kmetskom obliku) na uslove proizvodnje.

Kod gradskog obrta, iako on bitno počiva na razmjeni i stvaranju razmjenskih vrijednosti, neposredna, glavna svrha ove proizvodnje jeste *izdržavanje obrtnika kao obrtnika*, kao *obrotničkog majstora*, dakle upotrebna vrijednost; ne *obogaćivanje*, ne *razmjenska vrijednost kao razmjenska vrijednost*. Proizvodnja je stoga svuda podređena unaprijed danoj potrošnji, a ponuda potražnji, pa se proširuje samo sporo.

* * *

Proizvođenje kapitalista i najamnih radnika predstavlja, dakle, glavni proizvod procesa oplodivanja kapitala. Obična ekonomija, koja misli samo na proizvedene stvari, to potpuno zaboravlja. Budući da je u ovom procesu opredmećeni rad ujedno postavljen kao *nepredmetnost* radnika, kao predmetnost jedne subjektivnosti suprotstavljene radniku, kao *vlasništvo* jedne njemu tuđe volje, kapital je nužno ujedno *kapitalist* i misao nekih socijalista da trebamo kapital, ali ne i kapitaliste, potpuno je pogrešna. U pojmu kapitala postavljeno je da se objektivni uslovi rada (a ovi su vlastiti proizvod rada) nasuprot radu *personificiraju* ili, što je isto, da su postavljeni kao vlasništvo jedne ličnosti tuđe radniku. U pojmu kapitala sadrži se i kapitalist.

Medutim, ova zabluda nije nipošto veća od zablude svih filologa koji govore o *kapitalu* u antici i o rimskim i grčkim kapitalistima. To je samo drugi izraz za to da je rad u Rimu i Grčkoj bio *slobodan*, što ta gospoda teško da bi željela tvrditi. Ako mi sada posjednike plan-taža u Americi ne samo nazivamo kapitalistima nego oni to doista i *jesu*, to se zasniva na tome što oni postoje kao anomalije unutar jednog svjetskog tržišta koje počiva na slobodnom radu.

Kad se radi o riječi »kapital«, koje kod starih nema*, to su još nomadske horde sa svojim stadima u stepama azijske visoravni najveći kapitalisti, jer kapital prvobitno znači stoku, zbog čega se *na-*

* Premda *arheia* (glavnica) kod Grka odgovara latinskom *principalis summa rei creditae* (glavna suma pozajmice).⁽¹⁸⁶⁾

poličarski ugovor koji se zbog nedostatka kapitala još uvijek često zaključuje u južnoj Francuskoj izuzetno naziva *Bail de bestes à Chaptel*¹. Ako bismo se htjeli upustiti u loš latinski, onda bi naši kapitalisti ili *capitales homines*² bili oni *cui debent census de capite*³.

Pri definiranju kapitala nastaju teškoće kojih nema kod novca; kapital je u biti *kapitalist*; ali istovremeno, s druge strane, kao od kapitalista različit element njegovog postojanja ili kao proizvodnja uopće on je *kapital*. Tako ćemo dalje naći da se pod *kapital* podvodi mnogo šta što prema njegovom pojmu izgleda da mu ne pripada. Kapital se npr. pozamljuje. On se gomila itd. U svima ovim oznakama čini se da je on puka stvar i da se potpuno poklapa s materijom u kojoj postoji. Ali i ovo i ponešto drugo razjasnit će se u toku izlaganja.

Da još usput spomenem kao šalu: vrijedni Adam Müller, koji sve figurativne izraze shvaća vrlo mistično, čuo je u običnom životu da se govori o *živom kapitalu* nasuprot *mrtvome* pa to sada teozofski obrađuje.^[187] Kralj Aethelstan mogao bi ga o tome poučiti: *Reddam de meo proprio decimas Deo tam in Vivente Capitali* (živio stoci), *quam in mortuis fructibus terrae*⁴ (mrtvim plodovima zemlje).

Novac ostaje uvijek isti oblik u istom supstratu; stoga se može lakše shvatiti kao puka stvar. Ali jedna ista roba, novac itd. može predstavljati kapital ili dohodak itd. Na taj način, čak je i ekonomistima jasno da novac nije nešto opipljivo; nego da ista stvar može biti povedena sad pod određenje kapitala, a sad pod neko drugo i suprotno određenje, i da prema tome ona *jest* ili *nije* kapital. Očito je da je kapital tako *odnos* i da može biti samo *odnos proizvodnje*.

Vidjeli smo kako se tek na kraju drugog kružnog kretanja pokazuje prava priroda kapitala. Sada treba da razmotrimo samo *kružno kretanje* ili *opticaj kapitala*. Prvobitno se činilo da proizvodnja leži s onu stranu prometa, a promet s onu stranu proizvodnje. Kružno kretanje kapitala — promet postavljen kao promet kapitala — obuhvata oba momenta. U njemu se proizvodnja pokazuje kao cilj i ishodište prometa i *vice versa*. Samostalnost prometa sada je svedena na puki privid, jednako kao i onostranost proizvodnje.

10. [Dodatna napomena o radnikovoj lišenosti vlasništva kao osnovi razmjene rada za rad]

[Uz naprijed rečeno treba još napomenuti: Razmjena ekvivalenata koja, kako se čini, pretpostavlja vlasništvo na proizvod vlastitog rada i stoga identificira *prisvajanje radom*, tj. zbiljski ekonomski proces

¹ Ugovor o zakupu stoke u napolicu — ² glavni ljudi — ³ koji su obavezni na porez po glavi — ⁴ Desetinu svoje imovine davat ću kao dug bogu, kako u živom kapitalu (živio stoci), tako i u mrtvim plodovima zemlje.

prisivajanja s *vlasništvom na objektivirani rad* (ono što se prije pokazalo kao realan proces ovdje se priznaje kao pravni odnos, tj. kao opći uslov proizvodnje, što znači da se priznaje kao zakon, da se postavlja kao izraz opće volje), naglo se preokreće, pokazuje se nužnom dijalektikom, kao apsolutno razdvajanje rada i vlasništva i kao prisvajanje tuđeg rada bez razmjene, bez ekvivalenta. Na razmjenskoj vrijednosti zasnovana proizvodnja, na čijoj se površini zbiva ona slobodna i jednaka razmjena ekvivalenata — u osnovi je razmjena *opredmećenog rada* kao razmjenske vrijednosti za živi rad kao upotrebnu vrijednost ili, drugim riječima, odnos rada prema njegovim objektivnim uslovima (a stoga i prema objektivnosti koju je sam stvorio) kao prema tuđem vlasništvu: *otudjenje¹ rada*. S druge strane, uslov je razmjenske vrijednosti njeno mjerenje radnim vremenom i, dakle, živi rad (a ne njegova vrijednost) kao mjera vrijednosti. Zabluda je da u svim oblicima proizvodnje sama proizvodnja, a stoga i društvo počiva na *razmjeni čistog rada za rad*. U onim različitim oblicima u kojima se rad prema svojim uslovima proizvodnje odnosi kao prema svim vlasništvu reprodukcija radnika nije nipošto postavljena *samo radom*, jer njegov odnos vlasništva nije rezultat, nego pretpostavka njegovog rada. U zemljišnom vlasništvu to je jasno: i u cehovima mora biti jasno da posebna vrsta vlasništva koju konstituira rad ne počiva na samom radu niti na razmjeni rada, nego na objektivnoj povezanosti radnika s nekom zajednicom i s uslovima koje on zatječe, od kojih on kao od svoje osnove polazi. I ti su uslovi proizvod rada, svjetsko-povijesnog rada; rada zajednice — njenog historijskog razvitka, koji ne polazi od rada pojedince niti od razmjene njihovih radova. Zato rad nije jedina pretpostavka stvaranja vrijednosti. Stanje u kojem se razmjenjuje samo rad za rad (bilo to u neposrednom živom obliku, bilo u obliku proizvoda) pretpostavlja odvajanje rada od njegove prvobitne sraslosti s njegovim objektivnim uslovima, zbog čega se on, s jedne strane, pojavljuje kao puki rad, a s druge strane, njegov proizvod kao opredmećeni rad dobija nasuprot njemu potpuno samostalno postojanje kao vrijednost. *Razmjena rada za rad — prividno uslov radnikovog vlasništva — zasniva se na radnikovoj lišenosti vlasništva* kao na svojoj osnovi.

Da je onaj *krajnji oblik otudjenja* u kojem se (unutar odnosa kapitala prema najamnom radu) javlja rad, proizvodna djelatnost (u odnosu prema svojim vlastitim uslovima i prema svom vlastitom proizvodu) nužno prolazna faza — i stoga *po sebi*, samo još u izvrnutom, na glavu postavljenom obliku, već sadrži razlaganje svih *ograničenih pretpostavki proizvodnje*, pa čak stvara i proizvodi bezuslovne pretpostavke proizvodnje, dakle pune materijalne uslove za totalan, univerzalan razvoj proizvodnih snaga individua — razmotrit će se kasnije.]

¹ Entäußerung

C. Kružno kretanje i obrt kapitala

1. [*Promet kapitala i promet novca*]

Promet novca polazio je s beskonačno mnogo tačaka i vraćao se na beskonačno mnogo tačaka. Tačka povratka nije nipošto bila postavljena kao polazna tačka. U opticaju kapitala polazna tačka je postavljena kao tačka povratka, a tačka povratka kao polazna tačka. Kapitalist sam je tačka polaska i povratka. On razmjenjuje novac za uslove proizvodnje, proizvodi, realizira vrijednost proizvoda, tj. pretvara ga u novac i zatim počinje proces iznova. Promet novca, promatran za sebe, nužno se gasi u novcu kao nepokretnoj stvari. Promet kapitala raspaljuje se sam od sebe uvijek iznova, cijepa se na svoje različite momente, on je perpetuum mobile. Postavljanje cijena na strani prometa novca bilo je čisto formalno ukoliko je *vrijednost* pretpostavljena nezavisno od novčanog prometa. Promet kapitala je onaj koji *postavlja cijenu*, ne samo formalno, nego realno, jer postavlja vrijednost. Tamo gdje se vrijednost sama pojavljuje unutar prometa kapitala kao pretpostavka, to može biti samo kao *vrijednost postavljena* od drugog kapitala. Cirkulaciji novca odmjerena je dužina njenog puta, a okolnosti koje je ubrzavaju ili usporavaju spoljašnji su poticaji. Kapital u svom opticaju proširuje sam sebe i svoju putanju, a i brzina ili sporost opticaja sačinjavaju i sami njegov imanentni moment. U opticaju kapital se kvalitativno mijenja, a svi momenti njegovog opticaja sami su momenti njegove proizvodnje — kako njegove reprodukcije tako i njegove nove proizvodnje.

[Vidjeli smo kako na kraju drugog kružnog toka, tj. [kružnog toka] viška vrijednosti koji je upotrijebljen kao višak kapitala, otpada iluzija kao da kapitalist bilo što razmjenjuje s radnikom osim jednog dijela njegovog vlastitog, opredmećenog rada. Međutim, unutar načina proizvodnje koji je već zasnovan na kapitalu onaj dio kapitala koji predstavlja sirovine i oruđe pojavljuje se pojedinom kapitalu kao njemu *pretpostavljena* vrijednost, a isto tako pretpostavljen je i *živi rad* koji kapital kupuje. Te dvije stavke pokazuju se kao postavljene od strane *tudeg kapitala*, dakle opet od *kapitala*, samo od jednog drugog. Ono što je za jednog kapitalista sirovina, drugome je proizvod. Ono što je za jednog proizvod, za drugog je sirovina. *Oruđe* jednog predstavlja proizvod drugog i može čak poslužiti kao sirovina za proizvodnju drugog oruđa. To što se tako u pojedinom kapitalu pojavljuje kao pretpostavka, ono što smo nazvali postojanom vrijednošću, samo je pretpostavka kapitala kapitalom, [izraz činjenice] da se kapitali u različitim industrijskim granama uzajamno postavljaju kao pretpostavka i uslov. Razmatran za sebe svaki kapital svodi se na mrtvi rad *osamo-staljen* kao *vrijednost* prema živom radu. U krajnjoj liniji nijedan ne sadrži bilo šta osim rada — osim bezvrijedne prirodne materije. Unošenje *mnogih* kapitala ne smije ovdje omesti razmatranje. Naprotiv

odnos *mnogih* objasniti će se kad se razmotri ono što im je svima zajedničko, naime da su kapital.]

Opticaj kapitala u isti mah je njegovo postojanje, njegov rast, njegov životni proces. Ako je išta trebalo uporediti s cirkulacijom krvi to nije ona formalna cirkulacija novca, već sadržajna cirkulacija kapitala.

Ako promet na svim tačkama pretpostavlja proizvodnju, i promet je proizvoda, bilo novca bilo robe, ali ovi posvuda proizlaze iz procesa proizvodnje koji je sam proces kapitala, to se sada sam promet novca pojavljuje kao određen prometom kapitala, dok se prije činilo da on leži *pored* procesa proizvodnje. Na ovu ćemo se tačku vratiti.

2. [Proces proizvodnje i proces prometa]

Ako sad razmotrimo promet ili opticaj kapitala kao cjelinu, onda se unutar njega kao dva velika razlikovanja pojavljuju dva momenta, proces proizvodnje i sam promet, oba kao momenti prometa kapitala. Koliko će se kapital zadržati unutar sfere procesa proizvodnje, zavisi od tehnoloških uslova tog procesa i ostajanja [kapitala] u toj fazi — ma koliko trajanje [procesu proizvodnje] moralo biti različito već prema vrsti proizvodnje, predmetu proizvodnje itd. — neposredno se poklapa s razvitkom proizvodnih snaga. Trajanje [procesu proizvodnje] ovdje nije ništa drugo nego radno vrijeme potrebno za izradu proizvoda (pogrešno!).^[188] Što je manje to radno vrijeme, to je veći, kako smo vidjeli, relativni višak vrijednosti. Isto je kad se za danu količinu proizvoda traži manje radnog vremena ili kad se za neko dano radno vrijeme može pružiti više gotovih proizvoda. Za određenu količinu kapitala skraćanje trajanja njegova zadržavanja u procesu proizvodnje, njegova povlačenja iz pravog prometa, njegovog angažmana, poklapa se sa skraćanjem radnog vremena potrebnog za izradu nekog proizvoda — s razvitkom proizvodnih snaga, [s razvitkom] kako primjene prirodnih snaga, mašinerije, tako i prirodnih snaga društvenog rada — aglomeracije radnikâ, udruživanja i podjele rada. Čini se, dakle, da s te strane ne pridolazi nikakav nov moment. Međutim, ako se uoči da je u odnosu na pojedini kapital onaj njegov dio koji sačinjava sirovinu i oruđe (sredstva za rad), proizvod tuđeg kapitala, pokazuje se da je brzina s kojom on može obnoviti proces proizvodnje istovremeno određena razvitkom proizvodnih snaga u svim drugim industrijskim granama. Ovo postaje sasvim jasno, ako zamislimo da isti kapital proizvodi svoje sirovine, svoje oruđe i svoje finalne proizvode. Ako se pretpostave *različiti* kapitali, trajanje zadržavanja kapitala u fazi procesa proizvodnje postaje i samo momentom prometa. Međutim, mi ovdje još nemamo posla s *mного* raznih kapitalâ. Dakle taj moment ne spada ovamo.

Drugi moment je razdoblje koje protekne od pretvaranja kapitala u proizvod do njegovog pretvaranja u novac. Od brzine kojom

se prolazi kroz to razdoblje ili od njegovog trajanja očigledno zavisi koliko puta u danom vremenu kapital može iznova početi proces proizvodnje, samooplodnju vrijednosti. Ako kapital — recimo prvobitno od 100 talira — izvrši 4 obrta u jednoj godini, i dobit je svaki put 5% od njega samog, a nova se vrijednost ne kapitalizira ponovo, isto je kao kad bi neki kapital 4 puta veće mase, recimo 400, uz isti kamatnjak izvršio *jedan* obrt godišnje, svaki put 20. Brzina opticaja — ako su ostali uslovi proizvodnje jednaki — nadoknađuje, dakle, *masu* kapitala. Ili, ako se jedna 4 puta manja vrijednost realizira 4 puta kao kapital u istom periodu u kojem se jedna 4 puta veća realizirala kao kapital samo jednom, dobit — proizvodnja viška vrijednosti — na strani manjeg kapitala bit će jednako velika, *bar jednako velika* kao na strani većeg. Kažemo »bar«. Ona može biti veća, jer se sam višak vrijednosti može ponovo upotrijebiti kao višak kapitala. Uzmimo na primjer, da je pri kapitalu od 100 profit (ovdje je radi lakšeg računanja anticipiran *taj oblik* viška vrijednosti) svaki put 10% ma kako često se on obrtao. Onda bi on na kraju prva 3 mjeseca bio 110, [na kraju] druga [3 mjeseca] 121, treća $135 \frac{1}{10}^1$, a [na kraju] posljednjeg obrta $148 \frac{61}{100}^2$, dok bi pri kapitalu od 400 s jednim obrtom u godini bio samo 440. U prvom slučaju dobit = $48 \frac{61}{100}^3$, a u drugom samo = 40. (Što je pretpostavka utoliko pogrešna što kapital pri svakom povećanju ne donosi *istu* prometnu stopu, ne tiče se primjera jer ovdje nije riječ o tome koliko je povećanje, već samo uopće o tome da li je dobit — a to jest — u prvom slučaju veća od 40.)

Zakon o nadoknađivanju brzine masom i mase brzinom već smo jednom sveli kod opticaja novca. On vrijedi jednako u proizvodnji kao i u mehanici. To je okolnost na koju se treba vratiti kod izravnanja profitne stope, cijene itd. Ovdje nas zanima pitanje: Ne ulazi li ovamo jedan moment određenja vrijednosti koji je nezavisan od rada, ne polazi direktno od njega, već potječe iz samog prometa? [Da *kredit* izravnava razlike u opticaju kapitala, to još ne spada ovamo. Ali samo pitanje spada ovamo, jer proizlazi iz jednostavnog pojma kapitala — ako se promatra općenito.]

Češći obrt kapitala u danom razdoblju jednak je češćem ponavljanju žetve tokom prirodne godine u južnijim zemljama, ako se usporedi sa sjevernima. Kao što je gore već rečeno, ovdje sasvim apstrahiramo od različitog vremena koje kapital mora provesti u fazi proizvodnje — u samom proizvodnom procesu oplodnje vrijednosti. Kao što žita kao sjeme položeno u zemlju gubi svoju neposrednu upotrebnu vrijednost, biva *obezvrijedeno* kao neposredna upotrebna vrijednost, tako je kapital *obezvrijeden* od završetka procesa proizvodnje do svog ponovnog pretvaranja u novac i odatle ponovo u kapital. [Ta brzina kojom se on može preobratiti iz oblika novca po-

¹ treba: $133 \frac{1}{10}$ — ² treba: $146 \frac{41}{100}$ — ³ treba: $48 \frac{41}{100}$

novo u uslove proizvodnje — pod tim uslovima proizvodnje ne pojavljuje se kao u robovskom sistemu sam radnik nego razmjena s njim — zavisi od brzine proizvodnje i kontinuiteta ostalih kapitala koji mu dobavljaju sirovinu i oruđe, kao i od raspoloživih radnika, a relativan višak stanovništva u posljednjem je pogledu najbolji uslov za kapital.] [Sasvim bez obzira na proces proizvodnje kapitala *a* brzina i kontinuitet procesa proizvodnje *b* pojavljuju se kao moment koji uslovljava pretvaranje kapitala *a* iz oblika novca natrag u oblik industrijskog kapitala. Trajanje *procesa proizvodnje* kapitala *b* pojavljuje se tako kao jedan moment *brzine prometnog procesa* kapitala *a*. Trajanje proizvodne faze jednog određuje brzinu faze prometa drugog. *Istovremenost* tih faza predstavlja uslov da se ne koči promet od *a* — da se istovremeno bacaju u proizvodnju i u promet njegovi vlastiti elementi za koje on treba da se razmijeni. Na primjer. U posljednjoj trećini 18. vijeka bile su ručne predionice nesposobne da isporuče sirovinu za tkanje u traženim količinama — ili što je isto, predionica nije mogla u traženoj istovremenosti, istovremenom brzinom — preraditi lan ili pamuk procesom proizvodnje, pretvoriti ih u predu. Posljedica je bila pronalazak stroja za pređenje, koji je u jednakom radnom vremenu davao neuporedivo veći proizvod ili, što je isto, za isti proizvod trebao neuporedivo manje radnog vremena — neuporedivo manje zadržavanja u procesu pređenja. Svi momenti kapitala koji se pojavljuju involvirani u njemu kad se promatra prema svom općem pojmu dobijaju samostalnu realnost i pokazuju se također tek kad se on pojavi realno kao mnogo [raznih] kapitala. Unutrašnja živa organizacija koja se tako ostvaruje unutar konkurencije i pomoću nje, tek tada se razvija šire.]

Ako razmotrimo cijeli opticaj kapitala, pojavljuju se četiri momenta, ili dva velika momenta procesa proizvodnje i prometnog procesa promatrana kao dva momenta, svaki od njih ponovo u dvojtstvu. Pri tom možemo poći od prometa ili od proizvodnje. Toliko je sad već rečeno da je i sam promet jedan moment proizvodnje, jer tek putem njega postaje kapital kao kapital; proizvodnja je moment prometa samo ukoliko se sam promet promatra kao cjelina procesa proizvodnje. Ti su momenti: I) Zbiljski proces proizvodnje i njegovo trajanje. II) Pretvaranje proizvoda u novac. Trajanje te operacije. III) Pretvaranje novca u prikladnim proporcijama u sirovinu, sredstvo za rad i rad, ukratko u elemente proizvodnog kapitala. IV) Razmjena jednog dijela kapitala za živu radnu sposobnost^[189] može se promatrati kao poseban moment, a i mora se promatrati tako, jer tržištem rada upravljaju drugi zakoni nego tržištem proizvoda itd. Ovdje je glavno stanovništvo, ne apsolutno, nego relativno. Moment I) ovdje, kao što je rečeno, ne dolazi u obzir, jer se on poklapa s uslovima oplodnje vrijednosti uopće. Moment III) može doći u obzir tek ako je riječ ne o kapitalu uopće nego o mnogim kapitalima. Moment IV) spada u odjeljak o najamnini itd.

3. [Pretvaranje proizvoda u novac]

Ovdje imamo posla samo s momentom II. U prometu novca imali smo samo formalno smjenjivanje razmjenske vrijednosti kao novca i kao robe. Ovdje imamo *novac, robu kao uslov proizvodnje* i najzad proces proizvodnje. Ovdje su momenti drukčije sadržajni. Razlika u obrtu kapitala, kako je postavljena u II) — kako ne zavisi ni od veće teškoće u razmjeni za rad, ni od zadržavanja uslijed neistovremenog postojanja u prometu sirovine i neobrađenog materijala, ni od različitog trajanja procesa proizvodnje, mogla bi, dakle, potjecati samo od velikih teškoća u oplodnji. Ovo očividno nije imanentan slučaj koji izvire iz samog odnosa, već se ovdje, gdje razmatramo kapital općenito, poklapa s onim što smo rekli o obezvređenju koje u isti mah rezultira kao oplodnja vrijednosti. Nijedan posao neće biti sračunat tako da svoje proizvode može plasirati *teže* nego neki drugi. Kad bi to potjecalo od manjeg tržišta, tad se ne bi upotrijebio veći kapital — kao što je pretpostavljeno — već manji nego u poslu s većim tržištem. Ali to bi se moglo odnositi na *veću prostornu udaljenost tržišta* i stoga sporije vraćanje. Duže vrijeme koje bi bilo potrebno kapitalu za oplodnju vrijednosti potjecalo bi ovdje od veće prostorne udaljenosti, koju on poslije procesa proizvodnje mora prevaliti da bi se kao R razmijenio za N. Ali zar se npr. na proizvod koji se proizvodi za Kinu gleda tako da je proizvod, njegov proces proizvodnje, dovršen tek kada je dopremljen na kinesko tržište? Troškovi oplodnje njegove vrijednosti porasli bi uslijed transportnih troškova od Engleske do Kine. (O naknadi zbog dužeg mirovanja kapitala ovdje još ne može biti govora, jer bi za to već morali biti pretpostavljeni sekundarni i izvedeni oblici viška vrijednosti — kamata.) Troškovi proizvodnje svodili bi se na radno vrijeme opredmećeno u neposrednom procesu proizvodnje + radno vrijeme koje je sadržano u transportu.

Pitanje je sad prije svega ovo: Može li se prema načelima koja smo dosad postavili na osnovu transportnih troškova dobiti višak vrijednosti? Odbijmo postojani dio kapitala koji se troši pri transportu, brod, vagon itd. i sve što spada u njihovu upotrebu, jer taj element ne doprinosi ništa pitanju i irelevantno je da li se stavi = 0 ili = x. Da li je moguće da se u transportnim troškovima sadrži višak rada, te da kapital može na osnovu njih dobiti višak rada? Na to se može jednostavno odgovoriti pitanjem: koliki je potrebni rad ili vrijednost u kojoj se on opredmećuje?

Proizvod mora platiti 1) svoju vlastitu razmjensku vrijednost, rad opredmećen u njemu samom; 2) višak vremena koji brodar, prevoznik itd. upotrijebi za njegov prijevoz. Da li prevoznik može te transportne troškove dobiti, ne zavisi od bogatstva zemlje u koju on proizvod nosi ni od njene potrebe itd., od upotrebne vrijednosti proizvoda za tu zemlju. U neposrednoj proizvodnji je jasno da sav višak

rada što ga tvorničar daje raditi radniku predstavlja za njega višak vrijednosti, jer je to rad opredmećen u novim upotrebnim vrijednostima koji ga ništa ne stoji. Ali kapitalist za vrijeme transporta očigledno ne može upotrebljavati radnika duže vremena nego što to zahtijeva transport. Time bi on radno vrijeme bacao, a ne oplođivao, tj. objektivirao u upotrebnoj vrijednosti. Brodar, prevoznik itd. treba samo pola godine radnog vremena (ako je to općenito odnos za život potrebnog rada [prema ukupnom radu]), da bi živio jednu godinu, zato ih kapitalist upotrebljava cijelu godinu, a plaća im pola. Time što vrijednosti prevezenih proizvoda dodaje jednu cijelu godinu radnog vremena, a plaća samo $\frac{1}{2}$, on dobija višak vrijednosti od 100% na potrebni rad. Slučaj je posve isti kao u neposrednoj proizvodnji, i prvobitni višak vrijednosti prevezenog proizvoda može potjecati samo otud što se dio vremena transporta radnicima *ne plaća*, jer je *iznad* njihovog rada potrebnog za život, jer čini višak vremena.

To što neki pojedini proizvod uslijed transportnih troškova toliko poskupi da se ne bi mogao razmijeniti — zbog nerazmjera vrijednosti proizvoda prema njegovom višku vrijednosti kao transportiranom proizvodu, svojstvo koje se u njemu gasi čim stigne na lice mjesta — ne mijenja ništa na stvari. Kad bi neki tvorničar morao pokrenuti cijelu svoju mašineriju da bi ispreo 1 funtu pređe, vrijednost te funte pređe također bi porasla toliko da bi teško našla produ. Poskupljenje inozemnih proizvoda, kao i njihova uska potrošnja u srednjem vijeku itd. potječu upravo iz toga razloga. Podjednako je prostorno kretanje da li ja dopremam metale iz rudnika ili otpremam robe u mjesta njihove potrošnje. Poboljšanje transportnih i saobraćajnih sredstava spada također u kategoriju razvitka proizvodnih snaga uopće. Da može zavistiti od vrijednosti proizvoda kolike transportne troškove oni mogu da odnesu, nadalje da je potreban masovni saobraćaj da bi se smanjili transportni troškovi (jedan brod od 100 tona zapremine može uz iste troškove proizvodnje donositi 2 ili 100 tona itd.) i saobraćajna sredstva rentirala itd., — sve to ne spada ovamo. (Međutim, bit će potrebno da se poseban odjeljak posveti saobraćajnim sredstvima, jer ona sačinjavaju jedan oblik stalnog kapitala koji ima vlastite zakone oplodnje vrijednosti.) Ako se zamisli da isti kapital proizvodi i vrši transport, tada oba čina spadaju u neposrednu proizvodnju, a promet kako smo ga dosad razmatrali, tj. pretvaranje u novac čim je proizvod dobio svoj posljednji oblik za upotrebu, oblik sposoban za promet, počeo bi tek kad bi proizvod bio dopremljen na svoje odredište. Kasniji prihod tog kapitalista za razliku od nekog drugog, koji svoj proizvod prodaje na licu mjesta, sveo bi se na drugi oblik veće upotrebe stalnog kapitala, o čemu ovdje još ne govorimo. Da li [kapitalist] A treba oruđa za 100 talira više nego [kapitalist] B ili on treba 100 talira više da bi svoju robu donio na odredište, na tržište, to je isto. U oba slučaja potreban je veći stalni kapital; više *sredstava* za proizvodnju koja se troše u neposrednoj proizvodnji. U tom pogledu,

dakle, ovdje ne bi bio postavljen nikakav imanentni slučaj, on bi spadao u razmatranje razlike između stalnog i optičajnog kapitala.

4. [*Troškovi prometa, promet i proizvodnja. Opći i posebni uslovi proizvodnje*]

Ovdje međutim pridolazi još jedan moment: *troškovi prometa*, koji nisu sadržani u jednostavnom pojmu prometa i koji nas se ovdje još ne tiču. O *troškovima prometa* koji proizlaze iz prometa kao ekonomskog čina (kao odnosa proizvodnje, a ne kao neposrednog momenta proizvodnje, kao kod *transportnih i saobraćajnih sredstava*) može biti govora tek kod kamata i napose kod kredita. Promet kako ga mi promatramo jest proces pretvaranja, kvalitativni proces vrijednosti, kako se pojavljuje u različitim oblicima, u oblicima novca, procesa proizvodnje (oplodnje), proizvoda, obratnog pretvaranja u novac i viška kapitala. Utoliko se unutar toga procesa pretvaranja kao takvog — u tom prijelazu iz jednog određenja u drugo — rađaju nova određenja. Troškovi prometa nisu nužno uključeni npr. u prijelaz od proizvoda u novac. Oni mogu biti = 0.

Ukoliko, međutim, sam promet stvara troškove, sam zahtijeva višak rada, pojavljuje se on sam kao uključen u proces proizvodnje. S te strane pojavljuje se promet kao moment neposrednog procesa proizvodnje. U proizvodnji koja je neposredno usmjerena na upotrebu i koja razmjenjuje samo suvišak pojavljuju se troškovi prometa samo za suvišak, ne za glavni proizvod. Što više proizvodnja počiva na razmjenskoj vrijednosti, dakle na razmjeni, to važnijim za nju postaju fizički uslovi razmjene — saobraćajna i transportna sredstva. Kapital prema svojoj prirodi teži preko svake prostorne granice. Stvaranje fizičkih uslova razmjene (saobraćajnih i transportnih sredstava) za njega, dakle, postaje nužnost u posve drugoj mjeri — uništavanje prostora vremenom. Ukoliko se neposredni proizvod može masovno oploditi na dalekim tržištima samo u onoj mjeri u kojoj se transportni troškovi smanjuju i ukoliko, s druge strane, sama saobraćajna sredstva i transport mogu biti sfera oplodnje za rad što ga pokreće kapital samo ukoliko se vrši masovni saobraćaj (kojim se nadomještava više nego potrebni rad), proizvodnja je jeftinih transportnih i saobraćajnih sredstava uslov za proizvodnju zasnovanu na kapitalu i zato ih kapital proizvodi. Svaki rad koji je potreban da se gotov proizvod baci u promet (u ekonomskom prometu on se nalazi tek kad se nalazi na tržištu) sa stanovišta kapitala predstavlja prepreku koju treba savladati — kao i svaki rad koji je potreban kao uslov za proces proizvodnje (npr. troškovi za sigurnost razmjene itd.)

Vodeni put kao put koji sam putuje, sam se kreće, put je trgovačkih naroda *kat egzohén*¹. S druge strane, suhozemni putevi

¹ u punom smislu, par excellence

pripadaju najprije zajednicama, a kasnije dugo vremena vladama kao čisti odbici od proizvodnje, koji se odvajaju iz zajedničkog viška proizvoda zemlje, ali ne sačinjavaju izvor njenog bogatstva, tj. ne pokrivaju svoje troškove proizvodnje. U prvobitnim azijskim, autarhičnim zajednicama, s jedne strane, nema potrebe za putevima, a s druge strane, nestašica puteva drži ih čvrsto u njihovoj zatvorenosti i zato sačinjava bitan moment njihovog nepromijenjenog trajanja (kao u Indiji). Građenje puteva kulukom ili, što je drugi oblik, porezima, prisilno je pretvaranje dijela viška rada ili viška proizvoda zemlje u puteve. Da bi pojedini kapital to preuzeo, tj. da bi stvarao uslove proizvodnje koji leže izvan neposrednog procesa *proizvodnje*, taj se rad mora oplodivati.

Ako se pretpostavi određeni put između A i B (neka zemljište ne stoji ništa), tada on sadrži samo određenu količinu rada, dakle vrijednost. Svejedno je da li ga daje graditi kapitalist ili država. Da li kapitalist ovdje, dakle, dobija stvarajući višak rada i zato višak vrijednosti?¹ Najprije uklonimo s puta ono što je *puzzling*² i što potječe od njegove prirode kao stalnog kapitala. Zamislimo da bi se put mogao odmah prodati, kao kaput ili tona željeza. Ako izrada puta stoji, recimo, 12 mjeseci, njegova je vrijednost 12 mjeseci. Ako je opći nivo rada takav da radnik može živjeti od recimo 6 mjeseci objektiviranog rada, on bi dakle, kad bi gradio cijeli put, stvorio 6 mjeseci rada viška vrijednosti za sebe; ili bi se, ako bi općina gradila put, a radnik htio raditi samo potrebno vrijeme, morao pozvati još jedan radnik koji bi radio 6 mjeseci. Međutim, kapitalist, naprotiv, prisiljava jednog radnika da radi 12 mjeseci, a plaća mu 6. Onaj dio vrijednosti puta koji sadrži njegov višak rada sačinjava profit kapitalista. Realan oblik u kojem se pojavljuje proizvod apsolutno ne može smetati zasnivanju teorije vrijednosti pomoću objektiviranog radnog vremena.

Ali pitanje je upravo da li bi kapitalist mogao realizirati vrijednost puta, da li bi mogao realizirati njegovu vrijednost razmjenom? To pitanje javlja se prirodno kod svakog proizvoda, ali kad je riječ o općim uslovima proizvodnje, ono dobija poseban oblik. Pretpostavimo da se vrijednost puta neće oploditi. Ali on se gradi, jer je on potrebna upotrebna vrijednost. Kako tada stoji stvar? Put mora biti izgrađen i mora biti plaćen — utoliko što se njegovi troškovi proizvodnje moraju razmijeniti za njega. On nastaje samo zahvaljujući izvjesnoj potrošnji rada, sredstava za rad, sirovina itd. Da li se put gradi kulukom ili porezom — to je isto. Ali on se gradi samo zato što je potrebna upotrebna vrijednost za općinu, što ga ona treba à tout prix³.

¹ *Precitano*: Sigurno ne! Odakle, dakle, dolazi njegov profit? Publika mu plaća kamate i profit. Ukoliko put olakšava razmjenu proizvodnji, on je proizvodna snaga, a ne vrijednost, on je upotrebna vrijednost za čin proizvodnje. — ² zbunjujuće — ³ pod svaku cijenu

To je, svakako, višak rada, koji mora izvršiti pojedinac, bilo u obliku kuluka, bilo u posredovanom obliku poreza, povrh neposrednog rada koji je potreban za njegovo izdržavanje. Ali ukoliko je taj rad potreban za općinu i za svakog pojedinca kao njenog člana, to nije višak rada koji pojedinac vrši već dio njegovog *potrebnog* rada, rada koji je potreban da bi reproducirao sebe kao člana općine, a time i zajednicu, što je samo opći uslov njegove proizvodne djelatnosti.

Kad bi se u neposrednoj proizvodnji radno vrijeme posve utrošilo (ili, posredno izraženo, kad bi bilo nemoguće da se uberu dopunski porezi na taj određeni cilj), put bi morao ostati neizgrađen. Ako se cijelo društvo promatra kao jedan individuum, tada bi se potrebni rad sastojao od sume svih posebnih funkcija rada koje su se osamostalile podjelom rada. Taj jedan individuum morao bi npr. upotrijebiti toliko vremena za ratarstvo, toliko za industriju, toliko za trgovinu, toliko za izradu oruđa, toliko, da se vratimo našem primjeru, za gradnju puteva i saobraćajna sredstva. Sve te nužnosti svode se na određenu količinu radnog vremena koje mora biti usmjereno na različite ciljeve i utrošeno na specifične djelatnosti. Koliko se takvog radnog vremena može upotrijebiti, zavisilo bi od količine radne snage (= mase za rad sposobnih individua koje sačinjavaju društvo) i od razvika proizvodne snage rada (mase produkata, upotrebnih vrijednosti koje rad može stvoriti u danom vremenu).

Razmjenska vrijednost, koja pretpostavlja podjelu rada, više ili manje razvijenu, prema stupnju samih razmjena, pretpostavlja da se — umjesto da jedan individuum (društvo) vrši razne radove, da svoje radno vrijeme upotrebljava u različitim oblicima — radno vrijeme svakog individuumu posvećuje samo potrebnim posebnim funkcijama. Kad govorimo o *potrebnom radnom vremenu*, onda se kao *potrebne* pojavljuju posebne odvojene grane rada. Ta uzajamna potrebnost posredovana je razmjenom na temelju razmjenske vrijednosti i pokazuje se upravo u tome što se svaki posebni objektivirani rad, svako posebice specificirano i materijalizirano radno vrijeme razmjenjuje za proizvod i simbol općeg radnog vremena, objektiviranog radnog vremena uopće, za novac, i što se tako može opet razmijeniti za svaki poseban rad. Ta potrebnost i sama je promjenljiva, jer se potrebe proizvode isto tako kao i proizvodi i različite radne vještine. Unutar tih potreba i potrebnih radova zbivaju se povećanja i smanjenja.

Što više su same povijesne, samom proizvodnjom stvorene potrebe, društvene potrebe, potrebe koje su same rezultat društvene proizvodnje i razmjene postavljene kao *potrebne*, to više je razvijeno zbiljsko bogatstvo. *Materijalno* promatrano, bogatstvo se sastoji samo u raznovrsnosti potreba. Sam obrtnički rad nije *potreban pored autarhične poljoprivrede* koja se bavi pređenjem, tkanjem itd. kao uzgrednom kućnom djelatnošću. Ali ako npr. i sama poljoprivreda počiva na naučnom pogonu, ako ona upotrebljava strojeve, kemijska gnojiva dobavljena trgovinom, sjeme iz dalekih zemalja itd., i ako je

pri tom (što je već sadržano u toj pretpostavci) seoska patrijarhalna manufaktura nestala, tada se tvornica strojeva, vanjska trgovina, obrt itd. pojavljuju kao *potreba* za poljoprivredu. Guano se za poljoprivredu može nabaviti možda samo izvozom svilene robe. Tako manufaktura svile nije više luksuzna industrija, već industrija potrebna za poljoprivredu. Dakle uglavnom i u biti uslijed toga što (u ovom slučaju) poljoprivreda više ne zatječe uslove svoje vlastite proizvodnje u sebi, samoniklo, što ovi uslovi naprotiv, postoje izvan nje kao samostalna radinost (s njenim postojanjem-izvan-poljoprivrede u krug proizvodnih uslova zemljoradnje ušli su i svi zamršeni odnosi u kojima postoji ta tuđa radinost), ono što je ranije izgledalo kao luksuz sada je postalo potrebno i takozvane luksuzne potrebe pokazuju se npr. kao nužnost za najsamonikliju i u najčistijoj prirodnoj nužnosti nastalu radinost.

To izmicanje prirodnog tla ispod temelja svake radinosti i premještanje njenih uslova proizvodnje izvan nje u opću povezanost — a zato i pretvaranje onog što je bilo suvišno i nužno u historijski proizvedenu nužnost — tendencija je kapitala. Općom osnovom svih radinosti postaje sama opća razmjena, svjetsko tržište i dakle cjelina djelatnosti, saobraćaja, potrebâ itd., iz kojih se razmjena sastoji. *Luksuz* je suprotnost prema *prirodno nužnom*. Nužne potrebe su potrebe individuumâ koji je sam reduciran na prirodni subjekt. Razvitak industrije ukida tu prirodnu nužnost, kao i onaj luksuz — u građanskom društvu svakako samo na *antagonistički način*, jer ono samo postavlja sa svoje strane samo određeno društveno mjerilo kao nužno nasuprot luksuzu.

Na kojem mjestu treba obraditi ta pitanja o *sistemu potreba* i o *sistemu radova*? To će se pokazati u daljnjem toku.

Vratimo se sad k našem putu. Ako se on uopće može graditi, to dokazuje da društvo posjeduje radno vrijeme (živi rad i objektivirani rad) za njegovo građenje.

[Naravno, ovdje se pretpostavlja da društvo slijedi pravi instinkt. Ono bi moglo pojesti sjeme i ostaviti njive neobrađene, a graditi puteve. Time ono ne bi izvršilo *potreban* rad, jer se ne bi *reproduciralo*, ne bi se održalo tim radom kao živa radna snaga. Ili se živa radna snaga može pomoriti i direktno, kao što je npr. radio Petar I da bi sagradio Petrograd. To ne spada ovamo.]

A zašto onda, kad nastanu proizvodnja zasnovana na razmjenskoj vrijednosti i podjela rada, građenje puteva ne postane privatni posao pojedinaca? Tamo gdje ga vrši država pomoću poreza ono to i nije. *D'abord*:¹ Društvo, udruženi pojedinci možda i posjeduju višak vremena da grade put, ali samo ujedinjeni. Ujedinjavanje je uvijek zbrajanje dijela radne snage, koju svaki pojedinac može pored svog posebnog rada upotrijebiti na gradnju puteva; ali to *nije samo* zbra-

¹ Prije svega

janje. Ukoliko ujedinjavanje njihovih snaga povećava njihovu *proizvodnu snagu*, nije nipošto rečeno da bi oni uzeti svi zajedno posjedovali brojčano tu radnu sposobnost — kad ne bi *radili zajedno*, kad dakle k sumi njihovih radnih sposobnosti ne bi pridošao *višak*, koji postoji samo zahvaljujući njihovom *ujedinjenom, udruženom* radu i u njemu. Otud nasilno stjerivanje naroda u Egiptu, Etruriji, Indiji itd. na prisilno izvođenje građevina i javnih radova. Kapital ostvaruje isto ujedinjavanje na *drugi* način, svojim manirom razmjene sa slobodnim radom.

[Da kapital ovdje nema posla s pojedinačnim, već s kombiniranim radom, kao što je već i on sam po sebi i za sebe društvena, kombinirana snaga — to je tačka koju bi, možda, trebalo razmotriti već ovdje u općoj povijesti nastajanja kapitala.

Drugo: Stanovništvo, s jedne strane, može biti dosta razvijeno, a s druge strane, pomoć koju ono nalazi u primjeni strojeva itd. može biti tako široka da je snaga koja proizlazi iz pukog materijalnog, *masovnog ujedinjavanja* (a u starom vijeku to je uvijek bilo takvo *masovno* djelovanje prisilnog satjeranog rada) suvišna i da je potrebna *razmjerno* manja *živa radna masa*.

[Što više proizvodnja još počiva na golom ručnom radu, na primjeni snage mišića itd., ukratko tjelesnom naprezanju i radu pojedina, to se više povećanje *proizvodne snage* sastoji u njihovoj *masovnoj* suradnji. Kod poluumjetničkog obrta pojavljuje se suprotnost specijalizacije i separacije, vještina pojedinog, ali neudruženog rada. Kapital u svom pravom razvitku kombinira masovni rad s vještinom, ali tako da prvi gubi svoju fizičku snagu, a vještina ne postoji u radniku, nego u stroju i u tvornici koja naučnim kombiniranjem sa strojem djeluje kao cjelina. Društveni duh rada dobija objektivno postojanje izvan pojedinog radnika.]

Može se stvoriti posebna klasa graditelja puteva, koju upotrebljava država* ili se za to može upotrijebiti dio privremeno nezaposlenog stanovništva uz neki broj građevinskih majstora itd., koji međutim ne rade kao kapitalisti, već kao obrazovanije sluge. (O položaju tog kvalificiranog rada itd. kasnije.) Radnici su tada najamni rad-

* *Kod Rimljana je u armiji postojala masa disciplinirana za rad — ali već odvojena od cijelog naroda — čiji je višak vremena ujedno pripadao državi; ona je svoje cijelo radno vrijeme isto tako prodavala državi za najamninu, svoju cijelu radnu sposobnost sasvim isto razmjenjivala za najamninu potrebnu za održavanje svog života, kao što to radnik čini s kapitalistom. Ovo vrijedi za vrijeme kad rimska vojska više nije bila vojska građana, nego vojska plaćenika. Tu je isto tako slobodna prodaja rada od strane vojnika. Ali država ga ne kupuje radi proizvodnje vrijednosti. I tako, iako može izgledati da se oblik najamnine prvobitno pojavio u armijama — ta plaćenička služba je ipak bitno različita od najamnog rada. Neka sličnost je u tome što država koristi armiju da bi postigla veću snagu i bogatstvo.*

nici, ili država ih ne upotrebljava kao takve, već kao menial servants¹.

Da bi pak kapitalist poduzeo građenje puteva kao posao, na svoj trošak*, potrebni su različiti uslovi, koji se svi slažu u tome da se način proizvodnje zasnovan na kapitalu već razvio do najvišeg stupnja.

Prvo: Pretpostavlja se određena *veličina* samog *kapitala*, kapitala skoncentriranog u ruci kapitalista kako bi se mogli preuzimati radovi takvih dimenzija i tako sporog obrta, oplodnje. Dakle, većinom *domaći kapital* u kojem se kapital uzdigao do svog najvišeg oblika, u kojem bivstvuje ne samo *po sebi*, u skladu sa svojom supstancijom, već je postavljen i u svom *obliku* kao društvena snaga i proizvod.

Drugo: Od tog kapitala traži se da donosi *kamate*, a ne *profit* (on može donositi i više od kamata, ali to nije potrebno). Ovu tačku ovdje još ne treba dalje istraživati.

Treće: Pretpostavka je takav saobraćaj — prije svega poslovni — da se put rentira, tj. da cijena koja se traži za korišćenje puta *vrijedi* proizvođačima toliko razmjenske vrijednosti ili da im pruža proizvodnu snagu koju oni mogu platiti tako skupo.

Četvrto: Potrebno je da se dio potrošnog bogatstva i njegovog dohotka ulaže u taj artikal saobraćaja.

Ali glavne ostaju dvije pretpostavke: 1) Kapital koji je upotrebljiv za taj predmet u traženoj masi i koji je zadovoljan s kamatom. 2) Produktivnim kapitalima, industrijskom kapitalu mora biti unosno da plate cijenu za put. Tako je npr. prva željeznica između Liverpola i Manchestera bila postala proizvodna nužnost za liverpulske trgovce pamukom i još više za mančesterske tvorničare.

[*Konkurencija* može stvoriti potrebu npr. za željeznicom i u nekoj zemlji gdje dosadašnji razvoj njenih proizvodnih snaga još ne bi prisiljavao na to. Djelovanje *konkurencije među narodima* pripada u odjeljak o *međunarodnom saobraćaju*. Tu se naročito pokazuje civilizirajuće djelovanje kapitala.]

Kapital kao takav — ako se pretpostavi njegovo postojanje u potrebnom opsegu — proizvodit će puteve tek kada proizvodnja puteva postane nužnost za proizvođače, a napose za sam proizvodni kapital; kad postane uslov da bi kapitalist *dobijao profit*. Tada će se isplatiti i put. Ali u tim slučajevima već je pretpostavljen velik saobraćaj. To je ista pretpostavka *dvostruko*: Na jednoj strani bogatstvo zemlje je dovoljno koncentrirano i pretvoreno u oblik kapitala da bi poduzelo takve radove kao procese oplodnje kapitala; na drugoj strani masa saobraćaja je dovoljna, a prepreka koju sačinjava nedostatak saobraćajnih sredstava osjeća se dovoljno kao takva da bi kapitalist mogao

* Ako država daje da se takve stvari obavljaju pomoću *državnih zakupaca*, to se ipak uvijek vrši posredstvom kuluka ili poreza.

¹ kućnu poslugu

realizirati vrijednost puta (po dionicama i postepeno) kao puta (tj. njegovu upotrebu).

Svi *opći uslovi proizvodnje*, kao putevi, kanali itd., bilo da olakšavaju saobraćaj ili ga tek čine uopće mogućim, bilo da također povećavaju proizvodnu snagu (kao što su navodnjavanje itd. što ih u Aziji, a uostalom još i u Evropi, grade vlade), pretpostavljaju da bi ih kapital poduzeo umjesto vlade (koja predstavlja zajednicu kao takvu) najviši razvoj proizvodnje zasnovane na kapitalu. Odvajanje *javnih radova* od države i njihov prijelaz u domenu radova koje poduzima sam kapital pokazuje stupanj u kojemu se konstituirala realna zajednica u obliku kapitala. Neka zemlja, npr. *United States*, može čak i u proizvodnom pogledu osjećati potrebu za željeznicama; pa ipak neposredna korist koja od željeznica proizlazi za proizvodnju može biti suviše malena da bi se izdatak mogao pojaviti drukčije nego kao izdatak *à fonds perdu*¹. Tada ga kapital svaljuje na leđa države ili tamo gdje država još po tradiciji zauzima nadmoćan položaj u odnosu na kapital, ona posjeduje još i privilegij i volju da prisili cjelinu da dio svog *dohotka*, ne svog kapitala, uloži u takve opće korisne radove koji se ujedno pokazuju kao *opći uslovi proizvodnje*, a stoga ne kao poseban uslov za bilo kojeg kapitalista. I tako sve dok kapital ne poprimi oblik dioničkog društva, on traži uvijek samo *posebne* uslove svoje oplodnje, prevaljujući one *zajedničke* kao potrebe zemlje na cijelu zemlju. Kapital poduzima samo *probitačne*, s njegovog gledišta probitačne pothvate.

Razumije se da on špekulira također i pogrešno i, kao što ćemo vidjeti, *mora* špekulirati. On tada poduzima *ulaganja* koja se ne rentiraju ili se rentiraju tek kad su u izvjesnoj mjeri *obezvrijeđena*. Stoga ima mnogo poduzeća u kojima se prvo ulaganje kapitala vrši uz gubitak, gdje prvi poduzetnici propadaju i tek u drugim ili trećim rukama, kad je uloženi kapital *obezvrijeđenjem* postao manji, donose profit. Uostalom, i sama država zajedno sa svim svojim privjescima pripada među te odbitke od *dohotka*, tako reći *troškove potrošnje* za jedinca, a troškove proizvodnje za društvo. Jedan put može sam toliko povećati proizvodne snage da nastaje saobraćaj kojim se on sad rentira. Mogu biti potrebni radovi i izdaci koji nisu produktivni s gledišta kapitala, tj. takvi da se višak rada sadržan u njima putem prometa, razmjene ne realizira kao *višak vrijednosti*.

Ako neki radnik radi u toku godine npr. 12 sati dnevno na jednom putu, a općenito potrebno radno vrijeme iznosi u prosjeku 6 sati, tada je on radio višak vremena od 6 sati. Ali ako se put ne može prodati za 12 sati, već možda samo za 6 sati, tada izgradnja puta nije pothvat za kapital, a građenje puta nije za njega produktivan rad. Kapital mora biti u stanju da put proda (rokovi i način prodaje ovdje nas se ne tiču), tako da se oplodi i potreban rad i višak rada, ili tako

¹ u nepovrat, bespovratan

da mu iz općeg fonda profita, viškova vrijednosti, pripadne toliki dio kao da je stvorio višak vrijednosti. *Taj odnos treba istražiti kasnije kod profita i potrebnog rada.*

Najviši je razvoj kapitala kad se opći uslovi društvenog procesa proizvodnje stvaraju ne iz *odbitka društvenog dohotka*, državnih poreza (gdje se dohodak, a ne kapital, pojavljuje kao radni fond i gdje se radnik, premda je, kao i svaki drugi, slobodan najamni radnik, ipak ekonomski nalazi u jednom drugom položaju), nego iz *kapitala kao kapitala*. To pokazuje, s jedne strane, stupanj u kojem je kapital potčinio sebi sve uslove društvene proizvodnje, a stoga i, s druge strane, koliko je društveno reproduktivno bogatstvo *kapitalizirano* i koliko se sve potrebe podmiruju u obliku razmjene; pokazuje također koliko se i one potrebe individuuma koje su *postavljene kao društvene*, tj. one koje on troši i treba ne kao pojedinačni individuum u društvu već zajednički s drugima (čiji je način potrošnje prema prirodi stvari društven) također ne samo troše već i proizvode razmjenom, individualnom razmjenom.

Kod gore navedenog puta mora građenje puta biti toliko probitačno da određeno radno vrijeme pretvoreno u put reproducira radniku njegovu radnu snagu isto tako kao da ju je pretvorio u zemljoradnju. Vrijednost je određena objektiviranim radnim vremenom, u bilo kojem obliku. Ali zavisi od upotrebne vrijednosti u kojoj je ona realizirana da li se ta *vrijednost* može realizirati. Ovdje je pretpostavljeno da je put potreba za zajednicu, dakle je upotrebna vrijednost pretpostavljena. S druge strane, da bi kapital poduzeo izgradnju puta, pretpostavljeno je da se plaća ne samo *potrebno radno vrijeme* nego i *višak radnog vremena* koje radnik radi — dakle profit kapitala. (Zaštitnim carinama, monopolima, državnom prinudom kapitalist često iznudaže to plaćanje, tamo gdje bi pojedini razmjenjivači, uz slobodnu razmjenu, platili *najviše* tek potrebni rad.)

Lako je moguće da višak radnog vremena postoji, ali se ne plaća (što se uostalom može dogoditi i svakom pojedinom kapitalistu). Tamo *gdje vlada kapital* (jednako kao i tamo gdje je ropstvo i kmetstvo ili kuluk bilo koje vrste) *apsolutno radno vrijeme radnika predstavlja za njega uslov da smije raditi potrebno radno vrijeme*, tj. da može u *upotrebnim vrijednostima realizirati za sebe radno vrijeme potrebno za održanje svoje radne snage*. Tada u svakoj vrsti rada konkurencija donosi sa sobom da radnik mora raditi puno vrijeme — dakle višak radnog vremena. Ali može se dogoditi da taj višak radnog vremena, iako je sadržan u proizvodu, nije razmjensljiv. Za samog radnika — ako se uspoređi s drugim najamnim radnicima — to je višak rada. Za korisnika rada to je rad koji, doduše, ima za njega upotrebnu vrijednost, kao npr. njegov kuhar, ali nema razmjenske vrijednosti, dakle ne postoji cijelo razlikovanje između *potrebnog radnog vremena i viška radnog vremena*.

Rad može biti potreban, a da ne bude produktivan. Zato se svi

opći, zajednički uslovi proizvodnje (dok ih kapital kao takav pod svojim uslovima još ne može stvarati) podmiruju iz jednog dijela nacionalnog dohotka, iz vladine kase, a radnici se ne pojavljuju kao produktivni radnici, iako povećavaju proizvodnu snagu kapitala.

Rezultat je našeg udaljavanja od predmeta, uostalom, da se proizvodnja saobraćajnih sredstava, fizičkih uslova prometa, svrstava u kategoriju proizvodnje stalnog kapitala, dakle ne predstavlja nikakav poseban slučaj. Samo što nam se usput otvorio pogled, koji se ovdje još ne može tačno ocrtati, na jedan *specifičan odnos kapitala prema zajedničkim, općim uslovima društvene proizvodnje, za razliku od odnosa prema uslovima posebnog kapitala i njegovog posebnog procesa proizvodnje.*

5. [*Promet kao bitni uslov kapitalističke proizvodnje*]

Promet se vrši u prostoru i u vremenu. Prostorni uslov, doprema proizvoda na tržište, spada, ekonomski promatrano, u sam proces proizvodnje. Proizvod je doista gotov tek onda kada je na tržištu. Kretanje kojim on tamo stiže spada još u njegove troškove izrade. Ono ne sačinjava nužan moment prometa promatranog kao poseban proces vrijednosti, jer se proizvod može kupiti i čak utrošiti na samom mjestu svoje proizvodnje. Ali taj prostorni moment je važan ukoliko je s njim povezana širina tržišta, mogućnost razmjene proizvoda. Smanjenje troškova tog *realnog* prometa (u prostoru) spada u razvitak proizvodnih snaga kapitalom, smanjenje troškova njegove oplodnje. Ali u izvjesnom smislu, kao vanjski uslov egzistencije za ekonomski proces prometa, taj se moment može također uračunati u *proizvodne troškove* prometa, tako da se sam promet prema tom momentu pojavljuje kao moment ne samo procesa proizvodnje općenito, već i neposrednog procesa proizvodnje. U svakom slučaju ovdje se pojavljuje određivanje tog momenta općim stepenom razvijenosti proizvodnih snaga i općenito proizvodnje zasnovane na kapitalu. Taj mjesni moment — doprema proizvoda na tržište, što je nužan uslov za njegov promet izuzev u slučaju kad je mjesto proizvodnje ujedno i tržište — mogao bi se tačnije promatrati kao pretvaranje proizvoda u *robu*. Proizvod je tek na tržištu *roba*. (Da li će ovo činiti poseban moment ili neće — zavisi od slučaja. Ako kapital radi po narudžbi, tada za njega ne postoji ni taj moment, ni pretvaranje u novac kao poseban moment. *Rad po narudžbi*, tj. ponuda koja odgovara prethodnoj potražnji kao *opće ili pretežno* stanje ne odgovara velikoj industriji i ne proizlazi nipošto kao uslov iz prirode kapitala.)

Drugo, vremenski moment. On bitno spada u pojam prometa. Ako je čin prijelaza iz robe u novac utvrđen ugovorom, tada to stoji vremena — računanja, vaganja, mjerenja. Skraćivanje tog momenta također je razvijanje proizvodne snage. To je i vrijeme shvaćeno samo kao *vanjski* uslov za prijelaz iz stanja novca u robu; prijelaz je pret-

postavljen; radi se o vremenu koje *protékne* u toku *tog pretpostavljenog čina*. Ono spada u *troškove prometa*. Nešto drugo je vrijeme koje uopće protékne prije nego što roba pređe u novac, ali vrijeme u toku kojega ona ostaje *roba*, samo potencijalna vrijednost, ne zbiljska. To vrijeme je čisti gubitak.

Iz svega što je rečeno proizlazi da se promet pojavljuje kao bitni proces kapitala. Proces proizvodnje ne može početi iznova prije nego što se roba pretvori u novac. *Neprestani kontinuitet* procesa, nesmetan i tečan prijelaz vrijednosti iz jednog oblika u drugi, odnosno jedne faze procesa u drugu, pojavljuje se kao osnovni uslov za proizvodnju zasnovanu na kapitalu u jednom posve drugom stupnju nego kod svih ranijih oblika proizvodnje. S druge strane, dok je ta nužnost tog kontinuiteta dana, faze u vremenu i prostoru razdvojene su kao posebni, uzajamno ravnodušni procesi. Tako za proizvodnju zasnovanu na kapitalu zavisi od slučaja da li se uspostavlja ili ne uspostavlja njen bitni uslov, kontinuitet različitih procesa koji sačinjavaju njen cjelokupan proces. Ukidanje te slučajnosti pomoću samog kapitala jest *kredit*. (On ima još i druge strane, ali ova strana izlazi iz neposredne prirode procesa proizvodnje i stoga je temelj neophodnosti kredita.) Zato se *kredit* ne pojavljuje u iole razvijenom obliku ni u jednom ranijem načinu proizvodnje. Uzajmljivalo se i pozajmljivalo i u ranijim stanjima, a lihva je čak najstarija od antediluvijalnih oblika kapitala. Ali uzajmljivanje i pozajmljivanje ne sačinjava *kredit* kao što ni vršenje rada ne sačinjava *industrijski rad* ili *slobodni najamni rad*. Kao bitan, razvijen odnos proizvodnje, kredit se i *historijski* pojavljuje samo u prometu zasnovanom na kapitalu ili na najamnom radu. (Sam *novac* predstavlja oblik ukidanja nejednakosti vremena koje je potrebno u različitim granama proizvodnje, ukoliko ona smeta razmjeni.) *Lihva*, iako u svom *građanskom kapitalu prilagođenom obliku* i sama jedan oblik kredita, u svom predgrađanskom obliku prije je *izraz oskudice u kreditu*.

(Ponovo pretvaranje novca u objektivne momente ili uslove proizvodnje pretpostavlja *da oni već postoje*. Ono konstituira različita *tržišta*, na kojima ih proizvođač zatječe kao robu — u ruci trgovca — tržišta, koja su (pored tržišta rada) bitno različita od tržišta za neposrednu individualnu, konačnu potrošnju.)

Novac se pretvarao u svom prometu u robu i u razmjeni N-R potrošnja je dovršavala proces; ili se roba razmjenjivala za novac — i u razmjeni R-N ili je N nestajao da bi se ponovo razmijenio za R, gdje je proces ponovo završavao u potrošnji, ili se novac povlačio iz prometa i pretvarao u mrtvo blago i samo zamišljeno bogatstvo. Proces se nije nigdje raspaljivao sam od sebe, već su pretpostavke novčanog prometa ležale izvan njega i on je stalno tražio nov poticaj izvana. Dok su se ta dva momenta [N i R] razmjenjivala, promjena oblika bila je, unutar prometa, samo formalna. Ali ukoliko je ona postajala sadržajna, ispadala je iz ekonomskog procesa; sadržaj nije spa-

dao u taj proces. Nije se održavala ni roba kao novac, ni novac kao roba; svako je bilo ili jedno ili drugo. Vrijednost kao takva nije se održavala u prometu i putem prometa kao nešto što nadilazi svoj proces pretvaranja, svoju promjenu oblika, niti je *razmjenska vrijednost* proizvodila samu *upotrebnu vrijednost* (što se događa u procesu proizvodnje kapitala). Kod kapitala sama potrošnja robe nije konačan; ona pada u proces proizvodnje, sama se pojavljuje kao moment proizvodnje, tj. *postavljanja vrijednosti*.

Ali kapital je sada u svakom od momenata, u kojima se pojavljuje sad kao novac, sad kao roba, sad kao razmjenska vrijednost, sad kao upotrebna vrijednost, postavljen kao *vrijednost* koja se u toj promjeni oblika ne samo formalno održava, nego se i *oplođuje*, kao vrijednost koja se odnosi prema sebi samoj kao vrijednosti. Prijelaz iz jednog momenta u drugi pojavljuje se kao poseban proces, ali svaki od tih procesa je prijelaz u drugi. Kapital je tako postavljen kao vrijednost u procesu, koja je u svakom momentu kapital. On je tako postavljen kao *Capital Circulant*¹; u svakom momentu [on je] kapital i kreće se u krugu iz jednog određenja u drugo. Tačka povratka je u isti mah polazna tačka i *vice versa*² — naime *kapitalist*. Sav kapital je prvobitno *capital circulant*, proizvod prometa i onaj koji proizvodi promet, opisujući tako svoju vlastitu stazu. Novčani promet, sa svog sadašnjeg stanovišta, sam se sada pojavljuje samo kao jedan moment prometa kapitala i njegova samostalnost postavljena je kao puki *privid*. On se pojavljuje u svakom pogledu određen prometom kapitala, na što ćemo se vratiti. Ukoliko promet novca predstavlja samostalno kretanje pored kretanja kapitala, ta samostalnost je postavljena samo *kontinuitetom* prometa kapitala, tako da se taj moment može fiksirati i razmatrati sam za sebe.

[«Kapital je postojana *vrijednost* koja se *umnožava* i više ne propada. Ta *vrijednost* oslobada se robe koja ju je stvorila, ostaje jednaka jednom *metafizičkom*, *nesupstancijalnom kvalitetu* uvijek u posjedu istog poljoprivrednika» npr., «za kojega ona prima različite oblike.» (Sism. VI.)

«U razmjeni rada za kapital radnik zahtijeva održavanje *da bi živio*, a kapitalist *rad — da bi zaradivao*.» (Sism. I.c.)

«Šef radionice dobija, profitira od svakog *povećanja proizvodnih snaga* koje je postignuto *podjelom rada*.» (I.c.)

«Prodavanje rada = odricanju od svih plodova rada.» (*Cherbuliez*, ch. XXVIII.)

«Tri sastavna dijela kapitala ne rastu razmjerno» (naime sirovina, oruđe, sredstva za život), «niti su u *istom razmjeru* na različitim stupnjevima društva. Sredstva za život ostaju izvjesno vrijeme ista, ma kako naglo rasla *brzina proizvodnje* a prema tome i *količina proizvoda*. Dakle povećanje *proizvodnog kapitala* ne povlači nužno za sobom povećanje životnih sredstava namijenjenih formiranju cijene rada; može biti *praćeno* i njihovim *smanjenjem*.» (I.c.)

¹ optičajni kapital — ² obratno

6. [Vrijeme prometa kao smetnja samooplodnje kapitala]

[Ukoliko obnavljanje proizvodnje zavisi od prodaje gotovih proizvoda, od pretvaranja robe u novac i obratnog pretvaranja novca u uslove proizvodnje (sirovinu, oruđe, najamnine), ukoliko se put što ga prevaljuje kapital da bi prešao iz jednog od tih određenja u drugo sastoji od odsječaka prometa, a ti se odsječci prevaljuju u određenim vremenskim razdobljima (čak i mjesna udaljenost svodi se na vrijeme; nije važna npr. prostorna udaljenost tržišta, nego brzina, količina vremena, s kojom se do tržišta stiže), utoliko, dakle, zavisi od brzine prometa, od vremena u kojem se on izvrši, koliko se proizvoda može proizvesti u nekom danom razdoblju, koliko se puta u nekom danom razdoblju kapital može oploditi, odnosno *reproducirati* i povećati svoju vrijednost.

Ovdje dakle u stvari *pridolazi* jedan moment *određenja vrijednosti*, koji ne potječe iz direktnog odnosa rada prema kapitalu. Odnos u kojem isti kapital može u nekom danom razdoblju ponoviti proces proizvodnje (stvaranje nove vrijednosti) očigledno je uslov koji nije postavljen direktno od samog procesa proizvodnje. Stoga, ako promet ne stvara ni jedan moment *određenja vrijednosti* koji bi ležao isključivo u radu, onda od brzine prometa zavisi brzina s kojom se ponavlja proces proizvodnje, s kojom se stvaraju vrijednosti — od brzine prometa zavise, dakle, ako ne *vrijednosti*, a ono u izvjesnoj mjeri masa vrijednosti. Naime, vrijednost i viškovi vrijednosti što ih postavlja proces proizvodnje množe se s brojem u kojem se proces proizvodnje može ponoviti u danom razdoblju.

Kad govorimo o brzini opticaja kapitala, pretpostavljamo da prijelaz iz jedne faze u drugu zadržavaju samo *vanjske prepreke*, a ne one koje proizlaze iz samog procesa proizvodnje i iz prometa (kao kod kriza, hiperprodukcije, itd.).

Osim radnog vremena realiziranog u proizvodu kao moment stvaranja vrijednosti (samog produktivnog radnog vremena) ulazi i *vrijeme prometa* kapitala. Ako se radno vrijeme pokazuje kao oplođujuća djelatnost, ovo vrijeme prometa kapitala pokazuje se kao *vrijeme obezvređivanja*. Razlika je jednostavno u ovom: Ako se cjelokupnost radnog vremena s kojim upravlja kapital postavi na maksimum, recimo beskonačno ∞ , tako da potrebno radno vrijeme sačinjava beskonačno malen, a višak radnog vremena beskonačno velik dio toga ∞ , tada bi to bio maksimum oplodnje kapitala, i to je tendencija kojoj on teži. S druge strane, kad bi se *vrijeme prometa kapitala* pretpostavilo = 0, kad bi se razni stupnjevi njegovog pretvaranja događali isto tako brzo u realnosti kao i u misli, to bi isto tako bio maksimum faktora u kojem bi se mogao ponavljati proces proizvodnje, dakle i broj procesa oplodnje kapitala u određenom razdoblju.

Ponavljanje procesa proizvodnje bilo bi ograničeno samo vremenom njegovog vlastitog trajanja, vremenom koje je potrebno da se

sirovina pretvori u proizvod. *Vrijeme prometa*, dakle, nije pozitivan element koji stvara vrijednost; kad bi ono bilo $= 0$, tada bi stvaranje vrijednosti bilo najveće. Kad bi ili višak radnog vremena ili potrebno radno vrijeme bilo $= 0$, tj. kad bi potrebno radno vrijeme apsorbiralo sve vrijeme ili kad bi proizvodnja mogla da se vrši *bez ikakva rada*, tada ne bi bilo ni vrijednosti, ni kapitala, ni stvaranja vrijednosti. Zato *vrijeme prometa* određuje vrijednost samo ukoliko se ono pojavljuje kao *prirodna granica* za oplodnju radnog vremena. Vrijeme prometa je, dakle, u stvari odbitak od *viška radnog vremena*, tj. povećanje *potrebnog radnog vremena*. Jasno je da se potrebno radno vrijeme mora platiti, bez obzira na to da li proces prometa teče polagano ili brzo.

Na primjer, u granama proizvodnje u kojima se traže specifični radnici, koji se, međutim, mogu zaposliti samo za vrijeme jednog dijela godine, jer se, recimo, ti proizvodi mogu prodavati samo u jednom godišnjem dobu, radnici bi morali biti plaćeni za cijelu godinu, tj. višak radnog vremena bio bi smanjen u istom omjeru u kojem se oni tokom danog razdoblja mogu manje zaposliti, ali ipak na ovaj ili na onaj način moraju biti plaćeni. (Na primjer, na taj način da njihova najamnina za 4 mjeseca mora biti dovoljna da ih izdržava u toku godine.) Kad bi kapital mogao da ih upotrijebi u toku 12 mjeseci, on ne bi platio više najamnine i dobio bi toliko viška rada.

Vrijeme prometa pokazuje se dakle kao granica proizvodnosti rada = povećanje potrebnog radnog vremena = smanjenje viška vrijednosti = smetnja, ograničenje procesa samooplodnje kapitala. Dok kapital, dakle, s jedne strane, mora težiti za tim da poruši svaku lokalnu granicu prometa, tj. razmjene, da kao svoje tržište osvoji cijelu Zemlju, on, s druge strane, teži za tim da pomoću vremena uništi prostor, tj. da reducira na minimum vrijeme koje je potrebno za kretanje od jednog mjesta do drugog. Što je razvijeniji kapital, što je dakle prostranije tržište na kojem on cirkulira, koje sačinjava prostornu putanju njegovog prometa, to više on u isti mah teži za većim prostornim širenjem tržišta i za većim uništavanjem prostora pomoću vremena.

(Ako se radno vrijeme ne promatra kao radni dan pojedinog radnika nego kao neodređeni radni dan neodređenog broja radnika, ova-mo ulaze svi *odnosi stanovništva*; zato su u ovoj prvoj glavi kapitala sadržani osnovi učenja o stanovništvu, kao i osnovi učenja o profitu, cijeni, kreditu itd.)

7. [*Univerzalna tendencija kapitala, univerzalni razvoj proizvodnih snaga i univerzalni razvoj individuumu*]

Ovdje se pokazuje univerzalna tendencija kapitala, koja ga čini različitim od svih ranijih stupnjeva proizvodnje. Iako je prema samoj svojoj prirodi ograničen, on teži za univerzalnim razvitkom proizvod-

nih snaga i tako postaje pretpostavka novog načina proizvodnje, koji se ne temelji na razvitku proizvodnih snaga s ciljem da se neko određeno stanje reproducira i u najboljem slučaju proširi, nego u kojem slobodan, nesmetan, progresivan i univerzalan razvitak proizvodnih snaga čini pretpostavku društva i, dakle, njegove reprodukcije; načina proizvodnje čija je jedina pretpostavka prelaženje preko polazne tačke. Ta tendencija (koju kapital ima, ali koja ujedno protivurječi njemu samom kao ograničenom obliku proizvodnje i stoga ga tjera njegovom slomu) razlikuje kapital od svih ranijih načina proizvodnje i ujedno sadrži u sebi to da je kapital postavljen kao puka prelazna faza. Svi dosadašnji oblici društva propali su uslijed razvitka bogatstva ili, što je isto, društvenih proizvodnih snaga. Zato se kod starih koji su bili svjesni toga, bogatstvo direktno razgoličuje kao razlaganje zajednice. Feudalno uređenje, sa svoje strane, propalo je zbog gradske industrije, trgovine, moderne poljoprivrede (čak i zbog pojedinih pronalazaka, kao što su barut i stroj za štampanje).

S razvitkom bogatstva — a stoga i novih snaga i proširenog saobraćaja individua — raspali su se ekonomski uslovi na kojima su počivale zajednice, politički odnosi različitih sastavnih dijelova zajednica koji su tome odgovarali: religija u kojoj su ih promatrali idealizirano (a oboje je počivalo ponovo na danom odnosu prema prirodi, na koju se svodi sva proizvodna snaga); karakter, pogledi itd. individua. *Razvitak nauke* — tj. onog najsolidnijeg oblika bogatstva, koji je i proizvod i proizvođač bogatstva — bio je sam dovoljan da razloži te zajednice. Ali *razvitak nauke*, toga idealnog i u isti mah praktičnog bogatstva, samo je jedna strana, jedan oblik u kojem se pojavljuje *razvitak ljudskih proizvodnih snaga*, tj. razvitak bogatstva.

Idealno promatrano bilo je dovoljno raspadanje jednog određenog oblika svijesti da se ubije cijela jedna epoha. Ta granica svijesti realno odgovara *određenom stupnju razvoja materijalnih proizvodnih snaga* i dakle bogatstva. Svakako da se razvoj nije zbivao samo na staroj osnovi, već i kao razvoj *same te osnove*. Najviši razvoj te same osnove (cvat u koji se ona pretvara; ali to je ipak uvijek *ta* osnova, *ta* biljka kao cvijet; otud i uvenuće *poslije* cvjetanja i kao posljedica cvjetanja) predstavlja tačka u kojoj je ona sama razvijena do oblika u kojem je spojiva s *najvišim razvojem proizvodnih snaga*, dakle također i s najbogatijim razvitkom individua. Čim je ta tačka dostignuta, daljnji se razvoj pokazuje kao propadanje i novi razvoj počinje s nove osnove.

Vidjeli smo ranije da je vlasništvo nad uslovima proizvodnje bilo postavljeno kao identično s ograničenim, određenim oblikom zajednice; dakle i individuuma s takvim svojstvima — ograničenim svojstvima i ograničenim razvojem njegovih proizvodnih snaga — potrebnim da bi se stvorile takve zajednice. Ali sama ta pretpostavka bila je, sa svoje strane, rezultat jednog ograničenog historijskog stupnja razvoja proizvodnih snaga, kako bogatstva tako i načina njegova stvaranja.

Cilj je zajednice, individuuma — kao i uslov proizvodnje — *reprodukcija tih određenih uslova proizvodnje* i reprodukcija individua, kako pojedinačno, tako i u njihovim društvenim izdvojenostima i povezanostima — kao živih nosilaca tih uslova.

Kao pretpostavku svoje reprodukcije kapital postavlja *proizvodnju samog bogatstva*, a stoga i univerzalan razvoj proizvodnih snaga, stalno revolucioniranje svojih postojećih pretpostavki. Vrijednost ne isključuje nikakvu upotrebnu vrijednost; dakle ne uključuje kao apsolutni uslov nikakvu posebnu vrstu potrošnje itd., saobraćaja itd.; a isto tako kapitalu se svaki stupanj razvoja društvenih proizvodnih snaga, saobraćaja, znanja itd. pojavljuje samo kao prepreka koju on nastoji da savlada. Sama njegova pretpostavka — vrijednost — postavljena je kao proizvod, a ne kao viša pretpostavka koja lebdi iznad proizvodnje. Granica je *kapitala* što se cijeli taj razvoj zbiva u suprotnostima i što se izgrađivanje proizvodnih snaga, općeg bogatstva itd., znanja itd., pojavljuje tako da se sam radni individuum *otuduje*¹, da se prema uslovima koje je s mukom izradio ne odnosi kao prema uslovima *svog vlastitog bogatstva nego* kao prema uslovima *tudeg bogatstva*, a svog vlastitog siromaštva. Ali sam taj antagonistički oblik nestaje i stvara realne uslove svog vlastitog ukidanja.

Rezultat je — po svojoj tendenciji i *dinámei* opći razvitak proizvodnih snaga (bogatstva uopće) kao osnove, isto tako univerzalnost saobraćaja, dakle svjetsko tržište kao osnova. Osnova kao mogućnost univerzalnog razvitka individuuma i zbiljski razvoj individuâ s te osnove kao stalno ukidanje njihovog ograničenja, koje je poznato kao ograničenje, a ne važi kao neka *sveta granica*. Univerzalnost individuuma ne kao zamišljena ili uobražena, nego kao univerzalnost njegovih realnih i idealnih odnosa. Otud i shvaćanje svoje vlastite povijesti kao *procesa* i spoznaja prirode (koja postoji i kao praktična moć nad prirodom) kao svog realnog tijela. Sam proces razvoja postavljen je i osviješten kao pretpostavka individuuma. Ali radi toga je prije svega potrebno da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uslov proizvodnje*, da određeni *uslovi proizvodnje* ne budu postavljeni kao granica za razvoj proizvodnih snaga.

8. [*Još o vremenu prometa, produktivnosti i oplodnji vrijednosti*]

Ako se sad vratimo na *vrijeme prometa kapitala*, njegovo skraćivanje (ukoliko ono nije razvoj saobraćajnih i transportnih sredstava, koja su potrebna da se proizvod dopremi na tržište) dijelom je *stvaranje* kontinuiranog, i stoga sve prostranijeg tržišta; dijelom razvoj *ekonomskih* odnosa, razvijanje oblika kapitala pomoću kojih on *umjetno*

¹ sich entäußert

skraćuje vrijeme prometa. (*Svi oblici kredita.*) [Na ovom mjestu može se još spomenuti da je, kako jedino kapital ima uslove za proizvodnju kapitala, pa ih dakle zadovoljava i nastoji realizirati, opća tendencija kapitala da na svim tačkama koje predstavljaju pretpostavke prometa, njegove proizvodne centre, asimilira te tačke, tj. da ih pretvori u kapitalizirajuću proizvodnju ili proizvodnju kapitala. Ta propagandistička (civilizirajuća) tendencija svojstvena je — za razliku od ranijih uvjeta proizvodnje — samo kapitalu.]

Načini proizvodnje u kojima promet nije imanentni, vladajući uslov proizvodnje, prirodno nisu specifične prometne potrebe kapitala pa stoga ni izgrađivanje ekonomskih oblika kao ni realnih proizvodnih snaga koje im odgovaraju. — Prvobitno je na kapitalu zasnovana proizvodnja polazila od prometa; sad vidimo kako ona postavlja promet kao svoj vlastiti uslov, a isto tako proces proizvodnje u njegovoj neposrednosti kao moment prometnog procesa, i prometni proces kao jednu fazu procesa proizvodnje u njegovom totalitetu.

[Ukoliko različiti kapitali imaju različita vremena prometa (npr. jedan udaljenije tržište, a drugi blisko; jedan osigurano pretvaranje u novac, a drugi hazardno; jedan više *capital fixe*¹, a drugi više *capital circulant*²), to dovodi kod njih do razlika u oplodnji. Ali to se događa tek u sekundarnom procesu oplodnje vrijednosti. Vrijeme prometa po sebi je ograničenje oplodnje (*potrebno radno vrijeme* je svakako također ograničenje, ali ujedno i element, jer bez njega bi nestali i vrijednost i kapital), odbitak od viška radnog vremena ili povećanje *potrebnog radnog vremena* u odnosu prema *višku radnog vremena*. Promet kapitala realizira vrijednost, dok živi rad stvara vrijednost. Vrijeme prometa samo je ograničenje tog realiziranja vrijednosti a utoliko i stvaranja vrijednosti; ograničenje koje ne proizlazi iz proizvodnje uopće nego je specifično za proizvodnju kapitala, ograničenje čije ukidanje — ili borba protiv kojega — stoga također pripada u specifično ekonomski razvitak kapitala i daje poticaj za razvitak njegovih oblika u kreditu itd. [Kapital sam je protivvrječnost, jer on neprestano teži da ukine *potrebno radno vrijeme* (a to je ujedno redukcija radnika na minimum tj. njegova egzistencija kao puke žive radne sposobnosti), ali *višak radnog vremena* postoji samo antagonistički, samo u suprotnosti prema potrebnom radnom vremenu, dakle kapital postavlja potrebno radno vrijeme kao *potrebno* za uslov svoje reprodukcije i oplodnje. Razvoj materijalnih proizvodnih snaga — koji je u isti mah razvoj snaga radničke klase — na izvjesnoj tački *ukida sam kapital.*]

[Poduzetnik može ponovo početi proizvodnju samo kad je već prodao dovršeni proizvod a cijenu upotrijebio za kupovanje novih sirovina i novih najamnika; prema tome, što je promet brži da izvrši ova dva efekta, to je više poduzet-

¹ stalni kapital — ² optičajni kapital

nik u stanju da započne svoju proizvodnju iznova i to će više kapital u danom razdoblju pružiti proizvođača. (Storch, 34.)]

[Specifični *predumovi kapitalista* ne sastoje se od tkanine itd., već od rada. (Malthus IX, 26)]

[Akumulacija općeg kapitala zajednice u rukama koje nisu ruke zaposlenih radnika nužno usporava napredak sve industrije osim napretka uobičajene na- grade za kapital što je vrijeme i okolnosti pružaju vlasnicima kapitala. U dosadašnjim sistemima *proizvodna snaga promatrala se* kao odgovarajuća i potčinjena stvarnoj akumulaciji i ovjekovječenu postojećih načina raspodjele. Stvarnu akumulaciju i raspodjelu treba podrediti proizvodnoj snazi. (Thompson), 3)]^[100]

Iz odnosa vremena prometa prema procesu proizvodnje slijedi da suma vrijednosti koje se proizvedu ili ukupna oplodnja kapitala u danoj epohi nije određena jednostavno novom vrijednošću koju on stvara u procesu proizvodnje, odnosno viškom vremena koji se realizira u procesu proizvodnje, već viškom vremena (viškom vrijednosti) pomnoženim brojem koji izražava koliko puta se proces proizvodnje kapitala može ponoviti u određenom razdoblju. Broj koji izražava to ponavljanje može se promatrati kao koeficijent procesa proizvodnje ili njime stvorenog viška vrijednosti.

Međutim, taj koeficijent nije brzinom prometa određen pozitivno već negativno. To jest, kad bi brzina prometa bila apsolutna, tj. kad ne bi dolazilo do prekida procesa proizvodnje prometom, tada bi taj koeficijent bio najveći. Ako npr. realni uslovi proizvodnje pšenice u danoj zemlji dopuštaju samo jednu žetvu, tada nikakva brzina prometa ne može iz toga načiniti dvije žetve. Ali ako bi došlo do smetnji u prometu, ako zakupac ne bi mogao prodati svoju pšenicu dovoljno rano, npr. da iznova unajmi radnike, i proizvodnja bi zastala. Maksimum koeficijenta procesa proizvodnje ili procesa oplodnje vrijednosti u danom razdoblju određen je apsolutnim vremenom trajanja same faze proizvodnje. Kad se promet dovrši, kapital je sposoban da svoj proces proizvodnje otpočne iznova. Dakle, kad promet ne bi prouzročovao nikakvo zadržavanje, kad bi njegova brzina bila apsolutna a njegovo trajanje = 0, tj. kad bi se izvršio in no time¹, to bi samo bilo isto kao da je kapital mogao iznova započeti svoj proces proizvodnje neposredno čim je bio dovršen, tj. promet ne bi postojao kao ograničenje koje uslovljava proizvodnju, pa bi ponavljanje procesa proizvodnje u određenom razdoblju bilo apsolutno zavisno, poklapalo bi se s trajanjem procesa proizvodnje.

Kad bi dakle, razvoj industrije dopuštao da se s kapitalom od 100 f. st. proizvede za 4 mjeseca x funti pređe, tada bi se s istim kapitalom proces proizvodnje mogao ponoviti samo 3 puta godišnje, moglo bi se proizvesti samo 3 x funti pređe. Nikakva brzina prometa ne bi mogla povećati reprodukciju kapitala ili bolje ponavljanje nje-

¹ trenutno (u trenu, «za ništa vremena»)

govog procesa oplodnje dalje od te tačke. To bi se moglo dogoditi samo uslijed *povećanja proizvodnih snaga*. Vrijeme prometa po sebi nije *proizvodna snaga kapitala*, već *ograničenje njegove proizvodne snage*, koje proizlazi iz njegove prirode kao razmjenske vrijednosti. Prolaženje kroz različite faze prometa pojavljuje se ovdje kao *ograničenje proizvodnje*, ograničenje postavljeno specifičnom prirodom samog kapitala. Sve što se može dogoditi ubrzanjem i skraćanjem *vremena prometa*, prometnog procesa, jest da se ograničenje postavljeno prirodom kapitala smanji. Prirodna ograničenja za ponavljanje procesa proizvodnje npr. u poljoprivredi poklapaju se s trajanjem jednog ciklusa proizvodne faze. Ograničenje koje postavlja kapital jest vrijeme koje prođe ne između sjetve i žetve, već između žetve i pretvaranja žetve u novac i ponovnog pretvaranja novca recimo, npr. u kupovanje rada. Na pogrešnom su putu oni majstori prometa koji uobražavaju da mogu brzinom prometa učiniti nešto drugo nego smanjiti smetnje što ih sam kapital postavlja svojoj reprodukciji.

(Još su ljudi, naravno, oni majstori prometa koji uobražavaju da će putem kreditnih zavoda i pronalazaka koji ukidaju trajanje vremena prometa ukinuti ne samo zadržavanje, prekid u proizvodnji što ih traži pretvaranje gotovog proizvoda u kapital, već i učiniti suvišnim sam kapital za koji se proizvodni kapital razmjenjuje; tj. oni koji bi htjeli u isti mah proizvoditi na osnovi razmjenske vrijednosti, a ujedno nužne uslove proizvodnje na toj osnovi odstraniti, ukloniti čarolijama.)

Najviše što kredit može učiniti u tom pravcu — u pogledu *pučkog* prometa — jest da održi kontinuitet procesa proizvodnje, *ako* za taj kontinuitet postoje svi ostali uslovi, tj. ako doista postoji kapital za koji treba da se razmjenjuje itd.

U prometnom procesu je postavljeno da uslov za oplodnju kapitala proizvodnjom i za eksploataciju rada kapitalom predstavlja pretvaranje kapitala u novac, ili razmjena kapitala za kapital* kao ograničenje za razmjenu kapitala za rad i *vice versa*.

Kapital postoji kao kapital samo ukoliko prolazi kroz faze prometa, različite momente svoga pretvaranja, kako bi mogao iznova započeti proces proizvodnje, a te faze same su faze njegove oplodnje — ali ujedno, kako smo vidjeli, faze njegovog *obezvredjenja*. Dok kapital ostaje fiksiran u liku gotovog proizvoda, on ne može biti djelatna kapital, on je *negirani* kapital. Njegov proces oplodnje u istoj je mjeri zaustavljen, a njegova vrijednost u procesu negirana. To se dakle pojavljuje kao gubitak za kapital, kao relativan gubitak njegove vrijednosti, jer njegova je vrijednost upravo u procesu oplodnje. Taj gubitak kapitala znači drugim riječima samo to da mu neiskorišćeno

* Jer sa sadašnjeg stanovišta mi na svim tačkama prometa imamo još samo rad ili kapital.

prolazi vrijeme u toku kojeg bi on razmjenom sa živim radom mogao prisvojiti *višak radnog vremena*, tuđi rad, da nije nastupio dead lock.¹

Zamislimo sada *mnogo* [raznih] kapitala u posebnim poslovnim granama, koje su sve *potrebne* (što bi se pokazalo u tome da bi, kada bi kapital u masama napustio jednu poslovnu granu, ponuda proizvoda u toj grani pala ispod potražnje, a stoga bi tržišna cijena porasla iznad prirodne) i neka jedna poslovna grana traži npr. da kapital *a* ostane duže u obliku obezvređenja, tj. da vrijeme u kojem on prevaljuje različite faze prometa bude duže nego u svim drugim poslovnim granama. Tada bi taj kapital *a* manju novu vrijednost koju bi mogao stvoriti promatrao kao pozitivni gubitak, kao kad bi u odgovarajućoj mjeri imao više izdataka za proizvodnju iste vrijednosti. On bi, dakle, da bi dijelio istu stopu dobiti za svoje proizvode zarađunavao razmjerno višu razmjensku vrijednost nego drugi kapital. Ali in fact² do tog bi moglo doći samo tako da se gubitak podijeli na druge kapitale. Ako *a* traži više razmjenske vrijednosti za proizvod nego što je u njemu objektivirano rada, on taj *višak* može dobiti samo ako drugi prime manje od realne vrijednosti svojih proizvoda. To znači da bi nepovoljnije uslove pod kojima je proizvodio *a*, snosili u alikvotnim dijelovima svi kapitalisti koji s njim vrše razmjenu i tako bi proizišla jednaka prosječna dobit. Ali ako se promatra suma svih viškova vrijednosti što su ih stvorili kapitali zajedno, ona bi bila smanjena tačno za manju oplodnju kapitala *a* u poređenju s drugim kapitalima; samo što bi to smanjenje umjesto da padne isključivo na kapital *a* snosili svi kapitali kao opći gubitak, kao gubitak u alikvotnim dijelovima.

Zato ne može biti ništa smješnije od uobražavanja (vidi npr. Ramsaya)⁽¹⁹¹⁾, da pored eksploatacije rada i kapital predstavlja jedan *originalan*, od rada odvojen izvor *stvaranja vrijednosti*, jer se podjela viška rada među kapitalima ne vrši razmjerno višku radnog vremena koji je stvorio pojedini kapital, već srazmjerno *cjelokupnom višku rada* koji je stvorila ukupnost kapitala, pa dakle na *pojedini kapital* može doći snažnije stvaranje vrijednosti nego što se može objasniti direktno iz njegove *posebne* eksploatacije radne snage. Ali to *više* na jednoj strani mora se kompenzirati jednim *manje* na drugoj. Inače *prosjek* ne znači baš ništa. Pitanje kako odnos jednog kapitala prema drugom, tj. konkurencija kapitala dijeli višak vrijednosti među njima očito nema nikakve veze s apsolutnom količinom tog viška vrijednosti. Stoga ništa nije apsurdnije od zaključka da su sad, zato što kapital naplaćuje svoje *izuzetno* vrijeme prometa, tj. što svoju relativno manju oplodnju unosi u račun kao pozitivnu veću oplodnju, *kapitali* uzeti svi zajedno, dakle da je *kapital*, sposoban da iz ničega napravi nešto, iz minusa plus, iz minus-viška radnog vremena ili minus-viška vri-

¹ zastoј — ² u stvari

jednosti plus-višak vrijednosti, da on dakle posjeduje jedan *mistični*, od prisvajanja tuđeg rada nezavisni izvor stvaranja vrijednosti.

Način na koji kapitali među ostalim računaju svoj alikvotni udio u *višku vrijednosti* — ne samo pomoću viška radnog vremena koje su pokrenuli, već i *prema vremenu u toku kojeg je njihov kapital kao takav radio*, tj. ležao neiskorišćen, nalazio se u fazi obezvrjeđenja, ne mijenja naravno ni najmanje na sumi viška vrijednosti koju oni treba da razdijele između sebe. Ta suma ne može rasti uslijed toga što je manja nego što bi bila da je kapital *a*, umjesto da leži neiskorišćen stvarao višak vrijednosti; tj. uslijed toga što je on za isto vrijeme stvorio manje viška vrijednosti nego drugi kapitali. Ta *neiskorišćenost kompenzira* se kapitalu *a* samo ako ona nužno proizlazi iz uslova pojedine grane proizvodnje, stoga se u odnosu na *kapital* uopće pojavljuje kao otežanje oplodnje, kao *nužno ograničenje* njegove oplodnje uopće. Podjela rada čini da se to ograničenje promatra kao ograničenje procesa proizvodnje samo tog zasebnog kapitala. Ako se proces proizvodnje promatra kao vođen od kapitala uopće, tada je ovo jedno *opće ograničenje* njegove oplodnje. Ako zamislimo da samo rad sam proizvodi, tada se svi veći predujmovi koje on treba za vrijeme svoje oplodnje javljaju kao ono što jesu — *odbici od viška vrijednosti*.

Promet može *stvarati vrijednost* samo ukoliko zahtijeva svježju upotrebu *tuđeg rada* osim onog utrošenog neposredno u procesu proizvodnje. Tada je to isto kao da se u procesu proizvodnje neposredno upotrebljava više *potrebnog rada*. Samo stvarni *troškovi prometa* povisuju *vrijednost* proizvoda, ali smanjuju višak vrijednosti.

Ukoliko promet kapitala (proizvod itd.) ne izražava samo nužne faze kako bi se obnovio proces proizvodnje, taj promet (vidi primjer Storcha⁽¹⁹²¹⁾) ne čini moment proizvodnje u njenom totalitetu — stoga nije promet postavljen proizvodnjom i ukoliko prouzrokuje troškove to su *faux frais de production*.¹ Troškove prometa uopće, tj. proizvodne troškove prometa, ukoliko su samo ekonomski momenti koji se tiču pravog prometa (dovoz proizvoda na tržište daje mu *novu upotrebnu vrijednost*) treba promatrati kao odbitke od *viška vrijednosti*, tj. kao povećanje potrebnog rada u odnosu na višak rada.

Kontinuitet proizvodnje pretpostavlja da je vrijeme prometa ukinuto. Ako ono nije ukinuto, mora proteći vrijeme između različitih metamorfoza kroz koje kapital mora proći; njegovo vrijeme prometa *mora* se pojaviti kao odbitak od njegovog vremena proizvodnje. S druge strane, priroda kapitala pretpostavlja da on prolazi kroz različite faze prometa, i to ne u predstavi, gdje se jedan pojam preobraća u drugi brzinom misli, *u trenu*, već kao stanja koja se vremenski ne podudaraju. On mora neko vrijeme biti učahuren prije nego što može poletjeti kao leptir. Uslovi proizvodnje kapitala koji proizlaze iz same njegove prirode protivuriječe, dakle jedan drugom. Protivuriječnost

¹ sporedni (neproizvodni) troškovi proizvodnje

se može ukinuti i savladati samo* na dva načina:

Prvo, kredit: Tobožnji kupac B — tj. onaj koji doista *plaća*, ali doista ne kupuje — omogućuje kapitalistu A pretvaranje njegovog proizvoda u novac. Ali samom B bit će plaćeno tek onda kad kapitalist C kupi proizvod od A. Da li taj kreditor B daje A-u novac da bi kupio rad ili sirovinu i oruđe za rad prije nego što je A mogao nadomjestiti oboje iz prodaje svog proizvoda, tu ništa ne mijenja. *Au fond* uz našu pretpostavku kreditor mu mora dati oboje — tj. sve uslove proizvodnje (ali oni predstavljaju vrijednost veću od prvobitne, s kojom je A otpočeo proces proizvodnje). U tom slučaju kapital *b* razmjenjuje kapital *a*, ali oba se ne upotrebljavaju istovremeno. B sada stupa na mjesto A, tj. njegov kapital leži neiskorišćen dok ga ne razmijeni s kapitalom *c*. On je fiksiran u proizvodu A-a, koji je svoj proizvod napravio likvidnim u kapitalu *b*.

D. Gradanske teorije o višku vrijednosti i profitu

1. [Ricardo i njegovi komentatori o višku vrijednosti]

Apsolutna zbrka ekonomista u pogledu Ricardovog određivanja vrijednosti radnim vremenom — zasnovana uglavnom na jednom od osnovnih nedostataka njegovog vlastitog izlaganja — ispoljava se vrlo jasno kod g. Ramsaya. Nakon što je prethodno iz utjecaja koji vrijeme prometa kapitalâ ima na *njihovu relativnu oplodnju*, tj. njihovo relativno učešće u općem višku vrijednosti, izvukao besmislen zaključak:

«Ovo pokazuje kako kapital može regulirati vrijednost nezavisno od rada», (IX, 84. R, 43)

ili

«kapital je izvor vrijednosti nezavisno od rada», 55. 1. c. on kaže doslovno:

«Opticajni kapital (snabdijevanje hranom) uvijek će izdržavati više rada nego što je ranije uloženo u njega. Jer ako on ne bi mogao zaposliti više nego što je ranije bilo uloženo u njega, *kakva bi korist* mogla nastati za vlasnika od njegove upotrebe *kao takvog?*» (1. c. 49)

«Uzmimo dva kapitala iste vrijednosti, *svaki proizveden* radom 100 ljudi koji rade neko dano vrijeme, pri čemu jedan kapital cijeli cirkulira, a drugi je cijeli fiksiran i sastoji se, recimo, od vina koje se čuva radi poboljšanja. Sad, taj cirkulirajući kapital, *dobijen radom 100 ljudi stavit će u kretanje 150 ljudi*. U tom slučaju će zato proizvod na kraju iduće godine biti rezultat rada 150 ljudi. Pa ipak on neće imati veću vrijednost od vina na kraju istog perioda, iako je samo 100 lju-

* Osim ako ne zamislimo da svi kapitali rade po uzajamnoj narudžbini i da je stoga proizvod uvijek neposredno novac, predstava koja protivrječi prirodi kapitala a stoga i praksi velike industrije.

di radilo na ovom posljednjem.* (50) »Ili hoće li netko tvrditi da količina rada koju želi zaposliti svaki opticajni kapital nije ništa veća od one koja je prethodno utrošena na njega? To bi značilo da je *vrijednost utrošenog kapitala* = vrijednosti proizvoda.* (52)

Velika zbrka između rada utrošenog na kapital i rada koji će kapital zaposliti. Kapital koji se razmjenjuje za radnu sposobnost, životna sredstva — a to on ovdje naziva *capital circulant*¹ — ne može nikad zaposliti više rada nego što je bilo utrošeno na njega. (Povratno djelovanje razvoja proizvodnih snaga na postojeći kapital ovdje nas se ne tiče.) Ali na kapital je bilo utrošeno više rada nego što je on za njega platio — *višak rada*, koji je pretvoren u *višak vrijednosti i višak proizvoda*, omogućavajući kapitalu da u povećanom mjerilu obnovi taj koristan posao, gdje je uzajamnost sva na jednoj strani. Njemu je omogućeno da zaposli više novog živog rada, jer je tokom procesa proizvodnje u njega uložen dio svježeg rada povrh akumuliranog rada od kojeg se on sastojao prije nego što je ušao u taj proces.

Kako se čini, g. Ramsay uobražava da ako je kapital proizvod 20 radnih dana, (potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena zajedno), onda taj proizvod od 20 radnih dana može zaposliti 30 radnih dana. Ali to nije nipošto slučaj. Neka je na proizvod bilo upotrijebljeno, recimo, 10 potrebnih radnih dana i 10 dana viška. Tada je višak vrijednost = 10 dana viška. Razmjenjujući ove ponovo za sirovinu, oruđe i rad, kapitalist može s *viškom proizvoda* ponovo pokrenuti novi *potrebni rad*. Nije stvar u tome što je on upotrijebio više radnog vremena nego ga ima u proizvodu, već što on iznova razmjenjuje višak radnog vremena koji ga ne stoji ništa — za potrebno radno vrijeme — dakle upravo u tome što on upotrebljava cijelo radno vrijeme uloženo u proizvod, dok je platio samo dio toga rada. Zaključak g. Ramsaya da ako bi količina rada koju će uposliti svaki opticajni kapital bila tek jednaka onoj koja je ranije utrošena na njega, da bi vrijednost utrošenog kapitala bila jednaka vrijednosti proizvoda, tj. ne bi preostao nikakav višak vrijednosti, bio bi tačan samo kad bi bila sasvim plaćena količina rada utrošena na kapital, tj. kada kapital ne bi prisvajao dio rada *bez ekvivalenta*. To nerazumijevanje Ricarda proizlazi očito iz toga što on sam nije bio načisto s tim procesom, a kao buržuj nije ni mogao biti. Pravilno shvatanje ovog procesa je = tvrdnji da je kapital ne samo, kao što misli A. Smith, komanda nad tudim radom u smislu u kojem je to svaka razmjenska vrijednost, jer ona svom posjedniku daje *kupovnu moć*, već što je on moć koja prisvaja tuđi rad *bez razmjene, bez ekvivalenta*, ali s prividom razmjene. Ricardo, nasuprot A. Smithu i drugima koji su pali u istu zabludu o vrijednosti određenoj radom i o vrijednosti određenoj cijenom rada (najamninom), ne zna nikad da odgovori drukčije nego tako da kaže da se s proizvodom iste količine rada može staviti u kretanje sad više

¹ opticajni kapital

sad manje živog rada, tj. on promatra proizvod rada u odnosu na radnika samo kao *upotrebnu vrijednost* — promatra samo onaj dio proizvoda koji radnik treba da bi mogao živjeti kao radnik. Ali otkud dolazi to da radnik u razmjeni odjednom predstavlja samo *upotrebnu vrijednost* ili iz razmjene izvlači samo upotrebnu vrijednost, nije mu nipošto jasno, kao što to dokazuje već njegova argumentacija protiv A. Smitha, koja nije nikad opća, nego se uvijek služi pojedinim primjerima.

Odakle onda dolazi da udio radnika u vrijednosti proizvoda nije određen vrijednošću, već upotrebom vrijednošću proizvoda, dakle ne na njega upotrijebljenim radnim vremenom, već njegovim kvalitetom da održava živu radnu sposobnost? Ako on to možda objašnjava konkurencijom radnikâ između sebe, na to bi se moglo odgovoriti isto ono što on odgovara A. Smithu o konkurenciji kapitalista, da ta konkurencija, doduše, može izravnati, izjednačiti nivo profita, ali nikako ne pruža mjeru tog nivoa. Tako bi konkurencija radnikâ mogla jače oboriti više najamnine itd., ali opće mjerilo najamnine, ili kako Ricardo kaže, prirodna cijena najamnine, ne bi se mogla objasniti iz konkurencije između radnika i radnika, nego samo iz prvobitnog odnosa između kapitala i rada. Uopće konkurencija, taj bitni pokretač građanske ekonomije, ne utvrđuje njene zakone, već je njihov izvršilac. Zato *illimited competition*¹ nije pretpostavka za istinitost ekonomskih zakona, već posljedica — pojavni oblik u kojem se realizira njihova nužnost. Za ekonomiste, kako to čini Ricardo, pretpostaviti da postoji *illimited competition* znači pretpostaviti punu realnost i realizaciju građanskih odnosa proizvodnje u njihovoj *differentia specifica*.² Zato konkurencija ne *objašnjava* te zakone; ona omogućuje da se *vide*, ali ih ne proizvodi.

Ili Ricardo kaže također: Troškovi proizvodnje živog rada zavise od troškova proizvodnje da bi se proizvele vrijednosti koje su potrebne da ga reproduciraju. Dok je malo prije promatrao proizvod u odnosu na radnika samo kao upotrebnu vrijednost, ovdje on promatra radnika u odnosu na proizvod samo kao *razmjensku vrijednost*. Njega se ništa ne tiče istorijski proces kojim proizvod i živi rad dolaze u taj odnos jedan prema drugom. Ali isto tako mu nije potpuno jasan ni način kako se taj odnos ovjekovječuje. Za njega je kapital *rezultat štednje*; već to pokazuje da on ne razumije njegov proces nastajanja i reprodukcije. Zato on također misli da je proizvodnja nemoguća bez kapitala, dok posve dobro može zamisliti da je kapital moguć bez zemljišne rente. Za njega ne postoji razlika između *profita i viška vrijednosti*, što je dokaz da mu nije jasna priroda ni jednog ni drugog. To pokazuje već njegov postupak odmah na početku. Najprije on daje da se razmjenjuje radnik s radnikom — i njihova je razmjena tada određena ekvivalentom, radnim vremenom koje je na obje strane utrošeno u proizvodnju. Zatim dolazi pravi problem njegove ekonomije — dokazati da se to

¹ neograničena konkurencija — ² specifičnoj razlici

određivanje vrijednosti ne mijenja akumulacijom kapitala, tj. postojanjem kapitala.

Prvo, Ricardu ne pada na um da je njegov prvi samonikli odnos i sam samo jedan odnos apstrahiran od proizvodnje koja počiva na kapitalu. Drugo, kod njega postoji *određena količina objektiviranog radnog vremena* (koja doduše može rasti), i on se pita kako se ona dijeli. Pitanje je naprotiv kako se ona stvara, a upravo to objašnjava specifična priroda odnosa kapitala i rada ili *differentia specifica*¹ kapitala. U stvari, kako to kaže Quincey (X, 5), u modernoj ekonomiji (Ricardo) radi se samo o dividendama, dok se ukupan proizvod promatra kao stalan, određen količinom rada upotrijebljenog na njega — po tome se procjenjuje njegova vrijednost. Stoga se Ricardu s pravom prigovaralo da on ne razumije *višak vrijednosti*, iako ga njegovi protivnici razumiju još manje. Kapital se prikazuje kao onaj koji prisvaja određeni dio od postojeće vrijednosti rada (proizvoda); stvaranje te vrijednosti koju on prisvaja iznad reproduciranog kapitala nije prikazano kao *izvor* viška vrijednosti. To stvaranje poklapa se s prisvajanjem tuđeg rada *bez razmjene* i zato ga građanski ekonomisti ne smiju nikad jasno razumijeti.

Ramsay predbacuje Ricardu da zaboravlja da se *stalni kapital* (od kojeg se pored *sredstava za život* sastoji kapital, kod Ramsaya *sirovina* u isti mah pored *oruda*) odbija od svote koju treba da podijele kapitalist i radnik.

«Ricardo zaboravlja da se cijeli proizvod dijeli ne samo između najamnina i profita, već da je jedan dio također potreban za nadomještanje *stalnog kapitala*» (IX, p. 88. R. 174, bilješka).

U stvari, kako odnos opredmećenog rada prema živom radu — koji se ne može izvesti iz udjela neke dane količine rada, već iz postavljanja viška rada — Ricardo nije shvatio u njegovom živom kretanju, pa dakle također [nije shvatio] ni uzajamni odnos različitih sastavnih dijelova kapitala, to kod njega dobija privid kao da se cijeli proizvod dijeli na najamnine i profite tako da se i sama reprodukcija kapitala ubraja u profit. Quincey (I. c. Sveska X, 5) ovako razlaže Ricardovu teoriju:

«Ako je cijena 10 šilinga, tada najamnine i profit kao cjelina ne mogu prijeći 10 šilinga. Ali zar, naprotiv, najamnine i profiti kao cjelina, sami ne predodređuju cijenu? Ne, to je stara prevaziđena doktrina.» p. 204). «Nova ekonomija je pokazala da svaku cijenu određuje *razmjerna količina proizvodnog rada*, i to samo ona. Kad se sama cijena jednom utvrdi, tada ona samim tim *utvrđuje fond* iz kojega i najamnine i profiti moraju izvesti svoje *zasebne udjele*,» (I. c. 204).

Kapital se ovdje ne pojavljuje kao onaj koji postavlja višak vrijednosti, tj. višak rada, već samo kao onaj koji vrši odbitke od dane

¹ specifična razlika

količine rada. To što oruđe i sirovina prisvajaju taj *udio* mora se zatim objasniti iz njihove *upotrebne vrijednosti* u proizvodnji, gdje se tad pretpostavlja glupost kao da sirovina i oruđe stvaraju upotrebnu vrijednost svojim *odvajanjem* od rada. Jer *odvajanje* ih čini kapitalom. Za sebe promatrani oni su i sami rad, prošli rad. Pored toga ovo tad s pravom vrijeda *common-sense*,¹ jer kapitalist zna vrlo dobro da on najamninu i profit računa u troškove proizvodnje i prema tome regulira *potrebnu cijenu*. Ta protivuriječnost u određivanju proizvoda relativnim radnim vremenom i ograničavanje sume profita i najamnina sumom tog radnog vremena i *realnim postavljanjem cijena* u praksi potječe samo odatle što sam profit nije shvaćen kao izveden, sekundaran oblik *viška vrijednosti*; isto tako ni ono što kapitalist s pravom promatra kao *svoje troškove proizvodnje*. Njegov profit potječe jednostavno otud, što ga dio troškova proizvodnje ne stoji ništa, dakle ne ulazi u *njegove* izdatke, u *njegove* troškove proizvodnje.

«Svaka promjena koja može poremetiti postojeće odnose između najamnina i profita mora početi od najamnina». (*Quincey*, 1. c. X, 5, p. 205).

Ovo je istinito samo utoliko što sve promjene u masi *viška* rada moraju biti izvedene iz promjene u odnosu između potrebnog rada i *viška* rada. Ali ova može isto tako uslijediti ako potreban rad postane neproduktivniji pa stoga veći dio ukupnog rada pređe na njega, ili ako ukupan rad postane produktivniji pa se dakle potrebno radno vrijeme smanji. Nonsense² je reći da ta proizvodna snaga rada potječe od *najamnine*. Naprotiv smanjenje relativne najamnine njen je rezultat. Međutim ona potječe 1) od prisvajanja porasta proizvodnih snaga (uslijed podjele rada, trgovine, koja nabavlja jeftinije sirovine, nauke itd.) od strane kapitala; 2) ali to povećanje proizvodnih snaga, ukoliko se realizira primjenom većeg kapitala itd., mora se promatrati kao da proizlazi od kapitala. Nadalje: profit i najamnina, iako određeni odnos između potrebnog rada i *viška* rada, ne poklapaju se s njima, samo su njihovi sekundarni oblici.

Međutim, stvar je u ovom: rikardovci pretpostavljaju određenu količinu rada; ova određuje cijenu proizvoda, iz čega sad dobijaju svoje udjele rad — u najamnini, a kapital — u profitu; $\text{udio radnika} = \text{cijeni potrebnih sredstava za život}$. Stoga je u postojećim odnosima između najamnine i profita stopa profita na svom maksimumu, a stopa najamnine na svom minimumu. Konkurencija među kapitalistima može izmijeniti samo onaj odnos u kojem oni sudjeluju u ukupnom profitu, ali ne može izmijeniti odnos između ukupnog profita i ukupnih najamnina. Opće mjerilo profita je taj odnos ukupnog profita prema ukupnim najamninama i to se ne mijenja konkurencijom. Odakle onda promjena? Sigurno ne odatle što profitna stopa dobrovoljno pada, a ona bi to morala činiti dobrovoljno, jer konkurencija ne daje taj

¹ zdrav razum — ² besmislica

rezultat. Dakle, [ta promjena potječe] iz promjene u najamnini, čiji potrebni troškovi možda rastu (teorija o progresivnom pogoršanju zemljišta koje se podvrgava poljoprivrednoj obradi; teorija rente) uslijed opadanja proizvodne snage rada koje potječe od prirodnih uzroka. Na to sad Carey⁽¹⁹³⁾ itd. s pravom uzvraćaju (ali, po tome kako on to objašnjava, opet s nepravom), da stopa profita ne pada uslijed pada, već uslijed porasta proizvodne snage.

Sve se to objašnjava jednostavno time što profitna stopa nema u vidu apsolutni višak vrijednosti već višak vrijednosti u odnosu na upotrijebljeni kapital i što je porast proizvodne snage praćen padom onog dijela kapitala koji predstavlja sredstva za život u odnosu na onaj dio koji predstavlja nepromjenljivi kapital; zato je nužno da kako pada omjer ukupnog upotrijebljenog rada prema kapitalu koji ga pokreće tako pada i dio rada koji se pojavljuje kao višak rada ili višak vrijednosti. Iz te nesposobnosti da objasni jednu od najpresudnijih pojava moderne proizvodnje proizlazi da Ricardo nije razumio svoj vlastiti princip. Ali u kakve teškoće on zapliće svoje učenike vidi se, među ostalim, iz ovog mjesta iz Quinceya:

«Običan je paralogizam, ako ste na istoj farmi uvijek držali 5 ljudi te je 1800. njihov proizvod bio 25 kvartera, a 1840. god. 50 kvartera, da ćete biti skloni da promatrate *samo proizvod kao promjenljiv, a rad kao postojan*; dok su se u stvari oba izmijenila. 1800. god. svaki kvarter morao je da stoji $\frac{1}{5}$ jednog čovjeka, a 1840. svaki je stajao samo $\frac{1}{10}$ jednog čovjeka.»

U oba slučaja apsolutno radno vrijeme bilo je isto, 2 dana; ali 1840. se proizvodna snaga rada u odnosu na 1800. udvostručila i stoga je trošak proizvodnje potrebnog rada bio manji. Rad utrošen na 1 kvarter bio je manji, ali ukupan rad bio je isti. Ali g. Quincey bi trebalo da zna iz Ricarda da vrijednost proizvoda ne određuje proizvodna snaga rada — iako ona određuje višak vrijednosti, premda ne srazmjerno povećanju proizvodne snage. [Trebalo bi da poznaje] prigovore *protiv* Ricarda, kao i očajničke sofisterije njegovih učenika (npr. g. Mac Cullocha,⁽¹⁹⁴⁾ koji višak vrijednosti starog vina u odnosu na novo objašnjava viškom rada). Vrijednost se također ne može odrediti radom što ga je zahtijevala jedinica, tj. *cijenom* jednog kvartera. *Nego cijena pomnožena brojem* [kvartera] *sačinjava vrijednost*. Onih 50 kvartera 1840. godine imali su *istu vrijednost* kao i 25 kvartera 1800, jer su objektivirali istu količinu rada. Cijena za pojedini kvarter, za jedinicu, *morala je biti različita, a ukupna cijena* (izražena u novcu) mogla je biti različita iz različitih razloga.

(Ono što Quincey kaže o stroju, vrijedi i za radnika:

«Stroj čim se upozna njegova tajna neće se prodavati za proizvedeni rad, već za rad koji proizvodi. . . na njega se više neće gledati kao na *uzrok jednak iz- vjesnim posljedicama, već kao na posljedicu koja se sigurno može reproducirati* poznatim uzrokom *uz poznati trošak.*» (84).

De Quincey kaže o Malthusu:

«Malthus u svojoj Političkoj ekonomiji neće da vidi, štaviše on izričito negira, da ako dva čovjeka proizvedu različite rezultate, deset i pet, da je u jednom slučaju svaka jedinica proizvoda stajala dvaput više rada nego što je stajala u drugom. Naprotiv, kako su tu uvijek dva čovjeka, g. Malthus uporno tvrdi da je *utrošak rada* postojan.» (1. c. 215, bilješka)

U stvari: *utrošak rada je postojan*, jer je prema pretpostavci jednaka količina rada sadržana u deset kao i u pet. Ali *trošak za rad* nije postojan, jer u prvom slučaju, kako je proizvodna snaga rada dvostruka, vrijeme koje pripada potrebnom radu u određenom je omjeru manje. Odmah iza ovoga pozabavit ćemo se Malthusovim mišljenjem. Ovdje, prije nego što pođemo dalje u izlaganju vremena prometa kapitala i njegova odnosa prema radnom vremenu, na mjestu je da se prije razmotri cijelo Ricardovo učenje o tom predmetu, da bismo oštrije fiksirali razliku između našeg vlastitog shvaćanja i njegovog. (Citati iz Ricarda u svesci VIII.)^[195]

Prva pretpostavka kod Ricarda je *«konkurencija bez ograničenja»* i nespitano povećavanje proizvodâ industrijom. (19. R. 5.) Ovo sad drugim riječima znači samo to da se zakoni kapitala potpuno realiziraju samo unutar *neograničene konkurencije i industrijske proizvodnje*. Na toj proizvodnoj bazi i takvom odnosu proizvodnje kapital se razvija adekvatno, dakle se njegovi imanentni zakoni u potpunosti ostvaruju. Kad je to tako, trebalo bi pokazati kako su *neograničena konkurencija i industrijska proizvodnja* uslovi ostvarenja kapitala, koje on sam mora proizvesti sve više (umjesto da se ovdje ta hipoteza pojavi kao hipoteza pukog teoretičara, koji u odnosu kapitala prema sebi kao kapitalu slobodnu konkurenciju i proizvodni način egzistencije kapitala postavlja vanjski i proizvoljno, ne tako da su oni sami razvijanje kapitala, već kao zamišljene pretpostavke čitavog pojavljivanja kapitala). Uostalom ovo je jedino mjesto kod Ricarda gdje se naslućuje *historijska* priroda građanskih ekonomskih zakona.

Pod tom pretpostavkom *relativna vrijednost* robâ (ta riječ je besmislena, jer apsolutna vrijednost je *nonsense*¹) određena je različitim količinom koja se može proizvesti u istom radnom vremenu ili količinom rada koja je razmjerno realizirana u robama. (p. 4.) (Sveska 19.) (Odsad prva brojka za stranicu u svesci ^[196], druga za stranicu u Ricardu.). Kako se sad od vrijednosti kao ekvivalenta određenog radom dolazi do neekvivalenta ili do vrijednosti koja u razmjeni postavlja višak vrijednosti, tj. kako se dolazi od vrijednosti do kapitala, od jednog određenja do prividno suprotnog, to Ricarda ne zanima. On se samo pita: kako *odnos vrijednosti* roba može i mora ostati isti i određivati se relativnom količinom rada, *iako* vlasnici akumuliranog rada [i vlasnici] živog rada ne razmjenjuju *ekvivalente* u radu, tj. uprkos odnosu kapitala i rada. Tada je vrlo jednostavna računica da se roba *a* i roba *b* mogu razmijeniti razmjerno radu reali-

¹ besmislica

ziranom u njima, iako proizvođači robe *a* ili robe *b* između sebe različito dijele proizvod *a* ili za njega razmijenjeni proizvod *b*. Ali kako se ovdje svako *dijeljenje* vrši na osnovu razmjene, to u stvari izgleda posve neobjašnjivo zašto se jedna razmjenska vrijednost (živi rad) razmjenjuje prema radnom vremenu realiziranom u njoj, dok se druga razmjenska vrijednost (nagomilani rad, kapital) ne razmjenjuje prema mjerilu radnog vremena realiziranog u njoj. U tom slučaju posjednik *nagomilanog rada* ne bi mogao da razmjenjuje kao kapitalist. Zato npr. Bray vjeruje da tek sa svojom jednakom razmjenom između živog i mrtvog rada povlači pravu konsekvenciju iz Ricarda^[197]. Da bi sa stanovišta puke razmjene *najamnina radnika* morala biti = *vrijednosti proizvoda*, tj. da bi količina rada u objektivnom obliku koju radnik dobija u najamnini morala biti = količini rada u subjektivnom obliku koju on u radu troši, to je toliko nužna konsekvencija, da A. Smith u nju i upada.^[198]

Ricardo, naprotiv, ostaje pri tačnom, ali kako?

»Vrijednost rada i količina roba koju može kupiti određena količina rada nisu identični.«

Why not?¹

»Zato što proizvod radnika ili ekvivalent tog proizvoda nije = nagradi radnika.«

Tj. identičnost ne postoji *zato što* postoji razlika.

»Dakle« (zato što to nije tako) »vrijednost rada nije mjera vrijednosti, kao što je to rad upotrebljen za određenu količinu roba.« (19, 3)

Vrijednost rada nije identična s nagrađivanjem rada. Jer oni su različiti. Dakle nisu identični. To je čudan zaključak. Au fond² on se ne temelji samo na tome što u praksi *nije* tako. Ali prema teoriji moralo bi biti tako. Jer razmjena vrijednosti određena je radnim vremenom koje je u njima realizirano. Stoga se razmjenjuju ekvivalenti. Morala bi se dakle razmijeniti određena količina radnog vremena u živom obliku za istu količinu radnog vremena u prošlom obliku. Da se zakon razmjene pretvara upravo u svoju suprotnost, upravo bi to trebalo dokazati. Ovdje nije čak ni nagoviješteno da on to čini. Ili je nagovještaj možda u često ponavljanom odbacivanju tog brkanja, pri čemu se odmah priznaje da to ne može učiniti ni razlika između prošlog i živog rada:

»Relativna količina roba što ih može pribaviti dana količina rada određuje njihovu prošlu i sadašnju vrijednost« (19, 9), gdje, dakle, živi rad čak povratno određuje vrijednost prošlog rada.

Zašto se dakle i kapital ne razmjenjuje za živi rad razmjerno radu koji je realiziran u kapitalu? Zašto samo količina samog živog rada nije = količini rada u kojoj se on objektivirao?

¹ Zašto ne? — ² U biti

«Rad je prirodno različitog kvaliteta i teško je upoređivati različite sate rada u različitim privrednim granama. Ali ta se ljestvica u praksi vrlo brzo učvršćuje.» (19, 13) «Za kratke periode bar iz godine u godinu promjena je u toj nejednakosti neznatna, zbog toga ne ulazi u račun.» (19, 15)

Ovo nije ništa. Da je Ricardo primijenio svoj vlastiti princip, količine rada (jednostavnog) na koje se mogu svesti različite *radne sposobnosti*, stvar bi bila jednostavna. Uopće on odmah počinje s radnim satima. Kapitalist putem razmjene dobija *radnu sposobnost*: to je ona razmjenska vrijednost koju on plaća. Živi rad je upotrebna vrijednost što je za njega ima ta razmjenska vrijednost i iz te upotrebne vrijednosti proistieče višak vrijednosti i ukidanje razmjene uopće.

Usljed toga što Ricardo dopušta da se vrši razmjena za živi rad — dakle odmah upada u proces proizvodnje — u njegovom sistemu ostaje nerješiva antinomija to što određena količina živog rada nije = robi koju on stvara, u kojoj se objektivira, iako je vrijednost robe = količini rada koji je u njoj sadržan. U vrijednost robe

«uračunat je i rad za dopremanje robe na tržište.» (19, 18)

Vidjet ćemo da je vrijeme prometa, ukoliko se ono kod Ricarda pojavljuje kao nešto što određuje vrijednost, samo onaj rad koji je potreban da se robe dopreme na tržište.

«Princip određivanja vrijednosti relativnim količinama rada sadržanim u robama znatno se modificira primjenom mašinerije i drugog stalnog i trajnog kapitala. Porast ili pad najamnine različito pogada dva kapitala od kojih je jedan gotovo potpuno optican, a drugi gotovo potpuno stalan; isto tako i nejednako trajanje upotrijebljenog stalnog kapitala. Naime tome pridolazi *profit na stalni kapital* (kamata), kao i naknada za duže trajanje vremena koje mora proteći dok se vrednija od dviju roba uzmogne dopremiti na tržište.» (19, 29, 30)

Posljednji moment tiče se samo tranjanja procesa proizvodnje, dakle neposredno upotrijebljenog radnog vremena, bar u Ricardovom primjeru o zakupcu i pekaru.^[199] (Ako pšenica jednoga postaje kasnije sposobna za dopremu na tržište nego pšenica drugoga, tada ta takozvana *kompensacija*, kao kod stalnog kapitala, već pretpostavlja *kamatu*; dakle je već nešto izvedeno, nije prvobitno određenje.)

«Profit i najamnina samo su *udjeli* u kojima te dvije klase, kapitalisti i radnici, učestvuju u prvobitnoj robi, pa dakle i u robi za koju se ova razmijenila.» (p. 21, 22)

Koliko je proizvodnja *prvobitne robe*, sam njen postanak određen tim *udjelima*, kao što ona kao temelj određivanja također *prethodi* udjelima, dokazuje to što se *prvobitna roba* uopće ne bi proizvela da ne sadrži višak rada za kapital.

«Robe na koje je upotrijebljena ista količina rada imaju različitu relativnu vrijednost, ako se ne mogu istovremeno dopremiti na tržište. I kod *većeg stalnog kapitala* viša vrijednost neke robe duguje se većoj dužini vremena koje mora pro-

teći dok se ona dopremi na tržište. . . Razlika u oba slučaja potječe otud što se profiti akumuliraju kao kapital, i ovo je samo naknada za vrijeme za koje su profiti bili neupotrijebljeni.» (20, 35)

Ovo ne znači apsolutno ništa osim toga da se kapital koji leži neiskorišćen računava i zaračunava kao da nije neiskorišćen, nego se razmjenjuje za višak radnog vremena. Ovo nema nikakve veze s određivanjem vrijednosti. Spada u cijenu. (Kod stalnog kapitala spada u određivanje vrijednosti samo kao druga metoda plaćanja opredmećenog rada, apstrahirana od profita.)

* * *

»Ima još jedan princip rada koji ni po čemu ne upada u oči ekonomskom istraživaču u starim zemljama, ali koji je svaki kapitalist u kolonijama osjetio na vlastitoj koži. Daleko najveći dio industrijskih operacija, a napose one čiji je proizvod velik u odnosu prema upotrijebljenom kapitalu i radu zahtijeva znatno vrijeme za svoje dovršenje. Većinu njih ne isplati se ni započeti, ako nema sigurnosti da će biti moguće da se nastavlja nekoliko godina. Velik dio kapitala koji je uložen u njih predstavlja stalan, nezamjenljiv, trajan kapital. Ako nešto slučajno zaustavi takvu operaciju, sav taj kapital je izgubljen. Ako se ljetina ne može pobrati, cijeli izdatak za njeno uzgajanje uzalud je bačen. Ovo pokazuje da je konstantnost ne manje važan princip, nego udruživanje rada. Važnost načela konstantnosti ovdje se ne vidi, jer se zaista rijetko događa da se rad kojim se vrši neki posao obustavi protiv volje kapitalista. . . Ali u kolonijama upravo je obratno. Tu se kapitalisti toliko boje toga da izbjegavaju takve slučajeve koliko god mogu, kloneći se, koliko je god to moguće, operacija koje traže mnogo vremena za svoje dovršenje» (Wakefield, 169, XIV, 71). »Ima mnoštvo operacija koje su tako jednostavne da ne dopuštaju podjelu na dijelove i koje se ne mogu izvršiti bez suradnje mnogo pari ruku. Na primjer, podizanje velikog drveta na kola, plijevljenje korova na velikom polju rastuće ljetine, istovremeno striženje velikog stada ovaca, žnjevenje žita u trenutku kada je ono sazrelo a još nije prezrelo, pomicanje nekog velikog tereta; ukratko sve ono što se ne može napraviti ako vrlo mnogo pari ruku ne sudjeluju zajednički u istom nedjeljivom poslu i u isto vrijeme.» (168 l. c.) »Udruživanje i konstantnost rada postižu se u starim zemljama bez napora ili brige od strane kapitalista, prosto zahvaljujući obilju najamnih radnika. Nestašica najamnih radnika opća je žalopjoka u kolonijama.» (170 l. c.) »Samo najjeftinija zemlja u jednoj koloniji utječe svojom cijenom na tržište rada. Cijena te zemlje, kao i svake neobrađene zemlje i svega drugog čija proizvodnja ne stoji ništa, zavisi naravno od odnosa između potražnje i ponude.» (p. 332). »Da bi cijena puste zemlje mogla postići svoj cilj» (naime pretvoriti radnika u ne-vlasnika zemlje) ona mora biti dovoljna za tu svrhu. Dosad je cijena bila svagdje nedovoljna.» (338 l. c.)

Evo šta je »dovoljna« cijena:

»Kod osnivanja neke kolonije cijena može biti tako niska da površinu zemlje koju prisvajaju naseljenici ostavlja praktički neograničenom; ona može biti dosta visoka da izaziva proporciju između zemlje i stanovništva sličnu onoj u starim zemljama, u kojem slučaju, ako ta vrlo visoka cijena ne spriječi emigraciju,

najjeftinija zemlja u koloniji može postati jednako skupa a preobilje radnika jednako žalosno kao u Engleskoj; ili ona može biti pravedna sredina između dvije krajnosti, ne izazivajući ni preobilje naroda ni preobilje zemlje, nego ograničavajući količinu zemlje tako da najjeftinija zemlja dobija tržišnu cijenu koja bi prisiljavala radnike da rade dosta vremena za najamninu prije nego što bi mogli postati zemljovlasnici. (339 1. c.) (H. XIV, 71.)

(To ovdje citirano mjesto iz Wakefieldove *Art of Colonisation*¹ pripada zajedno s onim naprijed navedenim o nužnom odvajanju radnika od uslova vlasništva.)

2. [Malthusova identifikacija količine rada i vrijednosti rada]

(Računanje profita za razliku od računanja stvarnog viška vrijednosti što ga kapital postavlja u razmjeni sa živim radom postaje jasno npr. na slijedećem primjeru. To su podaci u *First Report of the Factory Commissioners*.^[200] (Malthus, *Principles of Political Economy*.² 1836. 2 izd. Sveska X, p. 42.)

Kapital uložen u zgrade i strojeve	10 000 f. st.
Opticajni kapital	7 000 f. st.
500 f. st. kamata na 10 000 f. st. stalnog kapitala	
350 kamata na opticajni kapital	
150 rente, porezi, dažbine	
650 amortizacioni fond $6\frac{1}{2}\%$ za habanje stalnog kapitala	
<hr/>	1650 f. st.
1100 f. st., nepredviđeni troškovi, prijevoz, ugali, ulje	
<hr/>	2750
2600 najamnine i plaće	
<hr/>	5350
10 000 za oko 400 000 funti sirovog pamuka po 6 penija	
<hr/>	15 350
16 000 za 363 000 funti prede. Vrijednost 16 000 f. st.	

Kapital uložen u rad iznosi 2600; višak vrijednosti je = 1650 (850 kamata + 150 rente itd. čini 1000 + 650 profita).

Ali $2600:1650=100:63\frac{6}{13}$. Dakle, stopa viška vrijednosti je $63\frac{6}{13}\%$. Prema računu profita, ona bi morala biti 850 kamata, 150 renta i 650 profit ili $1650:15350$; preko $10,7\%$.

U gornjem primjeru opticajni kapital obrne se $\frac{187}{70}$ puta u godini; stalni kapital obrne se jednom u $15\frac{5}{13}$ godina, jednom u $\frac{200}{13}$ godina.^[201]

¹ Vještina koloniziranja — ² Prvom Izvještaju tvorničkih komesara; Malthus: Principi političke ekonomije.

Profit: 650 ili oko 4,2. Najamnina radnika $\frac{1}{6}$. Profit je ovdje naveden sa 4,2; recimo da je samo 4%. Ta 4% izračunata su na izdatak od 15 350. Ali imamo još 5% kamata na 10 000 f. st. i 5% na 7000 f. st.; 850 f. st. = 5% od 17 000. Od stvarnih godišnjih predujmova moramo odbiti 1) dio stalnog kapitala koji se ne pojavljuje u amortizacionom fondu; 2) ono što je zaračunato kao kamata. (Moguće je da kamate ne stavlja u džep kapitalist A, već kapitalist B. U svakom slučaju one su dohodak a ne kapital; višak vrijednosti.) Od 15 350 f. st. izdataka treba, dakle, odbiti 850, ostaje 14 500. U onih 2600 za najmnine i plaće nalazilo se 209¹ f. st. u obliku plaće, jer $\frac{1}{6}$ od 15 350 nije 2600 nego 2391², a 14 500 podijeljeno s time je $6^{154/2391}$ ³, recimo $6^{1/16}$, a tu $\frac{1}{16}$ možemo zanemariti.¹²⁰²¹

Tih 14 500 on prodaje dakle za 16 000 ili uz profit od 1500, što čini 10 $\frac{2}{3}$ %; ali zanemarimo te $\frac{2}{3}$ i recimo 10%; $\frac{1}{6}$ od 100 je 16 $\frac{2}{3}$. To dakle na 100 daje 83 $\frac{1}{3}$ za predujmове, 16 $\frac{2}{3}$ za najmnine, a profit je 10. Naime:

	Predujmovi	Najmnine	Suma	Reproducirano	Profit
F. st.	83 $\frac{1}{3}$	16 $\frac{2}{3}$	100	110	10

10 na 16 $\frac{2}{3}$ ili na $\frac{50}{3}$ iznosi tačno 60%. Dakle, da bi se prema računu kapitalista na kapital od 17 000 f. st. dobio godišnji profit od 10% (bilo je nešto više), pri čemu rad iznosi samo $\frac{1}{6}$ godišnjih predujmova od 14 500 f. st., radnik (ili kapital, kako hoćete) mora stvoriti višak vrijednosti od 60%. Ili od cijelog radnog vremena je 40% potrebno radno vrijeme, a 60% višak rada; oni se odnose = 4:6 ili 2:3 ili 1:3/2. Naprotiv, da su predujmovi kapitala bili 50, a dio predujmova na najmnine također 50, trebalo bi se stvoriti samo 20% viška vrijednosti da bi kapitalist dobio 10%; 50+50+10=110, a 10 prema 50=20:100 ili 20%. Kad bi potrebni rad u drugom slučaju stvorio toliki višak rada kao u prvom, profit kapitalista iznosio bi 30 f. st.; s druge strane, kad bi stopa zbiljskog stvaranja vrijednosti, postavljanje viška rada u prvom slučaju bilo samo onoliko kao u drugom, profit bi iznosio samo 3 $\frac{1}{3}$ f. st. i ako bi kapitalist morao platiti nekom drugom kapitalistu kamate 5%, bio bi efektivno na gubitku. Iz formule proizlazi jednostavno ovo: 1) da bi se odredilo koliko je stvarni višak vrijednosti, treba izračunati profit na predumljenu najmninu, postotak u kojem se takozvani profit odnosi prema najmnini; 2) relativno manji postotak izdatka u živom radu u odnosu na ukupan izdatak pretpostavlja veći izdatak za stalni kapital, strojeve itd., veću podjelu rada. Iako je zbog toga postotak rada manji nego kod kapitala koji radi s više rada, stvarno pokrenuta masa rada mora biti znatno veća, tj. uopće se mora raditi s većim kapitalom. Alikvotni dio rada koji dolazi na ukupan predujam je manji, ali apsolutna suma pokrenutog rada za pojedini kapital je veća, tj. on sam mora biti veći; 3) ako se ne radi o većoj mašineriji itd., već o oruđu koje ne pokreće

¹ Treba: 41 $\frac{2}{3}$ — ² Treba: 2558 $\frac{1}{3}$ — ³ Treba: manje od 6

više rada i samo ne predstavlja veliki stalni kapital (npr. ručna litografija), već samo zamjenjuje rad, tada je profit onoga koji radi sa strojem apsolutno manji od profita onog koji radi sa živim radom. (Ali posljednji može ostvariti profit uz postotak uz koji to drugi ne može te ga dakle potisnuti s tržišta itd.) Razmatranje toga koliko može padati profitna stopa uz porast kapitala uz uslov da ukupni profit raste, spada u učenje o profitu (*konkurenciji*).

Malthus u svojim *Principles of Political Economy*¹, 2. izd. 1836. naslućuje da se profit, tj. ne profit već *stvarni višak vrijednosti*, mora računati ne u odnosu na predujmljeni kapital, već na avansirani živi rad, čija je vrijednost objektivno izražena u najamnini; ali on pri tom pada u čistu igrariju, koja postaje apsurdnom kad treba da posluži kao baza bilo za određivanje vrijednosti bilo za rezoniranje o odnosu rada prema određivanju vrijednosti.

Naime, uzmem li ukupnu vrijednost gotovog proizvoda, tad mogu svaki dio avansiranog proizvoda uporediti s njemu odgovarajućim dijelom izdatka, a postotak koji čini profit prema cijelom proizvodu prirodno je isto tako postotak za alikvotni dio proizvoda. Recimo npr. da 100 talira donesu 110, dakle 10% na cijeli proizvod; neka bude 75 talira za nepromjenljivi dio kapitala, 25 za rad, dakle $\frac{3}{4}$ za prvo, $\frac{1}{4}$ za živi rad. Uzmem li sad $\frac{1}{4}$ od ukupnog proizvoda, tj. od 110, dobit ću $27\frac{3}{4}$ ili $27\frac{1}{2}$. Na izdatak za rad 25 kapitalist ima dobit $2\frac{1}{2}$ ili 10%. Isto tako je Malthus mogao reći: uzmem li $\frac{3}{4}$ od ukupnog proizvoda, naime 75, te $\frac{3}{4}$ su u ukupnom proizvodu predstavljene sa $82\frac{1}{2}$, dakle $7\frac{1}{2}$ na 75 iznosi tačno 10%. To očividno znači sam o to da ako na 100 dobijam 10%, onda dobit na svaki dio od 100 iznosi toliko da na ukupnu svotu izlazi 10%. Ako sam na 100 dobio 10, tada sam na 2×50 svaki put dobio 5 itd. Ni korak nas dalje ne vodi što ja, ako zarađujem 10 na 100, zarađujem $2\frac{1}{2}$ na $\frac{1}{4}$ od 100 i $7\frac{1}{2}$ na $\frac{3}{4}$ od 100. Ako sam dobio 10 na 100, koliko sam tada dobio na $\frac{1}{4}$ ili na $\frac{3}{4}$ od 100? Malthusova ideja svodi se na tu djetinjariju. Predujam na rad iznosio je $\frac{1}{4}$ na 100, dakle je dobit na njega iznosila 10%. Jer 10% na 25 daje $2\frac{1}{2}$. Ili, ako e kapitalist na 100 dobio 10, onda je na svaki dio svoga kapitala dobio $\frac{1}{10}$, tj. 10%.

To ne daje dijelovima kapitala jednom prema drugom nimalo kvalitati. van karakter i zato vrijedi podjednako za stalni kapital itd. kao i za kapital predujmljen za rad. U tome je zapravo samo izražena iluzija da u novostvorenoj vrijednosti svaki dio kapitala učestvuje ravnomjerno. Višak vrijednost nije stvorila ni najamnina predujmljena na $\frac{1}{4}$ rad već ju je stvorio neplaćeni živi rad. Ali iz odnosa ukupne vrijednosti — ovdje 10 talira — prema najamnini možemo vidjeti koliko postotaka rada nije bilo plaćeno, ili koliki je bio višak rada. U gornjem omjeru je potrebni rad objektiviran u 25 talira, višak rada u 10; odnose se dakle kao $25:10=100:40$; 40% rada je bilo višak rada ili, što je isto,

¹ *Načelima političke ekonomije*

višak vrijednosti što ga je rad proizveo. Posve je tačno da kapitalist može računati: ako na 100 zaradim 10, tada sam na najamninu, koja je = 25, zaradio $2\frac{1}{2}$. Ne vidi se kakvu bi korist trebalo da donese taj račun. Ali odmah ćemo vidjeti šta Malthus s tim hoće, ako pogledamo njegovo određivanje vrijednosti. Ali da on vjeruje da njegov jednostavni računski primjer sadrži zbiljsko određenje proizlazi iz slijedećeg:

•Pretpostavimo da se kapital troši samo za najamninu; 100 f. st. utrošeno u neposredan rad — Prihodi na kraju godine 110, 120 ili 130; očevidno je da će u svakom slučaju profiti biti određeni razmjerno onom dijelu *vrijednosti cijelog proizvoda* koji je potreban da bi se platio upotrijebljeni rad. Ako je vrijednost proizvoda na tržištu = 110, udio potreban za plaćanje radnika = $\frac{10}{11}$ vrijednosti proizvoda ili profita = 10%.

(Ovdje g. Malthus samo izražava prvobitni predujam od 100 f. st. kao odnos prema ukupnom proizvodu. 100 je $\frac{10}{11}$ od 110. Isto je da li kažem da dobijam 10 na 100, tj. $\frac{1}{10}$ od 100 ili kažem $\frac{1}{11}$ od 110 je dobit.)

•Ako je vrijednost proizvoda 120, proporcija za rad = $\frac{10}{12}$, dobit 20%; ako je 130, udio potreban za plaćanje rada = $\frac{10}{13}$, a dobit 30%.

(Umjesto da kažem: dobijam 10 od 100, mogu također reći da predujmovi od 110 iznose $\frac{10}{11}$; ili uz 20 od 100 predujmova iznose samo $\frac{10}{12}$ od 120 itd. Karakter tih predujmova, bez obzira da li se troše za rad ili drukčije, nema apsolutno nikakve veze s tim drugim aritmetičkim oblikom izražavanja stvari. Ako je kapital od 100 donio samo 110, tada mogu ili poći od kapitala i reći da sam na njega dobio 10 ili mogu poći od proizvoda, od 110, i reći da sam unaprijed predujmio samo $\frac{10}{11}$ od toga. Odnos je, naravno, isti.)

•Sada pretpostavimo da se predujmovi kapitalista ne sastoje samo od rada. Kapitalist očekuje jednaku korist od svih dijelova kapitala koje predujmljuje.

(Tj. on samo dijeli profit koji je dobio, a čije mu je porijeklo možda vrlo nejasno, ravnomjerno na sve dijelove svojih izdataka, posve apstrahirajući od njihove kvalitativne razlike).

•Pretpostavimo da je $\frac{1}{4}$ predujmljena za rad (neposredan), a da se $\frac{3}{4}$ saстоje od akumuliranog rada i profita, sa svim dodacima koji mogu nastati od rente, poreza i drugih izdataka. Tada je posve tačno da će se profiti kapitalista mijenjati s promjenom vrijednosti te $\frac{1}{4}$ proizvoda u poređenju s količinom upotrijebljenog rada.

(Ne s količinom kao kod g. Malthusa, već u poređenju s plaćenom najamninom.) (Dakle je potpuno tačno da će se njegovi profiti mijenjati s promjenom vrijednosti $\frac{3}{4}$ njegovih profita u poređenju s predujmovima u akumulirani rad, tj. dobit se odnosi prema ukupno predujmljenom kapitalu (10:100) jednako kao svaki dio ukupnog proizvoda (110) prema njemu odgovarajućem dijelu predujma.)

«Na primjer», nastavlja Malthus, «neka farmer upotrijebi za obradu zemlje 2000 f. st., od toga 1500 za sjeme, držanje konja, habanje svog stalnog kapitala itd. a 500 f. st. neposredni rad i neka prihodi na kraju budu 2400. Njegov profit bit će 400 na 2000 = 20%. I jednako je očigledno da bi, ako bismo uzeli $\frac{1}{4}$ vrijednosti proizvoda, naime 600 f. st. i uporedili je s iznosom plaćenim za najamnine neposrednog rada, rezultat pokazao tačno istu stopu profita.» (1. c. 267, 268. Sveska X, 41, 42)

(Isto tako je očigledno, da ako bismo uzeli $\frac{3}{4}$ vrijednosti proizvoda, naime 1800 i uporedili ih s iznosom plaćenim za predujmove akumuliranog rada, naime sa 1500, rezultat bi pokazao tačno istu stopu profita. $1800:1500=18:15=6:5$, a 6 na 5 je $\frac{1}{5}$ ili 20%.)

(Malthus ovdje ima u glavi dva različita aritmetička oblika, koja brka: *prvo*, ako na 100 dobijem 10, ja nisam na svaki dio od 100 dobio 10, već 10%, dakle na 50 [sam dobio] 5, na 25 [sam dobio] $2\frac{1}{2}$ itd.; na 100 dobiti 10 znači na svaki dio od 100 dobiti $\frac{1}{10}$ i tako se profit mora izvući kao $\frac{1}{10}$ profita na najamninu pa ako je profit na sve dijelove kapitala ravnomjerno razdijeljen, mogu reći da se profitna stopa na ukupan kapital mijenja s profitnom stopom na svaki njegov dio, dakle npr. i na onaj predujmljen za najamnine. *Drugo*, ako sam dobio 10% na 100, onda je ukupan proizvod 110. Ako bi sad najamnina činila $\frac{1}{4}$ predujmova = 25, ona bi bila još samo $4\frac{2}{5}$ (četiri i dvopetinski dio od 110, tj. bila bi za $\frac{2}{5}$ manji alikvotni dio, a u istom omjeru ona će činiti manji dio ukupnog proizvoda kad on poraste u odnosu prema prvobitnom. To je opet samo drugi način računanja. 10 čini $\frac{1}{10}$ od 100, ali samo $\frac{1}{11}$ od 110. Mogu, dakle, reći da u istom omjeru u kojem se ukupan proizvod povećava, svaki od alikvotnih dijelova prvobitnog kapitala čini relativno manji dio tog ukupnog proizvoda. Tautologija.)

U svom spisu: «*The Measure of Value stated and illustrated*.¹ London 1823» (Svezak IX) Malthus tvrdi da je

«vrijednost rada postojana» i stoga je ona «prava mjera vrijednosti uopće». «Svaka dana količina rada mora imati istu vrijednost kao najamnina koja njom raspolaze ili za koju se ona stvarno razmjenjuje.» (p. 5 1. c.) (IX, 29).

Ovdje je, naravno, riječ o najamnom radu. Istina je naprotiv: svaka dana količina rada = istoj količini rada izraženoj u nekom proizvodu; ili svaki proizvod je samo određena količina rada opredmećena u vrijednosti proizvoda koja je u odnosu na druge proizvode mjerena tom količinom. Najamnina u stvari izražava vrijednost žive radne sposobnosti, a nipošto ne *vrijednost* živog rada, koja se naprotiv izražava u najamnini + profit. Najamnina je cijena *potrebnog rada*. Kad bi radnik morao raditi 6 sati da bi živio i kad bi proizvodio za sebe, kao puki radnik, tada bi on dnevno dobivao robu od 6 sati rada, recimo 6 penija. Ali njemu kapitalist daje da radi 12 sati, a plaća mu

¹ Mjera vrijednost izložena i ilustrirana

6 penija. On mu plaća za sat $\frac{1}{2}$ penija tj. dana količina od 12 sati rada ima vrijednost od 12 penija, a 12 penija je u stvari vrijednost za koju se proizvod razmjenjuje kad se proda. S druge strane, kapitalist raspolaze pomoću te vrijednosti, ako može da je ponovo uloži u sam rad, sa 24 sata. Zbog toga najamnine raspolazu količinom rada daleko većom od one od koje se sastoje, i dana količina živog rada stvarno se razmjenjuje za mnogo manju količinu akumuliranog rada. Jedino je sigurno da cijena rada, najamnina, mora uvijek izražavati količinu rada koja je radnicima potrebna da se održe na životu. Najamnina za bilo koju količinu rada mora biti jednaka količini rada koju radnik mora utrošiti na svoju vlastitu reprodukciju. U gornjem primjeru kapitalist bi pokrenuo na rad dva radnika po 12 sati svakog — ukupno 24 sata — s količinom rada koju je pružio jedan radnik. U gornjem slučaju proizvod bi se razmijenio za drugi proizvod u vrijednosti od 12 penija ili za 12 radnih sati i otud bi dolazio njegov profit od 6 penija (njegov višak vrijednosti za kapitalista). Vrijednost proizvoda je određena radom koji je u njima sadržan, a ne onim dijelom rada u njima koji je platio poslodavac. *Izvršeni neplaćeni rad sačinjava vrijednost proizvoda*; ali najamnina izražava samo plaćeni rad, a nikad izvršeni. Mjera samog tog plaćanja zavisi od produktivnosti rada, jer ona određuje količinu potrebnog radnog vremena. A kako te najamnine konstituiraju vrijednost rada (sam rad postavljen kao roba), ta vrijednost se neprestano mijenja i sve je prije nego stalna. Količina rada koju radnik radi vrlo je različita od količine rada koja je određena u njegovoj radnoj sposobnosti ili koja je potrebna za reprodukciju njegove radne sposobnosti. Ali kao robu on ne prodaje upotrebu koja se s njim čini, on ne prodaje sebe kao *uzrok* već kao *posljedicu*. Čujmo kako se g. Malthus trudi da stvar izvede na čistac:

»Uslovi ponude roba ne traže da one uvijek sadrže iste relativne vrijednosti, već da svaka zadrži svoju vlastitu prirodnu vrijednost ili sredstvo da dobija takve predmete koji će nastaviti da proizvođaču daju istu snagu proizvodnje i akumulacije. . . profiti se računaju na predujmove potrebne za proizvodnju . . . specifični, predujmovi kapitalista ne sastoje se od tkanina već od rada; i kako nijedan drugi predmet ne može predstavljati danu količinu rada — jasno je da je to količina rada kojom će raspolagati neka roba a ne količina bilo kakve druge robe koja može »predstavljati uslov njene ponude ili njenu prirodnu vrijednost.« (17, 18) (IX, 29)

Već iz toga što postoje *predujmovi* kapitalista za rad, Malthus je mogao vidjeti da stvar nije čista. Uzmimo da je 6 sati potrebno radno vrijeme: A, B, dva momka koja rade svaki za sebe, ali uzajamno razmjenjuju. Neka A radi 6 sati, a B 12 sati. Ako sad A hoće da pojede onih 6 sati koje je B radio više, ako hoće da pojede onih 6 sati viška B-a, on mu može dati samo 6 sati živog rada, recimo idući dan. B sada posjeduje povrh onog što ima A proizvod od 6 radnih sati. Uzmimo sad da je on u tim okolnostima uobrazio da je kapitalist i da posve prestane raditi. Tada bi on treći dan za A-ovih 6 sati mogao dati samo svoj

akumulirani proizvod od 6 sati i čim bi se dovršila razmjena, morao bi ponovo početi da sam radi ili bi morao umrijeti od gladi. Ali ako B nastavi raditi 12 sati za A, a A nastavi raditi 6 sati za sebe i 6 za B, tada će svaki od njih razmjenjivati s drugim tačno 12 sati. *Prirodna vrijednost robe*, kaže Malthus, sastoji se u tome što ona svom vlasniku putem razmjene daje ponovo istu sposobnost proizvodnje i akumulacije. Njegova roba se sastoji od 2 količine rada, jedne količine akumuliranog rada + jedna količina neposrednog rada. Ako on dakle svoju robu razmijeni za drugu koja sadrži tačno istu ukupnu količinu rada, tada je njegova sposobnost proizvodnje i akumulacije ostala bar ista, jednaka. Ali ona je porasla, jer ga dio neposrednog rada nije stajao ništa, a on ga ipak prodaje. Ali Malthus dolazi do zaključka da je količina rada od koje se sastoji roba samo plaćeni rad, dakle = zbroju najamnina ili da najamnine predstavljaju mjerilo vrijednosti robe. Kad bi svaka u robi sadržana količina rada bila plaćena, doktrina g. Malthusa bila bi tačna, ali isto tako bilo bi tačno da njegov kapitalist ne bi morao »predujmijivati za rad« i da bi »posve izgubio svoje sposobnosti za akumulaciju«.

Odakle potječe profit, ako se ne vrši nikakav besplatan rad? Pa, misli g. Malthus, [profit je] najamnina za akumulirani rad. Ali kako je izvršeni rad prestao raditi, on također prestaje dobijati najmninu. Proizvod u kojem on postoji mogao bi se sad, razumije se, ponovo razmijeniti za živi rad, ali ako uzmemo da je taj proizvod = 6 radnih sati, tada bi radnik dao 6 živih radnih sati, a primio bi u zamjenu pred- ujam, 6 izvršenih radnih sati kapitalista, koji se time ne bi ni za korak pomakao s mjesta. Živi rad bio bi uskoro u posjedu njegovog mrtvog rada. Ali razlog koji navodi Malthus da se zato što »nikakav drugi predmet ne može predstavljati danu količinu rada«, prirodna vrijednost neke robe sastoji od »količine rada kojom će neka roba raspolagati, a ne od količine neke druge robe«. To znači da dana količina rada može biti predstavljena samo nekom količinom živog (neposrednog) rada. Ne samo nijedan drugi, već svaki, bilo koji predmet može predstavljati danu količinu rada, naime svaki predmet u kojem je sadržana ista količina rada. Ali Malthus hoće da se mjeri u robi sadržana količina rada; da bude jednaka ne *količini živog rada* koju ona može pokrenuti, već *količini plaćenog rada* koju ona pokreće.

Uzmimo da roba sadrži 24 radna sata; Malthus misli da kapitalist može s njom kupiti 2 radna dana; a kad bi kapitalist potpuno platio rad ili kad bi količina izvršenog rada = količini plaćenog živog rada, sa 24 radna sata u izvršenom radu on bi mogao kupiti samo 24 radna sata živog rada i njegova »sposobnost akumulacija« potpuno bi nestala. Ali kapitalist ne plaća radniku radno vrijeme, količinu rada, već mu plaća samo potrebno radno vrijeme, dok ga za ostatak prisiljava da radi badava. Zato će on sa 24 sata izvršenog radnog vremena možda pokrenuti 48 živih. On stoga u stvari s 1 satom izvršenog rada plaća 2 sata živog rada pa dakle pri razmjeni dobija 100%. Vrijednost nje-

gove robe sada je = 48 sati, ali nipošto nije jednaka najamninama za koje se razmjenila niti je jednaka najamninama za koje se ponovo razmjenjuje. Ako kapitalist produži u tom omjeru, on će za 48 sati izvršenog rada kupiti 96 živog.

Uzmimo da nikakav kapitalist ne postoji nego da neposredni radnici koji međusobno razmjenjuju rade više nego što je potrebno za život, jer bi htjeli i akumulirati itd. Nazovimo *najamninom* dio rada koji radnik vrši da bi živio, a *profitom* višak vremena koje radi da bi akumulirao. Tada bi vrijednost njegove robe bila = ukupnoj količini u njoj sadržanog rada = ukupnom zbroju živog radnog vremena, ali nipošto ne bi bila = *najamnini* koju je platio sam sebi ni dijelu robe koji bi on morao reproducirati da bi živio.

Zato što je vrijednost jedne robe = određenoj količini rada, kaže Malthus, ona je = količini u njoj sadržanog potrebnog rada (tj. najamnini), a nije = ukupnoj sumi rada koji je u njoj sadržan; njena cjelina je = jednom njenom dijelu. Ali »spособnost akumuliranja« na strani radnika proizlazile bi očevidno samo otuda što je on radio više nego što je potrebno da plati sebi svoju najamninu. Kad bi određena količina radnog vremena bila = vremenu koje je potrebno radniku da bi živio, tada bi određena količina živog rada bila = najamninama koje on proizvodi ili bi najamnine bile tačno jednake živom radu što ga one pokreću. Kad bi to bio slučaj, kapital bi, naravno, bio nemoguć. Ako neki radnik za cijelo svoje radno vrijeme ne može proizvesti više nego svoju najamninu, on ne može ni uz najbolju volju iscijediti ni paru za kapitalista. Vlasništvo je plod proizvodnosti rada.

«Ako jedan može proizvoditi samo za jednog, onda je svatko radnik i ne može biti vlasništva. Ako rad jednog čovjeka može izdržavati pet ljudi, tada će na 1 zaposlenog u proizvodnji biti 4 besposlena.» (*Ravenstone*)

Gore smo vidjeli kako se Malthusovo dubokoumno mudrovanje izrazilo u čisto djetinjastom načinu računanja. Uostalom iza toga je ležala doktrina da je vrijednost rada postojana i da najamnine konstituiraju cijenu. Kako se profitna stopa na jedan cijeli kapital može izraziti kao ista stopa na alikvotni dio kapitala koji predstavlja najamnine, Malthus tvrdi da taj alikvotni dio konstituira i određuje cijenu. Upravo kao ovdje slična *dubokoumnost*. Ako je roba a = količini x druge robe, to po njegovom mišljenju, može značiti samo da je ona = x živog rada, jer samo rad može predstavljati rad. Iz toga on zaključuje da je roba a = količini *najamnog rada* kojim ona može raspolagati i da je zato vrijednost rada postojana, jer je uvijek = robi koja ga pokreće. Stvar je jednostavno u tome što se kod njega količina živog rada i količina najamnog rada poklapaju i što on vjeruje da je svaki alikvotni dio najamnog rada doista plaćen. Ali x živog rada može biti (a kao najamni rad samo i jest) = $x - y$ potrebnog rada (najamnine) + y višak rada. Stoga x mrtvog rada može pokrenuti $x - y$ potrebnog rada (najamnine) + y višak radnog vremena, tj. uvi-

jek pokreće toliko više živog radnog vremena koliko je u x radnih sati sadržano viška radnih sati povrh potrebnih radnih sati.

Najamni rad sastoji se uvijek iz plaćenog i neplaćenog rada.

Da je *vrijednost rada* postojana — to dakle znači samo to da je cijelo radno vrijeme potrebno vrijeme, tj. radno vrijeme koje proizvodi najamninu. Nema viška radnog vremena, a ipak postoje »spособnost za akumulaciju« i kapital. Kako je najamnina uvijek jednaka danj količini rada, naime količini živog rada što ga ona pokreće, a to je ista količina rada koja je sadržana u najamnini, *vrijednost rada* je postojana, jer je uvijek = količini opredmećenog rada. Pad i porast najamnina zato potječe od pada i porasta cijene roba, a ne *vrijednosti rada*. Da li neki radnik dobija sedmično 8 ili 16 šilinga u srebru, to potječe samo otuđ što je cijena šilinga porasla ili pala, dok je *vrijednost rada* ostala ista. U oba slučaja radnik dobija jednu sedmicu izvršenog rada za jednu sedmicu živog. Gospodin M. [Malthus] dokazuje to ovako:

«Kad bi se za pribavljanje plodova zemlje upotrebljavao samo rad, bez kapitala, veća lakoća pribavljanja jedne vrste tih plodova u poređenju s drugom sigurno ne bi izmijenila *vrijednost rada* ni razmjensku *vrijednost* cijelog proizvoda koji je dobijen danom količinom napora.»

Ovo znači samo to da je svaka roba, bez obzira na svoju količinu, određena radom koji je sadržan u njoj, iako će se ovaj, prema stupnju svoje produktivnosti u jednom slučaju izraziti u više, a u drugima u manje upotrebnih *vrijednosti*.

«Mi bismo se bez provjeravanja složili da je razlika u jeftinoci ili skupoći proizvoda, a ne *rada*.»

Mi bismo rekli da je rad u jednoj grani produktivniji nego u drugoj ili pak da proizvod stoji više ili manje rada. O jeftinoci ili skupoći rada ne bismo mogli govoriti kad ne bi postojao *najamni* rad, te stoga jedan sat neposrednog rada uvijek raspolagao jednim satom opredmećenog rada, što prirodno ne bi smetalo da jedan sat bude produktivniji od drugog. Ali ipak, ukoliko razlikujemo dio rada koji je potreban za izdržavanje [radnika] od viška rada neposrednih radnika (a ako uopće određeni sati dana čine višak radnog vremena, to je isto kao da se svaki alikvotni dio radnog vremena sastoji od jednog dijela potrebnog rada i viška rada), to se ne bi moglo reći da je *vrijednost rada*, tj. *najamnina* onaj dio proizvoda koji se razmjenjuje za potrebni rad ili onaj dio ukupnog rada koji se upotrebljava za potreban proizvod, nešto *postojano*. S produktivnošću rada mijenjao bi se alikvotni dio radnog vremena koji reproducira najamninu, dakle bi se *vrijednost rada*, tj. *najamnina*, neposredno mijenjala s produktivnošću rada. Najamnina bi se i dalje mjerila određenom *upotrebnom vrijednošću*, a kako se razmjenska *vrijednost* upotrebne *vrijednosti* s različitom produktivnošću rada neprestano mijenja, mijenjala bi se i najamnina ili

vrijednost rada. Uopće *vrijednost rada* pretpostavlja da živi rad *nije* jednak svom proizvodu, ili, što je isto, da se ne prodaje kao djelatni uzrok već kao proizvedena posljedica. Vrijednost rada je stalna — [ta tvrdnja] znači samo to da se ta vrijednost uvijek mjeri količinom rada koja se nalazi u njoj.¹

U jednom proizvodu može biti više ili manje rada. Zato se za proizvod *b* može razmijeniti sad veći a sad manji dio proizvoda. Ali količina živog rada koju proizvod kupuje ne može biti nikad ni veća ni manja nego izvršeni rad što ga on predstavlja, jer određena količina rada uvijek je određena količina rada, bez obzira na to postoji li ona u obliku opredmećenog ili živog rada. Stoga, ako se za određenu količinu živog rada daje više ili manje proizvoda, tj. ako najamnine rastu ili padaju, to ne dolazi otud što je vrijednost rada porasla ili pala, jer je vrijednost određene količine rada uvijek jednaka istoj određenoj količini rada, već otud što su proizvodi stajali više ili manje rada, dakle njihova veća ili manja količina predstavlja istu količinu rada.

Vrijednost rada ostaje dakle postojana. Mijenja se samo vrijednost proizvodâ, tj. mijenja se proizvodna snaga rada, a ne njegova vrijednost. Ovo je srž Malthusove teorije ako se takva plitka logička pogreška može nazvati teorijom. Prije svega, neki proizvod koji stoji samo pola dana radnog vremena može biti dovoljan da ja živim pa dakle i radim cijeli dan. Da li proizvod to svojstvo posjeduje ili ne posjeduje, to ne zavisi od njegove *vrijednosti*, tj. od radnog vremena koje je upotrijebljeno na njega, već od *njegove* upotrebne vrijednosti, pa razmjena koja se na taj način vrši između živog rada i proizvoda rada nije njihova razmjena kao razmjenskih vrijednosti, već njihova povezanost leži, s jedne strane, u upotrebnoj vrijednosti proizvoda, a s druge strane, u uslovima egzistencije žive radne sposobnosti.

Kad bi se opredmećeni rad razmjenjivao za živi rad, onda bi po zakonima razmjenske vrijednosti proizvod koji = polovini radnog dana mogao i kupiti samo pola dana živog rada, iako bi radnik mogao živjeti od njega cijeli radni dan; a ako bi trebalo kupiti njegov cijeli radni dan, radnik bi morao u proizvodu dobiti cijeli radni dan, s čime bi prema pretpostavci, mogao proživjeti dva radna dana. Ali na temelju kapitala ne razmjenjuju se živi rad i izvršeni rad između sebe kao razmjenske vrijednosti tako da bi ta dva rada bila identična, [da bi] ista količina rada u opredmećenom obliku [bila] *vrijednost*, ekvivalent za istu količinu rada u živom obliku. Nego ono što se razmjenjuje jest proizvod i radna sposobnost, koja je i sama proizvod. Radna

¹ *Prechtano*: Utoliko je vrijednost svakog proizvoda postojana. Ali, kaže Malthus, razlika je u ovome: Ono čime se mjeri vrijednost proizvoda — naime živi rad upotrebljen na njega — u svim je slučajevima različito od samog proizvoda, jer on ima još i druga svojstva. Proizvod se mjeri nečim što on *nije*, živim radom.

sposobnost nije = živom radu koji ona može izvršiti = količini rada što ga ona može izvršiti — to je njena *upotrebna vrijednost*. Ona je jednaka količini rada kojom se ona sama *mora producirati* i može reprodicirati. Proizvod se dakle, *in fact* ne razmjenjuje za živi, nego za opredmećeni rad, za rad opredmećen u radnoj sposobnosti. Živi rad sam je upotrebna vrijednost što je posjeduje razmjenska vrijednost koju je kupio posjednik proizvoda, a da li je on pri toj trgovini dobio malo ili puno više tog živog rada nego što ga je u obliku proizvoda izdao za radnu sposobnost, to zavisi od količine živog rada koja je u proizvodu plaćena radniku.

Kad bi se razmjenjivala jedna količina rada za drugu, bilo u obliku opredmećenog ili živog rada, tada bi, naravno, svaka količina rada bila jednaka sebi a njena bi vrijednost bila jednaka njenoj količini. Proizvod od pola radnog dana mogao bi stoga kupiti samo pola radnog dana. Ali tada *faktički* ne bi postojala *najamnina* ni *vrijednost rada*. Rad ne bi imao nikakvu *vrijednost različitu* od svog proizvoda ili ekvivalenta svog proizvoda, nikakvu *specifičnu* vrijednost, a ta upravo i konstituira *vrijednost* rada, najamninu.

Iz toga, dakle, što je određena količina rada = određenoj količini rada, ili pak što je određena količina = samoj sebi, iz velikog otkrića da je neka određena količina neka određena količina, g. Malthus zaključuje da je najamnina postojana, da je vrijednost rada postojana, naime = istoj količini opredmećenog rada. To *bi bilo* tačno kad bi se živi rad i nagomilani rad uzajamno razmjenjivali kao *razmjenske vrijednosti*. Ali tada ne bi postojala ni *vrijednost rada*, ni *najamnina*, ni *kapital*, ni *najamni rad*, ni Malthusova istraživanja. Sve ovo počiva na tome, što se nasuprot radu nagomilanom u kapitalu živi rad pojavljuje kao *upotrebna vrijednost* a živa radna sposobnost kao *razmjenska vrijednost*. Malthus mirno nastavlja:

»Isto vrijedi ako kapital i profit uđu u računanje vrijednosti, a potražnja za radom se mijenja.«

U tome je cijela mudrost! Čim dodu kapital i profit, dolazi i to da se živa radna sposobnost kupuje, i zato se manji obrok nagomilanog rada razmjenjuje za veći obrok živoga. Uopće je karakteristično za tu mudrost da kapital koji postavlja najamni rad upravo pretvarajući rad u najamni rad, a radnu sposobnost u robu, svojom pojavom ne unosi baš nikakvu *promjenu* u iskorišćavanje rada, kao ni u iskorišćavanje nagomilanog rada. *Kapital, koji je jedan specifičan oblik odnošenja rada prema svom proizvodu i prema njegovoj vrijednosti, prema Malthusu* »ulazi« ne mijenjajući ništa. Upravo kao kad ne bi dopustio da se u ustrojstvu rimske republike bilo šta izmijeni dolaskom, »entering of Emperors«.¹

¹ »ulaskom careva«

Malthus nastavlja:

«Ako dolazi do povećanja nagrade radnika bez povećanja količine proizvoda, to je moguće samo pri padu profita . . . Da bi se dobila neka dana količina proizvoda, potrebna je ista količina rada kao i prije, ali kako je profit smanjen, vrijednost proizvoda je pala; dok je to smanjenje profita u odnosu na vrijednost najamnine upravo uravnoteženo povećanom količinom rada potrebnog da pruži povećani proizvod koji se dodjeljuje radniku, te ostavlja vrijednost rada istom kao i prije.» (p. 33, 34, I. c, Sveska IX, 29)

Prema pretpostavci proizvod sadrži istu količinu rada. Ali njegova vrijednost mora da se smanjila, jer su profiti pali. Ali ako je u proizvodu sadržano radno vrijeme ostalo isto, kako će profiti pasti? Poraste li najamnina, dok ukupno radno vrijeme ostaje isto — ne iz privremenih uzroka, kao npr. zato što konkurencija stoji povoljno za radnike² — to znači samo to da je produktivnost rada pala, da je potrebna veća količina vremena za reproduciranje radne sposobnosti; dakle da od živog rada što ga je kapital pokrenuo veći dio otpada na potrebni rad a manji dio na višak radnog vremena. Sitničarenje ostavimo za kasnije. Radi potpunosti [navedimo] još samo slijedeće završno mjesto:

«U suprotnom slučaju obrnuto. Radniku bi se dodijelila manja količina proizvoda i profiti bi porasli. Dana količina proizvoda koja se dobila istom količinom rada kao i prije porasla bi u vrijednosti na račun porasta profita; dok bi taj porast profita u odnosu na najamninu radnika bio uravnotežen manjom količinom rada potrebnom da bi se dobio smanjeni proizvod dodijeljen radniku.» (M. p. 35) (I. c. IX, 29)

Kasnije razmotriti šta Malthus ovom prilikom kaže o *cijenama novca u raznim zemljama* kao o nečemu što proistječe iz njegovog principa.

3. [*Careyeva teorija o pojestinjenju kapitala za radnika*]

[Roba *a* može npr. kupiti jedan radni dan; ona plaća samo pola dana (potrebni rad), ali razmjenjuje se za cijeli. Količina cijelog rada kupljenog robom tada je jednaka potrebnom vremenu + višak vremena. Znam li, dakle, cijenu potrebnog rada = x , cijena cijelog rada je = $2x$, pa bih tako mogao novostvorenu robu procijeniti u najamnini i tako cijene svih roba svesti na najamninu. Ali to bi prije bilo sve dugo nego *postojana vrijednost*. Uslijed zbrke što se u stvari, ma kakva bila plaća, u civiliziranim zemljama za nju mora raditi *neko prosječno vrijeme*, recimo 12 sati, ma koliko da od tih 12 sati iznosi

² *Precrtano*: a ne zato što je ukupna vrijednost proizvoda porasla.

potrebni rad ili višak rada, i gospodin Carey, koji količinu rada svodi na radne dane (a svakako da se ovi svode na žive radne dane) dolazi do toga da će (jer isti kapital stoji sve manje radnog vremena za svoju reprodukciju) npr. stroj od 100 f. st. uslijed napretka proizvodnih snaga s vremenom stajati još samo 50 f. st., dakle biti rezultat upola manjeg radnog vremena, radnih dana ili radnih sati, as you like.¹ Iz toga zaključuje g. Carey da *radnik može taj stroj kupiti, steći za upola manje radnih dana nego ranije.*⁽²⁰³⁾ On tu malo griješi promatrajući porast viška radnog vremena kao da je on dobijen *za* radnika, dok cijela stvar naprotiv izlazi na to da radnik još manji dio cijelog radnog dana radi za sebe samog a još veći za kapital, dakle objektivna snaga kapitala nasuprot njemu brzo raste, u određenom odnosu prema povećanju proizvodnih snaga.

Gospodin Carey daje radniku da kupuje ili posuđuje stroj, ukratko pretvara ga u kapitalista. Napose bi radnik trebalo da dođe do te veće vlasti nad kapitalom zato što reprodukcija određene količine kapitala zahtijeva manje potrebnog rada, tj. manje plaćenog rada, dakle najamnina u odnosu na profit pada. U Americi, dok radnik tamo još sam prisvaja dio svog viška rada, on eventualno još može akumulirati toliko da bi npr. postao zakupac itd. (iako i to sada već prestaje). Ako negdje u Americi najamni rad još može brzo doći do nečeg, to se događa uslijed reprodukcije ranijih oblika proizvodnje i vlasništva na osnovi kapitala (npr. nezavisnog seljaštva). Ukratko, Carey promatra radne dane kao radne dane koji pripadaju radniku, pa *umjesto da zaključiti da radnik mora proizvoditi više kapitala da bi bio zaposlen isto radno vrijeme, on zaključuje da radnik mora raditi manje da bi stekao kapital* (prisvojio uslove proizvodnje).

Ako je radnik proizvodio 20 strojeva, a sada ih uslijed rastuće proizvodne snage može proizvesti 40, onda pojedini stroj zaista postaje jeftiniji, ali iz toga što je manji dio radnog dana potreban za proizvodnju neke određene količine strojeva ne slijedi da je proizvod radnog dana porastao za radnika, već obrnuto da se manje živog rada upotrebljava za proizvodnju određene količine strojeva. Uostalom g. Carey, kojem je stalo do *harmonije*, nalazi i sam da ako stopa profita opada ukupan profit raste, jer je potreban sve veći kapital u odnosu na upotrijebljeni živi rad, *dakle* za radnika postaje sve više nemoguće da prisvoji onu potrebnu svotu kapitala, onaj minimum kapitala koji je potreban za produktivno zaposlenje rada na novom stupnju proizvodnje. Za reprodukciju alikvotnog dijela kapitala treba manje radnog vremena, ali za oplodnju manjeg radnog vremena potrebna je veća masa kapitala. Porast proizvodne snage izražava se u tome što dio kapitala koji se sastoji od živog rada neprestano pada u odnosu prema dijelu uloženom u predujmove, strojeve itd.

¹ kako vam drago

Cijela Careyeva loša šala, koja je Bastiatu, naravno, kao pala s neba, počiva na tom da on radno vrijeme ili radne dane koji su potrebni za proizvodnju pretvara u radne dane koji *pripadaju* radniku, dok naprotiv to vrijeme pripada kapitalu te u poređenju s rastućom proizvodnom snagom rada radniku ostaje sve manji dio njegovog radnog vremena. *Što manje neki dani kapital treba da kupi živog radnog vremena* — ili što više raste ukupna suma kapitala, a razmjerno njegovoj veličini pada živi rad što ga on upotrebljava — to su veći prema g. Careyu izgledi za radnika da postane posjednik kapitala, *zato što se kapital reproducira s manje živog rada*. Što je veći kapital i što je razmjerno manji broj radnika koje on upotrebljava, tim su veći za te radnike izgledi da postanu kapitalisti, jer ne reproducira li se sada kapital s manje radnih dana? Ne može li se on *zbog toga* također kupiti, dobiti, s manje radnih dana?

Uzmimo jedan kapital od 100 f. st., koji upotrebljava 50 za predumove i 50 za rad, a donosi profit od 50%, jer je smanjenje profitne stope Careyev najomiljeniji predmet razgovora i takođe pripada u [njegovu] teoriju. Neka svaka funta sterlinga najamnine bude jednaka jednom radnom danu = 1 radniku. Uzmimo sad drugi kapital od 16 000 f. st., koji upotrebljava 14 500 za predumove i 1500 za najamnine (neka bude također = 1500 radnika), a donosi samo 20% profita. U prvom slučaju proizvod = 150, a u drugom (neka se radi lakšeg računa stalni kapital obrne u jednoj godini) = 19 000 (profit 3200).

Ovdje imamo najpovoljniji slučaj za g. Careya. Profitna stopa se smanjila s 50% na 20%, dakle za $\frac{3}{5}$ ili za 60%. Tamo je proizvod od 50 rezultat 50 živih radnih dana. U drugom slučaju proizvod 3200 na 1500 radnika. U prvom slučaju proizvod od 1 predstavlja rezultat 1 radnog dana; u drugom proizvod od $\frac{2}{15}$ predstavlja proizvod 1 radnog dana. U drugom slučaju potrebno je manje od polovine radnog vremena potrebnog u prvom slučaju da bi se proizvela vrijednost 1. Da li to sad znači da radnik u drugom slučaju sa pola radnog dana proizvodi $\frac{1}{15}$ za sebe, dok onaj prvi u dvostrukom vremenu proizvodi samo 1, da je dakle [u drugom slučaju] na najboljem putu da postane kapitalist? Da bi mu to smanjenje potrebnog radnog vremena i najmanje pomoglo, on bi najprije morao zaraditi 16 000 f. st. kapitala i umjesto da sam radi kupiti tuđi rad. Ovako je ono samo stvorilo neizmjernu provaliju između njegovog rada i *uslova* upotrebe tog rada te smanjilo stopu *potrebnog rada*, dakle u odnosu na prvi omjer izbacilo na ulicu 6 puta više radnika. Ti izbačeni radnici sad bi trebalo da se utješe time, što bi oni sami kad bi imali uslova da samostalno rade, ili tačnije da rade kao kapitalisti, trebali manje radnika. U prvom slučaju cijeli potrebni kapital iznosi 100 f. st. i tu ima više izgleda za pojedinog radnika da izuzetno toliko uštedi i zahvaljujući posebno sretnoj kombinaciji sad sam postane *kapitalist* poput kapitalista A. Radno vrijeme koje radnik radi isto je kod A i B, iako je

ukupna suma radnih dana koje upotrebljavaju kapitalisti bitno različita. Na 6 radnika koje treba prvi kapitalist drugi treba manje od jednog [cijelog radnika]. Zato oni koji su preostali [kod drugog kapitalista] moraju odraditi isto toliki i veći višak vremena [kao oni kod prvog].

To što kapital na jednom određenom stupnju proizvodnje, na kojem je on sam narastao jednako kao i proizvodne snage, treba manje živih radnih dana, to prema Careyu znači isto kao da radnik treba manje radnih dana da bi prisvojio kapital; vjerojatno s radnim danima radnika koji nisu »zaposleni«. Kako kapitalist treba manje radnika da bi oplodio svoj golemi kapital, radnik kojega je on zaposlio može s manje rada prisvojiti veći kapital. *Such is the logic of Mr. Carey, the harmoniser.*^{1]}

* * *

U pogledu Ricardove teorije *Wakefield* kaže (sveska VII, p. 74) 1. c. str. 231, bilješka:

»Ako se rad promatra kao jedna roba, a kapital, proizvod rada, kao druga roba, i ako bi se vrijednost tih dviju roba regulirala jednakim količinama rada, tada bi se dana količina rada pod svim okolnostima razmjenjivala za onu količinu kapitala koja je bila proizvedena s istom količinom rada; *prethodni* rad uvijek bi se razmjenjivao za istu količinu *sadašnjeg* rada . . . Ali vrijednost rada u odnosu na druge robe, bar ukoliko najamnina zavisi od podjele, određena je ne jednakim količinama rada već proporcijom između ponude i potražnje.«⁽²⁰⁴⁾

4. Bailey o neiskorišćenom kapitalu

[*Bailey: »Money and its Vicissitudes in Value etc.*² London 1837. (sveska V, p. 26 sqq.) ima primjedbe na *dormant capital*,³ koji se ubrzanim prometom može staviti u opticaj (prema njemu većom masom opticajnog sredstva; trebalo je da kaže *novca*) i pokušava da objasni kako, kad bi uopće u nekoj zemlji kapital bio uvijek potpuno zaposlen, nikakav porast potražnje ne bi mogao izazvati porast proizvodnje. Pojam *dormant capital*¹ spada u promet, jer kapital koji se ne nalazi u prometu spava. Odgovarajuća mjesta [kod Baileya] glase:

»Mnogo kapitala i proizvodne vještine može postojati u inertnom stanju. Pogrešno je kad ekonomisti misle, da su broj radnika i količina kapitala strogo određene sile, koje bi neizbježno morale davati određeni rezultat u svakoj zemlji gdje postoje«. (p. 54) »Daleko od toga da bi količina roba što ih postojeći proizvođači

¹ Takva je logika g. Careya, harmonizatora. — ² Novac i njegova nestalna vrijednost itd. — ³ Neiskorišćeni (»spavajući») kapital.

i postojeći kapital donose na tržište bila fiksna i određena, ona je podložna širokom skupu promjena«. (p. 55) Dakle »nije bitno za porast proizvodnje da se pojavi novi kapital ili novi radnici« (npr. u nekoj zemlji gdje je nestašica dragocjenih metala) . . . »Neke robe ili, što je isto, *moć njihove proizvodnje* mogu na jednom mjestu biti u izobilju, a isto tako druge robe na drugom mjestu, a držaoci svake mogu željeti da razmjene svoje artikle za artikle koje drže drugi, ali oni mogu ostati u stanju ne-saobraćanja zbog nepostojanja zajedničkog sredstva za razmjenu i u stanju neaktivnosti, jer nemaju nikakav motiv za proizvodnju.« (55, 56)

U prometu kapitala novac se pojavljuje dvojako, [prvo] kao pretvaranje kapitala u novac i kao realiziranje cijene robe; ali ovdje to postavljanje cijene nije formalno. Pretvaranje proizvoda u novac ovdje je povratno pretvaranje kapitala u *vrijednost* kao takvu, samostalno postojeću vrijednost; u kapital kao novac ili u novac kao realizirani kapital. Drugo, [u prometu kapitala novac se također pojavljuje] u određenju pukog optičajnog sredstva; ovo je slučaj tamo gdje novac samo služi da se kapital pretvori natrag u uslove proizvodnje. U ovom drugom momentu u obliku najamnine, mora istovremeno postojati određena masa novca kao optičajno sredstvo, platežno sredstvo. To što novac u prometu kapitala igra tu dvostruku ulogu izaziva u svim krizama privid kao da nedostaje novac kao optičajno sredstvo, dok kapitalu nedostaje *vrijednost* i on se zbog toga ne može *monétiser*¹. Masa novca u optičaju može se pri tom čak i povećavati. O novim određenjima novca, kako je on postavljen kao moment prometa kapitala, dijelom kao njegovo optičajno sredstvo, a dijelom kao *realizirana vrijednost kapitala*, kao sam *kapital*, treba napraviti zasjeban odjeljak kad budemo govorili o kamati itd.]

[Bailey nastavlja:

»Aktivirani rad nipošto ne zavisi samo od raspoloživog kapitala jedne zemlje. On zavisi od toga da li se hrana, oruđa i sirovine dijele sporo ili brzo na one dijelove gdje su potrebni; da li cirkulira s teškoćom ili ne, da li postoji u dugim intervalima u inertnim masama i tako u rezultatu ne pruža dovoljno zaposlenja stanovništvu.« (56, 57)

(Primjer Gallatina, l. c. 68. o zapadnim oblastima Pennsylvanije)⁽²⁰⁵⁾

»Politički ekonomisti previše su skloni da određenu količinu kapitala i određeni broj radnika promatraju kao instrumente proizvodnje koji posjeduju jednoliku snagu ili djeluju s nekim jednolikim intenzitetom . . . Producent koji upotrebljava određeni kapital može svoje proizvode imati na zalihii dugo ili kratko vrijeme, a dok on čeka na priliku da ih razmijeni, njegova proizvodna snaga stoji ili kasni, tako da u danom periodu, kao npr. u jednoj godini, on može proizvesti samo polovinu onoga što bi proizveo da je postojala neposredna potrošnja. Ta primjedba pristaje isto tako i radniku, koji je oruđe producenta. Uzajamno pri-

¹ pretvoriti u monetu

lagodavanje raznih zanimanja ljudi u društvu mora se postići bar nesavršeno. Ali je velika udaljenost između stupnjeva u kojima se ostvaruje — svako sredstvo koje olakšava promet jedan je korak prema tom prilagodavanju. Što neometanija i lakša postaje razmjena roba, to će kraći biti oni neproduktivni intervali u kojima su ljudi željni rada, kako se čini, neprobojnom barijerom odvojeni od kapitala . . . koji je, premda na dohvat ruke, osuđen na neplodnu inertnost.» (p. 58 - 60) «Opći je princip da će nova potražnja biti zadovoljena novim naporima, aktivnim zaposlenjem kapitala i rada koji su ranije bili neiskorišćeni, a ne odvrćanjem proizvodne snage od drugih predmeta. Posljednje je moguće samo kad zaposlenost kapitala i rada u jednoj zemlji više ne bi mogla porasti. Izvoz roba možda direktno ne pokreće novi rad, ali on zato apsorbira robe koje leže na zalihima kao mrtvi kapital i oslobađa kapital koji je sputan u neproduktivnom stanju.» (p. 65) «Oni koji tvrde da priliv novca ne može unaprijediti proizvodnju drugih roba, jer su te robe jedini faktori proizvodnje, dokazuju da se proizvodnja uopće ne može povećati, jer je za takvo povećanje potrebno da se prethodno povećaju hrana, sirovine i oruđa, što u stvari znači tvrditi da *ne može doći do porasta proizvodnje bez prethodnog porasta* (ali nije li to ekonomsko učenje o akumulaciji?) «ili drugim riječima, da je porast nemoguć». (p. 70) «Sad, doduše, kaže se: Ide li kupac s povećanom količinom novca na tržište i ne diže li cijene robe koju tamo nade, on ne daje nikakav dodatni poticaj proizvodnje; a diže li cijene, tad, ako se cijene razmjerno povisiju, kupci nemaju veću snagu potražnje nego ranije». (73) «Negirati kao opći princip da jedan kupac ne može pružiti dopunski poticaj proizvodnji *osim ako njegova potražnja diže cijene*. Pored okolnosti da izrada veće količine dopušta efikasniju podjelu rada i upotrebu savršenije mašinerije, tu se radi i o onoj širini primjene što proizlazi iz količine rada i kapitala koji leže nezaposleni i *spremni da pruže daljnje robe uz istu cijenu*. Tako se događa da često dolazi do znatnog porasta potražnje bez porasta cijena.» (73, 74)

5. Wadeova koncepcija kapitala i pretvaranje svih društvenih potencija u proizvodnu snagu kapitala

John Wade u djelu *History of the Middle and Working Classes etc.* 3. ed.¹ London 1835 (sveska p. 10) kaže:

«Rad je djelatnost pomoću koje kapital *proizvodi najamnine, profit ili dohodak*.» (str. 161) «Kapital je nagonilana radinost spremna da se razvije u nove i ekvivalentne oblike; on je *kolektivna snaga*.» (str. 162) «Kapital je samo drugo ime za *civilizaciju*.» (164)

Udruživanje radnika — kooperacija i podjela rada kao temeljni uslovi produktivnosti rada — javljaju se, jednako kao i sve proizvodne snage rada, tj. one koje određuju stupanj njegove intenzivnosti i dakle njegove ekstenzivne realizacije, kao *proizvodna snaga kapitala*. Kolektivna snaga rada, njegov karakter kao društvenog rada zato je ko-

¹ *Historija srednje i radničke klase itd.*, 3. izd.

lektivna snaga kapitala. Isto tako i *nauka*. Isto tako i podjela rada kako se ona javlja kao podjela zvanja i njima odgovarajuća razmjena. Sve društvene potencije proizvodnje jesu proizvodne snage kapitala i zato se on sam pojavljuje kao njihov *subjekt*.

Zato ni udruživanje radnika kako se ono pojavljuje u tvornici nisu postavili radnici nego kapital. Njihovo udruživanje nije *njihovo* postojanje, nego *postojanje* kapitala. U odnosu na pojedinog radnika ono se pokazuje kao slučajno. On se odnosi prema svom vlastitom udruživanju s drugim radnicima i kooperaciji s njima kao prema nečem *tudem*, kao prema načinima djelovanja kapitala. Kapital, tamo gdje se ne pojavljuje u neadekvatnom obliku — dakle, recimo, u obliku malog kapitala koji sam radi — pretpostavlja već u određenoj, većoj ili manjoj, mjeri koncentraciju kako u objektivnom obliku, tj. kao koncentraciju u jednoj ruci, što se ovdje još poklapa s akumulacijom sredstava za život, sirovina i oruđa ili, jednom riječi, novca kao općeg oblika bogatstva; a s druge strane, u subjektivnom obliku, akumulaciju radnih snaga i njihovu koncentraciju na jednoj tački pod komandom kapitala. Ne može doći jedan kapitalist na jednog radnika, nego mora doći izvjesna količina radnika na jednog kapitalista, ne onako kao jedan ili dva pomoćnika na jednog majstora.

Proizvodni kapital ili kapitalu odgovarajući način proizvodnje može biti samo dvojak: manufaktura ili velika industrija. U prvoj preteže podjela rada, a u drugoj kombinacija radnih snaga (uz ravnomjeran način rada) i primjena naučne moći, gdje su kombiniranje i tako reći zajednički duh rada premješteni u stroj itd. U prvom stanju mora masa radnika (akumuliranih) biti velika u odnosu na količinu kapitala; u drugom stalni kapital mora biti velik prema broju mnogih radnika koji surađuju. Ali koncentracija mnogih radnika i njihova podjela među mašineriju kao isto toliko točkića (zašto je u zemljoradnji drukčije, ne pripada ovamo) ovdje je već pretpostavljena. Slučaj II, dakle, ne treba razmatrati zasebno, već samo slučaj I.

Manufakturi svojstven razvitak jest *podjela rada*. Ali ona pretpostavlja okupljanje (prethodno) brojnih radnika pod jednu komandu, jednako kao što *postojanje novca kapitalom* pretpostavlja *oslobodenost izvjesnog iznosa sredstava za život, sirovina, oruđa za rad*. Zato ovdje treba apstrahirati i od podjele rada kao od kasnijeg momenta. Neke industrijske grane, kao npr. rudarstvo, pretpostavljaju kooperaciju od samog početka. Zbog toga dok ne postoji kapital kooperacija se vrši kao prisilan rad (kuluk ili robovski rad) pod nadzornikom. Isto tako građenje puteva itd. Da bi preuzeo te radove, kapital ne stvara akumulaciju i koncentraciju radnika, nego ih preuzima. Dakle ni to nije *in question*.¹

¹ u pitanju

Najjednostavniji je i od podjele rada najnezavisniji oblik da kapital zaposli različite ručne tkalce, predioce itd. koji stanuju samostalno i raštrkano. (Taj oblik postoji još uvijek pored industrije.) *Ovdje, dakle, sam način proizvodnje još nije određen kapitalom, nego ga je kapital već zatekao.* Zajednička crta tih raštrkanih radnika leži samo u njihovom uzajamnom odnosu prema kapitalu, u tome što se u njegovoj ruci akumulira proizvod njihove proizvodnje, a time i viškovi vrijednosti koje su oni stvorili povrh svog vlastitog dohotka. Kao suradujući rad radnici egzistiraju samo *po sebi*, ukoliko svaki od njih radi za kapital — dakle u njemu posjeduje centar — a da oni sami ne suraduju. Njihovo ujedinjenje putem kapitala stoga je samo *formalno* i tiče se samo proizvoda rada, ne i samog rada. Umjesto da razmjenjuju s mnogima, oni razmjenjuju s jednim kapitalistom. Zato je to *koncentracija razmjena* pomoću kapitala.

Kapital ne razmjenjuje kao pojedinac, već kao predstavnik potrošnje i potreba mnogih. On *ne razmjenjuje više* kao pojedini razmjennivač, već u činu razmjene predstavlja društvo. *Kolektivna razmjena i koncentrirajuća razmjena* od strane kapitala s tkalcima koji rade raštrkano itd., čiji se proizvodi rada tom razmjenom sabiru, ujedinjuju, jednako kao i sami njihovi radovi, iako ti radnici rade nazavisno jedan od drugoga. Ujedinjavanje njihovih radova pojavljuje se kao poseban čin pored kojega dalje traje samostalna rascjepkanost njihovih radova. To je *prvi uslov* da se *novac* kao kapital razmijeni za slobodan rad.

Drugi je uslov ukidanje samostalne rascjepkanosti tog mnoštva radnika, gdje se prema njima *jedan kapital* ne pojavljuje više kao *društvena kolektivna snaga samo u činu razmjene* tako da je u ovome spojeno mnogo razmjena, nego on sakuplja radnike na jednom mjestu pod svoju komandu, u jednu manufakturu, ne ostavlja ih više u *zatečenom načinu proizvodnje* uspostavljajući na toj bazi svoju moć, nego stvara sebi kao bazu način proizvodnje koji mu odgovara. Kapital postavlja *ujedinjenje* radnika u proizvodnji, ujedinjenje koje će najprije postojati samo u zajedničkom mjestu, pod nadzornicima, *jedinstvenoj upravi, većoj disciplini, neprekidnosti i u postavljenoj zavisnosti od kapitala u samoj proizvodnji.* Pri tom se već unaprijed ušteduju izvjesni faux frais de production.¹ (O cijelom tom procesu uporedi Gaskella, gdje se specijalno razmatra razvoj velike industrije u Engleskoj.)^[206]

Sada se kapital pojavljuje kako kao kolektivna snaga radnika, njihova društvena snaga, tako i kao jedinstvo koje ih povezuje, pa dakle tu snagu stvara. Sve to ostaje i dalje, i na svakom stupnju razvoja kapitala, posredovano time što mnogi razmjenjuju s njim kao s jednim, tako da je razmjena koncentrirana u njemu; postoji društveni karakter razmjene; kapital se s radnicima razmjenjuje društveno, a oni s njim pojedinačno.

¹ neproizvodni troškovi proizvodnje

Kod obrtničke proizvodnje riječ je o kvalitetu proizvoda, o posebnoj umješnosti pojedinog radnika, a za majstora se pretpostavlja da je kao majstor u toj umješnosti dotjerao do majstorstva. Njegov položaj kao majstora ne počiva samo na tome što posjeduje uslove proizvodnje, nego i na njegovoj vlastitoj umješnosti u posebnom radu. Kod proizvodnje kapitala od samog početka nije riječ o tom polu-umjetničkom odnosu — koji uopće odgovara razvitku upotrebne vrijednosti rada, razvitku posebne sposobnosti neposrednog ručnog rada, usavršenju ljudske ruke itd. za rad. Radi se od samog početka o masi, jer se radi o razmjenskoj vrijednosti i o višku vrijednosti. Razvijeni princip kapitala jest upravo u tome da se učini suvišnom posebna umješnost i da se načini suvišnim ručni rad, ne — posredno tjelesni rad uopće, kako kao umješan rad tako i kao naprezanje mišića; naprotiv, da se umješnost položi u mrtve prirodne snage.

Međutim, kad se pretpostavlja da je nastajanje manufakture ujedno nastajanje kapitalističkog načina proizvodnje (robovi su kombinirani po sebi, jer su pod jednim majstorom), pretpostavlja se da još ne postoji proizvodna snaga rada koju sam kapital tek treba da izazove. Pretpostavka je, dakle, da potrebni rad u manufakturi oduzima još velik dio cijelog raspoloživog radnog vremena, da je, dakle, višak rada po pojedinom radniku još relativno malen.

To se, s jedne strane, nadoknađuje time (i tako se ubrzava napredak manufakture) što je profitna stopa veća, pa se kapital akumulira brže u odnosu na svoj već postojeći iznos nego u velikoj industriji. Ako od 100 talira na rad ide 50, a višak vremena čini $\frac{1}{5}$, tada stvorena vrijednost iznosi 110 ili 10%. Kad bi od 100 talira otpadalo na rad samo 20, a višak vremena bio $\frac{1}{4}$, stvorena bi vrijednost iznosila 105 ili 5%.

S druge strane, ta veća profitna stopa kod manufakture nastaje samo zahvaljujući istovremenoj upotrebi više radnika. Veći višak vremena može se dobiti samo tako da se sakupi višak vremena mnogih radnika u odnosu prema kapitalu. U manufakturi prevladava apsolutni višak vremena, a ne relativni. Još više je to slučaj prvobitno, gdje raštrkani, nezavisni radnici još sami koriste jedan dio svog viška vremena za sebe. Da bi kapital postojao kao kapital, da bi mogao živjeti od profita i akumulirati, njegova dobit mora biti jednaka zbroju viška vremena mnogo istovremenih živih radnih dana. U poljoprivredi je zemlja u svom kemijskom itd. djelovanju već i sama stroj koji neposredni rad čini produktivnijim i zato prije daje višak, jer se tu *prije* radi sa strojem, naime s *prirodnim*. To je jedina ispravna osnova učenja fiziokrata, koje s te strane razmatra samo poljoprivredu nasuprot još posve nerazvijenoj manufakturi. Kad bi kapitalist upotrebljavao jednog radnika da bi živio od njegovog viška vremena, on bi očividno dobio dvostruko kad bi radio sam, kad bi radio s vlastitim novčanim sredstvima, jer bi osim viška vremena dobio i namjninu koju je platio radniku. On bi gubio u tom procesu, tj. on

još ne bi bio u stanju da radi kao kapitalist, ili bi radnik bio samo njegov pomoćnik, pa se tako još ne bi odnosio prema njemu kao kapitalu.

Da bi se novac pretvorio u kapital potrebno je dakle da on može staviti u kretanje ne samo višak rada, nego određenu količinu viška rada, višak rada određene mase potrebnog rada, tj. mnogo radnika odjednom tako da njihova ujedinjena suma bude dovoljna da on može kao kapital ne samo živjeti, tj. predstavljati u potrošnji bogatstvo nasuprot životu radnika, već i stavljati na stranu višak rada za akumulaciju. Kapital od samog početka ne proizvodi za upotrebnu vrijednost, za neposredno izdržavanje. Višak rada mora, dakle, od samog početka biti dovoljno velik da bi se jedan njegov dio ponovo upotrijebio kao kapital. Dakle uvijek na onom stupnju na kojem je određena masa društvenog bogatstva objektivno već skoncentrirana u jednoj ruci pa se, dakle, kao kapital ispoljava odmah kao razmjena s mnogo radnika, a kasnije kao proizvodnja s mnogo radnika, kao kombiniranje radnika na stupnju na kojem je ta masa sposobna da izvjesnu količinu žive radne sposobnosti pokrene istovremeno na rad, na tom stupnju počinje proizvodnja pomoću kapitala, koji se tako od samog početka pojavljuje kao kolektivna snaga, kao društvena snaga i ukidanje rascjepkanosti, najprije razmjene s radnicima, a zatim i samih radnika. Rascjepkanost radnika pretpostavlja još njihovu relativnu nezavisnost. Stoga puna zavisnost od kapitala, puno odvajanje radnikâ od uslova proizvodnje pretpostavlja njihovo grupiranje oko pojedinog kapitala kao isključive osnove njihovog opstanka.

Izici će na isto (ili to je to isto u drugom obliku) ako se pođe od posebnog oblika razmjene koji se pretpostavlja da bi se kapital razmjenjivao kao kapital, gdje novac već predstavlja mnoge razmjenjivače ili mora posjedovati moć razmjene koja nadilazi pojedinca i njegovo pojedinačno izobilje, gdje novac već više nije pojedinačna funkcija, nego takva koja pripada pojedincu, ali mu pripada kao društvena funkcija, kao predstavnik društvenog bogatstva onom koji razmjenjuje. S druge strane, sve to proizlazi iz uslova slobodnog rada. Odvajanje pojedinca od uslova proizvodnje rada = grupiranje mnogih oko jednog kapitala.

Trgovački kapital također je od samog početka koncentracija mnogo razmjena u jednoj ruci. On već zastupa masu razmjenjivača, kako kao N., tako i kao R.

«To neprestano napredovanje znanja i iskustva», kaže Babbage, «naša je velika snaga».^[200a]

To napredovanje, taj društveni napredak pripada kapitalu i on ga iskorišćava. Svi raniji oblici vlasništva osuđuju najveći dio čovječanstva, robove, da budu čista oruđa za rad. Povijesni razvoj, politički razvoj, umjetnost, nauka itd. odigravaju se u višim krugovima iznad njih. Ali tek kapital je zarobio povijesni progres u službu bogatstva.

[Prije akumulacije putem kapitala pretpostavljena je jedna akumulacija koja konstituira kapital, koja pripada njegovom pojmovnom određenju; jedva da bismo je još mogli nazvati *koncentracijom*, jer se koncentracija zbiva u suprotstavljenosti prema mnogim kapitalima; ako se govori još samo o *kapitalu* u jednini, onda se koncentracija još poklapa s akumulacijom ili s pojmom kapitala, tj. ona još ne sačinjava nikakvo posebno određenje. Ali svakako kapital od samog početka stoji kao jedan ili kao jedinstvo nasuprot radnicima kao mnogima. I tako se on pojavljuje kao koncentracija radnikâ nasuprot radu, kao jedinstvo koje pada izvan radnika. S te strane je koncentracija sadržana u pojmu kapitala — koncentracija mnogo živih radnih snaga za jednu svrhu, koncentracija koja prvobitno nipošto nije trebalo da se provede već u načinu proizvodnje, da ga prožima. Centralizirajuće djelovanje kapitala na radne snage ili postavljanje njega kao njihovog jedinstva koje postoji samostalno izvan njih mnogih.]

[Rossi u svojim predavanjima iz političke ekonomije^[207] kaže (sveska, p. 26):

»Društveni napredak ne može se sastojati u raspuštanju svakog udruživanja, već u zamjeni prisilnog, ugnjetačkog udruživanja iz prošlih vremena dobrovoljnim i pravednim udruživanjima. Izoliranost u svom najvišem stupnju — to je divljaštvo; prisilno, ugnjetačko udruživanje na najvišem stupnju — to je barbarstvo. Osim tih ekstrema historija nam je pokazala vrlo različite odlike, nijanse. Savršenstvo se sastoji u dobrovoljnim udruživanjima koja umnogostručuju snage ujedinjavanjem, a ne oduzimaju individualnoj snazi ni njenu energiju, ni njenu moralnost, ni njenu odgovornost.« (str. 354)

U kapitalu udruživanje radnika nije iznuđeno direktnom fizičkom silom, prisilnim, kmetskim, robovskim radom; ono je iznuđeno time što su uslovi proizvodnje tuđe vlasništvo i sami su prisutni kao *objektivno udruživanje* koje je isto što i akumulacija i koncentracija uslova proizvodnje.]

6. [Rossijeve teškoće s pojmom kapitala]

[Shvaćanje kapitala samo s njegove materijalne strane, kao oruđa za proizvodnju, potpuno apstrahirajući od ekonomskog oblika koji oruđe za proizvodnju pretvara u kapital, zapetljava ekonomiste u svakve teškoće. Tako Rossi 1. c. (sveska 27) pita:

»Je li sirovina zaista oruđe za proizvodnju? nije li ona prije predmet na koji oruđa za proizvodnju moraju djelovati?« (p. 367)

Ovdje mu se, dakle, kapital sasvim poklapa s oruđem za proizvodnju u tehnološkom smislu, a prema tome je svaki divljak kapitalist. (Što g. Torrens u stvari i tvrdi za divljaka koji baca *kamen* za pticom^[208].) Uostalom čak sa stanovišta čisto materijalne apstrak-

cije — tj. apstrahiranja od same ekonomske kategorije — Rossijeva napomena je plitka i pokazuje samo da nije shvatio svog engleskog učitelja.

Akumulirani rad upotrebljava se kao oruđe za novu proizvodnju ili se jednostavno proizvod upotrebljava za proizvodnju; sirovina se upotrebljava za proizvodnju, tj. podvrgava promjeni oblika jednako kao i oruđe, koje je takođe proizvod. *Gotov rezultat proizvodnje ponovo postaje momentom procesa proizvodnje.* Navedena rečenica znači samo to. Unutar procesa proizvodnje može ovaj rezultat proizvodnje figurirati kao sirovina ili kao oruđe. Ali oruđe za proizvodnju on je ne zato što u neposrednom procesu proizvodnje služi kao oruđe, već zato što je sredstvo obnove samog procesa proizvodnje — jedna od njegovih pretpostavki.

Važnija je i umjerenija nedoumica da li snabdijevanje namirnicama, tj. najamnina sačinjava dio kapitala i tu se pokazuje sva konfuzija ekonomistâ.

«Kaže se da je nagrađivanje radnika kapital, jer mu ga kapitalist predujmljuje. Kad bi samo postojale radničke porodice koje imaju dovoljno da žive godinu dana, ne bi bilo najamnine. Radnik bi mogao reći kapitalistu: Ti predujmljuješ za zajedničko djelo kapital, a ja pridonosim rad: proizvod će se podijeliti između nas u tom i tom omjeru. Čim se on realizira svaki će uzeti svoj dio.» (p. 369.) «Tada ne bi bilo nikakvog predujma za radnike. Oni bi, međutim, trošili čak i kad bi rad stao. To što bi oni potrošili pripada fondu potrošnje, nipošto ne kapitalu. Dakle: predujmovi za radnike nisu potrebni. *Dakle najamnina nije konstitutivni element proizvodnje. Ona je nešto slučajno, jedan oblik našeg društvenog stanja.* Naprotiv kapital, rad, zemlja neophodno su potrebni za proizvodnju. *Dru-go: najamnina se upotrebljava dvojako, kaže se da je najamnina kapital, ali šta ona predstavlja? Rad. Qui dit salaire dit travail¹ i vice versa. Ako je, dakle, predujmljena najamnina dio kapitala, tada bi trebalo govoriti samo o dva sredstva za proizvodnju, o kapitalu i o zemlji.» (p. 370)*

I dalje:

«U biti radnik ne troši imovinu kapitalista, već svoju vlastitu; ono što mu se daje kao naknada za rad, njegov je alikvotni dio proizvoda.» (p. 370) «Ugovor kapitalista s radnikom nije fenomen proizvodnje. . . Poduzetnik pristaje na taj *arrangement* koji može olakšati proizvodnju. Ali taj *arrangement* je samo jedna sekundarna operacija, operacija sasvim druge vrste, nakalamljena na proizvodnu operaciju. *Pri nekoj drugoj organizaciji rada on može i nestati.* Postoje čak i danas proizvodnje gdje ga nema. Najamnina je, dakle, jedan od oblika raspodjele bogatstva, a ne element proizvodnje. Onaj dio fondova koji poduzetnik namjenjuje plaćanju najamnina ne čini dio kapitala. . . To je zasebna operacija, koja nesumnjivo može unaprijediti hod proizvodnje, ali koju ne možemo nazvati *direktnim* oruđem za proizvodnju.» (370) «Zamisliti snagu rada apstrahirajući od sredstava za izdržavanje radnikâ za vrijeme rada u proizvodnji, znači zamisliti biće uma. Tko kaže rad, tko kaže moć

¹ Tko kaže najamnina, kaže rad.

rada, kaže u isti mah radnik i sredstva za izdržavanje, radnik i najamnina . . . *Isti se element ponovo javlja pod imenom kapitala; kao da bi ista stvar mogla istovremeno biti dio dvaju različitih oruđa za proizvodnju.*» (370, 371)

Ovdje ima mnogo zbrke, koja se opravdava time što Rossi hvata ekonomiste za riječ i *oruđe za proizvodnju* kao takvo identificira s kapitalom. Prije svega, on je potpuno u pravu da najamni rad nije apsolutni oblik rada, samo pri tom zaboravlja da ni kapital nije apsolutni oblik sredstava za rad i materija rada i da su ta dva oblika [najamni rad i kapital] isti oblik u raznim momentima, pa stoga zajedno stoje i padaju; zato je glupo kada on govori o kapitalistima bez najamnog rada.

[Razmotrimo] njegov primjer o radničkim porodicama koje mogu živeti godinu dana bez kapitalista, dakle su vlasnici svojih uslova proizvodnje, koji svoj potrebni rad obavljaju bez dozvole g. kapitalista. Zato kapitalist, kojeg Rossi šalje k radnicima sa svojim prijedlogom, znači samo producenta oruđa za proizvodnju — a njegov dolazak k radnicima znači samo podjelu rada posredovanu spolja razmjenom. Čak i bez ikakvog aranžmana — putem jednostavne *razmjene* — oni tada dijele međusobno zajednički proizvod. Ta razmjena je dioba. Za to više nije potreban aranžman. Tada bi te radničke porodice razmjenjivale višak rada, apsolutni ili relativni, što bi im omogućilo oruđe — ili novi dodatni rad povrh njihovog starog rada, od kojega su prije pojave kapitalista mogli živjeti iz godine u godinu, ili [višak rada dobijen] primjenom oruđa u svojoj staroj grani rada. Ovdje g. Rossi pretvara radnika u posjednika i razmjenjivača svog viška rada, i tako je sretno izbrisao u njemu posljednji trag koji bi ga obilježio kao najamnog radnika, ali je time također izbrisao s oruđa za proizvodnju posljednji trag koji ga čini kapitalom.

Istina je da radnik »u osnovi ne troši imovinu kapitalista, već svoju vlastitu«, ali ne baš tako, kako to misli g. Rossi, zato što je ova samo *aliquotni* dio proizvoda, nego zato što je ona *aliquotni* dio *njegovog* proizvoda i plaća se, ako se odbaci privid razmjene, sastoji u tome što on jedan dio dana radi za sebe a drugi za kapitalista, ali *on samo dotle uopće dobija dozvolu da radi* dok njegov rad dopušta tu podjelu. Sam *čin razmjene*, kako smo vidjeli, nije moment neposrednog procesa proizvodnje, već njegov uslov. Ali unutar ukupnog procesa proizvodnje kapitala koji u sebe uključuje različite momente svojih razmjena, promet, ta razmjena je postavljena kao jedan moment ukupnog procesa.

Ali, kaže Rossi: Najamnina se pojavljuje u računu dvaput: jednom kao kapital, a drugi put kao rad; ona tako predstavlja dva različita sredstva za proizvodnju. Ako najamnina predstavlja sredstvo za proizvodnju rad, ona ne može predstavljati sredstvo za proizvodnju kapital. To je zbrka koja potječe i otuda što Rossi uzima ozbiljno ortodoksne ekonomske distrinkcije. U proizvodnji najamnina figurira samo jednom, kao fond predviđen za pretvaranje u najmnine, kao *vir-*

tualna najamnina. Čim je ona postala zbiljska najamnina, ona je isplaćena i figurira još samo u potrošnji kao dohodak radnika. Ali razmjenom je dobivena radna sposobnost, a ona uopće ne figurira u proizvodnji, već figurira samo njena upotreba — *rad*. Rad se pojavljuje kao sredstvo za proizvodnju vrijednosti, zato što se on ne plaća, dakle nije predstavljen najamninom. Ni kao djelatnost koja stvara upotrebnu vrijednost rad također nema nikakve veze sa sobom kao plaćenim radom. Najamnina u ruci radnika nije više najamnina, već fond za potrošnju. Samo u rukama kapitalista ona je najamnina, tj. dio kapitala čija je namjena da se razmijeni za radnu sposobnost. Za kapitalista najamnina je reproducirala jednu radnu sposobnost koja se može prodati, tako da se čak i s te strane potrošnja radnika vrši u interesu kapitalista. On uopće ne plaća sam rad, već samo radnu sposobnost. Razumije se da on to može činiti samo zahvaljujući djelovanju same te sposobnosti.

Ako se najamnina pojavljuje dvojako, to nije zbog toga što ona dvaput predstavlja dva različita sredstva za proizvodnju, već zbog toga što se ona jednom pojavljuje u aspektu proizvodnje, a drugi put u aspektu raspodjele. Ali taj određeni oblik raspodjele nije proizvoljni aranžman, koji bi mogao biti i drugačiji, već je on određen samim oblikom proizvodnje; predstavlja samo jedan od njenih vlastitih momenata promatran u jednom drugom određenju. Vrijednost stroja sigurno sačinjava jedan dio kapitala koji je u stroj uložen; ali stroj ne proizvodi kao vrijednost, iako on tvorničaru donosi korist. Najamnina ne predstavlja rad kao oruđe za proizvodnju, kao što ni vrijednost ne predstavlja stroj kao oruđe za proizvodnju. Najamnina predstavlja samo radnu sposobnost, a kako vrijednost radne sposobnosti postoji odvojeno od nje kao kapital, [najamnina predstavlja] dio kapitala.

Ukoliko kapitalist prisvaja *tudi* rad i s tim prisvojenim *radom* ponovo kupuje rad, najamnina — tj. predstavnik rada — pojavljuje se ako g. Rossi hoće, dvojako, 1) kao vlasništvo kapitala, 2) kao predstavnik rada. Rossija zapravo uznemirava što se najamnina pojavljuje kao predstavnik *dvaju sredstava za proizvodnju, kapitala i rada*; on zaboravlja da je rad kao proizvodna snaga uključen u kapital, i da kao rad *in esse*,¹ a ne *in posse*² nije nipošto *sredstvo za proizvodnju* različito od kapitala, već da tek pretvara kapital u sredstvo za proizvodnju. Na to u čemu je razlika između najamnine kao dijela kapitala i kao, u isti mah, dohotka radnika, doći ćemo u odjeljku o profitu i kamati, kojim ćemo završiti ovu prvu glavu o kapitalu.^[209]

¹ u zbilji — ² u mogućnosti

7. [*Još jednom Malthus i Ricardo*]

[Pozivajući se na svoje gore spomenuto djelo: *The Measure of Value*¹ etc. Malthus se vraća istoj temi i u svom spisu *Definitions in Political Economy* etc.² London 1827. On tu napominje:

«Nijedan pisac s kojim sam se susreo prije g. Ricarda nije nikad upotrijebio izraz *najamnina* ili realna najamnina tako da ovaj podrazumijeva *proporcije*. Profit doista uključuje proporcije; i *profitna stopa* uvijek se s pravom izražavala *postotkom u odnosu na vrijednost predujma*. Ali za najamninu se uvijek smatralo da ona raste ili pada ne prema nekoj proporciji u kojoj ona možda stoji prema cijelom proizvodu dobijenom izvjesnom količinom rada, već u skladu s većom ili manjom količinom nekog posebnog proizvoda što ga prima radnik ili s većom ili manjom moći koju ima takav proizvod pri raspolaganju životnim potrepštinama i predmetima konfora.» (M. 29, 30) (Sveska X, p. 49)

Jedina vrijednost koju u nekoj danoj proizvodnji proizvodi kapital jest vrijednost koju je dodala nova količina rada. Ali ta vrijednost se sastoji od potrebnog rada koji reproducira najamninu — od predujma što ga je kapital dao u obliku najamnine — i od viška rada, dakle viška vrijednosti, iznad toga potrebnog rada. Predujmovi koji su dani u materijalu i u strojevima samo se prevode iz jednog oblika u drugi. Oruđe prelazi u proizvod jednako kao i sirovina, a njegovo habanje ujedno je davanje oblika proizvodu. Ako sirovine i oruđa ne stoje ništa, a kod nekih ekstraktivnih industrija oni se još uvijek mogu procijeniti gotovo = 0 (*sirovine* uvijek gotovo = 0 kod svake ekstraktivne industrije, vađenja metala, kopanja ugljena, ribarstva, lova, obaranja stabala u prašumama itd.), onda oni ne dodaju apsolutno ništa ni vrijednosti proizvodnje. Njihova vrijednost predstavlja rezultat ranije proizvodnje, a ne one neposredne proizvodnje u kojoj oni služe kao oruđe i materijal. *Višak vrijednosti* zato se može procenjivati samo u odnosu na potrebni rad. Profit je samo *sekundaran*, izveden i transformiran oblik viška vrijednosti, građanski oblik u kojem su ugušeni tragovi njegovog nastanka.

Sam Ricardo nije to nikad shvatio, 1) zato što on uvijek govori samo o diobi *gotove* količine, a ne o prvobitnom postavljanju te razlike; 2) zato što bi ga razumijevanje toga bilo prisililo da vidi kako između kapitala i rada nastaje jedan odnos sasvim drukčiji od odnosa razmjene; a on nije smio uvidjeti da se građanski sistem ekvivalenata preobrće u prisvajanje bez ekvivalenta i da se na ovome zasniva; 3) zato što se njegova postavka o proporcionalnim profitima i najamnina odnosi samo na to da kad se određena ukupna vrijednost dijeli na dva dijela, uopće kad se neka količina dijeli na dvije, veličina oba dijela nužno stoji u obrnutom odnosu. A upravo na tu je banalnost njegova škola cijelu stvar i svela.

¹ Mjera vrijednosti itd. — ² Definicije u političkoj ekonomiji itd.

Interes koji ga je podstakao na uvođenje proporcionalnih profita i najamnina nije bio interes da otkrije osnovu stvaranja viška vrijednosti (jer on polazi od pretpostavke da se dana vrijednost mora dijeliti između najamnine i profita, između rada i kapitala, on dakle pretpostavlja tu diobu kao samu po sebi razumljivu), već interes, *prvo*, da nasuprot običnom određenju cijene afirmira ono ispravno koje je on postavio o vrijednosti pokazavši da na granicu vrijednosti ne utječe njena raspodjela, različita raspodjela na profit i najminu; *drugo* da objasni ne samo prolazno već i stalno padanje profitne stope, koje mu je bilo neobjašnjivo uz pretpostavku da na rad otpada čvrsti dio vrijednosti; *treće*, da objašnjavajući to padanje profita porastom najamnine, a sam taj porast porastom *vrijednosti* poljoprivrednih proizvoda, tj. rastućom teškoćom njihove proizvodnje, ujedno objasni da se *zemljišna renta* ne protivi njegovom principu vrijednosti.

U isti mah to je služilo kao polemično oružje za industrijski kapital protiv zemljišnog vlasništva koje eksploatira napredak industrije. Ali istovremeno, vođen jednostavnom logikom, Ricardo je tako proklamirao antagonističku prirodu profita, rada i kapitala, ma koliko se on kasnije trudio da radniku dokaže kako taj antagonistički karakter profita i najamnine ne zadire u njegov realan dohodak i kako je, naprotiv, *proporcionalan* (ne apsolutni) porast najamnina *štetan*, jer sprečava akumulaciju, a razvoj industrije koristi samo lijenom zemljovlasniku. Pa ipak je antagonistički oblik proklamiran, i Carey, koji ne razumije Ricarda, mogao ga je zato grditi kao oca komunista itd.,^[210] pri čemu je opet u pravu u izvjesnom smislu, koji on sam ne razumije.

Međutim, drugi ekonomisti koji, kao Malthus, apsolutno neće ni da čuju za proporcionalnu (i stoga antagonističku) prirodu najamnine *žele*, s jedne strane, da zabašure tu suprotnost; a s druge strane uporno tvrde da radnik jednostavno razmjenjuje određenu upotrebnu vrijednost, svoju radnu sposobnost, za kapital i stoga se odriče proizvodne snage, snage rada koja stvara novu vrijednost, i *nema nikakve veze s proizvodom*, pa se zato kod razmjene između kapitalista i radnikâ, kod najamnine, kao kod svake jednostavne razmjene gdje su *ekonomski pretpostavljeni ekvivalenti*, radi samo o *kvantitetu*, o količini upotrebne vrijednosti.

Ma koliko da je to, s jedne strane, tačno, prividni oblik trampe, razmjene, donosi sa sobom da radnik, ako mu konkurencija već dopusti da se cjenjka i prepire s kapitalistom, svoje zahtjeve mjeri prema profitu kapitalista i traži određen udio u višku vrijednosti što ga je stvorio, tako da *proporcija* postaje realan moment samog ekonomskog života. Nadalje, u borbi tih dviju klasa — koja se pri razvoju radničke klase nužno javlja — mjerenje uzajamne distancije, koja je kao proporcija izražena upravo putem najamnine, postaje odlučujuće važno. *Privid razmjene* nestaje u procesu načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu. Samim procesom i njegovim ponavljanjem postavlja se ono što po sebi jest, [naime] da radnik kao najminu dobija od kapita-

lista samo jedan dio svog vlastitog rada. Ovo tada ulazi i u svijest kako radnika, tako i kapitalista.

Kod Ricarda je *zapravo sâmo pitanje, koju proporciju u toku razvoja čini potrebna najamnina prema ukupnoj vrijednosti*. Uvijek je riječ samo o *potrebnoj najamnini*; njena proporcionalna priroda ne tiče se, dakle, radnika, koji i dalje, kao i prije dobija isti minimum, već samo kapitalista, čiji se odbici od čistog prihoda mijenjaju, a da radnici, izraženo u upotrebnoj vrijednosti, ne dobijaju više. Ali već i sâmo to što je Ricardo, premda u vezi s posve drugim problemima, formulirao antagonističku prirodu profita i najmnine, pokazuje da je u njegovo doba na kapitalu zasnovani način proizvodnje poprimao oblik sve adekvatniji svojoj prirodi.

U vezi s Ricardovom teorijom vrijednosti Malthus u navedenom spisu *Definitions* (sveska IX, str. 49, 40) primjećuje:

«Ricardova tvrdnja da kako vrijednost najmnine raste, profit proporcionalno pada, i *vice versa* istinita je samo pod pretpostavkom da su robe u koje je uložena ista količina rada uvijek iste vrijednosti, a ovo je istinito u 1 od 500 slučajeva, i to je nužno tako, jer s napredovanjem civilizacije i tehnike uvijek raste količina upotrijebljenog stalnog kapitala i čini sve raznolikim i nejednakim vremena obrta opticajnog kapitala.» (1. c. 31, 32)

(Ovo se odnosi na cijene, a ne na vrijednost.)

U vezi sa svojim vlastitim otkrićem prave mjere vrijednosti Malthus napominje:

«Prvo: Nigdje nisam vidio tvrdnju da obična količina rada s kojom će raspolagati neka roba mora predstavljati i mjeriti količinu rada utrošenu u nju, s dodatkom profita. Time što predstavlja rad utrošen u neku robu, s dodatkom profita, rad predstavlja prirodne i potrebne uslove za njenu ponudu ili elementarne troškove njene proizvodnje. . . . Drugo: Nigdje nisam vidio tvrdnju da ma koliko se plodnost tla mijenjala, osnovni troškovi proizvodnje najmnine dane količine rada moraju nužno biti uvijek isti.» (196, 197)

To znači sâmo: najamnina je uvijek jednaka radnom vremenu potrebnom za njenu proizvodnju, a to se vrijeme mijenja s produktivnošću rada. Količina roba ostaje ista.

«Promatra li se vrijednost kao opća kupovna moć neke robe, tada se to odnosi na kupovanje svih roba, na opću masu roba. Ali ova je posve neuhvatljiva No ne može se ni na trenutak negirati da, ako išta, a ono rad najbolje predstavlja prosjek opće mase roba.» (205.) «Jedna velika grupa roba, kao npr. sirovine raste s napretkom društva, u poređenju s radom, dok industrijski proizvodi padaju. Tako nije daleko od istine kad se kaže, da se prosječna masa roba, s kojima će dana količina rada raspolagati u istoj zemlji u toku nekog stoljeća ne može jako bitno mijenjati.» (206) «Vrijednost mora uvijek biti vrijednost u razmjeni za rad.» (224, napomena, 1. c.)

Drugim riječima [Malthusova] doktrina glasi: vrijednost neke robe, rad koji je utrošen za njenu izradu, predstavljen je živim rad-

nim danima kojima ta roba može raspolagati, za koje se može razmijeniti i zato *najamninom*. Živi radni dani sadrže kako [potrebno] vrijeme tako i višak vremena. Učinimo Malthusu najveću uslugu koju mu možemo učiniti. Pretpostavimo, naime, da odnos viška rada i potrebnog rada, dakle odnos najamnine i profita ostaje uvijek postojan. Prije svega, već to što g. Malthus govori o radu utrošenom u robi *s dodatkom profita* dokazuje njegovu konfuziju, jer profit može činiti upravo samo dio utrošenog rada. On pri tom ima na umu *profit iznad utrošenog rada*, koji treba da rezultira iz stalnog kapitala itd. To se može ticati samo raspodjele ukupnog profita među različite sudionike u njemu, a ne njegove ukupne količine, jer kad bi svi dobijali za svoju robu rad utrošen u nju + profit, odakle bi taj profit dolazio, g. Malthus? Ako jedan dobije rad utrošen u svojoj robi plus profit, drugi mora dobiti utrošeni rad minus profit, pri čemu se profit ovdje promatra kao višak nad realnim viškom vrijednosti. To, dakle, otpada.

Uzmimo sad da je utrošeni rad = 3 radna dana, pa ako je odnos viška radnog vremena [prema ukupnom radnom vremenu] 1:2, tada su ova 3 [radna dana] dobijena plaćanjem $1\frac{1}{2}$ radnog dana. Radnici su doista radili 3 dana, ali je svakom [od trojice] plaćeno samo pola dana rada. Drugim riječima, roba koju oni dobijaju za svoja 3 dana rada sadrži u sebi samo $1\frac{1}{2}$ dan rada. Za tri radna dana koja su sadržana u njegovoj robi kapitalist bi, uz jednake uslove, dobio 6 radnih dana. (Stvar je tačna samo zato što je višak radnog vremena stavljen = potrebnom, dakle se u drugom slučaju *samo* ponavlja prvi.)

(*Višak vrijednosti, onaj relativni, očividno je ograničen ne samo ranije navedenim odnosom, već i odnosom u kojem proizvod ulazi u potrošnju radnika.* Kad bi kapitalist mogao porastom proizvodnih snaga dobiti dvostruk broj *kašmirskih šalova* i kad bi se oni prodavali po svojoj *vrijednosti*, on ne bi stvarao nikakav relativni višak vrijednosti, jer radnici takve šalove ne troše, pa bi dakle vrijeme potrebno za reprodukciju njihove radne sposobnosti ostalo uvijek isto. U praksi se to ne događa, jer u takvim slučajevima cijena raste iznad vrijednosti. Ovdje u teoriji to nas se još ne tiče, jer se kapital razmatra po sebi, a ne u jednoj posebnoj grani.)

To znači da će kapitalist platiti radniku najamninu za 3 dana, a dati mu da radi 6; sa svakom polovinom dana on kupuje jedan dan, dakle sa $\frac{6}{2}$ dana = 3 dana, [kupuje] 6 dana. Tvrditi dakle da radni dani kojima raspolaže neka roba ili najamnine koje ona plaća izražavaju njenu vrijednost, to znači ne shvaćati apsolutno ništa o prirodi kapitala i najamnog rada. Da opredmećeni radni dani raspolažu sa više živih, to je the pith¹ svakog stvaranja vrijednosti i stvaranja kapitala. Ali bilo bi tačno da je g. Malthus rekao da živo radno vrijeme s kojim raspolaže neka roba izražava mjeru njene *oplodnje*, mjeru

¹ srž

viška rada što je ona postavlja. Ali to bi bila samo tautologija da u onoj mjeri u kojoj roba postavlja više rada, ona ga više postavlja, odnosno to bi izražavalo nešto suprotno onome što Malthus hoće, [naime to] da višak vrijednosti proistječe otud što živo radno vrijeme kojim raspolaže neka roba nikad ne predstavlja ono [radno vrijeme] koje je u njoj sadržano. (Sada smo konačno svršili s Malthusom.)

8. [*Chalmers o svrhi proizvodnje i Hodgskin o fondovima proizvodnje*]

[Gore, razlažući pojam kapitala, objasnili smo da je on vrijednost kao takva, *novac* koji se u prometu kako održava tako i razmjenom sa živim radom povećava. Da stoga svrha proizvodnog kapitala nije nikad *upotrebnost*, već opći oblik bogatstva kao bogatstva. Pop Th. Chalmers u svom inače u mnogo čemu glupom i odvratnom spisu: *On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*. 2 ed.¹ London 1832, tačno je pogodio ovu tačku pri čemu, s druge strane, nije upao u magareće gluposti takvih klipana kao što su *Ferriér*⁽²¹¹⁾ itd., koji brkaju novac kao vrijednost kapitala s realno postojećim metalnim novcem. U krizama se kapital (kao roba) ne može razmijeniti, ali ne zato što ima *premalu* opticajnog sredstva; nego on ne optječe zato što *nije razmjenljiv*. Značenje koje u krizama dobija gotov novac potječe samo odatle što za vrijeme dok kapital nije razmjenljiv za svoju vrijednost — a samo zbog toga ona se nasuprot njemu i pojavljuje fiksirana u obliku novca — treba plaćati obaveze; što se pored prekinutog prometa zbiva *prisilan promet*.

Chalmers kaže (sveska IX, p. 57):

»Kad potrošač odbija robe, to nije uvijek, kao što to smatraju novi ekonomisti, zato što on više voli kupiti druge robe, već zato što on želi da sačuva čitavom opću kupovnu moć. I kad *trgovac* iznosi robe na tržište, to u pravilu nije u potrazi za drugim robama koje bi trebalo dati u razmjenu za njih . . . On hoće da proširi svoju *opću kupovnu moć u odnosu na sve robe*. Nikakva korist od tvrdnje da je i novac *roba*. Realni metalni novac koji trgovac može upotrijebiti iznosi samo mali dio njegovog kapitala, čak [mali dio] njegovog novčanog kapitala; a ovaj cijeli, premda procijenjen u novcu, može na osnovu pismenih ugovora biti potaknut da opiše svoju putanju i da efikasno ispuni sve svoje svrhe uz pomoć *kovanog novca koji čini neznatan dio cijelog kapitala*. Veliki cilj novčanog kapitalista u stvari je da *poveća nominalni iznos svoje imovine*. Ako ona ove godine izražena u novcu iznosi 20 000 f. st. ona bi iduće godine trebalo da izražena u novcu iznosi 24 000. Da povećava svoj kapital, procijenjen u novcu, jedini je način na koji on može unaprijediti svoj interes kao trgovac. Na važnost tih ciljeva za njega ne utječu mo-

¹ O političkoj ekonomiji u vezi s moralnim stanjem i s moralnim izgledima društva. 2. izd.

mentalne fluktuacije ni izmjena realne vrijednosti novca. Na primjer, neka on jedne godine dođe sa 20 000 na 24 000 f. st.; padom vrijednosti novca on možda nije povećao svoju vlast nad predmetima konfora itd. Ipak je [povećanje kapitala izraženog u novcu] isto tako njegov interes kao da novac nije pao, jer bi inače njegovo novčano bogatstvo ostalo stacionirano, a njegovo realno bogatstvo smanjilo bi se u odnosu 24 prema 20 . . . Robe« (tj. upotrebne vrijednosti, realno bogatstvo) »dakle nisu konačni cilj trgovačkog kapitalista«

(samo je iluzija monetarnog sistema što je on u realnom metalnom novcu — ili u papiru, čime se ništa ne mijenja — ukratko u obliku vrijednosti kao *realnog novca* vidio *opći oblik bogatstva* i obogaćivanja, dok upravo kako se *novac* kao akumulacija opće kupovne moći povećava, on se u svom određenom obliku kao optičajno sredstvo ili pak kao *realizirano blago* razmjerno smanjuje. Kao *uputnica* na realno bogatstvo ili na proizvodnu snagu on dobija hiljadu oblika)

»osim u trošenju njegovog dohotka na kupovine radi *potrošnje*. Pri *ulaganju* svog kapitala i kad kupuje radi proizvodnje, novac je njegov konačni cilj« (pazi, ne *kovani novac*) (164 — 166).

»Profit«, kaže isti Chalmers, »ima za posljedicu da usluge slobodnog stanovništva daje u dio i drugim gospodarima, pored samo zemljovlasnika . . . ukoliko njihovi rashodi premašuju njihove osnovne životne potrebe.« (78, sveska IX)

Cijeli *prometni proces* Chalmers u navedenoj knjizi naziva ekonomskim ciklusom:

»Može se zamisliti da se poslovni svijet trgovine okreće u onom što ćemo nazvati ekonomskim ciklusom, a koji izvršava jedan obrtaj time što se posao naokolo, putem svojih uzastopnih transakcija, ponovo vraća na tačku s koje je pošao. Može se reći da ciklus počinje od tačke na kojoj je kapitalist primio prihode s kojima mu je vraćen njegov kapital; tada on iznova pristupa angažiranju svojih radnika, kako bi među njih, u obliku najamnine, podijelio sredstva za njihovo izdržavanje ili bolje moć da ih povećaju. Kako bi od njih dobio u dovršenom obliku predmete s kojima specijalno trguje; kako bi te predmete dopremio na tržište i tamo završio putanju jednog niza kretanja ostvarujući prodaju i dobijajući u njenom utrošku naknadu za sve izdatke u tom periodu. Intervencija novca nimalo ne mijenja realni karakter ove operacije . . .« (85. 1. c.) (Sveska, str. 54, 55)

* * *

Razlika u obrtu, ukoliko zavisi od one faze prometnog procesa koja se poklapa s neposrednim procesom proizvodnje, ne zavisi samo od dužeg ili kraćeg radnog vremena koje je potrebno da bi se dovršio predmet (npr. građenje kanala itd.), već u izvjesnim granama proizvodnje — u zemljoradnji — i od prekida rada koji su određeni samom prirodom rada, tako da, s jedne strane, kapital leži neiskorišćen, a s druge strane rad staje. Takav je primjer A. Smitha^[212] da je pšenica usjev koji traje jednu godinu, a vo takav koji traje 5 godina. Zato se na jedno upotrijebi 5 godina rada, a na drugo samo 1 godina.

Neznatan je rad koji se upotrebljava npr. na stoku koja raste na livadi. S druge strane, u samoj poljoprivredi neznatan je rad koji se obavlja npr. za vrijeme zime. U poljoprivredi (a u većoj ili manjoj mjeri i u nekim drugim granama proizvodnje) zbivaju se samim uslovima procesa proizvodnje određeni prekidi, pauze u radnom vremenu, koje u danom trenutku mora ponovo početi, kako bi se proces nastavio ili dovršio; neprekidnost procesa proizvodnje ovdje se ne poklapa s kontinuitetom procesa rada. To je jedan moment razlike. *Drugo*: Proizvod [u nekoj grani] općenito treba više vremena [nego u drugoj] da se *dovrší*, da se dovede u svoje dovršeno stanje; tu je riječ o ukupnom trajanju procesa proizvodnje, bez obzira na to da li u operacijama rada dolazi do prekida ili ne; o različitom trajanju faze proizvodnje uopće. *Treće*: nakon što je proizvod dovršen, može biti potrebno da on duže vremena leži neiskorišćen, dok treba razmjerno malo rada da bi se on prepustio prirodnim procesima, npr. vino. (To će pojmovno biti otprilike isti slučaj kao I.) *Četvrto*: [može biti potrebno] duže vrijeme da se proizvod dopremi na tržište, jer je namjenjen udaljenijem tržištu. (Ovo se pojmovno poklapa sa slučajem II.) *Peto*: Kraće ili duže vrijeme u ukupnom obrtu kapitala (njegovoj ukupnoj proizvodnji), ukoliko je ono određeno odnosom između stalnog i optičajnog kapitala, očito se ne odnosi na *neposredni proces proizvodnje*, na njegovo trajanje, već dobiva svoje određenje iz prometa. Vrijeme reprodukcije ukupnog kapitala određeno je ukupnim procesom, uključujući promet.

«Nejednakost perioda potrebnih za proizvodnju.»

«*Razlika u vremenu* koje je potrebno za dovršenje poljoprivrednih proizvoda i drugih vrsta rada predstavlja glavni razlog velike zavisnosti poljoprivrednikâ. Oni ne mogu dopremiti svoje robe na tržište za vrijeme manje od jedne godine. U toku tog cijelog perioda oni moraju uzajmljivati od cipelara, krojača, kovača, kolara i raznih drugih radnika čiji su im proizvodi potrebni, a ti se proizvodi izrađuju za nekoliko dana ili tjedana. Uslijed te prirodne okolnosti i uslijed bržeg porasta bogatstva koje proizvodi drugi rad a ne poljoprivredni, monopolisti svega zemljišta iako su monopolizirali i zakonodavstvo nesposobni su da spase sebe i svoje slugе, farmere, da ne budu najzavisnija klasa u zajednici.» (*Thomas Hodgskin, Popular Polit. Econ. Four lectures etc.*¹ London 1827, p. 147, napomena.) (Sveska IX, p. 44.) «Prirodna je okolnost da se sve robe proizvode u nejednakim periodima, dok se potrebe radnika moraju podmirivati svakodneвно... Ta nejednakost u vremenu potrebnom da se izrade razne robe prouzrokovala bi u stanju divljaštva da bi lovac itd. imao višak divljači itd. prije nego što bi proizvođač lukova i strelica itd. izradio bilo kakvu robu koju bi mogao dati za višak divljači. Razmjena se ne bi mogla izvršiti; proizvođač lukova morao bi biti također lovac i podjela rada bila bi nemoguća. Ta teškoća pridonijela je pronalasku novca.» (179, 180) (I. c.)

¹ *Popularna politička ekonomija*. Četiri predavanja itd.

9. [Slobodan radnik kao pauper
Kritika Malthusove teorije prenaseljenosti]

[Već u pojmu *slobodnog radnika* sadrži se da je on *pauper*: virtualni pauper. Prema svojim ekonomskim uslovima on je puka *živa radna snaga* pa je, dakle, obdaren i životnim potrebama. On je svestrana potrebitost, bez objektivnih pretpostavki za realizaciju svoje radne snage. Ako kapitalist ne treba njegov višak rada, radnik ne može obavljati svoj potrebni rad, proizvoditi svoja životna sredstva. Tada ih ne može dobiti razmjenom, nego, ako ih dobije, to samo kao milostinju, otpadak od dohotka. Kao radnik on može živjeti samo ukoliko razmjenjuje svoju radnu snagu za dio kapitala koji sačinjava fond rada. Sama ta razmjena vezana je uz uslove koji su *za njega* slučajni, u odnosu na njegovo *organsko* bivstvovanje indiferentni. On je, dakle, virtualno *pauper*.

Kako jer, nadalje, uslov proizvodnje zasnovane na kapitalu da radnik proizvodi sve više viška rada, oslobađa se sve više *potrebnog rada*. Izgledi za njegov pauperizam se, dakle, povećavaju. Razvoju viška rada odgovara razvoj viška stanovništva.

U različitim društvenim načinima proizvodnje postoje različiti zakoni povećanja stanovništva i prenaseljenosti; ovo posljednje je identično s pauperizmom. Ti različiti zakoni mogu se jednostavno svesti na različite načine odnošenja prema uslovima proizvodnje ili, kad je riječ o živom individuumu, prema uslovima njegove reprodukcije kao člana društva, jer on radi i prisvaja samo u društvu. Rastvaranje tih odnosa, kad je riječ o pojedinom individuumu ili o dijelu stanovništva, postavlja ih izvan reproduktivnih uslova te određene baze, dakle kao prekobrojno stanovništvo koje ne samo što je bez sredstava, već je i nesposobno da radom prisvaja životna sredstva, dakle kao *paupere*.

Samo u načinu proizvodnje koji je zasnovan na kapitalu pojavljuje se pauperizam kao rezultat samog rada, razvoja proizvodne snage rada. Stoga se na jednom stupnju društvene proizvodnje može smatrati prekobrojnim stanovništvom nešto što na nekom drugom stupnju to nije, i posljedice prekobrojnog stanovništva mogu biti različite. Na primjer, otposlani kolonisti kod starih bili su prekobrojno stanovništvo, tj. oni na materijalnoj bazi vlasništva, tj. u tadašnjim uslovima proizvodnje nisu mogli dalje živjeti na istom prostoru.^[213] Broj može izgledati vrlo malen ako se uporedi s modernim uslovima proizvodnje. Međutim, oni su bili daleko od toga da bi bili *pauperi*. Ali svakako je *pauperski bio plebs* u Rimu sa svojim *panem et circensibus*.¹ Prenaseljenost koja vodi do velikih seoba naroda pretpostavlja opet druge uslove.

¹ kruha i igara

Kako kod svih ranijih oblika proizvodnje razvoj proizvodnih snaga nije baza prisvajanja, nego se određeni odnos prema uslovima proizvodnje (oblici vlasništva) pojavljuje kao *unaprijed dana* granica proizvodnih snaga, koja treba samo da se reproducira, tako i razvoj stanovništva, u kojem se rezimira razvoj svih proizvodnih snaga, mora u još većoj mjeri zateći *vanjsku granicu* i tako se pojaviti kao ono što treba ograničiti.

Uslovi zajednice spojivi su samo s određenim brojem stanovništva. Ali, s druge strane, ako se granice stanovništva koje su postavljene elastičnošću određenog oblika uslova proizvodnje prema tom *obliku mijenjaju, sužavaju ili proširuju* — dakle, ako je prenaseljenost bila drukčija kod lovačkih naroda nego kod Atenjana, a kod ovih drukčija nego kod Germana — tada se mijenja i apsolutna stopa po kojoj se povećava stanovništvo, a dakle i stopa prenaseljenosti i stanovništva. Zato je i prekobrojno stanovništvo koje se pretpostavlja na određenoj bazi proizvodnje određeno isto tako kao i adekvatno stanovništvo. Prekobrojno stanovništvo i stanovništvo uzeti zajedno čine *cjelokupno* stanovništvo koje može proizvesti određena baza proizvodnje. Koliko ono može prekoračiti svoju granicu dano je samom granicom — ili, bolje, onim istim razlogom koji tu granicu postavlja. Kao što potrebni rad i višak rada uzeti zajedno čine cjelinu rada na danoj bazi.

Malthusova teorija, koja ustalom i nije njegov pronalazak (nego je on slavu njenog pronalaska prisvojio popovskom revnošću s kojom ju je propovijedao, zapravo samo naglaskom koji je na nju stavljao), značajna je s dva razloga: 1) zato što je on brutalnom gledištu kapitala dao brutalan izraz; 2) zato što je *tvrdio* da prenaseljenost postoji u svim društvenim oblicima. On to nije dokazao, jer nema ništa nekritičnije od njegovih s brda s dola sakupljenih kompilacija iz historičara i putopisa. Njegovo shvaćanje, posve je pogrešno i djetinjasto iz ovih razloga:

1) *Prenaseljenost* u različitim historijskim fazama ekonomskog razvoja on smatra *istovrsnom*; ne razumije njihovu specifičnu razliku, pa zato te vrlo komplicirane i promjenljive odnose glupo svodi na jedan odnos, na dvije jednadžbe gdje, s jedne strane, prirodno rasplodivanje čovjeka, a s druge strane, prirodno rasplodivanje biljaka (ili životnih sredstava) stoje jedno nasuprot drugom kao dva prirodna niza, od kojih jedan raste geometrijski, a drugi aritmetički. Tako on historijski različite odnose pretvara u apstraktan odnos brojeva, koji je isisan iz prsta i koji ne počiva ni na prirodnim, ni na historijskim zakonima. Treba da postoji prirodna razlika u razmnožavanju npr. čovjeka i žita. Taj majmun pri tome pretpostavlja da je *množenje čovjeka* čisti prirodni proces kojem su potrebna *vanjska ograničenja, kontrola* da ne bi napredovao po geometrijskoj progresiji.

To *geometrijsko rasplodivanje* (za Malthusa) je prirodni proces rasplodivanja čovjeka. U povijesti on može naći da se stanovništvo razvija u vrlo različitim omjerima i da je prekobrojno stanovništvo

isto tako povijesno određen odnos, koji nije nipošto određen brojevima ni apsolutnom granicom što je čini produktivnost sredstava za život, nego granicama koje su postavili *određeni uslovi proizvodnje*. Isto tako brojčano ograničeno. Kako nam maleni izgledaju brojevi koji su Atenjanima značili prenaseljenost! Drugo, prema karakteru. Prenaseljenost slobodnih Atenjana koji se pretvaraju u koloniste vrlo je različita od prenaseljenosti radnika koji se pretvaraju u workhouse inmates.¹ Isto tako prosjačko suvišno stanovništvo koje u nekom samostanu troši svoj višak proizvoda bitno je različito od onog koje se stvara u nekoj tvornici. Malthus apstrahira od tih određenih historijskih zakona kretanja stanovništva, koji su, budući da je historija čovjekova priroda, *privodni zakoni*, ali samo prirodni zakoni čovjeka na određenom stupnju historijskog razvoja, s određenim razvojem proizvodnih snaga koji je uvjetovan čovjekovim vlastitim povijesnim procesom.

Malthusov čovjek, apstrahiran od historijski određenog čovjeka, postoji samo u njegovom mozgu, jednako kao i geometrijska metoda rasplodivanja koja odgovara tom Malthusovom prirodnom čovjeku. Zbiljska povijest zato mu izgleda takva kao da rasplodivanje njegovog prirodnog čovjeka nije apstrakcija od povijesnog procesa, od zbiljskog rasplodivanja, nego obratno, da je zbiljsko rasplodivanje primjena Malthusove teorije. Zato se ono što su u povijesti, na svakom stupnju, uslovi, imanentni uslovi kako stanovništva tako i suvišnog stanovništva, kod njega pojavljuje kao niz *vanjskih smetnji* koje su *spriječile* stanovništvo da se razvije u Malthusovom obliku. Uslovi u kojima se ljudi historijski proizvode i reproduciraju pojavljuju se kao *granice* reprodukcije Malthusovog prirodnog čovjeka koji je Malthusova kultura. S druge strane proizvodnja životnih sredstava kako je ona kontrolirana, određena ljudskim djelovanjem — pojavljuje se kao *zapreka* koju ona stavlja sama sebi. Paprat je prekrivala cijelu Zemlju. Njena reprodukcija prestajala je samo tamo gdje joj je prestajao prostor. Ona se nije držala nikakve aritmetičke proporcije. Teško je reći gdje je Malthus pronašao da iz unutrašnjeg nagona, bez *vanjskih zapreka* prestaje reprodukcija spontanih prirodnih proizvoda. Imanentne, historijski promjenljive granice ljudskog procesa rasplodivanja on pretvara u *vanjske prepreke*; a *vanjske zapreke* prirodne reprodukcije, — u *imanentne granice* ili *prirodne zakone* rasplodivanja.

2) Malthus glupavo dovodi u odnos određenu količinu ljudi s određenom količinom životnih sredstava. Ricardo^[214] mu je odmah tačno prigovorio da je količina raspoloživog života radniku posve indiferentna ako on nema *zaposlenja*; da njega, dakle, u kategoriju prekobrojnog stanovništva stavljaju means of employment,² a ne of subsistence.³

¹ stanare ubožnica — ² sredstva zaposlenja — ³ života

Ali to treba shvatiti šire i odnosi se općenito na *društveno posredovanje* putem kojeg se individuum odnosi prema sredstvima za svoju reprodukciju i stvara ih; odnosi se, dakle, na *uslove proizvodnje* i njegov odnos prema njima. Za roba u Ateni nije bilo druge prepreke za njegovo razmnožavanje osim mogućnosti proizvodnje nužnih predmeta. I nikad nismo čuli da bi u starom vijeku postojao *višak robova*. Naprotiv, rasla je potreba za njima. Ali svakako je postojao višak stanovništva sastavljen od neradnika (u neposrednom smislu), kojih nije bilo previše u odnosu na raspoloživa životna sredstva, ali koji su bili izgubili uslove pod kojima bi ih mogli prisvajati. Pronalazak suvišnih radnika, tj. ljudi bez vlasništva koji rade, pripada vremenu kapitala.

Prosjaci koji su se držali samostana i pomagali im da pojedu svoj višak proizvoda pripadaju u istu klasu kao svita feudalaca, a to pokazuje da višak proizvoda nisu mogli sami pojesti njegovi malo-brojni vlasnici. To je samo drugi oblik retainers of old¹ ili menial servants of today.² Višak stanovništva npr. kod lovačkih naroda, koji se pokazuje u međusobnoj borbi pojedinih plemena, ne dokazuje da Zemlja ne bi mogla podnijeti taj mali broj, nego da uslovi njihove reprodukcije traže veliku količinu, veliku teritoriju za malo glava. Nigdje (nije bio važan) odnos prema *nepostojećoj* apsolutnoj masi životnih sredstava, nego odnos prema uslovima reprodukcije tih sredstava, u koje su, međutim, uključeni isto tako *uslovi reprodukcije ljudi*, ukupnog stanovništva, relativnog viška stanovništva. Taj višak je čisto relativan: nije ni u kakvom odnosu prema *životnim sredstvima* općenito, nego prema načinu njihove proizvodnje. Stoga je i *višak* samo na tom stupnju razvoja.

3. Ono što zapravo uopće nije *Malthusovo*, unošenje teorije rente — u biti samo formalna za to da je na onom stupnju industrije koji poznaju Ricardo i dr. poljoprivreda zaostajala za manufakturom, što je uostalom, iako u promjenljivim proporcijama imanentno građanskoj proizvodnji — ne pripada ovamo.]

10. [Potrebni rad i višak rada]

[Ako promatramo proizvodnju zasnovanu na kapitalu, tada se, gledano apsolutno, kao njen uslov pokazuje najveća apsolutna masa potrebnog rada s najvećom relativnom masom viška rada. Osnovni je uslov, dakle, maksimalni porast stanovništva — živih radnih snaga. Razmotrimo li, nadalje, uslove razvitka proizvodne snage kao i razmijene, vidimo opet: podjelu rada, kooperaciju, svestrano promatranje koje može proizići samo iz mnogo glava, nauku, što je moguće više centara razmijene — a sve je to identično s porastom stanovništva.

¹ stare svite — ² današnje kućne posluge

S druge strane, u uslovu prisvajanja tuđeg viška rada sadrži se da na potrebno stanovništvo (tj. stanovništvo koje predstavlja potrebni rad, za proizvodnju potrebni rad) dolazi neki *višak stanovništva* koji ne radi. Kapital u svom daljnjem razvoju pokazuje da se pored industrijskog dijela toga viška stanovništva (industrijskih kapitalista) izdvaja jedan čisto potrošački dio. To su dokoličari čiji je posao da troše tuđe proizvode i koji, budući da gruba potrošnja ima svoje granice, moraju dobiti te proizvode dijelom u profinjnom obliku, pakirane kao luksuzne proizvode.

Kad ekonomisti govore o višku stanovništva, nije riječ o tom dokonom višku stanovništva. Fanatici teorije o stanovništvu drže, naprotiv, i to s pravom (potpuno konsekvntno) da je taj dokoni višak stanovništva (s njegovim poslom trošenja) upravo potrebno stanovništvo. Izraz višak stanovništva odnosi se isključivo na radnu snagu, tj. na *potrebno stanovništvo*; *višak radne snage*. Ali ovo proizlazi jednostavno iz prirode kapitala. Radna snaga može vršiti svoj potrebni rad samo ako njen višak rada ima vrijednost za kapital, ako je iskoristljiv za kapital. Ako je, dakle, ta iskoristljivost ometana ovom ili onom preprekom, onda se sama *radna snaga* pojavljuje: 1) *izvan uslova reprodukcije svoje egzistencije*; ona egzistira bez svojih *uslova egzistencije* i zato je a mere encumbrance¹; skup potreba bez sredstava da se zadovolje; 2) potrebni rad se pojavljuje kao suvišan, jer suvišni nije potreban. On je potreban samo ukoliko je uslov za oplodnju kapitala.

Odnos potrebnog rada i viška rada kako je postavljen od kapitala transformira se, dakle, tako da je jedan dio potrebnog rada (tj. rada koji reproducira radnu snagu) suvišan i zato je sama ta radna snaga upotrijebljena kao *višak* potrebnog radnog stanovništva, tj. dijela radnog stanovništva čiji potrebni rad nije suvišan nego potreban za kapital. Kako se razvoju proizvodne snage što ga kapital nužno postavlja sastoji u povećavanju omjera viška rada prema potrebnom radu ili u smanjivanju onog dijela potrebnog rada koji iziskuje neka količina viška rada, mora se nužno, ako je dana neka određena količina radne snage neprestano smanjivati opseg od kapitala upotrijebljenog *potrebnog* rada, tj. dio te radne snage mora postajati suvišan zato što je jedan njen dio dovoljan da izvrši onu količinu viška rada za koju je ranije bila potrebna cijela njena količina.

Postavljanje određenog dijela radne snage kao suvišnog (tj. postavljanje rada što ga iziskuje njegova reprodukcija kao suvišnog) stoga je nužna posljedica porasta viška rada u odnosu prema potrebnom. Opadanje relativno potrebnog rada pojavljuje se kao porast relativno suvišne radne snage — tj. kao postavljanje viška stanovništva. Ako se taj višak stanovništva izdržava, to se ne događa iz radnog fonda, nego iz dohotka svih klasa. To se ne događa radom same radne snage

¹ puka smetnja

— radnik se više ne održava normalnom reprodukcijom kao radnik, nego ga kao živo biće izdržavaju iz milosti drugi; on dakle, postaje odrpanac i pauper; time što se više ne izdržava svojim potrebnim radom, dakle ne više razmjenom s jednim dijelom kapitala, on je ispao iz uslova prividnog odnosa razmjene i nezavisnosti.

Drugo: društvo preuzima u alikvotnim dijelovima za gospodina kapitalista posao da mu njegovo virtualno oruđe za rad — njegovo wear and tear¹ — održava u ispravnom stanju kao rezervu za kasniju upotrebu. Kapitalist djelomično skida sa sebe troškove reprodukcije radničke klase i tako pauperizira u svoju korist dio drugog stanovništva. S druge strane kapital, kako se neprestano reproducira kao višak kapitala, ima isto tako tendenciju da taj pauperizam kako postavi, tako i ukine. On djeluje u dva suprotna smjera, pa u toku vremena pre-
vaguje sad jedno, a sad drugo.

Najzad, u postavljanju viška kapitala leži dvoje: 1) kapitalu je potrebno rastuće stanovništvo da bi bio stavljen u kretanje; ako je relativno stanovništvo koje mu je potrebno postalo manje, on sam je postao isto toliko veći; 2) kapital treba jedan (bar relativno) nezaposlen dio stanovništva, tj. relativan višak stanovništva da bi za porast viška kapitala odmah našao rezervno stanovništvo; 3) višak vrijednosti može na danom stupnju proizvodnih snaga postojati, ali još ne u toj mjeri, u tim proporcijama da bi se upotrijebio kao kapital. Postavljen je ne samo minimum stupnja proizvodnje, nego i njegovog proširenja. U tom slučaju i višak kapitala i višak stanovništva. Isto tako može postojati višak stanovništva, ali ne dovoljan, ne u proporcijama potrebnim za povećanu proizvodnju. U svim ovim razmatranjima još se namjerno potpuno apstrahiralo od promjena u prodi, od sužavanja tržišta itd., ukratko od svega što pretpostavlja *proces mnogih kapitala.*]

11. Rad i sloboda — Kritika Smithove teorije žrtve

[A Smith je mišljenja da *rad nikad ne mijenja svoju vrijednost*, u tom smislu da je *određena količina rada za radnika uvijek određena količina rada*, tj. prema A. Smithu *kvantitativno jednako velika* žrtva. Dobio ja mnogo ili malo za jedan sat rada — što zavisi od njegove produktivnosti i od drugih okolnosti — ja sam *radio* jedan sat. Ono što sam morao da platim za rezultat svog rada, za svoju najamninu, uvijek je isti *sat rada*, mijenjao se rezultat ne znam kako.

«Iste količine rada moraju u svako vrijeme i na svim mjestima imati istu vrijednost za onog koji radi. U normalnom stanju svog zdravlja, snage i djelatnosti i uz običan stepen umještosti i spretnosti koje može posjedovati, on mora uvijek dati *isti obrok svog mira, slobode i svoje sreće*. Ma kolika bila količina roba koje on prima kao nagradu za svoj rad, *cijena koju plaća* uvijek je ista. Za tu cijenu, istina,

¹ trošenje upotrebom, habanje

može se kupiti sad manja a sad veća količina tih roba, ali samo zato što se mijenja njihova vrijednost, a ne vrijednost rada koji ih kupuje. Jedino rad, dakle, ne mijenja nikad svoju vlastitu vrijednost. On je, dakle, *realna cijena* roba, a novac je samo njihova nominalna vrijednost. (Izdanje Garniera, t. I, p. 64 - 66) (Sveška, str. 7)

Radit ćeš u znoju lica svojega! — to je bilo prokletstvo kojim je Jehova ispratio Adama. I tako A. Smith uzima rad kao prokletstvo. »Mirovanje« se pojavljuje kao adekvatno stanje, kao identično sa »slobodom« i »srećom«. Da individuum »u normalnom stanju svog zdravlja, snage, djelatnosti, umještosti, spretnosti« ima i potrebu za normalnim obrokom rada i prestankom mirovanja čini se da A. Smithu nije ni na kraj pameti. Dakako, mjera samog rada javlja se kao vanjski dana, svrhom koju treba postići i zaprekama koje radi postizanja te svrhe treba radom savladati. Ali A. Smith također ni ne sluti da je to savladavanje zapreka samo po sebi djelatno potvrđivanje slobode — i da su se, nadalje, vanjske svrhe otrese privida puke vanjske prirodne nužnosti i da se postavljaju kao svrhe koje postavlja tek sam individuum — dakle kao samoostvarenje, opredmećenje subjekta, dakle realna sloboda, čije je djelovanje upravo rad.

On, doduše, ima pravo da se rad u svojim historijskim oblicima robovskog, kmetskog, najamnog rada javlja uvijek repulzivno, uvijek kao *vanjski prisilan rad*, a nasuprot njemu nerad kao »sloboda i sreća«. To vrijedi dvojako: za taj antagonistički rad; i s tim u vezi za rad koji sebi još nije stvorio subjektivne i objektivne uslove (ili pak nasuprot pastirskom itd. zanimanju — onaj koji ih je izgubio) da bi rad bio travail attractif¹, samoostvarenje individuuma, što nipošto ne znači da je on puka šala, puka amusement,² kako to naivno, poput kakve grizete, zamišlja Fourier.^[215] Doista slobodan rad, npr. komponiranje, u isti mah je upravo davolski ozbiljna stvar, najintenzivniji napor.

Rad u materijalnoj proizvodnji može dobiti taj karakter samo time: 1) da se postavi njegov društveni karakter, 2) da bude naučnog karaktera, u isti mah opći rad, ne napor čovjeka kao na određeni način dresirane prirodne sile, nego kao subjekta koji se u procesu proizvodnje ne javlja samo u prirodnom, samoniklom obliku, već kao djelatnost koja upravlja svim prirodnim snagama.

Uostalom, A. Smith misli samo na robove kapitala. Na primjer, čak ni poluumjetnički radnik srednjeg vijeka ne može se svrstati pod njegovu definiciju. Ali ono što *mi prije svega ovdje želimo* nije ulazjenje u njegovo gledište o radu, njegovo filozofsko gledište, već ekonomski moment. Rad promatran samo kao *žrtva* i zato kao onaj koji stvara vrijednost, kao *cijena* koja se plaća za stvari i stoga im daje cijenu, već prema tome da li one stoje više ili manje rada, čisto je negativno određenje. I zato je *g. Senior*^[216] mogao npr. da kapital učini izvorom

¹ privlačan rad — ² zabava, razonoda

proizvodnje (sui generis)¹ u istom smislu kao i rad, izvorom proizvodnje *vrijednosti*, jer navodno i kapitalist prinosi *žrtvu*, žrtvu *apstinencije* time što se obogaćuje umjesto da svoj proizvod direktno pojede. Nešto samo negativno ne stvara ništa. Ako npr. rad čini zadovoljstvo radniku — kao što ga sigurno čini Seniorovom škrcu *apstinencija* — proizvod ne gubi ništa na svojoj vrijednosti. Samo rad proizvodi; on je jedina *supstancija* proizvodâ kao *vrijednosti*.

Kako je malo Proudhon razumio tu stvar, proizlazi iz njegovog aksioma da svaki rad daje višak.^[217] Ono što kod kapitala negira, on pretvara u prirodno svojstvo rada. Stvar je naprotiv u tome da radno vrijeme koje je potrebno za podmirenje apsolutnih potreba ostavlja *slobodno* vrijeme (različito na raznim stupnjevima razvoja proizvodnih snaga) i da se stoga višak proizvoda može stvoriti ako se radi *višak rada*. Cilj je da se ukine sam odnos, tako da se višak proizvoda pojavi kao nužan.^[218] I da, najzad, materijalna proizvodnja ostavi svakom čovjeku višak vremena za drugu djelatnost. U tome sad nema više ničeg mističnog. Isprva su dobrovoljni darovi prirode bili bogati ili ih je trebalo samo prisvojiti. Od samog početka samoniklo je udruživanje (porodica) i njemu odgovarajuća podjela rada i kooperacija. Jer isto tako su i potrebe prvobitno bile siromašne. One se razvijaju tek s proizvodnim snagama.)

Stoga je mjera rada, radno vrijeme — uz pretpostavku jednake intenzivnosti — mjera vrijednosti. Kvalitativna razlika među radnicima, ukoliko nije prirodna, određena spolom, starošću, tjelesnom snagom itd. — ukoliko, dakle, *au fond* ne izražava kvalitativnu vrijednost rada već podjelu rada, njegovo diferenciranje — sama je tek historijski rezultat i kod velike mase rada opet nestaje, jer je ovaj jednostavan; a kvalitativno viši rad dobiva ekonomski svoju mjeru u jednostavnom.

Radno vrijeme ili količina rada jest mjera vrijednosti — to znači samo to da je mjera rada mjera vrijednosti. Dvije stvari mogu se mjeriti istom mjerom samo ako su *iste prirode*. Proizvodi se mogu mjeriti mjerom rada — radnim vremenom — samo zato što su po svojoj prirodi *rad*. Oni su objektivirani rad. Kao objekti oni primaju oblike u kojima njihovo postojanje kao rada može doduše da se pojavi u obliku (kao njima izvanjski dodana svrsishodnost; ali to se ne opaža npr. na volu, uopće ne na reproduciranim prirodnim proizvodima), ali između sebe nemaju više ničega zajedničkog. Kao nešto jednako oni postoje dok postoje kao djelatnost. Ona se mjeri vremenom, koje zato postaje i mjerom objektiviranog rada. Na drugom ćemo mjestu istraživati koliko je to *mjerjenje* u vezi s razmjenom, s još neorganiziranim društvenim radom — s određenim stupnjem društvenog procesa proizvodnje.

Upotrebna vrijednost ne odnosi se na ljudsku djelatnost kao na izvor proizvoda, na proizvedenost proizvoda ljudskom djelatnošću —

¹ svoje vrste

već na njegovo bivstvovanje za čovjeka. Ukoliko proizvod ima mjeru za sebe, to je prirodna mjera njega kao prirodnog predmeta, težina, dužina, zapremina itd. Mjera korisnosti itd. Ali kao posljedica ili kao mirujuće postojanje snage koja ga je stvorila mjeri se samo mjerom te same snage. Mjera rada je vrijeme. Samo zato što proizvodi *jesu rad*, oni se mogu mjeriti mjerom rada, radnim vremenom ili količinom u njima utrošenog rada. Negacija mirovanja, kao puka negacija, kao asketska žrtva ne stvara ništa. *Može netko, kao monasi itd., cijeli dan sebe kažnjavati, mučiti itd., a da ta količina žrtve koju on podnosi ne znači ništa. Prirodna cijena stvari nije žrtva koja im se podnosi. To prije podsjeća na neproizvodno gledanje, koje hoće da stekne bogatstvo putem žrtvi bogovima. Osim žrtve tu treba još nečega. Ono što se naziva žrtvom mirovanja može se nazvati i žrtvom lijenosti, neslobode, nesreće, tj. negacijom nekog negativnog stanja.*

A. Smith promatra rad psihološki, u odnosu na veselje ili neveselje koje on pruža individuumu. Ali osim toga osjećajnog odnosa radnika prema svojoj djelatnosti ona je ipak i nešto drugo — prvo za druge, jer puka žrtva A-a ne bi ništa koristila B-u; drugo, određeno držanje njega samog prema stvari koju obrađuje i prema svojim vlastitim radnim sklonostima. Ona je *pozitivna, stvaralačka djelatnost*. Mjera rada — vrijeme — ne zavisi, naravno, od njegove produktivnosti; njegova mjera je u stvari samo jedinica, od koje njegovi alikvotni dijelovi izražavaju određen broj. Iz toga sigurno ne slijedi da je *vrijednost* rada stalna; odnosno slijedi samo utoliko što su jednake količine rada iste mjerne veličine.

Kod daljnjeg određivanja tada se još nalazi da se vrijednosti proizvoda ne mjere radom koji je za njih upotrijebljen, već onim koji je za njihovu proizvodnju potreban. Dakle ne žrtva, već rad kao uslov proizvodnje. Ekvivalent izražava uslov njihove reprodukcije kako im je dan iz razmjene, tj. mogućnost obnove proizvodne djelatnosti kao postavljenu njenim vlastitim proizvodom.]

[Iz A. Smithovog *gledišta o žrtvi*, koje uostalom pravilno izražava *subjektivan odnos najamnog radnika prema svojoj vlastitoj djelatnosti*, ne vidi se ipak šta Smith želi postići — naime određivanje vrijednosti radnim vremenom. Za radnika je jedan sat rada možda uvijek jednako velika žrtva. Međutim, vrijednost robâ ne zavisi nipošto od radnikovih feelings,¹ jednako kao ni vrijednost njegovog radnog sata. Kako A. Smith priznaje da se ta žrtva može kupiti čas jeftinije čas skuplje, jako je čudno da se ona mora uvijek *prodati* uz istu cijenu. On je usto još i nekonsekventan. Kasnije on čini mjerom vrijednosti *najamninu* a ne količinu rada. *Za vola je uvijek ista žrtva kad ga kolju. Ali zbog toga govedina nema stalnu vrijednost.*]

*Međutim, iako jednake količine rada imaju uvijek jednaku vrijednost u odnosu na radnika, one imaju čas manju a čas veću vrijednost za onog tko radnika

¹ osjećaja

zapošljava. On ih kupuje sad s manjom, a sad s većom količinom robe. Za njega se, dakle, mijenja cijena rada, kao i cijena svake druge stvari, iako su u zbilji samo robe sad skupe, a sad jeftine.» (A. Smith, 1. c., t. I, p. 66; Sveska, str. 8)

12. [Smith i ostali o profitu]

[Način na koji A. Smith objašnjava nastanak *profita* vrlo je naivan:

«U prvobitnom stanju proizvod rada pripada cijeli radniku. Količina» (ta-
koder i veća težina itd.) «rada upotrijebljena da bi se dobio ili proizveo predmet
koji se može razmijeniti, jedina je okolnost, koja regulira količinu rada što je taj
predmet u prosjeku može kupiti, potčiniti ili dobiti razmjenom . . . Ali čim se u
rukama privatnika nagomila zaliha, vrijednost koju radnici dodaju predmetu cijepa
se na dva dijela, od kojih jedan plaća njihovu najamninu, a drugi profit što ga po-
duzetnik ostvaruje na sumu kapitala koja mu je poslužila da predujmi tu najam-
ninu i materijal za rad. On ne bi imao nikakva interesa da zaposli te radnike, kad
od prodaje njihovog djela ne bi očekivao nešto više nego što mu je potrebno da
nadoknadi kapital i on ne bi imao nikakva interesa da upotrijebi veliku a ne malu
svotu kapitala, kad njegovi profiti ne bi stajali u nekom razmjeru s opsegom upo-
trijebljenog kapitala.» (L. c., p. 96, 97; Sv., str. 9)

Vidi čudno mišljenje A. Smitha da prije podjele rada,

«kad je svatko sam proizvodio za sebe sve potrebno, nije trebalo nikakve zalihe.»
Kao da čovjek u tom stanju, ako ne nađe nikakve zalihe u prirodi, ne bi
morao naći objektivne uslove života da bi radio. Čak i divljak, čak i životinje
stvaraju zalihe. Smith može govoriti najviše o onom stanju u kojem još samo
neposredan, trenutani instinkt potiče na neposredan rad, no ipak se i tada mora u
prirodi na ovaj ili na onaj način nalaziti zaliha bez rada. (Sveska, str. 19.) (Smith
brka. Tada nije nužna koncentracija zalihe u jednoj ruci.)

[U III svesku svog izdanja A. Smitha Wakefield napominje:

«Kako je rad robova udružen, on je produktivniji od vrlo rascjepkanog rada
slobodnih ljudi. Rad slobodnih ljudi je produktivniji od rada robova samo kad
je udružen uslijed veće skupocje zemljišta i sistema upošljavanja uz najamninu.» (Bi-
lješka uz str. 18) (Sveska VIII, str. 1) «U zemljama gdje zemljište ostaje vrlo je-
ftino ili su svi ljudi u stanju barbarstva ili su neki od njih u stanju ropstva.» (1. c.)

[«Profit je izraz koji označava porast kapitala ili bogatstva; zato ne uspjeti
pronaći zakone koji upravljaju profitnom stopom znači ne uspjeti pronaći zakone
formiranja kapitala» (Aktinson W., *Principles of Political Economy*, London 1840,
p. 55.) (Sveska, str. 2)]

[«Čovjek je isto toliko proizvod rada kao i bilo koji od strojeva sagrađenih
njegovom djelatnošću; i čini nam se da ga u svim ekonomskim istraživanjima tre-
ba razmatrati s tačno istog stanovišta. Svaki pojedinac koji je postigao zrelost . . .
može se, posve umjesno, promatrati kao stroj čija je izrada stajala 20 godina uporne

brige i utrošak znatnog kapitala. I ako se izda daljnja svota za njegov odgoj ili kvalificiranje za vršenje nekog posla itd., tada će se njegova vrijednost razmjerno povećati, upravo kao što neki stroj postaje vredniji uslijed utroška dodatnog kapitala ili rada za njegovu izradu kako bi mu se dale nove snage. (Mc Culloch; *The Principles of Pol. Econ.*,¹ London 1825, p. 115.) (Sveska, str. 8.)] [«U stvari roba će se uvijek razmijeniti za više» rada (do onog kojim je proizvedena): «i upravo taj višak čini profit». (Mc Culloch, 1. c., p. 221; Sveska, str. 13.)]

Taj isti *brave*² Mc Culloch, za kojega Malthus^[219] s pravom kaže da specifičnost nauke vidi u tome da se sve sa svačim identificira, kaže:

«profit od kapitala samo je drugo ime za najamninu akumuliranog rada» (1. c. p. 291; Sveska, 14)

i zato je svakako i najamnina za rad samo drugo ime za profit od živog kapitala.

«Najamnina se... stvarno sastoji od dijela proizvoda radnikove djelatnosti; prema tome ona ima visoku realnu vrijednost ako radnik dobije razmjerno visok dio proizvoda svog rada i obrnuto.» (1. c. 295; Sveska, p. 15.)]

Višak rada. Profit. Najamnina. Ekonomisti. Ramsay. Wade.

Ekonomisti općenito tako slabo shvaćaju postavljanje *viška rada* od strane kapitala, da pojedine upadljive fenomene u kojima se ono javlja navode kao nešto *naročito*, kao kuriozitet. Tako Ramsay [navodi] noćni rad. Tako npr. John Wade u *History of the Middle and Working Classes*, 3 ed.,³ London 1835 (p. 240; Sveska, str. 21) kaže:

«Visina najamnine ima također veze s radnim satima i periodima odmora. U posljednjim godinama» (prije 1835) «politika gospodara bila je u tom pogledu da zakidaju radnike ukidajući ili skraćujući praznike i prekide za jelo i postepeno produžujući radne sate; znajući da je povećanje radnog vremena za 1/4 ekvivalentno smanjenja najamnine za isti iznos.»

* * *

John St. Mill: Essays on some unsettled Questions of Political Economy,⁴ London 1844. (Ono nešto malo originalnih misli Milla juniora sadržano je u toj tankoj knjižici, a ne u njegovu debelom i pedantnom *magnum opusu*.)^[220]

«Sve što je namijenjeno za reproduktivnu upotrebu, bilo u svom postojećem obliku bilo indirektno putem prethodne (ili čak naknadne) razmjene, jest kapital. Pretpostavimo da sam sav novac koji posjedujem uložio u najamninu i strojeve i da je artikal koji proizvodim upravo izrađen: hoće li se u međuvremenu, prije nego što uspijem prodati taj artikal, realizirati prihod i ponovo ga uložiti u najamninu i oruda, reći da ja uopće *nemam kapitala*? Sigurno ne: ja imam isti ka-

¹ Načela političke ekonomije — ² Valjani, hvalevrijedni — ³ *Historija srednje i radničke klase*, 3. izd. — ⁴ *Ogledi o nekim neriješenim pitanjima političke ekonomije*

pital kao i prije, možda i veći, ali on je vezan i nije slobodan. (p. 55; Sveska, str. 36.) »U svako doba velik dio kapitala jedne zemlje leži neiskorišćen. Godišnji proizvod jedne zemlje ne dostiže nikad veličinu koju bi mogao kad bi sva sredstva bila posvećena reprodukciji, kad bi, ukratko, sav kapital zemlje bio potpuno zaposlen. Kad bi svaka roba ostala u prosjeku neprodana onoliko vremena koliko je potrebno za njenu proizvodnju, jasno je da bi u svako vrijeme ne više od polovine produktivnog kapitala zemlje stvarno vršilo funkciju kapitala. Zaposlena polovina je fluktuirajući dio, sastavljen od promjenljivih sastojaka; ali rezultat bi bio da bi svaki proizvođač bio sposoban da svake godine proizvede samo polovinu roba koje bi mogao proizvesti kada bi bio siguran da će ih u trenutku njihovog dovršenja prodati.« (I. c. p. 55, 56) »Međutim, takvo ili približno slično i jest obično stanje vrlo velikog dijela svih kapitalista na svijetu.« (p. 56)

»Broj proizvođača ili prodavača koji svoj kapital obrću u najkraćem vremenu vrlo je malen. Malo ih je koji nalaze tako brzu prodaju za svoje robe da se sva ona dobra za čiju ih isporuku osposobljuje njihov vlastiti kapital ili kapital koji bi mogli uzajmiti mogu tako brzo rasparčati kao i isporučiti. Većina njih nema opseg poslova ni približno odgovarajući iznosu kapitala kojem raspoložu. Istina je da u zajednicama gdje se industrija i trgovina vrše s najvećim uspjehom bankovne operacije osposobljavu vlasnika kapitala većeg nego što ga on sam može upotrijebiti u svom vlastitom poslu da ga upotrijebi produktivno i odatle dobije prihod. Ipak, čak i tada velika količina kapitala ostaje fiksirana u obliku inventara, strojeva, zgrada itd. bio taj kapital samo napola upotrijebljen ili u punoj upotrebi, i svaki trgovac drži jednu robnu zalihu da bi bio spreman za moguću iznenadnu potražnju, iako možda neće biti u stanju da je rasproda u toku nekog neodređenog perioda.« (p. 56) »To neprestano neupotrebljavanje jednog velikog dijela kapitala jest cijena koju plaćamo za podjelu rada. Kupovina je vrijedna te cijene, ali cijena je znatna.« (p. 56)

Ako u dućanu imam 1500 talira i dobijam za njih 10%, dok 500 leži bez posla, da uresi dućan itd., isto je kao da sam uložio 2000 talira uz $7\frac{1}{2}\%$. . .

»U mnogim granama postoje trgovci koji artikle iste kvalitete prodaju uz nižu cijenu nego drugi trgovci. To nije dobrovoljno žrtvovanje profita; oni očekuju da će doći do navale mušterija i bržeg obrta njihovog kapitala te da će izvući korist držeći cijeli svoj kapital u stalnijoj upotrebi, iako njihove dobiti kod jedne dane operacije postaju manje.« (p. 56, 57) »Pitanje je da li postoje ikakvi trgovci za koje je dodatni kupac beskoristan; a za veliku većinu ta hipoteza nije primjenljiva. Svaka dodatna mušterija za većinu trgovaca akvivalentna je prirastu njihovog produktivnog kapitala. Ona im omogućuje da jedan dio svog kapitala koji je ležao neiskorišćen (i možda u njihovim rukama ne bi nikad postao produktivan dok se ne bi našla mušterija) pretvore u najamninu i oruda proizvodnje . . . Ukupan proizvod zemlje za narednu godinu stoga je povećan; ne čistom razmjenom, već aktiviranjem jednog dijela nacionalnog kapitala koji bi, da nije bilo razmjene, neko vrijeme bio duže ostao neupotrijebljen.« (57, 58) »Prednosti koje se mogu steći od nove mušterije jesu za proizvođača ili trgovca: 1) recimo da dio njegovog kapitala leži u obliku neprodane robe, ne proizvodeći (duže ili kraće vrijeme) baš ništa; tada se jedan

dio tog kapitala dovodi u *veću aktivnost* i postaje *stalnije produktivan*;²⁾ prekoračuje li dodatna potražnja ono što se može ponuditi zahvaljujući oslobađanju kapitala koji postoji u obliku neprodane robe, i ako trgovac ima dodatna sredstva koja su bila produktivno investirana (npr. u javnim državnim papirima), ali ne u njegovoj vlastitoj grani, on na dio ovih može dobiti ne više kamatu, već profit, te tako mora prisvojiti razliku između kamatne i profitne stope; 3) ako je sav njegov kapital upotrijebljen u njegovom vlastitom poslu i ako nijedan dio [njegovog kapitala] nije nagomilan kao neprodana roba, tada on može s posuđenim kapitalom voditi proširen posao i zaraditi razliku između kamate i profita.« (59)

Napomene i registri

Napomene

- ¹ Ovaj »Sadržaj« Marx je napisao na koricama sveske »M« u kojoj se nalazi tekst »Uvoda«. Naslovi odeljaka u »Sadržaju« u nekim se detaljima razlikuju od odgovarajućih naslova u tekstu »Uvoda«. A kako »Sadržaj« adekvatnije prikazuje opću strukturu »Uvoda« nego naslovi odjeljaka u tekstu »Uvoda«, može se pretpostaviti da je »Sadržaj« napisan poslije samog teksta »Uvoda«. 4
- ² Ovaj »Uvod« Marx je napisao krajem avgusta 1857. godine u svesci označenoj slovom »M« i na koricama datiranoj: »23. avgusta 1857. godine«. Taj datum očigledno označava početak Marxovog rada na »Uvodu«. Marx je međutim uskoro prekinuo taj rad, vjerovatno u posljednjim danima avgusta, ostavivši »Uvod« nezavršenim. U predgovoru I svesci *Priloga kritici političke ekonomije*, u januaru 1859. godine, Marx je o »Uvodu« pisao: »Opći uvod, koji sam bio skicirao, izostavljam, jer mi se bolje razmislivši čini da bi svako anticipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo na smetnji, pa se čitalac koji uopće želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje k općem.« (Up. u 20. tomu ovog izdanja, str. 331.) — 1902. godine »Uvod« je pronađen među Marxovim papirima i objavljen je u časopisu »Die neue Zeit« (1903). 5
- ³ Naslov »I. Proizvodnja, potrošnja, raspodjela, razmjena (promet)«, kojega nema u sadržaju što ga je Marx napisao na koricama sveske »M«, odnosi se zapravo samo na prva dva odjeljka »Uvoda«: na odjeljak »Proizvodnja« (koji je na koricama sveske »M« tačnije označen kao »Proizvodnja uopće«) i na odjeljak »Opći odnos proizvodnje prema raspodjeli, razmjeni, potrošnji«. Inače, u daljnjem tekstu »Uvoda« nema nikakve druge rimske brojke koja bi odgovarala brojkama »I«, kojom je označen odjeljak »Proizvodnja, potrošnja, raspodjela, razmjena (promet)«. 5
- ⁴ Vidi Uvod u knjigu Adama Smitha *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London, 1776) i III odjeljak prve glave knjige Davida Ricarda *On the Principles of Political Economy, and Taxation* (Third Edition, London, 1821). 5
- ⁵ Svoju teoriju društvenog ugovora Rousseau je detaljno razvio u knjizi *Du Contract social; ou, Principes du droit politique*, Amsterdam, 1762 (Up. *Društveni ugovor*, Beograd 1949). 5
- ⁶ Aristotelovo određenje po kojem je čovjek »politička« odnosno »društvena« životinja« Marx u 13. primjedbi uz 11. glavu I sveska Kapitala komentira slijedećim riječima: »Aristotelova definicija u stvari je u tome da je svaki čovjek po prirodi građanin. Ona je za klasični stari vijek isto toliko karakteristična koliko je za Amerikanca karakteristična Frenklinova definicija da je čovjek od prirode izradivač alata.« 6
- ⁷ Riječ je o Proudhonovom djelu *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* (Paris, 1846), što ga je Marx podvrgao kritici u svojoj *Bijedi*

- filozofije* (1847). O Proudhonovim koncepcijama na koje Marx misli u ovoj i u sljedećoj rečenici, vidi Marxovu kritiku na kraju prve glave *Bijede filozofije*. 6
- ⁸ J. St. Mill, *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. In two volumes. Vol. I. London, 1848. Book I: Production, Chapter I: Of the Requisites of Production. 7
- ⁹ O progresivnom i stagnantnom društvenom stanju Adam Smith govori u VIII glavi i u zaključku XI glave prve knjige svog rada *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (London, 1776). 7
- ¹⁰ J. St. Mill, *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. In two volumes. Vol. I, London, 1848, p. 25 - 26. 8
- ¹¹ Kako se vidi iz konteksta, Marx shvaća Spinozinu »determinaciju« onako kako ju je interpretirao Hegel, tj. kao određenje ili definiciju. Spinoza, kako se to napose vidi iz njegovog pisma Jellesu od 2. juna 1674, pod »determinacijom« misli ograničenje. Njegova je teza, prema tome, da je »ograničenje-negacija«. 10
- ¹² Pod »socijalističkim beletristima« Marx misli knjiške socijaliste kao što su njemački sistinski socijalisti« (Karl Grün i dr.) ili Proudhon. 13
- ¹³ Govoreći o »takozvanoj razmjeni između trgovaca i trgovaca« (»zwischen dealers and dealers«) Marx ima u vidu A. Smithovu podjelu sfere prometa na dva razna područja: promet među samim trgovcima i promet između trgovaca i individualnih potrošača. 17
- ¹⁴ Podatke o Peruu kakav je bio prije španjolskog osvajanja Marx je uzeo iz knjige američkog historičara Prescottta *History of the Conquest of Peru, with a Preliminary View of the Civilisation of the Incas*. Fourth edition. In three volumes, London, 1850. Ekscerpti iz prvog toma te knjige sadrže se u Marxovoj XIV svesci, koja je započeta u Londonu 1851. godine. O tome da Inke nisu poznavale novac govori se na 147. str. prvog toma. 20
- ¹⁵ Marx misli na Proudhonovo dvotomno djelo *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*. Tomes I - II, Paris 1846, a napose na str. 145 - 146 prvog toma, koje on citira i kritički analizira u II glavi svog polemičkog djela *Bijeda filozofije*. 23
- ¹⁶ Ova prva tačka ostala je ne samo jedina nego i nezavršena, jer Marx nije ostvario ni svoju namjeru da kaže nešto o odnosu Shakespearea prema suvremenosti. Nakon primjedbi o grčkoj umjetnosti Marx je prekinuo daljnji rad na »Uvodu«. 25
- ¹⁷ Manchesterska firma »Roberts & Co« izrađivala je razna oruda, strojeve i lokomotive. Na njenom je čelu bio Richard Roberts, jedan od najistaknutijih pronalazača 19. vijeka na području mehanike, koji je među ostalim pronašao i self-actor. Rimski bog *Vulkan*, koji odgovara grčkom bogu Hefestu, a ovdje se upoređuje s Roberts & Co., bio je bog vatre, kovanja i mehaničkih vještina. 26
- ¹⁸ *Jupiter*, vrhovni rimski bog, odgovara grčkom Zeusu. Jedan od glavnih epiteta bio mu je »Gromovnik«, jer je upravljao nebeskim pojavama, a napose gromom i munjom. 26
- ¹⁹ *Crédit Mobilier* (puni naziv Société générale du Crédit Mobilier) — velika francuska akcionarska banka (osnovana 1852), koja se proslavila svojim finansijskim spekulacijama i najzad bankrotirala (1867). U toku 1856 - 1857. Marx

- je napisao 6 novinskih članaka o spekulacijama te banke za londonske čarističke novine «The People's Paper» i za američke novine «New-York Daily Tribune». Grčki bog *Hermes*, koji se ovdje upoređuje s *Crédit Mobilier*, smatrao se ne samo glasnikom drugih bogova, nego među ostalim i zaštitnikom trgovine i trgovaca, velikim lukavcem i majstorom prevare. 26
- ²⁰ *Printing House Square* — mali trg u Londonu, sjedište redakcije i štamparije najuglednijih engleskih novina «The Times», u prenesenom smislu i sama redakcija i štamparija tih novina. *Fama*, koja se ovdje upoređuje s «Times»-om — rimski naziv grčke božice glasina i priča Osse. 26
- ²¹ Ovaj Marxov rukopis sadržan je u sedam velikih sveski, koje je Marx označio rimskim brojkama od I do VII. Na koricama posljednje, sedme sveske Marx je rukom napisao: «Political Economy Criticism of (Fortsetzung)», dakle: «Kritika političke ekonomije (nastavak)» (doslovnije: «Političke ekonomije, Kritika» ili «Politička ekonomija, Njena kritika»). Riječ «nastavak» sugerira da je u VII svesci nastavljeno izlaganje započeto u prethodnih 6 sveski, a riječi «Kritika političke ekonomije» mogu se promatrati kao naznaka tematike ili kao radni naslov cijelog rukopisa (bar onako kako se taj naslov činio najpogodnijim Marxu u to vrijeme). Riječ «nastavak» (a ne «završetak») koju je upotrebio Marx također pokazuje da Marx tu sedmu svesku nije smatrao posljednjom. — Inače, rukopis u prvoj svesci započinje odmah od druge glave, «Glave o novcu», iza koje slijedi opširna treća glava, «Glava o kapitalu». Na posljednjoj stranici rukopisa Marx je skicirao početak preskočene prve glave koja je trebalo da raspravlja o robi, ali je najprije dobila naslov «Vrijednost». Opširnije o nastanku, strukturi i značenju ovog rukopisa (koji je danas najpoznatiji pod imenom *Grundrisse*) vidi u Predgovoru ovom tomu. 27
- ²² Glavom o novcu ispunjena je cijela prva sveska (od sedam Marxovih sveski spomenutih u prethodnoj napomeni) i prvih sedam strana druge sveske. Zna se da je prva sveska nastala u oktobru 1857, ali na njoj nije označen nikakav datum. 29
- ²³ Ruski redaktori otkrili su da je tu Marx preuzeo od Darimona pogrešnu brojku 101 (umjesto 108). Stoga su oni ovdje, kao i na nekim daljnjim mjestima, ispravili Marxove račune. Mi nismo mijenjali Marxov tekst, a tako ćemo postupati i kasnije, upozoravajući na eventualne brojčane omaške (većinom teorijski irelevantne) u bilješkama ispod crte ili u napomenama. 30
- ²⁴ Ironična aluzija na Egmontove riječi u istoimenoj Goetheovoj tragediji (peti čin, zatvor, razgovor s Ferdinandom). 32
- ²⁵ Misli se pariska svjetska industrijska izložba u maju-novembru 1855. 33
- ²⁶ Misli se krimski rat 1853 - 1856. godine. 33
- ²⁷ Tvrdnja «*vlasništvo je krada*» glavna je teza Proudhonove knjige *Qu'est-ce que la propriété?* (Paris, 1840). Teoriju «*besplatnog kredita*» razvio je Proudhon u radu *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* (Paris, 1850). 35
- ²⁸ Misli se zakon o reformi Engleske banke donijet 1844. godine. 36
- ²⁹ *Collège de France* — najviša francuska obrazovna ustanova, nezavisna od univerziteta, osnovana u Parizu 1530. Priređuje predavanja, ali ne vrši ispite i ne daje diplome ni stupnjeve. 37
- ³⁰ Misli se rad D. Ricarda *The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank-Notes*. The fourth edition, corrected. London, 1811. Prvo izdanje te brošure izašlo je u Londonu 1810. godine. 37

- ³¹ Ovdje kao i na nekim drugim mjestima, Marx »troškovima proizvodnje« naziva »imanentne troškove proizvodnje robe koji su jednaki njenoj vrijednosti«, odnosno »realne troškove proizvodnje za samu robu«, a ne za kapitalista, koji plaća samo dio radnog vremena sadržano u robi. 39
- ³² Ima se u vidu period djelovanja akta o bankovnoj restrikciji (Bank Restriction Act) koji je uveo prinudni kurs novčanica i ukinuo njihovu razmjenu za zlato. Godine 1819. donesen je zakon koji je ponovo uspostavio razmjenu novčanica za zlato. Faktički razmjena je potpuno obnovljena tek 1821. godine. 41
- ³³ Vidi napomenu 28. 43
- ³⁴ O »čišćenju« zemlje vidi drugi odjeljak 24. glave I sveska *Kapitala*. 43
- ³⁵ Teoriju radnog novca Wilhelm Weitling je izložio u svojoj knjizi *Garantien der Harmonie und Freiheit*, Vivis, 1842. (vidi odjeljak I, gl. 8 i odjeljak II glava 10). 45
- ³⁶ Marx misli na svoj rad *Bijeda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bijede« g. Proudhona*. 47
- ³⁷ »Postavljen« (»gesetzt«) — Hegelov termin koji označava ono uslovljeno, posredovano, za razliku od neposrednog, po sebi bivstvjućeg. »Bivstvovanje-posebi je obično apstraktan način da se pokuša izraziti pojam; postavljanje pripada zapravo u sferu biti, objektivne refleksije; razlog (osnov) postavlja ono što se njime obrazlaže (zasniva)« (Hegel, IV, 138) Up. Marxa: »Kao upotrebna vrijednost roba je nešto samostalno. Kao vrijednost, naprotiv, ona je nešto samo postavljeno, što se određuje samo njenim odnosom prema društveno potrebnom, jednakom jednostavnom radnom vremenu«. 50
- ³⁸ Ovdje, kao i na nekim drugim mjestima, Marx upotrebljava termin »subjekt« u smislu nosioca predikata, svojstava, mjestima, oznaka ili odnosa. 51
- ³⁹ »The Economist« (»Ekonomist«) — engleske nedjeljne novine za pitanja ekonomije i politike, izlaze u Londonu od 1843. godine. 58
- ⁴⁰ »The Morning Star« (»Jutarnja zvijezda«) — engleske dnevne novine, organ mančesterskih freetradera Cobdena i Brighta; izlaze u Londonu od 1856. do 1869. godine. 58
- ⁴¹ Marx ovdje aludira na pseudohegelovska umovanja Proudhona u njegovoj *Filozofiji bijede*, koju je on podvrgao kritici i ismijao u svojoj *Bijedi filozofije*. 59
- ⁴² Marx ovdje ukratko rezimira umovanja J. Lockea (iz njegove 1695. godine napisane rasprave *Further Considerations concerning Raising the Value of Money*) o principijelnoj razlici između srebra kao mjere vrijednosti i takvih mjera kao što su yard (za dužinu) ili quart (za zapremine): dok yard ili quart mogu stalno ostajati u rukama kupca ili prodavaoca, srebrni novac ne samo što služi kao mjera vrijednosti stvari koja se kupuje, nego i obavezno prelazi iz ruke kupca u ruke prodavaoca (*The Works of John Locke*. In four volumes. The seventh edition. Volume II, London, 1768, p. 92). To mjesto Marx kasnije citira u cjelini (sveska VII, str. 34). 60
- ⁴³ Marx ovdje misli na umovanja Adama Smitha (na početku 6. glave I knjige *Bogatstva naroda*, prema kojima se u prvobitnom, nerazvijenom društvenom stanju, koje je prethodilo akumulaciji kapitala i nastanku privatnog vlasništva na zemlju, razmjenska vrijednost roba određivala radnim vremenom potrebnim za proizvodnju tih roba. Što se tiče termina »troškovi proizvodnje«, Marx ga ovdje upotrebljava u smislu »imanentnih troškova proizvodnje robe, koji su jednaki njenoj vrijednosti, tj. jednaki općoj sumi radnog vremena koja je potrebna za proizvodnju te robe«. 62

- ⁴⁴ *Bellum omnium contra omnes* (rat svih protiv svih) – izraz engleskog filozofa Thomasa Hobbesa (1588 - 1679) sadržan u njegovim djelima *De cive* (1642) i *Leviathan* (1651). Rat svih protiv svih po Hobbesu je karakteristika čovjekovog prirodnog stanja, u kojem još nema države ni privatnog vlasništva. Ovo stanje nastaje zato što je čovjek po prirodi egoist, čija je osnovna teza samoodržanje, a ujedno su od prirode svi ljudi jednaki po tjelesnim i po duhovnim sposobnostima, pa imaju jednako pravo na sve stvari. 62
- ⁴⁵ Karakterizirajući novac kao «zalog» ili «jamstvo društva» Marx je imao u vidu, s jedne strane, jedno mjesto iz Aristotelove *Nikomahove etike* (knj. V, glava 8, pasus 14), a s druge strane definiciju novca koju je dao engleski ekonomist Bellers u svojim *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, London, 1699, p. 13. Na Aristotela Marx se poziva u svom «Indeksu za sedam sveski» u 20. tomu svog izdanja; na Bellersa u 3. odjeljku 3. glave I sveska *Kapitala*. 65
- ⁴⁶ Prema predaji rimski patricij Menenije Agripa nagovorio je plebejce, koji su se 494. godine pre n. e. u znak protesta protiv ugnjetavanja od strane patricija iselili na Svetu goru, da se vrate u Rim, ispričavši im priču o dijelovima ljudskog tijela koji su se pobunili protiv želuca. Njemu suvremeno društvo Menenije Agripa uporedio je sa živim organizmom čije su ruke plebejci, a želudac – patriciji. Kao što odvajanje ruku od želuca povlači za sobom smrt živog organizma, to bi po toj analogiji i odricanje plebejaca od izvršavanja svojih dužnosti značilo propast Rima. 67
- ⁴⁷ Vidi W. Shakespeare, *Timon Atenjanin*, IV čin, treća scena. Up. K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, fragment «Novac». 67
- ⁴⁸ Vidi A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Book I, Chapter V: «Labour was the price, the original purchase-money that was paid for all things» («Rad je bio cijena, prvobitni kupovni novac koji se plaćao za sve stvari.») 70
- ⁴⁹ O Smithovom dvostrukom određenju razmjenske vrijednosti količinom posebnog proizvoda rada i količinom opće robe, vidi A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Book I, Chapter IV, na samom početku te glave. 72
- ⁵⁰ U svom radu *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy* (Vol. I, Dublin, 1770, p. 88), James Steuart razlikuje «agriculture exercised as a trades» («poljoprivredu koja se vrši kao posao», kao grana robne proizvodnje) i «agriculture exercised as a direct means of subsisting» («poljoprivredu koja se vrši kao neposredno sredstvo subsistencije», kao sredstvo za prehranjivanje poljoprivrednika i njegove porodice). 72
- ⁵¹ Misli se na otkriće bogatih nalazišta zlata u Kaliforniji 1848. i u Australiji 1851. godine. 72
- ⁵² Xenophon, *De rexitibus, sive vectigalibus civitatis Atheniensis augendis*, caput I, § 4 et 5. U izdanju: *Xenophontis quae extant*. Recensuit Jo. Gottlob Schneider. Tomus VI. Lipsiae, 1815, p. 143. 72
- ⁵³ *Strabonis rerum geographicarum libri XVII*. Editio stereotypa. Tomus II. Lipsiae, 1829. Liber XI, caput IV, p. 415 - 416. «Albanci na Kavkazu» o kojima govori Strabon – stanovnici stare Albanije, zemlje na jugozapadnoj obali Kaspijskog mora, na rijekama Kura i Araks. 75
- ⁵⁴ G. W. F. Hegel, *Philosophie der Natur*, § 330. 75

- ⁵⁵ Izvor ovog citata što ga Marx navodi na engleskom nije utvrđen. Marx ga inače navodi i u prvobitnom tekstu *Priloga kritici političke ekonomije*. 76
- ⁵⁶ Izvor ovog citata na njemačkom jeziku nije utvrđen. Daljnji tekst, iako nije pod navodnim znacima očito je također skraćeni ekscerpt iz nekog njemačkog (možda i istog) priručnika. 76
- ⁵⁷ J. Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*. Erster Band, Leipzig, 1848, S. 12 - 14. 80
- ⁵⁸ Marx aludira na slijedeće knjige što ih citira Dureau de La Malle: J. A. Letronne, *Considérations générales sur l'évaluation des Monnaies grecques et romaines, et sur la valeur de l'or et de l'argent avant la découverte de l'Amérique*, Paris, 1817; A. Böckh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, Berlin, 1817; W. Jacob, *An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*, London, 1831. 80
- ⁵⁹ *Zakoni Manu* («Manavadharmaśāstra») – staroindijski zbornik pravnih propisa, predstavlja pokušaj kodifikacije običajnog prava u skladu s potrebama robovlasničke države i s dogmama brahmanizma. Sastavljanje zbornika pripisivalo se mitskom praocu ljudi Mannu (sanskrtski »čovjek«). U stvari materijali zbornika akumulirali su se stoljećima, a više ili manje konačno oblikovali početkom naše ere. 81
- ⁶⁰ Misli se na Hesiodovu poemu *Poslovi i dani*, stih 151. 81
- ⁶¹ Lukrecije, *O prirodi stvari*, Knjiga V, stih 1287. 81
- ⁶² Podaci o kineskom novcu uzeti su iz knjige: Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handelstreibenden Staaten unserer Zeit*. Band V. Jena, 1845, S. 131. 83
- ⁶³ *Punjski ratovi* – tri rata između Rima i Kartage, koji su završili razaranjem Kartage. Prvi punjski rat vođen je 264 - 241 pre n. e., drugi 218 - 201, a treći 149 - 146. 83
- ⁶⁴ Vjerojatno je tu posrijedi neka omaška, jer Marx drugdje, što je shvatljivije, pretpostavlja da će otkrivanje australskih i kalifornijskih nalazišta zlata dovesti do daljnjeg padanja njegove vrijednosti. 84
- ⁶⁵ Garnier, *Histoire de la Monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu'au règne de Charlemagne*. Tome I, Paris 1819, p. 253. 84
- ⁶⁶ »*Točkom prometa*« (»the great wheel of circulation«) naziva novac Adam Smith. Vidi A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book II, chapter II. 85
- ⁶⁷ Marx ovdje misli na teoriju novca koju je James Mill izložio u VII i VIII odeljku treće glave svoje knjige *Elements of Political Economy* (London, 1821). Te je odeljke Marx detaljno citirao i analizirao u *Prilogu kritici političke ekonomije*. Ovdje se on govoreći o Millovoj pogrešci oslanja na knjigu Thomasa Tookea *An Inquiry into the Currency Principle*. Second edition, London, 1844, p. 136. 89
- ⁶⁸ J. Steuart. *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*. Vol. II, Dublin, 1770, p. 389. »Nedobrovoljnim prometom« Steuart naziva obavezno plaćanje, kao npr. redovno otplaćivanje novčanog duga u određenim rokovima. »Dobrovoljnim prometom« on smatra trošenje novca za kupovinu raznih predmeta. 92

- ⁶⁹ *Loša beskonačnost* — Hegelov termin koji označava beskonačno ponavljanje istog po formuli: «Postavlja se neka granica, ona se prekoračuje, zatim ponovo neka granica, i tako dalje do beskonačnosti.» 93
- ⁷⁰ Marx misli na Boisguillebertov rad *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*, koji je objavljen između 1697. i 1707, a preštampan u zborniku *Economistes financiers du XVIII-e siècle*. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire, Paris 1843. O novcu kao krvniku, tiraninu i idolu govori se na str. 395, 413 i 417 tog zbornika. 94
- ⁷¹ Pod «cijenom proizvodnje» (Produktionspreis) Marx ovdje misli isto što u prethodnoj rečenici naziva «razmjenskom vrijednošću ili troškovima proizvodnje». Termin «troškovi proizvodnje» ovdje se shvaća u smislu «immanentnih troškova proizvodnje robe, koji su jednaki njenoj vrijednosti, tj. jednaki općoj sumi radnog vremena koja je potrebna za proizvodnju robe». Inače, riječ «Produktionspreis» susreće se u Marxovim sveskama već u četrdesetim godinama. Tako u jednoj od briselskih sveski iz 1845. godine, praveći ekscerpte iz knjige Louisa Saya *Principales causes de la richesse ou de la misère des peuples et des particuliers* (Paris, 1818), Marx prevodi njemačkom riječju «Produktionspreis» formulaciju Louisa Saya «coût de production, c'est-à-dire, le temps et la paine consacrés à les [sc. l'or et l'argent] extraire et à les affiner» (str. 32 u knjizi L. Saya): «troškovi proizvodnje, tj. vrijeme i rad utrošeni na to da se oni (zlatu i srebru) izvade iz utrobe zemlje i očiste.» 95
- ⁷² Glava o razmjenskoj vrijednosti u to vrijeme još nije bila napisana, jer je Marx započeo svoj rad od druge glave — od glave o novcu. Početak glave o vrijednosti Marx je skicirao na samom kraju svog rukopisa iz 1857 - 1858. godine. Uskoro iza toga on je došao do zaključka da ta prva glava treba da se zove «glavom o robi», a ne «glavom o vrijednosti». 98
- ⁷³ «*Weekly Dispatch*» («Nedjeljni izvještaj») — engleske nedjeljne novine; izlazile pod tim naslovom u Londonu 1801 - 1928; u pedesetim godinama 19. vijeka radikalno orijentirane. 105
- ⁷⁴ Marx ovdje upućuje na 2. str. svoje briselske sveske iz marta-aprila 1845. godine, gdje se nalaze ekscerpti sa strane 31 - 73 Ferrierove knjige *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*. Paris, 1805. Ferrier tu među ostalim kaže da srebro može biti, i u određenim slučajevima jest, roba, ali da ono prestaje biti roba kada postane novac i počne služiti samo za potrebe prometa. 106
- ⁷⁵ J. B. Say, *Traité d'économie politique*. Troisième édition. Tome second, Paris 1817, p. 432 - 433, 461. 106
- ⁷⁶ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book II, chapter II; book IV, chapter I. 106
- ⁷⁷ Riječima «novac je samo kompliciraniji oblik trampe» sažima stanovište Adama Smitha Edward Solly u svojoj knjizi *The Present Distress, in relation to the Theory of Money* (London, 1830, p. 3). To je shvaćanje Adama Smitha izloženo u 4. glavi I knjige njegovog rada *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 106
- ⁷⁸ J. Taylor, *A View of the Money System of England, from the Conquest; with proposals for establishing a secure and equitable Credit Currency*, London, 1828. 107
- ⁷⁹ P. Boisguillebert, *Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs*. U zborniku *Economistes financiers du XVIII-e siècle*. Ed. E. Daire, Paris, 1843, p. 399. Boisguillebert u stvari kaže: «*précis de toutes les denrées*» («sažeti izraz svih roba», a ne «stvari»). 109

- ⁸⁰ U jednoj od svojih sveski iz 1851. pod naslovom »Završeni novčani sistem« Marx (na str. 41) karakterizira novac kao »nexus rerum et hominum« (»vezu stvari i ljudi«), pri čemu se ujedno poziva na str. 34. Međutim, ta 34. strana nije sačuvana. 111
- ⁸¹ Marx aludira na otkriće novih ležišta zlata u Kaliforniji (1848) i u Australiji (1851). O značenju tih otkrića za ekonomski razvoj kapitalizma i za kolonizaciju novih zemalja pisali su Marx i Engels već početkom 1850. godine. 113
- ⁸² »Glavu o novcu« Marx je pisao u oktobru-novembru 1857. godine, kada se već počela razvijati prva svjetska ekonomska kriza, koja je započela u SAD i obuhvatila sve razvijene evropske zemlje. 114
- ⁸³ Marx se tu očito poziva na ono raščlanjivanje predmeta svog istraživanja koje je skicirao na kraju trećeg dijela »Uvoda«, gdje je sadržaj prvog dijela njegovog budućeg ekonomskog rada formuliran riječima: »opća apstraktna određenja, koja uslijed toga više ili manje pripadaju svim društvenim oblicima, ali u gore objašnjenom smislu« (u ovom tomu, str. 24.) 115
- ⁸⁴ Brojkama X, 43 Marx upućuje na 43. stranu svoje X sveske ekscerpata, gdje je naveden taj citat iz Malthusove knjige *Principles of Political Economy*, second edition, London, 1836, p. 391. Međutim, to nisu Malthusove riječi, nego riječi urednika drugog (posmrtnog) izdanja njegove knjige, koji je htio da precizira Malthusova shvaćanja. 115
- ⁸⁵ E. Misselden, *Free Trade, or, The Means to Make Trade Florish*. London, 1622, p. 19 - 24. Misselden govori o trgovini kršćanske Evrope s nekršćanskim azijskim zemljama kao što su Turska, Perzija i Indija. 116
- ⁸⁶ W. Jacob, *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*. Vol. II, London, 1831, p. 270 - 323. 117
- ⁸⁷ *Biblija, Evanđelje po Matiji*. Glava 6, stih 19. 118
- ⁸⁸ Marx aludira na biblijsku priču po kojoj je legendarni patrijarh Jevreja Jakov, dostigavši duboku starost i predosjećajući skorbu smrt blagoslovio dva sina svoga sina Josipa. Suprotno običaju starih Jevreja, on je svoj glavni blagoslov (desnom rukom) dao ne starijem nego mladem sinu Josipovom, obrazlažući to tim što mladem predstoji slavnija budućnost. (*Biblija, Prva knjiga Mojsijeva ili Knjiga postanja*. Glava 48, stihovi 13 - 21). 119
- ⁸⁹ Marx misli na svoju briselsku svesku iz ljeta 1845. godine, u kojoj ima puno ekscerpata iz Boisguillebertovih radova u izdanju E. Daire *Economistes financiers du XVIII-e siècle* (Paris, 1843), pri čemu su neki od tih ekscerpata popraćeni i Marxovim komentarima. Svi su ti ekscerpti objavljeni na originalnom jeziku u knjizi: *Marx-Engels Gesamtausgabe*, Erste Abteilung, Band 3 (Berlin, 1932, S. 563 - 583), a neke od njih Marx navodi u *Prilogu kritici političke ekonomije* i u I svesku *Kapitala*. 119
- ⁹⁰ Frigijski car koji je prema starogrčkom mitu posjedovao ogromno bogatstvo. Prema tom mitu Midasu je bog Dionis, na njegovu molbu, bio dao čudotvornu moć da pretvara u zlato sve čega se dodirne. Uskoro je Midas shvatio da mu prijeti smrt od gladi, jer se hrana u njegovim rukama pretvarala u zlatne šipke. Gušeći se u vlastitom zlatu, on je od Dionisa izmolio da mu oduzme opasnu čudotvornu moć. 120
- ⁹¹ S. Bailey, *Money and its Vicissitudes in Value*. London 1837, p. 3. 122
- ⁹² H. Storch, *Cours d'Economie Politique*. Tome II, Paris, 1823, p. 135. 122

- ⁹³ Marx tu skraćeno izlaže umovanje Samuela Baileya u njegovoj knjizi *Money and its Vicissitudes in Value* (London, 1837, p. 9 - 10). 122
- ⁹⁴ *Biblija. Otkrivenje Ivanovo*. Glava 17, stih 13; glava 13, stih 17. Marx citira po Vulgati, latinskom prijevodu Biblije koji se općenito upotrebljavao u katoličkoj crkvi. 123
- ⁹⁵ «Glava o kapitalu» predstavlja glavni sadržaj svezaka II - VII rukopisa iz 1857 - 1858. godine. Prvobitno — u drugoj svesci — ta je glava dobila naslov «Glava o novcu kao kapitalu» («Das Kapitel vom Geld als Kapital»), ali u daljnjim sveskama ona figurira kao «Glava o kapitalu». 127
- ⁹⁶ Up. analogna mjesta u *Prilogu kritici političke ekonomije* i u *Kapitalu*. 127
- ⁹⁷ Ovu misao Marx je detaljnije razvio u *Prilogu kritici političke ekonomije*. 129
- ⁹⁸ Ovo je mjesto dosta nejasno. Prema sovjetskim interpretima Marx tu želi reći da se u uslovima jednostavne robne proizvodnje poklapaju «razmjenska vrijednost rada» i «vrijednost proizvoda rada». 130
- ⁹⁹ Kategorija «usluge» igra značajnu ulogu kod Saya, Bastiata i drugih vulgarnih ekonomista. Svu robnu razmjenu Bastiat svodi na međusobnu razmjenu usluga. Vidi F. Bastiat, *Harmonies économiques*, 2-me édition, Paris, 1851, p. 87 - 169. 130
- ¹⁰⁰ «Refleksija u sebi» — Hegelov termin, označava povratno odražavanje nekog pojmovnog određenja unutar samog sebe. 131
- ¹⁰¹ Vidi D. Justiniani, *Sacratissimi principis, Institutiones, Accesserunt ex Digestis tituli de verborum significatione et regulis juris*. Editio stereotypa Herhan. Parisiis, 1815, p. 342. 132
- ¹⁰² Marx tu misli na protivnike Bastiata kao što su Proudhon i njegov pristalica Chevė, koji su 1849 - 1850. vodili polemiku s Bastiatom u obliku otvorenih pisama. Njihovih sedam pisama zajedno sa sedam uzvratnih pisama Bastiata objavljeno je u obliku knjige pod naslovom *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris, 1850. 135
- ¹⁰³ J. B. Say, *Traité d'économie politique*. Troisième édition. Tome second, Paris 1817, p. 428 - 430, 478 - 480. 136
- ¹⁰⁴ D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third Edition, London, 1821, p. 327, 499. 141
- ¹⁰⁵ Marx aludira na str. 164. Storchovog djela *Cours d'économie politique*, tom I (Paris 1823), gdje Storch najprije tvrdi da je ljudski rad produktivan samo onda kad proizvodi vrijednost koja je dovoljna za nadoknađivanje troškova proizvodnje, ali odmah dodaje: «zapravo ta reprodukcija nije dovoljna: ona bi morala producirati neku dodatnu vrijednost.» 152
- ¹⁰⁶ Detaljnu analizu A. Smithovih pogleda o proizvodnom i neproizvodnom radu Marx je dao u *Teorijama o višku vrijednosti*, I dio, Odjeljak «B. Adam Smith i pojam proizvodnog rada.» 154
- ¹⁰⁷ O vulgarnim koncepcijama Storcha, Seniora i drugih o proizvodnom i neproizvodnom radu vidi *Teorije o višku vrijednosti*, I dio. Dodatak. 154
- ¹⁰⁸ Na tu distinkciju Marx se vratio i detaljno je razmotrio u *Teorijama o višku vrijednosti*, I dio, Odjeljak B i Dodatak. 154
- ¹⁰⁹ J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*. Vol. I, Dublin, 1770. First book, Ch. XVI. Vidi napose str. 103, 105. 157

- ¹¹⁰ Wakefieldovu kolonijalnu teoriju Marx je razmotrio u XXV glavi prvog sveska *Kapitala*. 158
- ¹¹¹ U originalu »Arbeitsvermögen«. U rukopisima 1857 - 1859. godine Marx umjesto termina »Arbeitskraft« koji se jednom susreće već u *Najamnom radu i kapitalu* i nekoliko puta u rukopisu iz 1861 - 1863. godine upotrebljava u pravilu termin »Arbeitsvermögen«. U I svesku *Kapitala* Marx ova dva termina upotrebljava kao sinonime. »Pod radnom snagom ili radnom sposobnošću (Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen) — piše Marx — »shvaćamo cjelokupnost fizičkih i duhovnih sposobnosti koje postoje u tjelesnosti, u živoj ličnosti jednog čovjeka i koje on stavlja u pokret uvijek kad proizvodi upotrebne vrijednosti bilo koje vrste.« 162
- ¹¹² Linguetove poglede Marx analizira u *Teorijama o višku vrijednosti*, I dio, odjeljak A, 13. Linguet. 167
- ¹¹³ Na osmoj stranici Marxove III sveske počinje tekst koji je nastavak njegove II sveske. Početak rečenice kojom počinje 8. strana nalazi se na nesačuvanoj 29. strani II sveske. Prvih sedam stranica III sveske sadrže nekoliko mjeseci ranije napisanu nezavršenu skicu o vulgarnim ekonomistima Bastiatu i Careyju (vidi u 20. tomu ovog izdanja, str. 219-227). 167
- ¹¹⁴ Borba za zakonodavno ograničenje radnog vremena na deset sati vođena je u Engleskoj od kraja 18. vijeka, a početkom tridesetih godina 19. vijeka dobila je pun zamah. Zakon o desetosatnom radnom vremenu, ali samo za maloljetnike i za žene izglasan je u parlamentu 8. juna 1847. godine. Borbu engleske radničke klase za normalni radni dan Marx je detaljno prikazao u VIII glavi I sveska *Kapitala*. 168
- ¹¹⁵ Up. sličnu definiciju sredstva za rad u V glavi I sveska *Kapitala*. 172
- ¹¹⁶ Na 16. str. svog rada *Richesse ou pauvreté*, Paris, 1841, Cherbuliez kaže: »Kapital — to je sirovina, oruđe, fond životnih sredstava (approvisionnement)«. 172
- ¹¹⁷ U III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*, u odjeljku o Thomasu Hodgskinu Marx daje opću karakteristiku tog shvaćanja engleskih socijalista, a u nezavršenom odjeljku o Johnu Brayu on, među ostalim, navodi Brayove riječi iz djela *Labour's Wrongs and Labour's Remedy* (Leeds, 1839, str. 95): Za operacije proizvođača bitan je kapital, a ne kapitalist; između ove dvojice postoji tako velika razlika kao između broskog tereta i tovarnog lista.« 175
- ¹¹⁸ Marx tu aludira najviše na anonimno objavljenu brošuru Thomasa Hodgskina *Labour Defended against the Claims of Capital; of the Unproductiveness of Capital proved* (London, 1825), u kojoj se dokazuje »neproduktivnost kapitala«. Detaljnu analizu te brošure Marx je dao u *Teorijama o višku vrijednosti*, III dio, odjeljak III, 3. Th. Hodgskin. 176
- ¹¹⁹ Vidi III glavu druge knjige djela Adama Smitha *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 177
- ¹²⁰ Marx ovdje misli na rad Seniora *Principes fondamentaux de l'économie politique*, Paris, 1836, p. 197 - 206. Kritici Seniorove vulgarne koncepcije o produktivnom i neproduktivnom radu Marx je posvetio poseban odjeljak u I dijelu svojih *Teorija o višku vrijednosti* (vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 209 - 212). 177
- ¹²¹ Kasnije u *Teorijama o višku vrijednosti* Marx je detaljnije razmotrio taj primjer. Prema njegovoj analizi radnik tvorničara klavira jest proizvodni radnik, dok je, naprotiv, majstor za klavire koji u svojoj kući po svojoj narudžbi pravi klavir — neproizvodni radnik, »jer se njegov rad razmjenjuje neposredno za moj dohodak« (24. tom str. 104). Isto tako, po Marxu »pjevačica koja prodaje svoje

pjevanje na svoj strah i rizik — jest *neproizvodni radnik*. Ali ta ista pjevačica, koja je pozvana od strane poduzetnika koji, da bi se domogao para, prisiljuje nju da pjeva — jest *proizvodni radnik*, jer mu ona proizvodi kapital. Pouka: *»Jedan te isti oblik rada može biti kako proizvođan, tako i neproizvođan«* (24. tom, str. 306) 177

- ¹²² Marx se ovdje poziva na 40. str. svoje X sveske ekscerpata, gdje se nalazi navedeni citat iz Malthusove knjige *Principles of Political Economy*, second edition, London, 1836, p. 47. U stvari to nisu Malthusove riječi, nego riječi redaktora drugog (posmrtnog) izdanja njegove knjige, koji je htio da precizira Malthusovo mišljenje. 177
- ¹²³ Vidi D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third edition, London, 1821, p. 334 - 337. O Ricardovim pogledima o neproizvodnom karakteru kapitala vidi II i III dio *Teorija o višku vrijednosti*. Up. također J. C. L. Simonde de Sismondi. *Etudes sur l'économie politique*. Tome I, Bruxelles, 1837, p. 22. 180
- ¹²⁴ Vidi primjebdu 104. 180
- ¹²⁵ Vidi J. B. Say. *Traité d'économie politique*. Troisième édition. Tome second, Paris, 1817, p. 425, 429. 180
- ¹²⁶ Proudhonove riječi *»le travail produit, le capital vaut«* (*»rad proizvodi, kapital vrijedi«*) iz I toma njegovog rada *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* (Paris 1846. p. 188). Marx navodi i u *Bijedi filozofije*. 180
- ¹²⁷ Up. *Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*. Paris, 1850, p. 177 - 181. Up. napomenu 102. 182
- ¹²⁸ Termin *»troškovi proizvodnje«* ovdje i u prethodnoj rečenici Marx upotrebljava u smislu *»immanentnih troškova proizvodnje robe koji su jednaki njenoj vrijednosti, tj. jednaki općoj sumi radnog vremena koja je potrebna za proizvodnju robe«*. U rukopisima iz 1857 - 1859. godine Marx još nije provodio jasnu razliku između vrijednosti ($c+v+m$) i cijene proizvodnje ($c+v$ +prosečni profit). 185
- ¹²⁹ Pod *»cijenama proizvodnje«* (*»Produktionspreise«*) Marx ovdje misli ono isto što naprijed naziva *»troškovima proizvodnje ili potrebnom cijenom robe«* (vidi napomene 71 i 128). 185
- ¹³⁰ Marx ovdje prvi put upotrebljava izraz *»višak vrijednosti«* (*»Mehrwert«*) za označavanje viška nad prvobitno avansiranom vrijednošću, što ga kapitalist prisvaja bez naknade. U knjizi engleskog socijalista-rikardovca Williama Thompsona *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness* (London, 1824, p. 167, 169) također se upotrebljava termin *»surplus value«* (*»višak vrijednosti«*). Međutim, kako je to pokazao F. Engels, tim terminom Thompson je označavao superprofit što ga dobija kapitalist koji upotrebljava mašine u odnosu na zanatliju koji radi ručno. Naporedno s terminom *»surplus value«* Thompson je upotrebljavao i termin *»additional value«* (*»dodatna vrijednost«*) kao naziv za cijelu novostvorenu vrijednost ($v+m$). Osim toga, kako je istakao Engels, u svakodnevnom životu u Francuskoj od davnina je općeprihvaćen izraz *»plus-value«* za označavanje svakog uvećanja vrijednosti koje ništa ne stoji vlasnika roba. U jednom od svojih ranih članaka (u oktobru 1842. godine) Marx je također nekoliko puta upotrijebio izraz *»Mehrwert«* za označavanje dodatne vrijednosti, utjeranih novčanih kazni što ih kao odštetu dobijaju vlasnici šuma za krađu drveta iz njihovih šuma (vidi članak *»Debate povodom zakona o krađi drvca«*, u I. tomu ovog izdanja, napose str. 293 - 298). 185

- ¹³¹ Marx tu djelomično skraćeno citira rečenicu iz VII glave («O vanjskoj trgovini») iz Ricardove knjige *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third edition, London 1821, p. 131. 185
- ¹³² Proudhonove poglede o kamati kako su izraženi u djelu *Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris, 1850. Marx je razmotrio u III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*, u odjeljku: Prilozi, 6. Proudhonova polemika protiv kamate. 187
- ¹³³ Marx misli na anonimni članak *Negroes and the Slave Trade* (Crnci i trgovina robovima) objavljen u londonskim novinama «The Times» 21. novembra 1857. u obliku pisma redakciji pod potpisom «Expertus». 192
- ¹³⁴ U svom konseptu Ricardovih *Principles of Political Economy* (iz aprila 1851) Marx u povodu kritike Ricarda od strane engleskih ekonomista piše: «Većina Ricardovih protivnika, kao na primjer Wakefield, tvrde da on ne može objasniti višak. Tako, na primjer, tvorničar ulaže 30 f. st. u sirovine, 20 u strojeve, 50 u najamninu. Ukupno 10 f. st. On prodaje svoju robu za 110 f. st. Otkuda tih 10. f. st?» (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Anhang, Moskau 1941, S. 828). O tome da kod Ricarda nema analize porijekla viška vrijednosti Marx govori i u II dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 193
- ¹³⁵ Marx misli na Malthusovu knjigu *The Measure of Value Stated and Illustrated*, London, 1823. Detaljna analiza Malthusove teorije vrijednosti i napose Malthusove kritike Ricardovog učenja nalazi se u II dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 193
- ¹³⁶ Vidi D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third edition, London, 1821, p. 1 - 12. 193
- ¹³⁷ Vidi op. cit., p. 60 - 61. 193
- ¹³⁸ Vidi op. cit., p. 131 - 132. 193
- ¹³⁹ O fiziokratima kao o «očevima suvremene političke ekonomije» Marx govori i u I dijelu *Teorija o višku vrijednosti* (glava druga: «Fiziokrati»). 194
- ¹⁴⁰ Marx misli na III glavu druge knjige djela A. Smitha *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* u kojoj Smith razmatra pitanje o proizvodnom i neproizvodnom radu. O Smithovom shvaćanju proizvodnog rada kao rada koji se opredmećuje u robu Marx govori detaljno u *Teorijama o višku vrijednosti*, glava treća: Adam Smith. 195
- ¹⁴¹ U I tomu *Kapitala* Marx je detaljno analizirao tendenciju kapitalista da bezgranično produže radni dan, kao i historiju engleskog tvorničkog zakonodavstva i napose borbu oko desetsatnog radnog dana. Govoreći o položaju radničke klase u Engleskoj, Marx je široko koristio izvještaje tvorničkog inspektora Leonharda Hornera, koji se ovdje spominje samo usput. 201
- ¹⁴² Ovaj primjer može se izraziti i ovako: Prije udvostručenja proizvodne snage rada jedan radni dan, recimo od osam sati, dijelio se na 2 sata potrebnog rada i 6 sati viška rada (2v+6m). Poslije udvostručenja proizvodne snage rada taj isti radni dan dijeli se na 1 sat potrebnog rada i 7 sati viška rada (1v+7m). 204
- ¹⁴³ U svom radu *On the Economy of Machinery and Manufactures*, (London, 1832, p. 160 - 162) Babbage razmatra odnos između vrijednosti sirovina i vrijednosti rada u proizvodnji filigranskih izradevina od zlata u Veneciji. 207
- ¹⁴⁴ Marx misli na primjedbe Eugenea Dairea na Boisguillebertov rad *Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs* (vidi *Economistes Financiers*

- du XVIII-e siècle. Précédés de Notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de Commentaires et de Notes Explicatives*, par M. Eugène Daire. Paris, 1843, p. 419 - 420, Notes 1 et 2). 209
- 145 Vidi D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third edition, London, 1821, p. 89 - 90. 209
- 146 Detaljnu analizu Ricardovih pogleda o akumulaciji kapitala Marx je dao u glavi sedamnaestoj II dijela *Teorija o višku vrijednosti*. 209
- 147 Vidi D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third edition, London, 1821, p. 325 - 328. 211
- 148 Marx ovdje upućuje na svoju VIII svesku ekscerpata iz političke ekonomije, iz 1851. godine. U toj svesci sadrži se, među ostalim, i detaljni konsept trećeg izdanja Ricardove knjige *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, popraćen Marxovim komentarima (vidi u 20. tomu ovog izdanja, str. 485-529). 212
- 149 Marx ovdje misli na VII glavu Ricardove knjige *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. 212
- 150 Marx ovdje izlaže Ricardove misli sadržane u početku XX glave njegove knjige *On the Principles of Political Economy and Taxation*. 213
- 151 Marx se ovdje poziva na 39. i 40. str. svoje VIII sveske ekscerpata iz političke ekonomije, gdje se nalazi konsept početka VII glave Ricardove knjige *O vanjskoj trgovini*. 213
- 152 Vidi D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, p. 416 - 417. 213
- 153 Marx misli na Malthusovu knjigu *The Measure of Value Stated and Illustrated*, London, 1823. Detaljnu kritičku analizu Malthusovih pogleda na vrijednost i višak vrijednosti Marx je dao u *Teorijama o višku vrijednosti*, III dio, glava devetnaesta: Th. R. Malthus. 215
- 154 Marx u ovom primjeru polazi od pretpostavke da se višak vrijednosti koji se kapitalizira u cijelini troši na kupovanje nove radne snage, što je «uostalom nemoguća pretpostavka», kako to on sam kaže nekoliko redaka niže. 227
- 155 Pod «amatama» (*Zins*) Marx ovdje misli cijeli profit koji se dobija na predumjleni kapital. 228
- 156 Cijela ova rečenica u rukopisu glasi: «Auf 140 aber 24 zuviel gerechnet (und dies ist der Unterschied von 220 zu 196), sind erst $\frac{1}{5}$ vom 100 und $\frac{11}{12}$ vom 100 zuviel gerechnet; $\frac{1}{5}$ vom 100 = 20%; $\frac{11}{12}$ vom 100 = $8\frac{4}{12}\%$ oder $8\frac{1}{3}\%$; also zusammen $28\frac{1}{3}\%$ zuviel» (vidi K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Moskau 1939, S. 275 - 276). U prijevodu je sredina te rečenice zbog nejasnosti ispuštena, a u ostalom dijelu rečenice ispravljene su aritmetičke pogreške. 229
- 157 U rukopisu tu je ostavljeno prazno mjesto, očito za izračunavanje tog drugog primjera. Urednici ruskog izdanja Marxovih djela, izveli su u detalje kako bi to računanje po njihovom mišljenju moralo izgledati, pa čitaoca kojega to zanima upućujemo na K. Marks i F. Engels, *Sočinenija*, Izdanje vtoroe, Tom 46, čast. I, Moskva 1968, str. 532 - 533. 229
- 158 O tome kako Carey i drugi vulgarni ekonomisti brkaju stopu viška vrijednosti sa stopom profita vidi I svezak *Kapitala*, Treći odjeljak, glava sedma. 229

- ¹⁵⁹ Vidi Ch. Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufactures*, London, 1832, p. 16. 236
- ¹⁶⁰ Marx ovdje pretpostavlja da stopa viška vrijednosti ostaje poslije poskupljenja radne snage ista kakva je bila prije poskupljenja (25% za kapital I i 33 $\frac{1}{3}$ % za kapital II). To je moguće samo u slučaju ako je došlo do odgovarajućeg produženja radnog dana. 236
- ¹⁶¹ Up. *Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et Proudhon*, Paris, 1850, p. 127 - 132, 135 - 157, 288. Up. također primjedbu 102. 239
- ¹⁶² Misli se na francuski prijevod knjige Lauderdalea *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth*. Edinburgh and London, 1804 (Lauderdale, J., *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publiques*, Paris, 1807, p. 119 - 120). Up. I dio *Teorija o višku vrijednosti*, glava četvrta, paragrafi 11 i 12. 242
- ¹⁶³ Marx ovdje svojim riječima izlaže umovanje Ravenstonea u knjizi *Thoughts on the Funding System, and its Effects*, London 1824, p. 46, koje je kod Ravenstonea izraženo sljedećim riječima »Tamo gdje je za izdržavanje deset ljudi potreban rad devetorice, samo $\frac{1}{10}$ ukupnog proizvoda može otpadati na udio rente. Tamo gdje je rad jednog čovjeka dovoljan za izdržavanje petorice, tamo će na udio rente ili drugih zahtjeva države, koji se mogu zadovoljiti samo iz viška proizvoda rada, otpasti $\frac{4}{5}$ proizvoda. Prvo se očito događalo u Engleskoj u periodu osvajanja, a posljednje se zbiva sada, kada se samo $\frac{1}{5}$ stanovništva bavi zemljoradnjom.« 250
- ¹⁶⁴ Marx misli na knjigu Mac Cullocha *The Principles of Political Economy*. Edinburgh, 1925, p. 165 - 192. O težnji vulgarnih ekonomista, i napose Mac Cullocha da zataškaju protivrječnosti kapitalističke proizvodnje Marx govori detaljno u II i III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 262
- ¹⁶⁵ Marx misli na izvođenja Jamesa Milla o stalnoj i nužnoj jednakosti između proizvodnje i potrošnje, između ponude i potražnje, između sume kupovina i sume prodaja, koja se sadrže u njegovoj knjizi *Elements of Political Economy*, London, 1821. p. 186 - 195. To shvaćanje Jamesa Milla (prvi put iskazano u njegovoj brošuri *Commerce Defended*, London, 1808) kojemu se priključio i Say, Marx je detaljnije analizirao u *Prilogu kritici političke ekonomije* i u *Teorijama o višku vrijednosti* (II i III dio). 262
- ¹⁶⁶ Marx misli na takozvanu birminghamsku školu »little shilling men« (»pristalica malog šilinga«) koju je osnovao birminghamski banakar Thomas Attwood. Pogledi te škole izloženi su u knjizi *The Currency Question*. The Gemini Letters (London, 1844), čiji su se autori (Thomas Wright i John Harlow), nazvali »blizancima« (»Gemini«). 263
- ¹⁶⁷ Marx misli na Malthusove radove *Principles of Political Economy Considered with a View to their Practical Application*, 2nd edition, London, 1836, p. 405 (primjedba izdavača) i *Definitions in Political Economy*, London, 1827, p. 258 - 259, te na I tom Sismondijeva rada *Etudes sur l'économie politique*, Bruxelles 1837, p. 61. 263
- ¹⁶⁸ D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, p. 80 - 85. Detaljnu kritičku analizu Ricardovih pogleda o hiperprodukciji kapitala Marx je dao u II dijelu *Teorija o višku vrijednosti* 263
- ¹⁶⁹ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. With a Commentary, by the Author of »England and America« [E. G. Wakefield]. Volume I, London, 1835, p. 244 - 246. 264

- 170 Up. Hodgskin, *Popular Political Economy*, p. 245 - 246. 266
- 171 O Hodgskinovoj koncepciji »koegzistirajućeg rada« vidi III dio *Teorija o višku vrijednosti* (glava dvadeset prva, 3. b). 267
- 172 J. B. Say, *Traité d'économie politique*, Troisième édition. Tom II, Paris, 1817, p. 441. 272
- 173 Vidi P. J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété?* Paris, 1840, chapitre IV, § 5 i *Gratuité du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850, p. 207 - 208. 272
- 174 Vidi primjebdu 161. 279
- 175 U stvari uz navedene pretpostavke vrijednost što bi je pridodao živi rad (10 talira), činila bi ne $\frac{1}{10}$ cjelokupne vrijednosti proizvoda, nego $\frac{1}{9}$, jer vrijednost funte prede pala bi s 5 talira na $4\frac{1}{2}$ talira i, prema tome, ukupna vrijednost 20 funti prede smanjila bi se sa 100 na 90 talira. 279
- 176 Marxova umovanja na str. 458 - 463 redaktori ruskog izdanja sažeto su prikazali pomoću dviju tablica, pri čemu prva tablica prikazuje uvećavanje količine proizvoda pomoću produžavanja radnog dana, a druga povećanje količine proizvoda putem porasta produktivnosti rada uz nepromijenjenu veličinu radnog dana. (Vidi K. Marks, F. Engels, *Sočinenija*, Izdanje vtoroe, Tom 46, Čast I, Moskva 1968, p. 535 - 536.) 280
- 177 Vidi primjebdu 114. 280
- 178 Tačan račun izgledao bi ovako: svaku funtu prede radnik bi dobijao uz popust od $\frac{1}{20}$ talira u odnosu na njenu vrijednost; a kako bi on sada dobijao ukupno $4\frac{4}{99}$ funti prede ili $\frac{400}{99}$ funti prede, to bi njegov dobitak iznosio $\frac{1 \times 400}{20 \times 90}$ talira, tj. $\frac{20}{99}$ talira, a ne $\frac{20}{100}$ talira, kako to radi jednostavnijeg računanja pretpostavlja Marx. 283
- 179 Tačan račun glasio bi ovako: Prije povišenja najamnine vrijednost 40 funti prede dijelila bi se na $160c + 22v + 18m$. Sada se ona dijeli na $160c + 22v = 18m$. Ako je ranije stopa profita bila $\frac{20}{180}$, tj. $11\frac{1}{9}\%$, ona je sada jednaka $\frac{18}{182}$, tj. $9\frac{81}{91}\%$. 285
- 180 D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1921, p. 139. 294
- 181 J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*, Vol. I, Dublin, 1770, p. 40, 396. 308
- 182 A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Book I, Chapter V. 311
- 183 Ovaj dio rukopisa iz 1857 - 1858. godine, kojem je Marx u svojim »Referatima uz moje vlastite sveske« dao naslov »Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji« sadrži se u svesci IV, str. 50 - 53. i u svesci V, str. 1 - 15. Str. 1 - 15 sveske V Marx je u svojim »Referatima« nazvao: »Nastavak o procesu koji prethodi obrazovanju kapitalističkog odnosa ili prvobitnoj akumulaciji«. 312
- 184 Ovu rečenicu Niebuhr navodi iz XI knjige *Rimske arheologije* (Stare rimske historije) Dionizija Halikarnaskog, starog grčkog historičara koji je to svoje glavno djelo napisao oko 30 - 7. godine pre n. e. 317
- 185 A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Book II, Chapter IV. 339

- ¹⁸⁰ Ovu u slijedeće primjedbe o prvobitnim značenjima riječi «kapital» kao i tekstove koji ih ilustriraju Marx je preuzeo iz 2. toma Ducangeova rječnika *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Tomus II. Parisiis, 1842, p. 139 - 141. 343
- ¹⁸⁷ Adam H. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*. Erster Teil, Berlin, 1809, S. 226 - 241. 344
- ¹⁸⁸ Riječ «pogrešno» («falsch!») u zagradi Marx je naknadno umetnuo u tekst rukopisa. Ona se odnosi na rečenicu koja joj neposredno prethodi («Trajanje [procesa proizvodnje] ovdje nije ništa drugo nego radno vrijeme potrebno za izradu proizvoda.») U toku daljnjeg rada na tom rukopisu i kasnije u II tomu *Kapitala* Marx je pokazao da nije svako vrijeme u toku kojeg se kapital nalazi u procesu proizvodnje već samim tim potrebno radno vrijeme. 347
- ¹⁸⁹ U originalu «Arbeitsvermögen». U vezi s tim terminom uporedi napomenu br. 111. 349
- ¹⁹⁰ Marx ovdje slobodno prepričava Thompsona, oslanjajući se na svoju svesku iz 1845. godine. 368
- ¹⁹¹ G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh, 1836, p. 55. Dalje, na str. 372 - 373 ovog toma Marx navodi odgovarajuća mjesta iz Ramsayeve knjige. 370
- ¹⁹² Marx misli na Storchov rad *Cours d'économie politique* (Paris, 1823, tom I, str. 409 - 411), gdje se navodi primjer spekulativnih kupovina i preprodaja takvih roba kao što su šećer, kava, konoplja i željezo u Petrogradu početkom 19. vijeka. Odgovarajuće mjesto iz Storchove knjige Marx citira na str. 19/20 u 20. tomu ovog izdanja. 371
- ¹⁹³ H. C. Carey, *Principles of Political Economy*, Part I, Philadelphia, 1837, p. 99, 129. 377
- ¹⁹⁴ U III dijelu *Teorija o višku vrijednosti* Marx je detaljno analizirao i kritizirao Mac Cullochovo proširenje pojma rada na prirodne procese. 377
- ¹⁹⁵ Kompletan tekst ovih ekscerpata iz Ricarda sadržanih u Marxovoj svesci VIII vidi u 20. tomu ovog izdanja, str. 485 - 529. 378
- ¹⁹⁶ Riječ je o Marxovoj svesci ekscerpata iz Ricarda spomenutoj u napomeni br. 195. 378
- ¹⁹⁷ Najvažnija Brayova izjašnavanja kao protivnika buržoaske političke ekonomije i autora utopijskog učenja o «jednakoj razmjeni» iz njegove knjige *Labour's Wrongs and Labour's Remedy* (Leeds, 1839), Marx je naveo u III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 379
- ¹⁹⁸ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. I, London 1835, p. 100 - 102, 130 - 131. 379
- ¹⁹⁹ Taj primjer nalazi se na str. 26 - 27. Ricardovog rada *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, London 1821. 380
- ²⁰⁰ U pismu Engelsu od 5. marta 1858 (napisanom približno mjesec dana poslije ove stranice rukopisa) Marx navodi taj isti primjer računanja profita. A taj je primjer Malthus (u 2. izdanju svojih *Principles of Political Economy*) preuzeo iz službenog izdanja čiji je puni naslov glasio: *Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners*. Ordered by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833, p. 34 (*Komisija za istraživanje tvornica. Prvi izvještaj centralnog savjeta komisije njegovog Veličanstva*. Objavljeno po naređenju donjeg doma od 28. juna 1833. godine», str. 34). 382

- ²⁰¹ Brzinu obrtanja stalnog i opticajnog kapitala Marx računa na sljedeći način: Za *stalni* kapital — njegova veličina (10 000 f. st.) dijeli se veličinom amortizacionog fonda (650 f. st.); za *opticajni* kapital — suma nepredviđenih rashoda (1 100 f. st.), najamnine (2 600 f. st.) i vrijednosti sirovina (10 000 f. st.), ukupno — 13 700 f. st., dijeli se veličinom opticajnog kapitala (7 000 f. st.). 382
- ²⁰² U pismu Engelsu od 5. marta 1858, gdje Marx navodi isti primjer izračunavanja profita, on primjećuje: »Jako mi je žao što među naprijed navedenim podacima nije naveden broj radnika; nema ni odnosa između onog što figurira pod nazivom *plaća* i *najamnina* u pravom smislu te riječi. »Medutim, na ovom mjestu rukopisa Marx uslovno pretpostavlja da je udio najamnine u godišnjim troškovima jednak tačno $\frac{1}{6}$, a da ostali dio od 2600 f. st. otpada na plaću. 383
- ²⁰³ H. C. Carey, *Principles of Political Economy*, Part I, Philadelphia, 1837, p. 73 - 80, 83 - 92, 99, 337, 339 - 340. 394
- ²⁰⁴ Navedena Wakefieldova shvaćanja Marx komentira u II i III dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 396
- ²⁰⁵ Misli se na mjesto iz knjige Albert Gallatin, *Considerations on the Currency and Banking System of the United States*, Philadelphia, 1831, p. 68. 397
- ²⁰⁶ P. Gaskell, *Artisans and Machinery: The Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour*, London, 1836, p. 11 - 114, 293 - 362. 400
- ^{206a} Ch. Babbage, *Traité sur l'Economie des Machines et des Manufactures*. Traduit de l'anglais sur la troisième édition, par Ed. Biot. Paris, 1833, p. 485. 402
- ²⁰⁷ P. Rossi, *Cours d'économie politique*. Année 1836 - 1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: *Cours d'économie politique*, Bruxelles, 1843. 403
- ²⁰⁸ R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*. London, 1821, p. 70 - 71. 403
- ²⁰⁹ »Glava o kapitalu« u rukopisu *Kritika političke ekonomije* pokazala se u biti kao »Glava o kapitalu uopće«, tj. kao prva glava knjige »O kapitalu« — prve od šest knjiga što ih je bio zamislio Marx. Vidi pisma Marxa Lassalleu od 22. februara i od 11. marta 1858. godine. 406
- ²¹⁰ H. C. Carey, *The Past, the Present, and the Future*, Philadelphia, 1846, p. 74 - 75. Odgovarajuću Careyevu izjavu Marx navodi u II dijelu *Teorija o višku vrijednosti*. 408
- ²¹¹ Kratku karakteristiku Ferriera kao »suvremenog poklonika« merkantilista Marx daje u I tomu *Kapitala*. Vidi također str. 106 - 107 ovog toma. 411
- ²¹² A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book I, Chapter XI, Part I. 412
- ²¹³ O antičkim *kolonijama* v. članak K. Marxa u »New-York Daily Tribune« napisan 4. marta 1853. godine. Tamo se govori i o velikim seobama barbarskih plemena u vrijeme propadanja antičkog svijeta. 414
- ²¹⁴ D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, 3d edition, London 1821, p. 493, 495. 416
- ²¹⁵ Ch. Fourier, *Le nouveau Monde industriel et sociétaire* (»Oeuvres Complètes de Ch. Fourier. Tome sixième, troisième édition, Paris 1848, p. 245 - 252). 420

- ²¹⁶ N. W. Senior, *Principes Fondamentaux de l'Economie Politique*. Paris, 1836, p. 309 - 335. 420
- ²¹⁷ P. J. Proudhon, *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*. Tome I, Paris, 1846, p. 73; F. Bastiat et P. J. Proudhon, *Gratuité du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris, 1850, p. 200. Analizu te Proudhonove teze vidi i u *Bijedi filozofije*. 421
- ²¹⁸ O tome da se u komunizmu višak rada pretvara u potreban rad Marx govori i u I tomu *Kapitala*. 421
- ²¹⁹ Malthus, *Defintions in Political Economy*, London, 1827, p. 69 - 70. 424
- ²²⁰ Millovim glavnim djelom (magnum opus) Marx smatra *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. In two volumes. London, 1848. 424

Literatura

- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. In: Aristotelis Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837 [Nikomahova etika. U: Aristotelova Djela u izdanju Imanuela Beckera. Tom IX, Oxford 1837]. 65
- *De Republica* libri VIII. In: Aristotelis Opera etc. Tomus X, Oxonii 1837 [O državi, knjiga VIII i ekonomika. U: Aristotelova itd. Tom X, Oxford 1837] 6 330
- Atkinson, William, *Principles of political economy; or, the laws of the formation of national wealth*. [Principi političke ekonomije; ili, zakoni obrazovanja nacionalnog bogatstva].
- Babbage, Charles, *Traité sur l'économie des machines et des manufactures*. Traduit de l'anglais sur la troisième édition par Ed. Boit [Rasprava o ekonomiji mašina i industrije. Preveo Ed. Boit s trećeg engleskog izdanja]. Paris 1833. 207 236 402
- [Bailey, S.], *Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts; with a postscript on joint-stock banks* [Novac i promjene njegove vrijednosti; njihov utjecaj na nacionalnu industriju i na novčane ugovore; s dodatkom o akcionarskim bankama]. London 1837. 122 396 - 398
- Bastiat, Frédéric et Proudhon, Pierre-Joseph, *Gratuité du crédit*. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon [Beskamadni kredit. Diskusija između g. Fr. Bastiat-a i g. Proudhona], Paris 1850. 35 135 147 182 187 188 239 272 279
- Bastiat, Frédéric, *Harmonies économiques*. 2me édition [Ekonomске harmonije. Drugo izdanje], Paris 1851. 130 135
- Bellers, John, *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations and immorality* [Ogledi o siromasima, industriji, trgovini, plantažama i nemoralu], London 1699. 65
- Boisguillbert, Pierre le Pesant de, *Dissertation sur lanature des richesses, de l'argent et des tributs*. In: Economistes financiers du XVIIIe siècle etc. [Rasprava o prirodni bogatstva, novca i poreza.] U: Finansijski ekonomisti XVIII vijeka itd. Paris 1843. 94 109 119 152 209
- Bray, J. F., *Labour's wrongs and labour's remedy; or, the age of might and the age of right* [Nepравde prema radnicima i sredstva za njihovo uklanjanje; ili, doba moći i doba pravde], Leeds-Manchester 1839. 175 379
- Carey, H. C., *The past, the present, and the future* [Prošlost, sadašnjost i budućnost]. Philadelphia 1848. 408.

- *Principles of political economy*. Part the first, of the laws of the production and distribution of Wealth [Principi političke ekonomije. Prvi dio, o zakonima proizvodnje i raspodjeli bogatstva]. Philadelphia 1837. 377 393 - 394
- Chalmers, Thomas, *On political economy in connexion with the moral state and moral prospect of society*. Second edition. [O političkoj ekonomiji u vezi s moralnim stanjem i s moralnim perspektivama društva. Drugo izdanje]. Glasgow – Edinburgh–Dublin–London 1832. 411 - 412.
- Cherbuliez, A., *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales* [Bogatstvo ili siromaštvo. Prikaz uzroka i posljedica današnje raspodjele bogatstva]. Paris 1841. 172 179 362
- Daire, Eugène, *Economistes financiers du XVIIIe siècle etc. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnées de commentaires et de notes explicatives par ...* [Finansijski ekonomisti XVIII vijeka itd. S historijskim bilješkama o svakom autoru i s komentarima i napomenama od...] Paris 1843. 209
- De Quincey, Thomas: *The logic of political economy* [Logika političke ekonomije]. Edinburgh i London 1844. 375 - 377
- Darimon, Alfred, *De la réforme des Banques*. Avec une introduction par M. Emile de Girardin [O reformi banaka. S uvodom g. Emile-a de Girardin-a] Paris 1856. 29 30 32 33 35 - 38 43
- Ducange, Charles Dufresne, *Glossarium Mediae et Infimae Latinatis, conditum a Carolo Dufresne Domino Du Cange, Cum supplementis integris Monachorum Ordinis S. Benedicti. D. P. Carpenterii, Adelungii, Aliorum, Suisque digessit G. A. L. Henschel. Tomus Secundus*. Parisiis 1842 [Rječnik srednjovjekovnog i najnovijeg latineta, sastavio Charles Dufresne gospodin Du Cange. Sa svim dodacima monaha reda sv. Benedikta, gospodina patera Carpentier-a, Adelunga i drugih, kao i sa svojim vlastitim dodacima izdao G. A. L. Henschel. Drugi tom. Paris 1842]. Prvo izdanje Ducange-ovog rječnika izišlo je 1678. godine. 343 344
- Dureau de la Malle, A. J., *Economie politique des Romains* [Politička ekonomija Rimljana], Tomes I-II. Paris 1840. 80 - 84
- Ferrier, François-Louis- Auguste, *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce* [O vladi, s gledišta njenih odnosa s trgovinom]. Paris 1805. 106
- Fourier, Charles, *Le nouveau monde industriel et societaire*. In: Oevres completes de Ch. Fourier. Tome siième. Troisième édition. [Novi industrijski i socijetarni svijet. U: Cjelokupna djela Ch. Fouriera. Šesti tom. Treće izdanje] Paris 1848. 420
- Gallatin, Albert, *Considerations on the currency and banking system of the United States* [Razmatranja o novčanom opticaju i bankovnom sistemu Sjedinjenih Država], Philadelphia 1831. 397 - 398
- Ganilh, Charles, *Des systèmes d'économie politique, de leurs inconvéniens, de leurs avantages, et de la doctrine la plus favorable aux progrès de la richesse des nations* [O sistemima političke ekonomije, o njihovim nedostacima, o njihovim prednostima, i o učenju koje najviše pogoduje napretku nacionalnog bogatstva.] Paris 1809. 51 142

- Garnier, Germain, *Histoire de la monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu'au règne de Charlemagne* [Historija novca, od najstarijih vremena do vladavine Karla Velikog]. Paris 1819. 82 84 88
- Gaskell, P. (Surgeon), *Artisans and machinery: the moral and physical condition of the manufacturing population considered with reference to mechanical substitutes for human labour* (Zanatlije i mašine: moralni i fizički položaj fabričkog stanovništva s obzirom na zamjenu ljudskog rada mašinama). London 1836. 400
- Goethe, Johann Wolfgang, *Egmont*. 32
- Grimm, Jacob, *Geschichte der deutschen Sprache*. Erster Band [Historija njemačkog jezika. Prvi svezak]. Leipzig 1848. 80
- Güllich G., *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit*. Band V. [Historijski prikaz trgovine, industrije i zemljoradnje najvažnijih trgovačkih država našeg vremena. Svezak V]. Jena 1845. 83
- Hesiodi Carmina. Recensuit et commentariis instruxit Carolus Goettlingins [Hesiodove pjesme. Uredio i propratio komentarima Carolus Goettlingins]. Lothae 1843. 81
- Hobbes, Thomas, *Elementa philosophica. De Cive*. In: Opera philosophica. Tomus I. Amstelodami 1668 [Elementi filozofije, o državi. U: Filozofska dela. Tom I. Amsterdam 1668]. 62
- *Leviathan, sive de materia, forma, et potestate civitatis ecclesiasticae et civilis*. In: Opera etc. Tomus II. Amstelodami, 1668. [Levijatan ili o materiji, obliku i vlasti crkvene i građanske države. U: Djela itd. Tom II. Amsterdam 1668.]. 62
- [Hodgskin, Thomas], *Labour defended against the claims of capital; or the Unproductioeness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer*. [U obranu rada protiv pretenzija kapitala; ili dokaz neproduktivnosti kapitala. S primjedbama o sadašnjim udruženjima među najamnim radnicima. Napisao jedan radnik]. London 1825. 176
- Hodgskin, Thomas, *Popular political economy*. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution [Popularna politička ekonomija. Četiri predavanja održana na Londonskoj školi za mehaničare]. London 1827. 266 267 413
- Hubbard, John Gellibrand, *The currency and the country* [Novčani opticaj i zemlja]. London 1843. 92
- An Inquiry into those principles respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus* [Istraživanje principa o prirodi potražnje i neophodnosti potrošnje, koje je nedavno branio g. Malthus]. London 1821. 266
- Jacob. William F. R. S., *An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals*. In two volumes. Vol. I—II. [Historijsko istraživanje o proizvodnji i potrošnji plemenitih metala. U dva toma. Tom I—II.] London 1850. 80 82 89 92 117
- Justiniani, D., *sacratissimi principis, Institutiones*. Accesserunt ex Digestis tituli de verborum significatione et regulis juris. Editio sterotypa Herhan. Parisiis, 1815 [Institucije blaženopočivšeg Justiniana, najsvetijeg vladara. S dodatkom

titula o značenju riječi i o pravnim pravilima iz Digesta (izvoda iz rimskog civilnog prava). Sterotipsko izdanje Herhana, Paris 1815]. 132

Lauderdale (James Maitland), le compte de, *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accroissement*. Traduit de l'anglais par E. Lagentie de Lavaisse [Istraživanja o prirodni i izvoru nacionalnog bogatstva i o sredstvima i uzrocima koji doprinose njegovom uvećavanju. Preveo s engleskog E. Lagentie de Lavaisse]. Paris 1808. 107 242

Lectures on gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia. Delivered at the Museum of practical geology [Predavanja o zlatu za obuku emigranata koji se spremaju u Australiju. Održana u Muzeju praktičke geologije]. London 1852. 77 78

Locke, John, *Further considerations concerning raising the value of money* (1695). In: The works of John Locke in four volumes. The seventh edition. Volume II. [Daljnja razmatranja o povišenju vrijednosti novca (1695). U: Djela Johna Locke'a u četiri knjige. Sedmo izdanje. II tom]. London 1768. 60

Lucretius Carus T., *De rerum natura*. Lateinisch und deutsch von Hermann Diels. Bd. I: T. Lucreti Cari: De rerum natura recensuit emmendavit, supplevit Hermannus Diels [O prirodni stvari. Latinski i njemački izdao Hermann Diels. Tom I: T. Lucretius Cari: O prirodni stvari, kritički obradio Hermann Diels]. Berlin 1923. 81

MacCulloch, J. R., *The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science* [Principi političke ekonomije: sa skicom nastanka i razvitka te nauke]. Edinburgh i London 1825. 262 424

Malthus, Thomas Robert, *Definitions in political economy, preceded by An inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings* [Definicije u političkoj ekonomiji, čemu prethodi istraživanje o pravilima koja treba da vode političke ekonomiste u definiranju i upotrebi svojih termina; s primjedbama o odstupanju od ovih pravila u njihovim spisima]. London 1827. 263 407 409 424

— *The measure of value stated and illustrated, with an application of it to the alterations in the value of the English currency since 1790* [Mjera vrijednosti, formulirano i ilustrirano, s njenom primjenom na promjene vrijednosti engleskog novca od 1790]. London 1823. 193 215 368 386 387 390 392 393 407

— *Principles of political economy considered with a view to their practical application*. Second edition with considerable additions from the authour's own manuscript and an original memoir [Principi političke ekonomije s obzirom na njihovu praktičnu primjenu. Drugo izdanje s brojnim dodacima iz autorovog rukopisa i s njegovom biografijom]. London 1836. 115 177 263 267 269 378 382 384 385 386

Marx, Karl, *Misère de la Philosophie. Réponse à la philosophie de la misère d M. Proudhon* [Bijeda filozofije. Odgovor na filozofiju bijede g. Proudhona]. Paris—Bruxelles 1847. 59 149

— *Bemerkungen über Ökonomie* [Napomene o ekonomiji]. (Rukopis koji nije sačuvan.) 63

- *Mein Heft XII* [Moja sveska XII]. (Rukopis koji nije sačuvan.) 63
- Mill, James, *Elements of political economy*. London, 1821. [Elementi političke ekonomije]. London 1821. 89 262 424
- Mill, John Stuart, *Essays on some unsettled questions of political economy* (Ogledi o nekim otvorenim pitanjima političke ekonomije). London, 1844. 424 - 427
- *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. In two volumes. Vol. I [Principi političke ekonomije s nekim od njihovih primjena na socijalnu filozofiju. U dva toma. Tom I]. London 1848. 7 8 424
- [Misselden, E.], *Free trade, or the means to make trade flourish* [Slobodna trgovina ili sredstvo za postizanje procvata trgovine]. London 1622. 116 119
- Müller, Adam H., *Die Elemente der Staatskunst*. Öffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen — Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Zweiter Theil [Elementi politike. Javna predavanja držana pred Njegovom visosti princom Bernhardom von Sachsen- Weimar i skupom državnika i diplomata, u zimu 1808 - 1809. U Drezdenu. Drugi dio]. Berlin 1809. 344
- Niebuhr, Barthold Georg, *Römische Geschichte*. Erster Theil. Zweite, völlig umgearbeitete, Ausgabe [Rimska historija. Prvi dio. Drugo, potpuno prerađeno izdanje]. Berlin 1827. 316 - 318 334
- Petty, William, *Several essays in political arithmetick* [Različiti ogledi o političkoj aritmetici]. London 1699. 72 118
- Plinius, *Historia naturalis* [Plinije: Prirodna historija]. Izdanje nije utvrđeno. 82
- Prescott, William H., *History of the conquest of Peru*. Fourth edition. In three volumes [Historija osvajanja Perua. Četvrto izdanje. U tri toma]. London 1850. 20
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Gratuité du Crédit* — vidi *Bastiat, Frédéric et Proudhon, Pierre-Joseph*.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Qu'est ce que la propriété?* ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement [Šta je vlasništvo? ili Istraživanje o principu prava i vlasti]. Paris 1840. 35 272
- *Système des contradictions économiques*, ou Philosophie de la misère. Tomes I—II. [Sistem ekonomskih protivurječnosti ili Filozofija bijede. Tom I—II]. Paris 1846. 23 59 180 421
- Ramsay, George B. M., *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodjeli bogatstva]. Edinburgh 1836. 185 370 372 - 373 375
- Ravenstone, Piercy M. A., *Thoughts on the funding system, and its effects* [Misli o zajmovnom sistemu i o njegovim posljedicama]. London 1824. 123 250 389
- Reitemeier, Johann Fridrich, *Geschichte des Bergbaues und Hüttenwesens bey den alten Völkern*. [Historija rudarstva i topioničarstva kod starih naroda]. Göttingen 1785. 82
- Ricardo, David, *The high price of bullion a proof of the depreciation of bank — notes*. *The founsth edition, conected*. [Visoka cijena zlatnih šipki — dokaz obezvrjeđenja novčanica. Četvrto, ispravljeno izdanje]. London 1811. 37

- *On the principles of political economy and taxation*. Third edition [O principima političke ekonomije i porezu. Treće izdanje]. London 1821. 141 180 185 193 209 211 - 214 263 294 378 379 - 381 416
- Rossi, Pellegrino: *Cours d'économie politique*. Année 1836 - 1837. (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: *Cours d'économie politique*, Ed. Ad. Wahlen [Kurs političke ekonomije. Godine 1836 - 1837. (Sadrži dva toma pariskog izdanja). U: Kurs političke ekonomije, Izd. Ad. Wahlen]. Bruxelles 1843. 403 404
- Rousseau, *Du Contract Social; ou Principes du droit Politique* [Društveni ugovor; ili principi političkog prava]. Amsterdam 1762. 5
- Say, Jean-Baptiste, *Traite d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Troisième édition. Tome premier [Rasprava o političkoj ekonomiji ili jednostavno izlaganje načina na koji se formiraju, raspodjeljuju i troše bogatstva. Treće izdanje. Tom prvi]. Paris 1817. 106 136 144 180 272
- Senior, Nassau William, *Principes fondamentaux de l'économie politique*, tirés de leçons édités et inédites. Par. le comte J. Arrivabene [Osnovni principi političke ekonomije, na osnovu objavljenih i neobjavljenih predavanja. Priredio kont J. Arrivabene]. Paris 1836. 121 - 122 177 420
- *Three lectures on the cost of obtaining money, and on some effects of private and government paper money; delivered before the University of Oxford, in Trinity term, 1829*. [Tri predavanja o troškovima izrade novca i o nekim posljedicama privatnog i državnog papirnog novca, održana na Oksfordskom univerzitetu, u lijetnjem trimestru, 1829]. London 1830. 87
- Sismondi, J.-C.-L. Simonde de, *Etudes sur l'Économie Politique*. Tome Premier [Ogledi iz političke ekonomije. Tom prvi]. Bruxelles 1837. Tome Second [Tom drugi]. Bruxelles 1838. 89 109 180 263
- *Nouveaux Principes d'Economie Politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*. Seconde édition. Tomes 144 179 362
- I–II [Novi principi političke ekonomije, ili o bogatstvu u njegovom odnosu prema stanovništvu. Drugo izdanje. Tom I–II.] Paris 1827.
- Smith, Adam, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. With a commentary, by the author of «England and America» [Edward Gibbon Wakefield]. Vol. I–IV. [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda. S komentarom autora «Engleske i Amerike» [Edwarda Gibbona Wakefielda]. Sv. I–IV]. London 1835 - 1839. 7 62 70 72 73 85 106 177 195 311 339 379 396 412 423
- Solly, Edward, *The present distress, in relation to the theory of money* [Sadašnja kriza i njen odnos prema teoriji novca]. London 1830. 107
- The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell* [Izvor i lijek nacionalnih teškoća, na osnovu principa političke ekonomije, u pismu lordu Johnu Russellu]. London 1821. 249 266
- Spinoza, Benedict de, *Epistolae doctorum Guorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responsiones*. Epistola L. d. 2 Junii 1674. In: *Benedicti de Spinoza opera*

- quae supersunt omnia*. Vol. I [Pisma nekih učenih ljudi B. Spinozi i autorovi odgovori. Pismo br. 50 od 2. juna 1674. U: B. Spinoza, Cjelokupna sačuvana djela. Tom I], Jenae 1802. 10
- Steuart, Sir James, Bart, *An inquiry into the principles of political oeconomy; being an essay on the science of domestic policy in free nations*. In three volumes. [Istraživanje o principima političke ekonomije; ogled o nauci o unutrašnjoj politici kod slobodnih naroda. U tri toma]. Dublin 1770. 72 89 - 90 92 98 113 114 157 308
- Storch, Henri, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say. 4 vol. [Kurs političke ekonomije, ili izlaganje principa koji određuju prosperitet naroda. S objašnjenjima i kritičkim primjedbama J.-B. Say-a. 4 toma]. Paris 1823. 89 115 - 116 122 123 152 367 - 368 371
- Strabo Rerum Geographicarum libri XVII*. Editio stereotypa. Tomus II. Lipsiae 1829 [Strabou, Geografija u 17 knjiga. Stereotipsko izdanje. Tom II]. Leipzig 1829. 75
- Taylor, James, *A view of the money system of England, from the Conquest: with proposals for establishing a secure and equable credit currency* [Pogled na novčani sistem Engleske od Osvajanja: s predlozima za uspostavljanje pouzdanog i pravednog kreditnog novca]. London 1828. 107
- Thompson, William, *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness: applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth*. [Istraživanje o principima raspodjele bogatstva koji najviše doprinose ljudskoj sreći: primjenjeni na nedavno predloženi sistem dobrovoljne jednakosti bogatstva]. London 1824. 368
- Tooke, Thomas, *An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking*. Second edition [Istraživanje o principu novčanog opticaja; veza novčanog opticaja s cijenama i uputnost razdvajanja emitiranja novčanica od bankarstva. Drugo izdanje]. London 1844. 89
- Torrens, Robert, *An essay on the production of wealth* [Ogled o stvaranju bogatstva]. London 1821. 403
- Wade, John, *History of the middle and working classes; with a popular exposition of the economical and political principles which have influenced the past and present condition of the industrious orders*. Third edition [Historija srednje i radničke klase; s popularnim izlaganjem ekonomskih političkih principa koji su utjecali na raniji i sadašnji položaj zaposlenih u industriji. Treće izdanje]. London, Dublin, Edinburgh 1835. 398 424
- Wakefield, Edward Gibbon — komentari u knjizi, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, by Adam Smith, With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I - IV [Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda, od Adama Smitha. S komentarom autora knjige «Engleska i Amerika» [E. G. Wakefield]. Tom I - IV]. London 1835 - 1839. 264 396 423
- *A view of the art of colonization, with present reference to the British empire; in letters between a statesman and a colonist*. Edited by (one of the writers) —

[Gledište o umijeću kolonizacije s osvrtom na sadašnju Britansku imperiju; u prepisci između jednog državnika i jednog koloniste. Izdao (jedan od pisaca)]. London 1848. 381 382

Weitling, Wilhelm, *Garantien der Harmonie und Freiheit* [Garancije harmonije i slobode]. Vivis, 1842. 45

[Wright, T. B. and Harlow, J.], *The Currency Question*. The Gemini letters. [Problem novčanog optičaja. Pisma Blizanaca]. London 1844. 263

Xenophon, *De re ditibus, sive vectigalibus civitatis Atheniensis augendis*. In: Xenophon-tis quae extant. Recensuit Jo. Gottlob Schneider. Tomus VI. Lipsiae, 1815 [O povećavanju prihoda ili poreza Atenske države. U: Ksonofont. Sačuvana djela. Izdanje J. Gottloba Schneidera, Tom VI, Leipzig, 1815] — 72

II. Periodika

The Economist, Weekly commercial times, Banker's gazette, and Railway monitor. A political, literary, and general newspaper [Ekonomist, Nedjeljni trgovački pregled, Bankarska gazeta, Željeznički glasnik. Političke, književne i opće novine]. od 24. januara 1857, br. 700. 58

The Morning Star [Jutarnja zvijezda], br. 286, 12. februar 1857.

The Times [Vremena]. Subota 21. novembar 1857. br. 22844. London 192

Weekly Dispatch. Printed and Published at No. 135 Fleet Street. [Nedjeljni izvještaj. Štampan i objavljen u Flit-stritu 135]. London

— od 8. novembra 1857, br. 2925. 105

Registar imena

- Aethelstan* (Etelsten; 895 - 940) — unuk anglosaksonski kralj (925 - 940); Alfreda Velikog. 344
- Aleksandar Veliki* (356 - 323. pre n. e.) — antički vojskovođa i državnik; od 336. pre n. e. Kralj Makedonije. 82 83
- Arhimed* (oko 287 - 212 pre n. e.) — grčki matematičar i fizičar. 82
- Aristotel* (384 - 322. pre n. e.) — grčki filozof. 44
- Arkadije* (377 - 408) — car Istočnog Rimskog Carstva (395 - 408). 83 84
- Atkinson, William* (Viljem Etkinson) — engleski ekonomist 30 - 50-ih godina 19. vijeka, protivnik klasične škole buržoaske političke ekonomije, protekcionist. 423
- August, Gaj Oktavije* (Julije Cezar Oktavijan; 63-pre n. e.-14 n. e. rimski car (27 pre-n. e.-14. n. e.) 334
- Babbage, Charles* (Čarlz Bebidž; 1792 - 1871) — engleski matematičar, mehaničar i ekonomist, osnivač Londonskog statističkog društva. 207 236
- Bailey, Samuel* (Semjuel Beili; 1791 - 1870) — engleski krupni kapitalist, bankar i ekonomist; s pozicija vulgarne političke ekonomije napadao Ricardovu radnu teoriju vrijednosti. 122 396 397
- Bastiat, Frédéric* (Frederik Bastija; 1801 - 1850) — francuski vulgarni ekonomist, apologet kapitalizma, propovjednik teorije o harmoniji klasnih interesa u kapitalističkom društvu. 6 130 135 147 188 190 239 279 395
- Böckh, August* (August Bek; 1785 - 1867) — njemački klasični filolog i historičar, profesor na Berlinskom univerzitetu i prvi sekretar Pruske akademije nauka. 80
- Boisguillebert, Pierre Le Pesant* (Pjer Le Boagijber; 1646 - 1714) — francuski ekonomist, preteča fiziokrata, osnivač klasične buržoaske političke ekonomije u Francuskoj. 94 119 152 209
- Bray, John Francis* (Džon Frensis Brey; 1809 - 1895) — engleski ekonomist; socijalist-utopist, pristalica Owena; čartist; po profesiji slovoslagač; poslije 1842. farmer, slovoslagač i žurnalist u SAD. 46 379
- Brut, Marko Junije* (oko 85 - 42. pre n. e.) — rimski političar i vojskovođa, najistaknutiji učesnik zavjere protiv Cezara. 322
- Carey, Henry Charles* (Henri Čarlz Keri; 1793 - 1879) — američki vulgarni ekonomist, autor teorije o harmoniji klasnih interesa u kapitalističkom društvu. 6 7 135 229 377 393 - 396 408
- Cezar, Gaj Julije* (oko 100 - 44. pre n. e.) — rimski vojskovođa i državnik. 84

- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmers; 1780 - 1847) — škotski teolog i ekonomist fanatični maltuzijanac. 411 412
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) — švicarski ekonomist, pristalica Sismondija; spajao je Sismondijevu teoriju s elementima Ricardovog učenja. 172 179 362
- Chevalier, Michel* (Mišel Ševalije; 1806 - 1879) — francuski inženjer i ekonomist, profesor na Collège der France; tridesetih godina sensimonist, kasnije pristalica slobodne trgovine; podržavao ekonomsku politiku Napoleona III. 37
- Cicero, Marko Tulije* (106 - 43. pre n. e.) — rimski govornik, državnik i filozof. 318
- Daire, Louis-François-Eugène* (Luj-Fransoa-Ežen Der; 1798 - 1847) — francuski književnik i ekonomist; uredio više svezaka u seriji djela iz političke ekonomije «Collection des principaux économistes». 209
- Darimon, Louis-Alfred* (Luj-Alfred Darimon; 1819 - 1902) — francuski političar, publicist i historičar; propagirao Proudhonove ideje, uređivao prudonističke novine i u Proudhonovom duhu napisao djelo o reformi banaka, sredinom šezdesetih godina postao (i do smrti ostao) bonapartist. 29 30 31 32 35 36 37 38 43 44
- Darije I* (550 - 486. pre n. e.) — perzijski car (521 - 486. pre n. e.). 81
- De Quincey, Thomas* (Tomas De Kvinsi; 1785 - 1859) — engleski pisac i ekonomist, sljedbenik i komentator Ricarda. 375 376
- Dureau de la Malle, Adolph-Jules-César-Auguste* (Adolf-Žil-Sezar-Ogist Diro de la Mal; 1777 - 1857) — francuski pjesnik i historičar starog vijeka. 80 81
- Euklid* (oko 3. vijeka pre n. e.) — grčki matematičar. 82
- Ferrier, François-Louis-Auguste* (Fransoa-Luj-Ogist Ferie; 1777 - 1861) — francuski carinski inspektor i ekonomist; epigon merkantilista. 106 411
- Fourier, Charles François-Marie* (Šarl Fransoa-Mari Furje; 1772 - 1837) — francuski socijalist-utopist. 420
- Gallatin, Albert* (Albert Galatin; 1761 - 1849) — američki državnik i ekonomist švicarskog porijekla; profesor, senator, ministar i ambasador; autor radova o financijama i bankarstvu. 397
- Ganilh, Charles* (Šarl Ganil; 1758 - 1836) — francuski političar i ekonomist, epigon merkantilizma. 142
- Garnier, Germain, comte de* (Žermen Garnije, grof; 1754 - 1821) — francuski ekonomist i političar; monarhist; epigon fiziokrata; prevodilac i komentator Adama Smitha. 82 84 88 420
- Gaskell, Peter* (Peter Gaskel) — engleski liječnik i publicist; liberal. 400
- Gemini* («Blizanci, Castor i Pollux») — vidi Harlow, John i Wright, Thomas Barber. 263
- Girardin, Emile de* (Emil de Žirarden; 1806 - 1881) — francuski publicist i političar; dugogodišnji urednik novina «La Presse»; u politici neprincipijelan. 43
- Goethe, Johann Wolfgang von* (Johan Wolfgang fon Gete; 1749 - 1832) — njemački književnik i filozof. 32
- Gray, John* (Džon Grej; 1798 - 1850) — engleski ekonomist; utopijski socijalist, sljedbenik Roberta Owena; predstavnik teorije «radnog novca». 46

- Grimm, Jakob* (1785 - 1863) — njemački filolog i književnik. 80
- Harlow, John* (Džon Harlou) — engleski ekonomist, predstavnik birminghamske škole, zajedno s Thomasom Barber Wrightom pisao pod pseudonimom »Gemini« (»Blizanci«, Castor i Pollux); njihova pisma listu »Midland Counties Herald« izišla su u obliku knjige pod naslovom »The Currency Question. The Gemini Letters«. 263
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831) — njemački filozof. 18 46 75
- Henry VII* (Henri VII; 1457 - 1509) — engleski kralj (1485 - 1509). 339
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547) — engleski kralj (1509 - 1547). 339
- Herodot* (oko 484 - 425. pre n. e.) — grčki historičar, »otac historije«. 80 81 82
- Hesiod iz Akre* (oko 770. pre n. e.) — grčki pjesnik. 81
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) — engleski ekonomist i publicist; zastupa proletersko stanovište; polazi od Ricardove teorije vrijednosti, koristi se njome za kritiku kapitalizma i zasnivanje socijalizma. 266 267 411 413
- Homer* (8. vijek pre n. e.) — legendarni grčki pjesnik kojem se pripisuju *Ilijada* i *Odiseja*, 75 82
- Honorije Flavije* (384 - 423) — sin Teodosija I i mladi brat Arkadijev; car Zapadnog Rimskog Carstva (395 - 423). 83 84
- Horner, Leonard* (Lioned Horner; 1785 - 1864) — engleski geolog; fabrički inspektor i član za ispitivanje fabričkog rada, branio interese radnika. 201
- Hubbard, John Gellibrand* (Džon Gellibrend Habad; 1805 - 1889) — engleski bankar i ekonomist, neko vrijeme jedan od direktora Engleske banke; kasnije aktivniji kao političar konzervativne orijentacije. 92
- Humboldt, Alexander von* (*Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander*) (Aleksander fon Humbolt) Fridrih Vilhelm Hajnrh Aleksander; 1769 - 1859) — njemački prirodnjak, svjetski putnik i diplomat. 81
- Jacob, William* (Viljem Džeikob; oko 1762 - 1851) — engleski trgovac i pisac; autor niza ekonomskih radova o poljoprivredi i novcu kao i opsežnog prikaza historije dobivanja i primjene plemenitih metala. 80 81 82 92 117
- Justinijan* (482 - 565) — bizantijski car (527 - 565); po njegovom naređenju sastavljen je zbornik zakona (Justinijanov kodeks), čiji dio čine Institucije. 132
- Katon, Marko Porcije* (*Katon Stariji*) (234 - 149. pre n. e.) — rimski državnik, govornik i pisac, autor djela »De re rustica« (»O zemljoradnji«). 322
- Klisten* (5 - 6. vijek pre n. e.) — atenski državnik i zakonodavac. 318
- Ksenofont* (oko 430 oko 354. pre n. e.) grčki historičar i filozof; branilac prirodne privrede. 72 83 84
- Lauderdale, James Maitland, Earl of* (Džems Meitlend Loderdeil, erl; 1759 - 1839) — engleski političar i ekonomist, kritičar Adama Smitha s pozicija vulgarne ekonomije. 107 242
- Letronne, Antoine-Jean* (Antuan-Žan Letron; 1787 - 1848) — francuski arheolog i filolog. 80

- Linguet, Simon-Nikolas-Henri* (Simon-Nikola-Anri Lenge; 1736 - 1794) — francuski advokat, publicist, historičar i ekonomist, kritizirao je fiziokratu i prosvjetiteljstvo s konzervativnih pozicija; pogubljen 1794. 167
- Loyd, Samuel Jones, Baron Overstone* (Lojd, Samuel Džons, baron Overston) — vidi Overstone, Samuel Jones.
- Lukrecije Kar Tit* (oko 96 - 55. pre n. e.) — rimski pjesnik i filozof. 81
- Mac Culloch (Mc Culloch), John Ramsay* (Džon Remz Mek Kelek; 1789 - 1864) — engleski ekonomist, vulgarizator Ricarda, apologet kapitalizma. 262 377 424
- Maitland, James* (Džems Meitlend) — vidi Lauderdale.
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) — engleski svećenik i ekonomist; napose poznat po svojoj teoriji stanovništva. 115 177 193 215 263 267 268 368 377 378 382 - 393 407 - 417 424
- Menenije Agripa* (umro 493. pre n. e.) — rimski patricij, poznat po priči o harmoničnoj suradnji među dijelovima ljudskog organizma (koja bi trebalo da posluži kao model za odnose između patricija i plebejca u društvu). 67
- Mill, James* (Džems Mil; 1773 - 1836) — engleski ekonomist i filozof; u ekonomiji nastavljatelj i popularizator Ricarda. 89 271
- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) — engleski ekonomist i filozof; sin Jamesa Milla; u ekonomiji epigon klasične građanske političke ekonomije. 7 8 262 424
- Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de* (Viktor Riketi Mirabo, markiz; 1715 - 1789) — francuski ekonomist fiziokrat; otac poznatog revolucionarnog političara Honoré-Gabriel-Victora Mirabeau-a. 195
- Misselden, Edward* (Edvard Miselden; 1608 - 1654) — engleski trgovac i ekonomist; merkantilist. 116 119
- Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf* (Adam Hajnrih Miler, vitez od Niterdorfa; 1779 - 1829) — njemački ekonomist, prirodnjak i astrolog; predstavnik romantične škole u političkoj ekonomiji, zastupnik interesa feudalnog plemstva, protivnik Adama Smitha. 344
- Niebuhr, Barthold Georg* (Bartold Georg Nibur; 1771 - 1831) — njemački historičar i političar, autor slavne »Rimske povijesti«. 316 317 334
- Numa Pompilije* (VIII - VII vijek pre n. e.) — legendarni drugi kralj Rima, nasljednik Romulov (vladao navodno 715 - 673 pre n. e.). 316 334
- Overstone, Samuel Jones (Loyd), Lord, od 1860. Baron* (Semjuel Džons (Lojd) Overston, lord, od 1860. baron; 1796 - 1883) — engleski bankar i ekonomist; zastupao »carrency principles; vršio velik utjecaj na financijsko zakonodavstvo i financijsku politiku vlade Roberta Peela. 292
- Péreire, Isaac* (Isak Perer; 1806 - 1880) — francuski novinar i bankar; financijski stručnjak i ekonomist; evoluirao od sensimizma do bonapartizma; zajedno sa svojim bratom Jacques-Emile-om osnovao je 1852. akcionarsku banku Crédit mobilier. 33
- Petar I* (1672 - 1725) — ruski car (1682 - 1725). 355
- Petty, Sir William* (ser Viljem Peti; 1623 - 1687) — engleski ekonomist i statističar, začetnik klasične građanske političke ekonomije u Engleskoj. 72 118

- Pitt, William, mladi* (Viljem Pit, mladi; 1759 - 1806) — engleski državnik; od 1783. do 1801 i od 1804. do 1806. predsjednik vlade; glavni organizator evropske koalicije protiv Napoleona; sproveo niz mjera protiv radničkog pokreta. 231
- Plinije (Gaj Plinije) Stariji* (23 - 79) — rimski prirodnjak i pisac, kompilirao «Prirodnu historiju» («Historia naturalis») u 37 knjiga. 82
- Price, Richard* (Ričard Prajs; 1723 - 1791) — engleski publicist, ekonomist i filozof-moralist; građanski radikal, oduševljeno pozdravio francusku revoluciju. 231
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) — francuski publicist, ekonomist i sociolog; sitnoburžoaski socijalist; jedan od teoretičara anarhizma. 6 23 29 35 40 45 47 75 146 147 149 180 182 187 239 263 272 274 281 323 421
- Ramsay, Sir George* (Ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) — engleski ekonomist; jedan od posljednjih predstavnika klasične građanske političke ekonomije. 185 370 372 373 375 424
- Ravenstone, Piercy* (Pirsi Reivnston; umro 1830) — engleski ekonomist, pripada među socijaliste-rikardovce; kritičar kapitalizma i vulgarnе buržoaske političke ekonomije, a napose Malthusa. 123 250 389
- Reitemeier, Johann Friedrich* (Johan Fredrih Rajtemajer; 1755 - 1839) — njemački pravnik, historičar i politički pisac; proganjen zbog progresivnih pogleda. 82
- Ricardo, David* (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) — najznačajniji predstavnik engleske klasične političke ekonomije. 5 14 15 37 137 141 149 180 180 185 188 193 194 196 197 198 209 211 212 213 214 215 218 224 239 240 241 261 262 263 280 294 372 - 380 396 407 - 409 416 417
- Roberts, Richard* (Ričard Roberts; 1789 - 1864) — pronalazač mehaničke predilice i nekih drugih mašina; suosnivač fabrike alata i lokomotiva Sharp, Roberts & Co. (kasnije Roberts & Co.). 26
- Rossi, Pelegrino Luigi Edoardo conte* (Pelegrino Luidi Edoardo Rosi, grof; 1787 - 1848) — talijansko-francuski ekonomist, pravnik i političar; rođen, studirao i započeo nastavnu djelatnost u Italiji; kasnije najviše živio u Francuskoj, napose kao profesor političke ekonomije u Parizu; Smithov i Malthusov učenik. 403 - 406
- Rotschild, Lionel Nathan, Baron de* (Lajonel Natan Rotšild, baron; 1808 - 1879) — glava engleskog ogranka bankarske kuće Rotschild 118
- Rousseau, Jean-Jacques* (Žan-Žak Ruso; 1712 - 1778) — francuski filozof i književnik. 5
- Say, Jean Baptiste* (Žan Batist Sej; 1767 - 1832) — francuski ekonomist, otac građanske vulgarne ekonomije, za izgradnju svojih koncepcija koristi se teorijama Adama Smitha. 13 106 130 136 144 149 180 262 263 272
- Senior, Nassau William* (Nasau Viljem Senior; 1790 - 1864) — engleski vulgarni ekonomist; apologet kapitalizma. 87 121 154 420
- Servije Tulije* (578 - 534 pre n. e.) — šesti legendarni kralj Rima. 83
- Shakespeare, William* (Viljam Šekspir; 1564 - 1616) — engleski dramatičar i pjesnik. 25 67
- Sismondi, Jean-Charles-Leonard Sismonde de* (Žan-Šarl-Leonar-Smond de Sismondi; 1773 - 1842) — švicarski ekonomist i historičar; polazi od Adama Smitha, kritizira kapitalizam sa stanovišta sitne buržoazije i idealizira situ proizvodnju. 89 109 144 179 180 261 263

- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) — engleski filozof i ekonomist, uz Ricarda najznačajniji predstavnik engleske klasične političke ekonomije. 5 7 21 62 70 72 73 106 154 177 193 195 196 264 311 399 373 374 379 412 419 420 422 423
- Solly, Edward* (Edvard Soli, prva pol. 19. vijeka) — engleski ekonomist. 107
- Spinoza, Baruch (Benedictus de)* (Baruh (Benedikt de) Spinoza; 1632 - 1677) — holandski filozof. 10
- Steuart, Sir James* (Ser Džems Stjuart; 1712 - 1780) — engleski ekonomist, jedan od posljednjih predstavnika merkantilizma. 5 92 98 157 308
- Storch, Heinrich Friedrich (Andrej Karlovič)* (Hajnrh Fridrih Štorh) (Andrej Karlovič; 1766 - 1835) — ruski ekonomist, statističar i historičar njemačkog porijekla; epigon klasične buržoaske političke ekonomije; profesor, dvorski odgojitelj i potpredsjednik Petrogradske akademije nauka. 13 115 116 122 123 152 154 263 368 371
- Strabon* (oko 63. pre n. e.) — grčki geograf i historičar. 75
- Taylor, James* (Džems Tejlor; 1788 - 1863) — engleski bankar, bimetalist; napisao je više radova o novcu. 107
- Teodosije II Mladi* (401 - 450) — drugi car Istočnog Rimskog Carstva (408 - 450), sin Arkadijev. 83
- Thompson, William* (Viljem Tompson; oko 1785 - 1833) — irski veleposjednik i ekonomist; iz Ricardove teorije izvodi socijalističke zaključke; sljedbenik R. Owena. 368
- Torrens, Robert* (Robert Torens; 1780 - 1864) — engleski oficir i ekonomist; pristalica slobodne trgovine i «currency principles-a 403
- Vergilije* (Publije Vergilije Maron, 70 - 19. pre n. e.) — rimski pjesnik. 67 111
- Wade, John* (Džon Vejd; 1788 - 1875) — engleski publicist, ekonomist, historičar i političar. 398 424
- Wehelfield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) — engleski diplomat, kolonijalni političar i ekonomist; poznat napose po svojoj teoriji «sistematske kolonizacije». 158 264 381 382 396 - 423
- Weitling, Christian Wilhelm* (Kristijan Vilhelm Vajtling; 1808 - 1871) — utopijski komunist; po zanimanju krojač; član «Saveza pravednih». 45
- William I Osvajač* (Viljem I Osvajač; oko 1027 - 1087) — vojvoda normandijski (1035 - 1087) i kralj Engleske (1087). 250
- Wirth, Johann Georg August* (Johan Georg August Virt; 1798 - 1858) — njemački pravnik i historičar.
- Wright, Thomas Barber* (Tomas Barber Rajt, sredinom 19. vijeka) — engleski ekonomist, predstavnik birmingamske škole, zajedno s Johnom Harlowom pisao pod pseudonimom «Gemini» («Blizanci, Castor i Pol-lux»); njihova pisma listu «Midland Counties Herald» izašla su i u obliku knjige pod naslovom «The Currency Question. The Gemini Letters.» 263

Registar pojmova

Akumulacija

- i društveni odnosi 119
- i proizvodnja 290
- i razvitak proizvodnih snaga 211
- kapitala 119 156 188 207 209 211 226 231 240 245 - 247 267 280 290 295 338 339 358 401 - 403
- prvobitna akumulacija kapitala 188 302 336
- novca 45 67 82 95 108 117 - 120 133 136 138 163 302 337 340 343
- roba 119
- viška vrijednosti 287 - 290
- zlata (i srebra) 108 117 - 119

Amerika 16 77 84 114 158 325

Anatomija

- čovjeka 22
- kao ključ za anatomiju majmuna 22

Antika

- antičke umjetnosti 25 26 75 117
- i mitologija 25 26
- antičke vojske 112
- društveni odnosi 62 63 67 113 114 132
- državno uređenje 281
- i proizvodnja luksuza 281
- klasni antagonizmi 334
- oblici vlasništva 314 - 316
- i bogatstvo 322 365
- odnos između grada i sela 314 315 317 - 319 328
- prinudni rad 132 356
- stav prema čovjeku 323
- kao svrsi proizvodnje 323
- i stav modernog društva 323

Apstrakcija

- apstraktna kategorija 22 170 258
- apstraktna mogućnost kriza 56 93 94

- apstraktni oblik bogatstva 109 - 111 120 177 194
- apstraktno i konkretno 18 19
- ekonomske kategorije kao apstrakcija realnih odnosa 18 - 24 119 133 134 197 274 324
- kao element procesa proizvodnje kapitala 175 u određenju rada 52 73 74 169 - 171 176 220
- metod penjanja od apstraktnog ka konkretnom 18 - 23 135 274
- »mršave apstrakcije« 18
- »kapital uopće« 181 210 258 294 348 350
- »proizvodnja uopće« 6 7 9 172 188 193 324 358 - 361
- u određenju odnosa proizvodnje 51 52 68
- u određenju vrijednosti 46 47 50 51 133 274 281
- u određenju novca 113 114
- u određenju plaće 274
- u određenju tržišta 159 161

Armija - 24 54 80 81 83 84

- antičke vojske 112 356
- plaćanje vojske novcem 309
- vidi i *Rat*

Azija 81 83 114 116 117 162 319 325 358

- azijski način proizvodnje 313 314 317 327 328
- i odnos individuuma prema prirodnim uslovima rada 313
- azijsko općinsko vlasništvo 313 314 317 319 327 328
- prisvajanje samim procesom rada 313

Banke

- bankovni sistem 64

- bankovne transakcije 29 - 34 35 -
- 37 41 42 159
- emisione banke 42 92
- i gomilanje novca 117 118
- i kapitalistički način proizvodnje
34
- i raspodjela kapitala 294
- kao posrednik prometa 84 198
- monopolske banke 43
- organizacija banaka 33
i gomilanje zlata 33
- radničke štedionice 165
- trgovačke banke 42

Baza i nadgradnja 24 - 26 304 305 365
vidi i *Država, Pravo, Odnosi
proizvodnje, Religija*

Bogatstvo

- bogatstvo kao svrha proizvodnje
323
- društveni oblik bogatstva: njegova
materijalna sadržina 70 110 211
322 323 354
- i država 24
- i kapital 170 193 195 196 197 207
210 257 265 293 299 323 336 - 338
357 359 366 402
- izvori bogatstva 113
- i međunarodna trgovina 214
- i oblici svijesti 365
- i odnosi proizvodnje 121
- i osiromašenje radničke klase 297
- i potrebe društva 354
- i razvitak nauke 365
- i razvitak proizvodnih snaga 212
214 365 366
- i slobodno vrijeme 249
- i ukidanje prinudnog rada 192
- i višak rada 252 253
- kao proizvod jedinstvenog prometa
163
- kao odnos gospodstva 192 193
- kao zlato i srebro 72 73 78 117 - 119
361
- kao posrednik između razmjenske
i upotrebne vrijednosti 197 198 212
- koncentracija i akumulacija bo-
gatstva 117 120 357 402
- novčano 94 97 100 - 103 107 - 122
127 133 138 142 143 151 152
163 173 194 199 209 211 214 226
336 - 340 342 343 399 402 411
- potrošnja bogatstva 162 308 357
- pretvoreno u objektivne uslove
rada 336
- rad kao opća mogućnost bogatstva
170 178 297 - 299 301 304 340

- roba kao bogatstvo 109 - 111 119
159
- shvatanje bogatstva u buržoaskoj
političkoj ekonomiji 193 196 197 -
- 199 211 213 - 215
- strast za bogaćenjem 111 112 117
119 150 151 192 193 194 205
i prisilni rad 193
kao svrha društva 194
- trgovačko 339 340
- u feudalizmu 194 195 322 323
339 365
- u obliku zemljišne rente 195

Cijena

- jedinice proizvoda 279
- i odnos između ponude i potražnje
32 39 40 47 178 309 370
- i profit 273 - 275
- i promet 85 90 103 - 105 121 346
- i proizvodnja 108 141 189
- i razmjenska vrijednost 46 - 49
62 86 - 90 98 100 101 184 209
273 274 280 282 283 292 309 377
- i razvitak proizvodnih snaga 206
279
- i upotrebna vrijednost 280
- novčana 80 109 122
- određivanje cijene 46 105 108
- prosječna cijena 40 46 47
- tržišna 46 47

Čovjek

- autonomija čovjeka 22
- čovjek kao glavna proizvodna
snaga 271 365
- historijski razvoj čovjeka 26 416
- i jezik 325
- i priroda 324
- kao društveno biće 56 330
- kao subjekt proizvodnje 7
- kao univerzalno razvijeni indi-
viduum 63 - 68 192 323 345 366
- podrijetnost čovjeka odnosima
proizvodnje 15
- reprodukcija čovjeka 324 326 414
416 417
- rodna bit čovjeka 130 330
i potreba za radom 420

Dijalektika 10

- dijalektičko posredovanje 197 198
- dijalektika razdvajanja rada od
vlasništva 301 345

— metod zaključivanja od apstraktnog ka konkretnom 18 - 22 24 135 274

— proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje 25

Dionički kapital 24 34 64 156 159 160 357 358

Dohodak

— društveni i nacionalni dohodak 359 360

— i društveni rad 358

— kapitalista 309 310

— potrošnja dohotka 153 154 308 - 310 i produktivan rad 153 154

— razmena dohotka 154 308 - 310

— u obliku novca 308 344

Društvo

— oblici društva 8 19 - 24 63 93 141 147 365 366

Država

— antičke države 319
i antički oblik vlasništva 314 315 319

— državni dug 231

— državne finansije 113 116 226 242 359

— i armija 356

— i geneza kapitalizma 339

— i građansko društvo 24 115 146 198 358

— i nacionalno bogatstvo 24

— i pravo 9

— i profit 359

— i proizvodnja 358 - 360

— i saobraćajna sredstva 352 353 355 - 358

— i troškovi potrošnje 358

— i ukidanje privatnog zemljišnog vlasništva 159

— istočnjački despotizam 313 314

— kao općina 315 318 - 321 330

— stvaranje novih država 113
i nalazišta zlata 113

— zemljišna renta kao državna renta 159

Dvostruki karakter rada 51 73 74 169 170 176 220

Egipat, stari 83 356

Ekonomске kategorije 18 - 24 119 133 134 197 274 324

Ekonomске krize

— građanska ekonomija o krizama i hiperprodukciji 38 119 261 - 264 266 271 272 292

— i cijene 95

— i odnos između ponude i potražnje 56

— i porast proizvodnih snaga 292

— i razmjena među kapitalima 290

— i smanjenje proizvodnje 292

— i štednja radnika 164 165

— kao opće obezvređenje 291 292

— i obezvređenje kapitala 224 291 292

— i obezvređenje radne snage 292

— kao rezultat protivurječnosti građanskog društva 65 262

— kao prepreka u opticaju kapitala 363

— manifestovanje krize u hiperprodukciji 261 - 264

— mogućnost kriza 56 93 94

— novčane 37 - 41 43 95

— uloga novca u krizama 114 119 397 411

Ekonomski odnosi 6 20 23 24 25 115

Ekonomski zakoni 42 45 46 48 74 75 274 303 310 311 374 378

Eksploatacija

— radnika u kapitalizmu 168 303 369 370 373 394

Engleska 83 107

— čišćenje imanja u 16. i 17. vijeku 140

— Engleska banka 33 36 41 42 43 59 kao monopolska banka 43

— feudalizam u Engleskoj 325 341

— industrija i željezničke pruge 357 400

— nacionalno bogatstvo Engleske 89

— vladavina na svetskom tržištu 141 350

— zemljoradnja i zemljišno vlasništvo 16 157

Evropa 116 358

— i Sjedinjene Američke Države 25 114

Feudalizam

— cehovske organizacije rada 337

— i proizvodnja uopće 335

- grad i selo u feudalizmu 157 318 338
 - i općina 326
 - kuluk 357 420
 - novčani kapital 23
 - odnosi proizvodnje 62 - 64 324 333
 - raspadanje i propast feudalizmu 63 335 340 342
 - raspad feudalizma kao osnov građanskog društva 5
 - trgovina 158
 - zemljišno vlasništvo 331 333 334 335
- Finalni proizvod* 269 347
- Fiziokrati* 20 21 194 - 196 401
- Francuska* 36 59 84
- Francuska banka 29 31 32 33 35 43
 - Francuska buržoaska revolucija 134
 - napoličarska renta 344
 - samonikli feudalizam u Francuskoj 325
 - zemljišno vlasništvo u Francuskoj 59
- Grad i selo*
- odnos između grada i sela 18 23 85 157 - 159 314 - 316 318 - 320 328 329 341 - 343
 - u feudalizmu 157 318 338
- Građanska politička ekonomija*
- antihistorizam građanske ekonomije 8 9 22 133 - 135 141 147 173 190 196 197 199 261 303 403 424
 - apologetski karakter građanske ekonomije 7 56 93 128 134 135 154 167 168 190 196 303 336 394 396 408
 - fiziokrati 20 21 194 - 196 401
 - historija političke ekonomije 5 6 18 21 72 118 119 193 - 198
 - identifikacija proizvodnje i potrošnje 263
 - identifikacija ponude i potražnje 262 271
 - identifikacija viška vrijednosti i profita 229 231 374 - 376
 - klasična škola građanske ekonomije 15 130 194 215 216 408 409
 - kvantitativna teorija o novcu 37 38 89 105 116 194 - 197
 - merkantilizam 38 113 114 119 194
 - monetarni sistem 20 106 113 115 116 119 194 412
 - naučna kritika građanske ekonomije 38 154
 - odraz antagonizama buržoaskog društva u Ricardovom učenju 15 378 408 409
 - o akumulaciji kapitala 209 211 213 - 215 229 231 336
 - o hiperprodukciji i krizama 38 119 261 - 264 266 271 272 292
 - o konkurenciji 263 264 374 378
 - o najamnini 135 196 215 407 - 409
 - o odnosu između rada i kapitala 362 363 375 393 - 396 405 407 - 409
 - o padanju profitne stope 239 376 377 408
 - o postanku viška vrijednosti 193 - 196 378 - 380
 - o potrebi štedljivosti radnika 163 - 166
 - o podeli rada 196
 - o proizvodnji i raspodjeli 119 261 - 263 373 374 378
 - o razvitku proizvodnih snaga 265
 - o vanjskoj trgovini 185 212
 - o zalih životnih sredstava 172 173
 - protekcionizam 106
 - radna teorija vrijednosti 70 72 73 193 194 196 198 199 211 - 215 372 373 375 - 381 407 408
 - shvatanja o kapitalu 136 137 139 141 142 152 180 196 197 261 264 265 343 344 370 372 - 375 403 405 420
 - shvatanja o profitu 185 194 196 199 232 239 407 - 409 423
 - shvatanje bogatstva 193 196 - 199 211 213 - 215
 - shvatanja o troškovima proizvodnje 184 186
 - Smithovo shvatanje rada kao proletstva 311 420 422
 - specifični način izlaganja u gradj, ekon. 7 - 11 12 - 15
 - učenje o izjednačavanjima profita 294
 - teorija o produktivnom radu 21 154 177 179 180 196
 - teorija kolonizacije 158 381 382
 - teorija o zemljišnoj renti 193 194 196 199 374 377 408

- teorije o porastu stanovništva 214 215 252
- vulgarna ekonomija 6 7 130 135

Gradansko društvo

- društvene potrebe 63 112 260 354 355 359
 - i društveni dohodak 359
- ekonomske teorije o građanskom društvu 15 24 119 378 408 409
- i država 24 115 146 198 358
- i javni radovi 358
- i najamni rad 113 157
- i pravo 132
- i pretkapitalistički društveni odnosi 5 22 113 303 306
- i radna snaga kao roba 354 - 356
- kao društvo slobodne konkurencije 5 62 64 98 204 264 292
- kapital kao ekonomska sila građanskog društva 23 197 260 290 342 358 400 403
- klase građanskog društva 24 68 408
- odnosi proizvodnje u građanskom društvu 5 6 61 - 63 65 - 68 127 128 132 134 135 148 149 155 157 165 166 169 - 176 180 186 187 188 190 - 192 194 197 218 244 260 263 268 300 - 303 305 306 310 311 324 331 333 335 336 339 344 345 363 365 366 374 378 394 400 407
- privid demokracije 67 68
 - i sloboda individuumu 5 6 68
- protivurječnosti građanskog društva 22 35 43 47 53 - 58 64 - 66 69 71 - 73 93 95 105 113 115 117 119 - 122 127 133 - 135 166 179 188 190 196 197 204 214 252 257 258 261 263 - 266 268 - 271 274 298 312 333 355 361 364 - 369 371 408
- razlaganje građanskog društva 147
- razmjenska vrijednost kao osnovni društveni odnos 62 - 64 140 147 214 341 345 352 369
- razvitak proizvodnih snaga 5 157 192 204 205 260 261 265 266 270 271 356 365 366 398
- struktura građanskog društva 23 24 134 147 156 158 263

(Grčka, stara) 316 343

Hegelovstvo 13 18 19

Hemija i fizika

- fizički procesi 236
- hemijski procesi 181 221
 - primena u poljoprivredi 354

Hiperprodukcija

- i proces oplodnje kapitala 261 - 264 289 363
- kao protivurječnost kapitalističke proizvodnje 265 - 268
- Proudhon i Say o hiperprodukciji 272

Historija 22 134 303

- historizam 5 6 15 20 - 22 25 137
- odnos između historijskog i logičkog 18 - 23 107 108 111 133 137 295 302 303

Ideja

- kao teorijski izraz materijalnih odnosa 68
- idealizam 25

Industrija

- i odnosi proizvodnje 342
- i zemljoradnja 23 354 355 417
- industrijska proizvodnja 113 193 378
- kao oblik proizvodnog kapitala 399
- koncentracija, kooperacija i kombinovani rad 399 400
- patrijarhalna 355
- primena nauke u industriji 399
- primena prirodnih sila 196

Interesi

- klasni 64 166
- odnos između privatnog i društvenih interesa 62 63 64

Istok (Orijent)

- i ropstvo 329
- orijentalni despotizam 313 314
- spajanje manufakture i agrikulturne 328
- i odnos pojedinaca prema zajednici
- vodovodni sistem kod azijskih naroda 314 315

Izvoz kapitala 33 34

Jezik

- kao element zajedništva 313 325 326 328

- kao instrument mišljenja 67
 - razvitak jezika 6
- Kamata*
- i građenje puteva 356 357
 - i kapital 108 135 156 187 200 289 294
 - i novac 53 138
 - i troškovi prometa 352
 - i troškovi proizvodnje 187
 - kamatonosni papiri 159
 - kao oblik viška vrijednosti 187 350
- Kapital*
- akumulacija kapitala 119 156 188 207 209 211 226 231 240 245 - 247 267 280 290 295 338 339 358 401 - 403
 - dionički kapital 24 34 64 156 159 160 198 357 358
 - građanske teorije o kapitalu 136 137 139 141 142 152 180 195 - 197 261 262 264 265 343 344 370 372 373 - 376 403 405 420
 - historija kapitala 137 181 188 302 305 306 310 312 324 331 335 - 343 345 356 400
 - i država 358
 - i kamata 108 135 156 187 200 289 294
 - konkurencija 156 263 264 269 349 370
 - i kapitalist 175 186 189 190 225 305 343 344 362
 - i potreban rad 250 - 252 352
 - i profit 142 156 260 212 219 359
 - i rad 142 148 149 153 - 156 158 159 161 - 172 173 - 182 186 - 188 190 192 212 219 223 224 226 256 257 268 270 298 - 300 305 310 311 323 330 - 332 336 337 341 342 345 346 349 356 359 369 373 392 394 395 398 400 - 403 405 406
 - i razvitak proizvodnih snaga 154 155 179 180 192 204 205 210 243 - 247 251 260 261 265 270 271 364 - 366 398
 - i zemljoradnja 16 23 156 - 159
 - i radni dan 251
 - stvaranje rezervne industrijske armije 251
 - i troškovi proizvodnje 187 - 254
 - i upotrebna vrijednost 151 152 182 185 187 219 - 224 226
 - i višak rada 206 209 218 224 249 - 252 256 260 263 267 269 270 280 281 296 297 259 402 424
 - i višak vrijednosti 200 208 - 211 227 - 229 254 259 270 287 - 290 295 296 347
 - i vrijednost 113 121 134 - 136 138 142 143 145 147 - 149 152 156 171 175 177 178 181 - 183 185 - 187 191 195 198 203 - 206 210 215 219 224 226 239 240 242 - 247 251 254 - 256 258 259 270 271 292 343 358 360 362 - 364 366 367 369 - 371 418
 - i zemljišna renta 156 158
 - i zemljoradnja 16 23 156 - 159
 - i zemljišno vlasništvo 137 156 - 159 194 312
 - kapital kao pretpostavka modernog zemljišnog vlasništva 137 156
 - kao uslov i suprotnost kapitala 158
 - i potrebe 153 154
 - industrijski kapital 157 187 194 197 337 349 357
 - istorijsko opravdanje kapitala 165 192 193 261 264 357 366
 - »kapital uopće« 181 210 258 294 348 350
 - kao realna egzistencija 294
 - koncentracija kapitala 35 64 156 357 399 402
 - kao ekonomska sila građanskog društva 23 187 290 342 358 400 402 403
 - kao odnos proizvodnje 141 147 156 174 - 176 180 186 333 339 344 378
 - kao roba 138 144 255 - 257
 - kao osnova proizvodnje 179 182 - 184 187 188 198 359 - 361 369 378
 - kao vlasništvo nad tuđim radom 123 139 196 299 - 302 304 305 312 402
 - materijalni sadržaj kapitala i njegov ekonomski oblik 21 180 181 189 226 403 404
 - najamnina kao dio kapitala 404 - 406
 - na novčanom tržištu 156
 - kao totalitet 156
 - i kredit 156
 - novac kao kapital 53 108 109 136 138 143 - 146 151 152 170 171 178 188 210 211 219 226 281 293

- 295 302 337 338 340 341 343 344
349 369 397 399 411
- obezvređenje kapitala 187 254 255
266 271 291 292 348 358 369 -
- 371
 - odnos između kapitala i rada (radne
snage) 161 - 163 226 271 296 297
299 - 301 349 417
 - opće tendencije kapitala 265 355
364
i tendencija ka povećanju 200 270
352
 - pojam kapitala 136 170 344 349
 - proizvodni kapital 349 357 399
 - razlaganje kapitala 334 366 - 368
 - reprodukcija kapitala 184 - 186 207
217 - 219 254 299 363 366 367
394 413 419
 - sastavni dijelovi kapitala 216 240 -
- 242 245 287 - 290 293 298 299
346 347
 - uloga kapitala u pretkapitalističkim
društvima 24 166 167 170 192
259 343 365
 - višak kapitala 295 - 297 299 - 302
336 346 419

Klase

- građanskog društva 24 68 408
i klase suprotnosti 43
- klasa kapitalista 281
- klasni interesi i klasna borba 64
166 408 409
- odnos klase u antici 334
- proizvodne i neproizvodne 146 252
268 309
- uslovi egzistencije radničke klase
190 191
i razvitak proizvodnih snaga 267
268

Klasična građanska politička ekonomija

- 15 130 1^o4 215 408 409
- protivrječnosti građanskog dru-
štva u Ricardovoj teoriji 15 378
408 409
- radna teorija vrijednosti 70 72 73
193 194 196 198 199 211 - 215 372
373 375 - 381 407 408

Kolonizacija 113 158 414

- Wakefieldova teorija kolonizacije
158 281 282

Kombinovani rad 64 347 356 399*Komunizam* (besklasno društvo)

- bogatstvo u komunizmu 192 323

- društveni odnosi u komunizmu 63
64 66
- i revolucionarno ukidanje građan-
skog društva 35 44 64 68 115 261
- i ukidanje novčanih odnosa 59 74
75 106
- karakter i organizacija rada 74 75
106 192 341 420
- karakter proizvodnje 59 61 63
73 - 75 421
i zakon ekonomiziranja vremenom
74 75
- potreban rad i višak rada 421
- potrošnja 74
- pretpostavke komunizma u kapita-
lističkim društvenim odnosima
63 - 66 192 193 261 303 305 345
365 366
- primjena nauke 192
- proces reprodukcije 192 230
- razvoj proizvodnih snaga u komu-
nizmu 345 365 366
- razvitak individualnosti 92 192 323
366
- razmjena djelatnosti u komunizmu
64 73
- slobodno vrijeme 421

Koncentracija

- bogastvo 357 402
- kapitala 35 64 156 357 399 402
- kredita 34
- novčanog tržišta 160
- radne snage 342 347 399 403
- razmjene 400

Konkurencija

- i cijena 280
- između radnika 374
- kao bitni pokretač građanske ekono-
mije 374 378
- kao pretpostavka viška rada 359
i najamnina 393
- kao regulator profitne stope 282
283 374 376 384
- kapitala 269 349 370
- međunarodna konkurencija 357
i međunarodni saobraćaj 357
- u građanskom društvu 5 62 64 98
204 263 264 292 374
- u umjetnosti 161

Kooperacija 64

- i podjela rada 398 - 400 417

Kredit

- i optičaj kapitala 348

- i promet kapitala 352 361 367 369
- i proizvodnja 361 369 372
- i protivurječnosti građanskog društva 266
- kao razvijen odnos proizvodnje 361
- koncentracija kredita 34 35 36
- i moderna industrija 34
- i koncentracija kapitala 35
- kreditni sistem 64 266
- i trgovina 266
- temelj kredita 226

Kružno kretanje kapitala

- i opticaj kapitala 346
- kao uslov proizvodnje 346
- i višak vrijednosti 346

*Kupovina i prodaja 55 86 90 - 95 97 113 115 136 137 286 363**Kvantitet i kvalitet*

- opredmećenog rada u robi 220 223 224 259 292
- proizvoda 275
- u određenoj upotrebnoj vrijednosti 256 258
- u procesu koncentracije kapitala 156
- u potrošnji radnika 162
- u razmjeni između rada i kapitala 155
- u razmjeni roba 96 - 98
- vrijednosti robe 49 57 75 151

Likva 138 337 340

- i akumulacija kapitala 337 340
- kao oblik kredita 361

Maltuzijanstvo

- kao apologija neproizvodnih klasa 253
- Malthusova teorija prenaseljenosti 415 - 417
- o kapitalu 384
- o profitu kod «najamni» kapitaliste 388
- o protivurječnostima kapitalističke proizvodnje 267 - 269
- o protivurječnostima Ricardove teorije 215
- teorija vrijednosti i viška vrijednosti 384 - 393 409 - 411

Manufaktura

- kao industrijski rad 194 399
- razvitek manufakture 157 158 337 342 400 401
- u gradovima 342

Mašine (strojevi)

- habanje strojeva 237
- i oruda 383 384
- i podjela rada 235 236
- i potreban rad 242
- i razvitek proizvodnih snaga 238 349
- i višak rada 242
- reprodukcija strojeva 394
- u poljoprivredi 355
- upotrebna vrijednost i vrijednost mašina 237 242 243 406

Materijalizam 24

- materijalističko shvatanje istorije 24 25

*Merkantilizam 38 113 114 119 194**Metode političke ekonomije*

- analiza i sinteza 18
- historizam kao metod 5 6 15 20 - 22 303
- apstraktne kategorije kao rezultat historije 17 18 24
- metoda penjanja od apstraktnog ka konkretnom 18 - 22 24 135 274
- penjanje od konkretnog ka apstraktnom 18
- računski dokazi 234 235 237 248 382 - 384

Mjenice 29 31 32 34 36 42

- mjenični kurs 24 64 65 127

*Mišljenje 18 19 51**Monetarni sistem 20 106 113 116 119 194 412**Monopol*

- i profit 359
- kao rezultat podjele rada 64
- trgovačkih kompanija 24

Najamnina

- građanske teorije o najamnini 135 196 215 407 - 409
- i cijena 272 - 274
- i kapital 404 - 406
- i profit 272 - 274 376 377 394 408 409
- i profitna stopa 283 - 286
- i proizvodne snage 377 387 391 393 409
- i proizvodnja 363 406

- i radnici 164 165 274
 - potrošnja radnika 225 406
 - i radni dan 214
 - kao odnos između opredmećenog i živog rada 214
 - i razmjena između kapitala i rada 168 169 274 386
 - i reprodukcija radne snage 215 272 386 387 392 406
 - i vrijednost proizvoda 187 276 387
 - kao cijena potrebnog rada 265 272 376 384 386 387 390 391
 - po komadu 161
 - reprodukcija najamnine 218 219 226 231 232
 - stvarna i potrebna najamnina 286
 - u vojsci 24 54 309 356
 - visina najamnine 162 164 165 205
 - i snižavanje najamnine 164 165
 - minimum najamnine 164
 - kao kapital 53 108 136 - 138 143 - 146 151 152 170 171 178 188 210 211 219 226 255 281 293 - 295 302 337 338 340 341 343 344 349 369 397 399 400 402 411
 - kao materijalni predstavnik bogatstva 94 97 99 102 103 107 - 122 127 133 138 142 143 151 152 163 173 194 209 211 214 226 336 - 340 342 343 399 402 411
 - kao mjera vrijednosti 48 75 85 87 - 90 92 97 101 105 107 108 111 127 132 143 293
 - kao moneta 41 58 84 97 114 116 122 127 150 163 207 208 211 215 216 224 258 261 262 277 280 - 284 286 287 291 293 294 306 314 - 325 335 336
 - kao odnos proizvodnje 35 52 65 107 110 - 112 114 127 128 136 139
 - kao oruđe za proizvodnju 107 108 112 113 349
 - kao platežno sredstvo 91 92 109 122 397
 - kao pretpostavka građanskog društva 20 38 49 - 53 56 57 70 - 72 74 266
 - kao prometno sredstvo 48 75 85 90 - 96 101 - 109 111 114 - 116 120 - 122 138 143 155 163 167 - 169 293 308 397 412
 - kao roba 57 69 - 73 75 80 102 106 107 109 110 114 116 120 122 150 350 354 361 363
 - kao opća roba 48 50 53 89
 - kvantitativna teorija novca 37 89 105 116 194 197
 - masa novca u prometu 29 38 42 91 92 95 102 105 122 396 397
 - novčani odnosi 54 60 63 65 67 94 106 132 134 135
 - i individuum 67 68 75 133
 - i sistem novčanih odnosa 58 132
 - oblici novca 35 53 65 70 88 89
 - papirni novac 37 41 42 46 70 105
 - deprijacija novca 37 42 44 46 95 105
 - njegova konvertibilnost za zlato 41 42 44
 - Proudhonov «radni novac» 44 - 48 59 - 61 64 65 74 101 128
 - radno vrijeme kao mjera «radnog novca» 48
 - razmjena 69 70 85 108 109 110
 - u funkciji blaga 108 118 119 361 412
- Napredak**
- pojam napretka 25
 - kao apstrakcija 25
- Nauka**
- i preobražaji načina proizvodnje 157 192 252 399
 - i zadovoljenje potreba 252
 - kao oblik bogatstva 365
 - kao proizvodna snaga 157 260 365 376 417
 - primena u industriji 399
 - u poljoprivredi 354
- Novac**
- akumulacija novca 45 67 82 95 108 117 - 120 133 136 138 163 302 337 340 343
 - i cijene 80 109 122
 - i najamni rad 112 113
 - i odnos između ponude i potražnje 57 69 120
 - i protivurječnosti građanskog društva 53 54 57 58 64 69 93 - 95 113 120 121 127 128 266
 - i podjela rada 56 94 95 106
 - i potrebe 109
 - i razvitak proizvodnih snaga 112 113
 - i vrijednost 53 57 59 62 65 68 70 86 - 88 94 104 107 - 109 111 132 138 145 148 150 174 198 211 293 295
 - kao historijska kategorija 20 21 114 340

470 Napomene i registri

- u obliku zlata (i srebra) 37 38
40 - 46 69 70 73 81 - 83 85 - 87
97 98 100 - 106 107 - 111 114 116
118 120 122 127 152
- u periodu ekonomskih kriza 37 - 41
43 95 119
- Novčanice* 29 31 - 34 37 38 41 - 43
45 46 59 61 118
 - deprecijacija novčanica 41
 - i radno vrijeme 45
 - konvertibilnost novčanica 42 43
 - opticaj novčanica 31 32
i metalni depozit 31 32
- Nužnost i slučajnost* 25
- Odnosi proizvodnje*
 - građanski ekonomisti o odnosu između rada i kapitala 362 363
375 393 - 396 405 407 - 409
 - građanskog društva 5 6 61 - 63
65 - 68 127 128 132 134 135 148
149 155 157 165 168 169 - 176
180 186 - 188 190 - 192 194 197
218 244 260 263 268 300 - 303 305
306 310 311 324 331 333 335 336
339 344 345 363 - 365 366 374
378 394 400 407
i konkurencija 374
 - i akumulacija 119
kao oblik gomilanja bogatstva 121
 - i industrija 342
 - i promet 35 128 - 131 133 134 352
 - i proizvodne snage 24 170 335 365
366
 - i raspodjela 35
 - i struktura proizvodnje 115
 - kao pravni odnosi 16 25 42
 - međunarodni 115
 - mogućnost revolucionisanja odnosa
proizvodnje 34 35
 - nastanak i razvitak proizvodnih
odnosa 158 303 323 324
 - novac kao postvarenje odnosa
proizvodnje 35 52 - 54 65 106
110 - 113 114 127 128 136 139
i novčane reforme 53
 - opredmećeni u robama 50 - 52
 - osamostaljenje odnosa putem miš-
ljenja 51 68
ideje kao odraz društvenih odnosa
68
 - podređivanje individua odnosima
proizvodnje 15 92
 - postvarenje odnosa proizvodnje 62
63 65 - 68 127
i otuđenje 65 66
 - pretkapitalističkih društava 22 63
64 66 - 68 132 323 324 333 - 335
339 - 341
 - u besklasnom društvu 63 64 66
 - vrijednost kao odnos proizvodnje
49 62 63
- Općina*
 - antička 314 319 320 328
 - azijska (orijentalna) 307 312 313
320 322 327 328
 - germanska 318 - 320
 - način proizvodnje i razvitak proiz-
vodnih snaga 329 330
i rad i podjela rada 317 328
 - oblici odnosa članova općine 321
322 324 - 326 328 - 330
 - odnosi proizvodnje 340
 - općinski poredak 315 318 - 320
321 330
 - općinsko (zajedničko) vlasništvo
8 22 23 312 - 315 316 - 322 324 -
330 332 333 335
 - i uslovi proizvodnje i reprodukcije
313 314 320 - 322 325 - 329
 - raspadanje i propast općina 307
322 327 - 330 333 335 340
 - ratna i vojna zajednica 314 - 316
317 320 322 325 326 328
 - razmjena među općinama 20 64 72
98 99 114 115 138 140 250 257
 - rumunjska 314
 - slavenska 314
 - svrha općine 328
reprodukcija članova zajednice
328 329
 - u gradovima 318 320
 - u ropstvu i feudalizmu 326 327 328
 - višak rada u općini 314 316
 - zapadna 307
- Opticajni kapital*
 - kao novac 293
 - kao proizvod prometa 362
 - kao vrijednost 362
 - njegovo kružno kretanje 362
 - razlika između stalnog i opticajnog
kapitala 351 352
- Organski sastav kapitala*
 - i akumulacija kapitala 245 - 247
 - i položaj radnika 395 - 396
 - i podjela rada 383
 - i profitna stopa 247 248

- i razmjena među kapitalima 290
- i razvitak proizvodnih snaga 242
243 245 - 248 282 289 377 394

Oruđa za proizvodnju

- kao kapital 180 189 191
- kao momenat procesa proizvodnje
69 70 107 108 112 181 - 184 207
223 230 233 239 363 404
- kao oruđa rada 172 - 175 191 332
- kao rezultat rada 332
- metali kao oruđa za proizvodnju
75 77 79 80 83 84 116 118
- na tržištu 160
- novac kao oruđe za proizvodnju
107 108 112 113 349
- u poljoprivredi 222

Osvajanja

- značaj osvajanja u historiji 8 15 16

Otuđenje 63 65 66 113 114 178 179
180 190 296 - 299 304 305 323
345 366

- i fetišizam novca 113
- i individuuma 66 366
- proizvoda od radnika 297 - 299
305
- rada 113 178 - 180 190 296 298
304 305 345
- totalno otuđenje 323

Pauperizam

- i slobodan radnik 414 419
- kao rezultat razvoja proizvodnih
snaga 414 415 419

Pleme

- plemensko uređenje 6 20 62 312 -
315 317 318 319 321 324 - 327

Podjela rada

- A. Smith o podjeli rada 196
- i antagonizmi građanskog društva
64
- i monopol 64
- i novac 56 94 95 106
- i organski sastav kapitala 383
- i potrebe 94 354
- i predujmljeni kapital 236
- i raspad općinskih zajednica 307
- i radno vrijeme 347 354
- i proizvodnja 54 140 355 356
- i razmjena 17 54 63 74 354
- i razvitak proizvodnih snaga .196
237 251 376 398 417

- i strojevi 235 236
- i stvaranje novih grana proizvodnje
260
- i usluge 307
- u manufakturi 399

Politička ekonomija

- ekonomske kategorije kao apstrak-
cije zbiljskih odnosa 19 - 24 119
133 134 197 274 324
- ekonomski zakoni 42 44 - 46 48 74
75 274 303 310 311 374 378
- historija i kritika građanske eko-
nomije 38 154 340
- istraživanje protivurječnosti građan-
skog društva 257 274
- i povjest odnosa proizvodnje 303
306
- kategorija rada 21 268
- metode političke ekonomije 5 6 18 -
22 24 274 303
- plan ekonomskih istraživanja 7 22 -
24 58 98 115 136 146 156 158 159
160 165 166 172 188 189 197 205
222 226 239 253 255 258 274 283
293 294 330 331 347 349 352 355
357 359 364 384 397 407 410 419
422
- predmet istraživanja 5 75 137 188
189 303
- upotrebna vrijednost kao eko-
nomsko određenje robe 149 150
153 188 189

Ponuda i potražnja

- i cijene 32 39 40 47 178 309 370
- i najamnina 286
- i novac 57 69 120
- i proizvodnja 267 - 269
u uslovima obrtničke proizvodnje
343
- i vrijednost 47
- kao apstraktne kategorije 258
- novcem poduprta potražnja 94
- odnos između ponude i potražnje
32 35 39 40 60 63 73 77
- potražnja radnika 269
- u trgovačkim krizama 56
- zakoni ponude i potražnje 41 95

Porezi 42 354 355 357 359

Porodica

- i odnos čovjeka prema prirodi 62
421

- i posjed 19
- kao konkretna pravna kategorija 19
- općinski 312

Posjed

- individualni 321 326 327
- kao ekonomska kategorija 19
- općinski 317 319 321
- u azijskoj zajednici 319 325
- u Hegelovoj filozofiji prava 19

Posredovanje 9 11 12 134 139 169 198
340 341 417

Potreban rad

- istorijski karakter potrebnog rada 355
- i kapital 250 - 252 359
- i najamnina 265 272 376 383 386 387 390
- i podjela rada 354
- i potrebe 354 355
- i radna snaga 220 251 265 270
- i razvitak proizvodnih snaga 200 - 206 249 250 254 270 418
- i strojevi 242
- i višak rada 214 250 251 253 359 414

Potrebe

- društvene 63 112 260 354 355 359
- istorijski karakter potreba 354 355
- i podjela rada 94 354
- i potrošnja 11 - 13 256
- i proizvodnja 9 11 12 260 354 355 359
- i razmjena 50 52 54 55 129 130 132 354 355 359
- i razvoj nauka 260 261
- i upotrebna vrijednost 106 149
- radnika 163 - 166 168 192
- kao neposrednog proizvođača 258
- višak rada kao potreba 192
- i potreban rad 354 355

Potrošnja

- bogatstva 162 308 357
- dohotka i kapitala 153 308 - 310
- duhovna 165
- finalnog proizvoda 269
- individualna 10 56 96 361
- i dokoličarski dio stanovništva 418
- i potrebe 11 - 13 256
- i razmjena 77 361
- na tržištu 361

- i upotrebna vrijednost 182 221 256 - 258
- i višak vrijednosti 259 287 - 290
- kao ekonomski odnos 10 162
- kapitalista 186 225 286 - 290 402
- proizvodna 10 - 13 17 56 65 74 96 106 162 165 173 174 177 221 - 223 239 263 362
- radnika 162 164 - 166 167 263 268 269 270 272 283 284 286 290 402 406 410
- roba kao predmet potrošnje 155 - 189
- sposobnost za potrošnju 256
- široka 161
- troškovi potrošnje 358
- u besklasnom društvu 74
- kao učešće pojedinca u zajedničkoj potrošnji 74

Pravo

- i proizvodnja 9
- naslijeđa 133 311
- na tadi rad 301 302
- i odnos između kapitala i rada 306
- u građanskom društvu 132
- vlasništva 90 91 104 301 344
- u raznim epohama 9
- i ekonomski odnosi 16 25 42

Predstava 18 19

- i opažaj 18 19

Predujmljeni kapital

- i podjela rada 236
- i vrijednost proizvoda 275 276
- obezvrijeđenje predujmljenog kapitala 358
- struktura predujmljenog kapitala 234 - 236 240 241 243 246

Priroda

- i razvitak proizvodnih snaga 377
- kao objekt proizvodnje 7
- kao uslov čovekove egzistencije 324
- privredne sile 196 347
- u industriji 196
- prirodni uslovi proizvodnje 326 355
- prirodna svojstva zlata (i srebra) 75 - 77
- prisvajanje prirode 260 320
- kao prisvajanje društvene povezanosti 260
- i istraživanje prirode 260
- i rad 320

- zemlja kao prirodna laboratorija 312 313 315 317 321 323 - 326 401
- Prirodne nauke*
 - metode prirodnih nauka 303
 - razvoj prirodnih nauka 260 261 i razvitak proizvodnih snaga 260 261
- Produktivan rad* 153 - 155 177 179 180 195 252 309 328 358 359
 - teorije o produktivnom radu 21 154 177 179 180 196
- Profit*
 - građanska ekonomija o profitu 185 194 196 199 232 239 407 - 409 423
 - i cijene 273 - 275
 - i kapital 142 156 199 212 219 359
 - i potrebe države 360
 - i višak vrijednosti 239 348 376 382 383 407
 - i vrijednost 278
 - kao motiv prometa 97
 - masa i stopa profita 233 235 - 239 241 383 384 394
 - mogućnost realizacije profita 282 287
 - nastanak i uslovi obrazovanja profita 185 272 - 275 278 280 286 336 357 358
 - odnos između potrebnog rada i profita 359
 - i višak rada 376
 - učešće radnika u profitu 166
 - i najamnina 272 - 275 376 377 394 408 409
- Profitna stopa*
 - i obrt kapitala 348
 - i konkurencija 282 376
 - i organski sastav kapitala 247 248
 - i razvitak proizvodnih snaga 206 277 278 279 290 377
 - i stopa viška vrijednosti 230 277 278 284 285
 - kao mjera oplodnje vrijednosti kapitala 293
 - opća (prosječna) profitna stopa 348
 - i organski sastav kapitala 282 - 284
 - i konkurencija 282 374 376
 - i upotrebna vrijednost 282 370
 - i najamnina 281 - 282
 - u manufakturi 401
 - visina profitne stope 384
- Proizvodne snage*
 - društveni karakter proizvodnih snaga 250 355 356
 - građanskog društva 5 157 192 204 205 260 261 265 266 270 271 356 365 366 398
 - i kretanje cijena 205 206
 - i najamnina 377 387 390 391 393 410
 - i novac 111 113
 - i odnosi proizvodnje 24 170 335 365 366
 - i revolucionisanje proizvodnih snaga 290
 - i organski sastav kapitala 242 243 245 - 248 282 289 377 394
 - i podjela rada 196 237 251 376 398 417
 - i potreban rad 200 - 206 249 250 254 270 418
 - i primjena strojeva 238 349
 - i profitna stopa 206 277 278 279 290 377
 - i promet 211 361 364 369
 - i proizvodnja 347 366
 - i radnička klasa 367 368
 - radni dan i slobodno vrijeme 200 206 421
 - i razvitak individua 271 365 366
 - i razvitak nauke i religija 365
 - nauka kao proizvodna snaga 157 260 365 376 417
 - i razmjenska vrijednost 48 211 212 238 239 292
 - i reprodukcija 394 395
 - i upotrebna vrijednost 199 206 210 211 279 280 354 390
 - i višak rada 200 - 206 211 250 270 280
 - i višak vrijednosti 199 - 210 240 241 259 260 265 266 270 377
 - stopa viška vrijednosti 248 249 279 289 290
 - i vlasništvo 157 389 414
 - materijalne i duhovne 112 335
 - povećanje stanovništva kao proizvodna snaga 251 414 415
 - i pauperizam 414 415
 - predkapitalističkih društava 63 265 332 365 366
 - u općinskom uređenju 329 330
 - produktivnost rada 40 45 48 196 238 239 242 364 387
 - razvitak proizvodnih snaga 158 417
 - granice razvitka u kapitalizmu 214 215

- u kapitalizmu 154 155 179 180
- 192 204 205 210 243 - 247 251
- 260 261 265 270 271 364 - 366 398
- u besklasnom društvu 345 365 366
- u poljoprivredi 328 401 402

Proizvodnja

- dominacija proizvodnje u društvenim odnosima 17
- društveni karakter proizvodnje 5 6 54 324
- grane proizvodnje 7 260 349 354 355 362 370
- građanska ekonomija o odnosu proizvodnje i raspodjele 119 261 - 263 373 374 378
- historijski karakter proizvodnje 188 324
- industrijska 113 193 378
- izolovanog individuuma 5 6
- i cijene 108 141
- i država 8 9 146
- i klase 146
- i najamnina 363 405 406
- i potrošnja 9 - 13 17 65 74 106 162 165 173 174 222 239 327 335 343
- i pravo 9
- i podjela rada 54 140 355 356
- i promet 108 121 139 - 141 256 257 259 264 295 305 346 347 349 350 352 360 361 367 369 - 371
- i raspodjela 8 9 14 - 17 59 406
- i razmjena 9 17 77 191 352 355 362
- i razmjenska vrijednost 139 - 141 182 - 185 295 341 352 355
- i razvitak proizvodnih snaga 347 366
- i upotrebna vrijednosti 149 173 182 216 222
- i zadovoljenje potreba 11 12 260 354 355 359
- kao temelj kredita 361 369 372
- kao tvorac potražnje 267 269
- kapitalistička 6 15 16 63 74 140 157 171 173 - 177 179 181 - 183 185 186 188 192 197 256 259 261 263 - 266 268 269 270 294 302 305 306 311 323 324 340 342 343 346 358 360 367 370 371 395 398 399 417
- masovna 342
- materijalna 5 177 420
- način proizvodnje 16 17 141 328 329
- naturalna 355

- obnavljanje proizvodnje 363 369 371 372
- oruđa i sredstva za proizvodnju 69 107 108 112 181 182 207 223 230 233 240 351 363 404
- poljoprivredna 172 194 195 328 412 413
- po narudžbi 360
- primjena prirodnih snaga 196 347
- priroda kao objekt proizvodnje 7
- struktura proizvodnje 115
- svrha proizvodnje 56 305 306 411
- supstancijalni sadržaj proizvodnje i društveni oblik 9 182
- u komunizmu 59 60 61 63 73 - 75 421
- u pretkapitalističkim epohama 162 281 324 325 343
- uslovi proizvodnje 8 9 324 326 327 349 352 360 361 422
- prirodni uslovi proizvodnje 326 355
- utjecaj općehistorijskih uslova na proizvodnju 8 15 16
- vrijeme proizvodnje i radno vrijeme 347 371 412 413

Promet

- brzina prometa 363
- prometa novca 91 92 102 105
- i cijene 85 90 103 - 105 121 346
- i kredit 352 361 367 369
- kreditni promet 29
- i novčane reforme 53
- i razmjena 17 108 257
- i razvitak proizvodnih snaga 211 361 364 369
- i saobraćajna sredstva 90 91 357
- kao čin proizvodnje 108 109 121 129 - 141 256 257 259 264 295 305 346 347 349 352 360 361 367 369 370 371 405
- kao ekonomska kategorija 92 352 360 361
- kao historijski proizvod 188
- kao odnosi proizvodnje 34 35 128 - 131 132 - 134 352
- kao proces proizvodnje vrijednosti 121 139 140 146 148 178 185 346 348 362 - 364 370 371
- kapitala 108 119 121 123 138 143 - 145 148 182 187 188 225 254 - 257 261 337 346 347 349 362 363 364 366 - 371 397 413

- mjenica 29 32 34
- pretpostavke prometa 86 360
- robno-novčani promet (jednostavan promet) 29 32 35 38 42 84 - 86 90 - 93 95 - 97 102 106 - 110 111 113 116 117 120 - 123 128 129 132 133 137 139 143 - 145 148 149 150 154 155 162 163 174 180 182 185 187 189 225 254 255 257 258 307 - 309 346 347 350 362
- vrijeme prometa i radno vrijeme 363 364 366 - 369 371 378

Prometni proces kapitala

- brzina prometnog procesa 347 - 349 363 364 412 413
- faze prometnog procesa 349 350
- i količina kapitala 347 348
- i kredit 348
- i obrt kapitala 347 350 413
- i odnos između stalnog i optičajnog kapitala 413
- i profit 347 348
- i proizvodnja 346 350
- i višak vrijednosti 347

Protivurjevnosti

- građanskog društva 22 35 43 47 53 - 58 64 - 66 69 71 - 73 93 95 105 113 115 117 119 - 122 127 133 - 135 166 179 188 190 196 197 204 214 252 257 258 261 263 266 268 - 271 274 298 312 333 355 361 364 - 369 371 408
- pretkapitalističkih društava 333
- Ricardove teorije 215 216 380

Prudonizam

- antihistoričnost ove koncepcije 6 134 - 136 146 - 148 187 272
- identifikacija prirodnih i društvenih svojstava rada 421
- identifikovanje vrijednosti i cijene 46 - 48 272 - 274 281
- koncepcija »besklasnog kredita« 35 187
- koncepcija »radnog novca« 32 33 35 44 - 46 47 48 59 - 61 64 65 74 101 128
- o hiperprodukciji 263 272 274 281
- o izvanekonomsom nastanku vlasništva 323 324
- o krizama 37 38 40 44 47
- tumačenje kapitala 180 182

Rad

- »cijena rada« 189 191 201
- dvostruki karakter rada 51 73 74 169 170 176 220
- fizički 356
- i bogatstvo 170 178 297 - 299 301 304 340
- i proizvodne snage 154 155
- i proizvodnja 422
- i priroda 320
- i radna snaga 304 305 406
- i vlasništvo 169 191 226 296 298 299 301 335 340 343 - 345
- industrijski i poljoprivredni rad 194 253 361
- jednostavan i kvalificiran 191 204 421
- kao ekonomska kategorija 20 21
- kao mjera vrijednosti 40 44 46 - 49 71 72 75 139 421
- kao samoostvarenje čovjeka 420
- najamni 35 54 112 113 134 156 - 159 190 191 193 195 196 226 253 256 257 305 307 - 311 323 331 335 336 338 339 341 342 343 345 356 359 361 390 392 403 405 420
- naučni 309
- otuđenje rada u kapitalizmu 113 179 180 190 296 298 304 345
- potreban rad i višak rada 214 250 251 253 259 414
- pretpostavke i uslovi rada 217 218 221 224 295 - 297 299 304 305 312 321 330 331 336 - 341 343 345
- prisilni 131 193 420
- kao temelj antičkog svijeta 131
- privatni i društveni 99 106 147 250 311 345 347 420
- proizvodni (produktivan) 153 - 155 177 179 180 195 252 309 328 258 359
- rad kao upotrebna vrijednost 149 150 154 155 171 177 178 182 226 391 393
- slobodan 420
- organizacija slobodnog rada 74 75 106 192 420
- usluge 153 154 168 307 - 310
- živi i opredmećeni 142 146 153 169 170 171 173 - 175 178 179 188 189 202 205 211 212 214 216 - 218 220 221 223 224 231 251 255 257 258 282 290 292 293 295 - 298 300 301 304 305 307 310 335 338 341 345 346

- 350 355 356 373 375 379 380
384 386 - 388 390 - 392 404 422
- Radna snaga*
- fond rada 247 298 299
 - i bogatstvo 297 299
 - i kapital 161 162 163 226 271
295 - 297 299 - 301 349 417
 - i najamnina 215 272 386 392
405 406
 - i rad 303 - 305 406
 - i radnici 148 155 - 334 335 340
367 414
 - kao osnova realizacije radne snage
 414
 - i suvišno stanovništvo 417 418
 - i višak vrijednosti 380
 - i vlasništvo 296 - 298
 - kao roba 148 155 161 - 164 167
168 171 178 190 191 199 203 206
208 223 224 295 - 297 299 304 306
307 310 340 341 379 380 391 392
 - koncentracija radne snage 342
347 399 402 403
 - reprodukcija radne snage 168 207
215 270 277 278 280 296 305
336 359 387 392 393 410 418
419
 - u periodima kriza 291 292
 - uvjeti egzistencije radne snage
295 359
- Radni dan*
- i kapital 216 - 218 251
 - i najamnina 214
 - i porast proizvodnih snaga 199
200 206
 - i radna snaga 230
 - i višak vrijednosti 201 202 203
 - podjela na potrebne radne sate i
višak radnih sati 199 200 202 - 205
214 216 220 251 252
 - produžavanje radnog dana 201
207 230 231 251
- Radnik*
- historijski posmatran razvoj rad-
nika 219 312 331 334 - 336
337 - 342
 - i civilizacija 165
 - i kapitalist 162 164 176 189 - 192
231 268 296 401 402
 - i razvitak proizvodnih snaga 367
368
 - konkurencija među radnicima 374
 - kao pauper 414 419
 - kao učesnik razmjene 268 269
270 272 274 286 287
 - lišen vlasništva nad sredstvima za
 proizvodnju 324 330
 - nezaposlenost 395 396 416 419
 - odnos prema vlastitom radu 170
173 178 - 181 186 191 276 278
280 311
 - otuđenje djelatnosti radnika 113
179 180 190 296 298 304 345
 - potrebe radnika 163 - 166 168
192
 - i štednja 164 - 167
 - potrošnja radnika 162 164 - 167
263 268 269 270 272 283 284
286 402 406 410
 - produktivni i neproduktivni 359
360
 - radna snaga radnika 148 155 334
335 340 367 414
 - radnička klasa 190 367 368 408
422
 - i eksploatacija radnika 168 303
369 370 373 394
 - udio u profitu 166
- Radno vrijeme*
- društveno 99
 - i podjela rada 347
 - i proizvodnja 347
 - i vrijeme proizvodnje 347 348
371 412 413
 - i rad 189
 - i slobodno vrijeme 421
 - i vrijeme prometa 363 364
366 - 369 371 378
 - kao mjera vrijednosti 40 44 46 - 49
71 72 75 139 421
 - opće i subjektivno 73
 - opredmečeno u novcu 70 - 72
 - planska raspodjela radnog vremena
u komunizmu 74 75
 - porast produktivnosti radnog vre-
mena 48
 - potrebno i višak radnog vremena
226 250 254
 - živo i opredmečeno 45 70 - 72
- Raspodjela*
- celokupnog proizvoda 289
 - građanska ekonomija o raspodjeli
i proizvodnji 119 261 - 263 273
274 278
 - i proizvodnja 8 9 14 - 17 59 406
 - i oruda za proizvodnju 15
 - i odnosi proizvodnje 35
 - kapitala 294
 - na različitim stupnjevima društva 8

- viška vrijednosti i viška rada 272
281 282 286 370 371

Rat

- ekonomski značaj rata 39 117
- vojna organizacija društva i rat
314 315 316 317 320 322 325
326 328

Razmjena

- bez ekvivalenta 299 - 301 336 340
341 345 373 375 378 379 407
- djelatnosti 17 51 63 64 73 355
- ekvivalenta 123 128 - 134 139 163
164 182 212 221 301 336 341 379
i jednakost i sloboda individuum
123 129 - 134 272
- između kapitala i rada 154 155
161 - 166 167 - 175 178 - 180
189 - 192 199 201 207 208 223
224 240 251 254 257 268 272
293 295 297 299 - 302 305 306
310 324 331 336 341 346 349
356 369 373 375 379 380 391 - 393
400 402 405 407 - 409 411 419
- između plemenskih zajednica i
opština 20 64 72 99 114 115 - 138
140 141 250 257
- i podjela rada 17 54 63 74 354
i potrebe 50 52 54 55 129 130
132 354 355 359
- i potrošnja 78 361
- i promet 17 108 257
- i proizvodnja 9 17 77 191 352
355 361 362
- i saobraćajna sredstva 352 357
- jednostavna razmjena (robe i nov-
ca) 50 - 54 59 60 71 - 73 148 155
164
- kao osnova svake jednakosti i
slobode 131 - 134
- kao suprotnost slobodnoj razmjeni
udruženih individua 64
- koncentracija razmjene 400
- među kapitalistima 281 283 286 -
291 293 369
- nužnost razmjene 62 73 74 129
- odnos razmjene i trgovine 64 115
- osamostaljenje razmjene 55 56
93 - 96
- razmjenska vrijednost proizvoda
99 212 271 292 354
- razvitak razmjene 99 113 417
- trampa kao prvi oblik razmjene 99
- u građanskom društvu 54 56 - 58
63 64 67 134 268 292
- uloga novca u razmjeni 69 70 85
108 109 110

- Religija* 19 22 25 117 197 365
- krišćanska 22 197

Reprodukcija

- bogatstva kapitalista 304 359
- čovjeka kao društvanog individu-
uma 324 326 414 416 417
i razvitak proizvodnih snaga 394
- i višak stanovništva 418
- kapitala 184 - 186 207 217 219
254 299 363 366 367 394 413 419
- najamnine 218 219 225 231
- oblika vlasništva 415
- odnosa između kapitala i rada 301
304 324
- prosta 186
- proširena 304
- radna snaga 165 207 215 270 276
278 280 281 296 297 305 336 359
387 392 393 410 418 419
- radničke klase 419
- u komunizmu 192 230
- u općinskim zajednicama 313 316
320 - 322 325 327 - 329
- u prirodi 220 416
- uslovi reprodukcije 66 72
- vrijednosti 146
- živi rad kao sredstvo reprodukcije
146

Revolucija 15 113

- u proizvodnim snagama 290
- i promena odnosa proizvodnje 290

Rim (antički)

- državno i društveno ustrojstvo
132 392
- karakter rada 343
- koncentracija imetka 35
- najamnički odnosi u rimskoj vojsci
356
- novčani odnosi 20 83 108 111 112
338
- općinska zajednica u Rimu 316
317 319 322 328
- i zemljišno vlasništvo 16
- pauperizam u Rimu 414
- rimsko pravo 132

Roba

- i akumulacija novca 119
- i novac 57 69 - 73 75 80 102 106
107 109 110 114 116 120 122 150
350 354 361 363
- i potrebe 109 113 138
- kao element bogatstva 109 110
- kao odnos proizvodnje 50 52
- kao opredmećeno radno vrijeme
70 71 153

- kao predmet potrošnje 155 198
- prisvajanje roba općim otuđenjem 92
- razmena roba 49 - 54 59 71 72 75 144 149
- realizacija vrijednosti robe 52 55 57 65 68 69 - 71 94 95 98 101 102 132 178 255 256 258 271 282 287 288 350 357 359 397
- upotrebna i razmenska vrijednost robe 49 - 52 54 57 75 109 118 149 150 153 174 188 189 256 257 351

Ropstvo 16 113 131 281 305 324 326 - 329 349 401 402 417

Sadržaj i oblik 108 110 123 127 129 131 138 141 - 143 153 174 176 177 180 181 183 199 220 221 354 362

Saoobraćajna sredstva

- građenje puteva 353 - 360
- i konkurencija 357
- i promet 90 91 357
- i proizvodnja 65 85
- i razmjena 352 357
- i razvitak proizvodnih snaga 91 351 357 358
- i stalni kapital 351 360
- i višak vrijednosti 350 351
- potreban rad i višak rada 350 351
- transportni troškovi 350 - 352
- vodena i suhozemna 352 353

Silogizam

- klasična forma silogizma 10
- općenitost, posebnost, pojedinačnost 6 7 9 10 21 146 156

Sirovine

- i višak rada 207
- kao predmet rada 172 - 175 181 - 184 191 222 223
- kao sastavni dio kapitala 189 191
- kao uslovi proizvodnje 363
- vrijednost sirovina 276

Sloboda 25 68 130 - 135 166 419 420 422

- novčani sistem kao realizacija sistema slobode i jednakosti 132 134
- razmjena kao osnova slobode 131 134

Slobodno vrijeme

- i kapital 251 421

- na raznim stupnjevima razvoja proizvodnih snaga 421
- odnos prema potrebnom vremenu i višku rada 421
- stvaranje i prisvajanje slobodnog vremena 252

Socijalizam

- malograđanski 45 46 94 134 175 180 263 343

Spekulacija 19 95

Stalni kapital

- saobraćajna sredstva kao oblik stalnog kapitala 351 360
- sastav stalnog kapitala 383

Stanovništvo

- industrijsko 268
- i proizvodnja 322
- kapitalistička 251 252 414
- i vrijednost 211 212
- kao osnova i subjekt društvene proizvodnje 18
- porast stanovništva 215 328 415 418 419
- zakoni povećanja stanovništva 414 416
- potrebno stanovništvo 418
- prenaseljenost 414 - 419
- radno stanovništvo i višak stanovništva 250 - 252 349 414 - 419
- reprodukcija stanovništva 417

Statistika

- opća 66

Stopa viška vrijednosti

- i akumulacija kapitala 290
- i profitna stopa 230 277 278 284 285
- i razvitak proizvodnih snaga 248 249 279 289 290

Štedionice 164 165

Tehnološki sastav kapitala

- i razvitak proizvodnih snaga 246

Totalitet 6 7 17 - 21 25 92 106 110 115 121 144 155 - 157 158 170 183 295

Trgovina

- i historija kapitalizma 340 - 342
- i kredit 266
- i proizvodnja 140 141 259

- i protivurječnosti građanskog društva 56 65
- i razvitak proizvodnih snaga 376
- i razvitak razmjene 64 114
- kao samostalna djelatnost 56
- međunarodna 51 64 114 116 140 212 214 266 354
- novcem 56 57 159
- svrha trgovine 55 56 96 97
- trampa 51 56 70 75 81 89 93 95 98 99 106 113 114 182
- trgovina na malo 136 161 198
- trgovački narodi 20 23 24 111 112 138 140 322 353
- trgovačke kompanije 24
- trgovački kapital 138
- unutrašnja 64 116

Troškovi proizvodnje

- faux frais de production 107 186 371 400
- i država 358
- i transportni troškovi 360
- kao cijena 98 185
- kao kamata 187
- kapital 186 187 254
- određivanje troškova proizvodnje 183
- i vrijednost proizvoda 278
- reprodukcija troškova proizvodnje 186

Troškovi potrošnje 358*Troškovi prometa*

- i kamate i kredit 352
- i pretvaranje robe u novac 361
- i višak vrijednosti 371
- i vrijednost proizvoda 371
- na raznim stupnjevima prometa 352
- smanjenje troškova prometa 360
- i razvitak proizvodnih snaga 360

Tržište

- i individualna potrošnja 361
- i promet 366
- i promene uslova proizvodnje 361
- i upotrebna vrijednost 371
- industrijsko 342
- kao dio procesa proizvodnje 360
- kao ekonomska kategorija 159 160
- kao sfera ekonomskog prometa 352
- novčano 36 136 156 159
- koncentracija novčanog tržišta 160

- proizvoda 160 161
- prostorna udaljenost tržišta 350
- rada 339 340
- razmjene 339
- sirovina 160 161
- svjetsko 39 40 64 65 114 115 160 259 343 355 366
- i unutrašnje tržište 40 160
- vanjsko 342

Tvornica 342*Umjetnost*

- i čovjekove potrebe 177
- i konkurencija 161
- i materijalna proizvodnja 25 67 74 75 177
- i razvitak društva 25 26 252
- u antici 25 26 75
- i opći razvitak društva 25 26
- i mitologija 26

Upotrebna vrijednost

- i kultiviranje čovjekovih potreba 260
- i određivanje cijena 280
- i potrošnja 182 221 222 256 - 258
- i proizvodnja 148 173 182 216 222
- i razvitak proizvodnih snaga 199 205 212 279 280 254 390
- kao društveni odnos 149 178 181 258 353
- kao ekonomska kategorija 149 150 153 188 189
- kao kapital 151 152 182 185 187 219 - 224 226
- kao predmet potrebe 106 149
- obezvrijeđenje upotrebne vrijednosti 348
- odnos između upotrebne i razmjenske vrijednosti 150 151 182 185 256 258 265 271 292 359 362 366

Usluge 153 154 168 307 - 310*Višak rada*

- apsolutni i relativni višak rada 219 220 226 231 238 239 247 270
- cjelokupni i individualni 370
- i kapital 206 209 218 224 249 - 252 256 260 263 267 269 270 280 281 296 297 359 402 424
- i pauperizacija radnika 414
- i potreban rad 214 250 251 253 359 414
- i slobodno vrijeme 421

- i višak vrijednosti 202 203 239 265 269 290 295 310 351 358 359 373 384
- nerad i višak bogatstva kao rezultat viška rada 252
- oblici viška rada 250 296 298 i razvitak proizvodnih snaga 200 - 206 211 250 270 280
- opredmećen u višku proizvoda 295 373
- podjela viška rada 272 280 - 282 287 370
- stvaranje viška rada 192
- u pretkapitalističkim oblicima društva 281 313 314 316 339
- uvjeti za stvaranje viška rada 296 299

Višak vrijednosti

- akumulacija viška vrijednosti 287 - 290
- apsolutni i relativni 227 259 270 347 401 410
- građanska ekonomija o postanku viška vrijednosti 193 - 197
 - i identifikovanje viška vrijednosti s profitom 229 231 374 376
- i kapital 199 200 208 - 211 227 - 229 254 259 270 287 - 290 295 - 297 347
- i kapitalistički način proizvodnje 207 211 224 254
- i neproduktivne klase 252
- i potrebe 259 260
- i proširenje potrošnje 259 287 - 290
- i proširenje prometa 189 259 364 368 369 - 371
- i razvitak proizvodnih snaga 199 - 210 240 241 259 260 265 266 270 277
- i vrijednost 189 191 251 275 - 277 378
- kao rezultat odnosa između potrebnog rada i viška rada 201 - 203 239 265 269 290 295 310 351 358 359 373 384
- novac kao mjera viška vrijednosti 225 226 293
- profit kao sekundaran oblik viška vrijednosti 239 248 376 382 383 407 i opća profitna stopa 282 370
- rad kao izvor viška vrijednosti 185 189 193 196 198 225 231 277 279 297 299 384
- raspodjela viška vrijednosti 272 281 282 286 370 371
- u obliku kamate 187 - 350

Vlasništvo

- državno 315 319 321
- i krupna industrija 342
- i oblici društva 365 366
 - kao stupnjevi razvoja proizvodnih snaga 157 389 414
- i rad 169 191 226 296 298 299 301 335 340 343 - 345
 - odvajanje vlasništva od rada 169 191 296 - 298 299 301 304 312 331 - 333 335 341 343 - 345
- kao ekonomska kategorija 188
- kao pravni odnos 188
- kao prisvajanje 303 312 - 314 321 326 - 328 333 334 341 344 345
 - kao prisvajanje prirodnih uslova proizvodnje 8 9
- kapitalističko 123 178 179 310 331 414
 - nastavak vlasništva 323 324 326
 - oblici vlasništva 8 23
 - općinsko (zajedničko) 8 22 23 312 - 315 316 - 322 324 - 331 333 335
 - antički oblik zajedničkog vlasništva 314 - 319 329 330
 - azijski 313 314 317 319 327 - 329
 - germanski 316 - 320 329 - 331
 - slavenski 329 331
- osiguranje vlasništva 8
- osnove prava vlasništva 90 91 104 301
- privatno 8 123 130 312 315 317 321 340
 - posredovano privatno vlasništvo 19 317 319 321 325 - 327
- radnika 330
 - na oruda za rad 330 - 333 335
 - na uslove rada 341 344 345 365
 - na životna sredstva 333 334
 - na proizvod rada 344 345
- u predgrađanskim oblicima društva 327 331 340 345 394 414
- zakoni vlasništva 303 310 311 326 - 328

Vrijednost (razmjenska)

- i bogatstvo 212 214
- i cijena 46 - 49 62 86 - 90 98 100 101 184 209 273 274 280 282 283 292 309 377
- i kapital 113 121 134 - 136 138 142 143 145 147 - 149 152 156 171 175 177 178 179 181 - 183 185 - 187 191 195 198 203 - 206 210 215 219 224 226 239 240 242 - 247 251 254 - 256 258

- 259 270 271 292 343 358 360
 362 - 364 366 367 369 - 371 418
 - i kapitalistička proizvodnja 139 -
 - 141 182 - 185 292 341 352 355
 - i novac 53 57 59 62 65 68 - 70
 86 - 88 94 104 107 - 109 111 132
 138 145 148 150 174 198 211 293
 295
 - i podjela rada 134 354 371
 i potrošnja 72
 i promet kao proces proizvodnje
 vrijednosti 121 139 140 146 148
 178 185 346 348 362 - 364 370
 371
 - i troškovi prometa 371
 - i razmjena '99 212 271 292 354
 - i razvitak proizvodnih snaga 48
 211 212 238 239 292
 - i reprodukcija 146
 - i transport proizvoda 350 351
 - i troškovi proizvodnje 47 278
 zakon padanja troškova proizvo-
 dnje 45
 i oscilacija ponude i potrošnje 47
 - i upotreba vrijednosti 150 151 182
 185 256 258 265 271 292 359
 362 366
 - i višak vrijednosti 189 191 251
 275 - 277 378
 - kao društveni odnos 49 62
 - kao ekonomska kategorija 20 57
 59 138 281
 - kao historijski odnos 99 133
 339 - 341
 - kao količina opredmećenog radnog
 vremena 40 44 46 - 49 71 72 75
 77 88 99 100 108 113 139 140
 146 149 153 172 175 178 187
 208 292 345 353 359 363 371 377
 387 390 421 422
 - kao osnova građanskog društva
 62 - 64 140 147 214 341 345
 352 369
 - i njegove protivrječnosti 58 65
 127 133
 - nominalna i realna 42 43 46 - 49
 - obezvređenje razmjenske vrijed-
 nosti 292 350
 - odnosi medju vrijednostima 62
 63 90 99
 - porast stanovništva kao element
 povećanja razmjenske vrijedno-
 sti 211 212
 - prosječna 46 47
 - radna teorija vrijednosti u gra-
 đanskoj ekonomiji 70 72 73 193
- 194 196 198 199 211 - 215 372
 373 375 - 381 407 408
 - relativna 378
 - sastavni dijelovi vrijednosti 407
 - zakon vrijednosti 47
- Vulgarna politička ekonomija* 6 7 130
 135
- Vidi *Gradanska politička ekono-
 nomija*
- Zemljišna renta* 22
 - državna 159
 - i kapital 156 158
 - i zemljišno vlasništvo 158
 kao oblik bogatstva 195
- Zemljišno vlasništvo*
 - članova općine 315 316 319
 - državno 319
 - građanske teorije o zemljišnoj ren-
 ti 193 194 196 199 375 377 403
 - historija zemljišnog vlasništva
 137 312 313
 - i najamni rad 156 157
 i novčana renta 157
 - i razvitak proizvodnih snaga 157
 - i zemljišna renta 158
 - i zemljoradnja 23 340
 - kao baza ekonomskog poretka
 320
 - potreba za nacionalizacijom zemlje
 158 159
 - radnika 332 333
 - sitno 312
 raspad malog zemljišnog vlasništva
 312
 - u kapitalizmu 15 16 23 156 -
 - 159 194 312
 kao rezultat moderne industrije
 i trgovine 15 16 157
 - u pretkapitalističkim društvenim
 odnosima 68 137 312 322 325 - 328
 330 - 333 335 340 345
- Zemljoradnja*
 - i domaća radinost 354 355
 - i industrija 23 354 355 417
 - i kapital 156 - 159
 - i prometni proces 140 141 368
 369
 - i zemljišno vlasništvo 23 340
 - ponavljanje žetvi 348
 - primena oruđa za proizvodnju i
 mašina 222 354 355
 i naučna dostignuća 354

- proces proizvodnje 172 194 195 328 412 413
 - razvitak proizvodnih snaga 328 401 402
 - ukidanje starih ekonomskih uslova rada 328
 - u pretkapitalističkim epohama 23 24 72 194
 - zemlja kao prirodna laboratorija 312 313 315 317 321 323 - 326 401
- Zlato (i srebro)*
- akumulacija zlata (i srebra) 108 117 - 119
 - i ekonomske krize 114 119
 - i svjetsko tržište 114 115
 - kao novac 37 38 40 - 46 70 73 81 - 83 85 - 87 97 98 100 - 106 107 - 111 114 116 118 120 122 127 152
 - kao oblik bogatstva 72 78 116 - 119 361
 - kao roba 44 45 47 60 72 73 75 - 78 80 - 85 89 90 95 98 100 114 115 - 122 206 209 281 - 284 287
 - metalna zaliha 29 - 34 37 39 41 53
 - nalazišta zlata i proizvodnja 72 84 113 122 206 259 291
 - odnos vrijednosti zlata i srebra 80 - 84
 - prirodna svojstva 75 - 77
 - sirovo i kovano 58 59
 - u obliku raskošnih predmeta 107 117 127 207 260 281 355
 - zlatna podloga novca 41 42 44 45

Sadržaj

	Strana
<i>Predgovor</i>	IX

A. UVOD

I. PROIZVODNJA, POTROŠNJA, RASPODJELA, RAZMJENA (PROMET)

1. Proizvodnja	5
2. Opći odnos proizvodnje prema raspodjeli, razmjeni, potrošnji	9
a) [Potrošnja i proizvodnja]	10
b) [Raspodjela i proizvodnja]	14
c) Najzad razmjena i promet	17
Razmjena i proizvodnja	17
3. Metoda političke ekonomije	18
4. Proizvodnja. Sredstva za proizvodnju i odnosi proizvodnje.	
Odnosi proizvodnje i odnosi prometa. Oblici države i oblici	
svijesti u odnosu prema odnosima proizvodnje i prometa.	
Pravni odnosi. Porodični odnosi	24

II. GLAVA O NOVCU

A. *Kritika prudonističkih koncepcija o novcu*

1. Darimanove iluzije o prirodi novčanog prometa i o ulozi	
banaka	29
2. Darimanove zablude o ulozi zlata i srebra.....	38
3. Prudonistička ideja »radnog novca«	44

B. *Novac kao rezultat razvitka robne proizvodnje*

1. [Roba, vrijednost i novac]	49
2. [»Radni novac« i roba]	59

	Strana
3. [Postvarenje u kapitalizmu i mogućnost besklasnog društva]	61
4. [Robna proizvodnja i univerzalno razvijeni individuum]	64
5. [Novac kao u isti mah posebna i opća roba].....	69
6. [Radno vrijeme i ekonomija vremena]	73
7. [Plemeniti metali kao nosioci novčanog odnosa].....	75
a) Zlato i srebro u odnosu prema drugim metalima....	76
b) Kolebanje odnosa vrijednosti različitih metala.....	80
 C. <i>Robno-novčani promet</i>	
1. [Odnos prometa robe i prometa novca]	84
2. [Tri funkcije novca u robno-novčanom prometu].....	86
a) Novac kao mjera vrijednosti	86
b) Novac kao prometno sredstvo	90
c) Novac kao materijalni predstavnik bogatstva (gomi- lanje novca; prije toga još novac kao opća materija ugovora itd.)	97
α) [Protivurječnost između prve dvije funkcije novca]	97
β) [Novac kao materijalni predstavnik bogatstva vla- dar i bog u svijetu roba]	107
γ) [Prijelaz k novcu kao kapitalu]	120
 III. GLAVA O KAPITALU PRVI ODJELJAK Proces proizvodnje kapitala	
A. <i>Pretvaranje novca u kapital</i>	127
1. [«Sloboda» i «jednakost» u razmjeni]	127
2. [Radanje i razvoj kapitala]	136
3. [Prijelaz od jednostavnog prometa robe na kapitalističku proizvodnju]	142
a) Promet i razmjenska vrijednost koja potječe iz prome- ta kao pretpostavka kapitala	142
b) Razmjenska vrijednost koja potječe iz prometa kao pretpostavka kapitala	146
α) [Tri umetka: plan djela; društvo; Proudhon]	146
β) [Od jednostavne razmjenke vrijednosti do kapitala]	148
γ) Priroda kapitala	151
δ) Proizvodni i neproizvodni rad	152
4. Dva različita procesa u razmjeni između kapitala i rada	154
a) Uvodne napomene	154
b) Kapital i zemljišno vlasništvo (i još jedan plan djela) ..	156
c) Radnik i kapitalista	161
d) Kapital i rad	169

	Strana
B. <i>Proces rada i proces uvećavanja vrijednosti</i>	
1. [Pretvaranje rada u kapital]	176
2. [Samooplodnja vrijednosti kao uslov kapitalističke proizvodnje]	181
3. [Višak vrijednosti i povijesna misija kapitala]	189
4. [Pitanje o postanku viška vrijednosti kod ranijih ekonomista]	193
5. [Višak vrijednosti i proizvodna snaga rada]	199
C. <i>Apsolutni i relativni višak vrijednosti</i>	
1. [O povećanju vrijednosti kapitala]	205
2. Postojani i promjenljivi kapital	215
a) Održanje vrijednosti postojanog kapitala u procesu proizvodnje	215
b) Održanje upotrebne vrijednosti postojanog kapitala i rad kao tvorac i čuvar upotrebne vrijednosti i vrijednosti	219
3. [Odnos između postojanog i promjenljivog kapitala]	225
a) Prisvajanje budućeg rada prisvajanjem sadašnjeg	225
b) Višak vrijednosti i profit	229
c) Porast postojanog kapitala u odnosu na promjenljivi ..	240
4. [Razvoj proizvodnih snaga kao osnov bogatstva i rada]	247
b. [Kapital, višak rada i potreban rad]	250

DRUGI ODJELJAK

Prometni proces kapitala

A. <i>Reprodukcija i akumulacija kapitala</i>	
1. [Prijelaz u promet ili »treća strana« kapitala]	254
2. [Univerzalna tendencija i ograničenost kapitalističke proizvodnje]	259
3. [Nužnost hiperprodukcije pri vladavini kapitala]	261
4. [Odnos kapitala prema radniku kao proizvođaču i potrošaču]	267
5. [Teorije o mogućnosti hiperprodukcije i odnos između potrebne najamnine i profita]	271
6. [Proces akumulacije kapitala]	280
a) Pretvaranje viška rada u kapital	280
b) Opća profitna stopa i najamnina	281
c) Proporcije akumulacije i obezvređenje kapitala u krizama	289
d) Realizirani kapital kao novac i primjedba o kapitalu općenito	292

	Strana
e) Od viška rada do viška kapitala ili opredmećenje i otuđenje	295
f) Dijalektički odnos kapitala i rada	299
7. Prvobitna akumulacija, podjela rada otuđenje	302
a) Historijske pretpostavke kapitala	302
Uslužna zanimanja i najamni rad	307
Rad i vlasništvo	310
B. Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji	
1. [Opća karakteristika]	312
2. Azijski oblik vlasništva	312
3. [Antički oblik vlasništva]	314
4. [Germanski oblik i njegov odnos prema azijskom i antičkom]	316
5. [Ograničenost općinskog poretka. Bogatstvo u starom svijetu, u građanskom društvu i u komunizmu]	320
6. [Pretpostavke nastanka vlasništva. Ropstvo i kmetstvo]	323
7. [Raspadanje općine i općinskog vlasništva]	327
8. [Raspajanje pretkapitalističkih oblika odnosa radnika prema uslovima rača]	330
9. [Odvajanje objektivnih uslova rada od rada i nastanak kapitala]	334
10. [Dodatna napomena o radnikovoj lišenosti vlasništva kao osnovi razmijene rada za rad]	344
C. Kružno kretanje i obrt kapitala	
1. [Promet kapitala i promet novca]	346
2. [Proces proizvodnje i proces prometa]	347
3. [Pretvaranje proizvoda u novac]	350
4. [Troškovi prometa, promet i proizvodnja. Opći i posebni uslovi proizvodnje]	352
5. [Promet kao bitni uslov kapitalističke proizvodnje]	360
6. [Vrijeme prometa kao smetnja samooplodnje kapitala]	363
7. [Univerzalna tendencija kapitala, univerzalni razvoj proizvodnih snaga i univerzalni razvoj individuum]	364
8. [Još o vremenu prometa, produktivnosti i oplodnji vrijednosti]	366
D. Građanska teorije o višku vrijednosti i profitu	
1. [Ricardo i njegovi komentatori o višku vrijednosti]	372
2. [Malthusova identifikacija količine rada i vrijednosti rada]	382

	Strana
3. [Careyeva teorija o pojeftinjenju kapitala za radnika]	393
4. Bailey o neiskorišćenom kapitalu	396
5. Wadeova koncepcija kapitala i pretvaranje svih društvenih potencija u proizvodnu snagu kapitala.	398
6. [Rossijeve teškoće s pojmom kapitala]	403
7. [Još jednom Malthus i Ricardo]	407
8. Chalmes o svrhi proizvodnje i Hodgskin o fondovima pro- izvodnje	411
9. [Slobodan radnik kao pauper. Kritika Malthusove teorije prenaseljenosti]	414
10.[Potrebni rad i višak rada]	417
11.Rad i sloboda - Kritika Smithove teorije žrtve	419
12.[Smith i ostali o profitu]	423

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	429
Literatura	447
Registar imena	455
Registar pojmova	461

K. MARX—F. ENGELS

DELA • tom 19

•

Pripremili za štampu saradnici
Instituta za međunarodni radnički pokret
Gligorije Ernjaković i Slobodanka Kovačević

•

Registar pojmova izradila *Slobodanka Kovačević*

•

Nacrtni za kotice *Eduard Štepančić*
Grafička oprema *Borivoje Miladinović*
Tehnički urednik *Milena Mijailović*
Korektori *Divna Klančnik, Vera Grčić i Mirjana*
Šelija

•

Izdavač
Izdavačka radna organizacija *Prosveta*
OOUR «Izdavačka delatnost»
Beograd, Dobročina 30
Institut za međunarodni i radnički pokret
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

•

Štampa
Birografika
Subotica, Put Moše Pijade 72

•

Tiraž: 5 000 primeraka

